

UNIVERZITET U BEOGRADU
FILOZOFSKI FAKULTET

Natalija Ćosić

**Osvajanje otkrića. Uloga autoriteta Dragoslava
Srejovića u proizvodnji znanja o lokalitetu i
kulturi Lepenski Vir**
doktorska disertacija

Beograd, 2024.

UNIVERSITY IN BELGRADE
FACULTY OF PHILOSOPHY

Natalija Ćosić

**A Conquest of Discovery: The Role of
Authority of Dragoslav Srejšović in the
Production of Knowledge about the Lepenski
Vir Site and Culture**

Doctoral Dissertation

Belgrade, 2024.

Mentor:

dr Aleksandar Palavestra, redovni profesor u penziji, Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet

Članovi komisije:

dr Monika Milosavljević, vanredna profesorska, Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet

dr Slobodan Perović, redovni profesor, Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet

dr Staša Babić, redovna profesorka, Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet

dr Tatjana Cvjetičanin, redovna profesorka, Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet

- Datum odbrane: _____2024 (dan, mesec; ukoliko nije poznat u momentu korićenja dodaje se naknadno)

Tekst zahvalnice ili svedočanstvo o društvenim kapitalima

Kao i tema mog doktorata, tekst zahvalnice predstavlja svedočanstvo da nijedno naučno istraživanje nije individualni poduhvat.

U tom smislu, izražavam veliku zahvalnost svom mentorskom paru, profesoru dr Aleksandru Palavestri i profesorki dr Moniki Milosavljević, za sve sugestije i usmeravanja tokom doktorskih studija. Njihov mentorski angažman pružio mi je korisne i konstruktivne smernice za istraživanje, dok su njihove srodne perspektive, ali različiti uvidi, doprineli kvalitetnijem sadržaju disertacije. Takođe, zahvaljujem članovima komisije na izdvojenom vremenu za čitanje i analizu priloženog teksta.

Posebno bih istakla korisne sugestije tokom rada, kao i pomoć pri kontekstualizaciji muzeoloških aspekata u vezi sa Lepenskim Virom koju sam dobila od profesorke dr Tatjane Cvjetičanin. U širem kontekstu, valja pomenuti intelektualni doprinos kolega i koleginica okupljenih oko Centra za teorijsku arheologiju. Na direktan ili posredan način, njihovi uvidi, razgovori i diskusije tokom proteklih godina su značajno obogatili i proširili moje profesionalne i idejne koncepcije.

Na brzoj i efikasnoj pomoći u pribavljanju materijala, zahvaljujem se bibliotekarima i bibliotekarkama Srpske akademije nauka i umetnosti, Arheološkog Instituta Srbije, Odeljenja za arheologiju Filozofskog fakulteta, Univerziteta u Beogradu, Republičkog zavoda za zaštitu spomenika kulture, Slovenske akademije nauka i umetnosti, Rimskog instituta u Nemačkoj, kao i Muzeja praistorije u Francuskoj. Posebnu zahvalnost dugujem Radmili Balaban za dodatne savete i predloge u pronalaženju željene građe.

Veoma cenim odluku naučnog veća Arheološkog Instituta, SANU za pristup i korišćenje građe u vezi sa Lepenskim Virom, kao i dozvolu za korišćenje građe dobijene od Republičkog zavoda za zaštitu spomenika kulture. Kolegama dr Slaviši Periću, kao i Milanu Milovanoviću iz Arheološkog instituta zahvaljujem na agilnosti i obezbeđivanju dostupne građe i dokumentacije o Lepenskom Viru.

U istraživanju mi je značila podrška Darka Veselinovića koji je efikasno pomogao pretragu zvučnog arhiva RTS, pomoć koleginice Lise Berens (Liesa Berens) u vezi sa nemačkim jezikom, kao i asistencija Uroša Matića za proveru naziva lokaliteta u kontekstu istorijata otkrića Tutankamonove grobnice. Takođe, lektorka Aleksandra Sekulić, svojim radom značajno je doprinela čitljivosti i kvalitetu teksta disertacije.

Jeleni Bulatović dugujem ogromnu zahvalnost za sve profesionalne diskusije, neslaganja, komentare i usmeravanja. Povrh svega, izuzetno poštujem ukazanu prijateljsku požrtvovanost i solidarnost tokom početka rada na disertaciji. Neizmerno vrednujem i svesrdnu pomoć koju sam dobila od prijatelja Veljka Džikića, Marije Radin, Svetlane Gojković i Zvezdane Popović. Hvala na ažurnosti u različitim logističkim pitanjima, kao i na stalnoj dostupnosti koja mi je omogućila da se nikada ne brinem oko dobijanja potrebne pomoći. Neizostavno je pomenuti podršku koju mi je pružila majka Grozda Ćosić, a posebnu zahvalnost dugujem partnerki Milici Mraović za životnu organizaciju, razumevanje i zajedništvo, naročito u završnoj fazi pisanja.

Na kraju želim da izrazim zahvalnost rukovodstvu i kolegama u Zajedničkom odeljenju za konzervaciju u Bergenu, Norveškoj (Bevaringstenestene), za sve formalne i neformalne oblike podrške. I ne samo njima, zahvalna sam i mnogim drugim ljudima, čija su podstrekivanja, na velike i male načine, omogućila moj napredak u radu.

Sve greške i propusti su moji.

Osvajanje otkrića. Uloga autoriteta Dragoslava Srejovića u proizvodnji znanja o lokalitetu i kulturi Lepenski Vir

Rezime

Predmet istraživanja u ovoj disertaciji je analiza proizvodnje znanja o arheološkom nasleđu u lokalnim kontekstima arheologije u Srbiji. Analiza obuhvata pedesetogodišnju biografiju lokaliteta Lepenski Vir (1965–2015), sprovodeći istraživanje složenih odnosa između koncepata znanja, otkrića i autoriteta.

Disertacija je eksplorativnog karaktera i formulisana je na mestu susticanja tri ključne perspektive: istorije ideja, kritičke istorije discipline i kritičkih studija nasleđa. Pored toga što se konstruktivistički pristup koristi kao metateorijska pozicija, istraživanje je, takođe, u velikoj meri duboko ukorenjeno u Burdijeovoj *Teoriji polja*, ali se oslanja i na Laturove uvide o raznovrsnim ontološkim rodovima i mrežnim odnosima. Ova integrisana pozicija je omogućila holističko propitivanje procesa proizvodnje znanja o arheološkom nasleđu, uzimajući u obzir aktivnosti koje su se odvijale u tri polja: arheologije, muzeologije i konzervacije.

Primarni metodološki okvir obuhvata analizu diskursa, biografski pristup i metod pomnog čitanja, čime se omogućava detaljna i sveobuhvatna analiza interpretativnih tokova ovog praistorijskog fenomena. Kako je u disertaciji bilo važno ispitati oblikovanje znanja, od otkrića do konačnih reprezentacija u muzejskoj sferi, značajno mesto u analizi je imalo razmatranje prostorne retorike formulisanog znanja o prošlosti. U tom pogledu, za istraživanje politike izlaganja i očuvanja fizičkih ostataka prošlosti korišćeni su konceptualni uvidi geoepistemologije i autorizovanog diskursa nasleđa.

Namera je da se ovom disertacijom i njenom konceptualnom postavkom ukaže na složenost koncepta arheološkog nasleđa, posebno rasvetljajući odnose između znanja, otkrića i autoriteta, kao i disciplinarnih uticaja koji ih oblikuju.

Ključne reči: arheološko nasleđe, Lepenski Vir, Dragoslav Srejović, proizvodnja znanja, otkriće, autoritet, kritičke studije nasleđa, istorija ideja, epistemologija

Naučna oblast: Arheologija

Uža naučna oblast: Epistemologija i istorija arheologije

UDK broj:

A Conquest of Discovery: The Role of Authority of Dragoslav Srejšović in the Production of Knowledge about the Lepenski Vir Site and Culture

Summary

This dissertation explores the production of knowledge about the archaeological heritage within the local contexts of Serbian archaeology. Focusing on the fifty-year biography of the Lepenski Vir (1965-2015), the research investigates the complex relationships between the concepts of knowledge, discovery, and authority.

The dissertation is exploratory, situated at the intersection of three key perspectives: the history of ideas, critical history of discipline, and critical heritage studies. Alongside employing a constructivist approach as the metatheoretical framework, the research is deeply rooted in Bourdieu's Field Theory, while also drawing on Latour's insights into diverse ontological categories and network relations. This integrated perspective enables a holistic examination of knowledge production processes related to archaeological heritage, considering activities within three fields: archaeology, museology, and conservation.

The primary methodological framework involves discourse analysis, a biographical approach, and close reading method, allowing for a thorough analysis of the interpretive flows of this prehistoric phenomenon. As it was crucial to examine the knowledge production, from discovery to final representations in the museum sphere, special attention is given to spatial rhetoric of formulated knowledge about the past. Hence, the concepts from geo-epistemology and authorized heritage discourse are applied to explore the politics of displaying and preserving remnants of the past.

The dissertation, through its textual and conceptual framework, aims to highlight the complexity of the archaeological heritage concept, specifically illuminating the relationships between knowledge, discovery, and authority, as well as the disciplinary influences that shape them.

Keywords: archaeological heritage, Lepenski Vir, Dragoslav Srejšović, knowledge production, discovery, authority, critical heritage studies, history of ideas, epistemology

Scientific Field: Archaeology

Sub-Scientific Field: Epistemology and history of archaeology

UDC number:

Terminološka pitanja u arheologiji predstavljaju složen problem koji nadilazi puko definisanje reči, obuhvatajući idejne aspekte njihove upotrebe. Pojmovi kao što su *praistorija*, *kultura*, *neolit*, *mezolit*, *epipaleolit*, *predneolit* i *protoneolit* nisu samo hronološke odrednice, već predstavljaju i konceptualne značajke istorije arheologije i mogu imati raznorodne epistemološke implikacije. Kako predmet i cilj ove disertacije ne obuhvata detaljnu raspravu o ovim aspektima, ipak na samom početku sam želela da uvažim ovu perspektivu, budući da se na drugim mestima mogu pronaći značajni uvidi povodom ovog pitanja (Radovanović 1981; Borić 2005b; Živaljević 2009). U kontekstu ove analize, pojmovi su korišćeni operativno, kako bi izlaganje podataka i rezultata istraživanja bilo jezički jednostavnije. U disertaciji se takođe koriste dva pojma *epistemički* i *epistemološki*, a koji bi se mogli učiniti kao sinonimi. Prvi se koristi prema uzoru na pojam epistemičkih „predmeta“ (v. Veit 2015), u smislu formiranja saznavnih objekata u procesu građenja znanja. Shodno tome, pridev *epistemički* bi obuhvatio karakter određenog znanja, pogleda na svet i njegove moći da iznutra konstituiše i usmerava sva druga znanja. Dok se epistemološki odnosi na procese proizvodnje znanja i teorije saznanja. Razlikuju se, dakle, epistemički pojmovi, predmeti, koncepti i niše u smislu saznavnih ishoda i/ili efekta, od epistemoloških procesa, u smislu proučavanja aspekata njihove proizvodnje.

U okviru poglavlja 3 koje se odnosi na situiranje osnovnih pojmovnih odrednica korišćenih u disertaciji, za pojam autoriteta i arheoloških materijalnosti, u skoro neizmenjenom stanju iskorišćeni su ranije objavljeni tekstovi, koji su nastali u sklopu istraživanja na doktorskim studijama (Ćosić 2016; Ćosić 2021). Neznatni delovi iz ovih tekstova upotrebljeni su u doktoratu u kontekstu navedenih pojmovnih odrednica.

Sadržaj

Uvod	1
Poglavlje 2	13
Poglavlje 3	53
Poglavlje 4	115
Poglavlje 5	136
Poglavlje 6	180
Poglavlje 7	199
Poglavlje 8	274
Osnovna literatura	286
Literatura korišćena kao uzorak za analizu diskursa	321
Spisak ilustracija	345
Ilustracije	349
Prilozi	374

*(Istorija arheologije) je priča prepuna uzbuđenja i uzbudljivih ličnosti,
priča zasnovana na odlučnosti pojedinaca poput Šlimana u Troji i Hauarda Kartera
u Dolini kraljeva, priča o svrsi iskopavanja i terenskog rada, ali i priča
o čudnovatim putevima kojim se do otkrića od velikog
značaja dolazilo sasvim slučajno*
Glen Daniel¹

*Znate, kada se to dogodilo daleke 1967. godine, ni ja ni moji saradnici nismo slutili, niti se usuđivali da
kažemo da je Lepenski Vir jedno veliko otkriće, da ga svrstamo u ona epohalna otkrića
kao što su Šlimanovo otkriće Troje, Evansovo otkriće minojske kulture na Kritu
ili Tutankamonove grobnice u Egiptu.*
Dragoslav Srejić

Navedeni redovi predstavljaju sažet prikaz glavnih pitanja koja su problematizovana u okviru ove disertacije, a tiču se istorije ideja i puteva građenja znanja o prošlosti. Prvi citat govori o tome kako se u jednom trenutku posmatrala i izučavala istorija arheologije, utemeljena u romantizovanoj i nekritičkoj predstavi potrage za prošlim svetovima. Takva vizija je veličala sliku o usamljenim, istrajnim pojedincima koji su pored znanja i terenskih veština, pod srećnim okolnostima imali priliku da otkrivaju izuzetne nalaze. Drugi izdvojeni tekst predstavlja detalj ličnog osvrta glavnog istraživača Lepenskog Vira, kojim skicira aspekte otkrića na eponimnom lokalitetu, upoređujući ga sa veličanstvenim trenucima u istoriji arheologije. Oba pasusa govore o epistemičkim autorskim pozicijama u istoriji discipline, odnosu prema značajnim epizodama istraživačkog procesa i metodama otkrivanja prošlosti.

Istorija arheologije piše da je Hauard Karter (Howard Carter) otkrio Tutankamonovu grobnicu novembra 1922. godine. Tačnije, u istorijatu istraživanja, prvo je došlo do otkrića početka ulaza koji vodi ka onome što će se kasnije ispostaviti da je grobnica mladog egipatskog kralja. Ovaj trenutak je ostao zabeležen u Karterovom dnevniku kao zapis od 4. novembra. Sutradan je nastavljeno iskopavanje koje je Karter dovelo do zapečaćenih ulaznih vrata grobnice. Novootkriveni element je naveo istraživača da stane sa nastavkom radova, te narednog dana šalje telegram lordu Karnarvonu (Lord Carnarvon), svom dugogodišnjem sponzoru istraživanja: „Napokon smo naišli na izuzetno otkriće u Dolini: predivnu grobnicu sa netaknutim pečatima“ (Howard and Mace, 2003 (1923), 90). Međutim, ni 6. novembar nije dan kada su pronađeni predmeti koji se danas povezuju sa esencijom onoga što se smatra otkrićem Tutankamonove grobnice. Karter je skoro tri nedelje morao da čeka dolazak svog patrona i njegove ćerke Ledi Evelin iz Engleske da bi konačno 25. novembra imao priliku da nastavi istraživanje.

Prvo su pristupili odajama grobnice koje su vekovima ranije bile opljačkane, pa u prostoriji nisu naišli na očekivane nalaze (Howard and Mace, 2003 (1923), 94). Ipak, narednog dana, 26. novembra dalje raščišćavanje prolaza ih je dovelo do ulaza ka skrivenoj odaji koja je sadržala predmete izuzetnih karakteristika. U istoriji narativa otkrića grobnice, ovaj trenutak zabeležen je dijalogom između Lorda i Kartera. Scena je sledeća: nalaze se u poluosvetljenim i verovatno zagušljivim prolazima. Nailaze na vrata koja vode direktno do odaje u kojoj se nalazi sada već čuveni Tutankamonov sarkofag, statue i ostali prateći nalazi. Dok se Karterov vid prilagođava niskom nivou osvetljenja,

¹ Inspiraciju da tekst uvoda otpočnem sa dva citata, pronašla sam u tekstu o istoriji arheologije Moro Abadía 2010, odakle je i prvi citat preuzet.

odblesak zlata mu privlači pažnju i on polako počinje da nazire velelepnost prizora koji se razvijao pred njim.

Isprva nisam mogao da vidim ništa, topao vazduh koji je bežao iz odaje je činio da plamen sveće treperi ali kako sam se navikao na svetlost, detalji sobe, polako su izranjali iz magle, čudne životinje, statue i zlato – svuda odsjaj zlata. Za trenutak, mora da se činilo kao večnost ostalima koji su stajali po strani, zanemio sam od čuđenja, a kada je lord Karnavorn, nesposoban više da izdrži neizvesnost, zabrinuto upitao: 'Vidiš li nešto', sve što sam mogao da izgovorim od reči: Da, divne stvari“² (Howard and Mace, 2003 (1923), 959–960).

Trenutak ulaska u ovu prostoriju i nalazi u autentičnom ambijentu zabeleženi su – na oko 1400 staklenih negativa³. Bogatu fotodokumentaciju sa iskopavanja načinio je Heri Barton (Harry Burton), koji je tada radio za Metropoliten muzej, pri odeljenju za egipatsku umetnost (Allen 2006, 10–12). Budući da je Barton⁴ svoje fotografske veštine formirao u Holivudu, mnogi snimci su bili načinjeni s efektom scenske dramaturgije. Predmeti i situacije su bili pažljivo kadrirani, sa težnjom ka naglašavanju neobičnih detalja materijalnih ostataka (Elliott 2008, 121). Po otkriću, grobnica Tutankamona je zadobila svetsku pažnju, a interesovanje za ovaj složeni ansambl predmeta i danas traje. Danas se nalazi podvrgavaju revizionim istraživanjima i savremenim analizama koje nisu bile dostupne pre 100 godina kada se iskopavanje odigralo.

Ono što je ređe isticano u prvi plan istorije istraživanja i pronalaska grobnice su podaci sa margina lične biografije Hauarda Kartera. Naime, on svoja prva otkrivanja egipatske prošlosti zapravo čini tridesetak godina ranije i to na tlu Engleske, u susedskom domu očevih klijenata. Karterov otac, Semjuel Karter (Samuel John Carter), bio je poznati slikar tog vremena koji je radio, između ostalog i za nedeljnik *Ilustrovane londonske novosti* (*Illustrated London News*). Bio je poznat po svom artističkom umeću i slikama životinja. Pored javnih glasila, Semjuel je sarađivao i sa mnogim imućnim osobama tog vremena, a jedna od njih je bila i porodica Amherst. Hauard Karter je imao samo delimično obrazovanje u državnoj školi, ali kako je nasledio umetnički talenat od oca, od svoje petnaeste godine se usmerava ka slikanju, koje se tada smatralo isplativim zanimanjem (Laboury 2020, 32–33). Preko poslovnih zadataka svog oca, Hauard Karter se obreo u kući ove britanske porodice gde se po prvi put susreće sa zbirkom egipatskih starina koja je probudila njegovu zainteresovanost za istoriju udaljene zemlje. Istinsku priliku za susret sa egipatskim predmetima u autentičnom okruženju on stiće zalaganjima Ledi Amherst koja je bila očarana njegovim umetničkim veštinama i dirnuta Karterovim oduševljenjem egipatskim predmetima. Koristeći svoja poznanstva i društveni položaj, ona uspeva da ubedi Egipatski istraživački fond da pošalje mladog Kartera kao ispomoć na iskopavanja na Beni Hasanu. Tamo je trebalo da asistira jednom kućnom prijatelju porodice Amherst na dokumentovanju grobnica (Laboury 2020, 33). Nakon ovog iskustva, sedamnaestogodišnji crtač zidnih dekoracija na arheološkim iskopavanjima dobija angažman na drugim nalazištima. Isprva nastavlja rad pod mentorstvom Flindersa Pitrija tokom jedne sezone u Amarni, da bi sve do kraja XIX veka produžio crtačku poziciju na drugom lokalitetu, Deir el-Bahari (Deir al-Bahari), blizu Luksora (Laboury 2020, 33–34). Upravo na tom mestu imamo priliku da steknemo uvid o prvim samostalnim otkrićima i

² U originalu odgovor glasi: „Yes, wonderful things“.

³ Zbirka staklenih negativa se danas čuva u Metropoliten muzeju umetnosti u Njujorku.

⁴ U vreme kad je počeo da radi na fotodokumentaciji, Barton je uveo fotografiju u boji za dokumentovanje arheoloških nalaza (Allen 2006, 10).

Karterovim arheološkim istraživačkim strategijama. Naime, konj na kome je jahao u blizini Deir el-Bahari se sapleo, što je 1900. godine, na lokaciji koju je kasnije nazvao Baba al-Hosan (Bab al-Hosan) odnosno Kapija konja, dovelo do otkrića podzemnog kompleksa (Bongioanni and Croce Sole, 2001, 102). Iste godine Karter dobija ponudu za prestižnu poziciju *Glavnog inspektora za antikvitete Gornjeg Egipta* koja mu zapravo omogućava značajniji manevarski prostor u pogledu istraživanja. To su bile godine kada je ostvario mnoga otkrića što je najverovatnije dovelo do napredovanja i njegovog premeštanja u Inspektorat Sahare. Međutim, zbog međunarodnog incidenta u vezi sa pristupom nalazištima, uklonjen je sa položaja i nastavlja život u Egiptu, finansirajući se od prodaje svojih akvarela (Laboury 2020, 34). Ipak, ne zaboravlja arheološke ekspedicije i priliku da se vrati istraživanjima Doline kraljeva stiče upoznavanjem lorda Karnarvona, koji se u Egiptu zadržao duže od planiranog zbog oslabljenog zdravlja usled saobraćajne nesreće. Karter je bio odlučan da dovrši iskopavanja u Dolini, ubeđen da prethodnim istraživanjima Tutankamonova grobnica nije zaista pronađena i da se ona sigurno nalazi negde na ovom prostoru (Laboury 2020, 34). Ispostavilo se da su i ovoga puta njegova predubeđenja bila opravdana. Njegova vlastita ideja, kao i upornost da pronađe grobnicu mladog kralja, krunisane su otkrićem značajnih nalaza čiji je efekat prevazilazio polje arheologije i ima značajan uticaj na kulturu i širu javnost čitav jedan vek. Iako je opšta društvena fascinacija Egiptom postojala još od renesanse preko Napoleonovih osvajачkih pohoda, opsednutost Tutankamonovim otkrićem je formiralo zaseban podžanr egiptomanije, *tutmaniju*, koji inspirisao različite društvene sfere i polja delovanja: nauku, popularnu kulturu, modu, turizam, umetnost, itd. (Brier 2004; Vasiljević 2013, 826–828).

1.2 Cilj istraživanja. Istorija arheologije kao istorija ideja o arheološkom nasleđu

Ovaj istorijski kroki o okolnostima pronalaska Tutankamonove grobnice može se čitati kao još jedna avanturistička arheološka anegdota. Istovremeno, pažljivim razmatranjem, uviđamo da tekst sadrži niz tragova koji svedoče o različitim nivoima i kontekstima formiranja znanja o prošlosti. Tokom istraživanja, otkriće u arheologiji predstavlja važan epistemički akt koji diktira kako se nalazi vremenski, prostorno i interpretativno artikulišu. Na primer, intelektualno nasleđe o otkriću grobnice mladog kralja, formirano je kroz mrežu raznolikih podataka, ličnih i institucionalnih, mnoštva istorijskih osvrta, fotografija, dnevničkih zapisa, ranih izveštaja i poznih, celovitih interpretacija. Sve zajedno svedočanstvo je o tome da narativi o prošlosti ne nastaju u društvenom vakuumu, već se, pored istorijskih prilika, formiraju pod uticajem epistemoloških i disciplinarnih tradicija različitih perioda.

Kako je reč o disertaciji eksplorativnog karaktera, **opšti cilj istraživanja** je da se rasvetli proces nastanka znanja o arheološkom nasleđu u profesionalnim okvirima. Arheološki lokaliteti predstavljaju fizičke ostatke iz prošlosti koji su danas dostupni stručnoj i široj javnosti za proučavanje, korišćenje i uživanje. Materijalni ostaci koji preostaju nakon terenskih istraživanja predstavljaju prostorno uređene interpretacije koje nam ne govore samo o vremenu u kome su artefakti nastali, već i o periodima u kojima je prošlost ispitivana, definisana i prezentovana (Skeates 2000; Agnew and Bridgland 2006; Matero 2008). Samim tim, i promene koje nastaju u svim „životnim“ fazama lokaliteta određene su vrednosnim načelima različitih disciplina, institucija, naučnih kolektiva, ali i individua koje delaju u relevantnim oblastima. Nalazišta ostaju kao prostori procesa građenja znanja, „spomenici“ ne samo duboke prošlosti, već i idejnih tendencija i odluka koje su ih tvorile. Gledište nas suočava sa izuzetno složenim zadatkom ispitivanja istorije ideja o arheološkom nasleđu.

Proces podrazumeva analizu ideja unutar arheološke discipline, te njihovim prevođenjem i recepcijom u drugim srodnim poljima. Stoga, u nastojanju da se nadogradi uobičajeni intencionalistički-ekstencionalistički pristup istoriografiji nauke (up. Moro Abadía 2010), ovo istraživanje se nalazi na preseku istorije ideja, istorije arheologije i kritičkih studija nasleđa.

Još je četrdesetih godina prošlog veka Artur Lavdžoj (Arthur Lovejoy) okarakterisao ideje kao stvari koje se najviše kreću i putuju, te da nije svrhovito tražiti ih samo na jednom mestu. Istina je, tvrdi autor, da se ideje u obliku predubeđenja, kategorija ili bremenitih analogija, isprva tvore i uobličavaju unutar jednog intelektualnog polja. Međutim, zbog svoje tranzitne prirode one vrlo lako prelaze u druge istraživačke oblasti gde zadobijaju njima osobene epistemičke forme (Lovejoy 1940, 4–5). Zato se istoriji ideja može pristupiti i o njima se može govoriti na mnogo načina, a osoba koja nastoji da prati njihovu genezu nužno analizom nadilazi granice pojedinačnih disciplina. Bez obzira na različite uglove sagledavanja, u srži, ona podrazumeva proučavanje arhive intelektualne misli. Jedinice i vremenske odrednice analize se mogu znatno razlikovati u zavisnosti od teorijskih tradicija, ali je cilj razumeti konceptualnu artikulaciju predmeta, metafore i intelektualne trendove istraživanja (Berg Eriksen 2013, 16–26).

Za analizu u ovoj disertaciji je specifično da se ispitivanju istorije ideja pristupa iz perspektive koncepta različitih načina (sa)znanja⁵ (v. Pickstone 2001). Džon Pikston (John Pickstone), istoričar ideja u oblasti medicine i tehnologije, uvodi ovo stanovište na osnovu svoje studije o jajima i naših saznavnih artikulacija o njima. Kroz istoriju nauke ona su tretirana na raznorodne načine, kao evidencija prirodjačkih elementa, kao muzejski predmet, fiziološki i anatomske objekti živih bića ili kao deo eksperimenata u laboratorijama (Pickstone 2001, 1–4). U svim navedenim oblastima, jaja kao epistemički objekat su saznavno različito artikulisana i objašnjavana u zavisnosti od perspektive naučne oblasti. Stoga nas autor podstiče da propitujemo ustaljene koncepte o stvarima i da se zapitamo kako znamo ono što danas znamo o određenim predmetima i pojavama. Zašto su izvesne ideje o njima prisutne i korišćene, a druge potisnute ili slabije izražene? Ukoliko prevedemo Pikstonove izazove na analizu ove disertacije, zapitanost je usmerena na materijalne ostatke prošlosti, okolnosti njihovog opstanka i prevođenja u konsolidovane slike o prošlosti. Kako i zašto su pojedini lokaliteti zadobili baš određenu interpretaciju i prezentaciju, a neki drugi, slični, ne?

U tom smislu bavljenje istorijom ideja je poput „hodanja po žici sa sigurnosnom mrežom punom rupa“ (Berg Eriksen 2013, 21–22). Zato istoričar ideja Trond Berg Eriksen (Trond Berg Eriksen) upozorava da osoba koja sprovodi istraživanje o idejama mora biti obazriva pri izvođenju analitičkih vratolomija kako ne bi zapala u ambise relativizma⁶. U tome nas mogu sprečiti konkretnosti i studije određenih predmeta, koje su prostorno i vremenski ograničene. Kroz prizmu istorije arheologije, navedeno gledište podrazumeva uvažavanje lokalnih osobenosti i karakterističnih pristupa istraživanja prošlosti:

(..) jer svaka disciplina ima svoje tradicije, svoje nacionalne partikularizme, svoje obavezne probleme, svoje običaje mišljenja, svoja vjerovanja i svoje zajedničke očiglednosti, svoje rituale i svoje potvrde, svoje prisile u pogledu objavljivanja rezultata, svoje specifične cenzure a da se i ne govori o skupu pretpostavki upisanih u kolektivnu povijest specijalnosti (akademsko nesvesno) (Bourdieu 2014, 130).

Iz navedenog vidimo da kritička istorija discipline, umesto jedinstvene istorije arheologije, treba da obuhvati mnoštvo arheoloških modaliteta kroz lokalne,

⁵ U originalu: „the ways of knowing“.

⁶ Ali opasnost leži i u raznim drugim *izmima*, kao što to mogu biti prezentizam ili istoricizam.

institucionalne, međudržavne i internacionalne perspektive (Babić i Tomović 1996; Lucas 2001; Babić 2002; 2009; 2011; 2013; 2018; Παλαβέστρα 2011, Cvjetičanin 2014; Mihajlović 2015, Podgorny 2015; Bandović 2019a; 2019b; Palavestra 2020; Milosavljević 2020; Coltofean-Arizancu and Díaz-Andreu 2021). Svi navedeni aspekti utiču na percepciju onoga što je vredno istražiti, koji nalazi su značajni i saznajno delatni, šta treba očuvati i koji su slojevi arheološki relevantni. Stoga je **uži cilj** da se istraživanjem ponudi nova perspektiva proučavanja istorije discipline, putem ispitivanja ideja o arheološkom lokalitetu. Naime, istorija arheologije najčešće se piše s istraživačkim težištem na centralnim ličnostima koje su oblikovale i uticale na programsku i idejnu orijentaciju nauke. U ovoj disertaciji težište se izmešta na arheološki lokalitet kroz čiju biografiju se potom sagledava epistemološka istorija discipline. Egzegeza obuhvata procese od trenutka kada je lokacija izdvojena kao mesto značajno za istraživanje, preko prepoznavanja vrednosti nalaza i proglašavanja otkrića, te definisanja konačne interpretacije, do strategija konzervacije i prezentacije. To podrazumeva da se i u ovoj analizi obuhvataju različite ličnosti, institucije i okolnosti relevantne za procese formulisanja znanja o nalazištu. Ne treba izgubiti iz vida da je način funkcionisanja institucija, kolektiva i individua u akademskom polju, oblikovan prethodno formiranim pravilima i principima, a koji su deo konceptualnog nasleđa discipline (Stoczkowski 2001, 26–27). Stoga se terenska istraživanja odvijaju uvek u specifičnoj epistemičkoj situaciji šireg društvenog konteksta (v. Currie 2018, 15–16), dok se okolnosti otkrića, istraživanje i tok interpretacije nalaza moraju sagledavati u odnosu na sve aktivne učesnike, pojedinačne i kolektivne (Tomášková 2011, 221).

Međutim, na kratkom uvodnom primeru istorije istraživanja Tutankamonove grobnice prikazano je da materijalni ostaci od otkrića do prezentacije prolaze kroz niz epistemičkih situacija, te bivaju pojmovno i vrednosno (pre)oblikovani u skladu sa pravilima polja u kom se nalaze. Imamo li u vidu ovu perspektivu, vredni se zapitati o svim praksama i putanjama kojima znanje o arheološkom nasleđu nastaje, kao i o faktorima koji utiču na formulisanje konačne slike prošlosti. Traganje za odgovorom na ovo pitanje se dodatno usložnjava budući da konsolidovane predstave lokaliteta nastaju na mestu susticanja konceptualnih okvira više disciplina: arheologije, muzeologije i konzervacije. U procesima heritoloških transformacija nalazište biva preoblikovano od evidencije do kulturnog nasleđa sa mnogostrukim vrednostima i materijalnostima. Iz perspektive Loradžejn Smit (Laurajane Smith): „Stounhendž je samo gomila kamenih stubova na polju“ (Smith 2006, 3). Autorka ovim želi da akcentuje procese vrednovanja, selekcije i profesionalnih tumačenja fizičkih ostataka, kojima u sadašnjosti postaju spomenici kulture. Stanovište vodi narednom **cilju istraživanja** kojim se ispituje odnos različitih polja koja učestvuju u formulisanju znanja o arheološkim ostacima.

Naime, odluke koje se donose o budućnosti materijalnih tragova prošlosti u rukama su zajednice profesionalaca koji istupaju pod velom delanja u ime javnog interesa (Richmond and Bracker 2009, xiv). S obzirom na to da su heritološke intervencije usmerene na obezbeđivanje dugoročnosti fizičkih ostataka, postavlja se pitanje ko tačno dela i u čije ime. Kritičke studije nasleđa upravo propituju ove ekspertske pozicije i načine na koji različite discipline, a pre svega arheologija, istorija umetnosti i konzervacija, oblikuju naše perspektive o nasleđu, njegovim delovima i načinu prezentacije (Smith 2006; Högborg et al. 2018; Harrison et al. 2023). Međutim, u izvesnom smislu, čini se da su muzejska delatnost i konzervacija dugo vremena prolazili nezapaženo kao aktivni učesnici oblikovanja narativa o arheološkim svetovima. Jedan od mogućih razloga toga je nejednaka raspodela moći među pomenutim disciplinama. Naime, pišući o arheologiji i

istraživanju materijalne kulture, Babić ističe da ona ima nepovoljnije mesto u pregovorima o prošlosti u odnosu na istoriju i antropologiju (Babić 2018, 111). Na sličan način postoji hijerarhizacija disciplina kada se na poredbenu liniju stave arheologija, muzeologija i konzervacija, s tim što u ovom poretku ona zauzima dominantnije mesto. Istorija razvoja ovih oblasti, kao i manjak autonomije zasebnih oblasti, koje muzeologija (Gavrilović 2006, 47–50; Popadić 2018; Popadić 2021), pa i konzervacija poseduju u pregovorima o prošlosti, svakako je jedan od faktora koji utiče na nepovoljnost pozicije. Mada, neravnopravnom poretku možda mnogo više doprinosi i drugačiji nejasan odnos među ovim oblastima. On proizilazi s mesta da sva tri navedena polja polaze od istih pretpostavki o prošlosti, a da pritom postoje razmimoilaženja u pristupu i ontološkim artikulacijama materijalnih ostataka. Rozmari Džojš (Rosemary Joyce) ovu tačku preseka opisuje kao prostor napetosti različitih vrednosti, napetosti koja dolazi iz drugih oblasti, čiji je odnos prema materijalnosti drugačiji od arheoloških (Joyce 2006, 14-15; 2015a, 1-3). U procesu istraživanja prošlosti, arheološki nalazi prolaze niz destruktivnih postupaka na terenu, naročito kada je reč o složenim i višeslojnim nalazištima. Lokaliteti od svoje istraživačke i evidencione fragmentovanosti, veoma često mogu dosegnuti izvesni stepen muzeološke i konzervacijske celovitosti, koja nadomešćuje onu arheološku kontekstualnu suptilnost o kojoj Džojš govori.

Ukoliko je tendencija kritičkih studija nasleđa da se razmotre odluke zašto i kako biramo nešto da očuvamo, neophodno je bolje razumeti sve procese u kojima materijalnosti nastaju i postaju važne (Avrami et al. 2019; Harrison and Sterling 2020). Tako postavljeno, istraživanje otvara mogućnost sagledavanja i transformacija ne samo ideja unutar arheologije, već i njihovih opredmećenih formi kroz odnos prema artefaktima u drugim disciplinama. Kako su tokom XX veka materijalni aspekti nasleđa dobili na značaju kao autentični posrednik sa drugim vremenitostima, discipline koje čine tu materijalnost trajnom prestaju da budu neutralni učesnici procesa (Harrison et al. 2008, 6–7). Govori se o procesu proizvodnje nasleđa, kao ishodu pregovaranja, nadmetanja i preoblikovanja ideja među različitim poljima.

1.3 Predmet istraživanja

Predmet istraživanja u disertaciji je proces proizvodnje znanja o arheološkom nasleđu. Glavna težnja je da se razmotre konteksti u kojima znanje o prošlosti nastaje, biva prihvaćeno, skrajnuto ili zanemareno. Analiza obuhvata ispitivanje istorije ideja o lokalitetu Lepenski Vir⁷ u periodu od 1965. do 2015. godine. Odabrani vremenski raspon počinje prvim organizovanim iskopavanjima nalazišta, a završava se pedesetogodišnjicom od početka istraživanja lokaliteta. Iako je u pitanju simbolička vremenska odrednica, ova gornja vremenska granica simboličke, ipak ima izrazitu društvenu i profesionalnu dimenziju. Na primer, baš u godini obeležavanja pedesetogodišnjice od otkrića lokaliteta, u Srbiji je organizovana deveta međunarodna MESO konferencija, a plenarno predavanje i studijska poseta su se odnosili na mezolit Đerdapa, kao i na kulturu i lokalitet Lepenski Vir (Antonović 2017, 151–152). U tom pogledu, 2015. godina je u analizi odabrana kao simboličko-diskurzivni reper za istoriju ideja o Lepenskom Viru. Terenskim ispitivanjima na ovom lokalitetu otvoren je niz istraživačkih pitanja koja su dovela do više od pola veka duge i žive diskusije o njegovoj interpretaciji širom sveta, a koja traje i danas. Stoga je istraživanje u disertaciji ograničeno na polje srpske arheologije, muzejske delatnosti i

⁷ Kada se u tekstu koristi Lepenski Vir, sintagma u najvećem broju slučajeva obuhvata eponimno nalazište i kulturu Lepenski Vir. U slučaju da je u tekstu fokus samo na jednom ili drugom, to će biti posebno naznačeno.

konzervacije, kao ekspertskih oblasti koje su se praktikovale i praktikuju se na teritoriji Republike Srbije tokom ovog višedecenijskog perioda.

Međutim, kako je u pitanju veoma složen fenomen, nije sasvim jednostavno definisati granice predmeta istraživanja. Na primer, u kontekstu savremenih arheoloških istraživanja, lokalitet Lepenski Vir je poznat po periodu praistorijskog naseljavanja na ovom lokalitetu koji prevashodno obuhvata mezolit, neolit, kao i mezolitsko-neolitsko hronološku sekvencu (Radovanović 1996c; Borić 2002b; Garašanin i Radovanović 2001; Radovanović 2006a; 2006b; Borić 2007b; Borić and Dimitrijević 2007; Perić and Nikolić 2016; Borić 2016; Borić 2019). S druge strane, inicijalna interpretacija Dragoslava Srejskića o autohtonosti i jedinstvenosti lokaliteta ove kulture (Срејовић 1969в) veoma je dugo opstajala paralelno sa zaključcima drugih autora i savremenih istraživanja. Naročit zaokret u istorijatu istraživanja se javlja revizijom prvobitne arheološke evidencije i dokumentacije, ali preciznije tumačenje stratigrafije i datovanje struktura ostaje predmet diskusija (Borić 2019). Paralelno sa razrešavanjem hronoloških nedoslednosti, pokrenuta su razna druga istraživanja koja su upotpunila interpretaciju kulture Lepenskog Vira, baveći se različitim aspektima života u ovom periodu: ishrane, sahranjivanja, morfoloških promena na skeletima, populacione dinamike tokom tranzicione sekvence, arheozoološke analize (Roksandić 2004; Stefanović i Borić 2004; Borić and Dimitrijević 2006; Radović i Stefanović 2013; Porčić i Nikolić 2015; Borić 2019). Pored toga, na lokalitetu su u manjoj meri pronalazeni ostaci kasnijih perioda, ali kojima nije posvećivano toliko istraživačke pažnje (Патковић 2012; Borić 2016, ix).

Pored arheologije, znanje o arheološkom nasleđu postoji i iz ugla muzejske delatnosti i konzervacijskih praksi. No, samo pregledom zvaničnih internet stranica ustanova koje su nekada učestvovala na projektu istraživanja i zaštite ovog lokaliteta doznajemo raznovrsne skupove informacija. Na internet prezentaciji Narodnog muzeja Srbije možemo naći osnovne podatke o zbirci i lokalitetu Lepenski Vir. Tekst pod nazivom *Muzej Lepenski Vir* pruža osnovne informacije o muzeju, kratak osvrt na hronološka određenja nalaza i kulture, kao i podatke o postupku izmeštanja lokaliteta (Centar za posetioce – Muzej Lepenski Vir⁸). Saznajemo, takođe, da je u pitanju dislocirano nalazište koje se nalazi u okviru Nacionalnog parka Đerdap, zaštićenog područja prirode. Pored toga, postoje informacije i o tome da se lokalitet nalazi unutar posebno izgrađenog prostora, Centra za posetioce – Muzej Lepenski Vir, a koji sadrži stalnu muzejsku postavku, *in situ* osnove kuća, pokretne nalaze i prateće multimedijalne sadržaje. Na ovom mestu, pored muzeja koji je formiran na lokaciji nalazišta, postoje i podaci o filmu iz 1968. godine, kao i o zbirci predmeta sa ovog lokaliteta koja se nalazi u Narodnom muzeju Srbije (Zbirka Lepenski Vir⁹). U okviru ove epistemičke niše postoje kratke informacije o hronologiji, otkriću i artefaktima koji pripadaju ovoj zbirci. S druge strane, na zvaničnoj prezentaciji Republičkog Zavoda za zaštitu spomenika kulture, na stranici Registra nepokretnih kulturnih dobara Srbije, postoje nešto drugačije orijentisane informacije. Naime, pod zavodnim brojem AN 45 u Registru stoji podatak da je reč o lokalitetu koji predstavlja kulturno dobro od izuzetnog značaja¹⁰. Pored podataka o pravnoj istoriji zaštitnih mera, istorijatu istraživanja, ovde se može saznati i o savremenim arheološkim saznanjima i interpretaciji nalazišta. Sasvim je zanimljivo da na ovom mestu ne postoje zvanične informacije o poduhvatu izmeštanja lokaliteta, izvedenim konzervacijskim radovima, trajnoj zaštitnoj konstrukciji i propratnim elementima očuvanja i prezentaciji

⁸ <https://www.narodnimuzej.rs/o-muzeju/izlozbeni-prostori/muzej-lepenski-vir/>

⁹ <https://www.narodnimuzej.rs/praistorija/zbirka-lepenski-vir/>

¹⁰ https://nasledje.gov.rs/index.cfm/spomenici/pregled_spomenika?spomenik_id=44034

nalazišta. Ova diskurzivna izostajanja mogu se obrazložiti disciplinarnim podelama, a koje su reflektovane kroz formalna institucionalna funkcionisanja. U najpraktičnijem smislu, razdvajanje nastaje na osnovu opsega delatnosti, budući da je Narodni muzej zadužen za pokretna kulturna dobra i muzejsku oblast, dok je Zavod zadužen za nepokretno nasleđe. Međutim, ne treba zaboraviti da je reč o dve institucije koje su više puta u istoriji postojanja i preoblikovanja ovog lokaliteta, zajedničkim resursima, u okviru istog projekta, udruženim ekspertskim snagama radile na zadatku očuvanja Lepenskog Vira. Ipak, iako je reč o jednom epistemičkom predmetu, zanimljivo je da se usmerenje ponuđenih objašnjenja o lokalitetu očito razlikuje, u zavisnosti od pozicije polja u širem društvenom i profesionalnom poretku.

Zatim, baš kao što je Lavdžoj sugerisao, ideje ne opstaju samo u jednom domenu već se sele i nalaze svoje mesto u drugim oblastima. Tako u okvirima države Srbije informacije o Lepenskom Viru možemo pronaći i u polju prirodjačkog nasleđa. Budući da se lokalitet nalazi unutar klisure Đerdap, zaštićenog područja prirode, nalazište je zajedno sa rimskim limesom prepoznato kao spomenički element ove oblasti.

Epistemički posmatrano, lokalitet ima marginalizovanu poziciju u ovom kontekstu, budući da predstavlja samo jednu od niza baštinskih jedinica u okviru Nacionalnog parka Đerdap¹¹. Ipak, za razliku od prethodnih informativnih tekstova, pored kraćih informacija o hronologiji, u ovom kontekstu se nešto drugačije govori o Lepenskom Viru. Akcenat je stavljen i na aspekt neponovljivosti kulture, oličene kroz najstarije ostatke staništa i monumentalne skulpture u Evropi. Na međunarodnom planu iste oblasti, Lepenski Vir u zvaničnoj formi postoji kao deo integralnog, prirodnog i kulturnog dobra u okviru šireg pojma geonasleđa. Budući da je Đerdap dosegno zvanični status na UNESCO međunarodnoj mreži prirode, posredno je njegovom nominacijom obuhvaćen i Lepenski Vir. Preciznije, svo spomeničko nasleđe pod plaštom Đerdapske klisure dobija zvanično mesto na međunarodnom nivou, ali s primarnim težištem u domenu prirodnih vrednosti¹² (Đerdap Unesco Geopark).

Inače, kada je reč o polju kulturnog nasleđa na međunarodnom planu, iz perspektive diskurzivnog prostora Lepenskog Vira, postoji upadljivo izostajanje. Država Srbija trenutno ima pet različitih formi spomeničkog nasleđa na Listi od kojih je jedno i prekogranično kulturno dobro¹³. Međutim, ovaj praistorijski lokalitet nije jedan od njih i nikada se nije našao na Listi kroz samostalnu prijavu. Jedini trag o Lepenskom Viru koji postoji je zahtev na UNESCO tentativnoj listi iz 2002. godine, ali koji se odnosi na prijavu Đerdapa kao Nacionalnog parka prirode¹⁴. U okviru dokumenta pominje se naučni i kulturni značaj Lepenskog Vira, ali i drugih lokaliteta, Vlasca i Padine, kao nalazišta na kojima su takođe identifikovani materijalni ostaci ove kulturne manifestacije. Razlog odsustva prijave Lepenskog Vira u zvaničnoj formi ne postoji, mada se u javnim glasilima mestimično pojavljuje profesionalna diskusija o ovom pitanju. Jedan od glavnih razloga koji se iznosi kao uzrok odsustva prijave je upravo izmeštanje Lepenskog Vira na viši plato zarad zaštite od potapanja. Smatra se da je ovim aktom narušena autentičnost nalazišta, što predstavlja jedan od važnih kriterijuma za postavljanje kulturnog dobra na UNESCO Listu svetske baštine. Stoga se, kao jedno od rešenja u pomenutim debatama,

¹¹ <https://zzps.rs/nacionalni-park-djerdap/>

¹² https://geoparkdjerdap.rs/centri_za_posetioce/arheoloski-lokalitet-lepenski-vir/?pismo=lat

¹³ https://whc.unesco.org/en/list/?id_states=rs&components=0&order=country

¹⁴ <https://whc.unesco.org/en/tentativelists/1693/#:~:text=The%20three%20oldest%20archaeological%20localities,works%20of%20art%20of%20Central>

predlaže prijava lokaliteta u sklopu integrativnog nasleđa, koje obuhvata celokupno prirodno okruženje Đerdapa i sve spomeničke celine u njemu¹⁵.

Iz priloženog je moguće videti da postoje različite matrice objašnjenja sa izvesnim narativnim oscilacijama. Jedinstvena slika o ovom lokalitetu ne postoji, iako sve navedene prezentacije imaju određenu količinu zajedničkih elemenata. Epistemički gledano, istorija Lepenskog Vira je objedinjena, ali u isto vreme i fragmentovana u zavisnosti od polja u odnosu na koje čitamo podatke. Tragom suptilnih varijacija u predstavljenim tekstovima imamo priliku da se susretnemo sa naznakama raznorodnih manifestacija o tome šta (sve) arheološko nasleđe Lepenskog Vira jeste i kako se ono predstavlja. Ideje se rađaju i emaniraju iz arheologije kao primarne epistemološke košnice, ali se potom granaju i ka drugim poljima, kroz prostore, odluke i forme u kojima se oblikuje „konačna“ slika ovog praistorijskog fenomena.

1.4 Istraživačka pitanja i hipoteza

Ukoliko je cilj „kopanja“ po sopstvenoj istoriji da bolje razumemo pozadinu misaonih doktrina koje su oblikovale tumačenja prošlosti, kultura i materijala u arheologiji, moramo se zapitati odakle su došle te ideje, koncepti i iskazi. U ovom istraživanju, pojmovi otkrića, autoriteta i arheološkog nasleđa, predstavljaju instrument, sočivo, kroz koje se sagledava kako se u istoriji arheologije reagovalo na određene nalaze, predmete ili lokalitete. Kada se na iskopavanju susretnemo sa fizičkim ostacima, da li ih definišemo kao epistemičku novinu ili ih uklapamo u stara, možda već ishabana tumačenja? Kako, potom, fenomen otkrića, utiče na status osobe koje rukovodi iskopavanjima, a kako na status autorskih interpretacija o nalazu? Da bi istraživanje istorije ideja o Lepenskom Viru obuhvatilo ovu problematiku, analiza je definisana kroz jednu hipotezu (H1) i tri istraživačka pitanja (IP1–IP3).

Istraživanje polazi od premise da je na stvaranje autoriteta Dragoslava Srejića uticao značaj otkrića Lepenskog Vira, a da je potom autoritet Dragoslava Srejića uticao na opstanak značaja i interpretacije ovog lokaliteta. Naime, iako formalno istraživanja na Lepenskom Viru otpočinju 1965. godini, tek početkom treće sezone iskopavanja 1967. godine, proglašavanje otkrića kamenih skulptura čini da se društvena i epistemička slika o ovom praistorijskom fenomenu menja. Vrlo brzo formira se interpretacija da je celokupna situacija na lokalitetu izuzetno važna za razumevanje procesa transformacije praistorije Balkana i Evrope. Kao takvo, otkriće Lepenskog Vira imalo je veliku ulogu u pozicioniranju i formiranju autoriteta Dragoslava Srejića, kao naučnika relativno na početku svoje karijere. Potom, različita formalna napredovanja koja su usledila doprinela su da autoritet i različiti odnosi moći (kapitala) učvrste uspostavljenu ideju o Lepenskom Viru na mapi izuzetnih arheoloških dostignuća. Druga pretpostavka na kojoj počiva istraživanje jeste da postoji nejednak odnos između disciplina koje učestvuju u generisanju slika prošlosti. Stoga se u disertaciji problematizuje pitanje prenosa i oblikovanja ideja kroz različita polja, kao i to kako se prakse različitih disciplina reflektuju na poimanje autentičnosti arheoloških ostataka.

¹⁵ Primeri javnih diskusija: <https://www.danas.rs/vesti/drustvo/lepenski-vir-i-djerdap-jedinstveno-integralno-dobro-svetske-bastine/> i <https://www.politika.rs/sr/clanak/161634/Derdap-i-Lepenski-vir-zajedno-na-listu-Uneska>

H1. Recepcija otkrića i interpretacija Lepenskog Vira primarno je našla uporište van arheologije, ali se konsoliduje i formira u okviru nje.

Proglašavanje otkrića tokom arheoloških istraživanja predstavlja važan deo procesa ispitivanja prošlosti. Akt kada se nešto izdvaja kao relevantan i značajan nalaz, način na koji se predmet naučno artikuliše, govori o individualnim konceptualnim okvirima istraživača, specifičnim okolnostima u kojima se iskopavanje odigrava unutar tokova discipline, ali i širim društvenim prilikama. Međutim, malo je bilo sistematskih analiza o međusobnom odnosu čina iskopavanja i otkrića, te koje su epistemičke posledice ovih delova istraživačkih aktivnosti u arheologiji. U istorijatu istraživanja i definisanja kulture Lepenskog Vira, veliki preokret nastaje pomenute 1967. godine, kada su pronađene kamene skulpture. Iako je lokalitet u ranijim fazama istraživanja prepoznat kao naučno važan, tek kada su pronađeni ovi specifični predmeti menja se sudbina nalazišta. Nakon toga, dodeljuje mu se više finansijskih sredstava i menja se inicijalni program istraživanja, a posredno, otkriće skulptura doprinosi celokupnoj stabilizaciji i uvećavanju značaja projekta Đerdap I. U tome nije učestvovao Dragoslav Srejšović sam, već je značajnu ulogu imao i Lazar Trifunović, nešto stariji kolega, ali sa daleko izrazitijim društvenim i naučnim kapitalima (*sensu* Burdije) u momentu Srejšovićevog rada na ovom nalazištu. U prilog značaju otkrića skulptura govori i podatak da je prva izložba unutar projekta Đerdap upravo bila o ovom lokalitetu, a priređena je u Narodnom muzeju, čiji je direktor bio već pomenuti Trifunović. Uz sve to, ne treba zaboraviti činjenicu da se navedeno odigrava tokom treće kampanje iskopavanja, kada istraživanja Lepenskog Vira traju tek dve godine i još uvek nisu zaokružena, niti bila blizu kraja.

IP1. Koja su arheološka objašnjenja o Lepenskom Viru prisutna tokom radnog veka Dragoslava Srejšovića?

Prvo istraživačko pitanje u izvesnom smislu nastavlja i dopunjuje prethodno iznetu hipotezu. Ovim istraživačkim pitanjem se ispituje karakter pisane produkcije Dragoslava Srejšovića, nakon proglašavanja otkrića i sticanja važnih naučnih kapitala tokom njegove akademske karijere. Pojam autoriteta ima važnu ulogu u kojoj meri će nečije ideje i interpretacije biti prihvaćene i zastupljene. U analizi se polazi od pretpostavke da različita formalna priznanja predstavljaju vrstu akademskog pogona kojim se pozicija autoriteta učvršćuje i nadograđuje, a što posledično može imati efekta na arheološke interpretacije Lepenskog Vira. Cilj je sagledati karakteristike interpretacije/a Dragoslava Srejšovića o Lepenskom Viru razmatrajući teorijske i idejne pozadine njegovog pisanja o ovom lokalitetu, a u odnosu na važna postignuća u njegovoj karijeri. U kontekstu praćenja nastanka, razvoja i širenja ideja u relevantnim okvirima arheološke zajednice, ovo istraživačko pitanje preispituje kretanje ideja u akademskom diskursu i logiku kojom su funkcionisale. Međutim, za razumevanje i analizu prirode autoriteta Dragoslava Srejšovića potrebno je sagledati i kako i da li se autoritet reflektuje na opstanak ili zastupljenost ideja u radu drugih autora koji su se u svojim istraživačkim domenima bavili interpretacijom Lepenskog Vira, kulture ili njenih određenih elemenata. Tome je posvećeno naredno istraživačko pitanje.

IP2. Koje su tematske artikulacije o Lepenskom Viru prisutne nakon smrti Dragoslava Srejovića?

Drugo istraživačko pitanje ispituje biografske elemente diskursa o Lepenskom Viru tokom i po završetku biološkog života Dragoslava Srejovića. Možda bi se očekivalo da intenzitet i uticaj akademskog sopstva jenjava nakon njihovog života. Međutim, opstanak ideja, a time i moć i efekti naučnog autoriteta ne prestaju sa smrću autora, već potencijalno mogu da opstaju i „žive“ nadalje u disciplinarnim kontekstima. Posledično, vredni se zapitati kojim tumačenjima i diskurzivnim tokovima je upotpunjena produkcija o ovom nalazištu. Da li se temama i strategijama podržavaju, napuštaju, odstupaju, zanemaruju ili negiraju prethodna Srejovića gledišta? Otuda je namera da se kroz ovo istraživačko pitanje bliže ispituju tematski profili, kao i strateški i narativni karakter akademske produkcije o Lepenskom Viru u srpskoj arheologiji tokom posmatranog perioda.

IP3. Koje polje (*sensu* Burdije) i koji njegovi vrednosni elementi dominiraju u konačnoj prezentaciji lokaliteta Lepenski Vir?

Poslednjim istraživačkim pitanjem preispituje se odnos između različitih polja i zastupljenost formulisanih interpretacija o Lepenskom Viru u konačnoj prezentaciji. Polazište ovog istraživačkog pitanja je već predstavljeno gledište da u proučavanju i definisanju prošlosti učestvuju različite discipline. Kada su u pitanju lokaliteti, polje arheologije ima neupitni primat u istraživanju i interpretaciji pokretnih i nepokretnih nalaza. Međutim, epistemičko oblikovanje se ne zaustavlja na granicama ove discipline, već se proteže kroz polje muzejske delatnosti i oblast konzervacije.

Imajući to u vidu, putem analize konačne prezentacije na lokalitetu Lepenski Vir, u tezi se ispituje odnos pomenutih polja i da li postoji dominantnost (*sensu* Burdije) disciplinarnih ideja koje su prostorno ispoljene. Kroz složeni svet praksi različitih oblasti, kategorija kapitala (moći) i nadmetanja, konačna forma prošlosti obuhvata širok raspon pojava, od slika i predstava, preko diskurzivnih kodova, i manje ili više razvijenih narativa. Budući da je reč o razmatranju ospoljenih diskurzivnih odluka, važno je naglasiti da se u analizi koristi primer lokaliteta „rane“ praistorije koji obuhvata periode mezolita, tranzicione faze i neolita. Iz ugla arheološkog nasleđa, njihov zajednički imenilac je izostanak ili zanemarljivo prisustvo očuvanih nadzemnih *in situ* struktura. Posledično tome, ove vrste nalazišta su podložne izrazitim izlagačkim intervencijama, estetizaciji prošlosti, kako bi se nadomestio izostanak ili manjak celovitosti fizičkih ostataka, a sve u cilju dočaravanja rekonstruisanih arheoloških slika. U tom smislu, proces proizvodnje znanja se sagledava kroz vizuru sazajne „nevidljivosti ili nedovoljnosti“ materijalnosti na ovoj vrsti lokaliteta. Neosporno je da se kulturne i društvene pojave u javnoj sferi delovanja sve više javljaju u formi spektakla i hipertrofirano naglašavaju vizuelno-scenske elemente koji imaju cilj da preplave, zadive, prostorno i čulno osvoje (v. Debord 2003 (1967)). Postavlja se pitanje da li u procesu rekonstrukcije, arheološki lokaliteti i pejzaži dobijaju kroz prezentaciju slojevite, ponekad ne tako jasno „vidljive“ prikaze prošlosti?

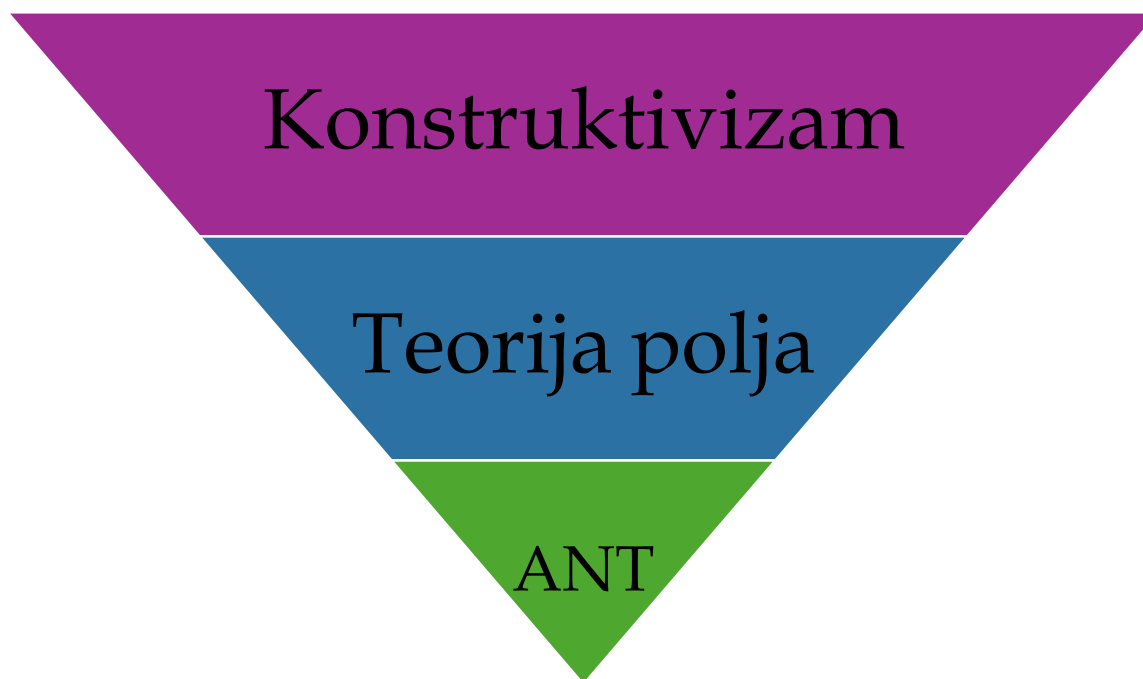
Imajući ovo na umu, važno je razmotriti sadržaj prezentacije Lepenskog Vira, i da li je praksa i logika ovih polja dodala, oduzela ili zametnula određene aspekte arheoloških interpretacija Dragoslava Srejovića, a potom i novijih arheoloških istraživanja. Šta treba pamtiti, a šta je odbačeno ili potpuno nestalo u konstruisanju Centra za posetioce i Muzeja Lepenskog Vira?

1.5 Organizacija poglavlja

U nastavku sledi poglavlje 2 koje predstavlja teorije i metode korišćene u disertaciji. Ovo poglavlje čini ontološke i epistemološke okvire analize i predstavlja temelj za dalje istraživačke korake. Poglavlje 3 je posvećeno razradi ključnih pojmova: znanje i proizvodnja znanja, autoritet, otkriće i arheološkog nasleđa odnosno arheoloških materijalnosti. Odeljak je ključan za bliže razumevanje terminološko-konceptualnih vizura koje su korišćene u disertaciji. Naredni blok poglavlja, 4, 5 i 6 predstavljaju segmente u kojima se izlaže biografija Lepenskog Vira, obuhvatajući godine tokom radnog veka Dragoslava Srejovića i nakon njegove smrti. Tekstovi se fokusiraju na prikaz istorijskih okolnosti istraživanja i građenja znanja o ovom praistorijskom fenomenu u različitim poljima. Poglavlje 7 posvećeno je diskusiji izloženih podataka i rezultata analize. U poslednjem poglavlju 8 predstavljena su završna razmatranja u odnosu na uspostavljenu hipotezu i istraživačka pitanja. Odeljak se završava predlogom za buduće i moguće pravce istraživanja. Na samom kraju se nalaze prilozi i popis korišćene literature.

POGLAVLJE 2: Teorijski i metodološki okviri disertacije

Ispitivanje procesa proizvodnje znanja o Lepenskom Viru sprovodi se kroz posebno formulisan istraživački program¹⁶, koji se sastoji od dva komplementarna teorijska bloka i posebno skrojenog metodološkog modula. Prvi teorijski blok predstavlja konstruktivistička perspektiva koja diktira ontološke okvire analize, dok se drugi sastoji od *Teorije polja* Pjera Burdijea (Bourdieu 1975; 1997) i *Teorije aktera i mreža* Bruna Latura (Latour 2005). Pomoću ovog teorijskog para, razmatraju se epistemološki aspekti procesa nastanka znanja o arheološkom nasleđu (slika 1).

Slika 1: Vizuelni prikaz međusobnog odnosa teorija korišćenih u radu

Metodološki paket koristi kvalitativne i kvantitativne analitičke tehnike u cilju obuhvata različitih aspekata traganja za prirodom odnosa ideja, znanja i konačnih predstava o Lepenskom Viru. Planirana metodologija polazi od metode pojedinačnog slučaja, da bi se potom nadgradila analizom diskursa potpomognuta deskriptivnom statistikom, biografskim i prosopografskim pristupom. Dobijeni rezultati su kontekstualizovani i iznova čitani metodom pomnog čitanja (*close reading method*).

2.1 Prvi teorijski blok

Konstruktivistička perspektiva sa geoepistemologijom i autorizovanim diskursom nasleđa predstavlja prvu teorijsku celinu. Dodatno uvedeni teorijski koncepti služe da se bolje sagleda veza između pisanih diskurzivnih praksi i vizuelno-prostorne topografije. U disertaciji se kroz ovaj teorijski ključ posmatraju važni fenomeni proizvodnje znanja, poput uslova nastanka i građenja slika o prošlosti, kao i odnos između reči, prostora i vremenskih reprezentacija nasleđa. Preciznije, prvo teorijsko rešenje služi da se razmotre mehanizmi pretakanja pisanih arheoloških interpretativnih formi u muzeološke i konzervacijske odluke o izgledu arheološkog lokaliteta.

¹⁶ Ideja za formulisanje „posebnog istraživačkog programa u disertaciji“ dobila prema (Milosavljević 2015).

2.1.1 Konstruktivizam

Kao metateorijska istraživačka pozicija u disertaciji se uzima konstruktivistička perspektiva koja, najšire postavljeno, označava da proizvodnja znanja zavisi od različitih različitih kulturnih, društvenih i istorijskih okolnosti (Ber 2001; Škorić 2010, 316–339, i dalje). Konstruktivizam nema jedinstvenu definiciju, te se pre može razumeti kao određenje teorijske orijentacije koju odlikuje antiesencijalistički pristup. Okvirima ove teze odbacuje se gledište da naše saznanje pozicije nastaju kroz objektivne i inherentno date procese ili činjenice. Shodno tome, teorija promovise kritičko sagledavanje procesa formiranja znanja i vrednosnih sudova o različitim fenomenima društvenog (Ber 2001, 32–39). Međutim, s pravom nas Ijan Heking (Ian Heking) upozorava da iako konstruktivizam ima saznanje prednosti u zapitanosti nad društvenom konstrukcijom znanja, moramo se i zapitati: „konstrukcija čega“ i u koje svrhe (up. Heking 2012).

Jedna od važnih specifičnosti konstruktivističke perspektive korišćene u sagledavanju procesa proizvodnje znanja o arheološkom nasleđu podrazumeva uvažavanje delatnog potencijala raznorodnih aktera u određenom polju. Pored ljudi, to mogu biti entiteti različitih ontoloških rodova, poput predmeta, arheoloških *in situ* ostataka, prirode i pejzaža, ostaci životinjskih kostiju, ideje, činjenice, pisane reči, izložbe itd. Ukratko, da bi se bilo koja konstrukcija odvijala, ne-ljudski učesnici u procesu građenja znanja takođe ostvaruju delatni efekat i imaju ulogu u datom polju istraživanja.

Izraženo laturovskom skicom konstruktivizma:

(...) reći da je nešto konstruisano, ne znači da je u pitanju misterija koja je iskočila niotkuda (...). Obično je velika prednost posete gradilištima u tome što ona nude idealnu tačku za posmatranje veza između ljudi i ne-ljudi. Kada posetioци uđu duboko u blato, lako bivaju zapanjeni spektaklom svih učesnika koji vredno rade u vreme svoje najradikalnije metamorfoze (Latour 2005, 88).

Koristeći se metaforom gradilišta, Latur poručuje da procesi koji se odigravaju na mestima poput umetničkih ateljea, filmske produkcije, štamparija, naučnih laboratorija, i drugih stvaralačkih prostora, pružaju jedinstven uvid u ono što se dešava iza kulisa. Autor nastavlja svoju zamisao:

Ne samo da vas vodi iza kulisa i upoznaje sa veštinama i ekspertizom praktičara, takođe pruža retki uvid u to šta znači za (s)tvar (prim.aut) da nastane iz nepostojanja, a pritom dodajući bilo kom, već postojećem entitetu, svoju vremensku dimenziju (Latour 2005, 89).

Arheološki lokaliteti, baš poput gradilišta, predstavljaju mesta na kojima u nepatvorenom odnosu vredno rade ljudi, predmeti, arheološki slojevi, otečovljena znanja, alati, priroda, nalazi i svetovi ideja. Na primer, otkrićem monumentalnih kamenih skulptura¹⁷ 1965. godine, odigrava se preokret toka iskopavanja na Lepenskom Viru. Sudbina daljih istraživanja i planova za ovo nalazište time je promenjena, a lokalitet zadobija veći naučni fokus i značaj u okviru širih zaštitnih iskopavanja projekta Đerdap I. Takva situacija nije usamljen slučaj u arheološkom svetu. Neretko se dešava da otkrićem nekog nalaza ili usled zanimljive, neočekivane situacije na terenu, dođe do promene cilja projekta, znanja o arheološkoj prošlosti ili sagledavanja hronoloških odrednica istraživanih nalaza. Bez obzira na dostupnu tehnologiju koja omogućava da se unapred isprati situacija na terenu,

¹⁷ Sintagma „*monumentalne kamene skulpture*“ je s namerom upotrebljena u kontekstu proglašavanja otkrića Lepenskog Vira, jer je navedena kovanica od tada prisutna u pisanim narativima Dragoslava Srećevića.

otkrivani predmeti i materijalni ostaci imaju „moć“ da preusmeravaju istraživačke percepcije, odluke i utiču na stvaranje novih gledišta.

Shodno tome, na ovom mestu važno je jasnije artikulirati gledište o arheološkom lokalitetu u polju konstruktivizma. Kao što je već naglašeno, proizvodnja znanja o prošlosti najčešće se posmatra kroz relacije individua, kolektiva i institucija, gde lokaliteti predstavljaju istraživački fokus i jedno od mesta na kome nastaje znanje. Međutim, arheološka nalazišta i pejzaži u periodu nakon iskopavanja postaju konstruisane slike kroz procese zaštite. U tim fazama postojanja, lokaliteti „prelaze“ u druga polja, a strategije muzealizacije, konzervacije i prezentacije predstavljaju deo narativnih i vrednosnih promena (Skeates 2000; Smith 2006; Agnew and Bridgland 2006). Stoga u okviru konstruktivističke perspektive bitno je razmotriti pojam *prostora* kao dodatne analitičke kategorije za razumevanje proizvodnje znanja. U tome pomaže koncept *geoepistemologije* koji služi za promišljanje procesa nastajanja i oblikovanja konačnih reprezentacija arheološkog nasleđa.

Koncept *geoepistemologije* su izdvojili Dušan Marinković i Dušan Ristić (Marinković i Ristić, 2016). Autori označavaju ovu oblast kao fukoovsku arheologiju znanja, s posebnom pažnjom na odnosnost prostora, praksi i moći. Preciznije, Marinković i Ristić, predstavljaju *geoepistemologiju* kao pokušaj da se „strateški zahvati odnos moći/znanja i diskursa“ (Marinković i Ristić 2018, 734). Kako naglašavaju, suština je sagledati „odnos koji se uspostavlja unutar prostora i zahvaljujući prostoru ili prostorima“ (Marinković i Ristić 2018, 734). Autori dalje objašnjavaju koncept kao topologiju znanja koji nastoji da isprati proces prihvatanja i kodifikacije već formulisanih stavova. Naime, srž upotrebe navedenog gledišta je u sagledavanju umreženosti prostora, znanja, praksi i moći, kao građivnih elemenata iskaza koji postaju ovlašćeni, te i vidljivi na određenim mestima (*topoi*). Konkretnije:

Tu je dakle reč o specijalizaciji jezika kroz govor, o načinu na koji on prelazi u diskurs. A diskurs kao specijalizovani arheološki sloj sedimentiranog jezika, obrazuje znanje (Marinković i Ristić 2016, 14).

Prateći konceptualnu šemu ovog autorskog dua, cilj *geoepistemologije* kao analitičkog aparata je da, arheološki, ispita diskurzivnu slojevitost iskaza, te da otkrije i objasni njihovo opredmećenje putem praksi, odnosno prostornu materijalizaciju.

U slučaju ove disertacije, međutim, reč je o vrlo konkretnom mestu na vrlo ograničenom prostoru. U skladu sa tim, u radu se ispituje proces specijalizacije arheoloških interpretacija koje kroz pisanu, ali i vizuelnu produkciju, prelaze u prostornu diskurzivnu topografiju. Preko ovog teorijskog ključa postavlja se pitanje šta sve čini današnju sliku Lepenskog Vira i na koji način su elementi i materijalni ostaci nalazišta predstavljeni od otkrića do nastanka sadašnje zaštitne konstrukcije. U pitanju je izdvajanje prostora kao konstitutivnog elementa proizvodnje slike prošlosti, u kojoj raspored i organizacija kretanja vode do određenih zaključaka. Upravo o toj perspektivi govori Lordžejn Smit (Laurajane Smith) kada definiše *autorizovani diskurs nasleđa* (ADN), kao diskurs ekspertskih vrednosti i znanja o prošlosti. Takođe oslanjajući se na fukoovsku tradiciju sprege znanja i moći i formiranja gledišta, Smit opisuje ADN kao set ekspertskih odluka koje su vođene i uobličene različitim administrativnim procedurama i smernicama, definisanima i prihvaćenim metodama očuvanja i rekonstrukcije kulturnih dobara, kao i vizuelne politike reprezentacije (Smith 2006, 29–35).

U kontekstu sagledavanja administrativnih i ekspertskih upliva, upošljava i naredne pojmove, koncepte *vremena* i *promene*. Naime, iako arheološki lokaliti mogu biti

različitog stepena očuvanja i celovitosti, suštinski reč je o veoma složenim prostorima, čije su vrednosti i značaj u velikoj meri određeni konceptom autentičnosti materijalnih ostataka (Matero 2008, 5), ali i od toga na koji način su oni prostorno i interpretativno artikulisani. Poslagavanje slojeva arheoloških materijalnosti u neki određeni prostorni smisao, neminovno postavlja i pitanje vremenskih odrednica i razumevanja pojma promene. Značaj ove upitanosti naročito dolazi do izražaja kada govorimo o višeslojnim i kompleksnim lokalitetima, koji mogu imati različite arheološke celine, periode i faze rasute po hronološkoj osi. Sa stanovišta Gevina Lukasa (Gavin Lucas) vreme je višedimenzionalni koncept, a promene i događaji koje uočavamo istražujući arheološke lokalitete, odigravaju se na nekoliko nivoa, tokom različitih vremenskih perioda (Lucas 2005, 43). Ono što se htelo reći je da postoji niz vremenitosti koje arheološko nalazište sobom nosi. One se smenjuju od trenutka odabira lokacije kao mesta za istraživanje, preko arheoloških situacija koje se susreću na iskopavanju ili prilikom otkrića, do momenta proglašavanja nalazišta za kulturno dobro i njegove prezentacije. Odluka o tome koji će tačno slojevi, koji *in situ* i pokretni nalazi, biti prezentovani tokom i nakon iskopavanja, uokvirena je nizom profesionalnih i ekspertskih odluka koje su takođe deo proizvodnog procesa gledišta, a time i ovladavanja *arheološkim vremenom*¹⁸ neke izvesne prošlosti. Arheologija i druge oblasti upravljanja istraživanja i nasleđem, odabiraju određene tačke na vremenskoj liniji, težeći da ospolje konačnu formu, konsolidavanu sliku koja predstavlja suštinu određene prošlosti i njenih materijalnosti (Babić 2016, 50-53). Na ovaj način posmatran, kao prostorni narativ i kao temporalna interpretativna artikulacija, arheološki lokalitet postaje diskurzivni izraz u procesu formulisanja konačne slike prošlosti.

2.2 Drugi teorijski blok

Druga teorijska celina obezbeđuje kretanje po horizontalnim i vertikalnim prostorno-vremenskim dimenzijama ispitivanja procesa proizvodnje znanja. *Teorija polja* Pjera Burdijea daje istraživački okvir za razmatranje prostora različitih disciplina koje se ispituju u okviru disertacije, dok *Teorija aktera i mreža* pruža smernice za jedno drugačije sagledavanje učesnika i prirode njihovog povezivanja. Kao što Ivana Spasić navodi govoreći o Burdijeu, „poljem se postavljaju pitanja, pre nego što se nude definitivni odgovori“ (Spasić 2004, 292). Isto važi i za laturovske koncepte. Shodno tome, obe perspektive u kontekstu ove disertacije treba razumeti u svetlu njihovog delatnog potencijala za promišljanje procesa proizvodnje znanja o prošlosti.

Metaforički rečeno, Burdije daje jedan panoramski pregled šta se sve zbiva ispred nas, dok sa sigurne udaljenosti gledamo odnose među učesnicima, tražeći manifestacije moći i ponašanja u postojećim poljima. Međutim, usled složenosti predmeta analize i raznorodnih učesnika u procesu građenja tumačenja i reprezentacija Lepenskog Vira, Burdijeova perspektiva ne pruža sasvim odgovarajuće teorijske domete. Da bi se s izvesnijom oštrinom sagledavala saodnosnost svih i svega u polju, kao i karakter njihove povezanosti, koristi se teorija *Aktera i mreža* (ANT) Bruna Latura.

Laturov pristup dozvoljava jedno pomnije ispitivanje situacija koje se ispituju. Ova teorijska pozicija nam služi da koristeći uveličavajuća sočiva koja bliže osmotrimo ko su ti

¹⁸ Kovanicu *arheološko vreme* koristim u kontekstima reprezentacije materijalnih ostataka, a po analogiji sintagme arheološke kulture (Porčić 2013), polazeći od epistemološke pozicije da arheološke kulture ne postoje kao datost. Uvažavajući stanovišta AND *arheološko vreme* obuhvata vremenitost(i) reprezentacije nalazišta koja je kreirana kao posledica serije ekspertskih izbora u procesu istraživanja nalazišta. Ono može da korespondira sa apsolutnim vremenskim odrednicama, može biti slojevita reprezentacija, a može i da predstavlja samo određeni trenutak u interpretativnoj istoriji nalazišta.

delatnici u mreži odnosa i na koji način se dešavaju pomeranja i promene u odnosima moći. Ukratko, ako kažemo da Burdije postavlja okvire pomoću kojih mislimo različite društvene prostore i odnose, Laturova teorija bliže govori o tome na koji način uočavamo i „pratimo“ učesnike u raznorodnim poljima.

Dodatno, ANT nosi interpretativni potencijal, jer stvara mogućnost za jedno slobodnije sagledavanje prirode samih delatnika. Prkošenjem klasifikacijama, ANT nas lišava rigidnosti kategorisanja, a koju možda u velikoj meri Burdije svojim konceptima nalaže. Može se reći da se pomenute teorije prevashodno razlikuju u pogledu krutosti, odnosno fleksibilnosti. Naime, tamo gde Latur poziva na elastičnost posmatranja, tu nas Burdijeova pozicija drži na okupu i ne dozvoljava da skliznemo u talase relativizma koji nas, ukoliko neobazrivo pratimo Latura kroz ANT, mogu zavodljivo preplaviti. Upravo tamo gde je polemički stav dvojice autora najizraženiji, nalazi se velika prednost uparivanja ove dve teorije. Njihov potencijal se iskazuje baš na mestu tenzija, budući da izazivaju jedna drugu da se na drugačiji način promisle idejni koncepti koji se ispituju u radu. Ta mesta kreiraju teorijske napetosti i pukotine, a koje zauzvrat postaju prostor za nova i drugačija korišćenja njihovih analitičkih predložaka.

Najzad, ono što se smatra specifičnim za teorijske koncepte koji upošljavaju pojam mreža jeste posmatranje odnosa među jedinicama koje se izučavaju (Škorić i Kišjuhas 2011, 14). Dakle, u esenciji razumevanja svih entiteta su relaciona tumačenja. Na tom mestu, susreću se suštine Burdijeovih i Laturovih koncepata *polja* i *mreža*, a to je težnja ka sagledavanju i mapiranju odnosnosti svih delatnih entiteta unutar jednog specifičnog i ograničenog prostora.

2.2.1. Teorija polja

U tekstu koji sledi biće predstavljeni ključni aspekti *Teorije polja*, kao i pojmovni elementi neophodni za razumevanje različitih aspekata funkcionisanja polja. Potom su dati opšti uputi o tome kako razumeti pojam polja, kao i koje su njegove osnovne karakteristike. U pogledu uklapanja u konstruktivističku perspektivu, teorija polja donosi sledeće:

Pojam polja ne pruža unapred gotove odgovore na sva moguća pitanja, na način na koji to čine veliki koncepti „teorijskog teorizma“ koji torde da sve objašnjavaju sve i to u pravom redosledu. Umesto toga, njegova glavna vrlina, barem po mom mišljenju, je to što promoviše način konstrukcije koji se mora iznova promišljati svaki put. On nas primorava da postavljamo pitanja: o granicama univerzuma koji se istražuje, o tome kako je „artikulisan“, u odnosu na šta i u kojoj meri, itd. (Bourdieu and Wacquant 1992, 110).

Teorija nam, dakle, obezbeđuje konceptualne alate za ispitivanje različitih sadržaja procesa proizvodnje znanja koji se mapiraju kroz pojam polja. Iako je Burdije pisao o različitim oblastima, u teorijskoj razradi disertacije, posebna pažnja pri pojašnjenju teorije data je polju naučne delatnosti. Kako Ana Birešev naglašava, Burdije svojim pristupom izučavanja polja „(...) pronalazi mesta proizvodnje gledišta i sledi tragove njihovog preplitanja, postepeno otkrivajući konstituciju i logiku polja nauke“ (Birešev 2014, 141). Da bi se bliže razumeli uslovi opstanka i delatništva u poljima, nadalje su ovom odelju obrazloženi pojmovi habitusa i kapitala. Segment o teoriji polja završava se objašnjenjem koncepta meta-polja koje predstavlja simbolički prostor borbi za moć, a što je u kontekstu disertacije prostor lokaliteta Lepenski Vir.

2.2.1.1 Opšte o polju

Teorija polja podrazumeva podeljenost društvenog univerzuma na mnoštvo relativno nezavisnih celina koje Pjer Burdije naziva poljima. U svojim istraživanjima, on prepoznaje prostore umetnosti, obrazovanja, nauke, kulture, religije i politike, odnosno birokratije. Burdije ih opisuje kao autonomne jedinice između kojih su moguća preplitanja, međusobni uticaji i previranja (Bourdieu and Wacquant 1992, 17). Polje, a naročito naučno, je jedinstven mikrokosmos, prostor sa osobenim pravilima, specifičnim samo za tu određenu oblast (Bourdieu 1976, 89; 1991, 6; 2014, 60). Uzmimo za primer dva potpolja kulturne produkcije, prostor umetnosti i prostor muzejske delatnosti. Prvo polje podrazumeva umeće artističkog izražavanja, vladanja umetničkim normama, upoznatost sa istorijom umetnosti i različitim umetničkim praksama. Polje muzejske delatnosti može da podrazumeva niz specifičnih veština i znanja koje takođe mogu da se dovode u vezu sa poznavanjem istorije umetnosti, umetničkim izrazima i praksama. Ipak, odnos prema predmetu koji se stvara u poljima i odnos prema umetničkom delu sasvim se razlikuju. U jednom potpolju slika je proizvod, a u drugom, muzejskom, ona je kulturno dobro, predmet posmatranja i divljenja, izdvojen iz svoj predašnjeg okruženja. Iako je reč o dva prostora, odnosno potpolja (*sensu* Burdije) kulturne produkcije, ona nužno ne moraju da dele srodna pravila. Štaviše, u svakom polju teži se formiranju osobenih i samo za njih specifičnih regula. Na taj način se generišu pravila delanja, ponašanja i vizure. Uspostavljanjem jasnih načela i njihovom repeticijom ojačava se nezavisnost polja, a samim tim se potencijalno uvećava mogućnost osvajanja što istaknutije pozicije u širem društvenom prostoru. Međutim, granice između polja ne predstavljaju neoborive bastione, već mogu biti propusne i prepletive, društveno uslovljene, usled čega uvek postoji mogućnost prelamanja i previranja ideja (Bourdieu 2014, 93). Naročit primer mogu biti sadašnji trendovi istraživačkih projekata koji podrazumevaju multidisciplinarna ili transdisciplinarna ispitivanja različitih problema. U takvim okolnostima naučne produkcije sasvim je očekivano pretpostaviti da su moguće propustljivosti i savijanja granica disciplina. Međutim, uvek treba imati na umu da bez obzira na to što su uplivi i nadmetanja među poljima moguća, svako polje teži ka uspostavljanju što veće nezavisnosti i osvajanja što bolje pozicije moći.

U tom pogledu, Burdije razlikuje dva tipa odeljenosti i samostalnosti. Jedan se odnosi na uspostavljanje opšte nezavisnosti u odnosu na druga polja, dok je drugi u vezi sa građenjem specifičnosti određenog prostora delanja. Jedan aspekt nam govori o ontološkim pravilima, dok se drugi odnosi na konkretne uslove produkcije. Koristan primer je formiranje akademske discipline kroz procese kodifikacije polja (Birešev 2007, 206). Prvi oblik podrazumeva vremensku dimenziju definisanja polja, njegovo trajanje i razvoj tokom istorije, dok se drugi tiče procesa profesionalizacije, uspostavljanja institucionalnih mreža, prava na ulazak u polje, kao i pravila delanja u njemu. Prvo viđenje autonomije u bliskoj je vezi sa konceptom vremenitosti polja. Burdije ističe da autonomija koju polje postiže svojim postojanjem i funkcionisanjem, „nije datost, već istorijsko postignuće” (Bourdieu 2014, 70). Ako posmatramo ovu izjavu kroz perspektivu akademske discipline, kao vid potpolja – nijedna nauka ne zadobija čvrste i jasne granice prepoznatljivosti od trenutka uspostavljanja i imenovanja nekog istraživačkog prostora. Naprotiv, kroz istorijski razvoj, stiže se izvesno „pravo na” iscrtavanje razdelnih linija i formiraju se uslovi neophodni za produkciju. Uzmimo za primer istoriju uspostavljanja univerzitetskog programa arheologije u Srbiji.

Na osnovu tog primera moguće je videti da se učenje o prošlosti menjalo, kao i da je put do sticanja nezavisnog studijskog programa bio obojen različitim promenama.

Nakon Drugog svetskog rata i ponovnog uspostavljanja rada na Filozofskom fakultetu, Univerziteta u Beogradu,¹⁹ praistorijska arheologija po prvi put dobija zaseban prostor u nastavnom okviru učenja o prošlosti. Pritom, treba napomenuti da se nastava arheologije isprva nalazi u sklopu programa sa istorijom umetnosti, klasičnom filologijom i etnografijom, da bi 1948. godine pristupila Istorijskoj katedri. Tek 1962. godine, Arheologija je izdvojena kao posebno odeljenje. (Милинковић 1998, 436). U razdoblju disciplinarnih specijalizacija, arheološki paket znanja kome su ondašnji studenti bili izloženi predstavljao je određen profil discipline. Promene koje su nadolazile na horizontu tematsko-predmetne nastave posledično su gradile arheološka učenja o prošlosti. Time su različite generacije studenata bile oblikovane određenim idejama i znanjima, a koje su, shodno tome, imale uticaja i na interpretativni legat arheologije i korpus ideja koji se gradio o prošlosti (up. Palavestra 2013; Bandović 2014; Novaković 2014; Palavestra i Milosavljević 2015). Dakle, granice polja postaju preciznije definisane, ne samo pukim prolaskom vremena, već i programskim profilisanjem, a koje određuje i disciplinarne kompetencije, kao i saznavni opseg. Mada ne treba zanemariti hronološki faktor u pogledu društvene relevantnosti i uticaja na uspostavljanje obodnih linija polja.

Drugi oblik autonomije, naročito u nauci, postiže se uspostavljanjem i održavanjem striktnog prava pristupa. Postavljenjem pravila i kriterijuma pristupa određenom akademskom polju, ispisuju se granice polja. Prema Burdijeu disciplina je definisana kao prilično istrajno i stabilno polje (Bourdieu 2014, 92). On smatra da je reč o prostoru delanja koji je lako uočljiv. Jasna vidljivost discipline postiže se, pre svega, time što su one institucionalno definisane i potvrđene nizom administrativnih i fakultetskih normi. Dakle, reč je o birokratskim aspektima formiranja polja, ali koji imaju i vrednosne odrednice u polju. Burdije nadalje ističe da svaka naučna grana funkcioniše kroz uspostavljene protokole i jasne procedure za utvrđivanje kompetencija i uspeha. Konačno, sve navedeno dobija dodatnu potporu učešćem u raznim nacionalnim i međunarodnim istraživačkim i ekspertskim aktivnostima, koji perpetiraju uspostavljena pravila.

Naime, svaka akademska disciplina i njeni učesnici, nastoje da svojim delovanjem doprinosu potvrđivanju i ojačavanju granica naukovanja. Time će, neizostavno, pristajati na pravila igre i usvajati određene veštine, ne bi li opstali i napredovali u datom polju (Bourdieu 1975, 27-28). Kodifikacijom ekspertize, jasno se razgraničava ko i na koji način može da govori o određenim pitanjima, ali i čije se mišljenje uvažava povodom pojedinih problematika. Ukoliko nas interesuje pitanje porekla života na zemlji, možemo se obratiti velikom broju stručnjaka iz različitih disciplina koji se bave ovim pitanjem. Međutim, u zavisnosti od toga koje specifično pitanje nas interesuje, odgovor jedne nauke nam može biti (naj)važniji. Ipak, nije samo reč o usvajanju i negovanju posebnih veština i znanja koje su u istoriji discipline označene kao relevantne. Pravo na ulazak u polje kroz favorizovanje i građenje određenih kompetentnosti formira karakter i osobenost naučnih oblasti (Bourdieu 2014, 74; Birešev 2007, 208–209). Tek onda je moguće utvrditi epistemološka pravila i načine komunikacije unutar naučnog polja, ali i u susretu sa drugim disciplinama i drugim naučnicima. Ovim principom se postavljaju temelji za unutrašnju logiku polja, ali i odnos polja sa drugim poljima.

Shodno tome, uspostavljanje i čvrsto očuvanje granica predstavlja suštinski zadatak i zalog za sukobe i previranja koje se odigravaju unutar, ali i izvan njega. Težnja za uspostavljanjem što veće nezavisnosti i osvajanjem što istaknutijeg društvenog položaja,

¹⁹ Tokom II svetskog rata kada se napušta univerzitetska nastava, zaživljava muzejski kurs u okviru Muzeja kneza Pavla. Studenti koji su prisustvovali, pored arheoloških predmeta i istorije arhitektura, mogli su i da slušaju o prirodjačkim zbirkama i o temama kulturno-istorijskog karaktera (Bandović 2014, 631–632).

vodi odmeravanju snaga između samih polja. Pored različitih polja, Burdije u prostor socijalnog, uvodi i koncept metapolja u okviru kog se odigrava nadmetanje za dominantan položaj u društvu (Bourdieu and Waquant 1992, 17–18). Reč je o sferi koja objedinjuje sva druga polja i naziva se poljem moći. U njemu se odvijaju borbe za osvajanjem moći nad uspostavljanjem legitimne slike sveta. Prevedeno na problem preispitivanja ove disertacije, metapolje je mesto u kome se susreću vrednosni sudovi na tromeđi arheologije, muzeologije i konzervacije, manifestovani u konačnom izgledu i sadržaju prezentacije lokaliteta Lepenski Vir. Iako su polja predstavljena kao neopipljivi svetovi društvenog, ona međutim, ne predstavljaju samomisleće entitete koji proizvode živi svet. Kada se razmaknu granice i zavesa disciplina, postavlja se pitanje šta se dešava na akademskim scenama interpretacije, čuvanja i predstavljanja prošlosti? Ko iscrtava scenografiju i kako izgleda konačan prikaz arheoloških zaključaka?

2.2.1.2 Pravila igre unutar polja

Polja su prostori u kojima vladaju osobena pravila i odnosi između njegovih dejstvenika. Svako polje formira posebna „pravila igre“. Reč je o konceptu koje Burdije definiše kao *nomos* polja. Burdije opisuje *nomos* kao suštinski zakon na koji svi učesnici polja pristaju i ne dovode ga u pitanje (Bourdieu 1997, 96–97). Autor navodi da su svi delatnici u polju sjedinjeni sa njegovom logikom, savladavaju i usvajaju osnovne postulate, koncepte i dominantne perspektive koji su prisutni u tom društvenom mikrokosmosu (Birešev 2014 63; Burdije 2014, 7). *Nomos* podrazumeva specifična, nema pravila, koja su ustavna, nesvodiva ni na jedne druge zakonitosti koje mogu da se poistovete ili porede sa normama nekog drugog polja. U tom smislu, istraživač-biolog na istraživačkom institutu će nastojati da se ponaša u skladu sa ustavnostima koje nameće suživot u akademskom svetu, biolog srednjoškolski profesor u skladu sa obrazovnim načelima pedagoškog rada u školi, dok će biolog-kustos u Prirodnjačkom muzeju nastojati da postupa prema principima muzejske delatnosti. Ovde se nužno ne govori o pisanim pravilima koja različita struka nameće, iako i ona imaju tu formativnu moć. Naprotiv, reč je o specifičnoj matrici postojanja u polju, koja stvara podele i gledišta na stvari, način znanja i pogleda na svet, a koje svaki delatnik apriori prihvata. Bez obzira na to o kom polju je reč, osnovna teza *nomosa* je da uspostavlja okvire mogućeg i očekivanog. Drugim rečima, Burdije ga objašnjava kao „legitimni princip podele koji se može primeniti na sve temeljne aspekte postojanja, definišući zamislivo i nezamislivo, propisano i zabranjeno, on mora ostati nemišljen“ (Bourdieu 1997, 99). *Nomos* bi se možda najbolje mogao opisati kao neka vrsta nevidljivog sočiva koje koriguje naš pogled na svet, neupitno ga oblikuje, ali je sočivo do te mere sraslo sa našim bićem, da smo nesvesni njegovog postojanja.

Kada je reč o naučnoj produkciji, Burdije pre svega ističe da svaki istraživač jednako pristaje na *nomos* discipline. *Nomos* svake discipline predstavlja osobene legitimnosti i kao takav, neuporediv je sa vizijom, podelama i konstrukcijom objektivne stvarnosti neke druge naučne oblasti, odnosno nekog drugog polja (Birešev 2014, 148–149; Bourdieu 2014, 75; 115). Da bi neko postao deo discipline, neophodno je da prihvati niz specijalizovanih metoda i seta postupanja, koji kao kolektivni kapital, opisuju i utvrđuju određenu oblast. Svi potencijalni pripadnici neke discipline, pristankom na *nomos*, zapravo pristaju da budu odmeravani i ocenjeni. Govoreći burdijeovskim jezikom, pristupanje prostoru određene profesije podrazumeva izvesnu vrstu nemog „disciplinovanja“, odnosno treniranja, i oblikovanja gledišta u skladu sa pravilima koja vladaju u datom akademskom polju. Razrađujući ovaj koncept, Burdije nam daje primer iz muzejske delatnosti:

(...) sklonost traženju i doživljavanju estetskog užitaka kroz predmete označene kao umetnička dela, time što su izloženi u zasebnim, svetim i sakralizovanim prostorima zvanim muzeji, koji su institucionalizacija konstituišuće tačke gledišta (nomosa) umetničkog polja, ni na koji način nije prirodna ili univerzalna (Bourdieu 1997, 74).

Muzeji, kao fizički ali i interpretativni prostori, putem svojih uređenih prakseoloških procedura, formiraju režime izlaganja. Posledično, izložbene postavke predstavljaju mesta jasno uređenog pogleda na svet i odabira onoga šta se smatra, odnosno bira da su, u naučnom i muzeološkom smilu, bitni elementi jednog gledišta.

Kada je reč o oblikovanju gledišta i znanja, *nomos* polja diktira naše saznanje pozicije. Sledstveno tome, svi učesnici u polju teže i delaju u skladu sa vladajućim i internim pravilima rada ili prezentacije naučnih rezultata, jer se na taj način iskazuje nivo kompetentnosti, a samim tim i pravo na pripadanje tom polju (Bourdieu 2014, 74–75). Navedeno se može još skicirati vrlo jednostavnim primerom kao što je organizacija života i rada na arheološkom terenu. U formalnim priručnicima za rad, ne postoje utvrđena pravila šta tačno treba obući na teren, kao ni šta se smatra osnovnim arheološkim alatom osobe koja učestvuje na iskopavanjima na lokalitetu, koji lični kvaliteti i osobine se smatraju prihvatljivim i poželjnim, a šta je naznaka za nepodobnost. O kom god delu sveta govorimo, postoje izvesna očekivanja, pa i (prećutni) stav o tome kako treba da se ponaša i izgleda osoba koja se bavi arheologijom na terenu, kakav je način odevanja poželjan, zatim koji stepen rezilijentnosti je neophodan u teškim uslovima rada i života itd. Da li je alat funkcionalni element na iskopavanjima ili ima i profesionalnu, simboličku vrednost? (Edgeworth 2006 (1991), 87; Lucas 2001, 6–9; Hiltz 2020; Walker 2020). Nepisana pravila dodatno dolaze do izražaja kada se na arheološkom terenu susretu nema očekivanja sa rodnim matricama, fizičkom dostupnošću lokacije iskopavanja, bezbednošću itd. Budući da je arheološki teren i rad sa artefaktima deo obrazovnog i pedagoškog procesa postajanja arheologom, pitanje pristanka na pravila, selekcija i mogućnost pristupa, odnosno opstanka na terenu postaje i pitanje pristupa znanju. I to znanju koje je pak uslovljeno institucionalizovanim perspektivama i disciplinarnim habitusom. Međutim, kako Burdije ističe, ovde nije samo reč o pukom ovladavanju neophodnim kompetencijama i posedovanju veština, reč je i o specifičnom otelovljenju, koje se odigrava na nivou refleksa. Dakle, za njega je kompetentnost jednaka ovladavanju teorijsko-praktičnim, upisanim u telo kao resurs. Polje zahteva, rekao bi Burdije, ceo jedan set epistemoloških normi koje su upisane i prevedene u praktično stanje, što je, u slučaju arheologije, veština u prostoru terenskih istraživanja ili rada sa nalazima. Na tom mestu *nomos* diktira naše saznanje pozicije, *nomos* kao otelovljeni saznanjski refleks, usmerava arheološki alat da učenjački razotkriva materijalne ostatke iz naslaganih slojeva zemlje (cf. Edgeworth 2012). Može se reći da postoje slična pravila vladanja prisutna na naučnim konferencijama. Učešće na skupovima je sastavni deo akademskog života, te nije uvek samo reč o postizanju istraživačkih rezultata, već i o načinu njihovog prezentovanja, formulisanja i oblikovanja poruke, prezentabilnosti rezultata, ali i o retoričkim veštinama osobe koja prenosi poruku. Neupitno povinovanje nemim pravilima, samo uvećava mogućnosti za sticanje i vladanje boljim akademskim resursima (Birešev 2014, 63–64; Bourdieu 2014, 74–75).

Kada su u pitanju nemisleća pravila, pored *nomosa*, potrebno je razlikovati nešto uži Burdijeov koncept *dokse* (*doxa*). Budući da je reč o dva veoma srodna pojma, neophodno je pojasniti razlike. *Doksa* se opisuje kao skup nemih pravila koja mogu biti neizgovorena i implicitna, ali su na izvestan način dobro shvaćena i postoji prećutna saglasnost i

postupanje u skladu sa njima (Bourdieu 1977, 100). Za Burdijea, svako naučno polje oblikovano je specifičnom *doksom*. Ako je *nomos* fundamentalni, ustavni zakon koji oblikuje neko polje, *doksa* predstavlja principe i protokole kroz koje se nema pravila poštuju i sprovode. Nešto poput neupitne svakodnevne svesti i osećaja za realnost. Kako se ne dovodi u pitanje, već predstavlja normalizaciju postupanja, ona je i težište reprodukovanja postojećeg stanja (Spasić 2004, 294). Opisujući doksu, Burdije dalje ističe da je reč o nizu suprotnosti koje čine jednu celinu, odnosno ortodoksiju polja (Bourdieu 1997, 100–101). Reč je o suprotnostima koje ujedinjuju pripadnike jednog polja, jer svi učesnici moraju da se slože oko toga koji je sud i stav relevantan i za čije očuvanje se bore. Na taj način se postiže specifično ontološko saučesništvo. Radi se o antipodima koji postavljaju okvire rasprave i koji sasvim neočekivano imaju potencijal da ujedinjuju one koje u osnovi razjedinjuju. Na primeru arheologije to se može opisati kao trajni prostor diskusije između validnosti kulturno-istorijske i postprocesne arheologije. Raspravama se određuje skup legitimnih tema diskusije i svaki neuklopiv stav predstavlja upad, epistemološki rez koji podriva kanonska načela polja, tvrdi Burdije. Stoga nije svako viđenje samo po sebi problematično, ali neočekivane upotrebe ili vizure izvan uobičajenih postavki mogu doneti preokrete. Objašnjavajući ova mesta okupljanja i tenzija, Burdije navodi:

Najosnovnije i najdublje zakopane opozicije su one koje podrivaju ili uništavaju autori velikih simboličkih revolucija poput Manea, na primer, koji je preokrenuo kanonske opozicije akademskog slikarstva između antičkog i savremenog, „skice i završenog delo (Bourdieu 1997, 101).

Na sličan način se možemo zapitati da li je otkriće Lepenskog Vira donelo preokrete izvan uobičajenih i tada vladajućih ideja o ranoj praistoriji Podunavlja, pa i Evrope. Kakva je bila recepcija prve interpretacije Lepenskog Vira u arheološkoj zajednici i da li je izazvala kanonske opozicije dotadašnjih gledišta?

Pored pristanka na *nomos* i *doksu*, učesnik mora biti predan odabranoj igri koja se odvija unutar discipline, odnosno polja. Svako polje kreira specifičan oblik interesa, osoben *illusio*, izražen kroz želju za učešćem u igri, a koji je neuporediv sa bilo kojim interesima nekog drugog polja (Bourdieu and Wacquant 1992, 116–117). Koncept podrazumeva prećutno uvažavanje vrednosti uloga igre, odnosno učešća u polju i ovladavanja njegovim pravilima uopšte. Želja za učešćem u igri je omeđena ličnim imperativima pojedinca za otkrićem, napredovanjem i poštovanjem. Istovremeno, svi akteri u polju su vođeni principom bezinteresnog delanja, što je naročito izraženo kada je reč o naučnoj proizvodnji. Burdije smatra da se na preseku ova dva principa nalazi prostor naučnog razvoja (Birešev 2014, 148–149; Bourdieu 2014, 78).

U svojoj studiji naučnog polja Ana Birešev sugerše da se *illusio* može dvostruko analitički sagledavati (Birešev 2007, 209). Autorka razlikuje sklonost ka igri od sposobnosti da se učestvuje u igri. Dok sklonost ka igri označava opštu posvećenost, poverenje i uverenje u vrednost rada u naučnom polju, sposobnost za učešće, pa i opstanak u igri podrazumeva konkretne retoričke veštine i kapacitet za aktivni angažman u polju. U praktičnom smislu to znači da kada istraživač pristane da bude deo određene akademske discipline, neosporno postoji intimno verovanje koje se može porediti sa religijskim uverenjem, da se ta igra isplati. Teško je zamisliti nekoga ko se bavi arheologijom, a da suštinski ne vrednuje izučavanje prošlosti kao validan i važan oblik saznanja u nauci, a koji može biti i društveno relevantan u sadašnjosti. S druge strane, pojašnjava Birešev, sposobnost učešća u igri povezuje se sa nečijim osećajem za performativnost, odnosno

razumevanja svih vidljivih i nevidljivih finesa učešća u naučnoj produkciji (Birešev 2007, 209). Na prvom mestu reč je o sposobnosti da se prepozna relevantan problem ili odabere plodonosan program istraživanja. Međutim, tome treba dodati i nečiju spretnost da jasno izrazi i prenese zamišljenu ideju, uloženo vreme i trud za prezentaciju rezultata, bilo da govorimo o pisanom, usmenom ili vizuelnom obliku artikulacije ideja i argumentacije. U pogledu istraživačkog majstorstva i umešnosti možemo govoriti i o telesnom iskustvu, svešću o nepisanim pravilima opštenja i držanja, odevanja i sveopšte pojavnosti. Da li istraživač posebno priprema govore i nastupe za stručnu publiku, a prilagođava predavanja za širu javnost? Sve navedeno dosta govori o nečijem razumevanju složenosti delanja u javnom i naučnom prostoru.

Međutim, potrebno je naglasiti da nije samo reč o individualnom poverenju u isplativost igre koja nastaje *ex nihilo*. Interes je definisan položajem delatnika unutar polja, kao i načinom ulaska i opstanka u polju. Stoga, Burdije sugerise da se polje može posmatrati kao vrsta mreže koju treba misliti kroz relacije, oblikovane razlikama i interesima (Bourdieu and Wacquant 1992, 97). Reč je, dakle, o specifičnoj odnosnosti učesnika i polja, svega uloženog i onog što potvrđuje da se delanje isplati. Ostanak i opstanak u igri akademske produkcije ne zavise isključivo od ličnog poverenja u naukovanje, ali nesumnjivo predstavlja osnov za ulazak u sferu istraživačkog rada i stvaranje osećaja da se istraživački rad isplati.

Posledično, učesnici vođeni *illusio*-om izloženi su različitim odmeravanjima i previranjima u polju. Iako smatraju da je vredno biti deo igre, učešće je često okarakterisano akumuliranjem moći i nadmetanjima za osvajanjem što povoljnijih pozicija (Bourdieu 2014, 68). U zavisnosti od toga da li je neko na dominantnoj poziciji ili podređenoj poziciji, kao i putanje kojom svaki učesnik dolazi do specifičnog položaja, oblikovaće se prakse, oblici nadmetanja, ali i odnosi među učesnicima u polju. Ovim Burdije ističe da misliti prostore polja znači misliti odnose i načine na koje se učesnici u polju međusobno susreću i kreću u postojećim okvirima (Bourdieu 2014, 69).

2.2.1.3 Ko dela u polju

U svom poljecentričnom pristupu društvenom prostoru Burdije najpre govori o pojedincu kao akteru u polju, ali razvija i druge kategorije raznolikih učesnika. Govoreći o polju kulture i umetnosti tvrdi da se svi učesnici, pojedinačni ili kolektivni, čiji je rad povezan sa delanjem u polju, smatraju njegovim delom i imaju mesto u tom omeđenom prostoru (Birešev 2014, 205). Isto se može reći i za istraživačke oblasti. S tim što Burdijeovo pero naglašava jedninu kada piše o naučnom polju, insistirajući na izrazitoj individualnosti dejstvenika polja (Bourdieu 2014, 92, 97–98). Autor nam ipak skreće pažnju da kada govorimo o pojedinačnim učesnicima nekog polja nužno ne govorimo samo o ljudskim delatnicima, odnosno o individualnim naučnicima. Naprotiv, učesnici polja mogu biti pojedinačne laboratorije, različite ustanove, ali i manje institucionalne ili prostorno određene jedinice (Bourdieu 2014, 92).

Reč je o zvanično formiranim oblicima funkcionisanja kao što su fakultetska odeljenja, već pomenute istraživačke laboratorije, kao i formalni i neformalni kolektivi. Odnosno, rečeno jezikom arheologije, to mogu biti lokaliteti, profesionalna udruženja i ekspertske grupe u formalnom i neformalnom obliku okupljanja, kao što to mogu biti kolektivi mišljenja (*sensu* Fleck 1979) ili nevidljivi koledži (*sensu* Díaz-Andreu 2007). Iako je kolektivitet suštinska odlika navedenih učesnika, oni se u svojoj ukupnosti mogu sagledavati kao posebna analitička kategorija. Oni predstavljaju „vrstu određenog polja, vid potpolja, koje je tako definisano strukturom disciplinarnog polja u kome se nalazi“

(Bourdieu 2014, 55). Stoga, kada mislimo polje, uvek moramo imati na umu individue, ali i različite kolektive i druga ukрупnjavanja društvenosti i organizacionih celina na različite načine. Oni delaju kao učesnici, ali istovremeno, kako to Burdije govori, predstavljaju vrstu posebnog univerzuma koji funkcioniše u skladu sa nadpravilima polja u kome se nalaze.

2.2.1.4 *Borbe i nadmetanja u polju*

Iako u poljima postoje pravila, saglasnost i pristajanja, Burdije opisuje polja kao oblasti u kojima se neprestano odvijaju nadmetanja i borbe. Dinamika koja trajno postoji u polju određena je nejednakostima, asimetrijama, udaljenostima i praznim mestima između različitih sila koje deluju u polju (Bourdieu and Wacquant 1992, 16–18; Burdije 2011, 26). Peviranja koja se odigravaju, postoje, između ostalog, radi pregovora o tome šta određeno polje predstavlja. Burdije nadalje pojašnjava da su, način i forme borbe, kao i ostale prakse unutar polja, definisane uspostavljenim pravilima polja, pozicijom koju učesnici trenutno zauzimaju u polju, kao i distribucijom i osvajanjem određene vrste kapitala (Bourdieu 1975, 29; Bourdieu 1991, 12–13; Birešev 2014, 143). Stoga, svako od učesnika u polju teži da uspostavi neku vrstu upravljačkog mesta, a to se postiže posedovanjem odgovarajuće vrste kapitala, koje Burdije poistovećuje sa oblicima moći.

On (kapital, prim. aut) daje moć nad poljem, nad materijalizovanim ili otelovljenim instrumentima proizvodnje ili reprodukcije, a čija distribucija čini samu strukturu polja (...) (Bourdieu and Wacquant 1992, 101). Suština okršaja i nametanja je osvajanje monopola nad bitnim kapitalom u polju, njegovim vrednosnim statusom, a koji zauzvrat dovodi do pozicije autoriteta (Bourdieu and Wacquant 1992, 17–18). Osvajanje povoljnije pozicije utiče na mogućnost da se menja stanje u polju, da se sudi i klasifikuje, kako to zaključuje Burdije, šta predstavlja vladajuća i prihvaćena slika sveta. Menjanje stanja u polju neminovno podrazumeva i uticaj na upisivanje vremenskih odrednica u polju (Bourdieu and Wacquant 1992, 18). Budući da antagonizmima, nadmetanjima i preoblikovanjem stanja u polju dolazi do promene u razumevanju onoga što se smatra legitimnim načinom delovanja, a u skladu sa tim menja se odnos snaga i uvodi „drugo vreme“.

Burdije smatra „da se ništa ne dešava ne bi bilo ni vremena“ (Bourdieu 2014, 91). On pojašnjava da se antagonizmi koji vladaju u polju zapravo odvijaju zarad osvajanja mogućnosti da se menjaju uslovi unutar polja, njegove granice i oblik. Ukoliko se izmestimo na tren iz sveta naučne produkcije, inovaciju kao vid osvajanja drugačije i povoljnije pozicije možemo videti jasnije kroz primer iz sveta istorije umetnosti:

Da bi Vorhol za svoju temu uzeo najpoznatiji vulkan na svetu, trebalo je da postavi svoju seriju u bogatu i slavnu tradiciju istorijskog slikarstva. Tokom neoklasične ere Velike Turneje (Grand Tour) u XVIII i XIX veku, erupcija Vezuva postala je ključni trop zastrašujuće i uzvišene moći prirode, a umetnici poput Vilijama Tarnera i Džozefa Rajta iz Derbija, predstavili su je svojim slikama. Štaviše, time što je Vorholova serija bila namenjena prestižnom napuljskom Muzeju Kampodimonte (Museo di Capodimonte), eminentni prostor koji je najčešće opredeljen za izlaganje dela starih majstora, kao što su to bili Ticijan i Karavađo, dodatno pojačava značaj serije u istorijsko-umetničkom značaju. Živopisan i eksplozivan u paleti i kompoziciji, sadašnji Vezuv se može protumačiti kao idiosinkratična i subverzivna reinterpretacija ovog umetničko-istorijskog nasleđa.²⁰

²⁰ <https://www.sothebys.com/en/auctions/ecatalogue/2019/contemporary-art-evening-auction-119024/lot.13.html>

Rađanje ove umetničke paradigme otelovljene Vorholovim izlaganjem novog, smelijeg i sirovijeg Vezuva, izazvalo je erupcije kod ondašnje umetničke zajednice. Bilo je to gaženje ontoloških granica vezuvske i napuljske prošlosti, a iscrtavanje novih vremenskih linija na jugu Italije. Na ovom primeru možemo videti da uvođenje neočekivanih i inovativnih idejnih elemenata u prostor polja može izazvati „potrese“ u pogledu delanja, odnosno dovesti u pitanje ortodoksiju polja.

U nadmetanjima između dominantnih i novih učesnika u naučnom polju odigravaju se suprotstavljene strategije koje su oblikovane pozicijama, motivima i kapitalima učesnika. S jedne strane, oni koji su na istaknutim, preovlađujućim pozicijama težiće očuvanju postojećeg naučnog poretka, koristeći raznorodne istraživačke resurse poput instrumenata, tekstova, institucionalnih pozicija i ukorenjenih naučnih praksi tog polja (disciplinarni habitus). Navedeni alati pomažu u očuvanju postojećeg statusa polja, istovremeno konzervirajući pristupe u sagledavanju i vrednovanju problema, kao i rešenja koja se nude. Novi učesnici, s druge strane, moraju da se snalaze unutar ovih ustaljenih sistema kako bi unapredili svoju poziciju u polju. U nastojaju da uspostave ili osvoje bolje pozicije učesnici mogu odabrati ustaljeni put, bez previše rizika, a koji im garantuje startegije uspeha. Pored toga, mogu odabrati i subverzivne strategije epistemoloških borbi, ali koje ne dolaze bez cene po uspeh. Odabравši put koji suštinski izaziva one koji imaju monopol nad onim što Burdije naziva naučni legitimitet, pridošlice rizikuju svoju poziciju osim ako ne uspeju da nametnu i redefinišu sopstveno viđenje vizije naučne legitimnosti u datom polju (Bourdieu 1975, 29–30; Bourdieu 2014, 90–91). Osobe koje unose promene, takozvani inovatori, otvaranjem drugačijih oblika delanja remete trenutno stanje, posledično menjanjući i vremenitost polja. Može se reći da onaj koji unosi novinu na izvestan način upisuje vremensku osu polja, ispisuje istoričnost polja i svoje istraživačko sopstvo u njemu. Na osnovu tih preplitanja, smatra Burdije, gradi se jedinstvena hronologija svakog polja i vlastito vreme (Bourdieu 2014, 91). Shodno tome, interesantno je posmatrati istorije disciplina spram nekih važnih prelomnih događaja i razumeti kako se oni potom atrikulišu unutar naučne zajednice. To mogu biti situacije koje značajno mogu promeniti teorijsko težište akademske oblasti, kao što je to bio slučaj šezdesetih godina prošlog veka sa objavljivanjem prvog programskog teksta procesne arheologije. Slične preokrete mogu izazvati naučno ili društveno značajna otkrića u arheologiji, kao što su to u anegdotalnim predstavama istorije arheologije, otkriće Tutankamonove grobnice, Troje, Star Kara ili Lepenskog Vira.

Zato naučno polje, podvlači Burdije, nije ništa drugo do prostor nadmetanja, kao i bilo koje drugo polje. S tim što su borbe u naučnim poljima i akademska nadigravanja utoliko jasnija, jer se dešavaju u cilju osvajanja monopola na naučni autoritet. Suprotstavljanja i intelektualni megdani su jedino mogući među onima koji imaju dovoljno akumuliranih naučnih resursa i mogućnosti da mobilišu relevantne oblike kapitala (Bourdieu 1976, 89; Burdije 2011, 26).

Burdije razrađuje dalje svoje gledište, definišući naučni autoritet dvostruko, kao tehničku sposobnost ali i kao društvenu moć (Bourdieu 2014, 82). Kada je u pitanju druga pojmovna karakterizacija naučnog autoriteta, reč je o specifičnom razumevanju naučne kompetentnosti²¹. To podrazumeva odavanje priznanja i društvenog prihvatanja

²¹ Burdije ne pruža monolitnu definiciju šta podrazumeva pod naučnim autoritetom. Naime, u citiranom tekstu najpre određuje naučni autoritet kroz dva istaknuta pojma, tehničku sposobnost i kompetentnost, da bi ubrzo u istom tekstu pojam naučnog autoriteta poistovetio sa pojmom kapitala. Na sličan način, pojašnjavajući ulogu kapitala pri borbama u određenom polju, naizmenično izjednačava i kanališe pojam naučnog autoriteta kroz ovaj pojam (Bourdieu and Wacquant 1992, 17). Ana Birešev revnosno primećuje

istraživača kao nekog ko poseduje sposobnost da znanjem i umećem dela u vezi sa svim što se tiče nauke kojom se bavi. Burdije to definiše i kao tehničku kompetenciju i kao odraz društvene moći (Birešev 2007, 210–211; Bourdieu 2014, 74–75). Na primer, osoba prilikom šetnje u prirodi uočava keramički artefakt koji viri jednim delom iz zemlje. Osoba koja je završila odsek keramike na umetničkom fakultetu, u skladu sa svojim znanjima i poljem delanja, može odrediti kakvoću keramike, možda i temperaturu pečenja i druge slične materijalne karakteristike. Međutim, to ne znači da će biti u stanju da predmet identifikuje kao arheološku materijalnu kulturu, niti da pruži naučno objašnjenje predmeta koji se nalazi izvan arheološkog konteksta. S druge strane, istrenirano arheološko oko, čak i u slučaju pojedinačnog nalaza može smestiti artefakt u izvestan analitički kontekst i proizvesti zaključke koji mogu biti relevantni za dalje istraživačke korake. Na primer, u zavisnosti od naučnih karakteristika i vrednosti artefakta, može zaključiti da je neophodno uraditi strateško rekognosciranje oblasti, izvršiti sondažna iskopavanja i obaviti dodatna arhivska istraživanja. Zatim, zarad bolje vidljivosti projekata i dobijanja finansijske podrške za istraživanja, može uspostaviti kontakt sa lokalnom administracijom i organizovati prezentaciju za medije. Iako je ovde reč o vrlo pojednostavljenom primeru, on nam govori o različitim oblicima znanja, proceduralnim postupanjima i epistemološkim preduslovima zaključivanja. Dodatno, upućuje nas na vladanje naučnim alatima i operacionalizaciju društvene vidljivosti, ali i na javnu validaciju. Svi pomenuti aspekti utiču ili proizilaze iz pozicije koju osoba zauzima u datom polju i na količinu kapitala kojom potom raspolaže.

Pored toga, u zavisnosti od karaktera i uspešnosti projekata, otvara se mogućnost kontrolisanja distribucije kapitala ili bar jednog njegovog dela unutar polja. Održavanjem istraživačkog fokusa na aktuelna pitanja ili otkriće koje se može dovesti u vezi sa aktuelnim temama, uvećavaju prilike za sticanje simboličkih dobiti (Bourdieu 1976, 90). Posledično, stvara se mogućnost osvajanja pozicije koja ima moć da uređuje način na koji se stvari rade unutar akademske discipline, kao i moć za postavljanje novih i drugačijih epistemskih normi (Bourdieu 1975; 1991). Dosezanjem dovoljne količine relevantnih kapitala i važne pozicije, utiče na to šta predstavlja legitimnu sliku sveta u datom polju. Izraženo jezikom arheologije, to znači da će, na primer, dominantna i prihvaćena škola arheologije i njeni poklonici zauzimati bolje pregovaračke i naučne pozicije unutar discipline od onih koji zastupaju drugačije, trenutno neaktuelne i neprihvatljive istraživačke stavove. Nužno, to ne znači njihovo nepripadanje polju, samo nepovoljnost pozicije sa koje delaju i učestvuju u međusobnim debatama.

Sveukupno, uvođenje koncepta disbalansa i tenzija pri sagledavanju naučne produkcije, jedna je od važnijih kritika koje Burdije nudi u pogledu akademske produkcije. Za njega je govoriti o naučnom polju značilo raskid sa idejom o mirnoj, jedinstvenoj grupi čiji *libido sciendi* podrazumeva bezinteresnu naučnu produkciju i unapređenje struke (Bourdieu 2014, 67–68). Osvajanje različitih pozicija, pravo

(2007, 211), da se definicije naučnog autoriteta u tekstovima iz 1976. i 2001. godine ne razlikuju previše, osim što opis u potonjem dobija novu dimenziju. Naime, govoreći o kapitalu naučnog autoriteta Burdije ga određuje kroz izrazito internacionalnu ravan, dok ističe da se vrednost naučnog kapitala meri i izražava isključivo kroz nacionalne parametre. Međutim, kako Birešev naglašava, Burdije ne razrađuje dalje ovu tezu. Smatram da, makar za potrebe ovog istraživanja, uprkos Burdijeovoj često zamagljenoj upotrebi navedenih pojmova, akcenat dosledno ostaje na uvezanosti pojmova autoriteta, moći i kapitala, a koju potom treba raščlanjivati od slučaja do slučaja.

pregovaranja i vladanja dominantnom slikom sveta, u povratnoj je sprezi sa različitim oblicima kapitala koju osoba, odnosno kolektiv ili institucija poseduje.

2.2.1.5 Habitusi i kapitali

Postojanje i delanje u polju, ovladavanje pravilima i zauzimanje što boljih pozicija, u teoriji polja obojeno je konceptom habitusa i kapitala. Budući da postoji uzajamno oblikovanje polja i njegovih učesnika, Burdije blisko povezuje koncept polja sa pojmom habitusa i kapitala. Tako na još jedan način potcrtava važnost koju *illusio* i *nomos* imaju, budući da u izvesnoj meri oblikuju postupke i ponašanje, ali bez obaveze poslušnosti (Bourdieu and Wacquant 1992, 117, 122). S obzirom na to da polje rezonira stalnim antagonizmima i pregovorima koji su uvek i samo u skladu sa pravilima tog konkretnog prostora, habitusi i kapitali istovremeno vode, oblikuju i ograničavaju učesnike u mogućim putanjama ponašanja. U izvesnoj meri habitusi istovremeno predstavljaju i alat i ograničenje, a kapitali sredstvo, moć (*sensu* Burdije) pomoću koje se delatnici u polju kreću. Značaj habitusa se ogleda kroz njegov biografski karakter, kada ocrtava lične i disciplinarne trajektorije, dok su kapitali mera konkretnog, društveno vidljivog oblika poljcentrične moći koje učesnik poseduje ili teži da je osvoji.

Habitus

Habitus predstavlja Burdijeov koncept o kome se najviše polemizalo. Jedan od razloga svakako je složen opis samog pojma i nedostatak monolitne definicije (Birešev 2014, 331–332). U svom izvornom obliku, habitus je definisan kao „sistem trajnih i prenosivih dispozicija, strukturisane strukture predodređene da deluju kao strukturirajuće strukture (...)“ (Burdije 1999, 158–159). Burdije u drugom tekstu habitus opisuje kao da „ (...) između ostalog on označava način bitisanja, uobičajeno stanje (naročito tela), a posebno predispoziciju, težnju ili sklonost“ (Burdije 1999, 224). Ivana Spasić habitus pojašnjava nešto jednostavnije, kao „ (...) sistem trajnih, prenosivih dispozicija koji služi kao generativna osnova praksi, odnosno skup stečenih obrazaca mišljenja, ponašanja i verovanja koji uspostavlja vezu između društvenih struktura i lične istorije. Stiče se socijalizacijom u određenom društvenom položaju i implicira subjektivno prilagođavanje tom položaju“ (Spasić 2004, 292). Iz svega navedenog može se zaključiti da je habitus proizvod istorije i uvek je podređen iskustvenom, te se kao takav nikada ne može posmatrati kao čvrsta, nepromenljiva kategorija.

U okviru *Teorije polja* Burdije potcrtava da su habitus i polje dva neodvojiva pojma koja jedino postoje u ravni ontološke uzajamnosti (Bourdieu and Wacquant 1992, 19). Mogu se razlikovati lični i disciplinarni habitusi. U akademskom polju se pravi razlika između habitusa kao istorijskog i društvenog aspekta delatnika u polju i habitusa koje svako polje, pa i naučno, stvara. Burdije tvrdi:

Svako polje je institucionalizacija jednog gledišta kroz stvari i kroz habituse. Specifični habitus, koji se pridošlicama nameće kao pravo na ulazak, nije ništa drugo do jedan način mišljenja (jedan eidos), princip jedne specifične konstrukcije stvarnosti (...) (Bourdieu 1997, 99).

Posmatrajući naučnu produkciju, Burdije izdvaja **disciplinarne habituse** Njih opisuje kao model bistvovanja u vezi sa kolektivnim, generacijskim iskustvom, budući da su oni najčešće oblikovani kroz sistem obrazovanja. Ovde Burdije govori o kolektivnom iskustvu i prihvatanju određenih gledišta koja se razvijaju putem obrazovanja u okviru jedne generacije (Bourdieu 2014, 64). Ova kategorija habitusa je zasnovana na pretpostavci da će

jedna generacija deliti slična akademska iskustva, te da će time deliti i bazični potencijal za delanje u polju. U tom smislu, imajući u vidu izučavanje istorije discipline, važno je obratiti pažnju na istoriju razvoja univerzitetskog obrazovanja, kako su predmeti bili organizovani i ko su bili predavači u pojedinim periodima. Stoga, kada su u pitanju disciplinarni habitusi, u srži, reč je o ličnim trajektorijama pojedinca, a efekti habitusa se ispoljavaju na različitim nivoima, na pojedinačnom i kolektivnom. Lične, posebne habituse Burdije povezuje sa individualnim životnim putanjama pre ulaska u neko konkretno polje, ali koje se reflektuju kroz i obuhvataju nečiju poziciju u polju (Bourdieu 2014, 63-64). Osobnosti ovih habitusa se možda najlakše mogu ilustrovati ako zamislimo njihove isprepletanosti i efekte kroz individualna i generacijska iskustva. Ovo stanovište je naročito interesantno za pitanje naučne produkcije, budući da prepoznaje kolektivitet kao faktor u građenju i prenošenju znanja unutar određene discipline. Štaviše, pokazuje da se znanje može generacijski uvažavati i prepoznavati kao značajno i ispravno, manje važno ili neispravno. Međutim, ne treba zaboraviti na to da habitus nije nepromenljiva kategorija. Habitus je jedna vrsta stalnih potencijalnosti, zato Burdije naglašava – „on je trajan, ali ne i večan“ (Bourdieu and Wacquant 1992, 133).

Navedena tvrdnja postaje naročito korisna kada govorimo **individualnim habitusima**. Njima Burdije želi da akcentuje uticaj životnih okolnosti i ličnih istorija na oblikovanje i formiranje modela ponašanja, mišljenja i postupanja, ali naglašavajući da ga ne treba posmatrati isključivo determinišuće. Kako pojašnjava, uticaj habitusa se ogleda u osobenim reakcijama u pojedinim situacijama i povodom određenih fenomena. On direktno utiče na to kako se postavljamo spram sveta, kako razumemo društvo i na koji način kreiramo svoje životne putanje. Habitusi uključuju sva naša prethodna iskustva i deluju kao matrice opažanja, vrednovanja i matrice delovanja. Skup habitusnih faktora – interesi, lične istorije i sposobnosti, retoričke veštine, umeće nametanja ili angažovanja različitih znanja može predstavljati ključnu razliku između uspešnih i neuspešnih istraživača, prepoznatljivih, relevantnih radova i onih prosečnih, koji se u datom polju možda i ne smatraju previše značajnim (Bourdieu and Wacquant 1992, 122; Bourdieu 2014, 66). Drugim rečima, habitus određuje pojedinca kao proizvod raznovrsnih prilika, uz stav da svaka individua nastaje kroz jednu društvenu genezu.

Kada uparimo navedena gledišta, habituse prepoznavamo i istražujemo u praksama kao obrasce samoregulatornog ponašanja koji se manifestuju na individualnom, pa i kolektivnom nivou (prim. aut). Budući da je nauka deo „praktičnih logika“ (Bourdieu 2014, 60), habitus predstavlja pokretački princip tih praksi. Naime, Burdije naglašava da se bilo koja naučna praksa može uporediti sa vrstama finih, praktičnih rutina i veština koje se susreću u sportskim ili umetničkim aktivnostima. Drugim rečima, stupanje u laboratorijski prostor, veoma je slično, na primer, ulasku u slikarski atelje, „koji je poprište učenja celog niza obrazaca u tehnika“ (Bourdieu 2014, 61). Tako istraživač na izvestan način postaje skrojen prema pravilima koja vladaju u polju. Ovim se poručuje da habitus na različitim nivoima usmerava prakse i predstavlja susret saznanog sa telesnim, a uokviren je pravilima određene discipline. I ne samo to. U akademskom smislu, prakse su esencijalni deo proizvodnje znanja, ali su omeđene individualnim i kolektivnim habitusima, ali i habitusima polja (Bourdieu 2014, 99; Birešev 2014, 63; Bourdieu and Wacquant 1992, 127–128). Iako se arheološki teren može smatrati primarno prostorom metodološke izvrsnosti, u isto vreme nalazište je i svet ideja.

Na takvom mestu lako možemo videti udružene efekte svih habitusa zajedno. Jednostavan primer mogu biti pravila ponašanja na iskopavanju, način zaglačavanja profila, obrada nalaza ili selekcija i procesuiranje ekofakata na terenu. Sve aktivnosti su

omeđene uspostavljenim proceduralnim postupanjima, ali i skupom vizura koje vladaju u polju i načina vrednovanja materijalnih ostataka. Arheološki tereni postaju mesto na kome se susreću teorijske perspektive, svesne i nesvesne, sa slojevima zemlje, a manifestuju se u načinima na koji se otkopava svet i kako se percipira ono što izvire iz tla. Može se pretpostaviti da je reč o pomenutoj nesvesnoj saglasnosti o adekvatnom postupanju i poštovanju nametnutih očekivanja povodom toga šta se sme, a šta se ne sme (Birešev 2014, 144). To upućuje na različita otelovljena znanja poput načina kretanja na samom lokalitetu i između celina, rukovanja različitim vrstama materijala i alata, kao i znanja o tome šta se prepoznaje i izdvaja kao interesantan nalaz, itd.

Sasvim suprotno, pojašnjava nadalje Burdije, lični habitusi i habitus polja mogu biti i u disbalansu. Međutim, to razmimoilaženje upravo generiše mogućnost novog prostora delovanja, a samim tim i novih pravila igre (Bourdieu and Wacquant 1992, 132–135). Nastavljajući već započeti primer rada na terenu, promena istraživačkog okruženja, od iskopavanja na praistorijskom lokalitetu do rada na srednjevekovnom nalazištu, označava raznolike metodološke promene. Međutim, vredi se zapitati šta se dešava kada ova promena donese drugačiji stil, rad ili čak alat na terenska istraživanja. Lični metodološki habitusi u nekim slučajevima menjaju „igru“, unose sopstvene interpretacije pravila, koje mogu biti (ne)korisne za datu situaciju. U isto vreme, savijanjem regula, može se stvoriti drugačiji i istraživački potentniji način rada i obrade materijala.

Konačno, poslednji dragocen uvid u vezi sa habitusom je izvesni stepen njegove delatne gipkosti. Naučna praksa je najčešće oblikovana sistemom nesvesnih i prenosivih dispozicija koje teže da postanu opšte i trajne. Međutim, ne treba zanemariti da, kako Burdije kaže, polje sadrži izvesni prostor zamišljaja, odnosno verovatnu budućnost (Bourdieu 2014, 87). Zato habitus u naučnom polju direktno utiče na percepciju izbora i promišljanje mogućnosti koje su pred učesnicima u polju. To znači da možemo govoriti o mogućim scenarijima i obličju polja, ali ne i sasvim pouzdano i nepromenljivo govoriti o izvesnosti stanja u njemu. Pišući o Burdijeovom čitanju dela i analizu književnog polja, Spasić naglašava:

(...) kulturni stvaralac suočava (se) sa istorijski i društveno određenim „prostorom mogućnosti“ koji nužno orijentiše njegove stvaralačke izbore: ograničava ih (jer taj prostor nije beskonačan), ali ih i omogućava (jer pruža opcije, koje van tog prostora ne bi imale smisla). Taj prostor sastoji se od niza pitanja i problema koji se smatraju relevantnim, referenci, intelektualnih repera, raznih -izama, ukratko, celog jednog „koordinatnog sistema“ koji se mora uzeti u obzir (mada ne uvek svesno, štaviše, najčešće nesvesno ili polusvesno) (Spasić 2012, 15).

Govoreći o ovoj crti habitusa ovim se naglašava da može doći do izvesne saglasnosti originalnog habitusa i habitusa polja, ali ne postoji bezuslovni imperativ za usaglašavanjem i prilagođavanjem. U pogledu naučne produkcije ova perspektiva je od značaja jer razotkriva delatni potencijal različitih individualnih i kolektivnih putanja, kao i moguće horizonte postojanja i učešća u polju. Stoga habitus, kao prostor mogućnosti, određuje i potencijalne načine, pa i teme naukovanja, i razumevanja kako funkcionišu neka posebna pitanja ili domeni istraživanja (Bourdieu 2014, 86). Zato u zavisnosti od ličnih trajektorija naučnika neka pitanja mogu biti prihvaćena kao značajna ili odbačena kao manje važna za ulaganje istraživačkog vremena.

Kapitali

Sagledavanje interesnih previranja i sukoba koji se odigravaju u poljima neodvojivo je od koncepta kapitala. U burdijeovskom svetu, reč je o specifičnim vrednostima karakterističnim za svako polje, kapitalima²² kojima svaki učesnika polja raspolaže. Oni se javljaju u različitim oblicima i trajnostima, od materijalnih sredstava do nematerijalnih, simboličkih kredita kojima se može „trgovati“ u nekoj oblasti (Bourdieu and Wacquant 1992, 17-18; 97-98). Vrsno poznavanje teorije velikog praska, na primer, neće doneti puno dobiti u pogledu pozicioniranosti i vidljivosti u polju kulture, osim ako osoba, na primer, ne radi u Prirodnjačkom muzeju, gde može na konkretan način upotrebiti svoja znanja. Centralni ulog jeste prepoznavanje i uvažavanje, a koje eventualno (može) voditi ka opštem legitimitetu u datom polju.

Shodno izloženom viđenju, Pjer Burdije definiše kapital kao akumulirani rad, sagledan kroz uložene resurse, vreme i trud za postizanje i osvajanje određene količine moći koja je specifična i važeća za dato polje (Bourdieu 1986, 241). On se može javiti u dva oblička, u svom materijalnom ili otelovljenom stanju, ali i u svom nematerijalnom, simboličkom obličju. U pogledu sticanja kapitala, težnja delatnika u polju je dvojaka. Zarad zadobijanja povoljnije pregovaračke strategije i poboljšanja pozicija razmene, učesnici u polju pribegavaju akumuliranju ili preoblikovanju kapitala. Pravovremenom i pametnom ekonomijom raspoloživih moći (kapitala) dolazi se do upravljačke pozicije, odnosno mesta sa koga je moguće kreirati legitimne poglede na svet (Bourdieu and Wacquant 1992, 101). To znači da, u slučaju naučnog polja, onaj koji raspolaže akademskim resursima i odgovarajućom vrstom moći (kapitala), može uticati na određenje šta su istraživačka pitanja i teme kojima se valja baviti, a šta je manje važno ili vredno odbacivanja. Druga težnja se dovodi u vezu sa uspostavljanjem monopola nad kapitalima kojem učesnici teže, jer predstavlja „moć određivanja hijerarhije i *stope konverzije* između svih oblika autoriteta u polju moći“ (Bourdieu and Wacquant 1992, 17). Što je veća količina relevantnih oblika kapitala koju neko poseduje, time su uvećane šanse da se dosegne ekskluzivno pravo na promenu distribucije i relativnog značaja kapitala. Dosezanjem ovih ovlašćenja, kapitali u krajnjoj instanci postaju instrument za preoblikovanje polja (Bourdieu and Wacquant 1992, 18). Sve zajedno doprinosi uvećanju kapitala pojedinačnih ili kolektivnih aktera, pa i moći čitavog polja. Jezikom arheologije iskazano, to može značiti da će dominantna škola arheologije i njeni poklonici zauzimati bolje pregovaračke i naučne pozicije unutar discipline od onih koji zastupaju drugačije, trenutno neaktuelne ili prevaziđene naučne stavove.

Druga važna karakteristika kapitala jeste da on ne postoji i ne funkcioniše izvan granica određenog polja. Odnosno, važnost i validnost kapitala varira u zavisnosti od toga o kom polju je reč. Kako bi jasnije opisao ovu dimenziju kapitala, Burdije koristi metaforu sa špilom karata (Bourdieu and Wacquant 1992, 98). Postoje karte koje su prihvatljive i važeće u svim poljima. Reč je o fundamentalnim vrstama kapitala (moći). Međutim, ističe Burdije, oni nemaju utvrđen i nepromenljiv značaj, već relativnu vrednost u odnosu na svako zasebno polje. U zavisnosti od pravila igre u nekom polju, određena vrsta kapitala

²² Baš kao što koncept habitusa kod Burdijea nije jedinstveno definisan, tako se može primetiti da Burdije povezuje kapitale sa pojmom *moći* (npr. Bourdieu and Wacquant 1992, 16). Ovo poistovećivanje može se pripisati njegovom gledištu da u teoriji polja kapitali funkcionišu kao vrsta „goriva“ koje omogućava mobilnost učesnika i osvajanje povoljnijih pozicija u polju. Iz takvog shvatanja može se razumeti postavljane znaka jednakosti između kapitala i moći, kao sredstva kojim se ostvaruje „mogućnost da“ se dela na povoljniji način u polju (up. Bourdieu and Wacquant 1992, 101). Na isti način način je i u disertaciji shvaćena i primenjena odnos ova dva pojma.

postaju karte-aduti koje mogu imati poseban značaj za dalji tok borbi (Bourdieu and Wacquant, 1992, 101). Shodno predloženom viđenju, različite vrste kapitala (ili moći) mogu se menjati jedna u drugu, a samim tim postaju resursi pomoću kojih učesnici u polju mogu da zauzimaju povoljne ili povoljnije pozicije za sebe (Bourdieu 1986, 252-255). Dosezanjem ta dva, odnosno posedovanjem odgovarajućih karata i kontrolisanjem distribucije kapitala unutar polja, osvaja se mesto koje ima moć da uređuje način na koji se stvari rade unutar polja i šta predstavlja legitimnu sliku sveta.

U svojoj viziji kapitala, Burdije izdvaja više vrsta: ekonomski, kulturni kapital sa tri pojavna stanja (otelovljeno, opredmećeno i institucionalizovano), potom društveni kapital i, na kraju, simbolički kapital (Bourdieu 1986, 243). U daljem tekstu, pojedinačno će biti pojašnjene navedene forme moći odnosno kapitala, s fokusom na one karakteristike koje su od posebnog značaja za dalji razvoj ove teze.

Ekonomski kapital

Iako Burdije ne pruža posebnu i konkretnu definiciju, na osnovu opisa postaje očito da je ova vrsta kapitala direktno povezana sa ekonomskom vrednošću materijalnih stvari i sa finansijskim resursima. Prema Burdijeu, ekonomski kapital je u osnovi svih drugih vrsta kapitala (Bourdieu 1986, 252). Ako posmatramo svet arheoloških istraživanja i naučne produkcije, u zavisnosti od finansijskih sredstava, ustanova i rukovodilac iskopavanja moći će kontinuirano da se bave naukom, dok neki drugi učesnici u polju, moraju da sa mnogo manje raspoloživih sredstava organizuju istraživanja i to možda u vremenskom diskontinuitetu. Sve to ima uticaja na dinamiku obrade materijala, objavljivanje rezultata istraživanja i, uopšte, na celinu akademskog postignuća u nekoj instanci. Značaj ekonomskog kapitala u naučnoj produkciji može biti i vrlo individualan, ali zbog njegovog potencijala konverzije može postati i društveni resurs. Lični ekonomski kapital ima direktne posledice na raznorodne situacije: na mogućnost učešća na konferencijama i mogućnost predstavljanja sopstvenih rezultata i njihove razmene na relevantnim skupovima. Ovaj oblik kapitala može učestvovati, naročito u savremenim kontekstima, na publikovanje radova ili na kupovinu relevantnih knjiga, samim tim, na izloženost različitim aktuelnim idejama. Međutim, naglašava Burdije, ekonomski kapital ne treba isključivo posmatrati kroz prizmu interesa i profita, već postoje i netržišni aspekti razmene koji se moraju šire interpretirati (Bourdieu 1986, 242-243; 252-253).

Koliko je važna Burdijeova definicija čiste ekonomske dimenzije kapitala koja težište stavlja na njegove finansijske aspekte, jednako je značajna i njegova netržišna dimenzija koja se manifestuje kroz različite oblike društvene razmene. Naime, Burdije afirmiše ideju da kapitali imaju izrazit simbolički aspekt (Spasić 2004, 288). Stoga, netržišni oblik ekonomskog kapitala treba razumeti kao „energiju društvene fizike“ (Bourdieu and Wacquant 1992, 118). Ovo svojstvo ekonomskog kapitala naročito dolazi do izražaja pri preoblikovanju i konverziji kapitala, zarad formiranja povoljnijih oblika moći za pregovaranja i osvajanja pozicija. Naravno, to ne isključuje i finansijsku crtu ove vrste kapitala, ali je rasterećuje isključivo tržišnog identiteta, kao jedinog oblika razmene u teoriji polja.

Kulturni kapital

Kulturni kapital može da postoji u svoje 3 forme: **otelovljeno, opredmećeno i institucionalizovano stanje**. U svom **otelovljenom stanju**, kako Burdije objašnjava, kulturni kapital predstavlja posvećenost sopstvenom razvoju, vremenski, ali i socijalno (Bourdieu 1986, 243).

Uloženi trud se manifestuje se kroz nagomilavanje znanja i veština, a koji vremenom postaje sastavni deo osobe. U svetu nauke, to je ono vreme i zalag koji je vođen *libidom sceindi*. Iz tog razloga, ovu potkategoriju kapitala nije moguće preneti na drugu osobu ili je steći posredstvom nekog drugog. Ona je usko povezana sa habitusom individue i nestaje sa svojim nosiocem. Budući da su društveni aspekti njegovog sticanja prilično maskirani i ne tako očigledni kao kod ekonomskog kapitala, otelovljeni kulturni kapital je predisponiran da funkcioniše kao simbolički kapital (Bourdieu 1986, 245).

U opredmećenom stanju, kulturni kapital je neodvojiv od otelovljenog oblika kapitala. Konkretnije, reč je o različitim oblicima materijalne kulture kojoj se prepisuje kulturna vrednost i kao takva, ona ima izuzetan značaj u društvenom svetu razmene²³ (Bourdieu 1986, 246). Neki od oblika opredmećenog kulturnog kapitala mogu biti knjige, umetnička dela, instrumenti, oprema, legati ili, ako govorimo u svetlu naučne produkcije u svetu arheologije, to mogu biti nasleđena arheološka dokumentacija ili ekskluzivan pristup arhivi i materijalu. Iako je ovu vrstu kapitala moguće naslediti i preneti na drugoga, da bi neko mogao da stekne, na primer sliku, neophodno je da poseduje ekonomsku moć ili simboličke resurse. Obe situacije pretpostavljaju posedovanje kulturnog kapitala. Burdije insistira na važnoj razlici ova dva aspekta posedovanja (Bourdieu 1986, 247). Uz to ističe, da bi neko kupio određenu mašinu, instrumente ili opremu, potreban je samo ekonomski kapital, međutim to ne znači da osoba zna kako da ih upotrebljava i koji je njihov potencijal. Da bi prepoznala vrednost materijalnih dobara i način njihovog efikasnog korišćenja, osoba mora da poseduje znanje, a za to je neophodan direktan kontakt sa otelovljenim kulturnim kapitalom. To može biti posebno zanimljiv uvid za neke prelomne tačke u istoriji arheologije i za to kako one utiču na proizvodnju znanja. Jedan od primera može biti sve veća dostupnost različitih instrumenata za elementarne analize materijala, ali koja, međutim, ne garantuje valjane i korisne rezultate. Burdijeovski rečeno, upotreba nove tehnologije nužno ne znači i novo znanje. U zavisnosti od otelovljenog kapitala zavisice kakvoća znanja, postavljena pitanja, pa i mogućnost njihovog zamišljanja. Drugim rečima, otelovljeni kapital u nauci može da diktira moguće i zamislivo. Burdije dodaje i mogućnost pristupa putem neposrednog pomoćnika, koji predstavlja medijatora između direktne dostupnosti i posedovanja znanja šta je moguće činiti sa materijalnim, a u ovom slučaju tehnološkim, entitetima.

Kulturni kapital u institucionalnom obličju predstavlja formalno i pravno zagarantovanu potvrdu kulturnih kompetencija. U fizičkom smislu, manifestuje se kroz posedovanje diploma, sertifikata i potvrda, ali je oblikovan i stvaran putem „društvene alhemije“ (Bourdieu 1986, 247). Kao ilustrativan primer Burdije izdvaja primere konkursa za posao, koji iz skupa finih i majušnih razlika među kandidatima, kreiraju „suštinske razlike između zvanično priznate, zagarantovane kompetencije i jednostavnog kulturnog kapitala koji iznova mora da se dokazuje“ (Bourdieu 1986, 248).

Ova vrsta kapitala, kroz posedovanje formalnih priznanja u materijalizovanom obliku, razotkriva i habitusne trajektorije, izbore i uložene napore u osvajanju pozicija, težeći da rezultira *izborom* (u najširem smislu reči), kao konačnom potvrdom uspeha. Burdije smatra da se na taj način jasno vidi „performativna magija moći institucionalizovanja, moć pokazivanja i sigurnog verovanja ili, jednom rečju, nametanje prepoznavanja“ (Bourdieu 1986, 248). Kako dalje pojašnjava, u pitanju je kapital koji se postiže „kolektivnom magijom“.

²³ Korisno je ponovo pomenuti neekonomske oblike razmene koje Burdije pominje objašnjavajući ekonomski kapital. U svetu polja, korišćenje i konverzija kapitala za razmenu zarad sticanja moći, najčešće se odvija u ovom obliku preraspodele, mada nekada mogu imati i nedvosmisleno ekonomski aspekt.

Reč je o jednoj vrsti potvrde koja proizilazi iz zajedničke odluke, odnosno konsenzusa o nečijoj vrednosti i kompetenciji, na osnovu koje učesnik polja može nastaviti, legitimno, da gradi sopstvene pozicije i stiče istu ili drugu vrstu kapitala. Pored rasvetljavanja uticaja na lične habituse, mehanizmi institucionalnog kapitala, stavljaju akcenat i na kolektivno, na institucije kao mesta prepoznavanja produkcije i reprodukcije, potvrđivanja i oduzimanja moći u datom društvenom prostoru (Bourdieu 2014, 64-66; 68-69). Kao što je već navedeno u odeljku koji se bavi učesnicima u polju i njihovim habitusima, Burdije u svojoj teoriji na više mesta ističe delatni potencijal različitih aktera u polju, a sa njima i njihove habituse i kapitale, koji se rasprostiru kroz mrežu odnosa u polju.

Društveni kapital

Društveni kapital podrazumeva različite oblike povezanosti u datom polju i usko je povezan sa oblikom simboličkog kapitala. On predstavlja skup realnih i mogućih resursa, a koji su spojeni sa „trajnim mrežama više ili manje institucionalizovanih odnosa međusobnih poznanstava i prepoznavanja“ (Bourdieu 1986, 248). Drugim rečima, Burdije razlikuje formalne oblike društvene povezanosti koji nastaju u zvaničnim i službenim okvirima, kao što su profesionalne pozicije, odeljenja, jedinice ili same ustanove, od onih koji se odvijaju mimo institucionalnih zidova, kroz magiju neformalnog udruživanja. Za njega društveni kapital podrazumeva skup različitih dostupnih resursa koji proizilaze iz mreže trajnih međusobnih odnosa. On naglašava da takve povezanosti i odnosi mogu postojati i biti prepoznati i u slobodnom društvenom prostoru, ali koji i te kako mogu da budu omeđeni upravo vrednostima pomenutih formalnih konteksta. U izvesnoj meri, moć društvenog leži u tihoj solidarnosti, baziranoj na kolektivnom pristajanju, priklanjanju i razmeni (Bourdieu 1986, 2249-250; Bourdieu and Wacquant 1992, 119). Razmenom se uspostavljaju znakovi prepoznavanja, a međusobno prepoznavanje i uvažavanje tih kriterijuma reprodukuje grupu i njena pravila. Po tom principu se utvrđuju i čuvaju granice grupe, a svaki član postaje i čuvar tih ograničenja. Kako to Burdije naglašava:

Reprodukcija društvenog kapitala pretpostavlja neprestani napor društvenosti, kontinuirani niz razmena u kojima se prepoznavanje iznova i kontinuirano beskrajno potvrđuje (Bourdieu 1986, 250).

Drugim rečima, autor sugerise da je društvena umreženost rezultat namenski kreiranih strategija, uloženo vreme i trud. . Shodno tome, koncentracija društvenog kapitala zavisi od veličine socijalne mreže koju neki učesnik može da animira i upotrebi, kao i od drugih vrsta kapitala (ekonomskog, kulturnog i simboličkog) koju svako od aktera te mreže poseduje (Bourdieu 1986, 248-249).

Pored navedenih, društveni kapital može da se javi i u jednostavnom obliku ličnih poznanstava, putem ličnog habitusa. Bez obzira na poreklo, svi navedeni oblici upošljavanja kapitala važe i za lična poznanstva (Bourdieu 1986, 249). U tom smislu se jasno ističe simbolički karakter društvenog kapitala, zato što se poznanstva i povezanosti tretiraju kao resursi, kao potencijal moći za delanjem i pomeranjem u zavisnosti od njihovog kvaliteta i kvantiteta. Za svakog učesnika u polju, zarad opstanka i zauzimanja povoljnih lokusa, neophodno je da radi na izgradnji društvenog kapitala, koji će pak imati relevantnost i značaj u datom polju. Na taj način se vrši simbolička profilacija ličnih mogućnosti, a kada je reč o kolektivima snaga i koherentnost grupe u datom polju.

Simbolički kapital

Kapitali se prikupljaju, a potom koriste za kreiranje **simboličkog kapitala**, odnosno simboličke moći. Kako je težnja svih pripadnika polja da zauzimaju dominantne, upravljačke pozicije u polju, prikupljanje što veće količine kapitala je preduslov za ostvarenje ovog zadatka. U zavisnosti od toga kakva je preraspodela kapitala unutar polja, definiše se i oblikuje status snaga i moći u datom prostoru. Burdije zato naglašava da je pogrešno posmatrati simbolički kapital kao nešto što je imanentno polju (Birešev 2014, 62–64; Bourdieu 2014, 53). Radi se o moći koja je zavisna od količine i legitimnosti svih drugih kapitala kojima učesnici polja raspolažu. Reč je, tvrdi Burdije, o proizvodu svih drugih društvenih moći, koji opstaje i dela kroz simboličke sisteme (Bourdieu 2014, 53).

Naučni kapital jeste posebna vrsta simboličkog kapitala. Prema Burdije, naučni kapital predstavlja „simbolički kapital priznavanja“ i često je, ali ne i nužno, validan samo unutar granica polja u kome je nastao (Bourdieu 2014, 80; Birešev 2014, 143). Odnosno, njegovo postojanje zasnovano je na međusobnom uvažavanju i priznavanju važnosti i značaja istraživača u konkretnom polju, odnosno disciplini. Putem ovih simboličkih procesa naučni kredit se stalno redefiniše i predstavlja najvažniji resurs koji neko može da osvoji borbama (Birešev 2014, 143; Bourdieu 2014, 80). Zato je po svom karakteru neodvojiv od društvenog kapitala budući da u velikoj meri zavisi od drugih pripadnika polja, njihovih vrednosnih sudova i kolektivne validacije. Potrebno je naglasiti da nije reč o bilo kojoj vrsti vrednosnog uveravanja, već prihvatanje mora doći od simbolički i naučno jednakih, kao svojevrsni akt opunomoćenja. Na taj način se kontroliše prezentabilnost i validnost naučnog kapitala pred širom zajednicom, budući da je vidljivost nečijeg istraživačkog autoriteta jedino moguća ukoliko „preživi“ oštro kritičko oko naučne zajednice. Time se perpetuiraju prećutni „ritualni“ procesi prepoznavanja i prihvatanja akademskog rada i doprinosa (Burdije 2011, 9-10). Stoga, da bi naučni kapital bio prepoznat, neophodan je društveni začim, i to ne bilo koji, već intervencija istaknutih i relevantnih u datom polju.

Sledstveno tome, naučni kapital se ispoljava u dva oblika. Prvi oblik, Burdije opisuje kao „kapital istinski naučnog autoriteta“, a drugi kao „kapital moći nad naučnim svetom“ (Bourdieu 2014, 82). Radi se o jednom obliku odnosa moći i dominacije u društvu, pri čemu je u pitanju moć koja funkcioniše kao određena vrsta kredita, a koji pretpostavlja poverenje ili verovanje onih koji ga uvažavaju, jer oni su (samim tim što su polju) u mogućnosti da daju ili oduzmu kredit (Bourdieu 1976, 91; Bourdieu 2014, 53).

Neminovno, naučni kapital se „meri“ prisustvom materijalnih izraza, a koji su posledica pojavnosti i prihvatanja pomenutih oblika kapitala. Tako se pozicija naučnika, kao i njegov društveni naučni kapital može prepoznavati prema prisustvu u časopisima, dobijenim nagradama, učešću na debatama i tribinama itd. Naznake količine naučnog kapitala su vremenski promenljive, ali se mogu pratiti i putem citiranosti, uredništva u stručnim časopisima, učvršćivanju tekstova u renomirana dela poput enciklopedija, sinteza i sl. (Birešev 2014, 145).

Burdije nadalje raščlanjuje načine sticanja kapitala u akademskom polju. Prvi oblik se stiče istraživačkim radom, dok se druga vrsta kapitala nagomilava na načine koji nužno ne moraju biti čisto naučni. Naime, moć nad naučnim svetom se stiče preko institucija koje su vladajuće i važne u određenom polju. To je demonstracija principa „vremenske birokratske moći nad naučnim poljem“, koju mogu ostvarivati pojedinci na pozicijama ministra, dekana, rektora, redvnih profesora, itd. (Bourdieu 2014, 82). Time Burdije skreće pažnju na snagu i potencijal birokratskih pozicija koje nužno ne moraju imati veze sa

naukom, ali je mogu kontrolisati na načine koji nisu naučni. U tom smislu, može se jasnije razumeti logika istraživačkih odmeravanja i nadmetanja, kroz sagledavanje načela dominacije i kontrolisanja resursa, u najširem značenju te reči (Bourdieu 2014, 83). S jedne strane, naučna produkcija nesumnjivo zavisi od upisanih i osvojenih naučnih znanja i veština, ličnih ili kolektivnih, dok je, s druge strane, određena finansijskim mogućnostima. Sve navedno može diktirati koja će terenska istraživanja imati budžetski primat, koliko dana će se provesti na terenu i sa kojim brojem ljudi, koje analize je moguće finansirati kroz dobijene projektne aktivnosti itd. Istraživačka i finansijska struktura projekta direktno utiče na istraživanje prošlosti i njene potencijalne rezultate.

Međutim, jako je važno naglasiti da i pored „merenja“ naučnog kapitala putem različitih potvrda i oblika koji proističu iz kulturnog kapitala (diplome, priznanja, nagrade itd.) naučni kapital jeste poseban oblik simboličkog kapitala (Bourdieu 2014, 80–83). A to najviše iskazuje društvena dimenzija potvrđivanja i validacije naučnog rada. U suprotnom, materijalni izrazi bez kolektivnog priznanja nemaju značaj u sticanju i upotrebi naučnog kapitala. Upravo se u tome ogleda proučavanje naučnog kapitala: kroz njegovu povezanost, kao simboličke moći, sa praksom prepoznavanja i validacije od strane učesnika u datom relevantnom polju. Burdije skreće pažnju na još jednu korisnu dimenziju u razmatranju naučnog kapitala. Naime, govori da između ostalog, stepen prihvatanja nečijeg rada i frekvencija citiranosti zavisi i od simboličkog kapitala laboratorije, odnosno istraživačkog kolektiva u kom istraživač radi (Bourdieu 2014, 83). Time naglašava da uvažavanje uvek podrazumeva jednu vrstu kolektiviteta i akumuliranog akademskog profita. Prevedeno u arheološki univerzum, u zavisnosti od simboličkog kapitala istraživačkog centra, muzeja, laboratorije ili pak važnosti arheološkog nalazišta ili nekog otkrića, recepcija naučnog proizvoda će varirati. Reč je o hibridizaciji puteva sticanja moći preko kapitala, odnosno o pristupu moćima, putem mnogostrukih isprepletanosti linija kolektivnih i ličnih trajektorija.

Specifičnosti borbe za moć i akumuliranje što veće količine relevantnog kapitala, međutim, određene su stalnim preispitivanjima i odmeravanjima naučnih proizvoda. U pitanju je težnja za osvajanjem simboličke moći, kao sume svih drugih moći koja obezbeđuje legitimnost delovanja i određuje poglede na svet (Burdije 1977, 25; 29–30; Bourdieu 1975, 23).

2.2.1.6 Polje moći

Stoga, priča o poljima i njihovom društvenom postojanju neminovno vodi ka polju moći kao mestu susreta svih društvenih prostora. Polje moći je mesto susretanja, sukoba i antagonizama dominantnih snaga iz različitih polja. Polje moći predstavlja metaprostor u kome se odvijaju borbe za sticanje simboličkog kredita i resursa. U njemu snage sučeljavaju druga društvena polja – naučno, državno-birokratsko polje, polje kulture, težeći uspostavljanju sopstvenog specifičnog gledišta (Bourdieu and Wacquant 1992, 18, 78).

Burdije smatra da se polje moći razlikuje od drugih polja, jer izostaju borbe usmerene ka sticanju kapitala. Sasvim suprotno, reč je o prostoru u kome vladaju previranja i konflikti među onima sa već potvrđenom legitimnošću i validacijom u određenoj sferi društva. Odnosno, odigravaju se konflikti za simboličko prepoznavanje i priznanje između onih koji već poseduju određenu količinu ekonomskog, kulturnog i naučnog kredita koje upošljavanju i konvertuju u svrhu tih borbi. Krajnji cilj antagonizama jeste borba za prevlast, za osvajanje te krajnje instance upravljačke pozicije kojom će se određeno gledište nametnuti kao validno i dominantno (Birešev 2014, 237–238). Reč je o borbama za moć uspostavljanja hijerarhije i stope konverzija „svih oblika autoriteta u

polju moći” (Bourdieu and Wacquant 1992, 18). Konflikti moći i autoriteta, ističe Ana Birešev, suštinski se odnose na borbe koje se vode oko različitih principa dominacije, zarad uspostavljanja dominacije (Birešev 2014, 65). Ishodi antagonizama u polju moći rezoniraju u drugim poljima i diktiraju odnose i nadmetanja u tim mikrokosmosima (Swartz 1997, 136). Na taj način, polje kao prostor odnosa sila, kroz sukobljavanja i odmeravanje snaga neprestano utiče na preoblikovanje polja (Bourdieu and Wacquant 1992, 103). Ono što Burdije ovde želi da podvuče jeste činjenica da polja nisu samo prostori u kojima se odvijaju neprestane borbe zarad osvajanje kapitala i boljih pozicija, već lokusi susreta i odnosa različitih strategija i praksi, koje kroz delanje trajno vode beskrajnim promenama.

2.2.2 Teorija aktera i mreža – ANT

Drugi istraživački koncept korišćen u disertaciji je *Teorija aktera i mreža* Bruna Latura. Ovaj teorijski koncept predstavljen je akronimom ANT (actor–network–theory) i bazira se na tri osnovna pojma aktant (actor), mreža (net) i rad (work). Razlog ovog razlučivanja leži u tome što teorija stavlja akcenat na tok, razmenu i pokret među delatnicima koji mogu biti ljudski i ne-ljudski, dok mreža predstavlja sredstvo, odnosno alat, kojim se beleži izvestan rad neophodan da bi se pomeranja, asocijacije i prevođenja odigrala (Latour 2005, 64–65; 143; Спасић 2012, 14). Kako, odnosno koga i šta beležimo kao delatnike, pomeranja i razmene predstavlja centralno pitanje, fokusirano na preispitivanje razumevanja i praćenja pojma društvenog (Latour 2005, 10–12). Analitički potencijal ANT u okviru ove disertacije ogleda se u mogućnosti da izazove ustaljene koncepcije odnosnosti i ontoloških entiteta koji učestvuju u stvaranju znanja o prošlosti.

Teorija i analiza *socijalnih mreža* (govoreći o opštem pojmu) ne predstavlja novinu u društvenim i prirodnim naukama, a nudi drugačiji pogled pri traženju odgovora na ustaljena pitanja o praksama, međusobnim interakcijama i obrascima ponašanja (v. Sokolovska i Škorić 2011). Međutim, za Latura, ANT zapravo ima vrlo malo zajedničkog sa uobičajenim poimanjem socijalnih mreža (Latour 1996, 369). Autor formulisanjem ANT-a želi da redefiniše poimanje društvenog „ne kao poseban domen, niti kao posebno carstvo, ili kao neku određenu stvar, već kao svojevrsan pokret povezivanja i sklapanja koji se trajno ponavlja” (Latour 2005, 7). Ako društveno ostaje stabilno i samo opisuje stanje stvari kako jeste, s ciljem da dekonsturiše i razlaže, pre nego iznova i kontinuirano uspostavlja, onda ne govorimo o ANT (Latour 2005, 10–11). Latur teži da formira novi diskurs, ne dodajući mreže u društveno, već pokušavajući da redefiniše društveno kroz pojam mreža (Latour 1996, 369).

ANT, tvrdi Latur, predstavlja metod i to uglavnom negativan, koji ne govori puno o formi onoga što opisuje (Latour 2005, 142). Značaj ovog pristupa leži u raščaravanju našeg pretpostavljenog pojma mreže i toga kako se ona najčešće zamišlja, kroz čvorišta, čvrste veze i trajne povezanosti. Pored toga, ANT karakteriše odsustvo metodološkog disciplinovanja. To znači da se konceptom teži otvorenosti tumačenja, uočavanju kontroverzi i nestabilnosti, a ne uspostavljanju reda. Suština korišćenja ANT pristupa je u praćenju i mapiranju samih entiteta u mreži odnosa. Forma kojoj se teži je učenje o učesnicima od njih samih, a ne nametanje značenjskih odrednica, niti pretpostavljenih oblika povezivanja. Kako bismo pravilno koristili ANT, moramo proširiti naš način mišljenja o prirodi grupa i udruživanja, načinu postizanja dejstvenosti i saodnosa, kao i o prirodi predmeta i činjenica (Latour 2005, 21–25).

Jedan od prvih *izazova* i poziv na otvorenost tumačenja nailazimo pri susretu sa laturovskim poimanjem dejstvenosti i uvođenje ne-ljudskih delatnika u građenje mreža, obuhvaćeno pojmom aktant.

2.2.2.1 O aktantima

Izazivajući naša unapred definisana shvatanja ovog krovnog termina, Latur u pojam društvenog uvodi prošireno razumevanje delatnika kroz pojam aktant (Latour 1996, 369; Spasić 2007, 47–48; Škorić 2010, 474). Dakle, moć građenja mreže društvenih odnosa nije više koncentrisana samo na ljudske entitete, već u njima jednako učestvuju ne-ljudski delatnici. Latur smatra da se suština previda nalazi u činjenici da anglosaksonska tradicija ovim terminom po inerciji ljudskim označava pojedinačni subjekt i to najčešće muškog roda, koji teži da osvoji i proširi polje svoje moći, praveći mreže saveznika i povezujući se sa drugim sličnim akterima (Latour 1996, 372–373). Uvodeći mogućnost dejstvenosti ne-ljudskih entiteta, daje se jednaka performativna moć ljudima, mikrobima, vratima, kamenu, mašinama, idejama, životinjama... (Latour 2005, 10; 54–55; 106). U pogledu analitičke namere ove disertacije, stanovište nalaže da se različiti ontološki oblici arheoloških materijalnosti uvažavaju kao delatni i potencijalni učesnici građenja znanja o prošlosti.

Latur podvlači da ANT nije gledište koje omogućava stvarima ili mašinama da samostalno misle ili odlučuju šta će raditi. Naprotiv, svojim stanovištima autor želi da naglasi da materijalni svet putem svojih fizičkih karakteristika, svojstava i dizajna, pruža otpor i uzvraća ljudima usmeravajući njihovo ponašanje (Latour 2008 (1992), 151). Ono što aktant pre svega čini je prkošenje klasifikacijama. Autor poručuje da ljudi mogu nesmetano da tumače tačno značenje nekog artefakta, ali ne i da na tako jednostavan i direktan način određuju performativnost materijalnih učesnika u društvenim interakcijama. „To znači da može postojati mnogo metafizičkih nijansi između pune uzročnosti i čistog nepostojanja“ (Latour 2005, 72). Zato, kako bi primena ANT bila istinita, aktant mora imati dejstvenost i to onu koja nadilazi puko simboličko označavanje. Iako najčešće predmete doživljavamo kao podložak za naše delovanje, kao materijalne izvesnosti koje jednostavno postoje oko nas, sasvim suprotno, u ANT stvari mogu na različite načine da preoblikuju, potpomognu ili omoguće izvesno delovanje. Ono na šta nas Latur navodi je da se zapitamo kako da pri susretu sa različitim entitetima ne uskočimo odmah u zaključivanje i počnemo da ih tretiramo kao predmet²⁴ istraživanja ili (s)tvar kao takvu (Latour 2014, 82, 105). Ova vizura dozvoljava manje rigidno praćenje transformacija koje se odigravaju, radije nego njihovo smeštanje u predviđene i očekivane oblike. Stoga je, ističe Latur, suština ANT pristupa *beleženje*, a ne filtriranje, *opisivanje*, a ne disciplinovanje (Latour 2005, 55).

Aktanti su, prema Laturu, samo drugačiji modus da se akteri u društvenom (u tradicionalnom, nelaturovskom smislu govoreći) nateraju da postupaju na određeni način (Latour 2005, 54–55). On nam poručuje da ako se zaista dvoumimo u vezi sa tim da li aktanti mogu da učestvuju, oblikuju, menjaju ili utiču na naše ponašanje, jednostavno treba da se zamislimo šta bi se dogodilo sa našim delovanjem ukoliko bi ne-ljudski učesnik bio isključen iz tih situacija. Time bi rad ljudi, u ovom slučaju neophodan da se nadomesti odsustvo, bio direktan pokazatelj dejstvenosti ne-ljudskih delatnika (Latour 2008 (1992), 154–155).

²⁴ U izvornom obliku rečenice koristi se reč *object* na engleskom. Ona u ovom smislu ima dvojako značenje, kao predmet istraživanja, ali i kao predmet, odnosno stvar.

Prevedeno u heritološke sfere, arheološki nalaz u zavisnosti od materijala, tehnologije izrade, mehaničkih i drugih svojstava diktiraće način na koji je taj predmet moguće ispitivati, koristiti ili izlagati. Na primer, prilikom terenskih istraživanja može se naići na ostavu sa nalazima veoma malih dimenzija, ali od plemenitih metala ili retkih sirovina. Neosporno, osobu koja radi na iskopavanjima takva situacija na terenu navešće da promeni način rada, obezbedi drugačiji alat, uzme finije četkice, a sasvim moguće i da promeni položaj tela (v. Yarrow 2006; Edgeworth, 2012). Najednom, u toj mikromreži odnosa, uvedena je nekolicina novih dejstvenika koji menjaju dinamiku, relacije i otvaraju niz novih mogućnosti²⁵.

Latur o aktantu govori kao o učesniku koji nužno proizvodi transformacije, entitet koji ostavlja trag, otisak i formira prostor (Latur 2005, 71, 79–80). U narednoj izjavi nalazi se glavna originalnost ove teorije jer, tvrdi Latur: „akter nije ništa drugo do mreža, osim što mreža nije ništa drugo do akteri“ (Latour 2010, 5).

2.2.2.2 O mrežama

U ANT svetu mreže takođe nisu nešto što postoji samo od sebe i čeka da bude primećeno. Naprotiv, za Latura, mreže su koncept, odnosno alat kojim se koristimo da opišemo nešto što je predmet našeg opisivanja (Latour 2005, 131). Ivana Spasić još dodaje da laturovsko poimanje mreže ima svoju materijalizaciju oličenu kroz veze ljudi i tehnologije, ali i konceptualnu formu kroz spajanje pojmovnih i značenjskih aspekata (Spasić 2007, 47). Latur naglašava da, ipak, mreže ne treba zamišljati kao nešto što je sačinjeno od isprepletanih odnosa, povezanih interakcija, poput auto-puteva ili telefonskih veza. U ANT, to nisu tačke međusobno povezane najlonskim nitima ili nekih drugim trajnim i opipljivim supstancama, kako bismo najčešće zamišljali mrežu (Latour 2005, 129, 132). Ovim nam Latur glasno poručuje da u svojim tumačenjima ne tragamo za mrežom kao već oformljenim oblikom, već za onim što može da se odigrava kroz koncept (u)mrež(e)nosti. Suštinski, njegovo tumačenje mreže nam više pomaže kako da prepoznamo mogućnost mreže, odnosno umrežavanja, pre nego kako mreža izgleda.

Pojam mreže je analitički pogodan jer, kako Latur dodatno sugeriše, pruža mogućnost preispitivanja uobičajenih prostornih parova poput blizu–daleko, gore–dole, iznutra–spolja, prisustvo–odsustvo (Latour 1996, 371). Kao što je već pomenuto, mreža nije datost i može uzimati različita oblića. Latur navodi da se korišćenjem mreže lišavamo „tiranije pojmova udaljenosti i blizine“ (Latour 1996, 371). Ispitivanjem karakteristika povezanosti, neke stvari se mogu činiti blizu, dok su zapravo veoma udaljene jedna od druge i obrnuto. Da ilustruje ovu poentu, Latur daje primer telefonskih govornica. Naime, koristeći javne govornice, dok stojimo na metar udaljenosti od nekoga, možemo delovati prostorno upućeni i veoma blizu jedni drugima. Međutim, sasvim je moguće da smo mnogo povezani sa osobom sa kojom razgovaramo, a koja može biti hiljadama kilometara daleko. Ukratko, ono što se htelo reći datim primerom je to da blizina nužno ne znači i povezanost. Zatim, pojam mreže u ANT nas oslobađa mikro i makro perspektiva pri posmatranju društvenog, polazeći od pojedinačnog preko regionalnog, do državnog ili globalnog nivoa. Prema Laturu, mreža, u prostornom smislu, jednostavno nije ni veća ni manja od neke druge. Ona je jednostavno drugačiji način i s drugačijim intenzitetom, (po)vezanost. Dakle, možemo govoriti o različitoj gustini ili karakteru veza, ali ne i nužno o površini koju zauzima (Latour 1996, 371; Spasić 2012, 15).

²⁵ Paus je u gotovo nepromenjenom obliku uvršćen na osnovu pomenutog teksta o arheološkim materijalnostima (Ćosić 2021, 634–635).

Najzad, poslednja predostrožnost koju Latur uvodi je pitanje granica u obliku prostornog antipodnog para *izvan* i *unutra*. Latur smatra da, kada govorimo o mreži i rasprostiranju, ključno pitanje koje nas zanima je da li postoji povezanost između elemenata. To je jedino o čemu treba da vodimo računa, jer je to mera koja određuje „pripadnost“ mreži, a ne unapred zamišljene granice nekog polja (Latour 1996, 372). Prema Laturu, stvari su vrlo jednostavne iz ove perspektive: ili postoji veza između mreža ili umreženost, ili mreža kao takva jednostavno ne postoji. Poslužiću se vrlo nedvosmislenim primerom koji ilustruje koncept pripadnosti: zaštitna konstrukcija na arheološkom lokalitetu. Iako istraživačke granice mogu sezati izvan ograđenog prostora nalazišta, elementi koji se nalaze pod natkrovom, svojom umreženošću i delatnim potencijalom prenose iskaz, sliku koju treba upiti. Jednostavno rečeno: ono što je natkriveno je umreženo, sve izvan, nije. Iako granice lokaliteta tokom njegove istorije postojanja mogu biti drugačije, u kranjoj fazi muzealizacije i predstavljanja nalazišta, ono što je uklopljeno u konačnu sliku, predstavlja sjedinjenje diskurzivnih tvorevina. Zaštitna konstrukcija je samo materijalizovano stanje te narativne povezanosti koja postoji pod natkrovom.

Latur definiše mrežu i kroz pojam nestatičnosti ili, kako on to naziva, trzajima pomoću kojih istraživač dobija mogućnost uočavanja materijalnosti ili delatnika koji proizvodi pomenuta pomeranja (Latour 2010, 5). To je još jedna *differentia specifica* ANT-a, uložena energija da se izvesna radnja ostvari. Centralna tema u razumevanju mreža jeste rad neophodan da se pokret, odnosno aktivnost ostvari i karakter njenog prenošenja kroz mrežu na druge delatnike tog prostora. Stoga Latur često sugerše da je primerenije koristiti pojam radna mreža (worknet), nego samo mreža (network)²⁶ (Latour 2010, 8). Prema njegovom mišljenju, sve zavisi od vrste aktivnosti koja se odigrava i kako se prenosi, preslaže od jednog do drugog učesnika u prostoru mreže. Akcenat je na pokretu, na toku i na promenama (Latour 2005, 143), jer ne možemo samo govoriti o mrežama ili umreženosti, a da nismo pokazali na koji način i usled čega je došlo do odstupanja od predašnjeg stanja, odnosno translacije. Prema Laturu, mreža je ništa drugo do „trag, načinjen pomeranjem nekog delatnika“ (Latour 2005, 132). Praktično, to znači da ostavljanje tragova mora da ima uočljive posledice pri građenju mreže, odnosno vidljiv „rad“, a ne puko prenošenje učinaka tuđih delanja.

2.2.2.3 Asocijacije i prevođenje

Jedna od značajki Latureve postavke ANT je pojam prevođenja koji obuhvata različite dijaloge, rasprave, dogovore i ubeđivanja među aktantima. Ovaj vid društvenih pregovaranja i nadjačavanja uspostavlja asocijacije kojima se zauzvrat gradi i širi mreža (Spasić 2007, 52–53). Međutim, upozorava Latur, u ANT kosmosu, ne može se tragom ili ostavljanjem otiska smatrati bilo koji oblik materijalizovane evidencije i nije sve izvor radnje i asocijacija. Latur prevođenje u okviru ANT označava kao odnosnost koja ima ima potencijal da iznese i prenese transformaciju konekcije, a koja se potom beleži u samoj mreži. Preciznije govoreći, Latur sugerše: „Dakle, reč 'translacija' sada poprima donekle specijalizovano značenje: odnos koji ne prenosi uzročnost, već indukuje dva posrednika (medijatora) u koegzistiranje“ (Latour 2005, 108).

Prevođenje podrazumeva stalnu aktivnost i vrstu pomeranja (*deplacement*). Prema Laturu, ne postoji izmeštanje i promena bez plaćanja cene za to (Latour 2005, 25). Ono ne

²⁶ U pitanju je igra reči na engleskom kojom se pojačava efekat ovog predloga upotrebe radna mreža spram termina mreže – *worknet* umesto *network*.

podrazumeva samo fizičko pomeranje jer prevođenjem, u suštini, ništa ne ostaje u izvornom obliku i stanju, već poput kompenzacije dolazi do uspostavljanja veze sa nečim drugim (Spasić 2007, 52–53). Latur to pojašnjava na sledeći način:

Ukoliko je aktivnost a priori ograničena na samo ono što 's namerom' i 'značenjem' ljudi rade, teško je uvideti na koji način čekić, korpa, vrata, ormar, tepih, šolja, etiketa, mogu da vrše neku aktivnost. (...) sve što/šta god²⁷ modifikuje postojeće stanje i odnose stvarajući razliku, jeste akter – ili, ukoliko nema još uvek jasno obličje, aktant (Latour 2005, 71).

Stoga, ANT možemo posmatrati kao otpor materijala čija postojanost i moć dolaze iz širenja, heterogenosti i pažljivog pletenja slabih veza (Latour 1996, 370). Aktanti kao ne-ljudski entiteti unose promene u mrežnom pejzažu, ogromne asimetrije i podstiču naše ideje, izazivaju čvorišta moći. Upravo je ovo suština pojma prevođenja mogućnost erozije trenutnog, ali i građenja i obnove asocijacija u nekoj drugačijoj vrsti poveznosti.

U okviru ANT prevođenje je jedino moguće između dva medijatora. Nasuprot njih, postoje intermedijatori koji suštinski nemaju sposobnost da „prenose značenje i silu bez transformacije“ (Latour 2005, 39). Dok, s druge strane, pojašnjava Latur, medijatori rade sasvim suprotno, ostavljaju tragove, prenose silu i „navode“ druge da rade neočekivane stvari. Jedino medijatori imaju sposobnost stvaranja asocijacija koje je moguće identifikovati, a samim tim i ispratiti (Latour 2005, 107–108). Međutim, nije uvek lako razaznati delatni potencijal i efekte medijatora, jer često mogu biti zametnuti ljudskim aktivnostima u mreži. Zato Latur smatra da se moraju izmisliti posebni trikovi da ih nateraju da pričaju, to jest, da medijatori ponude opise sebe, da proizvedu scenarije onoga što prave drugima, bilo da govorimo o ljudima ili ne-ljudima (Latour 2005, 79). Metodološki posmatrano, ovo zapažanje navodi na pitanje kako promišljati i beležiti uloge različitih delatnika ili, u oblasti arheologije, različitih materijalnosti.

U cilju boljeg i jasnijeg razumevanja na koji način stvari i ne-ljudski entiteti učestvuju u različitim sferama, Latur nas poziva da proučavamo mesta gde se odigravaju inovacije. To mogu biti mesta poput zanatskih radionica, laboratorije ili dizajnerski prostori, gde stvari „oživljavaju“ i žive svoje mnogostrukosti kroz različite planove, skice, procedure itd. On smatra da se na ovakvim mestima jasnije može videti dejstvenost aktanta i da oni tu duže ostaju vidljivi i ne nestaju (Latour 2005, 80). Isto tako se može reći da arheološka iskopavanja i lokaliteti predstavljaju korisno mesto za posmatranje na koji način artefakti usmeravaju i „kontrolišu“, odnosno transformišu vrednosne koncepte na lokalitetu i utiču na dalji tok istraživanja:

U tim susretima, objekti postaju posrednici, barem na neko vreme, pre nego što ubrzo, ponovo nestanu kroz znanje, navikavanje ili neupotrebu (Latour 2005, 80).

Nasleđe, samo po sebi, nije dato, već nastaje kroz procese ekspertskih pregovaranja i formulisanja znanja o prošlosti (v. Smith 2006). Stoga bi dejstvenost trebalo radije tumačiti kao isprepleteni snop, čvor, konglomerat mnogih iznenađujućih i nepredvidivih dejstvenosti koje se moraju polako raspetljati (Latour 2005, 44). Svakako, najvažnija karakteristika aktanata koju Latur definiše je transformativni kapacitet, moć da napravi razliku u odnosu na neko pređašnje stanje, odnosno da načini trag kojim će promena biti moguća za beleženje i opisivanje.

²⁷ U engleskom jeziku *any thing*, Latur koristi igru reči da istakne uključenost bilo koga i bilo čega, odnosno i ne-ljudskih delatnika.

2.3 Materijal

U okviru istraživanja razlikuje se primarni i sekundarni materijal. Celokupni materijal se koristi za ustanovljenje tema, konceptualnih celina narativnih i idejnih tokova u vezi sa Lepenskim Virom, kao i za analizu njihove recepcije. Prilikom prikupljanja materijala primenjena su dva kriterijuma. Primarni materijal predstavlja publikovanu građu (tekstualnu i vizuelnu), a koja se može dovesti u vezu sa poljem produkcije unutar arheologije, muzeologije i konzervacije u Srbiji u periodu od 1965. do 2015. godine. Proces građenja znanja u nauci može biti raznorodan, ali pisana forma je neodvojivi deo formulisanja i prenošenja podataka. U tom procesu, jezik koristimo da vrednosno opišemo, definišemo i prevedemo stvarnost u uobličenu pisanu misao. U kontekstu istorije ideja, Berg Eriksen stare tekstove smatra simptomima koji govore o pozadini uslova u kojima je nastajao i opstajao neki fenomen ili naučno postignuće (Berg Eriksen 2013, 28). Sekundarni materijal uglavnom prati uspostavljene hronološke parametre, ali se nužno ne ograničava na definisanu vremensku odrednicu, budući da je mahom korišćen kao izvor za kontekstualizaciju uslova proizvodnje znanja. U oba slučaja postoji mogućnost blagog odstupanja u cilju uspostavljanja jasnije veze sa predmetom istraživanja ili pojašnjavanja nekih određenih fenomena koji su uočeni prilikom analize.

2.3.1 Primarni materijal

Od celokupne populacije tekstova napisanih o ovom praistorijskom fenomenu od početka istraživanja, analizom je obuhvaćena pisana građa od 1965 do 2015. godine. Primarni materijal predstavlja uzorak stručnih i naučnih tekstova, a koji se tematski mogu dovesti u vezu sa Lepenskim Virom. U pitanju je pisana građa objavljena u knjigama, monografijama, časopisima, izveštajima sa terena ili katalogima izložbi, vodičima itd. Pored toga, u obzir se uzimaju i tekstualni predlozi koji su formulisani u sažetijem obliku, a mogu biti objavljeni u enciklopedijama, leksikonima ili uvodima knjiga. U kontekstu analize diskursa, koristi se širi bibliografski obuhvat. Pored pisanih dela Dragoslava Srejića i drugih autora, analizom su obuhvaćeni tekstovi iz novinskih članaka i publikacije popularnog karaktera. Nadalje, razmatra se i građa informativnog, ali stručnog karaktera, kao što su brošure ili lifleti, uz zvanična institucionalna ili autorska saopštenja povodom izložbenih postavki ili jubileja.

Međutim, tekst je samo jedan od interpretativnih pribora koji služi za pretakanje fizičkih ostataka u konsolidovane narative. Ako se za arheologiju tvrdi da je nauka koja je u velikoj meri omeđena radom sa materijalnom kulturom, jednako tome ona je uokvirena praksom prevođenja nalaza u tekstualni i slikovni izraz. Mnoštvo vizuelnih epistemičkih rekvizita, fotografija, crteža, geosnimaka, zatim rekonstrukcije i muzejske postavke deo su interpretativnog „jezika“ kojim se ideje o prošlosti tvore i koriste u savremenom kontekstu. Shodno tome, mimo tekstualne građe, kao vid diskurzivnih tvorevina uzima se u obzir i raznorodni vizuelni materijal koji se dovodi u vezu sa zvaničnim reprezentacijama Lepenskog Vira (na primer informativni paneli i video materijal). Ova kategorija uključuje i muzejske postavke pokretnog arheološkog materijala, *in situ* ostatke, uključujući i ceo lokalitet Lepenski Vir sa zaštitnom konstrukcijom i okolnim pejzažem.

2.3.2 Sekundarni materijal

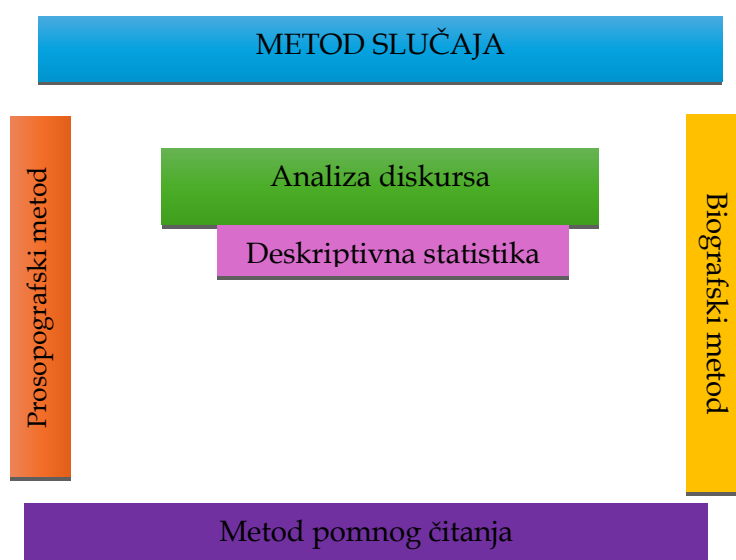
Kao što je već pomenuto, u analizi se koristi i sekundarni materijal. U pitanju je građa koja nije manja po važnosti, već se mahom koristi za biografska i prosopografska

istraživanja i služi za kontekstualizaciju podataka dobijenim diskurzivnom analizom i deskriptivnom statistikom. Ova građa nije uključena u deskriptivnu statistiku.

U pitanju je arhivska građa, objavljene biografije i osvrti na život i rad Dragoslava Srejića, drugih autora ili Lepenskog Vira. Takođe, sekundarni materijal, pored pisane građe, obuhvata usmeno izložena dela, ali i građu poput fotografija, intervjua, govora ili predavanja.

2.4 Metodologija

Metodologija korišćena u istraživanju je kombinovanog karaktera što podrazumeva upotrebu kvalitativnih i kvantitavnih pristupa (slika 2). Budući da se u disertaciji analiziraju konteksti nastanka i trajanja ideja o lokalitetu i kulturi Lepenski Vir kroz različite periode i različita ekspertska polja, koristi se integrisani pristup koji bi obuhvatio sve navedene složenosti – epistemološke, vremenske i prostorne. U tom pogledu, u analizi se polazi od metode pojedinačnog slučaja koja je uparena sa kombinovanom metodom, kompleksnog tipa.

Slika 2: Grafički prikaz odnosa istraživačkih strategija korišćenih u analizi

Kombinovani metod je nešto novija metodološka niša uparivanja kvalitativnih i kvantitativnih istraživačkih strategija (Creswell 2010; Vidicki i Stojšin 2020). U okviru kombinovanog metoda koristi se analiza diskursa, koja je u izvesnoj meri dopunjena deskriptivnom statistikom odabrane tekstualne građe. Radi kontekstualizacije svih podataka i nadgradnje rezultata analize, u istraživanju su takođe primenjeni biografski i prosopografski metod. Sve zajedno je upotpunjeno metodom pamnog čitanja.

Skrojeni metodološki modul se može smestiti u eksploratorno-sekvencijalni nacrt samo delimično. Razlog tome je što se paralelno u prve dve faze analize koriste komplementarni, kvalitativni pristupi, poput analize diskursa, biografskog i prosopografskog i metoda pamnog čitanja, a koji služe za kontekstualizaciju podataka dobijenih kvantitativnim putem. Time istraživačka strategija dobija dodatnu dimenziju zbog čega se svrstava u takozvane kompleksnije nacrte istraživanja koje dodatno karakteriše i presecanje sa određenim teorijskim okvirima (Creswell and Plano Clark 2018).

U nastavku će sažeto biti objašnjeni korišćeni metodi, kao i protokol istraživačkog postupka.

2.4.1 Metod slučaja

Metod slučaja je kvalitativni pristup koji obuhvata različite izvore i tehnike prikupljanja podataka u kojima se posmatrani fenomeni sagledavaju u svom totalitetu, bilo da je reč o pojedincu, grupi ili instituciji (Bogdanović 2007, 312). U pogledu ove disertacije, Lepenski Vir predstavlja stožernu tačku ove metode. Definišući dalje metod, Bogdanović ističe da se on uvek sprovodi uzimajući u obzir istoričnost, društvene prilike, razvojni karakter i različite vrste okolnosti koje su mogle definisati gradivni karakter predmeta istraživanja (Bogdanović 2007, 312; Šljukić i Šljukić. 2020).

2.4.2 Analiza diskursa

Analiza diskursa je pristup koji podrazumeva kritičko sagledavanje tekstova, govora, zapisa i različitih oblika komunikacije u prostoru društvenog (v. Nojman 2009 (2001), 37–94, 201–202; Perović 2014, 35–37). U okviru navedenog pristupa diskurs se posmatra kao tehnička kategorija koja je artikulisana kroz pisani i govorni jezik ili neverbalnu komunikaciju (Ristić i Marinković 2016).

Cilj upotrebe ovog pristupa u disertaciji je višestruk. Najpre se koristi za profilisanje arheološke discipline u jednom uskom polju koje se odnosi na epistemološke osnove proizvodnje znanja o lokalitetu i kulturi Lepenski Vir. Fokus analize je prostor lepenskovirskog diskursa, s ciljem mapiranja tematskih jedinica i narativnih strategija u okviru pisane produkcije o Lepenskom Viru u naznačenom periodu. U obzir se, najpre, uzima pisana građa Dragoslava Srejovića. Budući da je cilj odrediti narativni karakter i epistemološke osnove Srejovićeve interpretacije Lepenskog Vira, kao referentni okvir uzeta je knjiga *Lepenski vir. Nova praistorijska kultura u Podunavlju* (Срејовић 1969В). Na ovom mestu korisno je osvrnuti se na Gercov uvid o značaju autorstva u proizvodnji tekstova. Gerc ističe da autor nije samo individua koja produkuje pisanu reč, već i utemeljivač diskurzivnosti i time ima izuzetan uticaj na formiranje disciplinarne tradicije i fiksiranje pisanih okvira drugih autora (Gerc 2010, 9–33). U tom pogledu, prva publikacija se može označiti kao bibliografski početak i interpretativni osnov za ispitivanje Srejovićevih narativnih strategija o Lepenskom Viru. Knjiga predstavlja zlatni standard na osnovu koga će se odrediti tematske i atributivne jedinice, a koje će potom biti korišćene za praćenje zastupljenosti ideja. Međutim, Fuko nas podseća da je neophodno biti obazriv sa poimanjem granica knjige kao celovite jedinice analize. Fuko pojašnjava:

To je stoga što okviri jedne knjige nikada nisu jasni i oštro odeljeni: od naslova, prvih redaka i tačke na kraju, preko svog unutrašnjeg rasporeda i oblika koji osamostaljuje, knjiga je uključena u sistem upućivanja na druge knjige, druge tekstove, druge rečenice: ona je čvor u mreži (Fuko 1998, 27).

Stoga, naredni korak u analizi diskursa o proizvodnji znanja o Lepenskom Viru, jeste istraživanje o predmetu u tekstovima drugih autora. Naučni tekst se u analizi zato posmatra kao mesto generisanja interpretativne matrice, ali i kao potencijalno poprište borbi (*sensu* Burdije), mesto razmene, održavanja ili odbacivanja ideja dominantnog diskursa. Kako to Berg Eriksen vešto zaokružuje: „Moraju se otkriti nervna vlakna u tekstu i svetionici u intelektualnom predelu“ (Berg Eriksen 2013, 26).

Imajući u vidu prirodu slučaja koji se istražuje, poimanje diskursa i diskurzivnih praksi komunikacije, ovo istraživanje proširuje se na izvan-tekstualnu analizu i obuhvata

vizuelnu diskurzivnu topografiju muzeoloških i konzervacijskih predstava arheoloških prošlosti (v. Nojman 2009 (2001), 129–136). Muzejski prostori i izložbe predstavljaju mesta vizuelnih artikulacija narativa koji su kontekstualno obojeni, društveno-politički i istorijski (cf. Gavrilović 2011; Cvjetićanin 2018). Postoje različiti načini pomoću kojih možemo „naterati“ različite aktere u mreži da „pričaju“ (*sensu* Latour 2005, 55), a pisana i vizuelna komunikacija su samo jedan od puteva kojim predmeti mogu da „epistemski progovore“ (cf. Sommer 2015; Zvijer 2022, 76–78). Predmeti i režimi izlaganja postaju objekat saznanja, promišljen i, poput teksta, vizuelno ispisan i kodifikovan pogled na prošlost. Posmatrano iz tog ugla, različiti elementi prezentacije, kretanja, slike, zvukovi, rekonstrukcije, kao mesta pamćenja, vode posmatrača kroz prostornu i idejnu topografiju nekog mesta, u ovom slučaju arheološkog lokaliteta Lepenski Vir.

O prostoru i pamćenju iz ove perspektive pisao je Johanes Fabijan (Johannes Fabian) pojašnjavajući koncept umetnosti memorisanja čiji glavni akcenat leži na retoričkoj efikasnosti i uspehu u ubeđivanju posmatrača u mapiranju prostora, a ne u apstraktnoj demonstraciji „istine“ (Fabijan 2001, 132–138). U tom smislu, prezentacija lokaliteta Lepenski Vir posmatra se kao polje moći, odnosno kao jedno od onih mesta „na kojima reč postaje moć“ (Bourdieu et Boltanski 1976, 6, prema Birešev 2014, 75). Nalazište zajedno sa svim elementima prezentacije i zaštite predstavlja otelovljenje diskurzivnih procesa putem kojih je reč postala vizuelni alat ubeđivanja i preovladavanja dominantnih ideja i borbi između polja arheologije, muzeologije i konzervacije. Kako bi se vremenski aspekt analize vizuelne topografije i promena na lokalitetu ispratio sa izvesnom metodičnošću, u analizi se koristi koncept *hronotopa*. Koncept hronotopa dolazi iz teorije književnosti i formulisao ga je Mihail Bahtin (Mihail Bahtin). Kao analitička kategorija, hronotop, podrazumeva da je naracija određena događajem koji je uvek prostorno i vremenski definisan (Алексић 2019, 44). Bahtin hronotop opisuje kao „suštinsku uzajamnu vezu vremenskih i prostornih odnosa“ (Bahtin 1975, 193). Njegovo gledište podrazumeva sjedinjenost u jednu finalnu kompoziciju, u kojoj:

Vreme se ovde zgušnjava, steže, postaje umetnički vidljivo; prostor se napinje, uvlači se u kretanje vremena, sižea, istorije. Obeležja vremena razotkrivaju se u prostoru, a prostor se osmišljava i meri vremenom (Bahtin 1975, 194).

Jednostavno rečeno, koncept nam pomaže da razumemo temporalnu dimenziju postojećih arheoloških ostataka, te kako je (i da li je) protok vremena vrednosno artikulisan i u odnosu na koje događaje. Na taj način moguće je pomnije razmatrati odnos autoriteta, otkrića i vremenitosti kroz prezentacije lokaliteta Lepenski Vir.

Budući da istraživačka orijentacija obuhvata raznorodne proizvodne forme, jezičke i vizuelne iskaze, neophodno je biti oprezan prilikom obuhvata područja za analizu. Baš o tome govori Fuko kada uvodi polje diskurzivnih događaja, odnosno „horizont za istraživanje jedinica koje se u njemu obrazuju“ (Fuko 1998, 32). Reč je o konačnom skupu efektivnih formulisanih iskaza koje se ispituju, koji možda može biti nepregledan i neprebrojiv, ali je uvek konačan (Fuko 1998, 32–33). Imajući u vidu predmet istraživanja, horizont analize diskurzivnog polja je naučna produkcija. Ovako orijentisana analiza ispituje uslove postojanja određenog iskaza, odnosno bavi se inicijalnom interpretativnom matricom o Lepenskom Viru, prateći njene granice kao i odnose sa drugim narativnim objašnjenjima u vremenskoj i prostornoj dimenziji.

Pitanje na kom Fuko insistira je sledeće: „Kako to da se pojavio određeni iskaz i nijedan drugi namesto njega“ (Fuko 1998, 32). Kako to da konačna prezentacija Lepenskog

Vira zadobija baš tu jedinstvenu vizuelnu egzistenciju i prostorne elemente arheološke istorije lokaliteta i kulture? Koje su to ideje o ovom eponimnom nalazištu nastale, opstajale ili nestale u pisanjima Dragoslava Srejskića, a koje su prisutne u produkciji drugih autora?

Dodatno uporište u proučavanju odnosa objašnjenja i diskurzivnih matrica predstavlja deskriptivna analiza.

2.4.2.1 Deskriptivna statistika

Deskriptivna statistika služi za osnovno opisivanje, organizaciju i sažimanje podataka. Umesto toga da se sva tekstualna građa ispituje pojedinačno, deskriptivna statistika omogućava prepoznavanje obrazaca i rendova u celokupnom skupu podataka. Organizovanjem prikupljenih podataka na ovaj način obezbeđuje jednostavno sažimanje podataka kojom se olakšava interpretacija trendova u uzorku. Tabele kontigencije omogućava analizu distribucije najmanje dve varijable iz istog uzorka, kojom se ispituje mogućnost i karakter njihove povezanosti (Cooksey 2020, 61–70; Pajić 2020, 24–28, 60–65). Na primer jednodimenzionalnim i višedimenzionalnim ispitivanjem sagledava se ukupnost produkcije tokom posmatranog perioda, zastupljenost određene vrste građe ili razmatranje tematskih orijentacija prema periodima ili autorima. Prikupljeni podaci analizirani su pomoću softverskih dodataka za obradu podataka Microsoft Excel. Za grafičku predstavu rezultata korišćen je stubičasti dijagram.

Deskriptivna statistika u disertaciji upotrebljena je kao dopunska tehnika analize diskursa. Pristup se pruža dodatni nivo sagledavanja pisane produkcije i na koji način se reflektuje na strategije publikovanja građe zarad plasiranja ideja u lepeuskovirskom diskursu i/ili osvajanja povoljnijih pozicija u polju. Naime, Burdije kaže: „Granice polja se nalaze u tački, gde efekti polja prestaju“ (Bourdieu and Wacquant 1992, 100). Koje su metodološke implikacije ove izjave? Najpre, odražava se na odabrani materijal za analizu. Materijal koji je obuhvaćen čini publikovana naučna i stručna građa koja se uobičajeno shvata kao jedna od mera „plodonosnog“ naukovanja. Na primer, ovde se analiza koristi za razumevanje opstanka i promene ideja o Lepenskom Viru u okviru naučne produkcije u srpskoj arheologiji. Stoga, analizom nisu uzeti u obzir tekstovi koji su objavljivani u dnevnim novinama ili sličnim izvorima. To ne znači da efekti polja ostaju samo unutar disciplinarnih granica, ali se na ovaj način neminovno određuju granice i domeni polja koje se istražuje. Zatim, dati Burdijeov stav direktno utiče i na formiranje pojmovnih varijabli koje se koriste u analizi. Diskurzivni iskazi izraženi kroz tematske i pojmovne jedinice, moraju biti odabrani u odnosu na istoričnost polja, simbolički kapital, zatim u odnosu na istraživačke trendove koji se vrednuju u datom polju, kolektivu ili periodu istraživanja. To znači da će u velikoj meri tematske i atributivne jedinice odrediti prostor ideja koje se prate.

Pored ukupne produkcije i vrste građe, statistikom je obuhvaćena i tematska orijentacija tekstova. U konkretnom slučaju, polazeći od ideje *utemeljivača diskursa*, tematske jedinice su određene prevashodno na osnovu prve celovite interpretacije Lepenskog Vira iz pera Dragoslava Srejskića. Lista tematskih jedinica upotpunjena je i u odnosu na razgranjavanja diskurzivnog prostora unutar posmatranog perioda, najpre sa aspekta različitih polja. Valja naglasiti da tematske kategorije treba posmatrati pre kao operativne analitičke jedinice, a nipošto kao epistemološki izvedene aksiome o lepeuskovirskoj produkciji. Cilj njihove upotrebe je da se u izvesnoj meri pojednostavi sagledavanje interpretativnih autorskih izbora prilikom pedesetogodišnje produkcije, iako su epistemičke niše u tekstovima retko kada jednostavno postavljene.

U ključu proučavanja istorije ideja, Isaija Berlin promoviše o nužnosti izvesnih istraživačkih odluka slično gledište iskazom:

Naravno, možemo odustati od cele igre. (...) „Ne možete se napiti, ne možete ugasiti žeđ etiketama na bocama“. (...) U isto vreme, ukoliko ne upotrebimo neka uopštavanja, nemoguće je pratiti tok ljudske istorije (Berlin 2012, 34).

Mimo traganja za prisustvom, organizacijom i sažimanjem podataka pomoću deskriptivne statistike, tragaće se i za odsustvima. Sa stanovišta Fukoovih analiza diskurzivnosti, na ovom mestu važno je naglasiti:

Možda bi se diskurzivno jedinstvo moglo otkriti ako bismo ga tražili ne u koherenciji pojmova, nego u njegovom istovremenom ili uzastopnom pojavljivanju, u njihovom razmaku, u rastojanju između njih i eventualno u njihovoj nespojivosti (Fuko 1998, 40).

Naime, Fuko smatra da ovim putem analiza diskursa prevazilazi puko bavljenje „arhitektonikom pojmova“, a fokus stavlja na kadencu njihove pojavnosti, odnosno odsustva, i prostorno-vremenske rasutosti (Fuko 1998, 40). U ovom kontekstu, to znači da cilj nije puka statistička reprezentacija narativa o Lepenskom Viru. Naprotiv, ovim se htelo reći da je kvantitativni rezultat dobijen analizom neophodno uparivati sa ishodima drugih analitičkih tehnika kako bi se bliže razumela prostorna odnosnost arheoloških ideja u odabranim tekstovima iz istorije discipline, ili pak njihovo odsustvo.

2.4.3 Biografski i prosopografski metod

Biografski i prosopografski pristupi, iako oba u srži podrazumevaju faktografske nizove podataka u vezi sa životom, odnosno životima relevantnih delatnika u analizi, u ovom istraživanju oba pristupa korišćena su na dva različita, ali nadopunjujuća načina. Biografski metod je krovni termin za različite pristupe kojima je zajednički imenilac ispitivanje i prikupljanje podataka o životnom ciklusu, uglavnom, pojedinca. S druge strane, prosopografija se koristi za praćenje kolektivnih istorija bilo kog oblika formalno i neformalno okupljenih osoba.

Kada je u pitanju biografski pristup, cilj je prikupljanje podataka koji pomažu boljem razumevanju individualnog delovanja i angažovanja u društvenom kontekstu uzimajući u obzir vremensku dimenziju (Bornat 2008, 344). Imajući u vidu *Teoriju polja*, biografski pristup nam omogućava da bliže sagledamo različite habitusne aspekte dejstvenosti aktera u polju. Kada je reč o akademskom polju, Burdije naznačava da možemo ocrtati istraživački zalag pojedinca time što sagledavamo količinu vremena uloženog u istraživanje, ili kroz razmatranje okolnosti kao što su veličina rizika koju neko prihvata. Potom, u jednačinu se zbrajaju i kapitali. Zato je, pri razmatranju naučnog polja, od izuzetne važnosti uzimati u obzir količinu socijalnog kapitala, ali i trenutni položaj u polju, kao i mogućnost napredovanja. Na sličan način, korisno je pratiti strategije promovisanja i publikovanja rezultata istraživanja, administrativne i formalne gradivne putanje nečije karijere i zvaničnih položaja koji se osvajaju (Bourdieu 1975, 28; Birešev 2014, 150–151). Na primer, u slučaju proučavanja autoriteta Dragoslava Srejića u odnosu na vitalnost ideja o Lepenskom Viru, dobijanje pozicije redovnog profesora ili postajanje akademikom predstavlja događaje koji dodaju vrednost kapitalu moći nad naučnim svetom.

Pored navedenog gledište, treba uvažiti i laturovske ontološke pozicije ANT, te su u disertaciji biografskim metodom obuhvaćeni i drugi raznoliki učesnici u polju, tekstovi,

predmeti, pejzaži, arheološki lokaliteti, ideje. U tom smislu, koristi se koncept *biografije predmeta* koji nam dolazi iz socijalne antropologije Igora Kopitofa (Kopytoff 1986). Autor sugerira da korišćenjem biografije predmeta možemo sagledavati slojevitosti istorija i kontekste upotrebe nekog predmeta, kao i doznati stvari koje bi nam inače promakle pri tradicionalnom pristupu pisanja ličnih istorija (Kopytoff 1986, 67–69). Kao što arheološki materijal ne „govori za sebe“, tako i arheolozi ne iskopavaju podatke, već oni nastaju kao rezultat različitih zapažanja o tim predmetima koji bivaju pronađeni na terenu. Iz svega navedenog naslućuje se da je biografija predmeta jedna rastegljiva kategorija koja ima potencijal raznorodnih vremenitosti u zavisnosti od vrednosti i značaja entiteta. Upravo tako se i koristi u analizi, obuhvatajući različite perspektive ličnih istorija raznorodnih delatnika.

Upotreba koncepta biografije predmeta umesto korišćenja uobičajenih biografskih tehnika, omogućava prošireno razumevanje delatnog potencijala ne-ljudskih entiteta u građenju mreže odnosa i procesu proizvodnje znanja. Vredi se zapitati u laturovskom stilu: „Kada smo mi delatni, ko (pored nas ljudi – prim. aut) zajedno sa nama dela?“ (Latour 2005, 43). U tom pogledu, prilikom praćenja „životnih istorija“ važno je razlikovati dve dimenzije biografija: kao mesto nastanka znanja i kao nosilac prenošenja znanja. Kada je reč o prvoj dimenziji, najpre govorim o arheološkom terenu, odnosno lokalitetu kao mestu proizvodnje znanja. U svom totalitetu lokalitet ima dvojnu prirodu i transformativni kapacitet. Pored toga što je lokus generisanja novih elemenata znanja, on postaje i epistemički objekat (Veit 2015, 115), odnosno produkt procesa kreiranja znanja i formiranja slike prošlosti. Ovaj dvostruki potencijal obuhvataju i pojedinačni nalazi, *in situ* nalazi i arheološki pejzaži. Stoga se prate promene i različite faze pojavnosti lokaliteta, ali i ideja o njima koje potom zauzimaju različite životne trajektorije kroz pisana, vizuelna i usmena dela. Ipak, koncept *biografije predmeta* ne treba shvatiti sasvim doslovno kroz arheološko nalazište. Otuda se u prvu kategoriju mesta nastanka znanja ubrajaju i institucije sa svim svojim integralnim delovima, odeljenjima i administrativnim strukturama (*sensu* Daglas 2001).

To nas dovodi do druge dimenzije pojedinačnih istorija. Budući da predmet istraživanja disertacije podrazumeva promišljanje različitih aspekata istorije ideja o arheološkoj prošlosti, pomenuti koncept obuhvata i različite setove alata koji se koriste u formiranju i prenošenju znanja. Time se pojam *istorije predmeta* proširuje na pisanu i vizuelnu građu kao *alate*, poput naučnih članaka, publikacija, kataloga izložbi i samih muzejskih postavki i propratnog vizuelnog materijala. Birešev naglašava da u ključu burdijeovske analize, osvajanje pozicija, može biti praćeno i učvršćivanjem tekstova u renomiranim delima poput enciklopedija, sinteze ili uredništvom u časopisima (Birešev 2014, 145). U tom smislu, publikovana i vizuelna građa nije samo izvor diskurzivnih narativa, već uz druge biografske i prosopografske elemente, kao svojevrsni izraz naučnog kapitala, predstavlja indikaciju „životnog ciklusa“ ideja i autoriteta, ali i istraživačkih strategija. Sastavni deo svih navedenih entiteta jeste konsolidovana ideja, kao formulisana slika o prošlosti o nekom fenomenu, koja opet postaje epistemički objekat, „živeći“ putem navedenih medijuma.

Do sada se govorilo o tome šta se sve obuhvata koncept *biografije predmeta*. Ovde je važno pomenuti i vremensku dimenziju. Naime, pored mogućnosti sagledavanja njihovih opštih karakteristika, istraživanje istorijata predmeta iz prošlosti može služiti i za identifikovanje faza i polja korišćenja, promena u značaju, odstranjivanje iz cirkulacije i interakcije, pa ponovno oživljavanje i aktualizovanje artefakta. Naime, promišljanje biografije predmeta ne moramo da razumemo u strogo linearnom smislu rekonstrukcije

od nastanka, postojanja do kraja, već pre kao sumu društvenih tkanja koja grade određenu biografiju (cf. Schanks 1998; Edgeworth 2007). Navedeni entiteti posmatraju obe kategorije kao jedinstvene celine koje imaju svoj životni ciklus, a koji nužno nije okarakterisan linearnim vremenskim postojanjem.

Imajući u vidu složenost svih navedenih pojedinačnih istorija i životnih ciklusa, nameće se pitanje da li je moguće govoriti o jednoj biografiji ili je uvek reč o biografijama, koje u zavisnosti od kategorija i karakteristika koje se analiziraju imaju moć da nešto istaknu, skrenu podatke u drugačijem pravcu ili zanemare elemente ukoliko je potrebno (*sensu* Kopytoff 1986). Tada na scenu stupa analitički potencijal prosopografije.

Prosopografija, najjednostavnije rečeno, predstavlja tehniku formiranja i izučavanja kolektivnih biografija različitih aktera u okviru određenih društvenih grupa ili različitih oblika ugrupljivanja i kolektivnosti (Shapin and Thackray 1974, 4-5). Budući da se u okviru disertacije proučavaju pojedinačne biografije različitih delatnika, od individua, preko pisane građe i artefakta, do arheoloških lokaliteta i institucija, prosopografija ima moć rasvetljavanja povezanosti između različitih učesnika u mreži odnosa. Prosopografske tehnike korišćene su radi ukрупnjavanja pojedinačnih biografija unutar određenog specifičnog polja kako bi se sagledale (uglavnom zajedničke) karakteristike aktera na širem planu. Govoreći burdijeovskim jezikom, pristup doprinosi traženju i karakterizaciji mesta proizvodnje gledišta, svrstavajući pojedinačne kategorije u šire društvene, institucionalne kontekste. Pored toga, pristup služi za kontekstualizaciju većih komada vremenskih sekvenci i razumevanje šireg akademskog i/ili društvenog konteksta u kome se izvesne pojave odigravaju (v. Thornton 2015, 71–74).

Po uzoru na predloženi analitički potencijal u izučavanju istorije arheologije (Thornton 2015), primena prosopografije odigrava se na tri nivoa. Prva kategorija podataka podrazumeva sagledavanje organizacionih istorija u posmatranom periodu. Cilj praćenja institucionalnih istorija je dvostruk. S jedne strane, radi kontekstualizacije projekta Đerdap I, uzimaju se u obzir osnovne značajke stanja u polju arheologije neposredno period nakon II svetskog rata. Reč je o godinama kada se mnogi administrativni, ali i programski aspekti ustanova formalizuju, u atmosferi obnove i normalizacije rada. Kroz institucionalne istorije sagledavaju se procesi formiranja i organizovanje arheološke struke, institucija u vreme započinjanja projekta Đerdap I, ili organizovanje i osnivanje muzeja na tlu tadašnje Jugoslavije. Drugi ugao čini razmatranje institucionalnih istorija pri čemu se ustanove uzimaju kao tzv. „neutralna mesta“ koja obezbeđuju mesto trajnog i ponovljenog susretanja stručnjaka. Mesta na kojima trenutni ili budući istraživači mogu ostvarivati razmene ideja i kompetencija, ali i razgovarati o strategijama i istraživačkim perspektivama (Birešev 2014, 74). U tom smislu, može biti uzeta u obzir tadašnja istorija razvoja odeljenja na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Beogradu.

U bliskoj vezi sa poslednjim aspektom, je druga kategorija u okviru prosopografskog pristupa koju čine kolektivi. Kategorija je izdvojena prema dva kriterijuma. Prvi kriterijum polazi od preispitivanja proizvodnje znanja, ovde se pre svega misli na Flekov kolektiv mišljenja, budući da autor ističe kako saznajni procesi nisu individualni već deo društvenog poduhvata (Fleck 1979, 38). Drugi kriterijum u razumevanju aspekta kolektivnog podrazumeva generacijsku dimenziju. Kolektiv se sagledava kroz generacijsku koherentnost, odnosno određeni aspekti individualne istorije mogu se sagledavati u odnosu na životne istorije pripadnika iste generacije (Bude 2004, 108). Navedeno podrazumeva analizu pojedinosti ličnih biografija kroz prizmu kolektivnog iskustva.

Iako koautorstva, učešće na projektima ili drugi formalni oblici komunikacije predstavljaju najvidljiviji i uobičajeni oblik saradnje, oni čine samo mali deo profesionalne razmene koja se odigrava u naučnom polju (up. Škorić 2010, 258–260). Treću kategoriju predstavljaju lični odnosi pojedinaca koji nužno ne moraju biti upućeni jedni na druge kolektivom mišljenja, niti generacijskim vezama, ali se nalaze u istom polju i postoje određeni aspekti povezanosti i razmene koji su relevantni za predmet istraživanja. Na to nas podseća koncept nevidljivih koledža, odnosno zajednice od interesa koji sugeriše postojanje interpersonalnih, neformalnih odnosa ljudi koji jedni drugima pomažu profesionalno (Díaz-Andreu 2007; 2014). Ovde takođe nije nužno reč o kolektivima, jer može biti reči o odnosu samo između dve ili tri osobe, ali postoje profesionalne razmene koje imaju uticaja na stručno napredovanje ili čak na epistemološke aspekte. Naučnici koji se bave sličnim problemima i putem formiranja nevidljivih koledža ostvaruju neformalne oblike komunikacije, razmene ideja unutar istih ili srodnih istraživačkih oblasti (Škorić 2010, 265–266). Iako su sve navedene metode poređane tako da se čini da su tim sledom korišćene u analizi, na ovom mestu neophodno je podvući da su one komplementarne i da kao metodološka celina operacionalizuju teorijske koncepte u različitim fazama rada.

2.4.4 Metoda pomnog čitanja (Close reading method)

Bez obzira na prirodu materijala, važno je uvek imati u vidu kontekstualizaciju izvora, stoga se u kasnijim fazama analize dodatno koristi i metoda pomnog čitanja (Close reading method). Kao što mu i ime govori, pristup podrazumeva brižljivo čitanje tekstova i drugih oblika komunikacije (prim. aut), kako bi se otkrili manje očigledni detalji i pojedinosti u vezi sa retorikom izlaganja, istorijatom građe ili drugim specifičnostima (Greenham 2019) (v. protokol).

U disertaciji metoda se koristi za ukrštanje ishoda diskurzivnog čitanja i analize korespondencije, radi bliže kontekstualizacije i rasvetljavanja mehanizama u procesu proizvodnje znanja o lokalitetu i kulturi Lepenski Vir. Dodatno, uparen sa biografskom i prosopografskim rezultatima, pristup se upotrebljava i za mapiranje različitih oblika kapitala u određenom polju i rasvetljavanje habitusnih trajektorija.

Najzad, metoda pomnog čitanja služi i kao svojevrsna fukoovska suspenzija traganja za kontinuiranim trajanjem diskursa, za jedinstvom i totalitetom. Sasvim suprotno, upotreba ritmike pomnog čitanja služi da se diskurs i kompleksnost idejnih tvorevina o Lepenskom Viru sagledaju u sopstvenoj razigranosti (*sensu* Fuko 1998, 30), kroz opstajanja, nestajanja, kroz jednokratne pojavnosti ili preoblikovanja u posmatranom periodu.

To nas ponovo dovodi i do laturovskih poimanja mreže i umreženosti. Naime, on nas podseća da mreža nije sazdana samo od trajnih veza već i od praznih polja između relacija:

Ono što sam uvek smatrao sjajnim u metafori mreže je da je tada lako insistirati na njenoj krhkosti, na praznom mestu koje ostavlja oko sebe (mreža je napravljena pre svega od praznog prostora), subverziju koju uvodi u pojam udaljenosti (pridevi „bliski” i „daleko” zavise od prisustva vodova, mostova i čvorišta)... (Latour 2010, 8).

Prazan prostor između čvorišta i mesta ukrštanja nije odsustvo mreže i negativ koji nam ništa ne govori, već indikator promene gustine veza, načina prevođenja, odluka i međusobnog uticaja. Ovaj aspekt je već istaknut u delu o analizi korespondencije i tumačenju rezultata na relacionoj mapi, ali se primena nastavlja i u okviru metoda

pomnog čitanja. Naime, ako čvorišta posmatramo kao mesto susreta i razmene ideja, međusobnih uticaja, onda su „prazni“ prostori odsustvo koje nam poručuje šta se nije odigralo i iscrtava naličje saodnosnosti posmatranih varijabli. Dakle, prazan prostor ne znači (samo) da se dve promenljive u analizi ne mogu dovesti u vezu, već kao naznaka promene. Izostanak traga (*sensu* Latur) se može posmatrati kao indikator preoblikovanja, odbacivanja i zaprenutosti interpretativnih matrica i epistemoloških strategija. Zato je analizom obuhvaćeno i odsustvo kao naznaka različitih recepcija ideja.

2.5 Protokol

Protokol istraživanja predstavlja jednu od osnovnih taktika koja osigurava doslednost, ali i doprinosi jasnoći proceduralnih aspekata analize. U tom smislu, kreiranje ovog protokola ima za cilj pojašnjenje osnovnih odluka i koraka u okviru predstavljene teorijske i metodološke matrice.

Materijal o Lepenskom Viru sagledava se kroz tri vremenske sekvence:

1. Vremenska sekvenca 1 (VR1): Obuhvata period od početaka istraživanja na Lepenskom Viru, od 1965. godine, do prve celovite publikacije Dragoslava Srejovića o Lepenskom Viru, odnosno do 1968. godine;
2. Vremenska sekvenca 2 (VR2): Obuhvata produkciju tokom radnog veka Dragoslava Srejovića, od 1969. do 1996. godine;
3. Vremenska sekvenca 3 (VR3): Obuhvata vremenske periode nakon radnog veka Dragoslava Srejovića, od 1996. do 2015. godine.

Međutim, kako bi predložene hronološke odrednice imale svrsishodnije analitičko upošljavanje, uvedene su manje jedinice za analizu pisane produkcije Dragoslava Srejovića, kao i za analizu tekstova drugih autora. U pitanju je ukupno pet perioda (P1-P5) koji se protežu kroz pomenute tri vremenske sekvence.

Prva tri perioda su određena diskurzivnim mapiranjem Srejovićeve produkcije i relevantnih događaja u njegovoj karijeri.

- P1: Kao i u slučaju VR1, obuhvata prve godine terenskih istraživanja na lokalitetu Lepenski Vir (1965–1968);
- P2: Drugi period podrazumeva godine od i neposredno nakon prve celovite publikacije o ovom praistorijskom fenomenu. Završava se 1982²⁸ godinom kada Dragoslav Srejić postaje upravnik Katedre za praistorijsku arheologiju;
- P3: Period 3 predstavlja godine u kojima je Srejić već osvojio mnoge formalne pozicije u okviru svoje primarne naučno-obrazovne ustanove. Period počinje njegovom drugom seminalnom knjigom u okviru lepenskovirskog diskursa (Babović i Srejić 1983). Period se završava 1996. godine što predstavlja kraja njegovog radnog veka i godinu njegove smrti.

Kada je reč o profilisanju diskurzivnih praksi drugih autora, dekonstruktivno čitanje i kontekstualizacija rezultata sprovodi se prema još dva dodatna perioda (4 i 5).

- P4: Obuhvata prve godine nakon smrti Dragoslava Srejovića: od 1997. godine do 2002 godine. Period se završava godinom kada se nakon više decenija pojavljuje prvi članak o zaštiti lokaliteta. Godina je uslovno uzeta kao reper kada se nanovo budi interesovanje za zaštitu i prezentaciju lokaliteta i od tada počinju da se objavljuju prvi radovi na izgradnji sadašnje zaštitne konstrukcije Lepenskog Vira.

²⁸ Naime, već naredne, 1983. godine postaje redovni član SANU-a. Ipak, kao reper je uzeta 1982. godina jer je u pitanju događaj koji je usko povezan sa osnovnim delatnim poljem i njegovom osnovnom institucijom u kojoj je profesionalno delao.

- P5: Poslednji period podrazumeva godine od 2003. do 2015. godine. Završna godina je uzeta formalno kao gornja granica posmatranog perioda jer se tada u Beogradu održava *Deveta međunarodna konferencija o mezolitu u Evropi* (The Ninth International Conference on the Mesolithic in Europe – MESO 2015), u organizaciji Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu, Narodnog muzeja Beograd, Arheološkog instituta, Univerziteta u Kardifu i Srpskog arheološkog društva (v. Antonović 2017).

Za pretraživanje publikovane građe korišćeni su digitalni i analogni bibliotečki sistemi pretraživanja koristeći ključne reči pojedinačno i/ili u kombinaciji: *Lepenski Vir, Padina, Vlasac, Dragoslav Srejović, mezolit, Đerdap, tranziciona faza* itd. Prilikom odabira građe, podaci su birani i organizovani prema prvom autoru/ki. Koautorstvo je naglašavano isključivo ukoliko ima diskurzivnog značaja, u smislu ponavljanja ili specifičnog autorskog uparivanja. Iako je cilj obezbediti najširi mogući uzorak, postoji svest o ograničenostima i nedostacima formiranja referentne baze za analizu. S obzirom na to da postoje nesavršenosti sistema pretrage, treba imati na umu da istraživanje nije moglo da obuhvati celokupni osnovni skup, već je urađeno na ograničenom. Uzorak je formiran neverovatnosnim metodama odabira, koji je karakterističan za istraživanja eksplorativnog karaktera, ali smanjuje mogućnost uopštavanja rezultata (Pajić 2020, 53–55). Međutim, kako se uzorak koristi za ispitivanje vrlo specifičnog i usko definisanog fenomena, te da se deskriptivna statistika upotrebljava operativno za sagledavanje istraživačkih strategija i kao pomoćna tehnika analize diskursa, nedostaci uzorka se u ovom kontekstu značajno umanjuju. Sa stanovišta Teorije polja, u pitanju je neizbežna situacija, koju je moguće ilustrovati Burdijeovom metaforom o špilu karata. Pošto se polja ne mogu porediti sa paketom karata za igranje, jer broj igrača i vrednost karata nisu utvrđeni konvencijom, nemoguće je doneti informisanije odluke o populaciji i promenljivim kategorijama u odnosu na neku vrstu idealne selekcije (Bourdieu and Wacquant 1992, 108). Ono što se ovim htelo naglasiti je da ovo istraživanje ne pretenduje da predstavlja presek stanja za celokupnu srpsku arheologiju u okviru posmatranog perioda. Ipak, kako je analiza proizvodnje arheološkog znanja o Lepenskom Viru u ovom radu vremenski i prostorno ograničena, selekcija materijala približava se celovitijem „špilu karata“, te samim tim i relevantnom dometu istraživanja.

Takođe, važno je naglasiti nekoliko odstupanja koja su načinjena prilikom formiranja uzoraka i organizovanja jedinica analize. Važno je ukazati na određena odstupanja i istraživačke odluke koje su donete tokom organizacije građe za analizu diskursa i deskriptivnu statistiku. Konkretno, bilo je neophodno usklađivanje datuma zbog manjih razlika između godina na koju se određeni tekst kontekstualno odnosi i vremena njegove publikacije. U ranoj fazi razvoja lepenskovirskog diskursa, intenzitet i frekvencija produkcije igrali su ključnu ulogu u razumevanju strategija prezentacije rezultata, ali i u zauzimanju pozicija u naučnom polju ili u kontekstu epistemoloških nadmetanja. Ilustrativan primer su Kongres arheologa Jugoslavije (1969) i konferencija Arheologija istočne Srbije (1995).

U prvom slučaju, ključno je bilo naznačiti da u godini objavljivanja prve Srejovićeve knjige, u produkciji tekstova o ovom praistorijskom fenomenu učestvuju i drugi autori. Da se pri organizaciji materijala koristila isključivo godina objavljivanja publikacije (što je u slučaju Kongresa arheologa 1971), podatak o gustini i istovremenosti produkcije drugih sa Srejovićem bi ostao zamagljen. U drugom primeru, reč je o zborniku koji je načinjen na osnovu konferencije povodom trideset godina od otkrića Lepenskog Vira (1995), ali su tekstualni prilozi objavljeni tek dve godine kasnije (1997). Ignorisanje ovog podatka bi

zametnulo činjenicu da se skup održava tokom Srejovićevog života, a ne u njegovom odsustvu. S druge strane, zbornik sa konferencije *Đerdap u praistoriji: Nove perspektive* (The Iron Gates Prehistory: New Perspectives) (Bonsall et al. (ed.), 2008), potiče sa simpozijuma koji se održao 2000. godine, te godina nije korigovana zbog značajne vremenske razlike. Sumirano, na spisku referenci korišćenih za deskriptivnu statistiku, pojavljuju se dve godine: godina publikacije i godina događaja, odnosno prvog predstavljanja ideje. Konačno, poseban izuzetak je napravljen i u vezi sa dve knjige koje su objavljene 2016. godine (Borić 2016; Perić i Nikolić 2016), usled čega izlaze izvan uspostavljenog vremenskog analitičkog okvira. Zbog njihovog značaja za lepenskovijski diskurs i fokusa na arheološku evidenciju sa lokaliteta Lepenski Vir, te uz pretpostavku da nijedna od navedenih publikacija nije napisana isključivo u 2016. godini, doneta je odluka da se obe reference uvrste u analizu.

Osnovna lista vrste građe je definisana prema informacijama *Međunarodni standard ISO 5127: Informacije i dokumentacija – terminologija* (Tabela 1). Ona se zatim u poglavlju diskusije, ukрупnjavanjem u veće analitičke jedinice koristi kao indikator strategija i/ili autoriteta (v. Bourdieu 1975, 30) kroz sočivo pisane produkcije Dragoslava Srejovića i drugih autora (Tabela 2). Kao što je već napomenuto, prva knjiga o Lepenskom Viru koristi se najpre za identifikaciju tematskih celina i za bliže određenje interpretativne matrice Dragoslava Srejovića, ali je lista, kao što je i rečeno, upotpunjena anticipiranjem tema unutar diskursa (Tabela 3). Prilikom ispitivanja naučne produkcije, u analizi se koriste ustanovljene tematske jedinice kroz sagledavanje apstrakata, uvoda, zaključaka i rezimea. Razlog ovakvog metodološkog izbora leži u tome da se apstrakti mogu posmatrati kao nezavisni pisani diskurs. Naime, budući da je suština apstrakta da u obzir uzmu naučni tekst kao celinu, i da ponudi njegovu reprezentaciju (Swales 1990, 179), sažeci predstavljaju glavni tematski orijentir publikovanih radova. Arheolozi, kao i svi drugi naučnici moraju da uredi i organizuju svoje podatke, upotpune nedostajuće delove i kreiraju celovita idejna rešenja putem pisanih reči (Wiedemann 2015, 171). Stoga se apstrakti uzimaju u analizi kao mesta kondenzovanih i sabijenih ideja i poruka napisanih interpretativnih modela. Imajući u vidu raznolikost publikovane građe (počev od članaka, preko poglavlja u monografijama ili leksikonima, do knjiga), ova mesta sažetih ideja mogu se razlikovati po svojoj informativnosti. Iz tog razloga, po potrebi i zarad jasnije karakterizacije, u analizi se koriste i naslovi, ključne reči, uvodi, zaključci i rezimei. Naime, naučni radovi u najvećem broju slučajeva prate strukturu UMRiD²⁹. Prema organizacijskim principima tih tipova radova, uvodi, zaključci i rezimei predstavljaju mesto osvrta na prethodna istraživanja, sažimanje iznetih ideja ili sumiranje glavnih poruka napisanog rada. Zato se upotrebljavaju za pojašnjavanje diskurzivnih orijentacija i kao mesta koja su konceptualno i upotrebno slična apstraktima. Radovi su kategorisani u polja prema njihovoj nameni ili izraženoj epistemičkoj orijentaciji, a kao indikatori autorskih strategija komunikacije rezultata. Na primer katalozi izložbi i vodiči pripadaju muzejskom polju, članci koji se odnose na zaštitu pripadaju konzervaciji, a oni koji pišu o arheološkoj problematici smeštani su u polje arheologije. Mada postoji neznatan broj kontekstualnih svrstavanja.

Na isti način se posmatraju i vizuelne predstave, kao mesta diskurzivnih poruka, sa jasnim epistemološkim uporištem. Iako oni po svojoj prirodi mogu imati slobodniju formu poslagavanja gledišta, zbog svoje izrazite funkcije dijaloga sa publikom, te tendencije da

²⁹ Uvod, metod, rezultati i diskusija. Na engleskom IMRAD – Introduction, Methods, Results, [and] Discussion.

objasne i približe značaj nasleđa posetiocima, dozvoljavaju tematska određivanja i mapiranja diskurzivnih tvorevina.

POGLAVLJE 3: POJMOVI³⁰: Proizvodnja znanja, autoritet, otkriće i arheološko nasleđe

Poglavlje koje sledi predstavlja svojevrsni konceptualni pojmovnik omeđen već predstavljanim teorijskim konceptima. U prethodnom odeljku su izložene konceptualne odrednice koje se odnose na ulogu pojedinca, različitih entiteta i kolektivnih aspekata u širem epistemološkom kontekstu teze. U ovom delu teži se nadgradnji predstavljenih uvida kroz prizmu ključnih pojmova u analizi: *proizvodnja znanja, autoritet, otkriće i arheološko nasleđe*.

Ipak, namera teksta nije da pruži celovit i konačan pregled istorije ideja o navedenim pojmovima, jer svaki od njih zavređuje jednu opsežnu studiju. Ne treba zaboraviti da je cilj analize preispitivanje oblikovanja znanja o Lepenskom Viru, te korišćenje monolitnih definicija nije svrsishodno polazište u ovom slučaju. Čemu onda služi poglavlje pojmovnih određenja? Način na koji percipiramo svet često se sastoji od raznih klasifikacija koje pravimo i odluka koje donosimo o tome šta želimo, odnosno umemo da prepoznamo ili istaknemo. U svakodnevnom životu, na mnogo načina, duboko smo povezani jezikom koji nam omogućava da formiramo izraz o različitim pojavama u našem okruženju. Koristeći reči i termine imamo sposobnost da opojmimo iskustva, stvari i događaje, kao i da ih organizujemo u određene kategorije (Eriksen 2013, 31–32). Na primer, budući da arheološki zapisi od otkrića do prezentacije prolaze kroz niz interpretativnih, ekspertskih i proceduralnih artikulacija, oni bivaju pojmovno i vrednosno oblikovani u skladu sa pravilima polja u kome se nalaze. U tom pogledu, način na koji razumemo i koristimo konceptualnu terminologiju u nauci predstavlja jedno od važnih epistemoloških pitanja. Još važnije je odakle nam dolazi korišćena terminologija i koje idejne osnove upotrebljavamo kada opisujemo predmete, prirodu, nalaze i lokalitete. Stoga, tekstom treba pružiti kratak osvrt na diskusije i problematike koje se dovode u vezu sa pojmovima, na način koji obezbeđuje konceptualno usmerenje okvira analize.

Odeljak počinje pojašnjavanjem sintagme *proizvodnja znanja*. U hijerarhiji ovog pojmovnika, koncept *proizvodnje znanja* predstavlja viši pojam koji natkriljuje preostale jedinice analize. Početna premisa je da su autoritet i otkriće sastavni elementi procesa izgradnje znanja, jer predstavljaju izvorišta i ishodišta percepcije onoga šta se smatra epistemičkom novinom u naučnom polju. Arheološko nasleđe, kao konsolidovana slika minulih vremena, sagledava se kao proizvod pomenutih procesa. U praktičnom smislu to znači da, objašnjavajući proizvodnju znanja, ukratko se pruža osvrt i širi pojam *znanja*, razmatrajući različite oblike i načine njegovog sticanja. Pored opšte diskusije, segment sadrži aspekte proučavanja i formiranja znanja o prošlosti, s fokusom na arheološku epistemologiju. U poglavlju se zatim pruža prikaz pojmova autoriteta i otkrića iz ugla proizvodnje znanja, a potom se navedena celina zaključuje tekstom o arheološkom nasleđu. Ovaj pojam je razmatran kroz procese arheoloških, muzeoloških i konzervacijskih mehanizama vrednovanja materijalnih ostataka. Tekstovi se mogu čitati i sagledavati kao

³⁰ U poglavlju su korišćena dva objavljena teksta u svojoj nepromenjenoj ili neznatno izmenjenoj formi. Tekstovi su: Ćosić, Natalija. 2016. „Autoritet i proizvodnja arheološkog znanja“. *Etnoantropološki problemi* 11, no. 3: 749–774 i Ćosić, Natalija. 2021. „Perspektiva materijalnosti u arheološkom nasleđu“. *Etnoantropološki problemi* 16, no. 3: 633–658.

zasebne sekcije, ali u celini predstavljaju teorijski doprinos razmatranju pojmova u kontekstu analitičkih usmerenja disertacije.

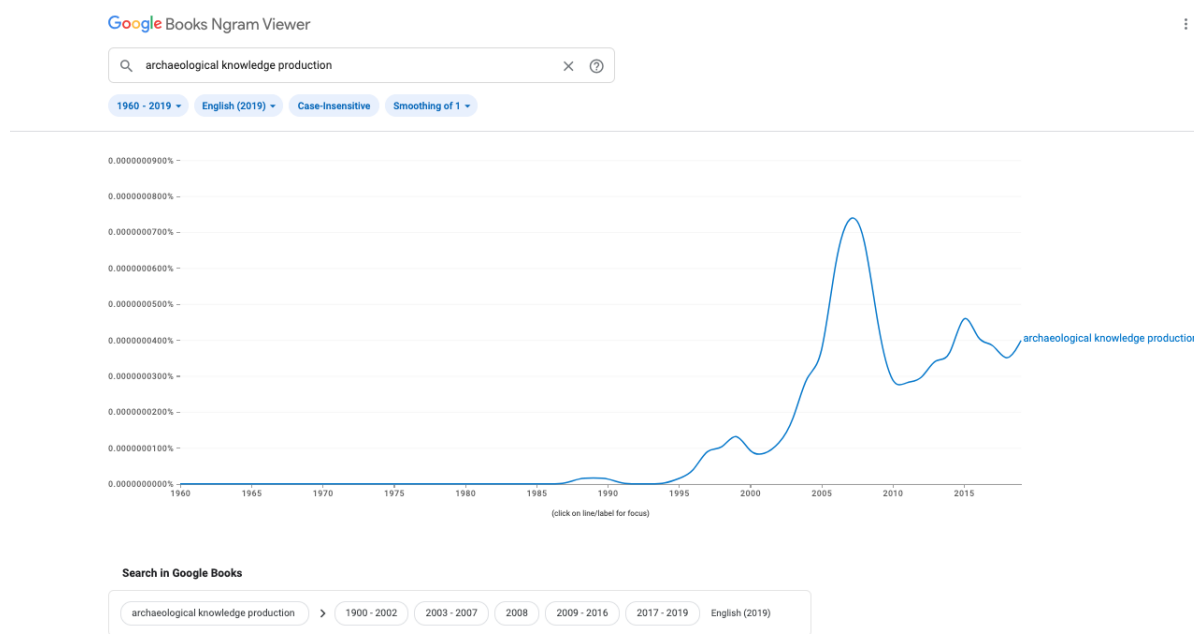
3.1 Aspekti proizvodnje znanja u arheologiji

U naučnim diskusijama oduvek su bila prisutna pitanja koja su se odnosila na analizu toga šta je znanje, koji je odnos između znanja i verovanja, pouzdanosti i opravdanosti tvrdnji (Stehr and Volker 2005, 11; Nagel 2014; Marinković i Ristić 2015). Iz tog razloga, postoje različita disciplinarna polja poput antropologije znanja, filozofije nauke, sociologije znanja, studije nauke i tehnologije, socijalne epistemologije, koje se bave ovim pitanjima. Svaka od pomenutih oblasti zauzima različite analitičke pozicije u skladu sa uzusima polja kome pripada, ali im se ipak može naći zajednička osnova. Uopšteno govoreći, navedene oblasti propituju znanje kroz sagledavanje odnosa ideja, iskustva, mišljenja i znanja naspram različitih društvenih i ličnih okolnosti (v. Škorić 2010; Marinković i Ristić 2015). Valja napomenuti da se pojedine oblasti bave znanjem u celini, dok se nešto uža oblast kao, na primer, sociologija nauke, bavi ispitivanjem društvenih uslovljenosti naučne misli (Škorić 2010, 7–8; Marinković i Ristić 2015, 26). Međutim, nisu sve navedene teorijske postavke povezane sa naučnom produkcijom znanja. Da se različite nauke bave ovim pitanjem potvrđuje osnovni postulat sociologije znanja koji se odnosi na postojanje *mnogih znanja* (Marinković i Ristić 2015, 23), a među kojima je naučno znanje samo jedan od oblika. Koncept proizvodnje znanja takođe nalazi svoje mesto u studijama o formiranju naučnih interpretacija i procesima nastanka činjenica.

O proizvodnji znanja u arheologiji se takođe može govoriti i pisati na mnogo načina. Iz terminološke perspektive, sintagma se aktivno upotrebljava u polju arheologije u poslednjih dvadesetak godina, ali postoje i raniji radovi koji su se bavili ovom temom (sl. 3). U prilog tome govori dijagram na slici 3³¹ na kome vidimo da se zastupljenost publikacija pisanih engleskim jezikom na temu proizvodnje znanja u arheologiji javlja od sredine prošlog veka. Na dijagramu se primećuje neznatna aktivnost od osamdesetih godina, da bi onda trend interesovanja za ovu temu bio trajno u porastu. U početnom periodu nastaju publikacije poput *Arheološki konstrukti: aspekt teorijske arheologije* od Žan-Klod Žardina (Jean-Claude Gardin) iz 1980. godine ili knjige *Istorija arheološke misli* (1989) Brusa Trigera (Bruce Trigger). U poslednjim decenijama XX veka broj studija o proizvodnji znanja u arheologiji kreće se uzlaznim putem. Značajniji rast primetan je otprilike početkom dvehiljaditih, da bi od 2005. do 2010. godine nastao pik u zastupljenosti publikacija. Najraniji rad na koji sam naišla iz tog perioda datira iz 2002. godine. Autorka je Trejsi Ardren (Tracy Ardren) i u tekstu se bavi pitanjem proizvodnje arheološkog znanja i muzejima prehispanjskih zajednica u Jukatanu (Ardren 2002). Nakon toga, zainteresovanost za temu ulazi u mirniji period sa slabijom, ali postojanom produkcijom.

³¹ Dijagram je sačinjen pomoću Google books Ngram Viewer. On je, u svojoj najosnovnijoj funkciji, onlajn alat u prikazivanju učestalosti zadatog termina za analizu. Iako ima i naprednu verziju sa dosta analitičkih varijacija, ima i svoja, uglavnom jezička, te i skupovna ograničenja. U ovom slučaju, namera korišćenja dijagrama je da pruži opšti pregled korišćenja termina u anglosaksonskom jezičkom kontekstu, bez pretenzija da obezbedi i predstavi detaljnu analizu.

Skoro 15 godina kasnije, sintagma se koristi i u kontekstu srpske arheologije, u radu koji se bavi pitanjem uloge autoriteta i proizvodnje znanja u arheologiji (v. Ćosić 2016). Međutim, ukoliko bismo (samo) na ovaj način pristupali problemu proizvodnje znanja, prevideli bismo višedecenijsku diskusiju koja se odigrava unutar discipline. Iako se obe studije (Ardren 2002; Ćosić 2016) mogu posmatrati kao izvesni reperi i vremenski indikatori o analitičkim trendovima individua ili istraživačkih kolektiva, istorija zapitanosti o nastanku i sticanju arheološkog znanja, nadilazi puku upotrebu konkretnih reči.

Slika 3. Pregled zastupljenosti publikacija na temu proizvodnje znanja u arheologiji na engleskom jeziku

Na primer, čak i kad nije jasno eksplicirano, naznake promišljanja o znanju i arheologiji se mogu nazreti kroz rane disciplinarne tekstove. Primer mogu biti publikacije s polovine prošlog veka, poput *Zadaci arheologije u Srbiji* Milutina Garašanina (1950) ili tekst Đurđa Boškovića koji razmatra zajedničke probleme arheologije, istorije umetnosti i istorije (1959). Oba teksta se bave suštinskim pitanjima programskog i epistemološkog određenja arheologije, te njenog odnosa sa bliskim ili srodnim poljima.

Ako proizvodnju znanja posmatramo kao kritički, refleksivni prostor osvrta na naučne procese, onda bilo koji rad koji propituje istoriju discipline i kontekste formulisanja interpretacija, otvara drugačije polje analize. U tom pogledu, ispitivanje načina na koji promišljamo prošlost i dolazimo do zaključaka o i putem materijalnih ostataka, oduvek je bilo pitanje koje je opstajalo unutar arheološke misli (Kosso 2001; Murray and Evans 2008; Palavestra 2011; Bandović 2016; Babić and Palavestra 2016; Babić et al. 2017; Löwenborg 2018; Babić 2018; Mihajlović 2019; Milosavljević 2020; Palavestra 2020; Roberts et al. 2020; Novaković 2021). Pristup analizama i dominantna pitanja menjali su se u zavisnosti od aktuelnih ili zastupljenih teorijskih trendova, ili bar onih koji su dosegali određeni geografski prostor u određenom periodu. Najzad, Gevin Lukas primećuje izostanak jedne važne teme u ovom polju istraživanja. On ističe da, iako postoji velika raznovrsnost analiza, retke su studije o arheološkim pisanim strategijama i arheološkim tekstovima kao

ključnim elementima procesa proizvodnje znanja (Lucas 2019, 9). Fokus istraživanja o interpretacijama prošlosti češće se stavlja na ispitivanje uloge terenskih praksi. Stoga Bjornar Olsen (Bjørnar Olsen) podseća da je možda krajnje vreme da prihvatimo u kojoj meri tekst može biti važan epistemički izvor u arheologiji, skoro jednako kao i materijalni ostaci (Olsen 2002, 256–264).

3.1.1 Šta je znanje ili kako arheolozi znaju prošlost

Kada je reč o proizvodnji znanja uopšte, pitanja koja uokviruju epistemološku perspektivu su: *Šta je znanje? Kako znamo i šta možemo znati?* Međutim, pojam znanja nije lako definisati i mnoge rasprave se i dalje vode o tome šta ono predstavlja, kako je povezano sa istinom, činjenicama, verovanjem i različitim oblicima sticanja znanja.

Neka od znanja koja epistemologija uobičajeno razlikuje su „znanje-kako“ i „znanje-da“, kao i znanje koje se tiče poznanstva (Pavese 2022). Prvo se odnosi na vrstu znanja koja su blisko povezana sa veštinama i otelovljenim oblicima znanja, odnosno da osoba zna da radi nešto – na primer, da vozi bicikl ili nacрта arheološki profil. Potom, postoji znanje koje se odnosi na to da osoba zna da je neka činjenica istinita. Na primer, znanje o tome da postoji gravitacija i da će kamen bačen uvis u jednom trenutku početi da pada na zemlju. Takođe, postoji znanje koje se tiče poznanstva: osoba A poznaje osobu B. Budući da je tema znanja veoma složeno pitanje, postoje i drugačije perspektive iz kojih se ono može sagledavati. U potrazi za metodski i tematski raznorodnijim analizama pojma, krajem prošlog veka znanje se intenzivnije izučava i iz ugla psihologije, filozofije, sociologije. Međutim, nijedna analiza nije bila celovito prihvaćena kao opštevažeća i kao vladajuće rešenje. Debata se proteže do tačke u kojoj pojedini savremeni epistemolozi odbacuju mogućnost da je znanje uopšte moguće analizirati (Ichikawa and Steup 2018).

U tradicionalnom smislu, uobičajeno filozofsko tumačenje znanja polazi od trodelne definicije:

1. p je istinito
2. S veruje da p,
3. S opravdano veruje da je p (Nagel 2014, 63; Ichikawa and Steup 2018)

Ova trodelna normativna analiza znanja opisuje se kao opravdano istinito verovanje (OIV) i najčešće se uzima kao početna tačka analize pojma. Izloženi kriterijumi čine važne aspekte za pokušaj bližeg određenja znanja, ali jednako su bili (i još uvek su) razlog mnogih rasprava, budući da nas uvode u svet uslova, opravdanja, istinitosti i izvesnost tvrdnji (Nagel 2014; Zagzebski 2017 (1999)). Iz ugla naučne produkcije, data definicija nas navodi da se zapitamo šta čini neko istinito verovanje opravdanim i kako znamo da je ono što znamo (istinito) znanje? Da li znanje stičemo intuicijom ili putem opservacije i empirijskom potvrdom uočenih fenomena? Koji je odnos između osobe koja zna i predmeta znanja?

Pri promišljanju procesa formulisanja interpretacija u arheologiji, moj zadatak ovde neće biti da odgovorim na postavljena pitanja i da dosegнем konačnu definiciju *znanja*. Od kada nas je Kun sredinom prošlog veka oslobodio³² tereta traganja za apsolutnom istinom, promišljanje šta znači sticanje znanja u nauci dobija sasvim drugačiju formu (Škorić 2010, 111). Ipak, mislim da određene diskusije i elementi rasprave u vezi sa normativnom definicijom, mogu da posluže kao korisne analitičke pozicije (nekada i

³² Ovde se misli posebno na onaj trenutak u kom je postalo opšteprihvaćeno dovoditi u pitanje objektivnost nauke, jer svakako da je i ranije bilo autora koji su nas na to navodili.

antipodne) za polje proizvodnje znanja u nauci. Stoga u tekstu nastojim da izdvojim ključne perspektive koje pomažu da promišljamo pojam u okviru predmeta istraživanja ove disertacije. U tom pogledu, usmeravam se na pitanja koja dolaze iz oblasti socijalne epistemologije, a najšire se tiču konteksta nastanka znanja. U skladu sa tim, u tekstu se bavim pitanjima subjekta znanja, prostorima proizvodnje znanja, kao i ishodištima, odnosno proizvodima procesa formulisanja znanja.

Iz ugla arheološke epistemologije od najvećeg je interesa razumeti na koji način znanje u arheologiji nastaje i na koji način funkcioniše. Mnogi autori ističu da ključni proces predstavlja činjenica da znanje nastaje iz posmatranja dokaza u materijalnom ili tekstualnom obliku (cf. Kosso 2007, 3–14; Lucas 2001; 2012; 2019; Chapman and Wylie 2016). Srž epistemološkog izazova nalazi se u tome što materijalni ostaci prošlosti ne poručuju ništa sami od sebe. Ako prihvatimo ovu tvrdnju, onda treba imati u vidu različite paradigmatke orijentacije koje su vladale i vladaju u polju arheologije, a koji određuju kako gradimo narative o prošlosti. Budući da teorijski pravci takođe imaju svoja interpretativna i metodološka određenja, neminovno se oblikuje odgovor na pitanje *kako znamo i šta znamo*.

Robert Čepmen (Robert Chapman) i Alison Vajli (Allison Wylie) opisuju ovaj proces putem metafore skela (scaffolding) (2016). Autorski par u svojoj studiji o evidencionom rezonovanju iznosi da arheolozi prilikom istraživanja, terenskih ili putem propitivanja stare evidencije, u procese tumačenja ugrađuju različite teorijske frontove, pretpostavke, i prakseološke strategije. Tumačenje nalaza se odigrava kroz proces profesionalnih interpretacija, a koje se (najčešće) odigravaju u pozadini konceptualnih potpora (skela) koje smo postavili tokom radova. Znanje koje nastane o arheološkom zapisu posledica je različitih ličnih kapitala, znanja koje posedujemo i teorijskih koncepata na koje se naslanjamo, te društvenih i institucionalnih resursa koji su nam dostupni. Stoga, često nismo svesni procesa i da li je neka situacija na terenu tumačena iz ugla kulturno-istorijske, procesne ili postprocesne paradigme (Chapman and Wylie 2016, 5–6).

Uzmimo za primer dve krajnosti, kulturno-istorijski i postprocesni teorijski pravac. Globalno posmatrano, kulturno-istorijski pristup u arheologiji bila je dominantna intelektualna struja sve do polovine prošlog veka (Olsen 2002, 30–39)³³. Ovaj pristup karakterišu izrazite težnje ka beskonačnom opisivanju materijalnih ostataka, što je dalje služilo definisanju šireg pojma kulture. U epistemološkoj naivnosti, uređivanje arheoloških nalaza i opisivanje kultura nije trebalo da ima interpretativnu svrhu izvan arheologije, ali to nije bio slučaj. Kako su materijalni ostaci ispisivali linije i zone rasprostiranja, te i prisustva različitih kultura, teorija je imala inherentni potencijal zloupotrebe. Shodno idejnim osnovama pravca, u pojedinim slučajevima rezultati pristupa su dovođeni u vezu sa zamislima o poreklu i kontinuitetu naroda (Olsen 2002, 32–33). U najiskrivljenijem rezonovanju to je, nažalost, značilo učitavanje etničkih i rasnih dimenzija na osnovu karakteristika predmeta i njihovog geografskog prisustva. Ova vrsta zaključivanja imala je duboke posledice kako na tadašnju arheološku misao, tako i na šire društveno-političke prilike (Bandović 2012; 2017; Palavestra i Milosavljević 2017, 840–845). Kao ilustraciju problematičnog efekta kulturno-istorijskih tradicija, Čepmen i Vajli daju primer arheološkog terena. Autori ilustruju kako je teren odigrao značajnu ulogu u radu Pita Riversa (Pitt Rivers) i njegovim poduhvatima beleženja evolucionističkih ideja, a kojima je inače bio opčinjen i pre nego što je otpočeo iskopavanja. Isključivom

³³ Ovo je vrlo uopštena izjava u cilju razrade primera. Kulturno-istorijska paradigma, a posledično i sve druge, ima svoje lokalne istorije recepcije, opstanka i života teorije unutar discipline.

usmerenošću na proučavanje i beleženje depozicione istorije, Rivers je težio da fizičke ostatke sagledava i postavlja u temporalni odnos (Chapman and Whitley 2016, 57–58). Konkretnije, autor je u svom radu bio zainteresovan za uočavanje i dokumentovanje serijacije i tipologije, pre nego stratigrafije na lokalitetima (Lucas 2001, 27). Razlog ovakvog istraživačkog fokusa leži u tome što, opterećen svojom idejom evolucionističkog shvatanja sveta, Riversa nije zanimala puka stratigrafija koja je jedino mogla da mu kaže šta je došlo pre, odnosno posle. Tipologija je, s druge strane, imala ugrađeni metodski potencijal da ilustruje promenu, i to kroz prizmu razvoja. Posledično, Rivers je smatrao da bi, pored terenskih istraživanja, i muzejska izložba trebalo da isprati uočene razvojne stupnjeve i kontekste. Koncept je time bio lako primenjiv i na vizuelne postavke, budući da je nalaze „samo“ trebalo postaviti tako da reflektuju ono što je već uočeno na terenu. Rezultat je da su se njegove ideje odrazile na muzejsku koncepciju izlaganja, kako u vreme osnivanja ustanove, tako i sve do 21. veka (Larson 2007; Larson et al. 2007).

Imamo li na umu dugu istoriju veze prikupljačkih praksi i istraživanja prošlosti, ne treba da nas čudi da muzeji idu ruku pod ruku sa arheološkim terenima u procesu formulisanja znanja. Muzejske izložbe o arheologiji nisu neutralna mesta, poručuje Tatjana Cvjetićanin (2018). Prikupljački imperativi, formiranje zbirki i pristup bogatom materijalu imali su veliki epistemički potencijal, ne samo za izložbe već i za uspostavljanje intelektualnih i obrazovnih centara, a potom i za održavanje i prenošenje vladajućih ideja o prošlosti (Larson 2007; Hicks 2020). Iz navedenog primera izvesno je da epistemički eho arheološkog terena seže mnogo dalje od granica samog nalazišta i arheoloških izveštaja, obuhvatajući i muzejske vitrine (v. Cvjetićanin 2014). Međutim, bez obzira to što šta je nama danas očito, Čepmen i Vajli dodaju da je vrlo često dolazilo do previda Riversovih konceptualnih skela, budući da je fokus bio na njegovim terenskim izvrsnostima i arheološkim izveštajima, a ne na teorijskom aspektu koji stoji iza svega (Chapman and Whitley 2016, 57–58). To znači da kada razmatramo proizvodnju znanja u arheologiju, propitivanje teorije i metoda, ne postoji samo na relaciji teren-tekst, već se prožima i kroz druga institucionalizovana sredstva prenošenja ideja. U kontekstu arheologije u Srbiji, sličan sled metod–interpretacija prikazuju Monika Milosavljević i Aleksandar Palavestra objašnjavajući „Vasićev zakon periferije“. Analiza predočava upotrebu metoda koji je Miloju Vasiću omogućavao korišćenje stilskih analogija i različita hronološka poređenja između vinčanskog praistorijskog materijala i egejskih, a kasnije i grčkih artefakata (Milosavljević i Palavestra 2016). Još detaljnija analiza Vasićeve metodološko-interpretativne veze prikazana je u studiji koju Palavestra objavljuje samostalno par godina nakon ovog rada (Palavestra 2020). Ipak, odnos terena, arheoloških interpretacija i muzejskih postavki za sada ostaje retko obrađivana oblast u lokalnim kontekstima, uz nekolicinu postojećih studija (Cvjetićanin 2014; 2018; Васиљевић 2018; Палавестра и Михаиловић 2018).

S druge strane arheološkog misaonog spektra u primeru, nalazi se postprocesna matrica sa kritičkim i refleksivnim pristupom rasuđivanja i sagledavanja sopstvene discipline (Olsen 2002, 56–65). Isti set fizičkih ostataka bi u kontekstu ovog teorijskog pravca zadobio drugačiji epistemički oblik. U postprocesnom ključu u prvi plan bi mogla biti postavljena različita razumevanja prošlosti. Kao jedan od ključnih primera postprocesnih napora da se s disciplinarnom odgovornošću pristupa proizvodnji znanja, često se navodi pristup „refleksivnog iskopavanja“ Jana Hodera (1997). Polazišna tačka njegovog rezonovanja je dobro poznata ideja da interpretacija započinje već „na ivici mistrije“ (Hodder 1997, 693). Bavljenje refleksivnim iskopavanjima polazi od perspektive da hipotezu treba formirati već tokom iskopavanja kako bi interpretacija bila očigledna u

vreme rada na terenu, a ne kasnije. Namera je da se hipoteza redovno procenjuje tokom iskopavanja, čime se zauzvrat osigurava da su svi na iskopavanju aktivno i direktno uključeni u proizvodnju arheološkog znanja tako što su sve vreme svesni projektnog zadatka (Chapman and Whitley 2016, 82–83; Lucas 2001, 14–15).

Slična epistemička podvojenost može se demonstrirati primerom različitih idejnih osnova u oblasti konzervacije kulturnog nasleđa. Uzmimo primer konzervacije i restauracije javnih spomenika kolonizatora i imperijalističkih osvajača. Recimo da su spomenik i statua bili išarani porukama otpora tokom savremenih građanskih protesta, kao što je to nedavno bio slučaj u nizu gradova na američkom kontinentu i Evropi. U slučaju kada odluka nije potpuno uklanjanje statue iz javnog prostora, osoba kojoj je dodeljen zadatak konzervacijskog posla radi urbanističke reintegracije skulpture nalazi se pred jednom suštinskom dilemom. Ukoliko se odluči da postupi u skladu sa tradicionalnim, normativnim načelima struke, to bi značilo uklanjanje svih tragova savremenosti i vraćanje predmeta u pređašnje originalno stanje. Posledica ovakvog postupka je gubitak jednog značajnog sloja svedočenja o političkim i društvenim otporima u određenom istorijskom trenutku. Takav pristup i odluka nalaze uporište u nepoljuljanom poverenju konzervacije u prosvetiteljsku dogmu o objektivnosti i racionalnosti (Richmond and Bracker 2009, xvi). Tendencija ka dosezanju epistemičke objektivnosti i profesionalne neutralnosti proizilazi iz shvatanja da originalna namera autora, odnosno da su autentične i jedine „prave istine“ o kulturnom dobru, sadržane u inicijalnom, originalnom stanju materijala. Svaki postupak zaštite usmeren je ka očuvanju upravo tih slojeva „istinitosti i autentičnosti“. Sa sasvim druge strane, moguće je načiniti konzervacijski izbor koji je bliži postmodernističkim pozicijama³⁴, a koji uvažava višeznačje i postojanje mnoštva istina. U tom slučaju, skulptura bi bila očuvana zajedno sa tragovima savremenih „intervencija“, što posledično menja epistemički evidencioni status kulturnog dobra u odnosu na prvu opciju.

Kao što na ovom primeru iz sveta konzervacije možemo videti da u formiranju znanja o prošlosti (ili budućnosti) ne učestvuju jedino stručna lica, slično je i u arheološkom polju. U svetlu raznolikih istorija otkrivanja minulih svetova, nisu samo profesionalno obučeni arheolozi oni koji iskopavaju na terenu i čija se znanja reflektuju na procese proizvodnje narativa. Nažalost, njihov učinak i pozicija su nedovoljno istaknuti u pisanim istorijama arheologije, a njihovo prisustvo uglavnom je posvedočeno kroz fotodokumentaciju ili poneki unos u terenskom dnevniku. Ova vrsta nevidljivog rada posebno je bila zastupljena na iskopavanjima koja su se odigravala unutar kolonijalnih i imperijalističkih poduhvata, najčešće tokom XIX i u prvoj polovini prošlog veka. Studije o istoriji organizacije rada na arheološkim terenima razotkrivaju ove asimetrije moći, klasne i rodne predrasude, a koje nedvosmisleno utiču na procese proizvodnje znanja (Bandović 2019b; Mickel 2019; 2022). Autori ovih studija prikazuju kako u atmosferi kolonijalnih eksploatacija radne snage (ali ne samo na mestima udaljenim od centara moći) dolazi do hijerarhizacije subjekata znanja u procesu otkrivanja prošlosti. Pored uspostavljanja moći i prava pristupa znanju, ovakve situacije jasno govore i o pravu pristupa polju, ko (može) da učestvuje i dela unutar polja. U skladu sa tim, pravila uspostavljaju red između ekspertskog i neekspertskog domena, te koje veštine se smatraju integralnim, profesionalnim delom građenja znanja, a čija agensnost nema direktni saznavni učinak.

³⁴ U poslednjih nekoliko godina status i epistemološki okviri konzervacije se preispituju, te se su sve prisutnije javne i profesionalne diskusije o društvenoj odgovornosti konzervacije u očuvanju i reprezentaciji prošlosti.

Iako fizički ostaci prošlosti postoje bez obzira na to da li ih mi iskopamo iz zemlje ili ne, bez obzira na njihov kvantitet i kvalitet očuvanosti, znanje koje nastaje o njima podupiremo svojim epistemološkim skelama koje smo izgradili tokom profesionalnog života, ali i šire. One oblikuju kako percipiramo znanje, njegove elemente i kako ga gradimo. U duhu postprocesnih refleksivnih pozicija, ne treba skrajnuti ni raznorodne ontološke entitete koji najčešće delaju na marginama ili u pozadini ljudskih poduhvata. Iznad svega, imajući u vidu različite istorijske nepravde, težinu teorijskih, pa i ideoloških implikacija po procese oblikovanja znanja, moramo biti obazrivi kad ispitujeemo puteve formulisanja narativa i zapitati se ko je sve deo scenografije koju stvaramo istražujući prošlost.

3.1.2 Subjekat i proizvodnja znanja. Ko sve iskopava i formuliše prošlost?

U prethodnom delu načeta je tema znanja i načina na koji arheološke teorijske struje mogu da utiču na produkciju znanja. Pored toga, ono što je kroz tekst postalo jasnije jeste činjenica da u procesu građenja znanja postoje različite okolnosti, ali i učesnici koji su deo formulisanja interpretacija o prošlosti. U nastavku ću se detaljnije baviti pitanjem subjekta u konstrukciji znanja.

3.1.2.1 Raznoliki subjekti

Jedna od značajki sociologije znanja je rasvetljavanje uloge raznorodnih učesnika u procesu formulisanja novina u nauci. Polazište ovih studija leži u tome da znanje nije nematerijalna tvorevina koja obitava samo u svetu ideja oko nas. Naime, Dženifer Najdžel (Jennifer Nagel) pravilno primećuje da je znanje uvek povezano sa izvorom, u obličju osobe koja zna. Ona na prvom mestu izdvaja ljude, odnosno individuu ili grupu pojedinaca i pojedinki (Nagel 2104, 21). Najdžel posmatra znanje kao vrednosnu komponentu i kao nešto što se može steći, ali i izgubiti. Svoj stav autorka ilustruje primerom različitosti trajanja dva izvora znanja, grumena zlata i osobe. Ukratko, njeno gledište je da grumen zlata kao resurs nekog vrednosnog suda može opstati tokom izuzetno dugog vremenskog perioda, što je, poređeno s čovekovim životnim vekom, gotovo beskonačno trajanje. S druge strane, smrću čoveka, znanje u potpunosti nestaje. Iako je ova tvrdnja u izvesnoj meri istinita i korespondira sa Burdijeovom percepcijom otelovljenog kulturnog kapitala i činjenice da se stečeno znanje ne može preneti na nekog drugog, ipak postoji niz mogućnosti između apsolutnog postojanja i odsustva nekog entiteta. Istina je da se znanje može izgubiti, odnosno nestati, ali ono se može i transformisati ili prevesti u neko drugo stanje. Ako pomenuti grumen zlata pretočimo u sat, on nam onda može govoriti o vremenu, a uz to dobija i novu upotrebnu vrednost. Iz ugla sociologije nauke, znanje postoji u različitim oblicima i trajnostima te se u izvorišta znanja, u proširenom laturovskom smislu, mogu svrstati i biblioteke, knjige, virtuelni izvori, predmeti itd. Dakle, tekst, fotografija, audio ili video zapis, muzejska postavka postaju nosioci, ali i svedočanstva, odnosno subjekti znanja, čak i po prestanku života osobe koja je neki od navedenih objekata posedovala, odnosno kreirala. Fizički nalaz na lokalitetu, u zavisnosti od konceptualnih skela osobe koja se njime bavi, prevodi se u podatak, pa u pisane i druge vizuelne forme. Stoga, kada je specifično reč o akademskom polju, u najvećem broju slučajeva postoji trag, evidencija i zapis o procesu proizvodnje znanja. Ovo gledište postaje još relevantnije ako znanje kao izvor sagledavamo, recimo, iz ugla arheoloških nalaza, i to u kontekstu zaštitnih iskopavanja. Karakter ovih istraživanja podrazumeva destrukciju, možda dominantniju nego kod drugih oblika arheoloških istraživanja. Shodno tome, potencijal nestanka primarnog izvora podataka je znatno veći.

Time ono što je zamensko, arheološki dokumentarni medijum, postaje izvorište znanja. Iako nije reč o zaštitnim iskopavanjima, primer dokumentacije oslikanih površina palate Mari u Siriji (2200 p.n.e) govori o ovoj promeni sazajnog težišta. Naime, tokom iskopavanja i istraživanja ovog arhitektonskog kompleksa tridesetih godina XX veka, Andre Paro³⁵ (André Parrot) u terenskom dnevniku beleži da su mnoge zidne dekoracije jednostavno nestale tokom arheoloških istraživanja. Takav je slučaj bio i sa kapelom 132, u kojoj su se oslikane površine odvojile od zidova i pale na pod. Tom prilikom je urađena *in situ* dokumentacija na celofanu i trenutno se nalazi u istraživačkoj arhivi Andrea Parua. Nekoliko decenija kasnije, autor objavljuje publikaciju o palati u Mariju, međutim, za tu priliku načinjene rekonstrukcije nestalih dekoracija nisu pružale dodatne podatke o razmeri niti o drugim karakteristikama nalaza. Sve do 2019. godine objavljena građa predstavljala je jedini, ali nepotpuni izvor o nestalim oslikanim površinama. Preokret nastaje kada su u arhivi Luvra pronađene tri originalne rolne paus papira sa elementima dekoracije predstavljene gvaš tehnikom, u razmeri 1:1. Tim povodom je pokrenut projekat konzervacije na državnom nivou, a tokom 2023. godine stručna i šira publika će imati prilike da po prvi put vidi preko 3,5 m dokumentarnog arheološkog izvora koji ima epistemičku i kulturološku vrednost originala (Cluzan and Coural 2023). Pored toga što ova mala epizoda iz istorije arheoloških istraživanja direktno ilustruje da subjekt znanja u naukama o prošlosti mogu biti entiteti raznorodnih materijalnosti, ona se dotiče i dodatne dimenzije, autentičnosti ostataka. Naime, koncept autentičnosti je veoma prisutno pitanje u polju kulturnog nasleđa i predstavlja jedno od centralnih kriterijuma određivanja stepena značaja nasleđa. U svom izvornom obličju, autentičnost³⁶ se može opisati kao mera „autoritativne objektivnosti“, u odnosu na koju se percipira stepen nezamenljive i inherentne vrednosti predmeta, a najčešće u vezi sa materijalnim aspektom. Iz perspektive proširenog razumevanja subjekta znanja, pitanje proizvodnje znanja i autentičnosti sustiču se u konceptu „istinitosti“ materijalnih ostataka. Pored pitanja subjekta, stepen očuvanosti može da utiče na poimanje autentičnosti iz perspektive celovitosti, a posledično i na empirijsku i sazajnu validnost pronađenog.

Dakle, subjekat kao proizvođač znanja zadobija jedno prošireno poimanje koje se odmiče od pojedinačnog subjekta u vidu osobe. Samim tim, korenito se menja razumevanje vremenitosti znanja i njegovog ograničenog trajanja s prestankom života subjekta. To da znanje nije monolitna tvorevina koja se tako lako može smestiti u jedno biće, demonstriraće perspektive o kojima ću govoriti nadalje u tekstu. Svakako, tvrdnja s početka odeljka skreće pažnju na ali važan aspekt: znanje je uvek u vezi sa otelovljenim (ili opredmećenim) što, međutim, može podrazumevati različite nosioce i procese opstajanja. To mogu biti individue ili grupa individua, ali i različiti entiteti koji predstavljaju opredmećene predstavnike sazajnih procesa, poput institucija, instrumenata, tekstualnih, zvučnih i vizuelnih zapisa itd.

3.1.2.2. Misleća mnoštva

U pogledu promišljanja subjekta u naučnom polju, na ovom mestu je prigodno podsetiti se uvida Mišela Fukoa koji se tiču odnosa znanja i moći. Fuko je znanje i moć naročito koristio kao pojmovni par, čime je zapravo izražavao uverenje da je znanje nemoguće izučavati i razumeti nezavisno od moći. Fuko ukazuje na to da postoji

³⁵ Andre Paro (André Parrot) je francuski arheolog koji je do sedamdesetih godina prošlog veka ispred Luvra vodio iskopavanja na teritoriji današnjeg Iraka, Libana i Sirije.

³⁶ Koncept autentičnosti je veoma složen pojam i u heritologiji se vode opširne diskusije o različitim izrazima i formama ovog pojma.

neprestan uticaj moći na znanje i znanja na moć, jer njeno sprovođenje kontinuirano stvara znanje, i suprotno, znanje povlači učinke moći. Kako zaključuje u jednom od svojih intervjuja: „Nije moguće da se moć sprovodi bez znanja, niti je moguće da znanje ne izrodi moć” (Fuko 2012, 58). Dalje, objašnjavajući njihovu neprekidnu uzajamnost, Fuko napominje: „treba biti veoma naivan da bi se zamišljalo da u univerzitetskoj kliki kulminiraju učinci moći povezani sa znanjem. Oni su drugde, drugačije rasprostranjeni, usidreni, opasni, a nisu u ličnosti starog profe” (Fuko 2012, 58)³⁷.

Stoga ne treba zaboraviti pouke da naučno polje oblikuje naučnika, jednako kao što i naučnik oblikuje polje (Bourdieu 2014, 62). Dakle, da bi tako oblikovano i shvaćeno znanje trajalo i pomeralo se u akademskom svetu, potrebna je neka vrsta društvenog goriva. Nauka, pa i njen subjekat predstavljaju mehanizam „kolektivno korišćene, kolektivne konstrukcije” (Bourdieu 2014, 99). U spletu uzajamnosti, naučnici, omeđeni sopstvenim i disciplinarnim habitusom i kapitalima (moćima, *sensu* Burdije) uspostavljaju određene percepcije i procene, koje potom prevode u konkretno delo, odnosno konkretno znanje. Iz navedenog učimo o tome da su naučne prakse, pa i znanje, uslovljeni, ne samo individualnim, već i kolektivnim aspektima, kao i to da postoje dodatni faktori, poput kapitala, odnosno moći koji učestvuju u naučnoj produkciji.

Sumirano, pored pojedinačnih entiteta, kolektivnost je jednako važan faktor u procesu formiranja konačnih naučnih rezultata. Međutim, kako misliti delatni potencijal više individua u kontekstu građenja znanja? Ako uzmemo u obzir formalni oblik naučnih praksi, jedan veoma očigledan oblik kolektivnog delovanja je koprodukcija radova. Prema istraživanju iz 2016. godine prosečan broj autora po napisanom radu u periodu od 1996. do 2015. godine beleži rast. Zatim, u sličnom izveštavanju postoji podatak da se broj zajedničkih radova u društveno-humanističkim naukama uvećava, dok je taj procenat još veći u oblasti prirodnih nauka. Rekord u koautorstvu drži rad grupe istraživača u oblasti fizike elementarnih čestica koja je radila na Velikom sudaraču hadrona u CERN-u. Rad je napisalo 5154 osoba (Ridder 2019, 3), čime je tekst zasigurno ušao u anale istorije nauke. Od ukupno 33 strane, prvih devet sažima i predstavlja rezultate istraživanja, dok preostalih 24 izlistava autore i njihove afilijacije (Castelvecchi 2015). Iz ugla savremene nauke, navedeni primeri govore o tome da postoje sve veće tendencije da se kreiranje naučnog znanja odigrava u nekom obliku zajednica, čak i u onim ekstremnim koje dosežu više hiljada osoba na jednom tekstu. Ipak, i u nepreglednom mnoštvu, ne treba izgubiti iz vida i lične aspekte, budući da se istraživački timovi i zajednice sastoje od individua ili manjih klastera udruženih pojedinaca i pojedinke (Ridder 2019, 12). Bilo da govorimo o pojedinačnom subjektu ili kolektivnom, princip rada ima epistemološke posledice. Način organizovanja istraživanja, raspodela zadataka, pristup podacima, generisanje rezultata u jedinstven proizvod, te borba za publikovanje, samo su neki od aspekata koji određuju karakter i putanje znanja u akademskom polju. autora. Rečima Latura: grupe nisu „tihe stvari, već privremeni produkt stalnog haosa stvorenog milionima kontradiktornih glasova o tome šta čini grupu i ko pripada kojoj (Latour 2005, 31). Aspekti kolektivnog u nauci nisu produkt mirnih pregovora o epistemološkim gledištima, već rezultata dinamičnih procesa razmena mišljenja i pregovora.

Za nešto bliže razumevanje odnosa među učesnicima u nauci od velike je koristi koncept *kolektiva mišljenja*, koji dolazi iz pera Ludvika Fleka, poljskog mikrobiologa. O Flekovim koncepcijama i njegovoj svrsishodnosti u proučavanju arheološkog znanja, u

³⁷ Pasus pripada pomenutom tekstu: Ćosić, Natalija. 2016. „Autoritet i proizvodnja arheološkog znanja”. *Etnoantropološki problemi* 11, no. 3: 749–774

kontekstu srpske arheologije, najviše je pisala Monika Milosavljević (Milosavljević 2015; 2019; 2020). U sažimanju Flekovih uvida, Milosavljević ističe da kolektiv mišljenja igra važnu ulogu pri razumevanju opstanka ideja u proizvodnji znanja. Naime, iako sačinjen od grupe individua, kolektiv nije samo skup osoba koje su povezane formalnim vezama. Naprotiv, reč je o udruženom idejnom delovanju, povinovanju vladajućim koncepcijama koje gospodare u datom kolektivu. Navedeno doprinosi koheziji i u izvesnom smislu uokviruje zajedničko delovanje (Milosavljević 2020, 31; Fleck 1979 (1935), 41). Kada govorimo o kolektivnom unutar Flekovih istraživanja, on podrazumeva i postojanje stila mišljenja. U najjednostavnijem obliku, stil je vrsta nevidljivog sočiva koje upućuje članove kolektiva mišljenja kako da misle i percipiraju određene fenomene (Fleck 1979 (1935), 39, 99). U pitanju je perspektiva slična onim predstavljenim u okviru *Teorije polja*, a koje nameću vizuru svih delatnika u određenom polju. U slučaju Flekovih koncepcija govorimo o srodnim pozicijama, ali na manjem akademskom uzorku unutar polja. U pitanju je naročito značajno stanovište koje nas iznova vraća ne uzajamnost individualnog i kolektivnog delovanja u nauci.

Flek insistira da osoba nikada nije sasvim do kraja svesna uticaja kolektiva mišljenja, već jednostavno dela iz i kroz njega (Fleck 1979 (1935), 41). U intelektualnim korelacijama dve individue originalna zamisao može vrednosno da meandrira tokom razmene, pa i tokom opstanka u kolektivu. Interakcija može iznedriti stavove koji ne bi nastali u pojedinačnom delovanju. Tokom razgovora nastaje posebna atmosfera dok se ideje u kovitlacu diskusije preoblikuju iz individualnog stava u zajednički. Ko je idejni tvorac, a ko prenosilac postaje nevažno, tvrdi Flek (Fleck 1979 (1935), 42). Ako odemo korak dalje, možemo reći da se sličan proces odvija na terenskim istraživanjima. Otkopavanje i otkriće fizičkih ostataka odigrava se uvek u nekom obliku akcije između različitih delatnih entiteta. Osoba koja kopa, svojim otelovljenim znanjem, uz pomoć mistrije, razdvaja prirodu (arheološki nevažne slojeve zemlje) od arheoloških materijalnosti (Edgeworth 2006, 146). Odluka o tome šta je arheološki relevantan nalaz nastaje u prepletu osoba, alata, zemlje i materijalnih ostataka prošlosti. Međutim, to ne mora da bude jedini trenutak kada dobija epistemičku formu. Nalaz nadalje prolazi kroz ruke i misaone procese različitih osoba i raznorodnih učesnika. Nekada se inicijalnom „tvorcu“ nalaz vraća u originalnom epistemičkom obliku, ali katkad u izmenjenoj formi, sa novim elementima. U takvim situacijama dolazi ili do odbacivanja novina, ali mnogo češće, ističe Flek, do njihovog usvajanja kao originalne zamisli. Možda će osoba koja je inicijalno izdvojila predmet iz slojeva zemlje, dobiti „nazad“ nalaz iste materijalne kakvoće, ali ne nužno i predmet istog epistemičkog sadržaja. U tome aktivno mogu učestvovati i sami nalazi, koji imaju mogućnost da se opiru našim kognitivnim koncepcijama (v. Edgeworth 2006; 2012). Sve to, naravno, ima i diskurzivne posledice. Idejna razmena i proces preoblikovanja ne staje tu, već se prenosi na jezičku formu. Način na koje se reči artikulišu unutar akademskih tekstova, a koje su do nedavno mogle biti samo puke fraze, postaju oznake podobnosti radova i stilova mišljenja (Fleck 1979 (1935), 42–44). Recimo, čitajući tekstove koji su pisani u ključu kulturno-istorijske tradicije, može se primetiti prisustvo određenih pojmova specifičnih za tu teorijsku struju. Posledično, kolektiv mišljenja postaje regulator stavova. On ne utiče samo na to kako sagledavamo određene probleme, već i na to kako pišemo i artikulišemo znanje u tekstualnoj ili nekoj drugoj vizuelnoj formi.

Najdirektniji pokazatelj magije kolektiva mišljenja leži u tome što ukazuje na slojevitost procesa građenja znanja. Stoga je, propitujući izvorišta društvenog, neophodno pamtit Laturove upute o agensnosti: „Kada mi delamo, ko je još aktivan? Koliko je

delatnika takođe prisutno?”³⁸ (Latour 2005, 43). Latur pre svega misli na raznorodne ne-ljudske delatnike. Primer o optički otkivenom pulsaru govori u prilog tome na koji način instrumenti učestvuju u registrovanju i otkrivanju novih entiteta u nauci (Latour 2014). Mesta na kojima se najjasnije vidi neposrednost susreta i zajedničkog delatnog potencijala mnoštva učesnika predstavlja arheološki teren gde se koriste različiti instrumenti i aparati za detektovanje okom nevidljivih elemenata. Ipak, treba napomenuti da tehnološka izvrsnost nije standard na svim arheološkim iskopavanjima. Bez obzira na to što živimo u XXI veku u kome je savremena tehnologija neizostavni deo naše svakodnevice, dostupnost neophodnih aparata i instrumenata nije istraživački standard svuda u svetu. Štaviše, iz ugla Burdijeovih kapitala, pristup tehnologiji predstavlja izraz odnosa naučne moći država i razlika u istraživačkim kapitalima zemalja globalnog severa i juga. Stoga, osim što treba da znamo ko je sve aktivan u građenju znanja, jednako je značajno u kojim prostorima i okolnostima ono nastaje.

3.1.3 Prostori i sadržaj znanja?

Do sada smo već gotovo neopozivo mogli usvojiti stav da na izbor i proces istraživačkog problema utiču interesi pojedinih naučnika, kolektiva, različiti oblici kapitala i društveni faktori. Sve navedeno može da utiče na proces istraživanja, počev od prikupljanja informacija, formulisanja činjenica, do načina prihvatanja ili odbacivanja naučnih teorija (Reiss and Sprenger 2020). Ako uvažimo pretpostavku da se činjenice i rezultati analiza razumeju kao pažljivo oblikovani i transformisani proizvodi tog procesa (Knor-Cetina 2015, 507), onda se s pravom možemo zapitati kako sagledavamo i razumemo naučnu praksu i njene proizvode.

Neka od mesta na kojima imamo neposredan uvid u istraživačke prakse i procese formulisanja rezultata su naučne laboratorije. Laboratorije, kao prostori u kojima se sprovode eksperimenti, smatraju se hramovima objektivnosti i empirijske pouzdanosti. Zaista, laboratorije to i jesu. Međutim, ne mislim na pouzdanost usled replikabilnosti eksperimenata ili prisustva društveno neobojenih naučnih istina. Govorim o laboratoriji kao o mestima „ritualne pravilnosti“ istraživačkih praksi i dramaturške scenografije građenja znanja (*sensu* Marinković i Ristić 2016, 76–77). Iz ugla geoepistemologije, o njima je moguće govoriti kao o zonama opredmećenih i oteľovljenih diskurzivnih praksi stvaranja istinitosti. Drugim rečima:

Dramaturgija je (samo) ospoljavanje već ustanovljenih praksi, diskursa, znanja/moći; empirijska evidentnost njihovih učinaka koja ih čini stvarnim-istinitim (Marinković i Ristić 2016, 77).

U tom pogledu, kada govorim o laboratorijama, mislim na mesta epistemoloških vođenja kroz proces istraživanja u ritmu dramskog čina. Reč je o mestima u kojima uvek možemo da računamo na ponavljajuća, ponekad scenski izvedena i prostorno artikulisana traganja za istinom. U laboratoriji je istraživanje jedan diskurzivni performans kojim se održava ritualnost objektivnosti. Slično laboratorijama, iskopavanje je proces u kome se postepeno odvija rast, obrađivanje ideja i slika o prošlosti kroz neposrednost koja se ostvaruje na terenu, ali i nakon njega (up. Shanks 2012). Oteľovljena i skrivena znanja koja su prisutna radom na terenu imaju uticaj na različite oblike ponašanja i odlučivanja. Neke od tih odluka mogu biti jasno eksplicirane, kao na primer u načinu na koji je postavljena kvadratna mreža i odakle se započinje iskopavanje. Na terenima se kreiraju naša

³⁸ U izvornom obliku: „When we act who else is acting? How many agents are also present?”

očekivanja, odnosno formira arheološko sočivo kroz koje posmatramo slojeve zemlje i predmete na kojima radimo (Edgeworth 2012, 77).

3.1.3.1 *Priča o laboratorijama i arheološkim terenima*

Da bolje razumemo ova i slična pitanja, pomogle su seminalne studije koje pobijaju racionalistička metodološka poimanja nauke, a dolaze nam od Latoura i Vulgara (Latour & Woolgar 1986 (1979)) i Knor-Cetine 2005 (1980)). Zajedno sa drugim istraživanjima, ove publikacije predstavljaju osnovu iz koje je ponikla oblast studije nauke i tehnologije (SNT) (Fuller 2005, 8–9). Baveći se etnografijom akademskih praksi, autori raščaravaju proces nastanka naučnih činjenica, pre svega proučavajući istraživačke projekte koji se odigravaju u prostoru laboratorija. Naime, bez zalaženja u detaljnu analizu njihovih stanovišta, autori nam skreću pažnju na ključnu diskrepancu koja se javlja između onoga što čitamo u akademskim tekstovima i onoga šta se dešava iza zatvorenih laboratorijskih vrata (Škorić 2010, 457–484). Oni ističu da u procesu sprovođenja eksperimenata, te njihove konsolidacije u izveštaje, uvek postoje nijansiranja pri oblikovanju rezultata, naročito u fazi kada se prevode u pisanu formu, odnosno izveštaj i naučne članke.

Knor-Cetina predstavlja laboratoriju kao mesto susreta različitih alata i instrumenata, pomešanih sa pažljivo uređenim uzorcima, preparatima, posudama i drugim potrepštinama za sprovođenje eksperimenta (Knor-Cetina 2015, 508–509). Ona smatra da laboratorije uobičajeno zamišljamo kao mesta na kojima se traga za istinom, ali da je situacija u realnosti sasvim drugačija. Veća težnja postoji, tvrdi Knor-Cetina, da se učini da stvari funkcionišu, odnosno da se postignu rezultati, dok se istina gubi u pozadini praksi. Znanje koje tamo nastaje predstavlja „instrumentalno stvaranje znanja u radionici zvanoj laboratorija“ (Knor-Cetina 2015, 509). Ono je omeđeno strategijama i nastojanjima da se taktički naučni potezi uokvire neprobojnim metodološkim izborima. Time je, ističe autorka, rad u laboratoriji neizostavno povezan sa pitanjem interesa. To korespondira sa Flekovim stavom da svaka činjenica uvek mora biti u vezi sa intelektualnim (ali potencijalno i drugim prim. aut.) interesima kolektiva mišljenja (Fleck 1979, 101). Bruno Latour (Bruno Latour) i Stiv Vulgar (Steve Woolgar), u svojoj knjizi *Laboratorijski život: konstrukcija naučnih činjenica* (Latour and Woolgar 1986 (1979)), laboratoriju posmatraju kao metaforički prostor proizvodnje znanja, pre nego kao fizičku lokaciju. Autori su pažljivo posmatrali i secirali rutinske aktivnosti naučnika, njihove kontakte i metode kojima su se stvarale naučne činjenice. Najšire posmatrano njihovi uvidi ne odstupaju previše od već uspostavljenih percepcija u okviru SNT-a. Ključna razlika je u tome što su studije laboratorija bile predvorje za razradu kasnijih Laturovih koncepata, a koji akcentuju mogućnost generisanja znanja kroz sinergiju mašina, ljudi i drugih ne-ljudskih entiteta (Latour 2005).

U ključu proizvodnje znanja, važno je podsetiti se da su laboratorije izvesni oblik potpolja (*sensu* Burdije). To znači da one funkcionišu nekom svojom unutrašnjom logikom, slično polju kome pripadaju i uvek u saglasju sa pravilima discipline čije su deo (Bourdieu 2014, 55). Sa stanovišta proizvodnje znanja o prošlosti, arheološki tereni funkcionišu kao osobeni istraživački prostori, srodni burdijeovskom konceptu potpolja. Studije koje su ponudile dodatne uvide u proces stvaranja znanja kroz odnose ljudi i predmeta potpadaju pod oblast etnografije arheoloških praksi (Yarrow 2006, 21; Castaneda 2008, 5). Istraživanja su pružila novi uvid u način na koji se prakse organizuju, strukturiraju i postaju institucionalizovane. Osim toga, oblast izučava način na koji ljudi uče, i u arheologiji u praktičnim okolnostima. Formiranje znanja na terenu odvija se u specifičnim okolnostima koje uključuju interakcije materijalnosti, individua i ustanova, rezultirajući

interpretacijama koje su determinisane disciplinarnom logikom. Shodno tome, treba imati u vidu perspektivu u kojoj epistemički uzusi utiču na percepciju arheoloških situacija, o čemu je već kratko bilo reči na početku poglavlja. Zatim, važno je imati na umu i aspekt terena kao prostora sticanja znanja. Iz te vizure, učenje rada na terenu je put pripadanja polju (*sensu* Burdije). Kao obrazovna i formirajuća praksa, učešće na arheološkim iskopavanjima vodi sticanju, te potvrđivanju disciplinarnih veština i kompetentnosti, a preko kojih se potom generišu naučni kapitali (v. odeljak o autoritetu). Najзад, treći aspekt čini teren kao rezultat arheoloških istraživanja i produkt znanja.

Jedna od značajnijih analiza koja postupno i kritički sagledava saznavne implikacije terena u arheologiji je studija Gevina Lukasa (Gavin Lucas) iz 2001. godine. Autor prikazuje kako su različite idejne orijentacije u arheološkoj misli oblikovale način na koji razumemo neke od uobičajeni i gotovo podrazumevajući disciplinarni pojmovni repertoar. Reč je o konceptima kao što su arheološki lokalitet, stratigrafija, kontekst, arheološki slojevi i njihove promene. Lukas ističe da jednako kao što je ideja kulturne grupe uticala na iskopavanje arheoloških lokaliteta, naglasak na ponašanju i agensnosti u procesnoj i postprocesnoj arheologiji oblikovao je naš sadašnji način posmatranja nalazišta (Lucas 2001, 62). Pored toga što naše kognitivne koncepcije utiču na sagledavanje promene na terenu, važno je razumeti i kako se praktično izvodi teren. Na primer, pišući o arheologiji pejzaža, autor ilustruje kako ovo polje istraživanja može da obuhvata različite pristupe koji nisu nužno povezani sa konkretnom teorijskom orijentacijom. Lukas sugerise da ove analitičke pozicije u osnovi predstavljaju redefinisano razumevanje arheoloških nalaza, ne kroz pojedinačne lokalitete, već kroz koncept pejzaža. Logika gledišta o kom govori nalaže da preispitamo odnos između mesta iskopavanja, kao tradicionalnog terena, i njegovog neposrednog okruženja. Proces, tvrdi Lukas, neizbežno vodi još važnijem pitanju: Šta tačno predstavlja arheološki lokalitet? (Lucas 2001, 128). Zatim, reč je primer kojim autor ilustruje međukontinentalne razlike s kraja XIX i početka XX veka u poimanju arheološkog konteksta. Naime, u tadašnjoj Evropi vladao je snažan evolucionistički talas zbog čega je kontekst uvek imao hronološku dimenziju, dok je u Severnoj Americi, pod snažnim uticajem antropologije, kontekst uvek bio etnografski određen (Lucas 2001, 35). Navedenim podacima Lukas pokazuje da različite intelektualne struje imaju direktne posledice na to kako se odvija arheološka praksa na terenu, uključujući i način posmatranja situacije na nalazištu. Efekat tih posledica je raznoliko manifestovan u zavisnosti od paradigmatске disciplinarne faze. Pored dominantnih epistemoloških pozicija, uvođenje novih tehnologija takođe ima efekata na koji način se tretiraju određeni nalazi. Na primeru mikromorfoloških slojeva, koji inače nisu vidljivi golim okom tokom rada na terenu, vidimo svu epistemičku moć analitičkih instrumenata, čineći nevidljivo vidljivim. To nas vodi do nužnog pitanja kako pojмимо osnovnu stratigrafsku jedinicu, sloj, kao i podatke o tome kada i ko (je sve) interpretativno artikuliše (Lucas 2001, 155; Chapman and Wylie 2016, 81). Zanimljivu diskusiju o stratigrafiji i opredeljivanju arheoloških slojeva prikazuje Staša Babić (Babić 2019). Ona s pravom zapaža izvesne epistemičke zamke u koje se može upasti prateći dihotomni par priroda/kultura. Autorka započinje diskusiju problematizujući pitanje koncepta zdravice. Pored toga što označava prekid daljeg rada na terenu, konceptualno je sterilni sloj, supstrat bez tragova ljudske delatnosti. Time se iscrtaва prekid daljeg interesovanja arheologije kao nauke. Sve što se nalazi ispod je stvar geologije ili paleontologije, na primer. Međutim, Babić se pita, pitajući sve nas, da li je moguće praviti tako jasne epistemološke i disciplinarne rezove. Recimo, šta se dešava ako naiđemo na neobrađenu mamutovu kost u slojevima sa potvrđenom ljudskom delatnošću. Da li je to onda predmet interesovanja arheološke ili paleontološke

discipline? (Babić 2019, 813–815). Postavljanje ovakvih oštih konceptualnih granica utiče na način posmatranja arheološkog konteksta, nalaza i materijala od kojeg je sačinjen. Posledično, formiranje odelnih linija polja utiče i na sagledavanje vremenitosti nalaza i na to kako razumemo arheološke situacije. Krajnji efekat je određenost epistemoloških dometa arheoloških istraživanja na terenu.

Arheološki teren, dakle, nije mesto ateorijskih praksi na kome se (samo) iskopava prošlost. Naprotiv, navedena Lukasova studija, ali i mnoge druge (Edgeworth 2006, (1991); Yarrow 2006; Castaneda 2008; Hamilakis 2009; Chapman and Whitley 2016, 85), ukazale su na različite načine na koji su teren i znanje prožeti. Setimo se na ovom mestu Burdijeovih uvida o naučnoj praksi. On je poredi sa praktičnim rutinama i veštinama poput onih koje se mogu susresti na sportskim ili umetničkim aktivnostima (Burdije 2014, 65–66). Drugim rečima, ulazak u laboratorijski prostor ili stupanje na arheološki teren, blisko je ulasku umetnika u slikarski atelje. Umetnički studio je mesto gde osoba uči razne tehnike i oblike umetnosti, dok su laboratorija i teren mesta gde naučnik uči i primenjuje različite metode i tehnike u svom radu, ali i kako se posmatraju i definišu fenomeni. To nas vodi narednoj perspektivi. Pored konceptualizacije prošlosti, teren je i mesto brušenja praktičnog, otelovljenog znanja. Kao mesto arheološke prakse, teren uslovljava način na koji se osoba na iskopavanju fizički ponaša, ali i kako misli i opaža prošlost, te usvaja implicitna pravila epistemičkog i prostornog ponašanja. Na ovom tragu, Čepmen i Vajli podvlače da je terensko iskustvo ključni saznajni prostor za ulazak u arheološki svet. Na iskopavanjima se uspostavljaju kontakti, ali i stiču implicitna znanja koja su jedino dostupna ukoliko boravite na terenu (Chapman and Whitley 2016, 85). Reč je o skrivenim i neizgovorenim praktičnim veštinama i načinima rešavanja određenih situacija ili je u pitanju ponašanje na terenu, dakle oblik terenskog habitusnog (*sensu* Bourdieu) usvajanja i prilagođavanja. Sve ovo su saznajne prakse, slične sticanju uvida u tajne esnafskog zanata. Rad na terenu posmatra se kao (neophodna) epistemička veština. Na terenu osoba uči i savladava disciplinarno poželjne veštine, rad sa mnoštvom alata, ali i upoznaje specifičnosti arheološkog nalazišta. Navedene perspektive se mogu manifestovati u vidu znanja o tome koji alat treba koristiti za pojedine situacije, o prirodi zemljišta u određenom periodu godine, kao i o karakteristikama različitih vrsta materijala pri radu na terenu. Iz ontološke perspektive, osobe koje iskopavaju, uz alate i nalaze postaju neodvojivi elementi pronalaženja prošlosti. U epistemičkoj ritmici, osoba koja iskopava, alati, zasek profila i materijali u povratnoj sprezi formiraju procese istraživanja prošlosti. Niko od učesnika nema apsolutnu kontrolu nad ishodom, niti individua koja drži mistriju, niti materijal koji se pojavljuje iz slojeva zemlje. U zavisnosti od različitih faktora, teorijskih pozadina, otelovljenih znanja i praktičnih veština, svojstva terena i materijala, istraživanje može imati različite ishode (Edgeworth 2006 (1991), 77–79).

Da bismo bolje razumeli epistemološke veze između proizvodnje znanja i praktičnih veština, neophodno je uvesti novu dimenziju koja se tiče postignuća. Setimo se da Knor-Cetina ističe kako se u laboratorijama pre teži rezultatima, kao konkretnom naučnom dostignuću, nego naučnoj istini. Sve ostalo je u pozadini ovog imperativa. Kako onda gledamo na princip uspešnosti u kontekstu terena kao prostora sticanja otelovljenog znanja i građenja slika o prošlosti? Odgovor možemo naći u epistemološkoj raspravi o ulozi veština u proizvodnji znanja (Sossa and Callahan 2021). U tekstu autori navode razliku između veština koja se manifestuje u vidu vešto izvedene radnje i kompetencije koja se manifestuje u obličju uspešno izvedene radnje. U razradi teme, čitaocu se daju različiti scenariji iz streljaštva. Jedna od situacija može biti: osoba nacilja metu želeći da pogodi tačno u centar. Time ona angažuje i aktivira sva svoja znanja, telesne veštine i

usmerenost. Zbog nenadanog uticaja vetra, strela ne pogađa željeno mesto. Međutim, bez obzira na neuspešan završetak radnje, osoba je i dalje uspela da demonstrira set veština: zauzimanje odgovarajuće pozicije tela, procena udaljenosti od mete, jačina natezanja luka i pravilno ispaljivanje strele (Sossa and Callahan 2021, 147). Slično važi i kada je u pitanju nauka. O tome pišu Čepmen i Vajli tvrdeći da je arheološko terensko istraživanje proces u kome se formiraju različite epistemičke veštine koje su s jedne strane internalizovane (Chapman and Wylie 2016, 55). Jednostavno postavljeno, u kontekstu ove disertacije, da bi se izveo stručno spretan epistemički čin, neophodno je posedovati izvesne epistemičke veštine. Kako bi se u tom procesu demonstrirala veština, neophodno je ispunjenje unutrašnjih disciplinarnih uslova stručnosti (Sossa and Callahan 2021, 150–153). S druge strane, da bi se započeta aktivnost uspešno završila, neophodna je kompetentnost koja podrazumeva mnogo više od ovladavanja otelovljenim znanjem kako smo to mogli da vidimo i iz burdijeovskih perspektiva. U tom smislu kompetentnost je neodvojivo povezana sa postignućem. Na primeru streljaštva, kompetentnost bi bila izražena kroz sproveden set veština, koji rezultira pogađanjem centra mete. Time se ističe suštinska razlika između veštine kao efikasno izvedene radnje i kompetencije kao sveobuhvatnijeg pojma koji uključuje veštinu i proširuje se na sposobnost da se uspešno deluje u različitim kontekstima. Ako prenesemo misaoni eksperiment na polje arheologije i proizvodnje znanja, razlika je u dodatoj saznoj vrednosti. Na primer razlika leži u tankoj liniji između veštine da se predmet samo pravilno iskopa, i kompetentnosti koja omogućava da se pravilno iskopano prepozna kao novo (vredno) znanje (v. odeljak o otkriću). To znači da postoje različiti nivoi disciplinarnih veština koje se stiču radom na terenu, ali da ne vodi svaka od njih epistemički uspešno izvedenoj radnji, odnosno formulisanju znanja kao epistemičke novine. Kompetencije obuhvataju stručnu izveštenost sagledavanja, znanja i sposobnosti procene kako efikasno izvesti radnju u specifičnoj epistemičkoj situaciji (Sossa and Callahan 2021, 151). Iako postoje mnogostruki subjekti, nemaju svi isti delatni potencijal (v. odeljak o autoritetu).

Kada govorimo o ovom aspektu, učešće na iskopavanjima nikada nije imalo veze isključivo sa ovladavanjem praktičnim veštinama. Pored sticanja praktičnog znanja *kako da*, studije su pokazale da se na iskopavanjima usvaja i znanje o tome kako „da se vidi“ (Edgeworth 2006 (1991); 2015, 9; Chapman and Whitley 2016, 85–86). Sagledavanje onoga što se pojavljuje ispred podrazumeva posedovanje prethodnog znanja i iskustava, koji su nepobitno određeni svetom ideja na koji se oslanjamo. O tome govori Met Edžvort tvrdeći da ono što predstavlja potporu za korišćenje instrumenata i definisanje promena na reljefu nije neprikosnoveno razumevanja pejzaža *per se*, već naučenost kako da se posmatra (Edgeworth 2011, 44). Terenska tradicija kojoj smo priklonjeni, kao u slučaju mamutove kosti, uticaće na to kako epistemološki sagledavamo prošlost i njene materijalnosti. Na primer da li je spolija vremenska anomalija koju treba odbaciti, da li njeno prisustvo govori o odsustvu na nekom drugom mestu, da li je treba sačuvati kao deo istorije objekta iz prošlosti ili je nešto sasvim drugo. Studentu koji je po prvi put na srednjovekovnom terenu određeni nalaz se može učiniti neobično važnim. Njegovoj starijoj kolegici, sasvim suprotno, isti artefakt može biti potpuno naučno nezanimljiv, jer je takve viđala u velikim količinama na drugim, sličnim lokalitetima.

Primer govori i o tome da je pored toga ko otkriva prošlost i kako se ispoljava i razume koncept postignuća, važna i epistemička situiranost znanja. Ovog puta nije reč subjektu, već o polju. Naime, kada je u pitanju primena disciplinarnih veština i percepcija uspešno izvedene radnje, posledice se epistemički razlikuju u zavisnosti od polja o kome je reč. Recimo da osoba tokom iskopavanja u svom delu terena nailazi na značajnu situaciju:

očuvan skelet lisice sa priložima od metalnog nakita ukrašenog inkrustacijama u boji. Usled kombinacije nanosa zemlje i sloja paljevine situacija je mehanički izuzetno kompaktno i dobro očuvana, ali se zbog značaja nalaza mora ukloniti sa nalazišta, kao celina. Na osnovu bogatog i višegodišnjeg terenskog iskustva, osoba koja je naišla na ovu situaciju smatra se veštom i kompetentnom da sprovede izmeštanje celine. Tokom rada na dislokaciji, kiša počinje blago da rominja, ali nedovoljno da bi se zaustavili radovi. Iako je u pitanju mala količina padavina, zemljište je navlaženo, izazivajući nevidljive strukturalne slabosti vezivnog materijala, što nastavkom radova na zasecanju zemlje, dovodi do oštećenja skeleta i nakita, te i raspada celine. Međutim, bez obzira na to što je došlo do oštećenja, praćeno razočaranjem nad izgubljenim retkim nalazom, manjak uspešnosti zadatka se ne percipira kao neuspeh osobe. Tačnije, ne smatra se da je osoba usled nastale situacije demonstrirala manjak kompetentnosti zbog nepoželjnog ishoda radnje. Zašto je tako? Na prvom mestu, reč je o pravilima unutar polja koja diktiraju ono šta se smatra suštinskim problemskim zadatkom arheologije na terenu. Iako je od izuzetne važnosti da se nalazi očuvaju, da se njihov stepen propadanja zaustavi ili ne pospešuje tokom iskopavanja, ipak, fragmentacija nalaza u arheologiji je uobičajena pojava, te se nužno smatra greškom. Dakle, fizičko-mehaničko oštećenje u ovom smislu nije posmatrano kao disciplinarno indukovana promena, te samim tim i ne svedoči o manjku kompetentnosti. Kao i na primeru osobe koja zbog vetra ne pogađa centar mete, ali ipak demonstrira veštine, tako i na primeru arheologije, osoba prikazuje izvestan stepen stručne spretnosti. Posledično, ne postoji ugrožavanje stepena njene kompetentnosti, bez obzira na neuspešno izveden akt. Ali, ako bismo osobu koju iskopava, zamenili konzervatorom čiji je primarni zadatak zaštita i očuvanje fizičkog integriteta materijalnih ostataka, mehaničke posledice po arheološki nalaz bi mogle da demonstriraju manjak kompetencije. S tim što je na ovom mestu važno naglasiti da u zavisnosti od označene vrednosti predmeta, percepcija stepena oštećenja i promene je eksponencijalno proporcionalna vrednosti predmeta. U slučaju da je reč o pogrešno izvedenom koraku konzervacije na keramičkoj posudi koja se može naći u nebrojeno primera, greška, odnosno oštećenje bi se moglo smatrati i obrazovnim trenutkom. Ukoliko je, na primer, reč o predmetu nulte kategorije, izraz nekompetentnosti nije moguć ni u formi misaonog eksperimenta.

Šta smo mogli da naučimo iz ovog kratkog meandriranja kroz pitanje veština, kompetentnosti i znanja? Na prvom mestu, arheološki tereni su mesta usvajanja otelovljenih veština koje su disciplinarno određene. Iz perspektive proizvodnje znanja, teren predstavlja ključni prostor za pripadanje polju u pogledu sticanja veština, ali i njihove primene. Intelektualno nasleđe polja utiče na to koje se veštine uče, te kako se epistemički primenjuju tokom iskopavanja. U pogledu sticanja znanja, arheološki teren je prostor obuke o tome kako „videti i prepoznati“ nalaz vredan čuvanja, a koji su nalazi od sekundarne važnosti za interpretaciju. Ipak, građenje znanja o prošlosti na terenu ipak nije samo u rukama pojedinaca, već i na tački preseka delatnog potencijala veština koje se primenjuju, alata koji se koriste i materijala koji se iskopavaju. Posedovanje odgovarajućih disciplinarnih veština u određenoj oblasti nužno ne vodi uspešno izvedenim radnjama, odnosno dosezanju novog znanju u naučnom polju. Ako arheološke nalaze posmatramo kao plod određenih epistemičkih veština, isprva se može učiniti da postoji jedan konceptualni konsenzus u vezi sa procesom rada na terenu. Međutim, studije istorije ideja u nauci govore o tome da čak i kada nam se čini da postoji optimalna saglasnost u pogledu nekog fenomena, ipak, stanje u polju oko njega moguće je reorganizovati kognitivno i materijalno na mnogo načina (Chang 2012, 213). Setimo se Flekovih kolektiva mišljenja

koji na različite načine posmatraju isti problem. Stoga, zbiru ovih sazajnih potencijala treba dodati i perspektivu kompetentnosti. U pitanju je sposobnost osobe da svoje disciplinarne veštine u datoj epistemičkoj situaciji primeni i izvede s postignućem. Ana Birešev ističe da je kompetentnost „otelovljena istorija polja i discipline“ (Birešev 2007, 207). Imajući u vidu predložene primere, uspešnost izvedene sazajne radnje neminovno mora biti legitimisano unutar polja. Time se terenskoj perspektivi proizvodnje znanja dodaje dimenzija koja se tiče idejne istorije polja, ličnih epistemičkih kapaciteta i kolektivne validacije određenih znanja unutar discipline.

Treće gledište koje sam pomenula je transformisanje i konsolidovanje prostora terenskih istraživanja u sliku o prošlosti po završenim iskopavanjima. Baš kao što tekst ima važnu ulogu u prenošenju ideja, tako i reprezentacija arheoloških prošlosti na lokalitet ima značajnu ulogu u izgradnji slika o prošlosti. Budući da ću se ovom aspektu vraćati kroz pojmove otkrića, autoriteta i arheološkog nasleđa, u okviru diskusije o znanju, želim da istaknem da kako se arheološki lokalitet artikuliše naučno tokom rada na terenu, najčešće ostaje utkano u slici koja ostaje nakon završenih istraživanja. U punoj meri na mestima nekadašnjih iskopavanja vidimo sažimanje vremena i prostora (*sensu* Bahtin), dominantne interpretacije i kako je arheološka evidencija artikulisana prostorno i idejno.

3.1.3.2 Priča o činjenicama i arheološkim nalazima

Kao što se već pominjalo u tekstu, arheološki nalazi su prožeti svetom ideja o njima. Epistemološko polazište analiza studija nauke i tehnologije zastupa stav da činjenice, baš kao i arheološki podaci, ne postoje same od sebe, čekajući da budu otkrivene. Međutim, Bruno Latour i Stiv Vulgar ističu da prevladava jedno paradoksalno razumevanje činjenice u sprezi dva ontološka stanja. Prvi se tiče njihovog poimanja kao nečeg što je napravljeno, dok se drugi odnosi na gledište da je činjenica nepromenljivo, antropološko *drugo*, koje se ne može promeniti i predstavlja nezavisni objektivni entitet (Latour and Woolgar 1986, 176–177). Stoga, Knor-Cetina smatra da odgovor treba tražiti u etimologiji reči „činjenica“. Naime, latinski koren reči *facere* (praviti), govori o činjenici kao o nečemu što je načinjeno (Knor-Cetina 2015, 507). Svojom analizom autorka ukazuje na to da činjenice nisu aksiomska kategorija, te da se naučnici vrlo taktički postavljaju prilikom sprovođenja eksperimenata i formulisanja rezultata. U sličnom maniru, Latour i Vulgar svojim istraživanjem potvrđuju da naučne činjenice nisu objektivni entiteti koji postoje nezavisno od ljudskog uticaja, već su rezultat kompleksnih društvenih interakcija i pregovora među naučnicima, instrumentima i materijalima u laboratoriji (Latour and Woolgar 1986). Autori naglašavaju da proces njihovog utvrđivanja uključuje različite faze posredovanja, interpretacije i postizanja saglasnosti, a sve te faze oblikuju konačno razumevanje onoga što se smatra naučnom činjenicom. Iz perspektive proizvodnje znanja i konstrukcije činjenica arheološka iskopavanja nisu samo proces istraživanja i očuvanja već i „učvršćivanja“ pronađenog. U okviru arheoloških praksi pronađeni lokaliteti i materijalni ostaci predstavljaju mesta na kojima se nedefinisani slojevi i fizičke strukture, iz gomile prljavštine i odbačenog materijala, pretvaraju u znanje o prošlosti (Van Reybrouck and Jacobs 2006, 34; Pruitt 2011, 82). Iako je reč o otelovljenom znanju, rutinskim terenskim veštinama, koje se interpretativno ne dovode u pitanje, reč je o važnim fazama u istoriji nekog otkrića (v. odeljak o otkriću). U pitanju su sazajno napregnuti trenuci više delatnika, kada se nalaz transformiše iz *to*, kao do tada nedefinisan entitet, u *ovo*, kada

postaje nalaz i epistemički objekat³⁹ (Latour 2014, 82–84). O tome najpredanije govori Flek kada iznosi svoje tumačenje. Naime, on opisuje činjenicu kao misaono stilizovan konceptualni odnos, koji sadrži individualne i kolektivne komponente istorijskih konteksta iz kojih je ponikla. Konkretnije činjenice, tvrdi Flek, uvek nastaju u kovitlacu neke istorije misli i podložne su subjektivnim tumačenjima ili previdima, a u zavisnosti od individualnih i kolektivnih faktora, podložne su i promeni. Srazmerno tome, činjenica nije stalna i uvek je rezultat nekog kolektiva mišljenja koji takođe poseduje sopstvenu istoričnost (Fleck 1979 (1935), 83; 95) Kao ni u laboratorijama ni na arheološkim terenima ne otkrivano prethodno definisane trajne kategorije istina iz prošlosti. Jedina razlika koja se može uočiti je što su prefinjeni i skupoceni krhki laboratorijski instrumenti zamenjeni robusnim alatima poput lopata, pijuka, ašova, ali i alatima za crtanje i pisanje. U tom procesu, od inicijalnog opažanja, da ne kažem otkrića, kroz susrete sa različitim akterima, materijalni ostaci postaju podaci i arheološka evidencija (Lucas 2012, 230–231).

Međutim, evidencija je filozofski vrlo složen pojam. Naime, ono što Edrijan Kiri ističe jeste da je neophodno razlikovati podatke od pojma evidencije. Citirajući Leoneli (Leonnelli 2016), Kiri tvrdi da uvek moramo imati na umu da su rezultati nekih eksperimentalnih istraživanja, te i formirane činjenice, tragovi nekih prošlih eksperimenata (Currie 2019, 22). Biću dovoljno smela da napravim analoški skok i kažem da je slična situacija sa arheološkim iskopavanjima. Naime, ako pratimo ranije uspostavljenu analogiju da su arheološki tereni poput naučnih laboratorija, onda je „eksperiment“ iskopavanja deo ranije uspostavljenih epistemoloških strategija. Još eksplicitnije o tome govore Čepman i Vajli kroz primer standardizacije arheoloških terenskih metoda. Naime, u pokušaju da se teren učini manje interpretativnim aktom, te da se uveća stepen objektivnosti, javila se težnja da se način terenskog rada i beleženja uniformiše i ukalupi. Nekada inovativne metode postaju deo uobičajenog repertoara i pristupa istraživanju. Na taj način, tvrde autori, gubi se manevarski prostor za uvođenje novina i drugačijih vidova razmatranja situacija. Koliko god nastojali da se teren oslobodi subjektivnosti i uspostavi arheološka ortodoksija, terenske prakse su suštinski uvek interpretativne i deo određenih intelektualnih struja. Rad na terenu neovisno od fizičkih tragova stvara podatke (Chapman and Whitley 2016, 80). Kako to Lukas ističe – „možda je onaj koji kopa izmešten iz interpretacije, ali ne i osoba koja ih nadgleda ili vođa iskopavanja“ (Lucas 2001, 55) (v. odeljak o autoritetu).

Nevolja je jedino što za razliku od eksperimenata u laboratorijama, arheološka iskopavanja nije moguće ponoviti, bar ne u analognom svetu. Dodatan izazov predstavlja činjenica da fizički ostaci vremenom propadaju, te i da put do njihovog pronalaženja može biti veoma destruktivan ili nepovoljan po njihov opstanak. Posledično, fragmentacija vodi gubitku informacija. Ukoliko se oslonimo na zaključivanje samo na osnovu onoga što dobijamo putem arheoloških tragova podložnih različitom stepenu očuvanosti, možemo biti u velikom problemu i upasti u zamku podoređenosti teorije podacima (Currie 2019, 14–15). Ono što nam ostaje nakon iskopavanja su konceptualne skele koje su oblikovale teorijsko-praktične okvire rada na otkrivanju i beleženju prošlosti. Arheološka dokumentacija je opredmećeni deo „eksperimenta“ otkrivanja prošlosti u određenoj epistemičkoj situaciji. U tom smislu, Kiri smatra da je istorija podataka uvek važna. Kada govorimo o eksperimentima u laboratorijama, često se previđa da podaci nastaju od činjenica u nekom vremenskom kontekstu, kroz različite proceduralne prakse analize,

³⁹ Sve navedeno predstavlja dobar primer kada entitet iz medijatora prelazi u intermedijatora u ANT perspektivi. Takođe, o ovim aspektima je moguće čitati i u odeljku otkrića.

beleženja i formulisanja rezultata. Dakle, oni podupiru procese stvaranja naučnih tvrdnji i zaključivanja sa izrazito istorijskom dimenzijom (Currie 2019, 22–23; Chapmen and Wylie 2016, 93). Slično tome, kada čitamo publikovane radove ili izveštaje sa iskopavanja, kao vid laboratorijskih izveštaja o sprovedenom eksperimentu, moramo biti svesni situiranosti tih podataka unutar tadašnjih epistemoloških strategija i stilova mišljenja koji nisu uvek samo odraz osobe koja vodi iskopavanja, već celog kolektiva i raznorodnih sazajnih konteksta.

3.1.3.3. Ko će da upali svetlo? Novčić u kutiji ili kako znamo ono što znamo

Dženifer Najdžel nas suočava sa tim da postoji izvesna naivna zavodljivost da znanje povezujemo (samo, prim. aut.) sa činjenicama (Nagel 2014, 22).

Da ilustruje predloženu problematiku, koristi dobro poznat epistemološki primer o novčiću ubačenom u kutiju. Ako novčić ubacimo kroz prorez u zatvorenu kutiju, možemo pretpostaviti da je on zastao na jednoj strani. Međutim, dokle god neko ne otvori i pogleda na kojoj strani se novčić prizemljio, nikada nećemo zasigurno znati koja je situacija u kutiji. Činjenica ostaje u mraku, nepoznata, a naše znanje ostaje na nivou nagađanja. To znači da, recimo, tvrdnja da je zastao na aversu ima potencijal da bude jednako istinita kao da je novčić na reversu. Uopšteno gledano, to nije neki preveliki sazajni problem. Razlog tome je što nisu sve istine potvrđene i (po)znate ako se posmatraju kroz metafizičku prizmu, kao u ovom slučaju neproverenog statusa novčića. Pojam znanja ima poseban odnos sa konceptom istine. Ako posmatramo samo epistemološki, onda govorimo o stvarima kakve jesu⁴⁰, a ne kakve potencijalno mogu biti. Posmatrano iz ove perspektive, da bismo nešto znali moramo imati uvid u činjenično stanje. Ovaj kriterijum upućuje na to da postoje i drugi uslovi koji determinišu znanje (Ichikawa and Steup 2018). Iz primera sa novčićem uviđamo da je to pitanje pristupa činjenicama. Ukoliko nemamo pristup prostoru gde se nalazi novčić, gubimo sazajni potencijal i sazajno ostajemo u mraku, baš kao i novčić. Na sličan način se navedena tvrdnja može prikazati primerom iz sveta arheologije, ako upotrebimo LIDAR za ispitivanje situacije na terenu. Rezultat istraživanja može biti identifikacija objekata i njihovih elementarnih karakteristika. Upareno sa analizom stare dokumentacije, eventualno možemo još bliže odrediti o kakvim fizičkim ostacima je reč. Međutim, dokle god se objekat ne istraži putem arheoloških iskopavanja, odnosno dokle god se ne ostvari fizički pristup i analiza *in situ* ostataka, znanje koje posedujemo podrazumeva hipotetičke zaključke ili samo izvesnu količinu znanja. To nužno ne znači da to nije znanje, ali ima svoja ograničenja. Oba primera govore o dva važna aspekta. Pored pristupa izvoru znanja, otvara se pitanje stepena sigurnosti (certainty) u određenju tvrdnju.

Kada je reč o pristupu i sigurnosti⁴¹ u ovom kontekstu, aspekti su neodvojivo povezani sa pitanjem opservacije. U svom radu o problemu opservacije i eksperimentacije u istoriji nauke, Slobodan Perović ističe da naučno posmatranje ima korene u konceptu direktne opservacije prirodnih fenomena golim okom, pružajući uvid bez nagađanja usled neposrednog pristupa. Takvo direktno iskustvo opservacije je bilo garant za sazajnu validnost (Perović 2021, 4). Na primeru novčića možemo videti da otvaranjem kutije, te posmatranjem novčića, stičemo direktan uvid u to na koju je stranu pao. Slično tome,

⁴⁰ Mada je iz konstruktivističke vizure i ta tvrdnja je upitna, ali je na ovom mestu korisna radi ukazivanja na problematiku istinitosti tvrdnji i njihove kauzalnosti u odnosu na pitanje pristupa. Nadalje u tekstu se dotičem konkretnije problema konstrukcije činjenica.

⁴¹ O pristupu se govori i u kontekstu pojmova autoriteta i otkrića, a koji se u okviru tih tekstova tiču epistemičkih moći nad materijalom, te i osvajanjem dominantnih pozicija interpretacija prošlosti.

osoba koja je na arheološkom rekognosciranju može neposredno da zaključi o promenama na terenu ili o nalazima koji su pri površini tla (v. odeljak o otkriću). Nadalje, Perović ističe da je u početku posmatranje bilo svedočanstvo o fenomenima, ali da se aspekt „direktnosti“ i pristupačnosti, menja uvođenjem instrumentacije. Kasnije moderna nauka prelazi na automatizovane instrumente i kompjutere, što smanjuje ulogu direktnog, senzornog posmatranja⁴² (Perović 2021, 4-5). Arheološki primeri u kojima nam savremena tehnologija pomaže da vidimo šta se nalazi ispod zemlje, pre nego što otvorimo sondu, govori u prilog ovoj promeni epistemičkog statusa saznanja putem direktnog posmatranja. U kontekstu studije, Perović takođe iznosi važno gledište da to šta i kako određujemo da se računa kao direktno opažanje zavisi od konteksta i statusa trenutnog znanja i menjaće se u skladu sa promenama tog znanja (Perović 2021, 6). Stanovište je posebno važno ako uzmemo u obzir epistemološke okolnosti proglašavanja otkrića na arheološkim iskopavanjima ili kako se u konzervaciji percipira oštećenje, promena ili nedostatak. O problemu opservacije u arheologiji govori i Raimund Karl (Raimund Karl) u dva ključna rada: jedan o zaključivanju putem opservacije i epistemoloških posledica u arheologiji i drugi o rekonstrukciji kada predstavlja pitanje rekonstrukcija u arheologiji. Kao što Karl sugeriše, neopozitivistička epistemologija počiva na ideji da put do svakog naučnog otkrića počinje opservacijama, a napreduje do opštih zaključaka induktivnim zaključivanjem. S obzirom da nepozitivisti veruju da je posmatranjem i uočavanjem „istina“ o stvarnosti moguće dosegnuti objektivne zaključke o stvarnosti, opservacija je proces nezavistan od oka posmatrača (Karl 2015b⁴³). S druge strane arheološka istraživanja podrazumevaju susrete sa najrazličitijim tragovima prošlosti, koji se prevode u podatke i na osnovu kojih se izvode zaključci. U tom pogledu veoma izazovni oblici evidencije mogu dolaziti sa praistorijskih nalazišta, koji zbog svoje fragmentarne prirode postavljaju velike izazove, ali i prostor za netačna tumačenja. Kako rekonstruisati sliku o prošlosti sa „nevidljivom praistorijom“, kako je Karl naziva? Reč je o „nepoznatim-poznatim“ elementima o kojima doznajemo putem direktnog posmatranja na terenu. Iako izvesne aspekte možemo doznati, pojedine informacije o elementima mogu izostati, a detalji o njihovim karakteristikama mogu biti zamagljeni ili nedokučivi. Autor daje jednostavan primer nalaza rupa za stubove. One nam govore o njihovom postojanju, ali ne i o mnogim drugim aspektima stuba, poput visine, nosivosti i sl. (Karl 2015c). Slično je za bilo koju vrstu nalaza koja ima visok procenat epistemičke fragmentovanosti ili izostanka. Materijalna, te informativna oskudnost, ima svoje zamke (v. Currie 2019, 13–15). S druge strane, Karl smatra da iako nemamo puno informacija, ovi „nepoznati-poznati“ elementi ipak ostaju ključni za tačno vizuelno prikazivanje, jer popunjavaju praznine neophodne za smislenu sliku (Karl 2015c). Primeri o epistemološkoj fragmentovanosti, odnosno celovitosti predvorje su šire debate o tome kako se u rezonovanju o prošlosti definišu različiti oblici arheoloških materijalnosti. Nesumnjivo je da u arheološkoj epistemologiji *odsustvo* može imati značajnu saznavnu težinu u nekim drugim okolnostima. Recimo, izostanak ili neznatni tragovi ostataka keramike su naveli Dragoslava Srejskića da horizont na Lepenskom Viru opredeli fazu koja prethodi tada poznatim izrazima starijeg neolita (Srejskić 1967a; 1968b). No, kada je reč o posmatranju elemenata na terenu, pomoću praznog prostora rupe za stubove, možemo zaključiti nekadašnje prisustvo elementa kroz posredne empirijske tragove. Ipak, oni predstavljaju epistemičke negative,

⁴² Zanimljivo je razmotriti ovo stanovište i iz laturovske perspektive (v. Latour 2014).

⁴³ Autor ispituje okolnosti u kojima su u nemačkom govornom području neopozitivistički koncepti kasnog 19. veka, transformisani od epistemološkog okvira u metodološki pristup u arheologiji, a koji se prenosi kroz praksu i gotovo bez kritičke refleksije.

te su u tom smislu sazajno ograničeni i idejno opterećeni. Da bismo dosegli celu sliku, moramo da koristimo različite vidove rezonovanja.

U skladu sa navedenim, pitanje opservacije se od pukog pristupa činjenicama sada grana u jednom drugom smeru, ka konceptu pozadinskog znanja. Kako onda generišemo znanje u takvim situacijama? U tekstu, Perović ističe da predznanje o entitetu koji se posmatra igra važnu ulogu u definisanju ciljnog fenomena i utvrđivanju epistemičkog statusa njegovog posmatranja. Prema autoru, definicija onoga što je direktno posmatrano zavisi od nivoa znanja i prilagođava se promenama u tom znanju. Posledično, stepen pozadinskog znanja može da utiče na validnost istraživanja (Perović 2021, 4–6). Oslanjajući se na prethodno navedene primere, ukoliko osoba koja iskopava rupe stubova nikada ranije nije naišla na takvu situaciju, postoji šansa za pogrešnu ili neosnovanu interpretaciju. To može voditi neodgovarajućem pristupu iskopavanja celine, te umanjivanju značaja pronađenog. Zašto je sve ovo važno za problem proizvodnje znanja u arheologiji? Arheološke laboratorije, terenska istraživanja, u velikoj meri se oslanjaju na koncept opservacije kroz direktan kontakt. Međutim, kao što smo već videli, uočavanje relevantnih promena tokom rada na terenu zavisi od postojećih znanja o fenomenima koji se istražuju, ali i od kompetentnosti osobe koja posmatra, te njenih pozadinskih ideja o fenomenima koji se ispituju. Dodatno, arheološki fenomeni za kojima se traga ne pojavljuju se uvek u svom materijalizovanom prisustvu, već evidencija potencijalno može biti otisak ili pak izostanak. Pojavnost arheoloških materijalnosti i status znanja, diktira ritam i fokus istraživanja, kao i sazajni potencijal. Ilustrovaću gledište jednim osvrtnom Dragoslava Srejočića na istraživanja Lepenskog Vira:

Pitam se, recimo, da nisam imao takvu pretpostavku, da li bih shvatio šta je Lepenski Vir, da li bih to protumačio kako valja, da li bi do njega uopšte došao (Srejović 1996 (1999) 6, 61).

Možemo primetiti kako autorove epistemološke pozicije sugerišu da postoji jedna vrsta pretpostavljenog mišljenja pomešana sa njegovom zapitanošću, odnosno zamišljajem (*sensu* Burdije) unutar ili izvan poznatih idejnih okvira u praistorijskoj arheologiji. To je ono što Flek opisuje ističući da u sazajnom procesu i artikulaciji činjenice postoji neraskidiva veza između aktivnih i pasivnih komponenti znanja (Fleck 1979, 10, 95). Oni predstavljaju neodvojive aspekte znanja koji ne mogu da sagledavaju pojedinačno. Pasivni i aktivni aspekti znanja su neodvojivi elementi svakog znanja. Ako se poslužim citiranom rečenicom, pasivne veze znanja su one koje se smatraju „objektivnim“, stvarnim, odnosno ono što se Srejović bojao da očito postoji, a što, ne bi mogao da pronađe da nije postavljao „prava“ pitanja. Zato znanje obuhvata uvek delove koji se odigravaju na nivou hipotetičkog mišljenja, dok ga aktivni elementi uokviruju i usmeravaju (Škorić 2010, 348; Milosavljević 2020, 31).

Mnoge naučne činjenice, tvrdi Flek, konsolidovane su na osnovu nenaučnih mišljenja koja se povezuju sa konceptom protoideja. Naime, Flek opisuje proto ili predideje kao koncepte koji su izvorno magloviti, ali koji su u osnovi mnogih, danas precizno konsolidovanih teorija (Fleck 1979, 23–27). Istraživanja o procesima otkrića pokazuju da čak i u slučajevima kada određeni nalaz nije bio očekivan u datom kontekstu, u naknadnim diskusijama i intervjuima sa istraživačima, o njima se govori kao o nečemu što se očekivalo da bude pronađeno (Edgeworth 2006 (1991), 148–149). Na primeru vrhova strelica, autor ističe da su oni bili deo kognitivnih očekivanja i imali status epistemičkog predmeta čak i pre nego što su bili pronađeni (v. abdukciju kod otkrića). Navedeno je moguće skicirati još jednom Srejovićevim izjavom o Lepenskom Viru:

Znači imao sam jednu ideju ne o Lepenskom Viru, ali imao sam ideju o nečemu što mora postojati... (Срејовић 1996 (1999)б, 61).

Autor nedvosmisleno govori o unapred formiranim idejama, a time i o sigurnosti da je ideja istinita. Na primeru Sreјовићеve izjave vidimo da postoji izvesni predsud koji je uticao na njegovo poimanje onoga što će istraživanjima u Đerdapu definisati. Iako Sreјовић to nije mogao jasno artikulirati, postoji određena posvećenost viziji da nešto treba očekivati. To nas vodi narednom aspektu koji je potekao iz primera sa novčićem u kutiji, a to je pitanje naše uverenosti u sigurnost u iskazanog suda, odnosno tvrdnje. Ako tome pristupimo iz ugla konvencionalnog shvatanja znanja, da bi postojalo visokostepeno verovanje da je nešto istinito, neophodno je nešto više od samog poverenja. Reč je o nečemu što je mnogo bliže posvećenosti i uverenosti da je navedena tvrdnja istinita (Ichikawa and Steup 2018). Ako navedene Sreјовићеve izjave smestimo u nešto širi kontekst, kao što su to bila zaštitna iskopavanja u okviru projekta Đerdap I, dobijamo jednu sasvim novu perspektivu. Naime, usled borbe s vremenom, nedovoljnih finansija i izolovanosti ekipa, mnogi arheološki nalazi i fenomeni formulisani *in situ*, bez mogućnosti da budu sagledani u širem kontekstu (Трифунуовић 1984). Mnogi istraživači su u tim okolnostima morali da se oslanjaju na poverenje u sopstvenu procenu, verovanje da način putem kog istražuju daje povoljne istraživačke ishode.

Međutim, kada govori o konstruktivizmu i uslovljenosti znanja, ono sa čim se Latur ne slaže je zamena teza kada je reč o stanovištu da dolazi do izgradnje naučnih činjenica. Naime, on smatra da je u istoriji naučne misli bilo veoma uzbudljivo doseći tačku u kojoj se moglo reći da nauka stvara svoje proizvode. To je otvorilo nove horizonte u tome kako mislimo naučne prakse i analiziramo rezultate istraživanja. Stoga, Latur zastupa stav da se vodi pogrešna diskusija o sigurnosti i da je fokus bespotrebno postavljen na pitanje da li je nešto nastalo uslovljeno društvenim i istorijskim prilikama. Nasuprot tome, autor smatra da kada se kaže da je neka zgrada, umetničko delo ili predmet, konstruisan, odnosno napravljen, niko tu tvrdnju ne dovodi u pitanje. Najčešće se postavlja pitanje o tome koliko je nešto dobro izgrađeno ili dizajnirano. Zato, poručuje Latur, umesto da se i dalje bavimo pitanjem objektivnosti i sigurnosti u činjenice, treba da postavimo pitanje koliko dobro je ona konstruisana i propitujemo kvalitet istraživanja (Latour 2005, 88–93). Zanimljiv primer iz arheologije ilustruje upravo ovo gledište. Autorka članka izražava zabrinutost zbog ogromnog epistemološkog skoka načinjenog od dostupnih podataka do zaključka o rodnim ulogama i podeli rada u zajednicama lovaca-sakupljača (Nilsson-Stutz 2022, 46–47). Suština je da su u istraživanju korišćene napredne analitičke tehnike za procenu biološkog pola (proteomska analiza polno dimorfnih amelogenin peptida u zubnoj gleđi), a da zaključak, kako se tvrdi, nije metodološki održiv. Naime, rezultati dovode do interpretacije koja povezuje dve osobe ženskog pola sa vrhovima strela koje su najčešće korišćene za lov na veliku divljač. Time su uobičajene predstave o rodnoj podeli rada kod holocenskih lovaca-sakupljača dovedene u pitanje. Međutim, u tekstu su izražane rezerve u vezi sa interpretacijom i nagoveštava da bi studija možda bila drugačije prihvaćena da nije bilo upotrebe novih naučnih metoda. Preciznije, autorka se pita da li bi studija uopšte bila objavljena u tako visoko rangiranom naučnom časopisu da nije bilo upotrebe veoma naprednih analiza. Takođe, naznačena je zabrinutost povodom toga što je interpretacija mogla biti motivisana entuzijazmom da se izazovu rodni stereotipi ili da se postigne priznanje u akademskoj zajednici. Pored toga, u tekstu se ističe važnost naučnog protokola i testiranja hipoteza, ali se takođe priznaju izazovi u razmatranju aspekata povezanih sa

simboličkom upotrebom artefakata u narativu, mitu i ritualu, a koji pružaju dragocene uvide u ljudsku prošlost. Glavni naglasak je na balansiranju između rigoroznosti nauke i arheoloških interpretacija nematerijalnih aspekata života zajednica u prošlosti.

Dakle, na primeru vidimo da saznavni potencijal ne zavisi samo od pouzdanosti evidencije dobro i logički poslaganih argumenata, niti od naše uverenosti u istinitost tvrdnje, već i od simboličkog i ekonomskog kapitala institucije. Vodeći se arheološkim jezikom stepena značaja nekog lokaliteta ili institucije i individue koja vodi iskopavanja. Burdije nedvosmisleno ukazuje na ovaj aspekt:

(...) ako je neko otkriće postignuto u uglednoj laboratoriji prestižnog univerziteta, njegovi izgledi valjanosti (poverenja u istinitost, prim. aut.), veći su nego da se pojavilo u nekoj drugoj, manje cenjenoj laboratoriji (Bourdieu 2014, 36)⁴⁴.

Jedan od razloga usvajanja nekog znanja o određenom fenomenu kao istinitog veoma često zavisi od drugih izvora znanja ili poverenja u znanje koje dolazi od drugih (v. tekst o autoritetu). Način na koji se percipira validno i objektivno znanje u velikoj meri je povezano i sa autoritativnim statusom individualnih interpretacija (Pruitt 2011, 23), ali i njihovom recepcijom u disciplini.

Istina, tvrdi Flek, nije konvencija, već događaj unutar istorije ideja o određenom fenomenu, koji je uvek određen (dominantnim, *sensu* Bourdieu, prim. aut.) kolektivom mišljenja (Fleck 1979, 100). Ovim se htelo reći da istina nije relativna, već da ukoliko dve različite osobe posmatraju A, njihovo gledište će biti drugačije budući da imaju različite uglove posmatranja. Odnosno, njihove istine o A se razlikuju, jer pripadnost različitom kolektivu mišljenja nameće da se njihove početne premise razlikuju. Prema Fleku, empirijski izvori su promenljivi. Jedino njihovo razmatranje iz drugačijeg stajališta, kao što to mogu biti perspektive koje dolaze iz drugih akademskih polja ili institucija, daju priliku za uvide iz novog ugla (Fleck 1979, 46–51). Promenljiva priroda činjenica zavisi od pozicije s koje posmatramo problem. Knor-Cetina tvrdi da je aspekt vrednosne nestalnosti činjenica jedan od važnih načina građenja naučne činjenice, a on istovremeno najviše „uznemirava objektivizam“ (Knor-Cetina 2015, 505).

Stoga, kada je reč o kreiranju interpretacija prošlosti, pored toga što razmatramo epistemološke osnove nekih ideja, važno je sagledamo sve aspekte toga kako znamo ono što znamo.

3.1.4 Šta je onda znanje? Nazad na početni kontekst

Posle upadljivog meandriranja od polazišne tačke, neko se s pravom može zapitati kako onda da razumemo znanje. Konačan odgovor na to, nažalost, ne postoji. Edrijan Kiri tvrdi da je znanje dosta često implicirano, da je najčešće protkano praktičnim veštinama (Currie 2019, 18; 31). S druge strane, na početku su izneta stanovišta o postojanju različitih znanja, te i da je znanje nemoguće proučavati. Ipak, iz svega iznetog, ono što je mesto susticanja iznetih perspektiva je nedvosmisleno uslovljenost kontekstom, istorijom, individualnim i kolektivnim, pozadinskim znanjem, ali i posvećenošću ideji. Međutim, šta je znanje, zavisi od određene epistemičke situacije. Ako išta određuje arheologiju kao disciplinu, pored materijalne kulture i bavljenje širokim vremenskim rasponom, to je pitanje konteksta. U pogledu proizvodnje znanja, pitanje konteksta se u arheologiji provlačilo kao okupljajuća nit, naročito kada je reč o terenskim arheološkim istraživanjima

⁴⁴ Burdije to naziva labo-kapitalima. U arheološkom svetu se to može prevesti kapital nalazišta.

i prevođenjem znanja u raznorodne subjekte, ali i kroz njih. Kontekst je svima važna interpretativna alatka, bez obzira na koju teorijsku arheološku tradiciju se oslanjali. Jedina, ali izuzetno važna razlika je, kako disciplinarna znanja, različita teorijska opredeljenja i kolektivi mišljenja oblikuju arheološku evidenciju i razumevanje situacije na terenu. Imajući u vidu interpretativno sočivo, imamo priliku da govorimo o mogućim pretpostavkama o tome šta je znanje u datim epistemičkim kontekstima bilo, a ne o beskonačnim verovatnoćama šta je moglo biti.

Stoga, već nekolicina istraživača koji se bave pitanjem znanja i zaključivanja u oblasti istorijskih nauka govore o tome da je neophodno da promenimo svoj fokus analize (Chapman and Wylie 2016, 206; Currie 2018, 19). Autori sugerišu da umesto da se bavimo pitanjem objektivnosti, epistemičkim optimizmom ili pesimizmom, nivoom pouzdanosti, potreban je jedan pragmatični zaokret. Promena težišta analize podrazumeva fokus na epistemološke studije usmerene na ispitivanje procesa prikupljenog znanja i na to kako se ono gradi, radije nego usmerenost na traganje za totalnom istinom. U kontekstu arheoloških podataka, to bi značilo postavljanje realnih i prilagodljivih epistemoloških standarda kao idealno regulatorno rešenje. Promena nalaže da redefinišemo pristup ka objektivnosti, kao što to čini autorski dvojac Čepmen i Vajli (Chapman and Wylie 2016, 207–209). I Burdije nas podseća da je objektivnost epistemološka posledica polja (Bourdieu 2014, 101). Dakle, reč je o jednom kolektivnom ugovoru u pogledu određenog problema, o arbitraži naučne realnosti u datom polju. Samim tim, prateći Burdijea, nema razloga da ne propitujemo takvu skrojenu vizuru o neutralnosti i istinitosti.

Još eksplicitnije o promeni težišta analize govori i Hasok Čeng (Hasok Chang)⁴⁵. Naime, on sugeriše da radi razumevanja naučnih praksi, znanje pre treba da posmatramo kao *sposobnost* (da, prim. aut.) (ability) nego kao verovanje (belief) (Chang 2012, 215). Čeng na sličan način sugeriše da je za filozofiju nauke daleko plodnije da se odmaknemo od traganja za strogim kategorizacijama u pojmovnim parovima istina–neistina ili *znanje da* i *znanje kako*. Otuda autor u istom tonu poziva na raskid sa normativnim perspektivama objektivnosti. Ako uzmemo u obzir sve navedene aspekte koji su izneti o činjenicama, praksama i kolektivnim aspektima proizvodnje znanja, čini se da takvo znanje najviše ima veze sa Čangovim gledištem o *sposobnosti* (Chang 2012, 216). S tim što se njegov predlog uvodi s izvesnom zadržkom i nadgradnjom. Na postavljenim konceptualnim okvirima ove disertacije, a u ključu socijalne epistemologije i proizvodnje znanja o prošlosti, korisno je posmatrati znanje kroz prizmu koncepta *sposobnosti da* (prim. aut.), jer time izmeštamo fokus s pitanja potvrđivanja i istinitosti. Kao što smo imali priliku da vidimo u Flekovim uvidima, objektivnost može biti upitna kategorija, budući da nam empirijski tragovi, činjenice, vrlo lako izmiču. Posmatrajući kroz epistemološko sočivo *sposobnosti da*, znanje se sagledava kao sposobnost i epistemička spretnost da neko uoči odnos na osnovu evidencije onako kako neko drugi ne čini. Znanje kao manifestacija kompetentnosti u polju, koja omogućava da se ostvari određeno postignuće, rezultat u istraživanju, te posledično i nametne sopstvena interpretacija kao relevantna. Time se lišavamo epistemoloških zagonetki poput sigurnosti, istinitih verovanja, a fokus premeštamo na

⁴⁵ Čang u knjizi *Da li je voda H₂O?*, istražujući istoriju naučnog razumevanja vode, analizira kako su evidencija i eksperimenti oblikovali naše shvatanje ove supstance. On proučava filozofske implikacije različitih teorija i pojmova u vezi sa vodom, ističući kompleksnost i izazove naučnih istraživanja. U analizi se dotiče problema naučnog realizma, kao i naučnog pluralizma, koji priznaje mogućnost raznorodnih ideja i koncepata koji pružaju različite perspektive na isti fenomen.

pragmatični aspekt. U tom poretku rezonovanja, (p)ostaje centralno Laturovo pitanje(a): koliko je dobro konstruisano znanje, kako se došlo do njega, odnosno koji su ga epistemološki izbori oblikovali, te zašto je ono i dalje tu?

3.3. Pojam autoriteta i proizvodnja arheološkog znanja

U prethodnom tekstu bilo je reči na koji način je moguće posmatrati procese proizvodnje znanja, te kako specifične intelektualne struje i epistemičke okolnosti utiču na proces građenja znanja. Unutar ove teme, bilo je pomena i o različitim subjektima koji su deo konstrukcije naučnih činjenica. Međutim, ono o čemu se nije detaljnije govorilo zapravo je način na koji pozicija subjekta, te kapitali i drugi faktori, utiču na formulisanje i opstanak interpretacija o prošlosti. U daljem tekstu posvetiću se temi autoriteta i njegovoj ulozi u proizvodnji arheološkog znanja.

Specifično bavljenje konceptom autoriteta u arheologiji deo je retkih studija koje su se bavile istorijom discipline i istorijom ideja u arheologiji (Palavestra 2013; Palavestra i Milosavljević 2015; Palavestra and Babić 2016). Dosadašnje analize proizvodnje znanja i transfera ideja kroz istoriju discipline pokazale su da autoriteti snažno oblikuju produkciju znanja u arheologiji i određuju načine na koji su artikulisana specifična znanja o prošlosti. Ispostavlja se da pitanje autoriteta zauzima značajno mesto u kritičkom sagledavanju arheologije, ali autoritet i njegove strategije, prateće i, pri tome, vrlo specifične arheološke prakse, mehanizmi i logike, retko su bili predmet detaljnije razgradnje. Preciznije, pokazalo se da postoji potreba za stvaranjem referentnog istraživačkog okvira u arheologiji koji bi obezbedio prostor za detaljniju analizu autoriteta, a naročito njegove uloge u konstruisanju znanja o prošlosti. U tekstu se bavim teorijskom razradom koncepta autoriteta i promišljanjem njegove uloge u proizvodnji arheološkog znanja, kroz prizmu ljudskih i institucionalnih delatnika u polju. To ne znači da se materijalnosti i drugi entiteti gube iz vida u procesu proizvodnje znanja, ali će o njihovom delatnom potencijalu više fokusa biti u segmentu u otkriću i arheološkom nasleđu.

U ovom odeljku će biti predstavljene kategorije autoriteta koje se mogu koristiti za analizu arheoloških praksi i procesa proizvodnje znanja, te na koji način one utiču na građenje i oblikovanje kako autoriteta, tako i interpretacija o prošlosti.

3.2.1 Pojam autoriteta

*Autoritet nema univerzalno značenje koje jednostavno postoji,
koje očekuje da bude otkriveno.*

Kirsch Mortensen

Šta je autoritet? Čini se pomalo šaljivim postavljati ovo pitanje, budući da je sam pojam veoma korišćen u svakodnevnom govoru, ali i u naučnim diskusijama. Međutim, bez obzira na čestu upotrebu, i pored toga što deluje kao jasan i neproblematičan, autoritet je ipak neodređen i višeznačan pojam. Stvar dodatno komplikuje činjenica da je autoritet sve više opisivao kao neuhvatljiv i fluidan koncept. Ljudi se najčešće pitaju: ko je na mestu autoriteta? Ko je autoritet? Ko može da govori sa autoritetom? U ime kog autoriteta neko dela? Iako je u savremenom svetu ovo pitanje očigledno deo svakodnevnih životnih tokova, ali i naučnih istraživanja, retke su suštinske dekonstrukcije ili eksplikacije. Pritom, ostaje nejasno šta se podrazumeva pod odrednicom autoritet u različitim disciplinama ili određenim društvenim okolnostima (Furedi 2013, 2).

Ipak, pokušaji da se autoritet definiše i obrazloži nisu novina i javljaju se u okviru različitih disciplina poput filozofije, političkih nauka, sociologije, psihologije, u kojima je ovaj pojam osporavan, razmatran i definisan na različite načine (Arendt 1977; Flathman 1980; Raz 1990; Furedi 2013, 384). Tradicionalna sociološka i politikološka literatura posmatra autoritet kao objekat ili silu, kolektivan i potencijalno merljiv kvalitet, koji se može objasniti bez velikog uplitanja različitih okolnosti, društvenih i istorijskih prilika. Međutim, razlog zašto je autoritet teško definisati kroz jedinstvenu i sveobuhvatnu definiciju nalazi se u tome što on ne predstavlja monolitan i sveobuhvatan pojam, budući da sam koncept ne poseduje uvek jasne granice (Pruitt 2011).

Prvi korak u analizi autoriteta predstavlja postavljanje graničnih linija istraživanja i razgradnje pojma. U tom smislu poći ću od rečničke definicije ovog pojma (Vujaklija 1991; Клајн и Шипка 2006). Autoritet je definisan kao:

1. „ugled, uticaj; nadmoćnost (duhovna, moralna, pravna), zakonita vlast, zakon koji je na snazi;
2. priznata veličina (u nekoj struci), priznat stručnjak“ (Vujaklija 1991, 91).

Već iz ove kratke leksikografske odrednice jasno su uočljive različite tradicije shvatanja autoriteta: s jedne strane, u pitanju je kvalitativno obeležje koje se javlja kroz hijerarhijski odnos između nadređenog i podređenog dok, s druge strane, autoritet ukazuje na priznatost i istaknutost unutar određene stručne zajednice. Drugi aspekt slično definišu Klajn i Šipka dodajući kriterijum da je ugled zasnovan na znanju i sposobnosti, zbog čega se smatra merodavnim u polju (Клајн и Шипка 2006, 167). Istraživanja Edvarda Vata (Edward Watt) u delu *Autoritet (Authority)* bliže ukazuju na raznovrsnost razumevanja i postojanja mnogo oblika ovog fenomena. Tako on *de facto* navodi intelektualni, moralni, religijski, zakonski, roditeljski, društveni autoritet. Pored toga, Vat u svojim analizama najpre upućuje na uobičajene greške koje nastaju kada se govori o autoritetu, kao što je, na primer, nužna identifikacija autoriteta sa zloupotrebom i upotrebom sile, primoravanjem i prisiljavanjem na poslušnost. Vat se zalaže da jedina sigurna, gotovo univerzalna stvar oko koje se moramo saglasiti jeste ta da autoritet mora imati neki razlog, uslov koji ga opravdava, kao i da su granice svakog autoriteta određene okvirima profesije, odnosno oblasti i prakse uobičajene za nju (Watt 1982, 105).

Polazni okvir istraživanja autoriteta predstavlja koncept osnova logike autoriteta koje je u svojoj analizi ponudio filozof Oliver Šolc (Scholz) oslanjajući se na studiju poljskog logičara Jozefa Bočenskog (Józef Maria Bocheński).

On pojam uokviruje sledećim iskazima:

1.1. Autoritet je odnos.

1.2. Preciznije, autoritet se razvija iz tročlane veze između X kao autoriteta (nosilac autoriteta), osobe y kojoj x predstavlja autoritet (Y) i domena autoriteta, relevantne oblasti autoriteta (D). Stoga, struktura autoriteta se može skraćeno izraziti kao A (x,y,D), odnosno X je autoritet za Y u oblasti D.

1.3. Međutim, X je autoritet za Y u oblasti D, ako i samo ako Y prihvata sve što X tvrdi u oblasti D.

Iz perspektive proizvodnje znanja i konstruisanja činjenica, ova osnovna logička postavka je korisna jer daje pravce razmišljanja o ovom fenomenu u arheologiji: a) on se uvek odigrava unutar odnosa, tačnije, kroz individualne ili kolektivne prakse arheologa; b) postoji profesionalno ili šire društveno okruženje u kojem je autoritet prepoznat kao takav; c) omeđen je granicama discipline, tako da se može pratiti kroz logike specifičnih

praksi na iskopavanjima ili u okviru institucija. Najzad, uslovljen je prihvatanjem i podrškom zajednice, odnosno uverenosti da je ponuđeno objašnjenje o prošlosti validno. Sumirano, autoritet postoji jedino kao odnosna kategorija koju prepoznaju i odobravaju drugi u oblasti, odnosno relevantnom polju delovanja tog autoriteta (Scholz 2009, 188–190).

Nakon trasiranja putanje analize, neophodno je dovesti autoritet na meru koju je moguće pratiti u analizi konstruisanja znanja. To podrazumeva odabir vrsti autoriteta u odnosu na koje će se razmatrati proizvodnja znanja u arheologiji. Ipak, važno je odmah napomenuti da cilj rada nije kreiranje konačnih i krutih kategorija autoriteta u arheologiji, jer sveobuhvatna studija na ovu temu prevazilazi okvire ovog rada. Stoga, metaforički govoreći, umesto tipologije, u tekstu će biti korišćene kategorije samo kao formalne analitičke platforme razumevanja autoriteta i njegove uloge u nastajanju znanja u arheologiji. U tom smislu, za potrebe ovog rada izdvajaju se tri osnovne kategorije: izvršni, epistemički i intelektualni autoritet (up. Palavestra 2013, 684).

Izvršni autoritet se definiše kao onaj koji ima moć da u okviru određene oblasti nametne i sprovede sopstvenu volju i osigura realizaciju radnji u skladu sa zamišljenim konceptom. Najčešće se dovodi u vezu sa postojanjem istaknute ličnosti ili institucije, kao nosioca autoriteta, koji ima izvršnu i upravnu moć. Stoga se ova definicija autoriteta najčešće i može sresti u oblasti menadžmenta koji neguje sliku osobe koja ima autoritet da sprovodi željene radnje. Dva oblika ovog autoriteta koji potiču iz političkih nauka, jesu *de facto* autoritet i *legitimni autoritet*. *De facto* autoritet je veoma sličan sirovoj moći i odnosi se na osobe ili grupe koja imaju sposobnost da komanduju i nametnu poslušnost drugima, bez obzira na to da li svi „podređeni” ili kolege bezuslovno prihvataju taj autoritet. Drugim rečima, osoba, kolektiv ili institucije imaju *de facto* autoritet samo zato što imaju „moć nad” (Watt, 1982; Christiano 2004; Pruitt 2011, 19–22; Hearn 2012). S druge strane, *legitimni autoritet* podrazumeva koncept koji je baziran na legitimitetu, ili postojanju instance koja „odobrava” i potvrđuje funkcionisanje autoriteta i nalaže drugima da ga poštuju. Za razumevanje specifičnosti ovog oblika autoriteta neizbežni su uvidi Maksa Vebera (Max Weber) o legitimnosti autoriteta. Veber smatra da za legitimnost autoriteta uvek mora da postoji minimum zajedničke saglasnosti članova jednog društva, ali i verovanja da autoritet ima pravo da čini i postupa na neki određeni način (Weber 1978, 212–215).

Jedno od značenja pojma autoritet u rečničkoj definiciji jeste autoritet kao priznata veličina, stručnjak u nekoj struci, odnosno ekspert u određenoj oblasti. Ekspertiza predstavlja posebnu vrstu društvenog znanja, na koju smo sve više upućeni i svakodnevno se oslanjamo na stručne savete, procene i smernice stručnjaka. Štaviše, savremeni način života suočava nas sa mnogo više odluka nego što je to bio slučaj s ljudima u prošlosti, što vodi ka tome da moramo imati mnogo više stavova o raznorodnim segmentima društvene realnosti (Pierson 1994, 398). Potrebna količina znanja u velikoj meri prevazilazi individualne kapacitete, te se okrećemo i oslanjamo na ekspertizu i mišljenja koja su nam ponuđena kao validna i merodavna u datoj oblasti, sadržana u liku dobrog „informanta”. Kako je znanje društveno konstruisano, samim tim i validnost svakog znanja zavisi od konteksta, zatim domena znanja, ali i od govornika-stručnjaka i primaoca znanja (Mortensen and Kirsch 1993). Na taj način, posedovanje ekspertskog znanja u profesionalnim, ali i širim društvenim kontekstima, stručnjacima garantuje epistemički autoritet (Pierson 1994, 398; Fricker 1998, 16; Scholz 2009; Pruitt 2011, 22; Krick 2018). U ovom radu bavljenje fenomenom eksperta posmatrano je iz ugla epistemičke zavisnosti. Iz ove perspektive tema ekspertize blisko je povezana sa pitanjem „svedočenja”

(Scholz 2009, 188). Suštinski, ono što karakteriše ekspertski/epistemički autoritet počiva na pretpostavci da stručnjaci poseduju određenu količinu znanja koje je proizvedeno, predstavljeno i potvrđeno u akademskom okruženju. Samim tim, epistemički autoritet se zasniva na pretpostavci da su znanje i ekspertiza nejednako distribuirani u društvu. Međutim, postojanje zajedničkog i prihvaćenog epistemološkog okvira, omogućava osnovu za procenjivanje ovih nejednakosti; mogućnost utvrđivanja koji stavovi i „svedočenja” pojedinaca ili institucija su prepoznati kao verodostojni. Ne postavlja se uvek pitanje kvaliteta argumentacije, već pitanje kvaliteta, odnosno reputacije pojedinca ili institucije (Zürn *et al.* 2012, 86). Pored verovanja koje dolazi iz šire javnosti, Linda Zagzebski uvodi i koncept epistemičkog „auto-poverenja”, koje je istovremeno i racionalno i neizbežno (Zagzebski 2012, 3, 37–38). Autorka smatra da mi sami prirodno imamo puno poverenje u fakultete, mesta na kojima stičemo i potvrđujemo znanje, a stanje tog poverenja može se okarakterisati kao hibridna mešavina epistemoloških, emocionalnih i bihevioralnih komponenti. U tom kontekstu, akademsko znanje i epistemički autoritet imaju i simbolički karakter, budući da imaju moć uspostavljanja graničnih linija između nauke i ekspertskog znanja, spram ne-naučnog i laičkog (Reay 2007, 101–102), ali i moć uspostavljanja „autoekspertize”. Na ovom mestu korisno je podsetiti se burdijeovskih stanovišta o kompetentnosti i prava ulaska u polje.

Ako proizvodnju znanja i konstruisanje činjenica posmatramo kao proces koji je zasnovan na odlukama rukovodećih sila, onda one mogu biti pobijene i donošenjem drugačijih odluka (Knor-Cetina 2015, 512). Stoga se postavlja pitanje: koja vrsta autoriteta poseduje dovoljno prava i legitimnosti da deluje na ovaj način? Intelektualni autoritet je veoma usko povezan sa epistemičkim, ali i izvršnim i legitimnim autoritetom, i predstavlja sumu svih autoriteta u kojoj su znanje i moć upisani jedno u drugo (Furedi 2004; Pruitt 2011, 21). U institucijama sa jasno izraženim hijerarhijama, kao što su, na primer, akademske, autoritet uobličava moć koja proističe iz svih prava i legitimnosti pojedinca kao člana akademske zajednice (Mortensen and Kirsch 1993, 560). Osobe, kolektivi ili institucije, kao nosioci intelektualnog autoriteta, često su na pozicijama privilegija ili moći koje uključuju pristup ili priliku (Pruitt 2011, 22). Na primer, osoba može imati moć da pristupi i raspolaže sredstvima koja su dodeljena odeljenju na fakultetu za određenu svrhu i istraživanje, ali i posedovati pravo u donošenju odluka o imenovanju osoblja na odeljenju fakulteta. Takođe, zbog visokog stepena epistemičkog autoriteta, osoba može da utiče, podstiče i podržava druge istraživače da objavljuju u relevantnim publikacijama, kako kroz formalne puteve (kroz međusobnu recenziju radova ili uređivačku kontrolu), tako i neformalne (njen uticaj i ugled koji ima kod drugih naučnika u svojoj zajednici) (Bauman 1987).

3.2.2 Autoritet kao moć i proizvodnja znanja

Ipak, na kraju se formira „validnija” interpretacija prošlosti, koja biva prihvaćena i zauzima dominantan položaj u predstavljanju minulih vremena, dok druge interpretacije ostaju skrajnute ili su potpuno potisnute. Stoga, pored pitanja ko sme da govori o prošlosti, postavlja se pitanje i na koji način autoritet ima „moć da” odluči šta je autentična rekonstrukcija prošlosti, a šta ne? Ovo pitanje dovodi do uvođenja koncepta moći i razmatranja njenog odnosa sa autoritetom i proizvodnjom znanja. Međutim oba pojma, autoritet i moć, veoma su fluidni koncepti koji na različite načine za sebe vezuju pitanja poput društvenih asimetrija, nejednakosti, pregovaranja i nadmetanja, a razlikuju se u specifičnim i suptilnim detaljima.

Stoga, kada govorimo o moći, na samom početku je potrebno razgraničiti njena dva oblika: „moć da“ u odnosu na „moć nad“. Ove fraze konvencionalno sumiraju jednu od najosnovnijih debata u proučavanju društvene moći, između moći kao sposobnosti ostvarivanja ciljeva, bilo pojedinačnih bilo kolektivnih, i moći kao kontrole nad drugima (Law 1991, 165–186; Hearn 2012, 6). Moć je društveno amorfnu, u smislu da zavisi od niza odnosa, društvenih pozicija i konteksta u kojem se primenjuje. Istovremeno, moć može biti i definišuća, jer utiče na oblikovanje i karakterizaciju postojećih i mogućih društvenih relacija, te je treba posmatrati i kao potencijal da neki društveni entitet može ostvariti nameravano (Law 1991, 172, 185; Hearn 2012, 16).

Budući da se autoritet i moć razlikuju, postavlja se pitanje na koji način je moguće razumeti njihov međusobni odnos? Beri Barns (Berry Barnes), sociolog koji se bavio izučavanjem proizvodnje naučnog znanja, u članku „On authority and its relationship to power“ ističe da je autoritet u okviru sociološke tradicije posmatran kao *moć više* (power plus). Nasuprot ovome, Barns se zalaže da autoritet treba posmatrati kao *umanjenu moć* (power minus), jer posedovati moć je daleko veća prednost i sredstvo, nego posedovati čist autoritet (Barnes 1986, 183, 190). Na ovaj način on formira veoma važnu razliku između autoriteta i moći. Za njega autoritet je više suptilno pitanje prava, kontrola koja nastaje zbog uticajnosti i legitimnosti, dok je snaga mnogo konkretnije pitanje sirove moći, izvršne kontrole. Međutim, ono što Barns zanemaruje u definiciji autoriteta jeste da autoritet nije dekontekstualizovana ili posedovana „stvar“. Iako je moguće izdvojiti autoritet od sirove, izvršne moći, on se ipak u velikoj meri oslanja na različite kapitale i aktere kako bi mogao da postoji; autoritet nije nešto što je slučajno ili nešto što postoji bez međuzavisnosti konteksta i legitimnosti. Autoritet se u tom smislu, uostalom kao i moć, sastoji od konstitutivnih akcija i delova, kompleksnih sila – apstraktnih i fizičkih – sa složenom društvenom istorijom nastanka i upotrebe (Law 1991; Pruitt 2011, 15–18). U navedenim definicijama autoriteta i njegovog odnosa sa pojmovima moći i znanja koriste se reči koje ukazuju na pitanje zavisnosti od prepoznavanja i pristanka – imati „pravo“, „zvanično“, „priznat“. Stoga, treba istaći da bez određenog stepena priznavanja i prihvatanja od onih koji primaju i slede željene/nametnute obrasce ponašanja, autoritet ne može da postoji.

Podsetimo se na ovom mestu Fukoovih osvrta na odnos znanja i moći. Fuko smatra da moć, njeni mehanizmi i strategije, „u isti mah oštre i prefinjene“ nisu nikad mnogo i detaljno izučavane (Fuko 1998; Fuko 2012, 58). On predočava da moć nije nešto što je moguće posedovati, predati; ona se niti razmenjuje, niti preuzima, već se sprovodi i postoji samo kao čin. Prema Fukou, moć je pojava kojom je društvo prožeto, samim tim, moć nije nešto što se nalazi u pojedincu, već nešto što prolazi kroz njega, i dolazi sa svih strana. Sprovođenje moći stvara predmete i prostor znanja i time im omogućuje da izrone na površinu i budu dalje upotrebljavani. Stoga, u skladu sa veoma specifičnim poljem analize – to jest arheologijom – postavlja se pitanje koji su to „prostori“ u ovoj disciplini koji otelotvoruju znanje i gde su usidreni i rasprostranjeni. Na koji način arheološki „prostor“, teren, fakultet, muzej ili neka druga institucija, kroz arheološke prakse beleženja, ispitivanja i analize, stvara i uspostavlja autoritet, a kako se autoritet prevodi u disciplinarno znanje, koje konstituiše i omeđuje svoj predmet istraživanja?

3.2.3 Autoritet u arheologiji

U poslednjih trideset godina u arheologiji je aktuelno preispitivanje istorije discipline, ideja i istaknutih individua koje su uticale na kreiranje ključnih tokova i promena na teorijskom i epistemološkom planu.

Istovremeno, zadiranje u disciplinarnu istoriju prati i razmatranje uloge arheologije kao nauke koja tumači i proizvodi znanje o prošlosti u savremenim društvenim i političkim tokovima. U oba slučaja, postalo je jasno da svi procesi otkrivanja, tumačenja i rekonstrukcije prošlosti zavise od individua i institucija koje deluju kao autoriteti, koje aktivno ili pasivno oblikuju artefakte, lokalitete i interpretacije u autentične prikaze prošlosti (Pruitt 2011, 13, 30).

Shodno tome, dolazimo do pitanja šta sve predstavlja autoritet u kontekstu arheologije? Na koji način se manifestuje i koje su to karakteristike i faktori zbog kojih određeni pojedinci ili interpretacije prošlosti imaju autoritativniji status u odnosu na neke druge? Značajan doprinos rasvetljavanju ovih pitanja dala je Tera Pruitt (Terra Pruitt) u svojoj doktorskoj disertaciji na temu *Autoritet i proizvodnja znanja u arheologiji* (*Authority and production of knowledge in Archaeology*). Izdvojene kategorije ovog rada prate njeno istraživanje. Pruitt je izdvojila *de facto* i legitimni, potom epistemički i intelektualni autoritet kao važne za arheologiju. Pritom, svaka od navedenih kategorija podrazumeva posebna prava, moć i prostor delovanja.

3.2.3.1. Izvršni autoritet u arheologiji

Tera Pruitt smatra da je legitimni oblik izvršnog autoriteta interesantniji za polje arheološke problematike, jer je najpre povezan sa praksama arheoloških iskopavanja i različitih terenskih okolnosti. Ona ističe da su arheološka nalazišta prostor i teritorija, fizički i intelektualno, mesta gde jedan pojedinac ili grupa uvek ima više prava ili kontrole nad pristupom lokalitetu (Pruitt 2011, 256). Postojanje ove „borbe“ za kontrolom nad intelektualnim, odnosno fizičkim prostorom, produkuje asimetrije moći, što potom stvara asimetrije u zastupljenosti znanja. Posledično tome, Pruitt smatra da arheološki lokaliteti postaju mesta na kojima se kroz proces istraživanja, iskopavanja, obrade materijala i kategorisanja pronađenih predmeta, asimetrije reflektuju na proces proizvodnje znanja o prošlosti i karakter arheoloških zaključivanja.

Prva i najočiglednija manifestacija izvršnog legitimnog autoriteta neposredno se dovodi u vezu sa institucionalnim pozicijama, kao što su profesor na fakultetu, direktor muzeja ili rukovodilac iskopavanja, na osnovu kojih neko ili nešto stiče i učvršćuje autoritativni status. Primera radi, u Jugoslaviji nakon II svetskog rata arheologija je strateški uspostavljana kao disciplina sa velikim brojem delatnika. U tom inicijalnom periodu, svi neposredni zadaci planiranja i organizovanja naučno-istraživačkog rada bili su povereni Arheološkom institutu, na čijem čelu je bio profesor Đurđe Bošković, tadašnji direktor Instituta (Trifunović 1984, 2). Kako Lazar Trifunović ističe:

(...) on je kao neka matica u košnici bio stožer oko kojeg su se okupljali brojni spoljni saradnici i mnoge kulturne i naučne ustanove. U Institutu su se utvrđivali metodi rada, razmenjivala iskustva, čuvala dokumentacija, kupovala oprema i pripremale ekipe za teren... Taj stručni, ali i operativni deo funkcionisao je gotov bez greške, zahvaljujući naporima čitavog kolektiva Arheološkog instituta, na čijem je čelu stajao uvaženi profesor Đurđe Bošković, koji je u đerdapsku akciju ugradio svoju neiscrpnu energiju i veliko iskustvo terenskog radnika (Trifunović 1984, 2–3).

Ne treba zaboraviti činjenicu da se u razdoblju u kojem je Đurđe Bošković bio prvo zamenik direktora, pa potom i direktor Instituta, budila i razvijala međunarodna saradnja. Nalazišta u Srbiji su predstavljala glavne tačke oko kojih su se okupljali internacionalni timovi i ostvarivala saradnja profesionalaca iz različitih delova sveta. Programom i projektima istraživanja je koordinirao upravo Arheološki institut. Na osnovu izveštaja o

delatnosti Instituta u prvih deset godina postojanja (1947–1957), uspostavljen je i dobro organizovan program rada koji je pokrivao naučna istraživanja u N. R. Srbiji: sistematska istraživanja, javni naučni rad, ali i stalnu saradnju sa domaćim i međunarodnim ustanovama i učešće na međunarodnim aktivnostima i projektima drugih institucija (1959; Novaković 2014, 107–108). U tom periodu je dominirala težnja ka otvaranju i uspostavljanja međunarodne saradnje. Čak je osnovan i zaseban časopis *Archaeologia Jugoslavica* čiji je glavni cilj bio širenje lokalnih istraživačkih dometa u međunarodnu zajednicu (Lorber i Novaković 2020, 696). Setimo se uvida Ane Birešev koja, govoreći o Burdijeu, skreće pažnju na to da Burdije tvrdi da se kapital naučnog autoriteta gradi prvenstveno kroz lokalne kontekste, naročito putem administrativnih pozicija, ali je izražen kroz internacionalne okvire (Birešev 2007, 211).

Na taj način, legitimni autoritet, povezan sa raznim oblicima društvenih uloga i društveno prihvatljivih i poželjnih oblika ponašanja, kreira mogućnosti i priliku da pojedinac ili institucija deluje kao usmeravajući i upravljački faktor (v. Daglas 2001). Arheološki institut tada deluje kao kolektivni autoritet, izgrađen na pojedinačnom autoritetu institucije i sumi autoriteta svih istaknutih predstavnika akademske zajednice koji su učestvovali u trasiranju smera i programa arheoloških istraživanja nakon Drugog svetskog rata. Burdije predstavlja jedan zanimljiv uvid. Moglo bi se reći da je legitimni izvršni autoritet kao suma svih pomenutih mesto susticanja regula naučnog polja i pravila birokratije. Autor ističe da je tu reč o oblicima dominacije u naučnom polju, temporalnom i intelektualnom, koji takođe oblikuju ponašanje učesnika unutar discipline (Bourdieu 2014, 69). Prvi oblik nam, prema Burdijeu, dozvoljava da stičemo prednosti u polju, kroz pripadnost određenim institucijama, a što nužno nema veze sa pravilima naukovanja. Reč je o interesnom saglasju sa kolektivnim, kao što su odbrana zajedničkog interesa ili bavljenje zajedničkim poslovima, ophođenje u skladu sa pravilima ustanove i unutrašnje organizacije. Na primeru vidimo delatni potencijal na individualnom, ali i kolektivnom nivou, koji se posledično sliva u autoritet institucije i njenu izvršnu legitimnost.

Međutim, pored ove očigledne povezanosti, izvršni autoritet se može sagledati i kroz faktor blizine i pristupa lokalitetu. U kontekstu proizvodnje znanja, teren, između ostalog, predstavlja mesto ospoljene ritualizovane prakse prava pristupa polju. U pogledu izvršenog autoriteta, pristup se odnosi na kontrolu prostora. Dakle, reč je o demonstraciji ostvarenog prava i posedovanja moći (kapitala), čime je omogućeno ograničavanje dostupnosti određenih fizičkih elemenata znanja. Pruitt o ovom fenomenu piše kao jednom od ključnog značaja za uspostavljanje i kreiranje autoriteta u arheologiji. Ona smatra da se arheološke prakse na terenu odigravaju kroz stepene i nivoe pristupa nalazištu. U okviru terenskih istraživanja često se dešava da, prema raspodeli zaduženja, tvrdi autorka, određeni broj članova tima provede najveći broj terenskih dana daleko od „mesta dešavanja“, a pristup sondi i „centralnim“ mestima iskopavanja ima isključivo odabrani deo tima. Udaljenost od ključnih zona ili odsustvo direktnog kontakta sa najvažnijim nalazima, utiče na status unutar istraživačke zajednice, samim tim i na potencijal i prostor delanja pojedinaca. Pruitt smatra da su karakteristike izvršnog autoriteta najuočljivije kada je reč lokalitetu kojem je fizički teško pristupiti. One se najpre ogledaju u sposobnosti da se obezbedi dovoljna količina resursa i sredstava koji su neophodni kako bi se omogućio pristup i istraživanje te lokacije (Pruitt 2011, 101–104). Pritom, ponavljanja radnji uobičajenih za arheološka istraživanja, odnosno stalne posete lokalitetu ili pristupanje materijalu, doprinosi vidljivosti autoriteta, a sledstveno tome, drugi članovi tima ne dovode u pitanje validnost odluka.

Drugi primer ilustruje uspostavljanje izvršnog autoriteta kroz kontrolu pristupa. Na disciplinarnim počecima, kada su arheološka iskopavanja sprovedena kao deo kolonijalnih poduhvata „daleko od kuće“, namenski su podizani objekti za smeštaj arheoloških ekipa, takozvane arheološke baze. Kuće, kao mesta u kojima se nakon rada na terenu misli, okuplja i obrađuje materijal, ukratko – proizvodi znanje, predstavljale su trajnu investiciju tadašnjih ekspedicija, između ostalog, i u cilju uspostavljanja prisustva i „osvajanja“ novih teritorija i istraživanja prošlosti (Bennett *et al.* 2014; Morgan and Eddisford 2015). Izgrađeni objekti su bili deo kolonijalnih praksi, koji su funkcionisali dvojako, i kao smeštajni kapacitet, i kao demarkaciona mesta istraživača i istraživanih, onih koji regulišu i regulisanih. Tera Pruitt ovu poziciju naziva „čuvari kapije“, i ta pozicija kroz kontrolu pristupa postaje ključna za funkcionisanje autoriteta u profesionalnim tokovima discipline (Pruitt 2011, 254). Arheološke predstave prošlosti mogu biti stabilizovane i autorizovane kroz naučne prakse, ali ljudi stiču izvršni autoritet kroz poziciju „čuvara kapija“. Autorka smatra da oni postavljaju granice i određuju ko ima pristup i u kojoj meri, te na taj način ostvaruju izvršnu kontrolu nad aspektima procesa proizvodnje znanja.

3.2.3.2 Epistemički autoritet u arheologiji

Budući da pristup lokalitetu i materijalnoj kulturi određuje status i odnos moći onih koji lično mogu da posete lokalitet i oni koji to ne mogu, postavlja se pitanje kako to utiče na objašnjenja prošlosti. Oslanjanjem na procenu izvršnog autoriteta, zalazi se u sferu individualne ekspertize, čije odluke i sudovi utiču na to kako metodološki procesi iskopavanja, putem niza selekcija, utiču na formiranje činjenica (v. Knor-Cetina 2015, 512). Kada neko znanje ili informacija dobiju status „autoritativnog“, ljudi preduzimaju izvršne mere koje se zasnivaju na toj informaciji – na primer, u kom pravcu ili do koje dubine treba nastaviti iskopavanja u sondi. Tereni postaju laboratorije, u kojima odabrane profesionalne procedure i odluke usmeravaju tok istraživanja i imaju posledice na konačan ishod i na interpretaciju rezultata.

Primeru radi, činjenice dobijaju status autoriteta i istaknutu poziciju njihovim povezivanjem sa podobnim i pouzdanim arheologom koji vrši iskopavanja, ili drugom vrstom eksperta sa specifičnim znanjem koje je od koristi za baš taj lokalitet ili tu metodologiju. Etnografi arheoloških iskopavanja Van Reybrouka i Dirk Jakobsa (Van Reybrouck and Dirk Jacobs) daju primer kako su promene u boji zemljišta prilikom iskopavanja, kroz terenske prakse i pravila identifikovane kao negativ jama za stubove kuće. Izdvojeni deo zemlje, jama, postaje aktivni učesnik u konstruisanju znanja o prošlosti, ali samo u slučaju ukoliko je pouzdan arheolog pronađe i opiše kao takvu. Imenovanje promene boje u strukturi zemljišta jamom za stubove predstavlja kreiranje nove činjenice, a promena na terenu prelazi iz statusa nepostojećeg u „nešto“ što zadobija status nalaza (Van Reybrouck and Jacobs 2006, 37; Pruitt 2011, 84; Latour 2015). Na sličan način se mogu formirati i druga „specijalizovana“ terenska znanja, poput vrsnih crtača, stručnjaka za opisivanje slojeva ili za tipološku obradu nalaza. Sekundarni rezultat ovih aktivnosti jeste veoma važan odnos koji se stvara između arheologa kao eksperta i epistemičkog autoriteta i predmeta koji je interpretiran u procesu nastanka činjenice. Figurativno govoreći, u isprepletanom odnosu arheologa i materijalne kulture, stvarajući znanje o predmetu, osoba stvara svoj profesionalni identitet, dok predmet u procesu identifikacije stvara arheologa. Na taj način osoba stiče autoritet i status, a korišćenjem odgovarajućih alata i preduzimajući odgovarajuće arheološko ponašanje, individua artikuliše i održava sopstvenu ekspertsku poziciju, iskazujući sopstvenu kompetentnost.

Kao što su Van Reybrouck i Jakobs zaključili – „iskopavanja nisu samo mesta gde se posmatranja pretvaraju u činjenice, već i mesta gde se pojedinci pretvaraju u arheologe“⁴⁶ (Van Reybrouck and Jacobs 2006, 37). Oboje, i arheolog i jama, artikulišu jedno drugo i zajedno izviru iz postojećih terenskih praksi. Dodatno uporište pri uspostavljanju epistemičkog autoriteta čini i prisustvo kolega arheologa koji potvrđuju trenutak pronalazanja i prepoznavanja nalaza. Ukoliko se taj interaktivni proces iskopavanja, identifikacije nalaza i kolega arheologa kao svedoka ekspertize ponavlja i iznova odigrava tokom određenog vremenskog perioda, „ritualnost“ demonstracije znanja i posedovanja odgovarajućih arheoloških veština, dodatno utvrđuje i čini vidljivijim i utemeljenijim epistemički autoritet u arheologiji (Pruitt 2011, 84).

Iz ugla epistemičkog autoriteta, sledeći stepen učvršćivanja statusa arheologa kao stručnjaka dovodi se u vezu sa trajanjem ili postojanjem „ritualnih obilazaka“. Ovaj oblik „ritualnih“ ispoljavanja autoriteta ogleda se u dimenziji temporalnosti, odnosno u tome koliko puta u toku dana, nedelje, meseca ili godine arheolog može pristupiti originalnoj lokaciji ili materijalu. Može se reći da je proces sličan onome što Burdije naziva „rutinizacijom harizme“ (Bourdieu 2014, 97). Pošto je proizvodnja znanja društveno interaktivan proces, a budući da se arheološki autoritet akumulira kroz interakcije ljudi i materijalne kulture, neravnoteža moći izražena kroz dostupnost lokaliteta i materijala, iskrivljuje podatke i zaključke u odnosu na one koji imaju resurse i mogućnosti ostvarivanja neposrednog kontakta. Neophodno je da naučnik ima neki stepen pristupa materijalu, kako bi opravdao sopstvene hipoteze i zaključke. S druge strane, nečiji dominantni pristup umanjuje mogućnost kontrole, odnosno dostupnost epistemičkom izvoru nekoj drugoj osobi. Stoga ne treba da nas čudi to što Milorad Pavić Surep problematizuje upravo ovaj aspekt u vezi sa arheološkim materijalom:

Veoma je teško obezbediti tačan uvid u otkopani materijal i prikupiti sve potrebne podatke o kopanju (planove, mere, fotose, dnevnike rada, spiskove otkopanih predmeta). Još uvek kod nas caruje shvatanje da sve to valja ostaviti na slobodno raspolaganje rukovodiocu kopanja, iako se taj rad omogućuje isključivo društvenim sredstvima, i to značajnim (Павић Суреп 1956, 8).

U srži ovih i sličnih nadmetanja, jesu borbe (*sensu* Bourdieu) oko kontrole naučnog kapitala (Bourdieu 2014, 89), u ovom slučaju kontrole nad naučnom evidencijom, koja uvećava šansu za uspeh. Neosporno je zapaziti da pored toga što arheološka dokumentacija ima jasan epistemički karakter, ona igra značajnu ulogu u građenju intelektualnog nasleđa pojedinki i pojedinaca. Stoga, posmatrano iz ugla autoriteta, pitanje pristupa ima dalekosežnije posledice. Dodatno, interpretativni potencijal i uvećavanje epistemičkog autoriteta pozitivno se ostvaruju ne samo putem dostupnosti materijala, već kroz učestalost poseta, prisustvo i blizinu lokaciji, dok retkost kontakta i udaljenost deluju suprotno (Pruitt 2011, 102–106). Međutim, potrebno je razjasniti koja su to izvorišta epistemičkog autoriteta u arheologiji i kako utiču na nastajanje znanja? U oblasti kao što je arheologija, fluidne društvene prakse, poput iskopavanja, interpretacije nalaza ili osmišljavanja muzejskih izložbi, pojavljuju se u specifičnim materijalnim oblicima, kao što su tekstovi, fizičke rekonstrukcije, ilustracije ili muzejska izlaganja. Pruitt smatra da se sve formalne reprezentacije prošlosti umnogome oslanjaju na onog ko predstavlja merodavne slike prošlosti. Ona ističe da je epistemički autoritet sastavni deo procesa proizvodnje

⁴⁶ Imati na umu ranije predstavljenu diskusiju o veštinama i kompetentnosti iz ugla proizvodnje znanja. Uspešno izvedena radnja, odnosno demonstracija kompetentnosti, doprinosi građenju autoriteta i sopstvenog profesionalnog identiteta.

činjenica, ali i načina na koji su one prihvaćene (Pruitt 2011). U zavisnosti od simboličkog i društvenog kapitala, osoba će imati više ili manje manevarskog prostora da uspostavi i održi svoje ideje i narative o prošlosti. Flek govori o kolektivima mišljenja koji nalažu jednu vrstu saobraznosti sa dominantnim idejnim okvirom. Da li to onda znači da je epistemički autoritet u izvesnom smislu uvek omeđen saznavnim kapacitetima grupe kojoj pripada? Odgovor je i da i ne. Polje, potpolja i kolektivi će uvek nastojati da održe izvesnu epistemičku ortodoksiju, koja postoji u datoj saznavnoj situaciji. Međutim, sasvim je jasno do sada da je nauka i naučna produkcija znanja uslovljena različitim faktorima, ličnim i društvenim. Posledično, slično važi i za ovu vrstu autoriteta. U izvesnoj meri, on je uvek ograničen, ali utoliko i fluidan jer proizilazi iz odnosa. Kako to Kožev sažima: „Da bi autoritet postojao, mora da postoji najmanje dvoje“ (Kožev 2016 (2004), 43). U praktičnom smislu to znači da osoba može imati mnoštvo ideja i epistemički potencijal, ali ako ne postoji mnoštvo koje će da validira i podrži, autoritet, pa i saznavni, može biti upitan.

3.2.3.3. Intelktualni autoritet u arheologiji

Stabilnost i intenzitet epistemičkog i intelektualnog autoriteta na terenu dozvoljava arheologu da kreira i osmisli plan i program iskopavanja, formira teorijsko-metodološke koncepte koji će biti primenjivani, a koji su možda krajnje nezamislivi u nekoj drugoj akademskoj i arheološkoj sredini. Jasno je da se činjenice konstruišu kroz kompleksne institucionalne i lične odnose i povezanosti koje se nalaze u pozadini onoga zbog čega se određeni arheolog na terenu smatra pouzdanim ekspertom, sasvim kompetentan da identifikuje određen predmet ili promenu na mestu iskopavanja (Pruitt 2011, 103; Heking 2012). Tako se na lokalitetu Čatal Hijik (Çatalhöyük), pod rukovodstvom Ijana Hodera (Hodder 2008), metodološki primenjuju koncepti multivokalnosti i refleksnosti u istraživanju. Cilj ovog pristupa jeste autoevaluacija arheoloških praksi u procesu iskopavanja, ali i razumevanje lokalnih percepcija i ideja o lokalitetu (Bartu 2000; Hamilakis 2009). Ajfer Bartu (Ayfer Bartu) je u svojoj analizi na Čatal Hijiku zaključio da postojanje različitih percepcija, interesa i programa kritički utiče na sam arheološki proces istraživanja, samim tim i na konačne interpretacije. U postavljenom teorijsko-metodološkom okviru, arheolozi su primorani da identifikuju, ali i da budu aktivno uključeni u tokove različitih interesnih strana koje se dovode u vezu sa percepcijom lokaliteta (lokalne vlasti, lokalna zajednica itd.). Na taj način, u pokušaju da preispitaju raznorodna shvatanja ovog nalazišta kroz koja nastaju i opstaju drugačija znanja o prošlosti Čatal Hijika, arheolozi svojim aktivnostima počinju da zalaze van osnovnih granica arheološkog, ekspertskog autoriteta (Bartu 2000, 102). Rezultat ovih aktivnosti se ogleda i u tome da određeni delovi nalazišta postaju izdvojeni kao važni i otvoreni za javnost, to jest da određeni setovi materijalne kulture dobijaju poseban značaj i tretman, ne samo u arheološkoj interpretaciji, već i u širem društvenom kontekstu.

Još jedna važna odlika intelektualnog autoriteta i suverenosti u određenoj akademskoj sredini, vidljiva je kroz podsticanje praksi beleženja grešaka pri iskopavanjima na pomenutom lokalitetu. Naime, arheolozi koji učestvuju u različitim segmentima iskopavanja stimulirani su da beleže greške koje se odigravaju tokom istraživanja na terenu. Na terenu je instaliran tzv. „ispovedni“ kompjuter koji služi kao baza u koju arheolozi mogu da unose svoje beleške o emocijama koje se odnose na proces rada i greške koje nastaju u radu (Hodder 2003). U uobičajenom procesu naučnih istraživanja, pa i u arheologiji u izveštajima i dokumentaciji koja prati procese proizvodnje znanja, veoma retko se pominju greške koje nastaju: nefotografisan deo terena sa nalazima, fragment keramike pomešan sa kamenom, neprecizno izmerene dimenzije

objekta i sl. Različite ličnosti posmatraju i dokumentuju situaciju na terenu na različite načine, i bez obzira na standarde, rezultat može biti veoma raznorodna arheološka dokumentacija (Mickel 2011, 63). U najvećem broju slučajeva, proces istraživanja i stvaranja podataka je u izveštajima predstavljen kao nesputan i prirodan tok koji rezultira krajnjim zaključcima analize. Zato, praksa Jana Hodera, koja suštinski proističe iz stabilizovanog i potvrđenog intelektualnog autoriteta, predstavlja izuzetak u arheološkoj zajednici. Korisnost ovog pristupa ogleda se u „otkrivanju nevidljivog“ i razumevanju epistemoloških koraka u arheološkim praksama i konstruisanja činjenica o prošlosti. Njegova autoritativna pozicija obezbeđuje ekskluzivni uvid u proces u kom se „ništa“ artikuliše i pretvara u „nešto“, iz vizure pogreški i ispravki. Hoderov pristup predstavlja „primer dobre prakse“ koji direktno utiče na teorijske aspekte bavljenja arheologijom. On značajno menja i proširuje naše razumevanje ne samo arheoloških praksi, već i posmatranja arheoloških lokaliteta kao lokalizovanih, ograničenih oblasti, do lokaliteta kao „rastegljivog“ i društveno konstruisanog prostora moći, praksi i znanja (Hodder 2003; Hamilakis 2009, 70).

Najzad, intelektualni autoritet u arheologiji ispoljava se i kroz prakse pisanja i saopštavanja rezultata istraživanja jezikom i sredstvima koji prevode sve prethodne procese u formulisano znanje o prošlosti. Posao arheologa jeste i da produkuje nove stvari poput mapa lokaliteta, prikaza situacija na terenu, dijagrama, izveštaja, rekonstrukcija i tekstova (Pruitt 2011, 13). Proces počinje već u samoj fazi prikupljanja podataka – prepoznavanje i izbor relevantnih i bitnih informacija, zatim formiranje terenske dokumentacije – skice, fotografije, uključujući obeležavanje, sistematizacija i generalizacija, preradom „sirovog“ materijala u pisane forme (Babić 2006, 118). Tako su, iz ugla arheologa, sasvim uobičajene prakse poput pisanja dnevnika ili izrade vizuelnih rekonstrukcija, zapravo još jedan domen intelektualnog autoriteta. Akademsko pisanje ne samo da prenosi disciplinarni „sadržaj/suštinu“, već u sebi nosi i predstavljanje pisca, kao autora. Pisci reprezentuju sebe ili su reprezentovani svojim retoričkim izborima i dok biraju reči, cilj je da čitaoci budu privučeni, pod uticajem napisanog, i budu ubeđeni u napisano (Hyland 2002, 1092–1093; Foucault 2015). Samim tim, i pisanje, kao jedan od vidova izražavanja intelektualne pozicioniranosti, umnogome zavisi od epistemičkog i legitimnog autoriteta, ali i blizine, dostupnosti i učestalosti kontakta sa materijalom i lokalitetom na osnovu kog je tekst pisan. Pruitt to smatra autoritetom primarnih izvora u kojem vlada ideja da „ako ste došli sami da vidite“ i aktivni ste svedoci arheološkog materijala, onda imate više ovlašćenja da iskustveno govorite o temi⁴⁷. O tome govori Burdije kada naučni autoritet povezuje sa konceptom kompetentnosti. Reč je osobi koja je prepoznata kao autoritet da govori o nauci i u ime nauke u kojoj dela (Bourdieu 1975; 1976). Tako je, na primer, akademsko pisanje, kao i drugi oblici komunikacije i prenošenja ideja, akt uspostavljanja sopstvenog, ekspertskog identiteta. On je utemeljen kroz dostupnost prostora i arheoloških materijalnosti, poput nalaza, dokumentacije, tekstova, fotografije i sl. Setimo se na ovom mestu Gercovih uvida koji govore o tome da osoba kao autor predstavlja i utemljivača diskursa. Reč je o procesu koji stvara mnogo više od samog dela. Oblikovanjem teksta, oblikuju se osobeni koncepti, tradicije i pogledi na prošlost (Gerc 2010, 26–29; Hyland 2002, 1093; Foucault 2015, 54; Milosavljević i Ćosić 2017).

U ovom kontekstu važno je pomenuti i dodatni aspekt: i samo delo može biti autoritet (v. Mihajlović 2019). Mihajlović u svojoj studiji prikazuje kako recepcija tekstova

⁴⁷ Setimo se na ovom mestu odeljka o znanju i na koji način rad i prisustvo na terenu imaju obrazovni karakter, ali ovde vidimo da dobija i drugu dimenziju. Tako se učvršćuje nečiji stepen kompetentnosti, te status autoriteta o određenom pitanju.

predstavlja vid transformacije pisanog dela u nezavisni oblik intelektualnog autoriteta, a koji potom ima svoju „životnu putanju“ opstajanja ili nestajanja. Smatram da se sličan efekat može pripisati otkriću u arheologiji, odnosno činjenici u nauci (v. odeljak otkriću). Na ovom tragu, Kožev nam razotkriva još jednu dodatnu dimenziju. Pored toga što autori knjigom trasiraju diskurzivni put, dolazi do još jednog efekta. Reč je o autoritetu koji osoba uspostavlja nad sopstvenim delom (Kožev 2016 (2004), 65). Autor daje primere osoba kao što su osnivači umetničkih pravaca, kolonija ili neke škole mišljenja. Intelektualni autoritet kao takav deluje kroz procese selekcije, kao stožer u formiranju epistemičkih vizura. S pozicije arheoloških istraživanja, elementi kao što su teren, otkriće i pristup materijalu, takođe su deo tog obuhvata nad kojim se uspostavlja autoritet. Dakle, stvarajući sopstveno delo, osoba gradi sopstveni saznavni kapital, odnosno autoritet. Ostvaruje se izvesni stepen uzajamnosti, ne samo na relaciji autoriteta i kolektiva koji ga validira, već i na nivou autoriteta i dela, odnosno otkrića. Proces je sličan onom koji se odigrava na terenu, samo u je u ovom slučaju epistemički prostor tekst ili neka druga interpretativna forma, izložba, prezentacija lokaliteta ili rekonstrukcija nalaza. Autor je neko ko stvara mnogo više od same knjige, stvarajući svoja dela stvara i teoriju, tradiciju ili znanje o prošlosti, ali i „naučnog/u sebe“.

3.2.4 Autoritet kao „moć da“

*Autoritet postoji samo u onoj meri u
kojoj je „priznat“; i u meri u kojoj je „priznat“.*
(Aleksandar Kožev)

Sve pomenute kategorije autoriteta (izvršni – *de facto*, legitimni, epistemički i intelektualni) povezane su s pitanjima moći i kontrole nad pravima, privilegijama, proizvodnjom, reprodukcijom znanja i ideja. U tako postavljenoj slici, Burdijeovi kapitali još više dolaze do izražaja, kao potpora, a nekada i izvor moći za rađanje, održavanje ili opstanak autoriteta. Može se reći da autoritet u arheologiji kroz istraživačku i obrazovnu aktivnost, bilo na terenu ili na fakultetu, bilo u procesu nastajanja ili prenošenja znanja, uvek predstavlja vid sprovođenja moći, jer se realizuje kroz uspostavljene prakse discipline, i poseduje monopol nad onim što jeste validan i merodavan rezultat ili odluka u istraživanju. Stoga, ukoliko se autoritet razume kroz koncept „moći da“, odnosno kao kapacitet i mogućnost da sprovodi i realizuje različite prakse, otvara se mogućnost razmatranja zašto je neka „istina“ o prošlosti merodavnija od druge, ali i zašto je nečija pozicioniranost unutar discipline validnija i postojanija od drugih. U skladu sa tim, osoba ima priliku da odlučuje o tome šta su autentična objašnjenja koja definišu posmatrani fenomen. Pristup i upravljanje arheološkim materijalnostima umnogome potpomaže održavanju te slike. Ovim se ističe potencijal autoriteta, kao mogućnost delovanja, ali koje je uvek nužno u zavisnosti od društvenog prepoznavanja i odobravanja (Kožev 2016 (2004), 43). To znači i da autoritet kao takav nije nešto što se stiče, već se u izvesnom smislu on i „daje“, te zavisi od raznorodnih oblika kapitala koji omogućavaju njegovo dejstvo, a koji nužno nisu uvek u vezi sa naukovanjem (Bourdieu 2014, 82). Baš kao i znanje, autoritet je odnos.

Uočeno je da se u arheologiji intenzitet i moć autoriteta ogledaju kroz odnos različitih materijalnih i nematerijalnih praktičnih aspekata, poput posedovanja dozvola za pristup nalazima, kontrola prostornih i vremenskih dostupnosti lokaliteta, kao i učestvovanje u

međunarodnim i drugim obrazovnim forumima na kojima se proizvodi znanje. Jednako tako, ocrtava se i kroz mogućnost zaobilaženja i prevazilaženja birokratskih i administrativnih prepreka u pristupu arhivima ili muzejskim depoima koji čuvaju dokumentaciju i materijal sa iskopavanja (Hamilakis 2009, 76).

3.3 Aspekti otkrića u proizvodnji arheološkog znanja

Bogata mitologija o nesagledivosti procesa naučnog otkrića, u izvesnoj meri je dovela do paradoksalnog viđenja nauke. Poimanje otkrića kao kreativnog akta uticalo je na razumevanje pojedinih elemenata istraživanja kao iracionalnih, mističnih i nedostupnih za analizu. Istovremeno, nebrojeni narativi o tome kako se dolazilo do inovacija i otkrića u nauci, očuvalo je romantičarsko zamišljanje istraživačkog procesa, neraskidivo povezano sa likom naučnog genija koji iznenada dolazi do razrešenja.

3.3.1 Otkrića svuda oko nas

Čitajući o fenomenu otkrića u nauci nije neuobičajeno nailaziti na opise koji govore o njemu kao iznenadnom trenutku uvida, neočekivanom uspešnom razrešenju problema ili u slučajnom pronalasku. Ono što najčešće prati ovako skiciran pojam je da se neočekivana rešenja skoro po pravilu odigravaju na sasvim neobičnim mestima ili tokom svakodnevnih aktivnosti, u šetnji, tokom vožnje bicikla, u autobusu ili čak i snu (Škorić 2010, 235). Jedan od primera koji zadivljujuće ilustruje pomenuto gledište je priča o Kekuleovom otkriću strukture benzena. Naime, nadahnut slikom koja mu se javila u snu, zmija koja sebi grize rep, Kekule se dosetio da je benzen moguće predstaviti putem ciklične strukture, umesto linearne, koja mu je do tada zadavala probleme i ostavljala jedan atom vodonika viška. Postojali su pokušaji osporavanja njegovog otkrića, tvrdeći da nije on **prvi** (podvukla autorka) koji je tako definisao benzen, međutim, to je kasnije pobijeno naknadnim arhivskim istraživanjima (Robinson 2010). Zatim, izuzetno je interesantan narativ otkrića koja se odigravaju neplanirano ili u vrtlogu srećnih okolnosti. U tom pogledu zanimljiv je primer slučajnog otkrića efekta grejanja mikrotalasnog zračenja. Sredinom XX veka Persi Spenser (Percy Spencer), samouki inženjer i inovator, radeći na jednom sasvim drugom zadatku, shvatio je potencijal ove vrste zračenja kada su radio talasi otopili čokoladicu koju je tada imao u džepu. Ovo otkriće kasnije je dovelo do razvoja tehnologije mikrotalasnih rerni (Voss 2015). U istoriji nauke mnoštvo je primera i narativa kao što su priče o strukturi benzena i talasima koji tope slatkiše. No, kritički osvrti na fenomen otkrića nalažu da se zapitamo da li su stvari zaista tako jednostavne. Upravo raznorodnost slučajeva istraživačkih poduhvata govori u prilog tome da postoje različiti faktori koji utiču na to kako i zašto dolazi do otkrića.

Iz ovog ugla čine se interesantnim rezultati studije o karakterizaciji naučnog otkrića i kako ga istraživači subjektivno tumače. Analiza je obuhvatila intervju sa dvadeset jednim naučnikom iz oblasti prirodno-tehničkih nauka. Konačni ishod razgovora je konsenzus oko osnovnih karakteristika otkrića kao nečeg što predstavlja novinu, dopunu novih ideja, jer je otkriće nešto prethodno neviđeno, nešto što ne postoji u literaturi ili jednostavno predstavlja pronalaženje nečeg novog i neočekivanog (Blake i Rendal 2006, 43–45). Rezultati ovog istraživanja skreću pažnju na važan aspekt pojma. Otkriće je promena nekog znanja, unutar specifične oblasti, u znanje + 1. Ono uvek podrazumeva novu informaciju, bez obzira na to da li govorimo o uklapanju u postojeće idejne okvire ili formulisanje teorija izvan dominantnih intelektualnih struja. Stoga, ne čudi tendencija da se istraživanje svemira i udaljenih galaksija izvan poznatih granica planete Zemlje smatra

trećom erom velikih otkrića (Logsdon 2023). To je zaista veoma očit primer izlaska izvan granica poznatog i dostupnog, u kome je većina istraživačkih misija skoro pa predodređena na susret sa novim znanjima. Želja za istraživanjem neznanog i neispitanog u kosmosu nije zaobišla ni arheologiju, niti heritološke diskusije (Parcak 2019; May 2020; Holcomb et al. 2023). Međutim, ne moramo da idemo preko granice Zemljine atmosfere kako bismo ispitivali nepoznate svetove. U ranim nastojanjima ispitivanja prošlosti, period velikih geografskih otkrića nedvosmisleno svedoči o pomenutoj perspektivi. Na prelazu iz XVIII u XIX vek, obojena romantičarskim duhom, težnja ka sticanju znanja i osvajanju prošlosti u različitim delovima sveta obeležila je pohode na takva udaljena mesta. Poput istraživanja svemira, tadašnji poduhvati su otvarali vrata ka neistraženim i *drugim* svetovima. Ovaj zanos uticao je na stvaranje novih prostora za arheološka istraživanja, kao što je, na primer, slučaj sa otkrićima u Egiptu do kojih je došlo u vrtlogu mode traganja za egzotičnim i dalekim zemljama, ali i Napoleonovom invazijom (Schnapp 1996, 275–316; Palavestra 2011, 66–68). Međutim, pomenuti prodori i osvajanja predstavljaju izuzetno problematične periode u otkrivanju prošlosti u kontekstu kolonijalističkih imperativa, a čije posledice imaju snažan eho i u savremenim kontekstima (up. Moro-Abadía 2006).

No i pored razlika, zajednički imenilac istraživanja svemira i ranih pokušaja pronalazaka prošlosti predstavlja susret sa do tada neispitanim prostorima i fenomenima. Posmatranje otkrića iz ove perspektive i susret sa *novim* zapravo je vrlo blisko arheološkim procesima ispitivanja prošlosti. Kadgod i gdegod su arheolozi tražili i istraživali prošlost, nailazili su na otkrića, mala ili velika, naizgled beznačajna ili ona od velike važnosti (Shanks 1992, 16–17; Schnapp 1996; Edgeworth 2006 (1991)). Zato je tema otkrića oblikovala arheologiju od samih početaka i predstavlja konstantnu nit koja se provlači kroz kompleksnu istoriju discipline. Kao i u nauci, osvrta na arheološka istraživanja su imala romantičarski prizvuk i često su pisana u stilu istorijskog spektakla, stvarajući gotovo hermetičku sliku o zlatnom dobu arheologije. Čest sadržaj takvih tekstova su priče o značajnim otkrićima poput Šlimanovih iskopavanja Troje, potom otkriće Knososa ili Maču Pikčua (Kolen 2009, 211–214). Perspektiva se uklapa u opšte zastupljeni stav da su kroz istoriju nauke otkrića nebrojeno više puta slučajno izbila na svetlost dana u spletu uzbudljivih okolnosti rada nekog naučnog vizionara.

Međutim, ukoliko bi se posmatrale okolnosti izučavanja ili konteksti otkrića u potpuno različitim oblastima postaje jasno da su naučni pomaci mnogo kompleksniji proizvod nego što se to u prvi mah čini. Osobenost otkrića u arheologiji je ta da ono ima moć da nevidljivo učini vidljivim, uokvireno željom da se (sa)zna, suoči sa „drugim“ ili nečim što do sada još uvek nije osvojeno u sadašnjosti. Kako bi se bolje razumeo nastanak interpretacija i proizvodnja znanja u arheologiji, u ovom tekstu težim da rasvetlim pitanje: koje su karakteristike otkrića u arheologiji i koju ulogu ono zauzima u procesu formiranja „istina“ o prošlosti? Stoga, da bi bilo moguće da uronimo u razradu odnosa otkrića i arheologije, neophodno je ukratko objasniti pojavu i razvoj koncepta naučnog otkrića kroz istoriju nauke, odnosno, osvrnuti se na neke od osnovnih diskusija i razumevanja ovog pojma.

3.3.2 Kratak pregled pojma otkrića u nauci

Uvid u istoriju razmatranja pojma otkrića nedvosmisleno ukazuje na njegovu kompleksnost. Usled inherentne složenosti koncepta, danas posedujemo impresivnu zbirku studija otkrića koje dolaze iz filozofskih, istorijskih, psiholoških i socioloških istraživanja. Etimološke odrednice reči otkriće upućuju nas na činjenicu da ono podrazumeva izvesno postignuće. Primera radi, ako govorimo arheološkim rečnikom, reč

otkriće može da označava radnje poput: predmet je pronađen ili posuda je otkrivena. Na ovaj karakter pojma otkrića ukazuje nam Aleksandar Jokić pišući o *Pojmu duha* Gilberta Rajla (Ryle 1949). Jokić navodi da Rajl pravilno primećuje da „otkriće“ spada u grupu reči kojima se označava da je nešto postignuto, odnosno neki uspeh (Jokić 1996, 80). Autor dalje navodi da, koristeći „otkriće“ u tom smislu, impliciramo da se postizanje određenog događaja ostvaruje kroz sprovođenje specifičnih postupaka koji imaju za cilj uspešno postignute radnje⁴⁸. Ako posmatramo pojam iz ove perspektive, uviđamo mogućnost da se otkriće sagleda u izvesnom smislu i kroz jednu vremensku dimenziju. Iako se u sociologiji nauke otkriće sagledava u nešto širem smislu, gleda se da se otkriće može povezati sa nekim trenutkom u vremenu ima velikog značaja u pogledu građenja arheološkog znanja. Naime, vizura ima poseban značaj u kontekstu terenskih istraživanja na kojima se ovaj aspekt otkrića najjasnije ilustruje kroz susret sa materijalnim ostacima (Edgeworth 2006 (1991); 2011). Ipak, karakter rada na terenu može dovesti pojam otkrića i do jedne vrste apsurd. Ako otkriće razmatramo samo iz ugla postignuća i pronalaženja predmeta, na iskopavanjima se nailazi na mnoštvo materijalnih ostataka. Međutim, kao što smo to ranije videli, nije svaki pronađeni fizički trag onaj koji izaziva pažnju, zaustavlja radove i čini epistemički rez u vremenu. Drugim rečima, nije svaki nalaz novina, samim tim dolazi do izražaja temporalni karakter proglašavanja nečim *otkrićem*.

Jasno je da proglašavanjem otkrića dolazi do izvesne promene, ali je veliko pitanje koji su procesi otkrića unutar naučnih praksi i da li je moguće svesti sve na jedan vremenski reper. Kada nešto otkrijemo, da bi se završena radnja smatrala uspešnom, ona nužno podrazumeva neku dodatnu vrednost, odnosno stanje drugačije od prethodnog. Iz ovoga se može zaključiti da je pojam otkrića blisko povezan sa poimanjem promene. Proučavajući pojam otkrića, ono neminovno postaje prostor analize u kome se susreću pitanja proizvodnje znanja i inovacija u nauci. Zato je možda važnije pitanje karaktera *trenutka otkrića*. Odnosno, koje epistemičke situacije dovode do toga da se nešto razume kao saznavno drugačije, usled čega nastaje istraživački preokret. Svi navedeni aspekti se dovode u vezu sa tri ključna problema: momenat otkrića, lociranje otkrića i pripisivanja otkrića (Jokić 1996, 82). Jednostavno rečeno, otkriće podrazumeva epistemičku promenu koja ima i svoju vremensku i vrednosnu dimenziju. Nešto složenija su pitanja o otkrivačkoj putanji autora odnosno učesnika u procesu, o dolasku do otkrića i njegovom proglašavanju, kao i pitanje o vremenitosti.

U zavisnosti od dominantnih teorijskih pravaca, otkriće se različito sagledavalo, tako da se izučavao samo jedan njegov deo, takozvani logički, objektivni element otkrića, dok su se drugi delovi, uglavnom idejni aspekti, smatrali nedokučivim segmentima fenomena (Schickore 2022). Autorka Jutta Šikore (Jutta Schickore) tvrdi da se sve analize i problematizacije naučnog otkrića zapravo mogu smestiti u pomenute antipodne kategorije, u izučavanje subjektivnog aspekta otkrića, najčešće povezanog sa individuumom i, s druge strane, u potvrdu otkrića. Ona navodi da su se filozofski naponi izučavanja fenomena otkrića odigravali u nekoliko faza. Pre tridesetih godina XX veka nije bilo osobitih razlaganja otkrića na već pomenute elemente, već se ono sagledavalo kao jedan celovit proces u proizvodnji znanja. Budući da je gleda se bilo prilično uopšteno, samim tim nije se ni dublje zalazilo u diskusije o značenju otkrića i da li se ono sastoji od nekih posebnih delova, te na koje bi se onda elemente pojmovna odrednica odnosila. Kao prekretnicu u proučavanju otkrića Šikore navodi izdvajanja gledišta otkrića kao procesa

⁴⁸ Setimo se na ovom mestu postignuća, kompetentnosti i uspešno izvršene radnje o kojoj sam govorila unutar razrade koncepta znanja.

stvaranja novih ideja, čime je postavljen kamen temeljac diskusijama distinkcije između konteksta otkrića i konteksta opravdavanja, a koje će dominirati tokom XX veka (Schickore 2022).

Kad govorimo o kontekstu otkrića, tokom XX veka većinom su prisutna iracionalistička shvatanja procesa otkrića. Stanovište podrazumeva da je nemoguće ili čak suvišno baviti se proučavanjem otkrića, jer su u pitanju iracionalni procesi individua koje nije moguće naučno analizirati. Reč je o subjektivnom, neuhvatljivom kreativnom i kognitivnom trenutku koji se odigrava u glavi naučnika i najčešće se opisuju kao „eureka trenutak“ ili „aha iskustvo“. Pošto su takvi trenuci nepredvidivi i deo nesamerljivih procesa stvaranja ideja, sami činovi otkrića su otporni na proverljivost i replikabilnost (Јокић 1996, 8–26). Ako prihvatimo ovu perspektivu, Marko Škorić nas upućuje da treba razlikovati dva pristupa analizi kreativnih procesa. Prvi ističe trenutke iznenadnih uvida (*Aha Erlebnis*, odnosno eureka momenti), dok drugi naglašava razvoj ideja kao kreativni kontinuirani proces, a ne kao izolovani događaj. Iako su neočekivani uvidi i razvoji događaja veoma česti u naučnim procesima, Škorić smatra da njihovim svođenjem na konkretan trenutak pravi mnogo više štete nego koristi. Situiranje „aha“ doživljaja u jednu vremensku tačku osporava složenu temporalnu dimenziju otkrića, ali i mogućnost sagledavanja drugih faktora koji utiču na procese istraživanja. Škorić ukazuje na to da bi precizniji opis pomenutih iznenadnih uvida i eureka momenata morao uključivati različite vremenske stupnjeve poput učestalosti, brzine i trajanja. Time otkriće prestaje da se sažima u jedan konkretan trenutak, već se sagledav kao proces (Škorić 2010, 235–236). Međutim, važno je naglasiti da proučavanje stvaralačkog i kreativnog aspekta otkrića i dosezanja novih ideja nikada nije zaista nestalo kao istraživačka tema. Pitanje zadržava svoj značaj, obogaćeno istraživanjima i uvidima iz domena kognitivnih nauka, društvene psihologije i sociološke analitičke strategije.

S druge strane, pod velom logičkog empirizma, javile su se nove ideje naučnog otkrića koje su svoje uporište našle u normativnom shvatanju istraživačkog procesa, kao preciznog i samim tim podložnog analizi (Јокић 1996, 15–16). Ali to nije važno za pojam otkrića *in toto*. Naime oni su nastavili tradiciju dihotomije otkrića na nesaglediv i proverljiv deo. Problemizovanje otkrića kroz sočivo logičkog empirizma najbolje je predstavljeno kroz Rajhenbahovu distinkciju između konteksta otkrića (*Entdeckungszusammenhang*), kao nedokučivog dela i konteksta opravdanja (*Rechtfertigungszusammenhang*), kao proverljivog elementa (Јокић 1996, 18; Kameroner 2015, 41–42). Pomenuta distinkcija ne odmiče previše od uobičajene dileme koja se prethodno mogla čuti u iracionalističkim pristupima otkriću. Razlika je što Rajhenbah prepoznaje da postoje proceduralno jasni i logički merivi koraci naučnih istraživanja koji vode do otkrića (kontekst opravdanja). Pored toga postoje i elementi misaonih procesa koji su subjektivni i misaoni procesi, kontekst otkrića, koje nije moguće analizirati. Mnogo decenija kasnije, Karl Poper u delu *Logika naučnog otkrića*, nedvosmisleno razvija jednu iracionalističku poziciju, koja ne potire sasvim teze logičkih empirista. To je sasvim ironična situacija imajući u vidu njegove teze o nepostojanju logike naučnog otkrića i otporu prema indukciji (cf. Poper 1973, 61–62; Јокић 1996, 28). Prihvatajući Rajhenbahovu formulaciju distinkcije između konteksta otkrića i konteksta opravdanja, Poper je smatrao da je moguće proučavati samo kontekst opravdanja (ili opovrgavanja), u kojem dovršene hipoteze predstavljaju pripremljene i formulisane te ih je moguće podvrgnuti proverbi (Popper 1973, 64). Glavno uporište Poperovog stava leži upravo u tome što je on rast ljudskog znanja video neodvojivo od procesa mašte i imaginacije koja se odigrava u fazi formulisanja novih teorija (Thornton 2023). U izvesnom smislu ova Poperova

opredeljenost ne treba previše da nas iznenađuje budući da je veličao metodološki aspekt naučnog istraživanja (Fuller 2015, 156), dok teorija pripada kreativnom i neproverljivom delu, te su one mistični deo razvoja znanja. Kasnije filozofske diskusije preorijentisale su se na samu distinkciju. Fokus je postala rasprava o tome gde se linija distinkcije podvlači i koje su posledice po filozofska istraživanja (Schickore 2022).

Od sredine XX veka otpočela je era slabljenja klasične podele, odbacivanjem da je otkriće mistični neuhvatljivi proces i zastupanjem stava da je otkriće jedan logičan postupak. Naredne generacije istraživača koje su na ovaj način pristupale otkriću slagale su se oko toga da postoje razlike u pogledu formulisanja i smišljanja teorija i hipoteza, te njihovog testiranja. Ne postoje univerzalne smernice ili mašina za otkrića koja nas može lako i bez lutanja dovesti do dekonstrukcije procesa građenja novog znanja. To ne znači da ne postoje načini sagledavanja procesa istraživanja i razmatranja puteva sticanja znanja (Jokić 1996, 17; Schickore 2022). Jedno od prekretničkih dela koje obeležava napuštanje tvrdog programa klasične distinkcije je knjiga *Obrasci otkrića* (Patterns of Discovery) Norvuda Rasela Hanson (Norwood Russell Hanson). Hansonov pristup nudi izmeštanje iz uobičajenih okvira deduktivnog i induktivnog zaključivanja i oživljava ranije uspostavljenu ideju abdukcije (Schickore 2022). Autor je zamerao Poperu razdvajanje konteksta otkrića od opravdanja tvrdeći da on samo ispituje logiku konsolidovanih tekstualnih iskaza, odnosno naučnih izveštaja, a da se zaista ne bavi problemom otkrića (Jokić 1996, 43). Hansonovo stanovište je posebno interesantno jer zastupa poimanje otkrića, odnosno postupka uspostavljanja novih hipoteza kao nečega što se dešava i pre nego što ona biva potvrđena. Ovim autor uspeva da prevaziđe pređašnju distinkciju, objedinjujući je u jedan pragmatični epistemički akt. Vrlo grubo sumirano, reč je o primeni abdukcije, procedure zaključivanja na osnovu dostupnih podataka, a koja vodi do najboljeg rešenja, odnosno najverovatnijeg mogućeg zaključka. Karakteristika ovog pravca zaključivanja je da se najčešće polazi od nekih neočekivanih situacija, podataka ili anomalija u posmatranom okviru. Pored toga što se mnogi naučnici slažu oko tvrdnje da se abdukcija veoma često koristi u svakodnevnom životu, ali i nauci, njen status u istraživačkom procesu je ipak problematičan i upitan (Jokić 1996, 43–44; Schickore 2022). Međutim, osnovni postulat abdukcije korespondira sa istraživačkim aspektima sa kojima se mnogi arheolozi susreću, u vidu neočekivanih situacija na iskopavanjima. Time postupak rezonovanja može da predstavlja interesantan prostor promišljanja o procesima sticanja arheološkog znanja (Thomas 2015, 257; Babić 2018, 29). Kritički posmatrano, gledište može predstavljati i koristan okvir za promišljanje takozvanih srećnih i slučajnih otkrića u nauci.

Ideja koja je otvorila drugačije polje preispitivanja nastanka novih činjenica i teorija jesu uvidi Tomasa Kuna (Thomas Kun) i njegovo delo *Struktura naučnih revolucija* (Kun 1974). On se svojom teorijom udaljava od logike otkrića, stavljajući akcenat na istoričnost i stupnjevitost znanja, otelovljeno kroz njegov koncept paradigmi. Suštinski, pitanje otkrića je za Kuna uokvireno formulisanjem novih činjenica i njegovog koncepta paradigmatskih promena (Kun 1974, 99–100; Schickore 2022; Bird 2022). Kunovi uvidi dodatno rasvetljavaju stav da postoji niz uslova koji moraju biti zadovoljeni da bi razumeli kako dolazi do otkrića, naročito ako problem otkrića posmatramo kroz prizmu stanja paradigme, krize i uslova promena (Škorić 2010, 111–116). Takođe značajan uvid koji se dovodi u vezu sa otkrićem, a koji je Kun nedvosmisleno problematizovao, jeste nemogućnost uspostavljanja tačnog momenta otkrića i pripisivanja zasluge otkrića (Kun 1974, 100–105; Jokić 1996, 82–83).

Možda najvažniji iskorak ka uklanjanju bremena dominantnih debata o otkriću u

prethodnom veku, čine studije naučnih praksi i socijalna epistemologija. Iako je u izvesnom smislu i ranije bilo naznaka da otkriće nije samo u glavi pojedinca ili pojedinke, već da se ono mora sagledavati kao kolektivno postignuće i kao rezultat različitih pregovaračkih procesa kroz koje se konstruišu narativi otkrića, proizvode činjenice i određeni oblici (Brannigan 1981, 175; Neressin 2008, 4–5; Kamerer 2015, 42; Schickore 2022). O tome se već govorilo detaljnije u odeljku o proizvodnji znanja i udelu kolektivnih aspekata u generisanju novina u istraživanju. Suština na koju se ovde možemo vratiti je Flekov stav da se otkriće mora razumeti kroz prizmu društvenog događaja (Flek 1935/1979, 76; Škorić 2010, 346). Međutim, podseća nas Škorić, nipošto ne treba zanemariti ulogu individue u procesu naučnih otkrića. Time se ne potire Flekov stav da je otkriće uvek socijalni događaj, ali kao što će nadalje biti razrađeno u tekstu, neizostavno je da se otkriće podjednako povezuje i sa pojedinačnim osobama, a koje obitavaju unutar kolektiva. Setimo se Burdijea koji ističe da naučni autoritet, a samim tim i sve u vezi sa naukom, ima veze sa validacijom pripadnika polja. U tom smislu, otkriće postoji na jednoj fluidnoj niti između osobe koja uočava i društvenog, koji prati, odobrava ili opovrgava proces formulisanja nove ideje (Škorić 2010, 347). Dakle, iako je društveni aspekt otkrića neizbežan i važan, ne treba u procesu otkrića zanemariti i kontekst individue, odnosno nosioca otkrića. Uloga individue bolje se razume ukoliko uposlamo Burdijev koncept habitusa, ličnog i disciplinarnog.

Rezultat pregleda istorijata istraživanja i analize otkrića u nauci pokazuje da je, uprkos disciplinarnim razlikama, moguće uočiti centralne ideje i karakteristike koncepta naučnog otkrića. Ukoliko uzmemo u obzir način na koji arheologija kao nauka funkcioniše, odnosno koja su teorijska i epistemološka izvorišta discipline, za razumevanje prirode arheološkog otkrića i uloge u procesu formulisanja interpretacija prošlosti neophodno je, osim konteksta opravdanja, uzeti u obzir i kontekst otkrića. U tom smislu, analizi problema otkrića u ovom istraživanju pristupa se jednako vrednujući problem opravdanja, kao i kontekst otkrića, vrednujući individuu jednako kao i socijalne faktore, jer naučno otkriće nije ishod već etapa u procesu proizvodnje znanja i artikulacije ideja.

3.3.3 Arheologija i otkrivanje prošlosti

Ukoliko pogledamo najčešće naslove u popularnim prikazima arheologije, skoro u svakom od njih nailazi se na reč otkriće praćeno pompeznim atributima *spektakularno*, *veličanstveno*, *nesvakidašnje*, *misteriozno* itd. Razlog velike popularnosti u medijima proističe iz toga što arheološka otkrića, pored aure intrigantnog ili misterioznog, mogu imati i veoma jaku ulogu ukoliko se uklapaju u željenu sliku koja je neophodna široj javnosti na lokalnom, regionalnom ili nacionalnom nivou (Díaz-Andreu and Champion 1996; Kolen 2009, 214–217). Bez obzira na sve idejne promene i intelektualne tradicije, trop otkrića je duboko utkan u arheološku disciplinu. Posledica ovakvog razumevanja nastala je iz činjenice da i u okviru same discipline uloga otkrića nije naročito problematizovana, posebno kada je reč o epistemološkim implikacijama. Zapravo, u najvećem broju slučajeva otkriće je i u arheološkim tekstovima bilo deo jedne romantičarske slike o pohodima i istraživačkom pregalaštvu istaknutih ličnosti kroz istoriju discipline. Jednako je i arheološki teren, kao prostor otkrivanja prošlosti i „praktikovanja“ znanja imao važno mesto (Schanpp 1996; Fagan 1996; Olsen et. al 2012, 59-72).

Jedno od veoma zanimljivih putovanja kroz istoriju arheoloških otkrića o kojima su, kada god je to bilo moguće, pisali sami arheolozi – otkrivači, jeste zbornik radova *Svedok otkrića* (*Eyewitness to discovery*) koji je priredio Brajan Fagan (Brian Fagan), profesor arheologije i autor mnogih naučno-popularnih arheoloških knjiga. Iako pisana za

profesionalnu i širu javnost, značaj ove publikacije je višestruk, jer predstavlja zbirku narativa o otkrićima i o uzbudljivoj prošlosti arheologije. Iznad svega, vrednost publikacije ispoljava se u tome što pruža odlično štivo za analizu ličnih osvrta istraživača na otkrića, na koji način struktuiraju vremensku dimenziju i kontekst, te promene i recepciju u stručnoj javnosti. Fagan se u uvodu zbornika radova detaljnije bavi pitanjem šta sve određuje otkriće u arheologiji. Kako je istakao, prilika za mnoga spektakularna otkrića ima puno i ona se mogu ukazati na najrazličitije načine. Autor daje primere grobnice Gospodara Sipana (El Señor de Sipán) u Peru, koja je otkrivena kada su se pljačkaši grobova nenadano našli nad njom i prokopali tunel do grobnice, ili kada su beduini koji su tražili izgubljenu kozu slučajno pronašli Svitke sa Mrtvog mora. Ipak, najveći broj današnjih otkrića u arheologiji proističe iz organizovanih iskopavanja, zbog čega Fagan postavlja pitanje: „Koji to kvaliteti ili osobine vode glavnog arheologa na terenu do otkrića?” Primera radi, on ističe da su strpljenje i izdržljivost u slučaju Hauarda Kartera (Howard Carter) pomogli njegovim istraživačkim poduhvatima u Dolini kraljeva u Egiptu. Potom, autor smatra da je važno imati razvijen sluh i oko za pejzaž, osećaj za obrasce naseljavanja i korišćenja prostora u prošlosti, ali i sposobnost projektovanja u daleku prošlosti i davno izgubljene svetove. Na taj način su istraživači uspeali da otkriju majanske ceremonijalne centre u gustim prašumama Amazonije. Da li zdrav razum, izražene opservacijske moći, pita se Fagan, i iznad svega, velika radoznalost predstavljaju suštinske karakteristike istraživača prošlosti? Danas postoji više hiljada arheologa koji rade širom sveta, ali tek određeni broj poseduje izraženu crtu jake radoznalosti koja prosečnog arheologa na terenu pretvara u brilijantnog istraživača (Fagan 1996, 5). Najzad, Fagan smatra da je radoznalost vodila Artura Evansa od sićušnih ureza na kamenim pečatima, koje je ugledao na atinskim pijacama, do palate na Knososu i davno zaboravljene civilizacije. Autor ilustruje da je na sličan način i Džordž Bas (George Bass), vođen jakom radoznošću, tražio od lokalnih gnjuraca da obrate pažnju na gomile bakarnih ingota za koje je pretpostavljao da se nalaze pod morem na turskoj obali. Rezultat je bilo otkriće olupine broda Uluburun prepune tovara koji je u trenutku potonuća bio na njemu. Dakle, prema Faganu: „Upornost, bezgranično strpljenje i tehničke veštine su esencijalne“ (Fagan 1996, 5). O ulozi upornosti svedoči jedna izjava Dragoslava Srejića o pristupu istraživačkom radu na terenu:

Ja sam kopao na desetine i desetine mesta, sa manjim ili većim uspehom, ali nisam tordoglavo ostajao na jednom mestu, već kad bih video da to nije ono mesto koje pruža odgovor, brzo sam menjao plan, koncept i kretao u novi poduhvat, u novi projekat (Ostavština za budućnost 1994, 23.5–24,06⁴⁹).

Međutim, postoji još jedan magični sastojak na koji nam skreće pažnju. Reč je o strasti i ubeđenju da su istraživački instinkti tačni da će se isplaniranim radom na terenu doći do otkrića⁵⁰. Fagan važnost posedovanja ove, kako kaže, magične osobine, obrazlaže sećanjem na predavanje Luisa Likija iz 1958. godine održanog na Kembridžu. Fagan piše da je Liki tom prilikom izjavio da je samo bilo pitanje vremena kada će pred njega izbiti na svetlost dana najstariji fosilni ostaci u klisuri Olduvaja (Fagan 1996, 5). No, ne moramo da idemo izvan granica srpske arheologije. Setimo se i Srejićevih izjava o Lepenskom Viru u kojima navodi da možda nije znao da će naići na tako nešto, ali da je ipak imao neku vrstu osećaja da će se pojaviti nešto poput ovog eponimnog nalazišta. Slika se uklapa u

⁴⁹ Budući da je u pitanju intervju, brojke označavaju minute.

⁵⁰ Ovde bih želela da se podsetimo primera o tezi sigurnosti u vezi sa pojmom znanja, u kome je istaknuto da postoji lična dimenzija osobe koja istražuje i poverenja u sopstveni naum i plan u istraživanju.

koncept riznice retrospektivnih priča, uzvišenih narativa velikog istraživača-heroja koji je predosećao ono što je hteo da otkrije.

Imamo li na umu konstruktivistički karakter građenja znanja, to ne treba da nas preterano čudi. Marko Škorić ističe da o otkrićima u nauci najčešće saznajemo od samih istraživača koji priču o događaju obično beleže posle izvesnog vremena (Škorić 2010, 233). Međutim, takvi kondenzovani osvrti najčešće remete mogućnost kritičkog sagledavanja celokupnog procesa istraživanja, pa i otkrića. Iz priloženog vidimo da se ne govori samo o subjektivnom predosećaju ili srećnim okolnostima, postoje epistemički okviri na kojima se zasniva „intuitivno“ iščekivanje otkrića.

Shodno predloženom, vredi se zapitati „kako arheolog stvara svoja otkrića“⁵¹ (Fagan 1996, 5). U postprocesnoj arheologiji, na različite načine je prisutan stav da arheološko otkriće izaziva snažan osećaj neposrednog prisustva prošlosti. Tokom rada na arheološkim iskopavanjima različiti slojevi tla, pesak, kamenje, humus, pomalaju se pred očima arheologa i radnika na terenu, koji „rutinski“ iskopavaju celine. U kakofoniji zvukova različitih alatki koji uklanjaju slojeve naslagane prošlosti, one od interesa i one manje važne, naiđe ostatak koji ima kapacitet da naruši telesnu i intelektualnu rutinu iskopavanja. To su situacije tenzija i uzbuđenja koji menjaju našu percepciju usled neočekivanog razvoja događaja (Edgeworth 2006 (1991), 148). Stanovište nas upućuje natrag na teren i podseća nas na to koliko je za formiranje arheološkog znanja i koncept otkrića značajno biti na licu mesta, u praksi, na vetru i kiši ili u tami i vlažnosti pećina, usred blata i iskopavanja na terenu (Kolen 2009, 217; Shanks 1992, 46; Edgeworth 2006). Pored terenskog rada, neodvojiv element univerzalnih vrednosti u arheološkom svetu predstavlja i materijal koji se iskopava (Olsen 2002, 199–200; Palavestra 2013). Pitanje kojim ću se nadalje baviti tiče se pojma otkrića iz perspektive epistemičke trijade: teren – osoba – materijalni ostaci.

3.3.4 Otkriće između terena i artefakata

Možemo reći da, usled akumulacije prošlosti i znanja o njoj, otkrića se u arheologiji mogu odigravati na više lokacija – u laboratoriji, kabinetu, čitaonici, biblioteci itd. Međutim, kao što se iz prethodnih odeljaka moglo videti, teren zauzima posebno mesto u arheološkim procesima formiranja znanja o prošlosti. Kako Bjornar Olsen (Bjørnar Olsen) sugerise, oni predstavljaju neku vrstu institucionalizovanog „čišćenja terena“, ritual koji se odvija i učestvuje u konstrukciji prošlosti i sadašnjosti u isti mah. Odnosno, arheološki teren predstavlja prostor gde artefakti i različite strukture iz drugih vremena i prostora postaju vidljivi i dostupni u nekom drugom vremenu i prostoru. Za razliku od ranije pretpostavke da na terenu treba precizno evidentirati ono što objektivno postoji, novi pristupi u arheološkoj teoriji ističu društvene i subjektivne aspekte iskopavanja tvrdeći da su od fundamentalnog značaja za interpretaciju koja se proizvodi (Lucas 2001; Babić 2006, 115–119; Edgeworth 2011, 44–45; Olsen 2012 et al. 72–75). Proces je omeđen različitim pojedinačnim, grupnim i institucionalnim programima istraživanja. Na primer, to može da se odnosi na odabir lokacije i metodologije iskopavanja ili uređivanja prostora lokaliteta formiranjem i odvajanjem zona iskopa od drugih istraživačkih mesta aktivnosti.

Na taj način dolazi do gradacije u dostupnosti istraživačkih prostora, formulisanja centra i periferije lokaliteta, nivoa pristupa, što se sve odražava na celokupni odnos sa materijalom koji se iskopava. O tome govori Kunova teza koja tvrdi da bi neko otkrio nešto, mora biti svestan značaja postignuća, odnosno mora biti svestan potencijala

⁵¹ U originalu izjava glasi: *How archaeologist make their discoveries?*

otkrivenog. Naime, on naglašava da je priroda naučnih otkrića delimično uslovljena načinom na koji ih prepoznamo, a naša perspektiva igra ključnu ulogu u definisanju onoga šta se smatra otkrićem. Ovaj pristup usmerava pažnju sa unutrašnjih, mentalnih procesa na socijalne mehanizme prepoznavanja koji određuju kada se rešenje paradigmatskih problema tretira kao otkriće u okviru istraživanja (Kuhn 1962, 763; Brannigan 1981, 133). Flek te situacije poredi sa aktom osvajanja nečeg novog i vrednog, kroz prizmu čuvene Cezarove izreke – *veni, vidi, vici* (Fleck 1979 (1939), 84). Sa stanovišta arheologije, nije samo reč o pažnji koju neki zanimljiv nalaz može da stvori na terenskim istraživanjima, te da preokrene tok rada i naše koncepcije. Da li će nešto biti izdvojeno kao otkriće ima veze i sa epistemičkim kapacitetima i predidejama sa kojima se stupa na teren (Edgeworth 2006 (1991)), 150). Srejović nam daje dobar primer kako to može da izgleda:

Što se tiče te moje arheološke sreće... ne znam na koji način ja dolazim do tih sjajnih otkrića, mislim da je tu u stvari nešto drugo, a ne samo sreća kako se to kaže. To je rezultat moje tvrdoglave upornosti i čini mi se, jednog znanja, ne samo arheološkog znanja, nego jednog osećaja dokle treba tražiti, dokle se treba zadržati na jednom problemu. Mora čovek da ima jedan određeni koncept, da zna šta traži. Ne može se tek tako očekivati da se nešto nađe, mora se imati prvo jedna ideja o stvarima, treba imati ideju šta se moglo desiti na tlu i terenu na kome mi danas živimo i koga recimo ja treba arheološki da istražim. I treba da znam šta treba tu očekivati u kom vremenskom razdoblju (Ostavština za budućnost 1994, 24,06').

U navedenim rečima imamo priliku da se susretnemo sa više aspekata o kojima sam već govorila, sa predidejom, upornošću i konceptualnom skelom. Srejović prikazuje da odlazak na iskopavanja nije bezidejni čin koji će rukovodioca potencijalno da dovede do srećnog, neočekivanog ishoda i značajnog nalaza. Naprotiv, reč je o brižljivo promišljenom postupku kojim se određuje stepen istraživanja i, što je važnije, šta predstavlja kraj iskopavanja. Epistemički sterilna situacija, pred kojom treba stati. Pored ovih uvida, Srejovićeve reči svedoče i o jednom do sada nedovoljno obrađenom aspektu: uloga sreće u procesu naučnog istraživanja. Pitanje srećnih okolnosti u procesu naučnog istraživanja neretko se dešava, pa nije zaobišlo ni arheologiju. Dragoslava Srejovića često su nazivali arheologom srećne ruke o čemu je on sa nelagodom pričao i kategorički pobijao. Navedeni pasus upravo pripada jednom takvom govoru, gde on opisuje kontekst svog istraživačkog rada i kako je dolazio do otkrića. I istina, na osnovu njih može se videti da postoji jedna celokupna strategija i pristup istraživanju prošlosti, koja nipošto ne ostavlja prostora da se govori o sreći kao dominantnom faktoru. O čemu se onda tu radi? Za početak, smatram važnim da se na ovom mestu redefiniše koncept srećnih otkrića. U kontekstu ove studije o aspektima naučnog otkrića, mislim da je suštinski podvući da je nepredviđen i neočekivan razvoj događaja vrlo čest u nauci i ima zanimljiv kritički potencijal. Umberto Eko predočava da, iako su danas neodrživa, ne treba zanemariti ova prvobitno neosnovana uverenja u ispravnost neke teorije. Autor smatra da su upravo ove epistemičke slučajnosti i sazajne neutemeljenosti kasnije u nauci dovele do otkrića da nešto drugo jeste tačno i prihvatljivo (Eco 1999, ix). Čini se da je romantizovano i iracionalističko razumevanje otkrića dovelo do toga da se o ovim trenucima ne govori toliko javno, budući da potencijalno mogu da umanje značaj pronađenog, ali i osobe koja istražuje. Škorić govori o tome da je Merton prvi pisao o pojmu slučajnog otkrića koji je opisivao kao „serendipity“⁵² model. Suština je da do aspekta neočekivanosti dolazi kada se proučava jedna grupa podataka u kontekstu ispitivanja postavljene hipoteze a pojavljuju se novi, koji se pak

⁵² U direktnom prevodu serendipity znači slučajnost. Semantički opisuje se kao neočekivano povoljan ishod neke radnje.

odnose na druge teorije. Te činjenične anomalije zapravo predstavljaju mesto mogućeg razvoja znanja i percepcije (Škorić 2010, 238–239). Setimo se Flekovih uvida koji podvlači da su činjenice epistemički nestabilne i da zavise od kolektiva mišljenja. Slično sugerise Kun ističući da postoje otkrića koja su anticipirana i objašnjava da su paradigmatiski predviđena. Međutim, autor ističe da nisu sve teorije proizašle iz stanja normalne nauke, već da pojedina otkrića nastaju spekulativnim rezonovanjem i otkriće ne mora biti ono što je sasvim očekivano (Kun 1974, 110)⁵³. To znači da to kako će se epistemički opojmiti nova situacija zavisi od kapaciteta osobe i njenih konceptualnih skela. Mislim da upravo na primeru navedenih Srejševićih stavova možemo videti da postoji niz ličnih naučnih strategija koje se mogu dovesti u vezu sa istraživačkim stilom i praksama. U tom smislu, i takozvani iznenadni obrti uslovljeni su faktorom perspektiva onog ko im svedoči i ko ih posmatra. Drugim rečima, zavise od sposobnosti pojedinaca da prepoznaju i istaknu ono što se pojavljuje kao problemski i sazajno značajno.

Značajan doprinos analizi uloge otkrića u procesu interpretacije prošlosti predstavlja doktorska disertacija Meta Edžvurta (Matt Edgeworth) pod nazivom *Akt otkrića – Etnografija arheoloških praksi* (*Act of Discovery – Ethnography of archaeological practices*), (Edgeworth 2006 (1991)). U svojoj disertaciji autor putem etnografije iskopavanja istražuje akt otkrića, kao vremenski ograničen otelovljeni susret pojedinaca i predmeta u korelaciji sa korišćenim alatima. Slično već iznetim stanovištima, autor smatra da je teren mesto gde se teorije oprobavaju i preoblikuju kroz sadejstvo čina tumačenja i „tvrdoglavosti“ artefakata u nastajanju, odnosno pronalaženju. Međutim, Edžvort se u svojoj disertaciji upušta u dublju analizu. On u svojoj tezi pojašnjava da svako ko je radio na iskopavanju može posvedočiti kako u procesu rada ono što se ispoljava i pomalja kroz slojeve zemlje često može zbuniti ili iznenaditi do te mere da izaziva izmenu u šemi tumačenja (Edgeworth 2006; 2011, 45). „Skriveni“ aspekt ponašanja i odlučivanja menja se u direktnom susretu arheologa i terena u sadejstvu sa novim elementom, materijalnom kulturom, koja takođe oblikuje i menja tok razumevanja prošlosti (Lucas 2001, 16–17; Edgeworth 2012, 91; Olsen 2012). Fizički ostaci prošlosti koji se pojavljuju ispred nas nisu samo, (prim. aut.) predmeti arheoloških interpretacija, već tragovi koji imaju svoje delatne potencijale, ističe Lukas. Kroz raznolike materijalnosti, tragovi koje susrećemo na terenu, predstavljaju medijatore arheoloških epistemičkih tokova (Lucas 2001, 17).

Arheološki tereni predstavljaju prostore na kojima postoji neposrednost građenja arheološkog znanja na relaciji istraživač–teren, istraživač–predmet, prošlost–sadašnjost. Teren postaje mesto na kom fizički ostaci stiču transformativni kapacitet da izazovu postojeće ideje, modele i teorije. Iz tog razloga i aktivnog potencijala da utiče na odlučivanje i promenu načina razmišljanja, teren i materijalni ostaci zauzimaju specifično mesto u procesu analize otkrića. Zato su istraživanja koja se odnose na etnografiju arheoloških praksi dragocen izvor mikroskopiranja različitih aspekata sticanja znanja u kome učestvuju raznorodni delatnici. Setimo se još jednom Laturovih saveta o tome da su mesta konstrukcije ili mesta inovacija prostori u kojima se nesmetano sagledava proces građenja naučnog znanja. Na tim mestima, tvrdi Latur, neometano se vidi ko sve remeti ortodoksiju polja (*sensu* Bourdie). To nekada mogu biti osobe, nekada instrumenti koji se koriste, ili produkt istraživanja (npr. v. Babić 2006, 115–116). Otkrića u arheologiji uvek nastaju u prepletu aktivnih istraživačkih radnji i alata koji se koriste (Edgeworth 2006 (1991), 146; 276). Latur ističe da su u principu sva otkrića u početku samo deo liste

⁵³ U nastavku Kun pojašnjava da „otkriće iskršava“ samo ukoliko dolazi do poklapanja rezultata eksperimenta i probne teorije. U tom pogledu se ne slažem sa autorom i smatram da je, bar u arheologiji, put sticanja novog znanja i definisanja otkrića, raznolik i uslovljen različitim faktorima.

zadataka istraživačkog plana, da bi tek tokom rada na njima postali definisani epistemički objekti (Latour 2014, 82).

(...) jer svaki teren, onaj koji je najbogatiji arheološkim spomenicima, nije za svo vreme dok ga je čovek nastanjivao, uvek davao sjajna dela, nije kultura uvek na njemu bila na vrhuncu, nije uvek bila nešto što bi davalo takve spomenike, za koje bi bio zainteresovan jedan istraživač, svaki paraistoričar ili svaki klasični arheolog i tako dalje (Ostavština za budućnost 1994, 21–23').

Srejovićeva izjava jasno poručuje, da nije svaki nalaz razlog za epistemički zaokret, niti svaki sloj otkrivene prošlosti ima sazajni potencijal da bi se nešto nazvalo dodatom sazajnom vrednošću. Iako, normativno gledano, svaki novi sloj jeste zadiranje u jednu vrstu dubine koja prethodno nije bila otkrivena, te svaki arheološki sloj može da predstavlja izvesnu novinu. Međutim, kako se do sada moglo videti nije baš svaki nalaz i novo znanje u smislu naučnih proboja. Niti će svako od učesnika na iskopavanju na isti način sagledavati slojeve koji se istražuju (Edgeworth 2006, 253).

Reč je o jednom vrlo uveličanom delu naučnih praksi. Zamislimo situaciju u kojoj osoba dobija zadatak da radi na jednom delu lokaliteta. Iskopavajući svoju jedinicu ona možda ima pretpostavke o tome šta se sve može pojaviti tokom rada, a možda i ne. U ovom slučaju, razmotriću drugu opciju. Reč je o osobi koja nema puno iskustva na terenskim istraživanjima, niti dobro poznaje period na kome trenutno radi. Tokom iskopavanja nailazi na mnoštvo materijala sa kojima se ranije nije susretala. Najednom, alat zastaje na nalazu koji je po svojim karakteristikama specifičan i izaziva izvesnu promenu u percepciji toka istraživanja. Osoba primećuje da se formom i kakvoćom materijala fizički izdvaja, te poziva pojačanje. Uz pomoć osobe koja rukovodi iskopavanjima predmet se definiše i nalaz se izdvaja kao izrazito značajan nalaz. Opisala sam jednu veoma uobičajenu situaciju na iskopavanjima, ali koja nema tako jednostavan epistemološki kontekst. Naime, kroz arheološke procese na terenu, izdvajanjem predmeta od mnoštva, nalazi zadobijaju epistemički status. Kada je reč o nalazima koji se izdvajaju po svom sazajnom potencijalu i kulturnim vrednostima, proces zadobija složenije disciplinarne posledice u pogledu proizvodnje znanja. O ovome sam govorila u kontekstu autoriteta, ali je neizostavno vratiti se toj perspektivi i u raspravama o otkriću. Naime, imenovanjem i označavanjem stiče se izvesna moć nad pronađenim (Eko 2000; Babić 2018, 15). Zato se u istoriji arheologije često imena istraživača poistovećuju sa prvoklasnim otkrićima ili nalazima, Šlimanova Troja, Vasićeva Vinča ili Srejovićev Lepenski Vir. Neretko nailazimo i na fotografije rukovodioca iskopavanja na lokalitetu i sa veoma istaknutim nalazima. Što je značajniji teren ili nalaz to je veći epistemički kapital (*sensu* Bourdieu 2014, 36). Obe delatne strane, i osoba koja otkriva prošlost i materijalni ostaci, učestvuju u građenju i održavanju ličnog i disciplinarnog kapitala, odnosno moći u polju (v. odeljak o autoritetu i poglavlje 4).

Pored epistemičkih atributivnih vrednosnih odrednica, transformacija ima i temporalni karakter. Latur o ovakvim i sličnim situacijama govori kao o veoma važnim momentima u istoriji nekog otkrića. U pitanju su trenuci kada se entitet transformiše iz *to* u *ovo*⁵⁴. Izvesni ontološki entitet u vremenu T, pre otkrića, stiče dodatnu vremensku dimenziju, T+1, kada zadobija epistemički status nakon otkrića. Latur tvrdi da su u pitanju i trenuci u kome se iz neke ritualizovane, uobičajene radnje koja možda demonstrira veštinu, kao što je na primer terenski rad, pretvara u demonstraciju kompetentnosti (Latour 2014, 82–84). Otkrivanje sazajno relevantnog materijala ima

⁵⁴ U izvornom obliku izraz glasi: *from it to this*

dvostruki efekat, epistemološki i temporalni. Međutim, materijalni ostaci imaju sposobnosti opiranja teorijskim kategorizacijama, na način koji može da rezultira neočekivanim interpretativnim rešenjima.

Čak i u slučajevima reprodukcije postojećih ideja i oblikovanja pronađenih artefakata tako da se uklope u utvrđeni način razmišljanja, izbija materijalnost koja „odbija“ da bude smeštena u postojeće kognitivne kalupe pripremljene za njih (Yarrow 2003; Edgeworth 2011, 45; Edgeworth 2012, 77; Olsen et al 2012, 222; Chapman and Wylie 2016, 86; Babić 2018, 15–16). Uvek postoji potencijal predmeta da probiju te postojeće barijere, naš kulturološki, društveni i naučni milje navodeći nas da ponovo procenimo i analiziramo ono što je ispred nas. Kao što Latur ističe, subjekti, kao što su ljudi i predmeti, stiču osobine i svojstva samo kao rezultat njihovog odnosa sa drugim subjektima. Od tog trenutka nadalje pojedini artefakti imaju potencijal da se razviju u nešto značajnije ili veoma značajne nalaze (Shanks 1992, 46–67). Pronalaženje nečega naizgled ne tako vrednog, prethodno očigledno nepoznatog, čini da svako na iskopavanju može da uradi to. Međutim, tu leži čar, ali i moć otkrića na terenu, jer uvek postoji, pored očekivanog, aspekt neočekivanog i novog, susret sa „drugim“, što može da izazove promenu postojeće ideje do same srži. Trenutak otkrića, susret sa materijalom, trenutak je kada se na neki način formira novo znanje, koje je više od rekombinovanja postojećih ideja. Naprotiv, takve, unapred definisane ideje, nesumnjivo su ugrađene u naša očekivanja i tumačenja materijalnosti, jer iščekivanje onoga što će se naći sledeće oblikuje tok i strategije iskopavanja (Edgeworth 2012, 78). Izuzetan zaključak donosi Tomas Jaro (Thomas Yarrow) koji, oslanjajući se na Latura, pojašnjava kako materijalne karakteristike lokaliteta, strukture i artefakata na terenu utiču na to kako će arheolozi reagovati i delati, ali isto tako utiču i na to kako će arheolozi razmišljati. Autor ističe da se kroz arheološke prakse i procese na terenu stvara objektivnost predmeta koji su pronađeni. Međutim, ono što je manje vidljivo, smatra Jaro, jeste način na koji predmeti kroz susret i „sudar“ modifikuju ljude koji ih iskopavaju, utičući na njihov pristup i tok misli. Praktično, to oslikava drugo lice moći i potencijal otkrića koji se ispoljavaju u dvostrukom delovanju, pokazujući da iskopavanje i rad na terenu transformiše u isto vreme ljude i predmete. Dok arheolozi pronađene materijalne ostatke iskopavanjem proizvode u arheološke predmete, predmeti utiču na individue proizvodeći ih u arheologe (Yarrow 2003, 69–71). Drugim rečima, u zavisnosti od pronađenog materijala, definiše se potencijal i vrednost otkrića, ali i arheologa.

3.3.5 Moć otkrića

Do sada je u velikoj meri jasno da otkriće predstavlja proces, i da je vrlo često nemoguće dati precizne i isključive odgovore na pitanja *ko, kako, kada, gde i šta*. Proučavanju istorije nauke i razumevanju procesa proizvodnje znanja moguće je pristupiti iz mnogih uglova, koristeći se različitim elementima i predmetima istraživanja. Moguće je posmatrati pojedine pojmove, ispitivačke programe ili uzeti pojedinačne slučajeve kao reprezentativne studije za analizu disciplinarnih istorija. Otkriće predstavlja samo jednu od niša koja nas uvodi u svet istorije ideja, istraživačkih strategija, ali i načina sagledavanja specifičnih problema i novina u nauci. Iz epistemološke perspektive, oslanjanje na tradicionalne distinkcije otkrića tumači jedan njegov deo kao iracionalni neuhvatljivi čin, sprečava nas da sagledamo mnoge važne aspekte naučnog zaključivanja (Kamerer 2015, 34–35). Kada čitamo opise otkrića u arheologiji najčešće se istorija discipline prikazuje u duhu romantičarske aure, ali i u tim narativima uvek postoje skrajnuti i zamagljeni detalji koji kriju odgovore o onome što je dovelo do toga da se neko otkriće prepozna kao takvo.

Tragom tih marginalizovanih detalja proučavanje disciplinarne prošlosti više nije samo odraz velikih umova, diskursa i društvenih i političkih prilika, već istorija discipline koja se posmatra kroz razumevanje procesa proizvodnje znanja o prošlosti u mreži odnosa individua, materijalne kulture, instrumenata, lokaliteta, društvenih i akademskih programa koji pospešuju te prakse i tradicije (Shanks 1998, 18).

Pojam i akt otkrića oblikovao je arheološki rad na terenu, ali i u izvesnoj meri i disciplinu u celini. Pre svega ono što nas uči sociologija nauke, kroz refleksivnost i etnografiju laboratorijskih i arheoloških praksi jeste da je znanje kompleksna tvorevina, a da otkriće nastaje u spletu različitih kolektivnih aktivnosti (Fleck 1979, 76). Govoreći u kontekstu proizvodnje znanja, skoro je nemoguće zamisliti neku drugu kompleksniju arheološku praksu od istraživanja na terenu. Predmet ili spomenici bivaju iskopani kroz čin potrage, uglavnom poštujući određeni broj pravila istraživanja i interpretacije. Stoga je iskopavanje, kao mesto arheološke prakse, čista kreacija (Schnapp 1996, 30; Edgeworth 2011; 2006 (1991)). Rad na terenu je trenutak kada se odigrava stvaranje nove priče o prošlosti, odnosno artikuliše trenutak otkrića, dok se određeni delovi odbacuju, ali sve u veoma epistemički ritualizovanom obliku.

Kao što je prikazano, arheološko otkriće kroz sadejstvo pojedinca, terena i materijalne kulture, ima moć da otkrije, aktivira, suprotstavi ili ustalasa postojeće koncepcije. Kroz neposrednost odnosa u datom trenutku, fizički ostaci, teren i otkriće postaju „portal prelaza iz jednog sveta u drugi“ (Shanks 1992, 55). U pitanju je dvostruko transformativni potencijal – dok nalaz postaje epistemički nešto drugo, uvek postoji mogućnost i da subjekt znanja postane nešto drugo Kolen 2009, 212). To je veoma važna lekcija koja nas uči da fenomen otkrića u arheologiji ima veliku moć da formira i menja saznanje objekte, individue, ali i znanje.

Rekla bih da slučaj Lepenskog Vira svedoči o tome da otkriće možemo shvatiti kao kompleksan proces u kome je važno uzeti u obzir različite okolnosti koje utiču na prepoznavanje, oblikovanje, potvrdu i opstanak otkrića. Konteksti istraživanja i definisanja Lepenskog Vira predstavljaju nedvosmisleno svedočanstvo o tome da uvek postoji čitav niz međusobno povezanih i raznovrsnih aktivnosti, često razvučenih u vremenu, koje nadilaze naučni „trenutak otkrića“. Mada, iako nije akt pojedinačnog bića, nikako ne treba zanemariti i da je otkriće lično, i da veliku ulogu igraju individualna ulaganja i epistemička nasleđa istraživača (Škorić 2010, 347; Kameroner 2015, 35). Posmatrano u kontekstu arheoloških istraživanja, fenomen otkrića je nužno deo ličnog iskustva osobe koja nešto pronade. Taj čin je uslovljen kapacitetom da se pronađeno prepozna kao značajno, ali i kao novo i drugačije, vredno izdvajanja. Uticaj različitih aspekata arheoloških istraživanja ima ključni značaj za razumevanje, pojavu i artikulaciju ideja o prošlosti.

3.4 Perspektive materijalnosti o arheološkom nasleđu

U pojašnjenju prethodnih pojmova, govorilo se o uslovima i načinima sticanja arheološkog znanja. Mestimično je bilo reči i o činjenicama i materijalnim ostacima, odnosno na koji način različite konceptualne skele (*sensu* Champan and Wylie) utiču na formulisanje podataka i građenje arheološke evidencije. Na ovom mestu htela bih da arheološki zapis smestim u nešto šire okvire diskusije, dodajući heritološku perspektivu. Tekst je, u skladu sa studijom slučaja, fokusiran na pitanje percepcije arheoloških *in situ* ostataka, pre svega imajući u vidu praistorijske lokalitete koje više karakteriše odsustvo ili

neznatno prisustvo fizičkih ostataka⁵⁵. Analizirano iz ugla koji će biti predložen u tekstu, prostor materijalnosti je mesto na kome se susreću arheološki, muzeološki i konzervacijski uvidi.

3.4.1 Promišljanje pojma *arheološko nasleđe*

Arheološki nalazi se mogu pojaviti u formi skeletnih ostataka, crteža na pećinama, pejzaža ili negativa nekog izostajućeg predmeta, odnosno materijala. Arheološki ostaci mogu biti i podvodni nalazi, kameni spomenici, arheobotanički tragovi, pejzaži, utvrđenja ili drvena svetišta. Da bi opstali do danas, svaki od navedenih primera podrazumeva različite uslove sredine, procesuiranje materijalnih ostataka, očuvanje u periodu nakon iskopavanja. U odeljku o proizvodnji znanja u arheologiji sam dotakla sam se pitanja činjenice i arheološke evidencije. Međutim ovde se fokus analize premešta na naredne arheološke „životne“ faze. Najzad, svi pomenuti artefakti i ekofakti, kroz muzealizaciju i prezentaciju dobijaju i različito mesto u savremenom kontekstu. Kako Cvjetićanin ističe u članku o utemeljenju muzejske arheologije u Srbiji, arheološki nalaz prolazi niz institucionalnih i disciplinarnih transformacija i određenja dok ne dosegne svoje mesto na izložbenoj postavci ili u slučaju lokaliteta i sam postane izložba. Pored nalaza koji prolaze sazajne forme, arheologija ima višestruku ulogu. Autorka ističe da disciplina ima prvo ulogu posrednika u fazama otkrivanja, definisanja i interpretacije nalaza, da bi se to posredništvo transformisalo u prevodioca narativa putem muzejskih postavki (Cvjetićanin 2014, 576–577). Stoga, pre nego što zakoračimo u polje upravljanja i dugoročnog očuvanja, neophodno je da malo raščistimo prašinu nakupljenu oko pojma *arheološko nasleđe*⁵⁶.

Pored institucionalnih aspekata koncept nasleđa uređuju i zakonski okviri o kulturnim dobrima. Uvažimo li stav koji nam predložava Filomena Sirovica (2019), da zakoni predstavljaju uređivački faktor koji određuje percepciju arheološkog, onda uvid u zakonske definicije govori o ontološkim aspektima razumevanja nasleđa (Sirovica 2019, 11–12). Autorka primećuje da pravni mehanizmi, kao referentni okvir, izmeštaju nalazišta i materijalne ostatke iz sveta nauke u javno opšte dobro, a ozakonjenjem vrednosti legitimizuju aktuelne društvene stavove i duh vremena. Iako na ovom mestu nije cilj detaljna analiza svih definicija, vredi osvrnuti se na izvesne opise, budući da se u mnogim međunarodnim dokumentima pojam *arheološko nasleđe* već decenijama naširoko koristi u sličnom maniru. Prva povelja posvećena očuvanju i menadžmentu opisuje ga na sledeći način:

⁵⁵ Za neke od perspektiva o pokretnim arheološkim nalazima u muzejskom kontekstu v. Cvjetićanin 2014; 2015; 2018; Ćosić 2018.

⁵⁶ Prvo shvatanje u kojoj meri je reč o složenom pojmu desilo se u jednom neformalnom razgovoru sa kolegama i kolegicama. Budući da moje profesionalno iskustvo u velikoj meri proističe iz sfere konzervacije, često sam, bez prethodnog pojašnjenja, vrlo slobodno koristila pojam „arheološko nasleđe“ podrazumevajući konsenzus i bez svesti da je neophodno preciznije određivanje. Odnosno, bilo je tako sve dok kolegica nije podelila sa mnom da je njoj prva asocijacija na „arheološko nasleđe“ korpus disciplinarnih i idejnih okvira, nasleđenih od predašnjih arheoloških generacija. Za mene je to bila odrednica materijalnosti, za nju svet ideja. Tada sam shvatila u kojoj meri govoriti o ovom pojmu ima različite značenjske potencijale u zavisnosti od konteksta i sagovornika. Dodatno, za diskusiju o pojmu nasleđa videti tekst: Gavrilović, Ljiljana. 2010. „Nomen est omen: baština ili nasleđe – (ne samo) terminološka dilema“. *Etnoantropološki problemi* 5/2: 41–53.

Arheološko nasleđe predstavlja osnovni zapis ljudskih aktivnosti u prošlosti. Imajući to u vidu, njegova zaštita i pravilno upravljanje su neophodni kako bi se omogućilo arheolozima i drugim naučnicima da ga proučavaju i tumače u ime i u korist sadašnjih i budućih generacija (Charter 1990, 2).

Na istovetan način je već u prvom članu opisano u nešto kasnijoj konvenciji Saveta Evrope iz La Valette:

Cilj ove (revidirane) Konvencije je zaštita arheološkog nasleđa kao izvora evropskog kolektivnog pamćenja i kao instrument za istorijska i naučna proučavanja. U tu svrhu smatraće se elementima arheološkog nasleđa svi ostaci i predmeti i bilo koji drugi tragovi čovečanstva iz prošlih epoha... Arheološko nasleđe uključuje strukture, građevine, grupe izgrađenih objekata, kreirane lokalitete, pokretne predmete, spomenike drugih vrsta kao i njihov kontekst, bilo da se nalaze na kopnu ili pod vodom (COE 1992, 2).

S tim na umu, ako detaljnije pogledamo dve ponuđene definicije, kao međunarodni referentni okvir, možemo da izdvojimo tri važna načela koja treba da oblikuju naše razumevanje arheoloških ostataka. Na prvom mestu, definicija prepoznaje arheološko nasleđe, pokretne i nepokretne nalaze, kao vid materijalne evidencije koju je neophodno sačuvati radi tumačenja i interpretacije ljudskih aktivnosti u prošlosti. Time se težište drugog principa stavlja na procese očuvanja i proučavanja, ali tako da opis nedvosmisleno stavlja izvor znanja o prošlosti isključivo u ruke ekspertske grupe. Treća poruka koju saznajemo o arheološkom nasleđu iz ovih redova tiče se vremenske dimenzije. Nasleđe i znanje koje proističe iz njega je veza između prošlosti, sadašnjosti i budućnosti. Sve navedeno korespondira sa idejom *autorizovanog diskursa nasleđa* pomenutog u teorijskim konceptima (Smith 2006), a koji opisuje kao prostor profesionalnih vrednosti tumačenja prošlosti. Iako pomalo različito postavljene, ovako izvedene argumentacije iz oba gorepomenuta pravna dokumenta zapravo objedinjuju suštinu problematike u vezi sa poimanjem arheološkog nasleđa. Brit Soli (Brit Solli) (2011, 44) pravilno primećuje da uticaj konstruktivističkog diskursa, iako prisutan u akademskim promišljanjima koncepta nasleđa, jedva da je dodirnuo pravne i konzervacijske politike i prakse. Definicije koje i dalje najčešće predstavljaju pravni i operativni mehanizam određivanja zaštite, pa i mere arheološkog u nasleđu, ignorišu uvažavanje socijalnih prilika i eksternih faktora koji oblikuju koncept u savremenom kontekstu. Iako nasleđe, kao proizvod procesa istraživanja, izdvajanja i interpretacije, nastaje u kasnijim fazama, u regulama materijalni zapis iz prošlosti okuplja sve etape i vrednosne potencijale pod sintagmom *arheološkog nasleđa*. Tako, izdvajanjem nadzemnih struktura ili nedovoljno vidljivih arheoloških tragova, svi disciplinarni i ekspertske sudovi formulišu i validiraju određene slike o prošlosti i sadržaj vredan pamćenja (Carman 2002; Smith 2006).

Suprotno ovom posmatranju materijalnih ostataka prošlosti, Robin Skits (Robin Skeates) u sferi akademskog prostora konstatuje dva diskursa koja određuju pojam arheološkog nasleđa (Skeates 2000, 9–10). Prvi način posmatra arheološko nasleđe kao fizičke tragove koji nastaju usled ljudskog delanja u prošlosti, a koji su opstali i sačuvani do sadašnjeg trenutka, odnosno u sadašnjosti. U ovom kontekstu često se arheološki potencijal materijalnih ostataka posmatra kroz prizmu izvanrednih nalaza, onih od izuzetne estetske ili informativne vrednosti. U suštini, u pitanju je fizička evidencija koja ima značajan istraživački potencijal. Drugi narativ, predložava Skits, definiše arheološko nasleđe kao materijalne tragove iz prošlosti koji su uvek deo procesa pregovaranja i preoblikovanja u sadašnjosti. Oni su omeđeni različitim faktorima i vrednosnim sudovima raznorodnih interesnih grupa. Reč je o onome što kroz društvene procese postaje vredno pamćenja i čuvanja. Na sličan način Gevin Lukas (Gavin Lucas) skreće pažnju na dva

najčešća koncepta kojima se određuje pojam materijalne evidencije u arheologiji (Lucas 2015, 313). Lukas smatra da se arheološki zapis često posmatra u dvostrukom ključu, kroz pojmove *fragment* i *starina*. Prvi termin upućuje na nepotpunost, na izostanak i, samim tim, na vrstu gubitka od neke pretpostavljene celine (up. Lucas 2012). On smatra da razumevanje arheološkog zapisa iz perspektive potpunosti, odnosno fragmentovanosti, nužno za sebe vezuje epistemičko pitanje odgovarajuće saznanje količine materijalnosti i kvaliteta te nekompletnosti. Na primer: koliko je artefakata potrebno za istraživanje? Koja mera opstanka je dovoljna za naučnu evidenciju⁵⁷? Takvo konceptualizovanje se dotiče pitanja uslova koji pogoduju i doprinose očuvanju, odnosno uništavanju i fragmentaciji. Što nas vodi sledećem gledištu, konceptu starine. Pojam starine podrazumeva dimenziju vremena, kao materijalnih ostataka koji opstaju u različitim temporalnostima. Prema Lukasu, posmatranje arheološkog nasleđa kao spomenika davnina, nosi sa sobom jednu pozitivniju perspektivu, jer predstavlja vezu između prošlosti i sadašnjosti (Lucas 2015, 317). Fragment je nužno odsustvo celine, ali lišen vremenske dimenzije, dok je starina vremenski most. Iz svega navedenog, moguće je zaključiti da fizički ostaci koji proizlaze iz arheoloških praksi istraživanja, imaju dualnu prirodu. U isto vreme predstavljaju naučnu evidenciju i neobnovljiv resurs, ali, nezavisno od savremenih vrednosnih odrednica, označavaju materijalne izraze nekih drugih epoha koji stiču svoju ulogu i mesto u sadašnjosti. Zato, kada govorimo o arheološkom nasleđu, važno je imati na umu da nije samo reč o terminološkoj odrednici. Arheološko nasleđe predstavlja materijalne ostatke prošlih epoha, koji, kao proizvod naučnih procedura, putem institucionalnih mehanizama i protokola utvrđivanja vrednosti u sadašnjosti, dovode do konsolidovanja onog što se kasnije naziva *nasleđem*.

3.4.2. Procesi koji oblikuju arheološko nasleđe. Materijal – vrednost – promena

Arheološka nalazišta mogu biti i pećine u udaljenim planinskim klancima ili prostori koji sadrže objekte različitih namena, formi i materijala, ostaci zidova, mozaika, srednjovekovne tvrđave, pa sve do napuštenih savremenih zdanja. Imajući u vidu raznolikost situacija i formi u kojima se arheološki nalazi i materijalni ostaci mogu pojaviti, oni neminovno mogu imati različiti značajni potencijal za različite ljude.

S pravom se moramo zapitati ono s čim nas Rouzmeri Džojcs (Rosemary Joyce) u jednom od uvodnih tekstova o očuvanju arheološkog nasleđa suočava: šta tačno težimo da očuvamo, zaštitimo i interpretiramo kod arheoloških lokaliteta (Joyce 2006, 13)? Recimo, iskopavanja na lokalitetima predstavljaju jedan od osnovnih postupaka istraživanja o tome šta se dogodilo u prošlosti. Neizbežno je da aktivnost iskopavanja direktno utiče na procese propadanja fizičkih ostataka, budući da na taj način materijalni ostaci dolaze u kontakt sa novim ambijentalnim uslovima. Time se narušava njihov pređašnji ekvilibrijum sa neposrednim okruženjem, a koji je do tog trenutka direktno doprinosa očuvanju arheoloških zapisa. Izvori degradacije mogu biti i visok stepen solarnog zračenja, veoma visoke ili niske sezonske temperaturne vrednosti, pojava ciklusa mržnjenja i otapanja vode u različitim materijalima, produženi sušni periodi, erozije ili plavljenja zemljišta (Cassar 2009, 4–6; Daly 2011; Camuffo 2014). Navedeni faktori predstavljaju izvor rizika od propadanja i fragmentovanosti materijala, tokom i nakon iskopavanja. Mimo toga, pomenute okolnosti direktno mogu uticati i na hemijski sastav zemljišta ili na njegova mehanička svojstva, što za posledicu ima uticaj na stanje očuvanosti fizičkih tragova,

⁵⁷ Podsetimo se na ovom mestu diskusije iznete u odeljku o proizvodnji znanja, o fragmentovanosti nasleđa, epistemičkim negativima i njihovoj ulozi, odnosno potencijalu u građenju znanja.

iznad ali i ispod recentnog sloja zemljišta (Cassar 2005, 89). Iz ugla proizvodnje znanja o prošlosti, ne govorimo više samo o dostupnosti i očuvanosti nasleđa za buduće generacije, već i o opstanku arheološke evidencije, kao mahom primarnog resursa za interpretaciju prošlosti. Izloženost materijalnih tragova utiče na njihovu fragmentarnost, a samim tim i na stepen očuvanosti u kome će opstati i doći do nas u sadašnjosti. Dodatno, Vilem Vilems (Willem Willems) dovodi u pitanje odluke o *in situ* zaštiti, kao osnovnom obliku konzervacije ili prezentacije lokaliteta (2012). Razlog tome je što je pomenuti pristup postao cilj sam po sebi do te mere da predstavlja ortodoksnu i nerefleksivnu strategiju očuvanja materijalnih ostataka (Willems 2012, 3.). On smatra da nije dovoljno jasno u kojoj meri ovakav pristup zaista utiče na očuvanje arheoloških zapisa, kao i da li će tim postupkom fizički tragovi biti dostupni u budućnosti za revizionu istraživanja. Drugim rečima, nekritičko očuvanje materijalnih ostataka u originalnom okruženju pada na testu opravdanosti, budući da zaista ne znamo u kakvom stanju su ti materijali koje štitimo (v. Ćosić i Živković 2017; Novaković 2019, 778).

Ovakvim i sličnim pitanjima koja se odnose na dugoročno upravljanje lokalitetima, u najširem smislu, bavi se oblast menadžmenta arheološkog nasleđa. Ovaj menadžment predstavlja interdisciplinarni poduhvat i podrazumeva mehanizme odlučivanja koji se odnose na arheološke nalaze pre, tokom i nakon iskopavanja. Definicija opisuje menadžment arheološkog nasleđa kao oblast koja se tiče istraživanja, dokumentacije, konzervacije, upravljanja i očuvanja materijalnih ostataka ljudskih aktivnosti u prošlosti (ili u bližim prošlostima, prim. aut.), a koja obuhvata i uključuje različite interesne strane (Charter 1990; COE 1992). Tako definisan pristup podrazumeva sve aspekte koje se tiču „životnih ciklusa“ arheološkog lokaliteta, a što nužno uključuje različite discipline, kao što su arhitektura, konzervacija, ekonomija, prostorno planiranje, turizam itd. Ipak, neophodno je razdvojiti faze i zadatke menadžmenta na one koji se bave upravljanjem od ostalih, usmerenih na istraživanje, očuvanje i zaštitu. Menadžment arheološkog nasleđa, zbog širokog obuhvata, bavi se različitim temama i problemima koji se mogu ticati budućnosti materijalnih ostataka, ali ne moraju nužno biti u vezi sa usko profesionalnim temama istraživanja ili zaštite kulturnih dobara (v. Willems 2012, 3). To, recimo, mogu biti aktivnosti usmerene na razvoj turističkih ili ekonomskih planova u vezi sa korišćenjem i prezentacijom kulturnog dobra. Na izvestan način, upravljački deo menadžmenta predstavlja *terminus post quem*, odluke i aktivnosti koje se odigravaju nakon uspostavljene mere „arheološkog“ putem istraživačkih i konzervacijskih intervencija. Ova faza menadžmenta nužno zavisi od raznolikosti ostataka, situacija na terenu i stepena njihove očuvanosti, što zatim utiče na odluke o upotrebi, kao i o tome kako treba da budu nadalje očuvani i u kojoj meri (Mason & Avrami 2000, 13).

Smatra se da menadžment arheoloških nalazišta, zasnovan na upravljanju vrednostima, može da posluži kao odgovor za pronalazak balansa između istraživanja, konzervacije i prezentacije (Stanley-Price, Jokilehto 2002; Matero 2001, 2008; Neville, 2002). Sullivan i Mekej, urednici publikacije *Konzervacija i menadžment arheoloških lokaliteta*, ističu da bi tek napuštanje pristupa koji favorizuje prakse osmišljene tako da čuvaju i prepoznaju izdvojene, opipljive i vidljive fizičke ostatke, kao opredmećene vrednosne imperative, otvorilo put ka uvažavanju i nematerijalnih aspekata kulturnih dobara. Istorijski posmatrano, rast svesti o značaju nasleđa za društvo doveo je do promena osnovnog korpusa vrednosti arheološkog nasleđa. Novina se odražava uvođenjem drugačijih kategorija vrednosti, poput onih društvenih, edukativnih, prirodnih itd. (Sullivan and Mackay 2012, 3–4). To je vodilo promeni modela upravljanja arheološkim nasleđem, koji je pored brige o fizičkim ostacima, započeo i upravljanje nematerijalnim aspektima. Rezultat

je bio nov način da se pristupi rešavanju mnogostrukih zadataka i zahteva jednog nalazišta – model upravljanja zasnovan na konceptu vrednosti (Values-Based Approach) (Demas 2000). Pristup se smatra korisnim, jer je baziran na sveobuhvatnom sagledavanju konteksta i značaja lokaliteta, a koji teži održivom upravljanju arheološkim nasleđem na osnovu pomenutog koncepta. U srži ovog diskursa nalazi se pretpostavka da su svi materijalni izrazi kulturnog nasleđa određeni značajem i konceptom vrednosti, ali koji su po svojoj prirodi promenljiva kategorija (v. Avrami et al 2000). Vrednosti određuju na koji način će kulturno nasleđe biti tretirano u sistemu zaštite, prezentacije i korišćenja. U svojoj studiji o vrednosti arheološke baštine Filomena Sirovica (2019) daje značajan prikaz različitih modela procene i evaluacije vrednosti koji su zasnovani na specifičnim teorijskim postavkama, intuitivnim, kvalitativnim ili kvantitativnim metodama. Bez obzira na to o kom postupku je reč, teorijska premisa podrazumeva faze identifikacije i interpretacije vrednosnih kategorija. Rezultat procesa jesu deskriptivno artikulirane ili numerički izražene procene koje postaju osnova za oblikovanje i praktične intervencije u pogledu arheološkog nasleđa (Sirovica 2019, 37–49). Međutim, problem sa konceptom značaja i vrednosti je taj što oni mogu biti jasna i uočljiva kategorija, dok s druge strane mogu biti nejasni, teški za definisanje. Recimo, konzervacija se može naći u sukobu sa uobičajenim arheološkim vrednostima fizičkih ostataka, budući da je istraživački potencijal *in situ* materijalnih tragova uvek imao primat unutar zapadne i evropske misli. Time lokalitet uvek može da predstavlja neosporni izvor naučnih podataka i poseduje informacijsku vrednost (Sirovica 2019, 27; 34).

O ovom problemu govori Gordana Cvetković-Tomašević još 1961. godine. Govoreći o ulozi konzervacije arheoloških spomenika, autorka ističe:

Do sada delatnost arheologa se uglavnom ograničavala na iskopavanja i ispitivanja spomenika i publikovanje dobijenih rezultata. Pitanja u vezi dalje sudbine iskopanih spomenika – njihova konzervacija i prezentacija, kao i uloga i značaj koji im se mogu dati u savremenom životu, nisu najčešće ulazila u okvire interesovanja arheologa ispitivaoca. U stvari on, izvršivši samo iskopavanja i ispitivanja spomenika stane na pola puta u najkritičnijem momentu kada na spomeniku treba primeniti prikupljena saznanja. Tada je praksa dovedena do apsurd – jedna ličnost izvlači saznanja iz spomeničkog objekta (arheolog ispitivalac) a druga (konzervator, odnosno arheolog-konzervator) treba da obavi recipročan postupak primene tih saznanja kroz konzervaciju i prezentaciju istog objekta (Cvetković-Tomašević 1961, 27–28).

Iako postoje izvesna odstupanja u savremenom odnosu arheologije i konzervacije, odnos između dve discipline, začuđujuće, danas je umnogome isti. Ipak, ono što je važnije jeste da sam ovim primerom htela da skrenem pažnju na pretpostavku o konsenzusu o vrednosnim aspektima fizičkih tragova prošlosti. Iz navedenog se može videti da svaka disciplina ima svoja poimanja arheološkog zapisa, te i disciplinarne postupke koji su, prema autorki ove izjave, gotovo paradoksalno sučeljeni. Na to takođe skreće pažnju Sirovica govoreći da je pristup zasnovan na proceni vrednosti kritikovan upravo zbog te početne premise o jedinstvenom sagledavanju značaja. Zabrinutost je najpre usmeravana na proces određivanja značaja, koji kao pojam ne prikazuje u punoj meri sve vrednosti, već se putem selekcije ističu samo određene, u datom kontekstu željene (v. Sirovica 2019, 23–24; 28). Na primer, direktna povezanost vrednosti i značaja oslikava se kroz različite stavove i odnose država, zajednica i/ili pojedinaca prema kulturnim dobrima, te proces nije vrednosno neutralan. Sirovica smatra da, iako neizbežna, selekcija i evaluacija vrednosti često nije saglasna sa arheološkim razumevanjem materijalnih ostataka. Važan aspekt koji treba pomenuti u ovom kontekstu je harmonizacija različitih zainteresovanih strana u građenju arheoloških interpretacija. U vreme „postistine“, slabljenje poverenja u

nauku i bujanje pseudoarheoloških ideja o prošlosti (npr. v. Milosavljević i Palavestra 2017), oslanjajući se samo na artikulaciju vrednosti nasleđa, može predstavljati izuzetan problem. O ovom pitanju govori Pablo Alonso Gonzales (Pablo Alonso González) ispitujući opadanje arheološkog epistemičkog autoriteta spram jačanja i rasta pseudoarheoloških interpretacija lokaliteta (2016).

Uz to, sagledavanje materijalne evidencije kao trajnog i neponovljivog resursa može u velikoj meri predstavljati vrednosno opterećenje koje utiče na rangiranje nalazišta i može ograničiti potencijalne teorijske promene (Sirovica 2019, 52–55). Ako se vratimo na nivo materijalnih zapisa, Sirovica ističe da još jedna od problematika vrednosnih procena leži u tome što su one najčešće oblikovane pojedinačnim elementima arheološkog nalazišta, a koje je pak izdvojeno i posmatrano kroz vizuru „poznatog i očekivanog“. To nužno vodi pojednostavljivanju i određivanju vrednosti u skladu sa predodređenim kategorijama, dok su u realnosti oblici pojavnosti arheoloških zapisa znatno složeniji i prostorno raznoliki. Primera radi, posmatrano iz ugla materijalnosti, arheološki *in situ* ostaci, u svom trajanju, prolaze niz transformacija od otkrića do prezentacije. Sve češće se lokaliteti planskim ulaganjima pretvaraju u arheološke parkove ili turističke atrakcije, već i nakon završetka prvih arheoloških istraživanja. Takve intervencije utiču na neposredno okruženje, formiraju novu relaciju sa pejzažem ili pojačavaju pretpostavljenu vrednost. Međutim, u zavisnosti od pozicije, okoliš, vegetacija na arheološkom lokalitetu ili okolo njega može činiti integralni deo koji pospešuje kreirani narativ, preventivnu meru ili može biti izvor rizika. Recimo, uvođenje vegetacije i određenih vrsta biljaka u zonu arheološkog lokaliteta može da bude planirana aktivnost, usmerena na umanjeње dejstva zagađujućih materija na kulturna dobra koja se nalaze unutar urbanih zona (v. Xing and Brimblecombe 2019). Intervencije mogu uticati na naše razumevanje slike o prošlosti i da remete interpretativne koncepte koji proističu iz naučnih studija. U nekim drugim okolnostima, vegetacija predstavlja opasnost i potencijalni izvor rizika, ne samo za očuvanje nasleđa, već i za arheološku evidenciju. Različito rastinje može da utiče na stepen očuvanosti artefakta ili na tafonomske procese, remeteći primarne situacije na terenu. Zatim, odluka o tome da li je neophodno izgraditi trajnu zaštitnu konstrukciju na nalazištu ne predstavlja jednostavno i bezazleno pitanje koje se tiče samo konzervacije fizičkih ostataka. Takav poduhvat mora biti razmotren spram različitih faktora, poput toga da li su istraživanja na lokalitetu završena, zašto je važno da ovaj lokalitet bude zaštićen i prezentovan na taj način, koja vrsta materijala će ostati u originalnom kontekstu, koji su makro i mikroklimatski uslovi, koji je broj posetilaca godišnje moguće očekivati na nalazištu. Najzad, ukoliko se i odlučimo za takvu vrstu intervencije u prostoru, ona mora biti promišljena, vizuelno osveščena i interpretativno usklađena sa neposrednim okruženjem, uvažavajući originalni kontekst i arheološki narativ (Neville 2002. Aslan et al. 2018). Sve navedene situacije podrazumevaju različitu prostornu, interpretativnu, idejnu i materijalnu artikulaciju, a proces polazi od toga kako razumemo šta je tačno „arheološko“ nasleđe.

Iz perspektive *in situ* evidencije, kao čin brige i očuvanja, konzervacija se smatra primarnim alatom za medijaciju pomenutih vrednosti i to putem materijalnih ostataka prošlosti. Konzervacijski mehanizam određuje meru „arheološkog“ i na koji način ono postaje nasleđe. Nesumnjivo je da je koncept vrednosti, u izvesnoj meri, zamenio intenzitet razgovora o materijalnim ostacima i pomerio fokus sa predmeta na društvene i savremene procese. Ipak, činjenica da na jednom lokalitetu mogu postojati različiti konteksti arheoloških situacija, manifestovani kroz fizičke ostatke, samim tim i vrednosti, pokazuje da su konzervacijske prakse u pogledu očuvanja uvek povezane sa materijalnim tragovima.

3.4.3 Trajanja. Konzervacija i arheološko nasleđe

Konzervacija ima vrlo neposredan odnos sa fizičkim entitetima. Ona se odnosi na sve mere i aktivnosti koje se sprovode radi čuvanja materijalnog i nematerijalnog kulturnog nasleđa i koje istovremeno omogućuju njegovu pristupačnost današnjim i budućim generacijama (ICOM CC Terminology 2008). Ona se sastoji od konzervacije–restauracije i preventivne konzervacije. Međutim, kao što sam već napomenula, u konzervaciji–restauraciji i danas opstaje nasleđe epistemologije prosvetiteljstva. U praksi se to ogleda u snažnom poverenju u elementarne analize identifikacije i u razumevanju originalnih materijala kulturnog dobra, a povodom odgonetanja autorske „prvobitne namere“ (Bracker and Richmond 2009, xiv–xviii). Zato, kada se spomenu konzervacija i arheologija u istoj rečenici, najčešće se mogu čuti priče koje se odnose na konzervatorsko–restauratorski tretman nekog estetski izuzetnog, retkog ili veoma značajnog nalaza. Eventualno se možda govori o *in situ* zaštiti, na primer, konzervaciji mozaika, fresko–slikarstva ili podizanju nekog veoma važnog nalaza, recimo skeletnih ostataka sa bogatim grobnim priložima.

Retko ili gotovo nikada se u kontekstu arheologije o konzervaciji ne govori kao o dinamičnom i proaktivnom programu (Clark 2001), koji podrazumeva harmonizaciju entropijskih procesa i upravljanje vrednostima, pritom operišući u anahronim ili dijahronim vremenskim tačkama. Recimo, ako uzmemo primer rimskih bronzanih statua, iz ugla materijalnosti, nailazimo na sudar vrednosnih repera. Kada pogledamo sadašnji izgled bronzanih skulptura koje često možemo videti u muzejima ili arheološkim parkovima, uglavnom je reč o vizuelnoj reprezentaciji koja je formirana prema današnjem shvatanju prvobitne mere i izgleda antičke bronzane. Međutim, bronzane skulpture u svom „životnom ciklusu“ prolaze kroz niz promena, o čemu je svedočio i Plinije Stariji u *Istoriji prirode*. Pojava drugih boja na bronzi ne mora nužno da podrazumeva degradacione procese, već je možda reč o plemenitoj patini koja formira zaštitni sloj na površini skulpture. Na primer, takozvana „patina nastala usled pohranjivanja“ ima sopstvenu interpretativnu vrednost, jer svedoči o uslovima kojima je skulptura bila izložena (Maish 2015). Ipak, u najvećem broju slučajeva standard je antička bronzana skulptura koja je „očišćena“ od neželjenih patina, kao nepoželjnih dokaza trajnosti. Retki su primeri koji uvažavaju transformacijske tragove i prisustvo drugih elemenata i njihovih efekata. Pored toga, kontinuiranom primenom ovakvih pristupa reprodukuju se ustaljeni konzervacijski konceptualni alati koji uvažavaju materijal kao izvor nezamenljivih i jedinstvenih vrednosti, informacija i poruka, te se jedino tim putem utvrđuje ključna mera integriteta i autentičnosti predmeta. U prilog tome govori i to kako se definiše upliv „naučnog“, uobličen u grani koja se naziva nauka u konzervaciji (conservation science). Iako postoji postavka nauke u konzervaciji kao interdisciplinarnog polja koje koristi različite istraživačke uvide za analizu kulturnog nasleđa (v. Heritage and Golfomitsou 2015), u suštini je reč o uvozu znanja iz oblasti prirodnih nauka u sferu zaštite kulturnog nasleđa (Iaccarino 2011)⁵⁸. Bez obzira na izvesne iskorake u promišljanju odnosa materijalnosti i kulturnih dobara (Holtorf 2013; Jones 2010; Jones and Yarrow 2013), jezgro razumevanja autentične mere, u ovom slučaju arheološkog nalaza, proizlazi iz primene fizičko–hemijskih analiza.

⁵⁸ Primeri različitih studijskih programa za oblast conservation science: <https://www.unive.it/pag/20740/>; <https://www.study.eu/university/ca-foscari-university-of-venice/conservation-science-and-technology-for-cultural-heritage>; <https://corsi.unibo.it/2cycle/ScienceForConservation/overview>

Međutim ako uvažimo raznorodnost onoga što nazivamo nasleđem i ideje o njemu (v. Sterling and Harrison 2020; Harrison et al. 2023), onda možemo reći da konzervacija nadmašuje sam čin tehničke intervencije na fizičkim ostacima i predstavlja odraz neke konkretne vremenske niše koja sa sobom nosi određene poglede na vremenitost, promenu i značaj (Joyce 2006, 15; Bracker and Richmond 2009, xiv-xviii). Govorimo o poznatom paradoksu da se konzervacija kao društveni čin odigrava u sadašnjosti, ali s tendencijom da govori u ime budućih generacija (Muñoz Viñas, 2005). Dugoročno posmatrano, to nužno podrazumeva načine na koje konceptualno artikulišemo pojmove gubitka i oštećenja materijalnih ostataka. Samim tim, ne govorimo više o intervenciji na materijalu, niti samo o konceptu vrednosti, već se fokus upravljanja stavlja na koncept promene i na našu ideju o tome šta predstavlja promenu. Oblast konzervacije koja se najdirektnije bavi ovim pitanjima jeste preventivna konzervacija.

3.4.4. Upravljanje vremenitostima. Preventivna konzervacija za arheološko nasleđe

Preventivna konzervacija definisana je kao disciplina koja obuhvata sve mere i aktivnosti usmerene na izbegavanje ili svođenje propadanja i gubitka nasleđa u budućnost na najmanju moguću meru (ICOM CC Terminology 2008). U najširem smislu, preventivna konzervacija može se definisati kao filozofski odnos prema trajnosti materijalne kulture različitih epoha, koji teži da obezbedi najoptimalnije okruženje i svede na minimum potencijalne rizike po kulturna dobra. Međutim, njena *differentia specifica* je odsustvo bilo kakvih direktnih intervencija na materijalima, ali ključni element u procesu odlučivanja upravo čini materijal, odnosno koncept prihvatljive promene na njemu. Tako postavljena, preventivna konzervacija analizu organizuje i usmerava kroz odnos materijalnih ostataka i neposrednog okruženja. U pogledu zastupljenosti na arheološkim istraživačkim projektima, preventivna konzervacija⁵⁹ predstavlja retku i sporadičnu aktivnost. Idealno, trebalo bi da bude uključena u svim aspektima arheološkog projekta od faze planiranja do otvaranja lokaliteta za publiku (Henderson and Linge 2019). Preventivna konzervacija za arheološke lokalitete podrazumeva različite aspekte proučavanja međudejstva osobina materijala i mehanizama propadanja sa uslovima arheološkog okruženja. Promene i procesi kojima su materijalni ostaci izloženi, počev od trenutka otkrića na terenu, a zatim, tokom iskopavanja i zaštite, do prezentacije, predstavljaju okosnice za formulisanje dugoročnih strategija očuvanja korišćenja arheoloških lokaliteta (Corfield 1996; Matero 2001, 2008). Uz to, uzimajući u obzir postojeću situaciju, istorijat zaštite, tekuće i buduće planove istraživanja, određuju se odgovarajuće mere konzervacije.

Osnovni pristup kojim se preventivna konzervacija vodi je menadžment rizika, metod preuzet iz drugih oblasti, prilagođen za potrebe zaštite kulturnih dobara (v. Michalski i Pedersoli 2016). Reč je o pristupu koji je zasnovan na principu donošenja odluka pomoću koncepta rizika, a koji je definisan kao efekat nesigurnosti po ciljeve (SRPS ISO 2019, 3, c. 8). U datom pojašnjenju efekat nesigurnosti ne mora nužno da označava negativnu promenu, već obuhvata svaku vrstu odstupanja od očekivanog. Ova perspektiva pruža mogućnost redefinisanja promene i prihvatanja upliva različitih

⁵⁹ Na ovom mestu bih želela da skrenem pažnju na činjenicu da, govoreći o preventivnoj konzervaciji za arheološke lokalitete, ne govorim o preventivnoj arheologiji. Pojmovno slične, ove dve sfere imaju dva sasvim različita pozadinska diskursa. Jedna je utemeljena u konzervacijskom etosu, dok druga svoje težište stavlja na arheološku doktrinu. Oba pristupa podrazumevaju preventivno delovanje radi umanjenja negativnih efekata po neobnovljiv resurs.

procesa u oblikovanje arheološkog nasleđa. U kontekstu kulturnog nasleđa, metoda obuhvata različite kategorije rizika, koji se razmatraju iz perspektive promena i oštećenja na originalnom materijalu. Spori i kumulativni procesi su izraženi kroz 10 faktora propadanja (Michalski i Pedersoli 2016, 26–47) i predstavljaju različite kvalitativne i kvantitativne parametre iz neposrednog okruženja u kome se kulturno dobro nalazi. Proces se odvija u produženom vremenskom periodu i nekada može proći 100 i više godina, a da vidljivo oštećenje na kulturnom dobru postane jedva uočljivo. Za razliku od njih, rizik od katastrofa se može desiti sada, za pet dana ili pet godina. Cilj je postići što bolje i optimalne uslove u zadatim vremenskim okvirima. Međutim, važno je naglasiti da uprkos pokušaju da se odmaknemo od konzervacijskih načela koja su striktno vođena materijalnim ostacima, tema gubitka, oštećenja i prihvatljive promene neizbežno nas vraća pitanju o vrednostima. U odnosu na to šta je uspostavljena vrednost u disciplinarnom polju⁶⁰ određivaće se stepen oštećenja i prihvatljiva promena, dok će intenzitet alteracije na originalnom materijalu uticati na redefinisane vrednosti (v. Taylor and Cassar 2008). Ilustrativan primer je transformacija izgleda čuvenog kruga kamenih ostataka u Stounhendžu. Nekada je kamenje bilo nasumično i bez reda postavljeno u prostoru. U ranom XIX veku prikazi oslikavaju romantizovani raspored u kome je jedan deo kamenih blokova horizontalno, a drugi vertikalno postavljen. Međutim, kako je položeno kamenje vremenom percipirano kao „oštećenje“, odnosno kao nepovoljna promena u pogledu zaštite ovog važnog spomenika kulture, kameni blokovi su podignuti u uspravni položaj (Taylor and Cassar 2008, 9). Takođe, isti stepen oštećenja će se drugačije percipirati ako je reč o bronzanoj statui ili o primeru fresko-slikarstva.

Do sada smo već jasno mogli da vidimo da vrednosti nisu intrinzične, sadržane u arheološkim evidencijama, čekajući da budu otkrivene, već su subjektivne, nekada neuhvatljive kontekstom, ne nužno samo arheološkim, već i društvenim, kulturnim i političkim. Način na koji će vrednosti biti artikulirane, kao i o kojim vrednostima će se govoriti zavisi od čije pozicije polazimo. O tome šta arheološko nalazište znači i zašto je vredno, različito će biti formulirano u zavisnosti od toga da li govori osoba koja živi u neposrednoj blizini nalazišta, ekonomista, arheolog ili konzervator (Mason & Avrami 2000, 15–16). Stvar dodatno usložnjava pitanje vremenske dimenzije. Procena rizika se odvija uvek u predodređenom vremenskom okviru, na primer od 5, 10 ili 30 godina. Problem se javlja u tome što, kako istraživanje pokazuje, različite interesne strane funkcionišu u različitim vremenskim skalama. U zavisnosti od profesije o kojoj govorimo, proces odlučivanja o nasleđu može da obuhvata istorijsko, sadašnje i buduće vreme (Bell, Cassar and Strlič 2008, 4). Muzejski radnik će očekivati gubitak ili promenu na materijalu razmatrati u maksimalnim vremenskim skalama, u želji da predmet bude dostupan i očuvan u što dužem periodu, dok će, na primer, investitore u nekom urbanističkom poduhvatu zanimati kratkoročna stabilizacija tokom trajanja radova. O tome takođe govori istraživanje Hogberga i saradnika, na temu menadžmenta arheoloških ostataka. Oni ističu da se budućnost često pominje u sveobuhvatnim ciljevima i vizijama arheologije, ali da u različitim projektima očuvanja ipak ostaje generalno nejasno o kojima budućnostima govorimo (v. Högborg et al. 2018). Ako se setimo dualnosti arheoloških tragova s početka ovog teksta, nesumnjivo da profesionalno moramo jasnije ovladati vremenskim okvirima u kojima funkcionišemo i ocenjujemo očekivane efekte zaštite.

⁶⁰ Vredi na ovom mestu podsetiti se i primera o znanju, veštinama i kompetentnosti. Sve navedeno je takođe uslovljeno vizurama diktiranim u polju, baš kao i šta percipiramo kao oštećenje odnosno povoljnu ili nepovoljnu promenu u određenim epistemičkim okvirima.

U pregledu osnovnih načela različitih profesija okupljenih oko pojma arheološkog nasleđa, stiće se osećaj da smo zaglavljani u nekoj kružnoj argumentaciji između arheoloških ostataka i unutrašnje tenzije arheoloških i konzervacijskih poimanja materijalnih zapisa. Pred izazovom neuhvatljivosti koncepta vrednosti i određivanja prihvatljive promene ili mere autentičnosti, moguće trajno uporište možda ipak jeste poverenje u materijalne izraze. Ipak, ako to nije fetišizacija mehaničkih karakteristika materijala, o kojim to vizurama materijalnosti govorimo?

3.4.5. Arheološko nasleđe na raskršću

Vođeni idejom da je dugoročna briga o arheološkim ostacima proces upravljanja konceptima promene i vrednosti, još jednom se suočavamo sa ambivalentnošću materijalnih tragova. Čini se da se arheološke materijalnosti uporno otimaju i izmiču misaonim i istraživačkim kategorijama u koje ih smeštamo. Arheološko nalazište, kao *in situ* evidencija, manifestuje se u najrazličitijim formama, površinama, dimenzijama i materijalima. Na primer, ako govorimo o praistorijskim lokalitetima, oni se mogu pojaviti kao promena u reljefu, pejzažu ili to može biti mesto bez ikakvih trajnih i vidljivih nadzemnih ostataka. Posmatrano iz ugla arheološke evidencije, nasleđe može biti i odsustvo nečega, negativ, boja, šum ili zvuk (v. Diaz-Andreu, Benito and Lazarich 2014; Till 2019). Setimo se Laturovih uvida o aktantu koji neizostavno proizvodi transformacije, entitet koji ostavlja trag, otisak i formira prostor (Latur 2005). U tom smislu, da bismo plodnije govorili o materijalnosti koja zaista može da obuhvati ono što savremene ili bar trenutne teorijske tendencije propituju, moramo „osloboditi studije materijalnosti od posmatranja kroz vizuru stvari ili kroz prizmu materijala i tehnologija izrade“ (Joyce 2015, 10–11). Dakle, moramo se osloboditi isključivog oslanjanja na materijal i načine njegove izrade. Uzimajući u obzir složenost i isprepletanost problematike razumevanja arheološkog nasleđa, koncept nije moguće sagledavati kao totalitet naučnog resursa niti kao skup svih vrednosnih kategorija. Nužno, odbacivanje ovih granica vodi proširivanju izvora arheoloških vrednosti (Sirovica 2019, 54), odnosno drugačijem sagledavanju procesa okupljenih oko tumačenja i očuvanja materijalnih zapisa.

Problem sa kojim se susreću teorijski koncepti koji poravnavaju odnose među svim učesnicima društvenog, jeste bojazan da stvari nezasluzeno dobijaju izvesnu animističku moć delanja. U tom smislu Tim Ingold napominje da „stvari nisu aktivne, zato što su prožete agensnošću, već zbog načina na koji su isprepletane sa tokovima živog sveta“ (Ingold 2007, 1). Autor smatra da ne treba da zaboravimo predmete kao takve, jer kvaliteti materijala zavređuju istraživački fokus i da bi trebalo da im posvetimo pažnju. Drugim rečima, Džoel Tejlor (Joel Taylor) dopunjuje ovu perspektivu time što ističe da su stanje, trajnost i reprezentativnost materijala određeni na prvom mestu svojstvima materijala, dok okruženje, interakcije i okolnosti kojima je predmet izložen, uokviruju proces opstanka, pre nego što nešto uopšte postane *nasleđe* (Taylor 2015, 68). Tejlor smatra da način na koji se vrednosti artikulišu, proizlazi iz materijalnosti koja se formira isključivo iz odgovora materijala na sopstveno okruženje. Posledično, svojstva različitih materijalnosti nisu trajne kategorije, kako ističe Ingold, već su u pitanju promenljivi i relacioni koncepti. Uzmimo primer otpornosti rimskog maltera. Formula rimskih vezivnih materijala i danas predstavlja predmet opsežnih istraživanja. U trenutku formiranja, mehanički, rimski malter predstavlja znatno slabiji materijal od skorijih zidarskih maltera. Međutim, prolaskom vremena i izlaganjem morskoj vodi, prvobitni materijal hemijski formira zavidan stepen tvrdoće. Vitruvije u *Arhitekturi* piše o poroznom kamenu specifičnih svojstava:

Postoji jedna vrsta peska (25) koja zbog svojih prirodnih osobina čini čuda. Taj pesak se nalazi u okolini Baje i na poljima oko gradova pod Vezuom. (27) Pomešan sa krečom i kamenom za zidanje on ne samo što zgradama daje čvrstinu već od njega očvršćuju i nasipi građeni u moru. (28) Čini se da je razlog tome taj što se pod brdima i zemljom nalaze vrući izvori kojih ne bi bilo da ispod tla nema velikih vatri od kipućeg sumpora, alaunske zemlje ili bitumena. Tako plamen i toplota vatre, prolazeći kroz pukotine i izvirući, tu zemlju čine lakom, a tuf koji od njega nastaje je porozan i suv. Stoga, te tri stvari, nastale na sličan način snagom vatre, kada se pomešaju u jednu smešu ponovo prime vodu, slepljuju se i od vlage brzo očvrstnu u masu koju ne mogu da rastave ni talasi ni snaga same vode (Vitruvije II.vi, 85).

Savremena istraživanja detaljnije objašnjavaju proces u kome, u susretu mešavine vulkanskog pepela, krečnjaka (kalcijum-oksida) sa morskom vodom nastaje nov mineral koji ojačava malter (v. Jackons et al. 2013; Jackons et al. 2017). Ovako formiran materijal ne predstavlja samo odraz tehnološke izvrsnosti rimskih neimara, niti primer nezavisnih procesa u prirodi. Rimski malter postoji i menja svoja svojstva u različitim okruženjima i temporalnostima, pritom sve vreme predstavljajući isto, a u isti mah i *drugo*, nešto sasvim *novo*. Prolaskom vremena, on postaje bliži onome što ga čini izvanrednim i zbog čega ima istaknutu naučnu i heritološku vrednost. Samim tim, primer rimskog maltera koji je više proces i nestalna materijalnost, nego neki konkretan materijal, izaziva naše razumevanje trajnosti i karakteristika arheoloških evidencija. Iznova se nameće pitanje šta je to što čuvamo: koja je prava mera autentičnosti rimskog maltera?

3.4.6. Pomeranje težišta. Od evidencije do arheoloških materijalnosti

Rečima Gevina Lukasa, moramo sebe zapitati šta podrazumevamo pod opstankom (survival), odnosno očuvanjem materijalnih tragova prošlosti (Lucas 2015, 318). Lukas predlaže da bi trebalo da razmotrimo da li je, na primer, pronađena posuda arheološka evidencija koja nam svedoči o tehnologiji, trgovini, zanatskim veštinama i nekim drugim aspektima prošlosti ili bi očuvanost posude trebalo da prihvatimo kao evidenciju samu po sebi. Neosporna je njegova težnja da apostrofira način na koji je:

(...) posuda dokaz same sebe – odnosno njene postojanosti. Šta ako je suština upravo opstanak? Posuda je, materijalno gledano, stabilizacija elemenata – vode, gline i čvrstoće spojenih pod određenim uslovima. Ova stabilizacija ili upornost je takođe ono o čemu posuda, sasvim konkretno, svedoči (Lucas 2015, 320).

Materijal stvoren u ovom hemijskom prepletu različitih elemenata i faktora prirodnog okruženja je oličenje slojevite i hibridne materijalnosti koja na različite načine prožima arheološku evidenciju. Zato Lukas podvlači da nije važno samo pitanje očuvanja artefakta, već se princip opstajanja odnosi i na druge aspekte, na isprepletane pojave koje stvari drže u skupovima i umrežavaju sa praksama (Lucas 2015, 318).

Tako posmatrano, materijalnost kao totalitet procesa postaje univerzalni ključ koji za sebe vezuje različite temporalnosti (Joyce 2015a, 13) i upošljavanje višestruke agensnosti. Time stvari, predmeti, živi i neživi delatnici, ne samo da bivaju oslobođeni antropocentričnih okova, već i dobijaju mogućnost jednog rasterećenog sagledavanja. Prema studiji Amire Henare i saradnika, reč je o izokrenutom gledištu koje stvarima dodeljuje moć heurističkog vodiča:

(...) sa svrhovitom naivnošću (...) cilj ovakvog pristupa je da uzme 'stvari' na način na koji one predstavljaju sebe, umesto da se odmah pretpostavi šta one označavaju ili u čije ime govore... (Henare, Holbraad and Wastell 2017, 2–3).

Ova promišljanja nisu udaljena od teorijskih diskusija o kojima se već govorilo, a koje razoružavaju ljude centralne agensnoti, dok materijalne izraze postavljaju u jednaku ili bar aktivnu poziciju. Glavna ideja ovih koncepata, sumirano, jeste da materijalnost nekog artefakta i ekofakta ne proizlazi iz njegovih fizičkih karakteristika, već se formira kroz sadejstvo ljudi i ne-ljudskih učesnika. Niti je samo neuhvatljiv proces, niti je kamenitost kamena. Materijalnost, ne kao cilj i samodovoljnost, već kao ontološko *drugo* u mreži sazajnih odnosa⁶¹. Aspekt naročito dolazi do izražaja na mestu susreta proglašenja otkrića na arheološkim iskopavanjima, kada raznorodne, neobične, nove i „drugačije“ materijalnosti potencijalno izazivaju ili navode naše ekspertske vizure. Reč je o vizuri koja govori o relacijama, o pomeranjima, fluidni model materijalnosti, a koji je uvek zavisen od materijalnih ostataka i tragova i određen prepletima sa neposrednim okruženjem. U najširem smislu posmatrano, takve materijalnosti obuhvataju fizičke ostatke prošlosti na raznim stranama spektra. To znači da se uvažava sazajni status entiteta koji može biti višestruk – podatak, evidencija, konsolidovana interpretacija, u tekstu ili *in situ* scenografiji, a sve u zavisnosti od epistemičke situacije (*sensu* Currie 2018, 22) sa kojom se suočavamo. To nužno podrazumeva mogućnost raznorodnih vremenitosti s kojim se suočavamo kao na nekoj pomičnoj skali.

Na ovom mestu važno je podsetiti se vizura pomenutih u prethodnim tekstovima o pojmovima, a tiču se konceptualnih skela. Posebno se osvrćem na uvide koje ističu prirodu različitih materijalnosti da se opiru našim konceptualnim modelima u koje ih svrstavamo (Edgewort 2012, 77; Chapmen and Wylie 2015; 86). Edžvurt smatra da je to poželjna osobina različitih entiteta na koje nailazimo pri arheološkim istraživanjima. Njihovim otporom da budu smešteni u postojeće kognitivne koncepcije, lišava nas zamke da se stalno krećemo u istim referentnim znanjima. U susretu sa materijalnostima koje mogu da nas začude i navedu da se zapitamo na drugačije načine (Edgewort 2012, 78), nalaze se prostori potencijalnih epistemičkih promena i rasta znanja. Navedena gledišta su posebno značajna ako uzmemo u obzir formalnu prirodu arheološkog nalaza kroz koju prolazi, zakonomernosti različitih disciplina. Svako od njih ima svoj *nomos*, kojim je polje oblikovano, sa dodirnim mestima i utabanim procedurama. Budući da je sve drugo oko njega oformljeno i uspostavljeno različitim pravilima i uzusima, sumiranje arheološkog nasleđa kroz prizmu sveta ideja i materijalnih fluidnosti, dozvoljava da se lakše krećemo po poljima koja njime dominiraju. Namera nije apsolutni relativizam, već naprotiv, zauzimanje aktivne uloge u laturovskom beleženju toga kako nas arheološki entiteti, kao epistemički subjekti i objekti, vode kroz svetove kroz koje prolaze.

3.5 Umesto rezimea. ništa nije onako kako izgleda, već kako smo ga napravili

Nakon uvida u sve pojmovne odrednice, postoji nekoliko glavnih aspekata koje vredi rezimirati pre nego što u analizi pređem na studiju slučaja o Lepenskom Viru. Znanje i procesi proizvodnje znanja su složeni pojmovi koji se mogu sagledavati na mnogo načina. Iako ne postoji konsenzus o definiciji pojmova, iz predloženih diskusija moglo se zaključiti da je proces proizvodnje znanja kontekstualan i zavisen od mnoštva epistemičkih situacija, kao i disciplinarnih okvira. Tereni su arheološke laboratorije na kojima se jednakom posvećenošću grade činjenice i arheolozi. Zato je otkriće odnos.

⁶¹ Za ovakvo sagledavanje materijalnosti u srži može se čitati kroz sočivo ontološkog obrta. Za više upitati (Simić 2020).

Baš kao i autoritet. Oba nastaju kroz mnoštvo različitih entiteta koji delaju u polju arheološkog istraživanja.

Iako se slažem da ne treba biti zaslepljen uobičajenim hagiografskim sagledavanjem disciplinarnih istorija u kojima je otkriće i nastanak znanja izjednačeno sa slikom naučnog genija, isto tako mislim da ne treba sasvim ni izgubiti kontakt sa opipljivim strukturama koje postoje u naučnom polju. Subjekti u procesu proizvodnje znanja mogu biti mnogostruki, pojedinačni, kolektivni, ljudi i različiti ontološki entiteti. Formulšući interpretacije, autori grade sebe. Tako, narativi koji nastaju u stručnoj, akademskoj sferi, podrazumevaju i one koji oblikuju naš identitet kao arheologa, kao osobu kompetentnu u tumačenju prošlosti (Babić 2006, 122). Arheološko nasleđe kao proizvod navedenih procesa je diskurzivno ospoljavanje sveta ideja, prethodno izbrušeno mistrijama i ispisanim redovima u naučnim izveštajima i tekstovima.

POGLAVLJE 4 Konteksti otkrića Lepenskog Vira. Terenski susreti do 1968. godine

Neki od ključnih argumenata u prethodnim poglavljima zasnovani su na perspektivi da u akademskoj sferi opstanak i važnost lokaliteta, otkrića, nalaza i interpretacija počiva na relevantnosti istraživača, ali i na mreži podrške zasnovane na naučnom radu i njegovoj validaciji. Najzad, ukazano je i na to da mreža građenja znanja nije isključivo osnovana samo na kapitalima ljudskih delatnika, već i da nastaje u prepletu raznorodnih učesnika, od terena, preko predmeta, terenskih izveštaja, naučnih tekstova do institucija i akademskih polja (Tomášková 2011; Yarrow 2006; Edgeworth 2012; Eberhardt and Link 2015). U nastavku je tekst koji prikazuje istorijat formiranja ideja o Lepenskom Viru unutar disciplinarnih i širih društvenih prilika u periodu od 1965. do 1968. godine.

Lokacija na kojoj se danas nalazi lokalitet Lepenski Vir istražena je u okviru međudržavnog projekta zaštitnih arheoloških iskopavanja na području Đerdapa. U istoriji srpske arheologije projekat *Đerdap I* predstavlja jedan od važnih kolektivnih, interdisciplinarnih poduhvata terenskih istraživanja, a na kojima je stasao i radio znatan broj pripadnika posleratne generacije (Трифуновић, 1984, 2–3; Бошковић 1983, 46; Гарашанин et al. 1984; Михаиловић 2012, 13; Мрђић et.al 2017). Pored osobenosti arheoloških istraživanja u okviru projekata *Đerdap I*, konzervacija materijalnih ostataka je takođe predstavljala izuzetan iskorak u domenu tadašnjih okvira zaštite kulturnog nasleđa. Početak radova na Projektu se smešta u šezdesete godine prošlog veka, ali da bi se razumela specifičnost atmosfere u kojoj otpočinje serija kampanja zaštitnih iskopavanja, važno je napomenuti i nešto širi kontekst. Projektu *Đerdap I*, nakon Drugog svetskog rata, prethode decenije u okviru kojih je na prvom mestu ključno napomenuti uzlet kulturno-istorijskog pristupa u arheologiji na teritoriji tadašnje Jugoslavije (Milosavljević 2020, 12, 77–78). Budući da je to bio period kada je na teritoriji nekadašnje Jugoslavije vladao talas obnove, težnja ka sveopštoj koheziji, te uspostavljanju bratstva i jedinstva (Bešlin and Milošević 2017, 19), duh izgradnje nije zaobišao ni arheologiju u čitavom regionu. Pored promena na konceptualnom planu, u ovoj istorijskoj sekvenci, polje arheologije u Srbiji obeleženo je nizom promena uglavnom oličenih kroz institucionalna restrukturiranja, formiranje novih ustanova i umrežavanje postojećih. U tom pogledu, slikoviti su primeri profesionalizacije i organizacije arheologije kroz rad Arheološkog instituta ili osnivanjem Arheološkog društva Jugoslavije (Бошковић 1968). Pored formalnih reorganizovanja, proces uspostavljanja discipline imao je posledice i na raskidanje sa onom arheološkom

naukom koja je vladala pre i između dva rata (Novaković 2014, 104–105). Naime, Predrag Novaković smatra da su raniji razvojni status i pomaci u arheologiji isključivo zavisili od pojedinačnih ličnosti, njihovih afiniteta, kao i naučnih i društvenih kapitala. Osnivanje mreže institucija načelo je ovu tradiciju i imalo potencijal da ublaži efekte glavnih ličnosti iz prethodnih faza, bar u formalnom smislu. Time se težište sa pojedinca premešta na institucije kao izvorišta moći i legitimnih, izvršnih autoriteta. Tendencija ka reformi i izgradnji u jugoslovenskoj arheologiji nazire se i kroz međunarodnu saradnju koja je naročito jačala po završetku rata. Jedan od vidova usmerenosti ka spolja, je i osnivanje časopisa *Archaeologia Iuogoslavica*, isključivo namenjenog objavljivanju tekstova domaće arheologije na stranim jezicima (Lorber i Novaković 2020, 694–696). U prilog internacionalizaciji govore i podaci o velikom broju međunarodnih saradnji koje su, između ostalog, ostvarene i kasnije unutar projekta *Đerdap I* (Bošković 1968, 55; Bošković 1978, 8).

Talas osnivanja i institucionalne formalizacije nije zaobišao ni polje muzejske delatnosti i zaštite. U kasnim pedesetim godinama 20. veka otpočinje uspostavljanje niza muzejskih ustanova koje su imale namenu zaštite kulturnog nasleđa (Бошковић 1983, 42). Sveukupno gledajući, broj institucija se već u prvim godinama nakon Drugog svetskog rata takoreći duplirao (Novaković 2014, 106; Lorber i Novaković 2020, 694). Pored toga muzeji su bili i naučne i edukativne ustanove, ali i mesta za kulturne i propagandne aktivnosti. U pogledu arheologije, Narodni muzej je zauzimao važno mesto za razvoj discipline, pa se samim tim menja status struke i arheoloških zbirki u ovim ustanovama (Cvjetićanin 2015, 559). Tih godina, preciznije 1947., na teritoriji Srbije se osniva prva institucija zadužena za zaštitu kulturnog nasleđa: Zavod za zaštitu i naučno proučavanje spomenika kulture (Секулић 1982, 13). Zatim, u tom periodu se definišu i zakonski okviri. Već 1945. godine pišu se prve odredbe, a zatim i zakon, koji bliže određuju šta se smatra spomenikom kulture. Dokumentima se takođe propisuju koraci za predlaganje, valorizaciju i proglašenje kulturnih dobara. Zakonom iz 1945. godine koji traje, uz izmene i dopune, sve do sedamdesetih godina 20. veka, uobičen je i rad ustanova zaštite na konzervaciji, dokumentovanju i izučavanju nasleđa (Секулић 1982, 13; Павличих 2017, 27). Vreme uspostavljanja i reformi podrazumeva i preispitivanja granica disciplina i odnosa među različitim oblastima. Bez obzira na činjenicu da je to bilo vreme uzleta osnivačkog talasa, period je bio obeležen i diskusijama o odnosu arheologije i zaštite, te pitanjima šta su zadaci arheološke nauke i kako bolje organizovati poslove okupljene oko rada na arheološkim spomenicima (v. Гарашанин 1950; Bošković 1959). Pored toga, zanimljiv je podatak koji Novaković iznosi dalje u tekstu o relativno kasnom osnivanju konzervacijskih ustanova u Srbiji. Okasnelost uvođenja službi zaštite čudi ako imamo u vidu činjenicu da je bila jedna od prvih zemalja jugoistočne Evrope koja je donela dekret o zaštiti kulturnog nasleđa (Novaković 2014, 106). O tome govori i činjenica da su formalni obrazovni konzervatorski programi u Srbiji osnovani dosta kasnije, sedamdesetih godina prošlog veka. Do tada se znanje sticalo i generisalo kroz praksu u čemu je umnogome potpomogao talas izgradnje širom bivše Jugoslavije. Prilikom učenja su stvorili i pojedini katastrofalni događaji. U tom pogledu, veliki broj posleratne generacije konzervatora je učestvovao u nacionalnim, međurepubličkim i međunarodnim projektima zaštite poput onih koji su se odigrali u Đerdapu, na Pivskom jezeru ili u Skoplju posle zemljotresa (Korolija i Đukanović 2021, 292).

S druge strane, arheologija na Univerzitetu prekida pauzu nastalu tokom rata. Već krajem četrdesetih godina prošlog veka dolazi do ponovnog uspostavljanja nastave, kada je iz penzije reaktiviran Miloje Vasić kao upravnik arheološkog seminara. Na obrazovnom

zadatku pridružuje mu se Branko Gavela, kao asistent na praistorijskoj arheologiji, mada je Vasić bio fokusiran na studije klasične arheologije (Novaković 2014, 109–110; Милинковић 1998, 435–436). Kako će se to kasnije pokazati, upravo će ova kombinacija nastavnog kadra, Gavelinog odsustva i težište na Vasićevom autoritetu, imati značajan uticaj na istraživački i pedagoški profil Dragoslava Srejovića (Срејовић 1995, 146; Milosavljević 2020, 81; Palavestra 2020, 287–288). Pored značaja obnove nastavničkog rada, kraj četrdesetih godina predstavlja važan reper u istoriografiji praistorijske arheologije koja tada postaje odvojena naučna disciplina. Nastava arheologije se odvija prvo u okviru grupe sa istorijom umetnosti, klasičnom filologijom i etnografijom, da bi 1948. godine postala deo Katedre za istoriju. Prelomna je 1950. godina kada arheologija biva izdvojena kao zasebna grupa, a 1956. godine osniva se samostalna Katedra (Милинковић 1998, 436).

U tom periodu, samo godinu dana nakon diplomiranja kod Miloja Vasića, sa radom o antičkoj umetnosti, pod naslovom *Odnos i razvoj slikarstva i plastike u grčkoj umetnosti VI, VII IV veka*, Dragoslav Srejović počinje svoj akademski put u ulozi predavača. Zvanje profesora srednje škole stiče 1954. godine, s pozicijom na grupi za arheologiju Filozofskog fakulteta. Napredovanja u karijeri se nesmetano nižu, pa tako Srejović 1958. godine dobija zvanje asistenta, da bi 1962. godine, kada se i zvanično formira zasebno Odeljenje za arheologiju, postao predavač na novoformiranoj jedinici (Милинковић и Ненад Тасић 1990, 375–376). Doktorsku tezu, koja je tematski i problemski orijentisana ka umetnosti, brani 1964. godine pišući o neolitskoj i eneolitskoj antropomorfnoj plastici. Naredne godine je izabran za docenta na predmetu Praistorijska arheologija. Obogaćen i naoružan različitim oblicima formalnih kapitala (*sensu* Bourdieu), 1965. godine Dragoslav Srejović, na početku svoje bogate i duge arheološke i akademske karijere, započinje istraživanje lokacije na kojoj se danas nalazi lokalitet Lepenski Vir. U to vreme, pre započetih iskopavanja, Lepenski Vir, označen još rekognosciranjima iz 1958. godine⁶² kao lokacija sa nadzemnim ostacima rimske kule i malobrojnim fragmentima ranoneolitske keramike. U osnovi, mislilo se da je reč o klasičnom starčevačkom ranoneolitskom lokalitetu (Srejović 1965, 91; Михайловић 2012, 15).

Kao što je napomenuto, poglavlje obuhvata kontekste istraživanja i proglašavanja otkrića Lepenskog Vira. Tekst obuhvata vremenski period od 1965. godine, koja označava početak terenskih istraživanja lokaliteta do 1968. godine. U pitanju je razdoblje koje obuhvata godine istraživanja do pre prve celovite publikacije o Lepenskom Viru. Prvi deo predstavlja kratak osvrt na arheološka istraživanja u okviru projekta *Đerdapa I* praćena sagledavanjem početnih godina istraživanja nalazišta, proglašavanja otkrića Lepenskog Vira, te nastavkom terenskih radova u godini nakon toga. Poglavlje se završava odeljkom o konzervacijskim radovima, muzeološkim aktivnostima, kao i osvrtom na pisanu produkciju o Lepenskom Viru u navedenom periodu.

4.1. Projekat Đerdap I. Kratak osvrt na kontekst arheoloških istraživanja

Povod za sveobuhvatna programska zaštitna arheološka istraživanja na području Đerdapa u periodu od 1965. do 1970. godine bio je izgradnja brane na Dunavu i formiranje akumulacionog jezera. Reč je o velikom međudržavnom projektu Jugoslavije i Rumunije, koji je trebalo da podmiri energetske potrebe obe države, ali i da reši probleme u vezi sa rekom i omogući nesmetan saobraćaj Dunavom. Tim povodom je formirana rumunsko-jugoslovenska mešovita komisija koja je rukovođila projektom arheoloških istraživanja

⁶² Čitajući različite izvore, uviđamo postoji neslaganje oko godine kada je tačno prvi put registrovana lokacija nalazišta, te se pominju dva datuma 1958. godina i 1960. godina.

(Bošković 1964, 1; Mrđić et al. 2017, 67–70). Planom je bilo predviđeno formiranje akumulacionog jezera kod Rama. U pogledu zaštite, to je značilo da su sva nalazišta, locirana na samoj obali, a prevashodno praistorijska, bila pod rizikom od potapanja, a naročito ona koja se nalaze nizvodno od Golupca (Jovanović 1965, 68).

U okviru projekta *Đerdap I*, istraženo je više desetina nalazišta različitih perioda, počev od praistorije do srednjeg veka. Višegodišnja ispitivanja teritorije Đerdapa smatraju se jednim od najvećih kolektivnih istraživačkih radova koji su nadilazili granice država koje su ih organizovale (Гарашанин et al. 1984; Михаиловић 2012, 13; Mrđić et al. 2017, 67–71). Iako se formalno trajanje projekta *Đerdap I* najčešće smešta u period od 1965. do 1970. godine, povodom izgradnje brane prve arheološke aktivnosti beleže se dosta ranije. O tome svedoči izjava Đurđa Boškovića:

Svest o tome da obale Đerdapa predstavljaju za arheologiju netaknuto kasnijim životom neporemećeno, devičansko područje, počela je da sazreva u arheološkom institutu i pre, a naročito posle prvih nagoveštaja da će podizanjem brane kod sipa, vodama Dunava 1971. godine biti definitivno potopljeni najdragoceniji tragovi života i ostataka kulture, koja se na ovome tlu razvijala (Бошковић 1984, 9).

Naime, u ranim izveštajima moguće je čitati o rekognosciranjima iz 1947. godine koja su preduzeta već prvim vestima i naznakama o podizanju hidroelektrane (Vučković-Todorović 1964, 49–50). U to vreme, vodeći paraistoričari takozvane posleratne generacije, Milutin i Draga Garašanin, objavljuju monografiju sa popisom arheoloških nalazišta, koji narednih godina biva dopunjen (Гарашанин и Гарашанин 1951; Novaković 2014, 108). Popisom je pokrivena cela teritorija tadašnje Srbije. U sklopu kasnijih dopuna i mapiranja arheoloških lokaliteta u Srbiji, zvanična rekognosciranja Arheološkog Instituta istočne Srbije su se odigrala tokom 1955. i 1956. godine (Бошковић 1959, 449; Бошковић 1983, 46). Nakon prvobitnih uvida u zastupljenost arheoloških tragova i nalazišta, pristupljeno je detaljnijim istraživanjima kada su sprovedena sondažna iskopavanja na nekoliko lokacija. Pored toga, u saradnji sa Republičkim zavodom za zaštitu spomenika kulture, dokumentovane su kote od Rama do bugarske granice. Dodatnu pažnju na ovaj deo teritorije skreće konferencija o limesu iz 1960. godine, nakon koje se istraživanja intenziviraju. U tom periodu, Arheološki institut osniva mešovitu jugoslovensko-rumunsku komisiju (Prilog 1), koja izrađuje nekoliko elaborata i planove istraživanja (Vučković-Todorović 1964, 50; Bošković 1971, 10). Jedan od značajnijih dokumenata za đerdapsku studiju, a koji postavlja okvire budućih radova jeste dokument *Spomenici kulture na Đerdapu i organizacija sedmogodišnjih istraživanja*⁶³ (Bošković 1964). Dokument predstavlja plan i organizaciju arheoloških istraživanja u periodu od sedam godina za oko 50 lokaliteta, od kojih je 16 opredeljeno u praistorijska nalazišta, a ostali pokrivaju druge periode do srednjeg veka (Bošković 1964, 3). Elaborat napominje da se u daljoj naučnoj obradi obaveznim smatra ispitivanje Trajanove, Tiberijeve i Dioklecijanove table, delovi rimskog puta i freske. Tehnička dokumentacija i zaštita je poverena Institutu za arhitekturu i urbanizam, SR Srbije i Republičkom zavodu za zaštitu spomenika kulture. No, budući da postoji izuzetan vremenski pritisak, najvažnije je bilo, ističe Đurđe Bošković, započeti radove što pre i obezbediti finansijska sredstva kako bi se istraživanja nesmetano odvijala (Bošković 1964, 3–4).

U godini izrade elaborata, formirana je i *Republička komisija za naučna istraživanja i zaštitu spomenika kulture i prirode u Đerdapu* koja je rukovođila projektom. Komisija je imala

⁶³ Dokument je nastao saradnjom Republičke komisije i Komisije za Đerdap Arheološkog instituta (Bošković 1966, 67)

preko 20 članova (Prilog 2), a za predsednika i sekretara bili su izabrani Lazar Trifunović, direktor Narodnog muzeja i Borislav Jovanović, ispred Arheološkog instituta (Bošković 1971, 10–13). Komisija je delovala preko potkomisija koje su bile zadužene za koordinisanje i rukovođenje specifičnim zadacima, kao što su arheologija, etnografska istraživanja, zaštita ili izmeštanje ugroženih spomenika (Трифуновић, 1984, 1; Мрбић et.al 2017, 67–70). Odlukom Komisije, Arheološki institut postaje odgovoran za organizovanje i sprovođenje istraživanja zbog čega osniva sopstvenu komisiju za Đerdap sastavljenu od tadašnjeg kadra (Prilog 3). Komisija Instituta blisko je sarađivala sa Republičkom potkomisijom za arheologiju (Prilog 4), u čijem sastavu se nalazio i Dragoslav Srejić. Učestalost ponavljanja imena u različitim komisijama govori o tome da je postojao nedostatak kadra za ovako složen i široko postavljen poduhvat. O tome je u više navrata pisano (Bošković 1964; Бошковић 1969, 13; Bošković 1969), te su zato na zadatku arheoloških istraživanja bili angažovani i stručnjaci iz drugih institucija – sa Odeljenja za arheologiju, Filozofskog fakulteta u Beogradu, iz Narodnog muzeja u Beogradu, Muzeja grada Beograda, Vojnog muzeja JNA, Muzeja u Sremskoj Mitrovici, Boru, Užicu, Nišu, Vršcu, Požarevcu i Jagodini, kao i iz Vojvođanskog muzeja, sa Istorijskog instituta u Novom Sadu i Arheološkog društva Jugoslavije. U ekipama su radili i studenti arheologije, arhitekture i istorije umetnosti, ali i kolege iz zemalja sa teritorije bivše Jugoslavije. Na poslovima zaštite sarađivalo se sa Republičkim zavodom za zaštitu spomenika kulture, Zavodom za zaštitu grada Beograda, Pokrajinskim zavodom za zaštitu spomenika u Novom Sadu i Zavodom u Sremskoj Mitrovici. Budući da su u okviru projekta bili predviđeni specijalizovani istraživački zadaci, u projekat su bili uključeni geolozi, biolozi i botaničari, kao i Geomagnetski institut u Grockoj koji je bio angažovan na zadatku izmeštanja Lepenskog Vira (Бошковић 1984, 9; Bošković 1971, 11). U pogledu organizacije radova, zanimljiv je podatak koji navodi Lazar Trifunović, a tiče se izostanka nadoknade za rad i dobrovoljne mobilizacije. On tvrdi da ni jedna osoba koja se bavila arheološkim poslovima, studenti, početnici ili već realizovani profesionalci, nije primila honorar tokom svih sedam kampanja rada na projektu (Трифуновић 1984, 2; Bošković 1970, 85). Budući da su iskopavanja trajala i po nekoliko meseci godišnje, iz ugla savremenih prilika, podatak deluje nezamislivo. S druge strane, imajući u vidu da je to bio period kada je bujao talas obnove, a duh omladinskih radnih akcija gradeći puteve, gradio Jugoslaviju (Milosavljević 2010, 22–23; Senjković 2016), podatak da se sličan efekat ostvario u okvirima projekta istraživanja Đerdapa ne čudi previše.

Kao fokalna tačka projekta, svim radovima koji su se ticali arheologije koordinisao je Arheološki institut. Poslovi su podrazumevali opsežna iskopavanja i poslove zaštite arheoloških lokaliteta, ali samo onih koji su mapirani na koti ispod 75 m nadmorske visine. Bošković ističe da su mnogi lokaliteti i pećine iznad ove tačke ostali neispitani zbog ograničenih resursa. Budući da je trebalo istražiti veliki broj nalazišta u dužini od preko 130 kilometara u vrlo kratkom roku, samo nekoliko najvažnijih mesta je detaljno proučeno, a mnogi lokaliteti su sada potopljani (Бошковић 1984, 11; Мрбић et.al 2017, 68–69). Osnovnim planom istraživanja iz 1964. godine predviđeno je da se iskopavanja svih lokaliteta sprovedu u dve faze: prva faza u periodu od 1964. do 1966. godine i druga faza od 1967. do 1970. godine. Razlog ovakvom pristupu leži u optimalnoj distribuciji radne snage (Bošković 1964, 5–6). Budući da je devet timova planirano za rad na iskopavanjima, ista ekipa bi, po završetku prve faze, morala da preuzme istraživanja u narednoj etapi. Zanimljiv je podatak da su prema dinamici i obimu radova, iskopavanja na Lepenskom Viru predviđena samo za prvu fazu i to jedino u 1966. godini. Ekipa 2 je trebalo da uradi istraživanja na lokaciji Lepenski Vir i Druga Karaula, da bi se u narednoj

fazi preusmerili na Usje–Vince, Ostrovo i Kiseljevo (Bošković 1964, 6–7). Na osnovu plana, jasno je da se na lokaciji Lepenski Vir nije očekivala složena i arheološki značajna situacija zbog koje bi bilo neophodno dodeliti više vremenskih i finansijskih resursa. U prilog tome govore i sredstva opredeljena za iskopavanje ovog nalazišta. Ukupni predviđeni troškovi za opremu, transport, plate i publikacije u okviru projekta Đerdap I iznosili su 283.464.530,00 tadašnjih dinara (Bošković 1964, 14). Za istraživanje Lepenskog Vira dodeljeno je svega 1.665.000,00 (sl. 4) (Bošković 1964, 33). U poređenju sa drugim lokalitetima koji su opredeljeni kao praistorijski, jedino je nalazište Druga Karaula dobilo manje novca od Lepenskog Vira.

Samo na osnovu spiska svih uključenih institucija, te liste lokaliteta koji su predviđeni za istraživanje jasno je da je reč o zadatku sa složenom naučnom i logističkom problematikom. Valja istaći na ovom mestu da je karakter zaštitnih iskopavanja usmeren da se u što kraćem vremenskom roku obradi i zaštititi, odnosno spase, što veća količina arheoloških nalaza (v. Novaković et al. 2016). U okolnostima kao što je projekat *Đerdap I*, nesumnjivo je ova dimenzija izražena. Veliki broj timova je radio na širokom geografskom području s težnjom da se iskopa i prikupi što više materijala za kratko vreme. Princip je nalagao izvesnu standardizaciju načina istraživanja, te je od samog početka insistirano na jedinstvenoj, uniformnoj dokumentaciji (Трифуновић, 1984, 1–2). Trifunović dalje ističe da su istraživanja Đerdapa stvorila pravu prekretnicu i postavile standard redovne prakse. Iskopavanja su obeležena i uvođenjem do tada neprimenjene opreme i analitičkih tehnika, kao i saradnjom sa stručnjacima iz različitih oblasti. Uvedena su multidisciplinarna istraživanja, tako da su terenskom radu bili pridruženi i antropolozi, paleobotaničari, palinolozi, paleozoologi... (Bošković 1964, 9). Dakle, arheološka praksa se obogaćivala uvođenjem epistemičkih novina drugih disciplina, tako da pored izazova uvećane količine materijala koja pristiže sa terena, menjao se i karakter nalaza. U poslednjim izveštajima Đurđe Bošković pominje hiljade crteža, listova evidencione građe i nepregledne količine arheoloških zapisa koji ostaju da budu obrađeni po završetku projekta⁶⁴ (Bošković 1969, 85; 1970, 49).

Čitajući tekstove o istorijatu istraživanja, možemo videti da su različiti faktori uticali na arheološka istraživanja u Đerdapu. Autori istorijskih osvrtā posebno izdvajaju dva stalna spoljašnja, ali nepredvidiva faktora, koja su diktirala i oblikovala dinamiku radova, vremenski i kadrovski. Reč je o nestalnom i neravnomernom prilivu finansija, kao i novim, iznenadnim informacijama o plavnom nivou voda (Трифуновић 1984; Bošković 1966; 1967; 1968). U tekstovima se navodi da su prvobitno dobijana sredstva bila manja od očekivanih, a prvih godina su stizala i sa zakašnjenjem. To je remetilo početak i organizaciju radova, kao i mogućnost realizacije plana u potpunosti. Dodatna nevolja je bila u tome i što se na iskopavanjima dolazilo do složenih ili nepredviđenih situacija, koje su imale različite epistemičke posledice. S jedne strane, pritisak stvoren kratkim rokovima vodio je slabijim kontaktima među ekipama, te su „izvesne pojave koje po svemu sudeći imaju iste uzroke i istoga su porekla, a koji su pri istraživanjima zapažene na pojedinim lokalitetima, tumačene u izveštajima na različite načine“ (Bošković 1966, 68). S druge strane, iznenadni razvoji situacija nalagali su detaljnija istraživanja na pojedinim nalazištima. Posledično, produžetak radova na jednom mestu je verovatno imao posledice na nekim drugim lokacijama. Ponekad su se pojavljivali i novi lokaliteti, koji prvobitno nisu bili zabeleženi. Manjak novca je svakako otežavao rad, mada Bošković tvrdi da se

⁶⁴ Planirano je da svi pokretni nalazi budu privremeno povereni na čuvanje Arheološkom institutu, Arheološkoj zbirci Filozofskog fakulteta Odeljenja za Arheologiju, depou Vojnog muzeja, kao i u muzejima u Vršcu i Negotinu (Bošković 1972 (1970), 49–50).

uvek težilo zaokruživanju istraživanja (Bošković 1966, 67–68; Bošković 1967; 1968; Бошковић, 1984). Sumirano, najveća posledica oskudnih finansijskih prilika je bila redukovanje i izmena inicijalnog plana kako bi se istraživanja prilagodila novonastalim situacijama (Bošković 1967, 53–54). Lazar Trifunović navodi da je čak postojao plan o pokretanju sudskog postupka, ali kako su u realnosti đerdapski radovi nitalagali urgenciju i agilnost, odustalo se od ove zamisli koja bi samo omela opšti cilj i možda usporila projekat. Umesto toga, Komisija se okrenula drugim, republičkim i saveznim, fondovima za nauku i kulturu (Bošković 1968, 55; Трифуновић 1984, 2). Stanje se iz godine u godinu menjalo, te se tako primećuje poboljšanje u pogledu finansija već od druge godine programa. Za arheološka istraživanja u Đerdapu važan trenutak bio je otkriće skulptura na Lepenskom Viru 1967. godine, koje je uticalo i na finansijsku stabilnost projekta (Bošković, 1968; Бошковић 1984, 11; Трифуновић 1984, 2).

Pored novih lokaliteta i situacija na terenu, *ad hoc* informacije o podizanju nivoa voda, te plavljenja pojedinih zona i sa leve strane Dunava, sve ovo zajedno uticalo je na promenu prioriteta istraživanja. Recimo, tokom treće godine rada saznalo se da je Smederevska tvrđava znatno ugroženija zbog višeg nivoa podzemnih voda, zbog čega su rizikom bili zahvaćeni i dubinski arheološki slojevi, pa su radovi i istraživanja morali da budu neplanski intenzivirani (Bošković 1968, 56). Usled uskraćenih sredstava i neblagovremenih informacija, nedovoljno su bile ispitane pojedine lokacije, kao što je slučaj sa Vlascem koji je otkriven pred sam kraj projekta Đerdap I (Bošković 1970, 49; Бошковић, 1984).

Na kraju, vredi pomenuti podatak da su se u đerdapskim kampanjama kombinovala sistemska i sondažna iskopavanja. Međutim, zbog obimnih radova, nisu svi lokaliteti imali priliku da budu celovito i detaljno istraženi. U okviru sedmogodišnjih radova, od početnih pedesetak, samo je pet lokaliteta bilo sistematski iskopavano: Lepenski Vir, Hajdučka Vodenica, Boljetin, Ravna i Manastir (Bošković 1972 (1970), 48). Bošković i ovde napominje da su ograničeni vremenski resursi stvorili pritisak koji je rezultirao nedostatkom kontakta između timova ili održavanjem kontakta na minimumu. Autor navodi i da je inicijalno postojala zamisao da se rezultati radova objave u seriji monografskih publikacija koje bi obuhvatile đerdapske radove, ali se nažalost ova ideja nije realizovala. Pokušaj objedinjavanja rezultata istraživanja u okviru projekta Đerdap I oličen je u broju *Starinara* XXXIII–XXIV (1982–1983) koji sadrži članke posvećene iskopavanjima na različitim lokalitetima.

4.1. Lepenski Vir. Terenski susreti sa slojevima prošlosti

*Znači mi smo otkrili jednu civilizaciju, vanserijsku,
kakva se u praistoriji kasnije nije desila ...*
Dragoslav Srejić

Lepenski Vir je arheološki lokalitet smešten na rečnoj terasi desne obale Dunava, u blizini ušća Boljetinske reke. Na udubljenom delu obalnog terena, između reke Dunav i litice Košo brda, pronađeno je ovo višeslojno nalazište, koje je dobilo ime prema velikom izvoru u središtu Đerdapa (Срејовић 1969в, 13).

Iskopavanja Lepenskog Vira izvršena su u periodu od 1965. do 1970. godine, pod rukovodstvom Dragoslava Srejovića, i Zagorke Letice⁶⁵ (sl. 5), saradnika Filozofskog fakulteta (Srejović 1969b, 11).

Nalazište je prvi put zapaženo 1958. godine i inicijalnim planom je bilo predviđeno njegovo iskopavanje samo u okviru prve etape *Plana istraživanja na Đerdapu*. Sve ispitivačke radove trebalo je zaokružiti tokom kampanje u 1966. godini (Bošković 1964, 6, 33; Srejović, 1965, 91), međutim epistemički potencijal je nalagao drugačiju istoriju ovog nalazišta.

U nastavku sledi tekst o toku iskopavanja do 1968. godine, izložen na osnovu Srejovićevih konceptualnih okvira u prvim tekstovima o Lepenskom Viru. Budući da je reč o početnim kampanjama, informacije koje nam u ovom periodu dolaze o ishodima iskopavanja čitamo mahom iz izveštaja objavljivanih u *Arheološkom pregledu*, glasilu Arheološkog društva Jugoslavije. Međutim, kao oblik naučne evidencije, izveštaj nema tako jednostavnu epistemičku prirodu. Nakon iskopavanja, ono što ostaje kao deo sazajnog procesa rada na terenu jeste mnoštvo zapisa u tekstualnim i vizuelnim oblicima. Uobičajena proceduralna praksa je da se kroz izveštaj sva kreirana evidencija formalizuje i uobliči u pisanom obliku. Ova izvrnuta epistemička retorika⁶⁶ prevođenja fizičkih ostataka u konsolidovane tvrdnje u izveštajima je uobičajeno lišena finih akademskih i istraživačkih bravura kojima se služimo u publikovanim tekstovima drugih vrsta. Stoga se na arheološke izveštaje gleda kao na očišćenu i idejno, naizgled, neopterećenu formu. U realnosti, to nije slučaj. Kao što smo mogli da vidimo iz poglavlja o pojmovnom određenju, tekst izveštaja, kao ni teren, nije ateorijska platforma gde se iznose objektivni rezultati naučnih posmatranja. Arheološki lokaliteti u vreme iskopavanja su poput naučnih laboratorija i, shodno tome, izveštaji sa rezultatima sastavni su deo pravila i konceptualnih okvira koji vladaju u polju ili oblasti istraživanja. Pored toga, Edžvort podseća na ontološko-epistemološke susrete koji se odigravaju između arheoloških materijalnosti i osobe koje iskopava. On smatra da je način posmatranja i razumevanja situacija na nalazištu već epistemički akt. Iz toga se ne izvode samo prostorne komponente znanja o prošlosti već i temporalne (v. Edgeworth 2006 (1991), 58–59). Dodatno, budući da po završenim iskopavanjima izveštaj postaje ključna evidencija o prošlosti, on zadobija i izvesnu dozu autoritativnosti. Utoliko tekst iz izveštaja ne govori samo o situacijama na terenu, već predstavlja uvid u subjektivna gledišta njegovog autora (Olsen 2002, 264–266).

4.1.1 Izveštaj kampanja 1965. godine. Prvi susret sa slojevima prošlosti

Pod naslovom *Lepenski Vir, Boljetin, Donji Milanovac* (1965, 91–93), Dragoslav Srejović sumira istraživanja izvedena u prvoj godini radova. Iskopavanja su bila sondažnog karaktera, kada su otvorene tri sonde veličine 6x3m, sonda I i II, kao i 5x3m sonda III (Srejović 1965). Ukupna istražena površina je bila relativno mala 52m², ali prema rečima autora, sasvim dovoljna da se sagleda hronološko i kulturno određenje pronađenih ostataka (Srejović 1965, 91). Na osnovu rezultata dobijenih prve godine istraživanja, Srejović izdvaja dva horizonta stanovanja, te zaključuje da se **kod** (podvukla autorka)

⁶⁵ U vreme iskopavanja na Lepenskom Viru, Zagorka Letica je stručna/naučna saradnica Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu (Srejović 1968, 96).

⁶⁶ Izvrnuta u smislu da proces započinje terenskim istraživanjem u okviru kog se u susretu sa materijalnim ostacima opojmljuje ono što se iskopava, da bi se potom u narednim fazama podatak preveo u izvesno evidenciono stanje (v. Edgeworth 2006 [1991], 58). U fazi prevođenja nalaza u tekst odigrava se vrsta povratne epistemološke sprege kada nam fizički ostatak potom vraća nazad ono što smo mu prethodno nadenuli u ranijim fazama procesuiranja.

Lepenskog Vira nalazi najstarije, za sada poznato, praistorijsko neolitsko naselje na području Đerdapa. Svoj stav nadalje razvija zaključujući da je Lepenski Vir znak da su „prve zemljoradničke populacije balkanskog područja naseljavale i manje ravničarske oaze u Đerdapu“ (Srejšović 1965, 92). Takođe, ostatke arhitekture pronađene u sondi II izdvaja kao izuzetno interesantan nalaz nakon prve faze istraživanja. U pitanju je nalaz osnove kuća sa ognjištem i pokretnim nalazima, raznorodnog karaktera i materijala (ostaci keramičkih posuda i predmeta, oruđe, koštane alatke, kamene sekire itd.). Pažnju istraživača u vezi sa arhitekturom posebno privlači izuzetno pravilan oblik trapeza koje imaju osnove kuća (Srejšović 1965, 91–93). Srejšović zaključuje da je u pitanju otkriće koje ima veliki značaj, budući da ne postoje slični nalazi iz Podunavlja.

Ono što posebno, ali s oprezom izdvaja u prvom izveštaju je situacija iz sonde III. Prema Srejšoviću, uočena situacija bi eventualno ukazivala i na postojanje posebne faze koja prethodi slojevima u kojima su pronađeni ostaci keramike na lokalitetu. Ipak, opšti zaključak je da bez obzira na to s čim će se u budućnosti sresti prilikom iskopavanja na ovom lokalitetu, arheološka istraživanja na Lepenskom Viru ocenjena su kao veoma značajna i ne samo u odnosu na proučavanje praistorijskih kultura u Đerdapu, već na celoj teritoriji Balkanskog poluostrva (Srejšović 1965, 93).

Najzad, Srejšović sagledava značaj Lepenskog Vira kroz saznajni karakter i potencijal vertikalne stratigrafije, budući da je na nalazištu bilo moguće ispratiti razvoj materijalne kulture na jednom mestu. U tom trenutku, ističe autor, reč je jedinom starijeneolitskom nalazištu u Podunavlju na kome je uočena ova istraživačka prednost.

4.1.2 Izveštaj kampanja 1966. godine. Susreti s jedinstvenošću

Izveštaj naslovljen *Lepenski Vir, Boljetin, Neolitsko naselje* svedoči o prvim promenama u pravcu uvećavanja značaja lokaliteta. Već u kampanji sledeće godine ispitana površina je skoro petostruko uvećana. S obzirom na prošlogodišnje rezultate, u 1966. godini su u dva navrata izvedena sistematska arheološka iskopavanja. Tom prilikom je istražena površina od 275 m² (Srejšović 1966, 94).

Istraživanje je organizovano u 11 blokova, te se uvećava broj utvrđenih horizonta stanovanja, kuća sa pokretnim inventarom, kao i raznorodnost nalaza i situacija, životinjske kosti, šila, keramički predmeti, sahrane itd. Obilje arheološkog materijala dozvoljava rukovodiocu iskopavanja jedan širi obuhvat pojava. Posledično, perspektiva koja je stečena kampanjom u 1966. godini navodi Srejšovića da konceptualno proširi svoje gledište i zaključke (Srejšović 1966, 95). Autor navodi da je na osnovu rezultata druge godine iskopavanja moguće tvrditi da je Lepenski Vir:

(...) planski građeno veliko naselje starijeg neolita, koje je kako po svom planu i tehnici gradnje, tako i po svojoj očuvanosti, zasada jedinstveno u Podunavlju i u celoj jugoistočnoj Evropi (Srejšović 1966, 95).

U nastavku, Srejšović uvažava sličnosti pokretnog arheološkog materijala sa nalazima starčevačke i Kereš-Kriš grupe, ali ipak ističe da je reč o originalnim karakteristikama sa osobenim formama materijalnih ostataka (Srejšović 1966, 96). Takozvana prekeramička faza o kojoj je pisano u prethodnom izveštaju, a koja bi eventualno mogla da posvedoči o ranijim aktivnostima na nalazištu, ove godine nije spomenuta.

4.1.3 Izveštaj kampanja 1967.godine. Starije od starijeg

Lepenski Vir, Boljetin – praistorijsko naselje izveštaj govori o sistematskim iskopavanjima koja su se nastavila i u 1967. godini. Kao i prethodne godine, iskopavanja su se odvijala u dva navrata čime je istražena skoro četiri i po puta veća površina, odnosno 1200 m² (Srejšović 1967a,73).

U izveštaju autor nastavlja i dalje razvija narativ uspostavljen u prethodnim godinama sa izvesnim konceptualnim novitetima. U skladu sa obimnijim istraživanjima, Srejšović ima priliku da jasnije definiše i izdvoji situacije uočene na terenu. Tako on navodi da se u kulturnom sloju na lokalitetu kod (podvukla autorka) Lepenskog Vira izdvaja osam horizonata naselja. U osnovi, život na nalazištu deli u tri glavne etape:

1. Lepenski Vir Ia-e
2. Lepenski Vir II
3. Lepenski Vir IIIa-b

U izveštaju Srejšović dovodi u vezu sa procvatom keramičke kulture starijeg neolita samo dva najmlađa horizonta. Supstrat specifičnog kulturnog izraza sa arheološkim materijalom i ostacima kuća, a obuhvaćen Lepenskim Virom I i II, prema autoru, nije tada bilo moguće preciznije odrediti, vremenski i prostorno (Srejšović 1967a, 74). Ipak, ono u šta Srejšović ne sumnja je da ova kulturna manifestacija, konstatovana u pomenutim građevinskim horizontima, zasigurno pripada periodu pre postojanja „klasične kulture starijeg neolita tipa Starčevo–Kereš Kriš“ (Srejšović 1967a, 74). Autor nadalje ističe da je u pitanju do tada najpoznatiji izraz najstarijeg neolita na Balkanskom poluostrvu i u jugoistočnoj Evropi. Reč je o prvom, doduše suptilnom iskoraku, ka idejnim inovacijama. One su pre svega hronološkog karaktera, uobličene u obazrivom smeštanju Lepenskog Vira u nešto što prethodi trenutno najstarijem poznatom. Sledstveno tome, na osnovu situacija zabeleženih u arheološkim slojevima koji prethode do sada utvrđenoj i poznatoj istoriji neolita, jedino preostaje opredeliti ih kao najraniju manifestaciju najstarijeg izraza. Nevolja je, ističe Srejšović, da ona nije empirijski, odnosno stratigrafski i kulturno jasno izdvojena, tako da njeno sigurno identifikovanje na ovom lokalitetu za sada ostaje nerešeno (Srejšović 1967a, 74).

Druga novina koja se pominje u izveštaju jesu kamene skulpture pronađene u slojevima LV I i II. Ukupno je pronađeno 54 skulptura, smeštanih u građevinskim objektima ispred ili iza ognjišta (Srejšović 1967a, 74). Autor ističe da je reč o nalazima figuralne skulpture izvedene u naturalističkom stilu i plastici sa apstraktnim motivima. U izveštaju saznajemo i da je te godine otkrivena nekropola, sa pojedinačnim i kolektivnim sahranama.

4.1.4 Izveštaj kampanja 1968.godine⁶⁷. Osvajanje vremenitosti

Izveštaj iz 1968. godine opisuje treću godinu sistematskih iskopavanja na nalazištu Lepenski Vir. Tekst naslovljen *Lepenski Vir (Boljetin) – predneolitska i neolitska naselja i nekropole* demonstrira ranije uspostavljenju optiku nadopunjujući argumentaciju ovogodišnjim analizama. U kampanji koja pokrila oko 1000 m² nalazišta, a po prvi put izvedena u neprekidnom trajanju od jula do oktobra, autor nam predočava ishode istraživanja.

Na prvom mestu reč je o najznačajnijem otkriću staništa koja prethode najstarijem horizontu građevinskih objekata. Srejšović ovaj arheološki supstrat naziva Proto-Lepenski

⁶⁷ Arheološki pregledi od broja 10 koji pokriva 1968. godinu, imaju drugačiju godinu štampe koja se razlikuje od godine koju broj pokriva. Radi što veće verodostojnosti u pogledu analiza primenjenih u istraživanju, zadržane su godine koje određeni broj pokriva, a ne kada su štampani izveštaji.

Vir (Srejšović 1968b, 85). Time autor uvođi u svoju interpretaciju još jednu vremensku sekvencu, spuštajući starost hronoloških okvira postavljenih u prethodnoj godini. Kao zaključak u izveštaju, autor navodi da je reč o kulturi koja nedvosmisleno ima osobine ranijih perioda. U tom pogledu, Srejšović vremenski reorganizuje prethodno ponuđene faze i postavlja sledeće rešenje:

(...) *novootkrivena kultura Lepenskog vira, koja ima izrazito epipaleolitski karakter, prolazi kroz tri razvojna stupnja: proto-Lepenski Vir, Lepenski Vir Ia-e i Lepenski Vir II* (Srejšović 1968b, 87).

Prethodno zabeležene arheološke nalaze keramike opredeljene u rani neolit, autor dovodi u vezu samo sa dve poslednje faze Lepenski Vir IIIa-b. Dakle, novom konceptualnom postavkom od 4 izdvojene faze, kultura Lepenskog Vira je, prema Srejšoviću, prisutna u tri preovlađujuća trajanja. Unete epistemičke promene ogledaju se i kroz karakterizaciju slojeva do LV II kao epipaleolitskih, čime se nepobitno napušta i obeskorjenjuje ideja o manifestaciji najstarijeg neolita u tim slojevima.

Pored sažetih, ali detaljnih opisa nalaza i situacija na terenu Dragoslav Srejšović 1968. godine po prvi put koristi sintagmu **kultura Lepenski Vir**. To nedvosmisleno čini opisujući građevinske horizonte, te nalaze i situacije u okviru iskopavanja nekropole (Srejšović 1968, 85–86). Dakle, prethodne diskurzivne odrednice poput *kod Lepenskog Vira* ili *arheološki materijal iz Lepenskog Vira*, te *najstarija kultura u slojevima Lepenskog Vira* sjedinjuju se u jednu interpretativnu formu oličenu u sentenci **kultura Lepenski Vir**. Ovaj epistemološki skok od evidencije sa pojedinačnog lokaliteta u formiranje nove kulture, treba shvatiti u ključu dominantne kulturno-praistorijske arheologije u kojoj je glavnu potku upravo imala jedinica *kulture* (Olsen 2002, 30–33). Od 1968. godine, ona za Dragoslava Srejšovića objedinjuje vremenske i prostorne okosnice ideje o Lepenskom Viru, formirajući bešavnu vezu koncepta kulture sa ovim eponimnim nalazištem.

4.2 Prepoznavanja otkrića. Trijumf skulptura

Kada bismo o istorijatu istraživanja, formulisanju i plasiranju rezultata iskopavanja čitali samo iz arheoloških izveštaja, u slučaju Lepenskog Vira, propustili bismo važan epistemološki rez. Preokret u biografiji lokaliteta Lepenski Vir nastaje susretom dva različita polja, pre svega arheologije i istorije umetnosti, ali i različitih oblika autoriteta i kapitala.

Svako ko se malo više posvetio istraživanju istorijata istraživanja ovog nalazišta naići će na podatak da je do preokreta došlo otkrićem ostataka arhitekture, ali da su upravo nalazi skulptura ono što se izdvaja u istoriji istraživanja lokaliteta (v. Гарашанин 1997, Borić 2008; Михайловић 2012, 15). Iako se u predstavljenim izveštajima sa iskopavanja ne može se nazreti izuzetnost ovog trenutka, o tome saznajemo iz drugih izvora. Kao što je prethodno pomenuto, izveštaji imaju svedenu formu koja je često lišena razbarušenih intepretativnih detalja u istoriji nekog nalazišta. Na to nas je uputio Lukas ističući da se u profesionalnim okvirima može primetiti sklonost ka suzdržanijim predstavama otkrića, pa čak i ka potiskivanju radosti zbog značajnih nalaza na iskopavanjima. Ipak, autor tvrdi da uzbuđenje u vezi sa otkrićem postoji, bez obzira na to kako se kasnije predstavlja (Lucas 2001, 18). O ovim aspektima saznajemo iz drugih izvora koji nužno nisu ukotvljeni u naučnu produkciju. Na primer, u jednom intervjuu za dnevne novine Srejšović se priseća:

Sedeo sam pod šatorom i nešto beležio, priča dr Srejšović, kad je uleteo jedan od studenata i povikao: „Požurite onaj veliki kamen predstavlja neku skulpturu!“. Najpre mi je srce brzo zakucalo, a onda sam se smirio jer sam poverovao da se kolega ipak prevario da mu se nešto pričinilo. Znao sam da još ni jedna tako velika skulptura iz doba neolita nije pronađena, pa smo i arheolozi verovali da i ne postoji (Борба, 24. август 1968).

Edžvort akt otkrića opisuje kao susret očekivanja i njegovih materijalnih uslova zadovoljenja (v. Edgeworth 2006 (1991), 150). Možda je upravo izuzetnost i nesvakidašnjost nalaza koji je bio iščekivan, navela Lazara Trifunovića da u svom osvrtu na ovaj događaj govori iz nešto drugačije vizure. I iz njegove perspektive, u istorijatu iskopavanja Lepenskog Vira, veliki preokret nastaje 1967. godine, preciznije 16. avgusta, kada bivaju pronađene kamene skulpture. Trifunović piše:

Preokret je nastao 1967.godine kad su pronađene skulpture na Lepenskom Viru. Nama je prosto bilo preko potrebno jedno takvo senzacionalno, spektakularno i vrhunsko otkriće i ja sam znao da kada sam ih prvi put video (skulpture, prim.aut) da je sudbina đerdapskih radova pozitivno rešena (Трифуновић 1984, 2).

U kojoj meri je projektu zaista „bilo neophodno jedno takvo otkriće“ govori činjenica da je Trifunović kao predsednik Komisije, samo mesec dana pre toga poslao dopis Saveznom fondu za kulturu SFRJ i zatražio podršku za sprovođenje terenskih istraživanja. Razlog dopisa je nestalnost finansijskih sredstava, ali Trifunović nije propustio priliku da u svojoj argumentaciji istakne značaj nalaza sa Lepenskog Vira (Trifunović 1967). Budući da važnost radova uopšte prevazilaze granice jedne zemlje, Savezni fond bi trebalo da podrži i osigura budućnost đerdapskih istraživanja. Na ovom primeru vidimo da se Lepenski Vir izdvaja kao praistorijski lokalitet i postaje izuzetno značajan u okviru projekata Đerdap I i pre stupanja skulptura u diskurzivni prostor. On to čini ne samo po svojim istraživačkim kapacitetima ili na osnovu kulturno-umetničkog aspekta, već i na osnovu potencijala da generiše kapitale neophodne za život i opstanak projekta. Setimo se da je inicijalnim programom Lepenski Vir bio u kategoriji lokaliteta sa najmanjim budžetom za istraživanja. Otkrićem skulptura sasvim je preokrenuta situacija, te je osiguran i ekonomski kapital. Trifunović tvrdi da je u periodu od 1968. do 1970. godine rađeno gotovo bez brige o finansijama, budući da je nakon senzacionalnih otkrića priliv sredstava bio stalan (Трифуновић 1984).

Važnosti otkrića i uvećanom značaju lokaliteta doprinela je i komunikacija sa medijima. Vest o skulpturama je već narednog dana izašla u domaćim javnim glasilima sa naslovima *Đerdap menja istoriju sveta* (Вечерње новости, 17. avgust 1967), *Monumentalni ostaci nepoznate kulture* (Политика 17.avgust 1967) (sl. 6). U članku iz Politike, koji je istovremeno i najduži, učestvuju Lazar Trifunović, Zagorka Letica i Dragoslav Srejšović. Ne oklevajući, sagovornici otkriće na ovom lokalitetu određuju kao jedno od najvećih evropskih i svetskih nalaza. U intervjuu Lazar Trifunović otkriće poredi sa značajem pronalazjenja Troje, a skulpture kao da su delo modernosti i proizašle iz stvaralačkog opusa Henrija Mura. S druge strane, Dragoslav Srejšović vrlo slobodno i nesputano govori o tome da će nalazi kod Lepenskog Vira iz korena izmeniti naše razumevanje praistorije i njenog porekla sa Bliskog istoka. Na samom kraju, Zagorka Letica doprinosi diskusiji, veoma svedenom izjavom o tome da će zbog karaktera nalaza nalazište svakako uvek ostati svojevrsna arheološka senzacija.

Na samom kraju iste godine, Lazar Trifunović i Dragoslav Srejšović udruženim snagama organizuju prvu izložbu o skulpturama (sl. 7). Tim povodom se štampa i prvi

muzejski katalog o istraživanjima Lepenskog Vira, čiji je urednik Lazar Trifunović, a institucionalni potpisnici Republička komisija, Arheološki institut i Narodni muzej (Trifunović 1967). Na ovom mestu važno je napomenuti da Trifunović kao urednik kataloga možda i nije sasvim slučajno osoba koja zauzima važnu ulogu u kontekstu izložbe. Naime, iako je u tom trenutku predsednik Republičke komisije i direktor Narodnog muzeja i istaknuti istoričar umetnosti, prepoznavanje izuzetnosti lepenskih skulptura jednostavno može biti plod *nomosa* discipline iz koje potiče. O tome nam govori i manir u kome o njima govori tokom intervjua u dnevnim novinama kao i u uvodniku kataloga (Trifunović 1967, 7–8). S pozicije građenja diskursa o Lepenskom Viru, pozicija Lazara Trifunovića je utoliko interesantna zbog toga što u vreme projekta *Đerdapa I*, Narodni muzej nije imao formalni partnerski odnos u projektu. Na ovaj veoma značajni podatak pažnju nam skreće Tatjana Cvjetićanin (2020, 718), kada ističe da bez obzira na visoke pozicije koje je Trifunović zauzimao u ovom poduhvatu, institucionalno, centralna muzejska ustanova nije našla svoje aktivno mesto. Utoliko je i zanimljivo što Narodni muzej stoji iza organizacije prve izložbe, zajedno sa ostalim čelnim akterima u projektu *Đerdap I*. Postojeća postavka indirektno govori u prilog autoritetu Lazara Trifunovića kao pojedinca i njegovih pozicija moći (kapitala) kojima je delao, kroz formalne položaje.

Da su skulpture ključni element u raspirivanju ideje o neobičnim nalazima otkrivenim kod Lepenskog Vira, govori činjenica da se već na koricama nalazi fotografija ovog nalaza *in situ* (sl. 8, 9). Shodno tome, priložene reprodukcije reflektuju ovu ideju ističući skulpture u prvi plan. Suštinski nije u pitanju previše iznenađujući podatak, budući da je izložba upriličena povodom ovog specifičnog nalaza (Trifunović 1967, 27 i dalje).

Za razliku od Trifunovića koji piše kratak i opšti uvodnik mahom iz ugla đerdapskog projekta, Srejić ne okleva da ponudi istorijsko-umetničku analizu skulptura. Autor sumira ideje predočene u izveštajima sa iskopavanja, ali ih obogaćuje jezikom koji nedvosmisleno ističe značaj Lepenskog Vira, arhitekturu i aspekte umetničkog ovih nalaza izraza (Srejić 1967b, 11–13). Opisujući skulpture, on nedvosmisleno akcentuje posebnost kulture na Lepenskom Viru i odbacuje ideju analogija sa istočnim srodnicima:

Ovim geografski i stilski dalekim analogijama nemoguće je objasniti kulturu otkrivenu kod Lepenskog Vira. Osnovne forme njene arhitekture i plastike do te mere su izuzetne da u ovom trenutku imaju samo smisao usamljenih poruka koje otkrivaju jedino snažan i samostalan duh rane praistorijske kulture u Podunavlju. Umetnost Lepenskog vira stoji danas kao izolovan, veličanstven spomenik ljudskog duha koji otkriva jednu novu viziju sveta, po uzbudljivosti i snazi dosad nepoznatu u opštem razvoju protoneolitskih i neolitskih kultura (Srejić 1967b, 14).

Ovim stavom Srejić esencijalizuje narativ i autorski stil o Lepenskom Viru koji će nadalje razvijati u pisanoj produkciji.

Nakon izložbe u Beogradu, vest o otkriću na lokalitetu Lepenski Vir obišla je svet. Izložba se već u maju 1968. godine seli u Zagreb. U to vreme Srejić piše u različitim međunarodnim glasilima i časopisima koji su mogli da obezbede protok informacija, kao što su Ilustrovane londonske vesti (*London Illustrated news*) u odeljku za arheologiju, *Archaeology* (Srejić 1968a; 1968b)⁶⁸ ili Časopis za istoriju umetnosti i arheologiju (*Raggi*) (Срејовић 1969в, 12). Izbor određenih časopisa predstavlja odabir kojim se naučna i šira javnost engleskog i nemačkog govornog područja upoznaje sa novim mestom na

⁶⁸ Referenca prema osnovnoj literaturi

arheološkoj mapi Evrope. Reč je o uobičajenim strategijama promovisanja izuzetnih nalaza, te plasiranja ideja, koje su manje usmerene na povezivanje sa naučnom zajednicom i više na promociju samih otkrića i projekta (Tomášková 2011, 227). Međutim treba naglasiti da su izložba i međunarodna prezentacija imali i konkretne epistemološke efekte. Kako Nikola Tasić navodi: „I tek onda kada je reprezentativna izložba sa besmrtnim Lepencima prošetala evropskim metropolama otklonjena je svaka sumnja u autentičnost jedne od najstarijih umetnosti starog kontinenta“ (Tasić 1998, 236).

U skladu sa promovisanjem ovih jedinstvenih nalaza i istraživanja na lokalitetu, značajno je istaći da 1968. godine izlazi i prvi film o Lepenskom Viru, autora Dušana Slijepčevića, a u produkciji Dunav filma⁶⁹ (sl. 9). Upravo u filmu, pored raznih situacija sa terena, imamo priliku da vidimo u uveličanom kadru i otkopavanje jedne od čuvenih skulptura. Kao stručni saradnici su potpisani Dragoslav Srejšević i Lazar Trifunović, što je posebno interesantno ako se uzme u obzir da se uz Srejševića u filmu pojavljuje samo Zagorka Letica, ali ne i navedeni saradnik.

4.2 Lepenski Vir i konzervacija. Izmeštanje prošlosti

Kako inicijalno nisu planirana istraživanja obimnijeg karaktera, tako na nalazištu Lepenski Vir nisu bili predviđeni značajniji konzervatorski radovi. Planovi su se već druge godine preokrenuli.

U prilog tome govori činjenica da je lokalitet proglašen kulturnim dobrom 1966. godine (sl. 10)⁷⁰, u vreme kada je u prvim izveštajima Srejšević lokalitet opredeljavao kao o starijeneolitsko naselje u Podunavlju (Srejšević, 1965; 1966).

Dodatno je zanimljiv podatak da datum rešenja ukazuje na maj 1966. godine. S obzirom na to da su sistematska istraživanja u toj godini počela tek u julu, to znači da je rešenje doneto na osnovu rezultata sondažnih ispitivanja iz prethodne godine. *De jure* zaštita Lepenskog Vira otpočinje rano, ali se prvi konkretni konzervacijski radovi odigravaju naredne, 1967. godine. Zasiurno, intervencije su izvedene na pokretnom arheološkom materijalu u okviru pripreme za prvu izložbu⁷¹ (Trifunović 1967), ali se izvesni konzervacijski radovi takođe pominju u okviru arheološkog izveštaja (Srejšević 1967b, 87). Pretpostavka je da se radi o manjim intervencijama, najverovatnije na pokretnom materijalu (skulpture?). Formalno, ideja za obimniji poduhvat izmeštanja nalazišta nastupa tek sledeće godine.

Osnovnim planom projekta Đerdap I, predviđeno je bilo samo izmeštanje Trajanove table. Međutim, kako su se otkrića i složenost nalaza na Lepenskom Viru nizala, u 1968. godini osniva se posebna komisija (Prilog 5) za izmeštanje lokaliteta na viši plato radi spasavanja od potapanja (Bošković 1971, 10). Pored izmeštanja, planirana je i izgradnja zaštitne konstrukcije koja bi umanjila negativne uticaje spoljašnje sredine po nalaze (Bošković 1968, 56). Nezaobilazno je pomenuti da većina konzervatora koja je radila na Lepenskom Viru, samo par godina pre đerdapskih radova, učestvovala je na sličnom poduhvatu spasavanja spomenika kulture „stare Nubije“ (Mađarić 1965). Poput organizacije i izvođenja radova na Đerdapu, kao i mobilisanja različitih institucija i struka, sličan scenario je prvo isproban na Asuanu. Naime, reč je o međunarodnom UNESCO-

⁶⁹ <https://youtu.be/6s0Rrj4uJ3I?feature=shared>

⁷⁰ https://nasledje.gov.rs/media/odluka_o_utvrđivanju/Re%C5%A1enje%20RZZSK%20broj%20554_1%20od%2026.05.1966.%20god.%20Lepenski%20Vir.pdf

⁷¹ U katalogu prve izložbe kao konzervatori se navode: Đorđina Gabričević, Mihalo Paunović, Miroljub Miletić, Aleksandar Stojković.

ovom projektu izvedenom u saradnji sa različitim ustanovama tadašnje Jugoslavije, a radi spasavanja spomenika na nekoliko lokacija u Egiptu. U ovoj zemlji pokreta nesvrstanih, već pedesetih godina prošlog veka otpočelo je planiranje izgradnje Asuanske brane, kako bi se pospešio ekonomski i privredni razvoj zemlje (Mađarić 1965, 19). Budući da se Jugoslavija vrlo rano odazvala na poziv UNESCO-a, stručnjaci iz Srbije su tokom šezdesetih godina u više kampanja boravili u Egiptu na različitim konzervacijskim radovima (Prilog 6). Najsloženiji poduhvat je bilo izmeštanje dva hrama u okviru spomeničkog kompleksa Abu Simbela. Pored njih, postojao niz svedenijih ili većih konzervacijskih intervencija radi zaštite manjih celina, poput zidnog slikarstva na kojima su radili Milorad Medić i Mihajlo Vunjak (Mađarić 1965, 25–26). Reč je o dva stručnjaka koji su zajedno sa Milkom Čanak-Medić bili članovi Komisije i kasnije radili na izmeštanju Lepenskog Vira.

4.3. Istraživačka arena. Lepenski Vir i pisana produkcija

Polje funkcioniše kao poprište borbi i prostora za potvrđivanje ili izazivanje postavljenih teorija. U početnom zenitu interpretacija o Lepenskom Viru, pored Dragoslava Srejskića, i drugi autori na različite načine pišu o novotkrivenoj kulturi.

4.3.1 Tekstovi Dragoslava Srejskića

Iako je prethodno u tekstu bilo pomena drugih pisanih priloga o Lepenskom Viru iz pera Dragoslava Srejskića, time nije obuhvaćena njegova celokupna produkcija u ovom periodu. Srejskić do 1968. godine produkuje ukupno 10 pisanih priloga u naučnim i stručnim izvorima (sl. 11; Prilog 7). Sve tekstove piše samostalno, od čega su 2 teksta bila namenjena međunarodnoj zajednici, te su pisani na engleskom, odnosno nemačkom, dok je preostala građa na srpskom jeziku.

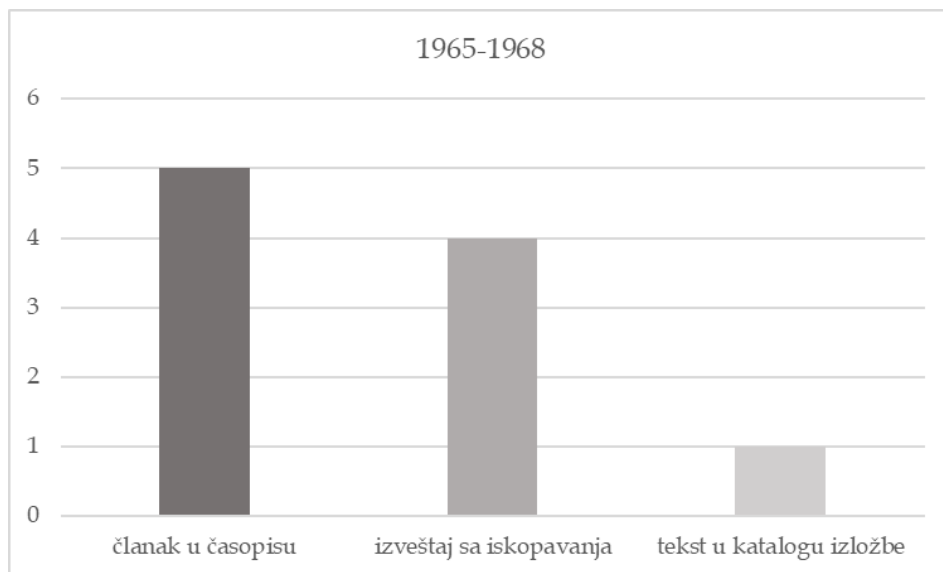

Sl. 11. Broj publikovanih priloga Dragoslava Srejskića po godinama (1965-1968)

Sasvim očekivano, kvantitet građe se uvećava s godinama i s napretkom istraživanja. Važno je napomenuti da je u godini kada su skulpture pronađene, produkcija bila najizrazitija i istovremeno najraznovrsnija. O tome nam govori naredni grafikon (sl. 12)

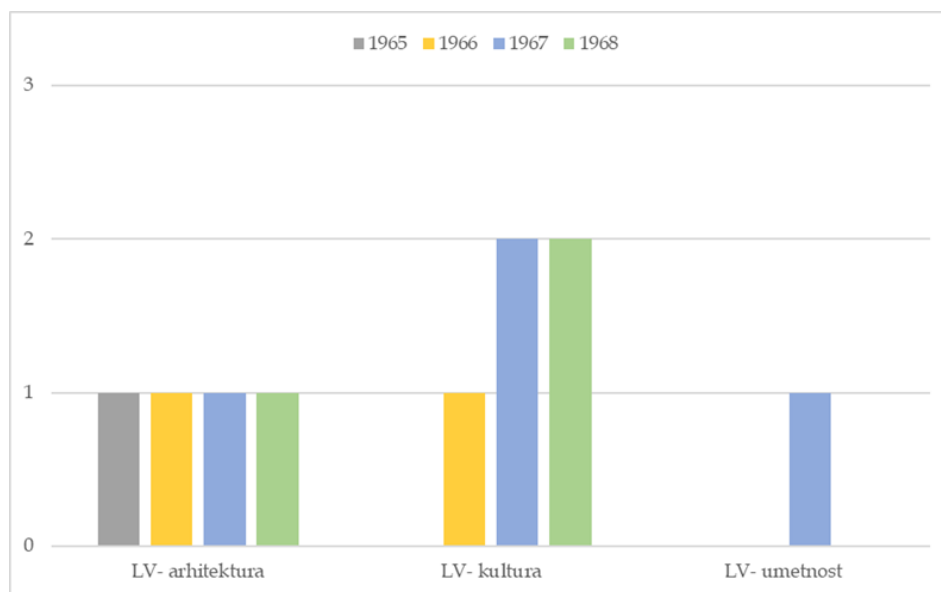
Period obuhvata četiri kampanje iskopavanja, te je toliko izveštaja sa iskopavanja zastupljeno do 1968. godine. Pored toga, Srejskić potpisuje četiri članka objavljena u

časopisima i to dva na srpskom jeziku, jedan na engleskom i jedan na nemačkom. U godini otkrića skulptura pored navedene građe, autor objavljuje tekst u katalogu izložbe i jedan tekst u časopisu naučno-popularnog karaktera.

Sl. 12. Zastupljenost tekstova Dragoslava Srejića prema vrsti građe (1965-1968)

Poslednje dve godine se izdvajaju i po tematskom fokusu sl. 13, dok je zbir napisanih tekstova isti.

Sl. 13. Zastupljenost tema u tekstovima Dragoslava Srejića po godinama (1965-1968)

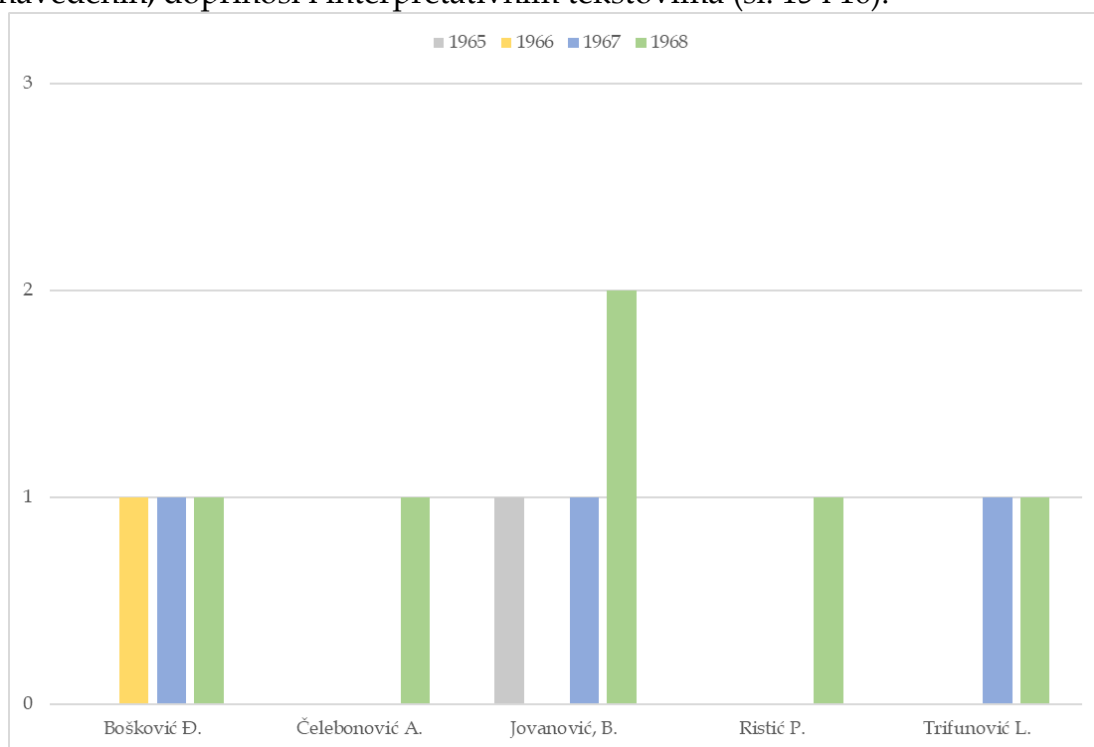
U prvom periodu, zastupljene su tri teme kojima se Srejić bavi: kultura Lepenskog Vira, arhitektura i umetnost Lepenskog Vira. Na osnovu grafikona o tematskoj distribuciji, zapaža se da je tema o arhitekturi dominantna kroz sve četiri godine. Razlog tome je što autor pišući o rezultatima iskopavanja, o kulturi uglavnom piše iz ugla ostataka naselja i nalaza nadzemnih struktura (Srejić 1965; 1966b; 1967a; 1968b).

Tema kulture je prisutna u poslednje tri godine ovog perioda. Njihov međusobni epistemički sadržaj se ne razlikuje previše i u izvesnom smislu predstavlja sumu izveštaja objavljenih u *Arheološkim pregledima*, kao i srž buduće Srejovićeve produkcije. Tema umetnosti postaje živa tek pronalaskom skulptura, ali sasvim zanimljivo katalog izložbe povodom ove vrste nalaza, dominantno koristi da promoviše aspekte kulture (Srejović 1967b). Iako se od 1967. godine izdvajaju skulpture, jedini fokusni tekst o skulpturama objavljuje u časopisu za društvena pitanja, kulturu i umetnost, *Razvitak* (Srejović 1967).

4.3.2 Tekstovi drugih autora

Iako je Dragoslav Srejović onaj koji prvih godina suvereno vlada produkcijom o Lepenskom Viru, postoje i drugi autori koji gravitiraju temi (Prilog 8). Kvatitativno posmatrano, produkcija svih drugih autora se samo za jedan prilog razlike u odnosu na Srejovićev samostalni angažman (sl. 14).

U tom periodu piše ukupno pet autora, Đurđe Bošković, Borislav Jovanović, Lazar Trifunović, Predrag Ristić i Aleksa Čelebonović. Neizbežno je naglasiti da prva tri autora zauzimaju visoke pozicije u projektu đerdapskih istraživanja u Republičkoj komisiji, kao i da imaju istaknute profesionalne položaje u vodećim ustanovama tog perioda, Arheološki institut i Narodni muzej. Možda one objašnjavaju činjenicu da tekstovi koje pišu imaju karakter šireg osvrta, pre svega sa logističkim i informativnim informacijama o đerdapskim istraživanjima, ali i ograničenim interpretativnim arheološkim sadržajem o Lepenskom Viru. Pre svega, reč je o autorskim prilogima Boškovića i Jovanovića, mada drugi od navedenih, doprinosi i interpretativnim tekstovima (sl. 15 i 16).

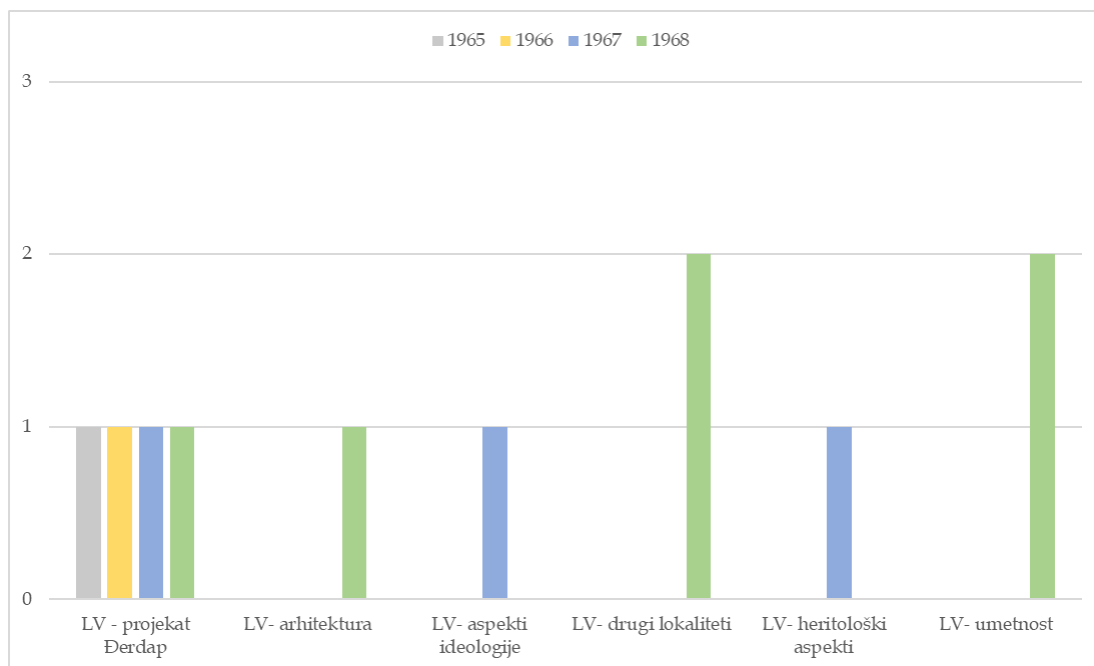
Sl. 14. Broj publikovanih priloga drugih autora po godinama (1965-1968)

Sl. 15. Zastupljenost tekstova drugih autora prema vrsti građe (1965-1968)

Kada je reč o vrsti publikacije, na priloženom grafikonu vidimo da se radovi objavljuju u tri forme, kao izveštaj sa iskopavanja u arheološkom glasilu, članak u časopisu i tekst u katalogu izložbe.

Na nivou diskurzivne istorije, ovde je važno istaći dva aspekta. Najpre, zanimljivo je primetiti da tekstovi pisani izvan arheološkog polja, pripadaju polju istorije umetnosti, a hronološki i epistemološki se mogu dovesti u vezi sa pronalaskom skulptura. Ne sasvim slučajno, autor jednog od tri priloga je Lazar Trifunović, što predstavlja drugi važan element diskurzivne istorije ovog perioda. U pitanju je njegov autorski osvrt na umetnost Lepenskog Vira objavljen u jugoslovenskoj periodici za umetnost i likovnu kritiku: *Umetnost. Časopis za likovne umetnosti i kritiku*. Preostala dva teksta takođe ne pripadaju arheološkoj disciplini. U izvesnom smislu, o tome svedoči i tip časopisa u kome su objavljeni: *Književnost* i već pomenuti časopis, *Umetnost*.

Sl. 16. Zastupljenost tema u tekstovima drugih autora po godinama (1965-1968)

Srazmerno broju i tipu objavljenih tekstova, svedene su i tematske varijacije. Naime, u periodu do 1968. godine Lepenski Vir se pominje u okviru širih osvrta na istraživanja u Đerdapu, a nakon pronalaska skulptura i u kontekstu izložbe i analize skulptura, sagledava se aspekt umetnosti i arhitekture. Pored toga prisutna je i perspektiva drugih lokaliteta i aspekata ideologije. Sa ovih saznanjnih pozicije piše Borislav Jovanović. On epistemološki krajnje mariganlizovano, uvažava lepenskovijske novine i pominje ih u okviru svojih ranih tekstova, ali bez značajnijeg angažovanja u pogledu diskusija (Jovanović 1967. Jovanović 1968a; 1968b). Konkretnije, u prvom periodu referisanja i povezivanja nalaza sa lokaliteta Padina sa Lepenskim Virom su jedva приметna i moguće ih je pronaći samo u fusnotama ili kroz diskretna, usputna pominjanja.

4.4 Sumiranje. Konteksti istraživanja i interpretacije Lepenskog Vira do 1968. godine

Uzevši u obzir kontekste u kojima su otpočeta zaštitna i sistematska istraživanja na Đerdapu, ne iznenađuje što je otkriće Lepenskog Vira izazvalo veliku pažnju i postalo senzacija u tom periodu. Reč je projektu sa dosta nepredvidivosti, u okviru kog je trebalo istražiti obalu u dužini od 130 km, pretežno iskopavanjima zaštitnog karaktera. Pored toga, postojala su finansijska ograničenja, te iznenadne informacije o obimu i nivou plavljenja, kao i o ograničenom broju radne snage. Sve združeno je određivalo tok i plan đerdapskih istraživanja.

Ranim mapiranjem teritorije Đerdapa na lokaciji na kojoj je kasnije iskopavan Lepenski Vir, zabeleženi su materijalni tragovi, saznanjno već utvrđenih perioda antike i praistorije. Iz tog razloga, terenska istraživanja Lepenskog Vira inicijalno je trebalo da budu sondažnog karaktera i da traju samo jednu kampanju, budući da površinska evidencija nije ukazivala na naučno zanimljivu lokaciju. Međutim, već prve godine, arheološki materijal je imao tu nameru da se suprotstavi unapred formiranim koncepcijama (Edgeworth 2012, 77; 80), te je plan istraživanja promenjen i proširen na još nekoliko godina. U prilog tome govori da je nalazište već 1966. godine stupilo pod sistem zaštite zbog izdvojenih naučnih karakteristika.

Iskopavanja na Lepenskom Viru se odigravaju pod dualnim rukovodstvom Dragoslava Srejovića i Zagorke Letice, međutim, u pisanoj produkciji u periodu do 1968. godine informacije o napredovanju radova i rezultate istraživanja dobijamo samo iz pera Dragoslava Srejovića. Diskurzivne oscilacije u Srejovićevim interpretacijama su vidljive već samim pogledom na naslove izveštaja sa iskopavanja. Lokalitet na kome se radilo je isprva bio imenovan kroz pojmove toponima i geografske lokacije: neolitsko naselje **kod** Lepenskog Vira. Zatim se autor odmiče od prostornog repera i opredeljuje se za opštu hronološku odrednicu – praistorijsko naselje. Do kraja posmatranog perioda, Lepenski Vir se opisuje putem užih hronoloških jedinica, predneolitsko i epipaleolitsko nalazište, da bi se najzad sjedinilo pod krovnom terminom kultura Lepenski Vir. Sve navedene promene ukazuju na epistemičke faze pri formiranju diskursa o lokalitetu i kulturnoj manifestaciji u ovom ranom periodu. Otkrićem skulptura, Lepenski Vir dobija na značaju utoliko što se ova vrsta predmeta izdvaja kao izuzetan nalaz, koji samo potvrđuje jedinstvenost svega do čega se iskopavanjima dolazi na ovom nalazištu. Time lokalitet i skulpture otpočinju svoj epistemički život, mešajući svet ideja i arheoloških materijalnosti, ne samo kroz istraživanja već i kroz muzejske prostore. Prva tematska izložba i propratni katalog koji se organizuje u okviru projekta Đerdap I, tiče se upravo ovog lokaliteta a organizuje se povodom otkrića skulptura. Usled izrazito pozitivne šire društvene recepcije ove vrste nalaza, zbog novostecenog naučnog kapitala, status nalazišta doprinosi i finansijskoj stabilizaciji čitavog đerdapskog projekta. Pronalaskom skulptura ne oživljava samo polje muzejske delatnosti, već ovaj nalaz predstavlja svojevrsni okidač za inicijativu izmeštanja lokaliteta. U tom periodu se osniva posebna komisija sa zadatkom osmišljavanja i vođenja poduhvata trajne zaštite. U srži svih procesa nalazi se posvećena figura Dragoslava Srejovića.

O angažovanosti i predanosti Srejovića projektu istraživanja Lepenskog Vira svedoči njegova pisana produkcija u ovom veoma kratkom periodu. Naime, samo u prve četiri godine on samostalno piše koliko drugih pet autora zajedno, koji objavljuju tekstove na temu ili u bliskoj vezi sa Lepenskim Virom. Još jednom je korisno napomenuti da se Zagorka Letica, koja se navodi kao rukovoditeljka iskopavanja, u ovom periodu, osim u zajedničkom intervjuu sa Srejovićem i Trifunovićem u dnevnoj štampi, nigde ne pojavljuje, ni samostalno, niti kao koautorka. Svi koncepti koje je Srejović podelio u ovom inicijalnom periodu istraživanja, zaključno sa 1968. godinom, kasnije će biti razvijani i objedinjeni u prvoj publikaciji o kulturi Lepenskog Vira pod nazivom *Lepenski vir – nova praistorijska kultura u Podunavlju*, koja je objavljena 1969. godine.

Kad su drugi autori u pitanju, produkcija tekstova se može smatrati svedenijom i ograničenom, što je i očekivano u ranim fazama istraživanja. Ipak, tri imena se izdvajaju kao dominantna – Đurđe Bošković, Borislav Jovanović i Lazar Trifunović. S jedne strane, ovaj podatak nije začuđujući, budući da su sva trojica imala istaknute uloge u upravljačkim odborima i komisijama na projektu *Đerdap I*. U isto vreme, Bošković i Trifunović su direktori dve veoma važne institucije u polju arheologije i muzejske delatnosti, Arheološkog instituta i Narodnog muzeja. U skladu sa tim, tematski su najprisutniji tekstovi koji se bave pitanjem projekta *Đerdap I* koje mahom piše Bošković, a zatim prilozi o nasleđu i umetnosti. Bošković u ovom periodu uglavnom piše tekstove koji se bave pitanjem statusa Projekta, međutim postoje i suptilne epistemičke napomene koje autor ističe u ovim opštim pregledima. U godini kada su otkrivene skulpture, Bošković skreće pažnju na problematiku hronoloških određenja pojedinih lokaliteta (Bošković 1967, 53). Naime, budući da je reč o prvim kampanjama iskopavanja, te usled izloženosti ekipa, on smatra da je od izuzetnog naučnog značaja sučeljiti dosegnute rezultate istraživanja i

zaključke iskopavanja sa pojedinih nalazišta (Bošković 1967, 53). Specifično, autor sugerše da treba uzeti u obzir da pojedini lokaliteti nisu u ovom trenu opredeljeni ili dovedeni u vezu sa novootkrivenom kulturom na Lepenskom Viru, naročito izdvajajući Hajdučku Vodenicu. Hajdučka Vodenica je višeslojno nalazište čije je praistorijske slojeve u ovom periodu iskopavao tim predvođen Borislavom Jovanovićem. Rukovodilac tada nalaze opredeljuje u starije gvozdeno doba U ovom periodu, pored Hajdučke Vodenice isti rukovodilac vodi iskopavanja i na Padini. Oba lokaliteta do 1968. godine nisu eksplicitno razmatrana kao da imaju dodirnih tačaka sa Lepenskim Virom, već kao što je ranije rečeno, tek usputno se dotakne ovog lokaliteta. Saznajno, Padina i Hajdučka Vodenica tek u narednoj fazi zauzimaju značajnije mesto u diskurzivnom polju i postaju deo epistemičkog repertoara o Lepenskom Viru.

Kada je reč o temi umetnosti, pored Srejića, javljaju se još dva autora, od kojih je Lazar Trifunović relevantniji u pogledu analize diskursa. Njegov tekst o umetnosti značajan je i zbog toga što, za razliku od Đurđa Boškovića, sa kojim deli sličnosti u pogledu značajnih pozicija, Trifunović čini iskorak iz formalnih projektnih uloga, pišući samostalno o umetnosti Lepenskog Vira. Takođe, ne treba zaboraviti da on jedini udruženo istupa sa Dragoslavom Srejićem govoreći u dnevnim novinama o značaju i izuzetnosti umetničkih aspekata skulptura i lokaliteta uopšte. U isto vreme, to je i jedini Srejićev „koautorski“ prilog tokom prvih kampanja iskopavanja.

POGLAVLJE 5 Osvajanje otkrića. Interpretacije i reprezentacije Lepenskog Vira do 1996. godine

(...) ovde sasvim druge sile, drugi neki simboli, drugi demoni,
vladaju ovim svetom
Dragoslav Srejović

Peto poglavlje obuhvata sagledavanje idejnih formulacija o Lepenskom Viru, prevashodno kroz pisanu produkciju Dragoslava Srejovića. Pored toga, poglavljem su ispraćene i tematske orijentacije drugih autora, kao i aktivnosti i status heritoloških intervencija na lokalitetu i u muzejskim prostorima. U ovom delu razmatrana je druga vremenska sekvenca koja obuhvata period od 1969. do 1996. godine. Godine su podeljene na dva potperioda: period 2 koji traje do 1982. godine i na period 3 koji otpočinje nakon ove godine i traje do pomenutog kraja. Početak vremenske sekvence obeležava vreme objavljivanja prve Srejovićeve knjige o Lepenskom Viru, a kraj završetak njegovog biološkog života, a samim tim i aktivne produkcije. Prelomna godina između dva perioda predstavlja jedan od važnijih datuma u njegovoj karijeri, kada postaje upravnik Katedre za praistorijsku arheologiju, na Filozofskom fakultetu, Univerziteta u Beogradu.

Budući da druga vremenska sekvenca obuhvata tri decenije profesionalnog angažmana Dragoslava Srejovića, dragoceno je na početku istaći izvesne biografske detalje i značajne događaje koji su obeležili njegov rad. U pogledu formalnih profesionalnih napredovanja, on već 1970. biva izabran u zvanje vanrednog, a 1976. godine dobija zvanje redovnog profesora. Nakon toga, inicira osnivanje *Centra za arheološka istraživanja* pri Filozofskom fakultetu. Centar postaje istraživački pandan Arheološkom institutu, jer služi kao operativna jedinica istraživačkih projekata, ali i za proširenje arheoloških analitičkih kapaciteta.

Ovaj aspekt se najviše izražavao kroz razvoj specijalizovanih poddisciplina, arheozoologije i paleobotanike (Novaković 2014, 110–111). Iako navedene promene predstavljaju važne profesionalne tačke razvoja i validacije njegovog položaja u arheološkom polju, u pogledu formalnih napredovanja naredna je možda još značajnija. Naime, Srejović pomenute 1982. godine dobija poziciju upravnika, rukovodeći položaj koji trajno zadržava (Милинковић 1998, 437; Царевић 2021, 14). Zanimljivo je napomenuti da se on nakon iskopavanja u Đerdapu, aktivno i veoma uspešno bavi arheologijom kasnijih perioda, naročito izdvajajući istraživanja antičkih lokaliteta Gamzigrad (Feliks Romulijane) i Vrelo – Šarkamen. U pitanju su iskopavanja na kojima je Srejović ostvario značajna otkrića koja su, uz Lepenski Vir, neizbrisivo obeležila njegov naučni rad (Срејовић 1996 (1999)6). Bez obzira na ovaj podatak, on na funkciji upravnika ostaje do kraja svog života. U pogledu građenja akademske karijere, sticanja naučnih i društvenih kapitala u drugim institucionalnim okvirima, put Dragoslava Srejovića prožet je kontinuiranim napretkom. U vreme kada postaje redovni profesor, biva izabran za dopisnog člana SANU, kao najmlađi kandidat koji je u to vreme prihvaćen (Царевић 2021, 14–16). Od trenutka formalnog stupanja u ovu instituciju, Srejović ubrzo postaje redovni član, da bi zatim počeo da zauzima administrativne pozicije u Akademiji. Tako 1985. godine postaje zamenik sekretara Odeljenja istorijskih nauka, par godina kasnije sekretar Odeljenja i upravnik Galerije SANU. Niz administrativnih i upravljačkih pozicija moći (kapitala *sensu* Burdije) doseže vrhunac njegovim izborom za potpredsednika SANU 1994. godine.

Mimo naučnih oblasti, prepoznavanje i validaciju svog rada dobija i u drugim domenima. Tako će mu, na primer, 1970. godine pripasti *Oktobarska nagrada* za knjigu o Lepenskom Viru (sl. 17).

5.1 Lepenski Vir u interpretaciji Dragoslava Srejovića

Nakon otkrića skulptura na lokalitetu Lepenski Vir, kao i usled uspostavljenog značaja nalazišta, terenska istraživanja nisu imala više problema sa finansijskim aspektom te se nesmetano moglo nastaviti sa radom i, kao što je Lazar Trifunović naglasio, to su bile najplodnije godine rada (Трифуновић 1984, 2). Istina, poslednje dve kampanje (1969–1970) nastavljeno je sistematsko istraživanje lokaliteta Lepenski Vir, između kojih se objavljuje prva Srejovićeva knjiga kojom sumira rezultate istraživanja i formuliše prvu interpretaciju. Međutim, čak i nakon toga, autor ne staje sa produkcijom tekstova o ovom praistorijskom fenomenu, već to čini sve do 1996. godine.

5.1.1 Izveštaji sa završnih terenskih kampanja na Lepenskom Viru

U poslednja dva izveštaja u *Arheološkim pregledima* nema epistemičkih novina koje autor posebno razvija. U prilog tome govori dužina priloženih tekstova, koji u veoma svedenoj formi obaveštavaju o izvedenim radovima. Preostala dva izveštaja samo empirijski potvrđuju prethodno uspostavljene autorske epistemološke postavke. U izveštaju iz 1969. godine, već se naslovom „Lepenski Vir, Boljetin – predneolitska i neolitska naselja“, naslućuje interpretativna sigurnost. Pored uobičajenih informacija o istraženoj površini, u kratkom tekstu na pola strane nema mesta za hronološko-stratigrafske rasprave i dalje zapitanosti (Srejović 1970 (1969)). Vremenski i kulturni profil Lepenskog Vira je utvrđen, a mi dobijamo samo kratke upute o novim situacijama i konkretnim ciljevima terenskih istraživanja. Poslednji izveštaj sa iskopavanja Lepenskog Vira sličnog naziva nastavlja princip teksta iz prethodne godine (Srejović 1972b (1970)). U njemu doznajemo i da se 1970. godine vrše izmeštanja osnove kuća iz građevinskog horizonta naselja Lepenski Vir I. Radovi su obavljani pod rukovodstvom Zavoda za zaštitu spomenika Kulture RS, a projekat je predvodila inž. arh. Milka Čanak Medić (Чанак-Медић 1970a (1969), 7; Srejović 1972b (1970), 73). Između ova dva izveštaja, pre zaokruženih iskopavanja, Dragoslav Srejović 1969. godine objavljuje prvu knjigu o Lepenskom Viru.

5.1.2 Otkriće u tekstu. Lepenski Vir – nova praistorijska kultura u Podunavlju

U slučaju arheologije, otkriće na terenu predstavlja aspekt istraživanja koji utiče na značaj pronađenog u širim okvirima discipline. Međutim, po završetku iskopavanja, rukovodilac se udaljava od naučne scenografije i primarnog izvora moći⁷², te su faze koje se odigravaju nakon terena ključne u održavanju relevantnosti istraživača i ostvarenog otkrića.

U najvećem broju slučajeva, korak koji sledi je geneza rezultata i njihova objava u tekstualnoj formi. Iako je reč o aktu koji nije isključivo rezervisan za arheološke procese rezonovanja, ipak neophodno je istaći značaj ovog koraka pisanja u procesu proizvodnje znanja o prošlosti (v. Lucas 2019). Ako je prethodno izneta tvrdnja da se naučni autoritet u arheologiji, ogleda, između ostalog, i kroz kontrole pristupa materijalu i terenu, odmicanje od tih primarnih izvora moći, ka tekstu, predstavlja izazovan autorski korak (Terra Pruitt

⁷² Ovde se pre svega misli na različite oblike autoriteta od kojih se neki dovode u vezu sa radom i pristupom terenu i arheološkom materijalu na lokalitetu kao primarnom istraživačkom okruženju.

2011; Bourdieu 2014, 83). Pisana forma postaje novi prostor naučne proizvodnje, ali i borbi, laboratorija u kojoj se odigrava proces prevođenja arheoloških materijalnosti u svet koncepata, pojmova i opisa. Ali ne samo to, već je pisanje i prilika za ponovno uspostavljanje ili nadgradnju autoriteta koji je u prvim fazama bio determinisan prostorom lokaliteta.

Kako arheološki izveštaji i članci ne dozvoljavaju dovoljno epistemološkog manevarskog prostora, Srejović, stoga, ne čeka da se zaokruže iskopavanja u Đerdapu, već iskorak čini i pre kraja svih terenskih istraživanja, objavljujući prvu sveobuhvatnu interpretaciju u knjizi *Lepenski vir – nova praistorijska kultura u Podunavlju*. Da bi se bolje razumeo delatni potencijal postupka, vredi se još jednom vratiti gledištu Aleksandra Koževa o autoritetu. Autor smatra da se osnivanjem umetničkog pravca ili pisanjem prvog dela na određenu temu formira temelj za održavanje autoriteta. Posledično, time se osvaja određeno polje delovanja, a istovremeno definiše autorsko sopstvo (v. Kožev 2016(2004), 65). Ovaj čin, prema Gercu i Fukou, opisuje se kao uspostavljanje tradicije i preuzimanje uloge utemeljivača diskurzivnosti (Foucault 2015, 54–61; Gerc 2010, 9–33). Stoga, da bi se nadalje istraživala istorija ideja o Lepenskom Viru, za okosnicu analize uzima se upravo ova knjiga, kao izvoriste konceptualnih teza o praistorijskom fenomenu.

Knjiga *Lepenski vir – nova praistorijska kultura u Podunavlju* objavljena je 1969. godine pod okriljem Srpske književne zadruge, a finansijsku pomoć za publikovanje su obezbedili Republički fond za unapređenje kulturnih delatnosti i Republički fond za naučni rad. Sadržaj knjige je raspoređen na 328 strana, od čega je 181 strana Srejovićev autorski tekst o Lepenskom Viru, za kojim sledi 90 strana, priloga multidisciplinarnih istraživanja, odnosno geološko-stratigrafske, arheobotaničke, arheozoološke, fizičko-antropološke, kao i radio-karbonske analize. Na samom kraju priložen je i antropološko-etnološki osvrt. Knjiga se nastavlja veoma svedenom bibliografijom, a preostali deo je iskorišćen za rezime i druge propratne tehničke delove publikacije.

Srejović knjigu počinje predgovorom, a tekst o Lepenskom Viru u knjizi je organizovan kroz osam poglavlja:

- I Tle i koreni
- II Okviri života
- III Tokovi kulture
- IV Oblikovanje prostora
- V Osmišljavanje sveta
- VI Čuvari ognjišta
- VII Između šume, kamena i vode
- VIII Naslednici

Od svih navedenih poglavlja prva tri se mogu posmatrati kao uspostavljanje okvira narativa i priprema čitaoca za ono što sledi u srži knjige, a to su poglavlja IV i V koja su ujedno i najobimnija. Interpretativna nit je zaokružena aspektima iz poglavlja VI. Zajedno, ova dva najobimnija dela obuhvataju polovinu Srejovićevog teksta u knjizi, dok su prva i poslednja tri skoro ravnomerno raspoređena. Poslednje poglavlje autor epistemološki formalno razdvaja od kulture Lepenski Vir, ali ono ipak predstavlja važnu potku u građenju narativa praistorije Podunavlja.

Iako je priroda tekstova predgovora takva da pruža osnovni autorski uvod u knjigu, praćen izvesnim formalnostima (zahvalnice i sl.), pregledom sadržaja uvodnika, ipak, mogu se zapaziti određena važna stanovišta. Autor predgovor započinje

rečenicom o otkriću Lepenskog Vira, koje smešta na sam početak iskopavanja, 1965. godine. Svoju misao odmah zatim vezuje za Đerdap. Ujedno je reč o prvoj temi koju Srejović kasnije razrađuje u knjizi, a tiče se međusobnog odnosa lokaliteta i Đerdapske klisure. Naime, on uvodi gledište da je Đerdap do otkrića ovog eponimnog lokaliteta bio viđen kao usputno i istorijski jalovo tlo, bez tragova trajnijih aktivnosti i velikih, značajnih spomenika kulture (Срејовић 1969В, 9). Međutim, preokret nastaje sredinom šezdesetih:

Arheološka istraživanja (...) pokazala su da je Đerdap matično područje jedne od najčudnijih i najblistavijih kultura praistorije u čijim su okvirima, znatno pre početka neolitske epohe, ostvarene forme i iskazane ideje koje zauzimaju istaknuto mesto u opštoj istoriji ljudskog duha (Срејовић 1969В, 9).

Ovim Srejović formira čvrstu vezu između Lepenskog Vira i prirodnih okvira koje nameće surovi i monumentalni Đerdap. Sa ovog mesta nas autor vodi narednoj velikoj temi, **osobenosti i jedinstvenost kulture Lepenskog Vira**. Već u nastavku teksta, ističe da je u pomenutim đerdapskim okvirima nastala prva monumentalna umetnost jugoistočne Evrope, zajedno sa najranijim osmišljenim i uređenim društvenim, privrednim i religioznim aspektima života u praistoriji (Срејовић 1969В, 9–10). Međutim, osobenost lokaliteta Lepenskog Vira ne ogleda se samo u izvrsnosti i posebnosti kulturnog izraza koji je identifikovan na njemu. Prema autoru, u pitanju je mesto tradicije protegnute na više hiljada godina, kojoj se čovek vraćao sve do VI veka nove ere. Iz tih razloga je:

(...) Lepenski Vir u stvari velika nekropola kultura i naroda (Срејовић 1969В, 10).

Teme su zaokružene i sjedinjene gledištem da se ispitivanjem Lepenskog Vira stiče uvid u **istoriju đerdapske klisure**, čime se potom dobija sasvim nova **perspektiva opšte istorije umetnosti i saznanja o posebnom delu evropske praistorije** (Срејовић 1969В, 10). Ovim delom predgovora Srejović nedvosmisleno postavlja temelje svoje ideje o Lepenskom Viru, kroz posebnost kulture koja se samostalno razvija, formira i održava sopstvenu tradiciju u okvirima Đerdapa, a u kojoj umetnost ima važnu ulogu.

Poslednji aspekt kog se autor dotiče u predgovoru je više formalnog karaktera, a odnosi se na arheološka istraživanja u Đerdapu, organizaciju terenskih iskopavanja, institucija i osoba koje su učestvovala i pomagale napredovanju radova na Lepenskom Viru (Срејовић 1969В, 10–12). Odeljak je završen informacijama o publicitetu. Iako je većina ovih informacija već predstavljena u četvrtom poglavlju, u kontekstu ove knjige važno je istaći dva detalja. U delu posvećenom izrazima zahvalnosti, autor posebno ističe saradnju sa nekoliko osoba, a od svih navedenih dve osobe se posebno izdvajaju kao relevantne za diskurzivnu istoriju Lepenskog Vira – reč je o Đurđu Boškoviću kome se Srejović zahvaljuje za logistički aspekt istraživanja, a zatim se autor osvrće na doprinose Lazara Trifunovića kome odaje zaslugu zbog svesrdne podrške i nastojanja da napori istraživanja na ovom lokalitetu budu izvedeni s postignućem (Срејовић 1969В, 12). Drugi značajan aspekt tiče se sekundarnih vremenitosti otkrića koju autor formira u rečenici: „Šira javnost, međutim saznala je o otkriću na Lepenskom Viru preko uobičajenih sredstava informacija tek 16. avgusta 1967. godine“ (Срејовић 1969В, 12). Iako nam na ovom mestu Srejović nadalje ne pojašnjava zašto baš tog dana, iz prethodno iznetih podataka jasno je da je reč o trenutku kada su pronađene skulpture. Na taj način, otkriće u predgovoru dobija dva vremena, 1965. godine, početkom iskopavanja lokaliteta, kao i nakon dve godine, sredinom avgustu usled pronalaska specifične vrste nalaza.

Tle i koreni je prvo od tri poglavlja uvodnog karaktera. U ovom delu autor na izvestan način nastavlja i produbljuje narativ uspostavljen u predgovoru. Srejović se posvećuje osnovama kulture i onome što prethodi ovoj kulturnoj manifestaciji u Đerdapu. Tekst otpočinje osvrtom na istraživanja, ističući da su isprva očekivanja bila mala, a ideje svedene i uklopljene u postojeće okvire rane praistorije neolita (Srejović 1969b, 13). Stoga je iskopavanjima Lepenskog Vira „pristupio s ubeđenjem da se pristupa istraživanjima krajnje periferije jednog manje značajnog neolitskog naselja (...)“ (Srejović 1969b, 13–14). Predubeđenja su, tvrdi autor, reflektovana u prvoj kampanji koja je bila veoma skromna po obimu i planovima. Međutim, kao što znamo iz prethodnog poglavlja, epistemička situacija se vrlo brzo preokrenula, što je izazvalo i metodološki zaokret u terenskom radu i promenu od sondažnih ka sistemskim iskopavanjima. Još jednom podvlačeći duboku povezanost kulture i mesta u kome je ponikla, Srejović zaključuje: „(...) otkrivena je jedna nova kultura, originalna i snažna kao i predeo u kome je rođena“ (Srejović 1969b, 14). Na ovom mestu autor kreira još jednu dimenziju otkrića koja se odnosi na postupnost otkrivanja prošlosti. Naime, do kraja pasusa on opisuje kako se do pronalaženja elemenata ove nove kulture dolazilo postupno, posebno izdvajajući tri momenta: arhitekturu (izdvojena 1966. godine), zatim monumentalne skulpture (otkrivene 1967. godine) i najzad nekropolu (istražena 1968. godine). Na kraju uvažava i napominje da, iako se iskopavanja nisu završila, navedene osnove kulture predstavljaju njen esencijalni sadržaj (Srejović 1969b, 14).

Ako bi trebalo da se ukratko opiše ostatak teksta kojim Srejović razrađuje poglavlje, moglo bi se reći da su u pitanju autorska senčenja i pojačavanja argumenta o jedinstvenosti i neponovljivosti kulture Lepenskog Vira iz različitih perspektiva. Prvo započinje pojašnjavanjem da iako je ona sasvim detaljno i podrobno dokumentovana i obrađena, nije moguće utvrditi istoriju formiranja ove visoke kulture, kako je on naziva (Srejović 1969b, 14). Štaviše, njenu pojavnu izolovanost autor demonstrira rečenicom:

Kultura Lepenskog Vira ima svoje prethodnike, ali ne i neposredne pretke; njeni naslednici su poznati, ali ne i njeni potomci (Srejović 1969b, 15).

Ovim se htelo reći da sve što je zapaženo i uočeno istraživanjima na lokalitetu, nema podudaranja u poznatim praistorijskim okvirima. Konkretnije, postoji epistemički hijatus, a time i bilo kakve korisne analogije izostaju. Srejović nadalje razvija misao, smeštajući ovu ideju u vremensku dimenziju. Naime, on uvažava da usled nedovoljne istraženosti Podunavlja i Đerdapa, nije sasvim ni moguće tragati za ishodištima, ali je na osnovu Lepenskog Vira jasno da to što prethodi u ovom podneblju može biti samo izuzetno raskošno po značaju i kompleksnosti. Zatim, ističe da postojeći način podele praistorijskog perioda ne pomaže pri konceptualnom artikulisanju onoga što Lepenski Vir donosi. Zato se kao jedan složeni i višedimenzionalni fenomen koji iz njegove perspektive okuplja različite vremenitosti, jedino može tumačiti kao zasebna etapa u praistoriji Podunavlja.

Ona deluje kao sasvim osoben izraz, kao osnova i preduslov da ono što se smatra „neolitskom revolucijom“ uopšte bude moguće na tom podneblju (Srejović 1969b, 15). Time na izvestan način ne samo da učvršćuje svoju sliku Lepenskog Vira na samom početku knjige, već pomoću nje ovladava vremenskim aspektom praistorije, i to specifično redefinišući prostor Đerdapa i Podunavlja. U sličnom maniru autor nastavlja i kroz tematiku stratigrafskog položaja, te geografskih okvira pri obradi kultura mlađeg paleolita i mezolitskog perioda. On ne nalazi ništa što bi moglo da po sadržaju parira Lepenskom

Viru, a i kada nailazi na evidencijske tragove ranijih perioda, navedeno služi tome kako bi se pokazalo da je sve bilo samo priprema i podloga za formiranje Lepenskog Vira (Срејовић 1969В, 16–17).

U diskurzivnom krešendu, autor zaključuje poglavlje govoreći o ranijim tumačenjima promena u praistoriji. Naime, imajući u vidu da je do otkrića Lepenskog Vira postojala osiromašena slika praistorije Evrope, on smatra je bilo očekivano i neizbežno da se promene kasnijih perioda objašnjavaju teorijama o uticajima razvijenijih kultura sa Bliskog Istoka (Срејовић 1969В, 19). No, sada je, tvrdi Sreјović, sasvim jasno:

Lepenski Vir je dokaz da mezolit nije „mračno doba“ evropske praistorije već samo period istrajne bremenitosti i da prvi veliki uspon evropske kulture u postglacijalno vreme nije oplođen uticajima sa strane nego je nastao spontano, buđenjem dugo pritajenih energija podunavske kulture mlađeg paleolita (Срејовић 1969В, 19).

Još konkretnije, u poslednjem pasusu on nedvosmisleno naglašava iskazano prethodnim redovima. Naime, autor podvlači da se promene koje slede nakon vrhunca kulture Lepenskog Vira ne odvijaju pod uticajem spoljnih faktora. Sasvim suprotno, za njega ova novootkrivena kultura „pokazuje da je ovaj podvig u Evropi učinjen samostalno“ (Срејовић 1969В, 19).

Međutim, samostalnost i mogućnost realizacije takvog podviga se odvijaju u jednako specifičnim i posebnim okvirima koje obezbeđuje Đerdap. Navedeno gledište autor razrađuje u poglavlju *Okviri života* (Срејовић 1969В, 21–27). U ovom najkraćem odeljku doznajemo o prirodnim okvirima u kojima je ponikla i postojala kultura Lepenskog Vira. Sreјović nas smesta uvodi u neobične i neponovljive prirodne karakteristike Đerdapa uz slikovito opisivanje pejzaža – stene u obliku bivola koji se bore, južni Karpati koji zakriljuju prostor uz preteći huk Dunava... (Срејовић 1969В, 22).

Ova klisura, predstavlja svet za sebe, skučen ali ne i monoton, beskrajno raznovrstan i dinamičan (...). Nigde u jednom prostoru nema toliko iznenađujuće suprotnih pejzaža i toliko posebnih oblika, šumova, mirisa, boja (Срејовић 1969В, 21).

Omeđen ovim različitostima, u jednoj osobenoj izolovanosti, nalazi se lokalitet Lepenski Vir. Pozicija na kojoj je otkriven predstavlja osobeno prirodno okruženje (Срејовић 1969В, 22–23). Sreјović predočava da ova lokacija nije slučajno mesto koje je iznedrilo više hiljada godina naseljavanja i života, već da su prvi stanovnici baš odabrali poziciju zbog njenih povoljnosti i istaknutog položaja. Autor smatra da se priroda ne razlikuje previše od današnjeg izgleda. Šuma, Košo brdo i Treskavac na levoj strani Dunava, predstavljaju spoljne determinante kulture (Срејовић 1969В, 23–24).

Sve veličine u ovom prostoru zavise od osvetljenja, odnosno od kretanja senki po razigranom reljefu. Čak i vrh Treskavca, te najstalnije i najmonumentalnije figure u pejzažu Lepenskog vira raste i smanjuje u zavisnosti od ugla svetlosti (...) (Срејовић 1969В, 26).

Iako blaga i sredina pogodna za život, autor sugerise da ne treba zanemariti da egzistencija u takvom okruženju nije laka, predvidiva i stabilna. Time su stanovnici Lepenskog Vira upućeni na kontinuirani otpor prema spoljašnjoj surovosti (Срејовић 1969В, 25–26). Rešenje za egzistenciju stanovnika na ovom mestu, autor nalazi u stvaranju postojanih, čvrstih kulturnih okvira koji predstavljaju štit od spoljašnosti, ali ne i zatvorenost ka njoj.

U ovim nemirnim prirodnim okvirima, čovek može da opstane jedino ako oštro i snažno odredi granice svog sveta, odnosno ostvari takav kulturni okvir koji ga odvaja od sredine u kojoj živi i istovremeno izmiruje sa njom (Срејовић 1969В, 27).

Stoga, da bi pojava kao što je kulturna manifestacija na Lepenskom Viru bila moguća, Đerdap predstavlja nezanemarljiv faktor. Klisura dela kao ram u kome se stvara Sreјовићeva slika ove praistorijske kulture. Međutim on nije ukrasnog karaktera, već ima jasnu ulogu pružanja potpore i okvira unutar kojih stanovnici moraju da budu u trajnim pregovaranjima i pokušajima nalaženja funkcionalne harmonije.

Crtice o prirodnom okruženju bile su samo priprema za ono što sledi u knjizi. Kultura Lepenski Vir prema Sreјовићevom gledištu jeste praistorijsko dostignuće Podunavlja, ali neodvojivo od Đerdapa i same lokacije na kojoj su pronađeni ostaci ove kulture. U tom smislu, već prvom rečenicom u poglavlju *Tokovi kulture*, autor nastavlja prethodno uspostavljenu vezu, ali svodeći fokus još uže, na specifičnu poziciju nalazišta (Срејовић 1969В, 28). Za njega, suština je da su sve nepovoljnosti i prednosti života na ovom ograničenom, šumom i brdima okruženom, prostoru, morale da budu izbalansirane snažnom i jasno definisanom kulturnom formom.

Mala uvala postala je za ljudski duh veliki simbol koji umiruje, a pusta, neplodna obala pretvorena je u životvoran prostor snažne i dugotrajne kulture (Срејовић 1969В, 28).

Međutim, pored neraskidivosti sa Đerdapom, aspekt lokacije je dodatno relevantan iz stratigrafsko-hronološke perspektive i za istoriju izdvojenih slojeva na Lepenskom Viru. Sreјовић na lokalitetu identifikuje devet sukcesivnih građevinskih horizonata koji „vremenski kontinuirane tokove kulturu dele na pet osnovnih etapa“ (Срејовић 1969В, 29). Ovde je neophodno brižljivije razgraničiti organizaciju, kako autor formuliše, kontinuiranih kulturnih tokova. Kao što je ranije rečeno, Sreјовић izdvojene slojeve raspoređuje u pet faza kulture, ostvarene kroz tri osnovna stupnja, reflektovana kroz tri naselja: Proto-Lepenski vir, Lepenski Vir Ia-e i Lepenski vir II. Potom, autor objašnjava da je Starčevačka kultura koja sledi zastupljena na Lepenskom Viru samo sa svoje dve najstarije faze Lepenski vir IIIa (Proto-Starčevo) i Lepenski vir IIIb (Starčevo I) (Срејовић 1969В, 29–35). No, u pitanju su preostale dve etape pomenutih kulturnih trajanja.

Proto-Lepenski Virom označava početak istorije ove kulture. Međutim, zbog fragmentovanosti evidencije i oskudnih nalaza, te kasnog uočavanja tokom terenskih istraživanja, kao i zbog sloja neizrazite debljine (0,5 m), nije bilo moguće sasvim jasno uspostaviti karakter ove etape (Срејовић 1969В, 30). Ipak, autor ovaj sloj smatra periodom „duge bremenitosti“ (Срејовић 1969В, 37), jer već u vreme naselja Lepenski Vir I dolazi do razbuktavanja i uzleta kulture. Njegova logika je sledeća: budući da narednu fazu, koju autor deli na pet uzastopnih, ali ne i kontinuiranih građevinskih slojeva (Ia-e), smatra zenitom i etapom u punoj manifestacije kulture, period koji prethodi morao je jednako biti značajan (Срејовић 1969В, 30; 37). Ukupna debljina narednog sloja, LV I, je 1,5 m. Međutim, već u narednom LV II, autor uočava tromost, oličenu i kroz drastično tanji definisan kulturni sloj (0,5 m). Ipak, smatra da je reč o kulturno jasno zaokruženoj celini, ali da je trajnost naselja bila kratkog daha (Срејовић 1969В, 31). Naredni slojevi na lokalitetu Lepenski Vir III, prema autoru, pripadaju drugoj kulturnoj manifestaciji, međutim, ističe da te tek u sloju LV IIIb uočava nagli prekid kontinuiranog naseljavanja. Pored razrade građevinskih horizonata u praistorijskom periodu, Sreјовић ističe da je

lokacija i u drugim, narednim periodima, korišćena za sahranjivanje. Tek u rimsko doba, u I vek nove ere, ostvaruje se novi život, a centralni deo uvale postaje mesto rimske kule-osmatračnice (Срејовић 1969В, 32). Zanimljivo je primetiti jedan detalj ove stratigrafske istorije nalazišta. Naime, na samom kraju odeljka Sreјović ostavlja za sobom jedan narativni trag, a kojim pravi jasan autorski iskorak u pogledu dometa kulture Lepenskog Vira. Naime, prethodno jasno ističe da je sloj I u izvesnom smislu zenit kulture, mada joj pripada i LV II. U nastavku, ipak, iskazuje nešto drugačije stanovište. On kaže da iako su detektovani naknadni tragovi aktivnosti i života na lokalitetu:

Originalna, stvaralačka istorija Lepenskog Vira, završava se, međutim, još u toku V milenijuma, u trenutku napuštanja naselja IIIb (Срејовић 1969В, 32).

Na ovom mestu imamo priliku da vidimo dva čitanja Lepenskog Vira. Jedno, koje autor povezuje sa aspektom kulture u celini i na osnovu kog pravi jasnu podelu. Sreјović poručuje da su na lokalitetu pronađene dve praistorijske kulture – kultura Lepenskog Vira, definisana kroz prva tri naselja sa sedam građevinskih horizonata, i Starčevačka kultura koja se vezuje za poslednja dva naselja (Срејовић 1969В, 35). Drugo čitanje vezano je za meru kontinuiranosti kulturnih manifestacija, pomoću kojih određuje interpretativnu vremenitost lokaliteta. Pored dve kulturne manifestacije koje autor izdvaja, ipak, postoji i aspekt istorije trajanja stvaralačkih tekovina.

Budući da je Lepenski Vir prvi praistorijski lokalitet koji ima visok broj urađenih C-14 datuma, Sreјović svoj argument upotpunjuje apsolutnim hronološkim jedincima, kao i nalazima geoloških, polenoloških i fizičko-antropoloških analiza (Срејовић 1969В, 39–40). Zatim, geološke analize potkrepljuju ranu istoriju kulture u slojevima Proto-Lepenskog i Lepenskog Vira I, da bi se već polenološkim analizama, pored trajanja, mogla ustanoviti i razlika u odnosu na ono što sleduje tokom LV III. Sličan zaključak je moguće doneti i na osnovu antropoloških istraživanja, tvrdi Sreјović, pa skreće pažnju na to da postoje jasne razlike u antropološkom tipu nosioca kulture Lepenskog Vira i da je kao kod prirodnog okruženja mikroklima, i ovde prisutna jedna vrsta prostorne ograničenosti i izdvojenosti (Срејовић 1969В, 41).

Na kraju poglavlja autor iznosi stav da uprkos pokušajima i mestimičnim sličnostima, bilo prema kulturnim izrazima ili hronološkim srodnostima, manifestacija kulture Lepenski Vir je jedinstvena i prostorno izdvojena po mnogim aspektima. Sreјović smatra da sve vreme svog postojanja ona ostaje samostalna bez davanja ili primanja uticaja iz spoljašnjeg poznatih arheoloških prostora. Ipak, iako odvojena i sama:

(...) kultura Lepenski Vir deluje kao strpljivo građen most, preko kojeg stižu oblici i duh gravetijenske kulture mlađeg paleolita, sve do vremena formiranja najstarijih podunavskih zemljoradničkih kultura tipa Starčevo – Kereš – Kriš (Срејовић 1969В, 41).

Dakle u Sreјovićеvoj interpretaciji kultura Lepenski Vir je strogi izolat, ali istovremeno temelj i nosilac kontinuiteta.

Ipak, Đerdap, uslovi prirodnog okruženja, izolovanost i upućenost na malu uvalu na levoj obali Dunava, nisu jedini faktori koji podstiču bogat život kulture na Lepenskom Viru. Sasvim suprotno, Sreјović tvrdi da istinsko uzdizanje i raspirivanje zapravo nastaje uvođenjem aspekta arhitekture. Stoga je celo naredno poglavlje **Oblikovanje prostora** posvećeno ovoj temi. O tome da je za njega ovo izuzetno važan aspekt u tkanju narativa Lepenskog Vira svedoči i podatak da je u pitanju jedno od dva najrazrađenija poglavlja u knjizi. Poglavlje je organizovano tako da autor elaborira svaki građevinski horizont

ponaosob, pritom detaljnije razmatrajući osobenosti staništa, aspekte razmere prostora, sadržaja i organizacije unutrašnjosti kuća, ali i naselje u celini. Na kraju detaljnije razrađuje pitanje mogućih analogija sa istovremenim kulturnim manifestacijama drugde u svetu (Срејовић 1969В, 42–92).

Iz ugla arhitekture, u fazi koju autor označava kao Proto-Lepenski Vir odigrava se samo priprema za forme i razmere koje će se razvijati u kasnijim periodima. Pronađeni ostaci nadzemnih struktura su fragmentovani i svedeni tako da se ne može lako doneti sud o njihovim karakteristikama. U prilog tome i govori podatak da priroda u ovom periodu diktira oblike naselja (Срејовић 1969В, 42–43). No, narednim građevinskim horizontom LV Ia, otpočinje oblikovanje prostora, a time i uobličavanje onim što autor epistemički izdvaja kao esenciju kulture Lepenski Vir. (Срејовић 1969В, 42). Razlog tome je, kako nadalje pojašnjava, što arhitektura predstavlja prvi objedinjujući element, mada izrazito simboličkog karaktera, *axis mundi* kulture i neprekidni model tokom celog njenog trajanja. Iako se u Proto-Lepenskom Viru mogu pronaći trajni elementi, na primer ognjišta, odnos prema razmerama (Срејовић 1969В, 43–47), tek se narednim građevinskim horizontom uspostavlja novo rešenje za korišćenja prostora uvale.

Sreјović tvrdi da se tada formira tradicija koja se potom reprodukuje i održava tokom svih građevinskih slojeva LV Ia-e. (Срејовић 1969В, 48–49). Jedinstvena formula, prema autoru, definiše se već u LV Ia, a nakon toga opstaje kao norma u kulturi tokom trajanja cele faze. Sreјović smatra da u Ia postaju vidljivi svi predački napori i borbe prethodnika, „sve iskustva nagomilana u prošlosti“, koja su artikulisana i našla svoj odgovor kroz jasne i odlučne oblike arhitekture (Срејовић 1969В, 49). U ovoj fazi se definiše i trapezoidna osnova kuća, koji postaje mera „životnog prostora kulture Lepenskog Vira“ (Срејовић 1969В, 50). Na narednih desetak strana autor detaljno obrazlaže elemente, ognjišta, pragove i oblutke, razmere korišćene pri izgradnji i moguć izgled krovne konstrukcije. U pitanju su svi oni ključni elementi arhitekture, koje on potom prati tokom trajanja kulture. Ipak, osnova kuće i sve što se nalazi u njoj poručuje nam Sreјović, zapravo je ono što predstavlja esenciju arhitekture (Срејовић 1969В, 50–59). O tome svedoči i njegova interpretacija, da je čitav plan naselja Ia, u savladavanju reljefa i prirodnog okruženja, oblikovan kao jedna ogromna kuća. A samo naselje sadrži i centralnu kuću, oko koje se formiraju glavne linije komunikacije, „trg i ulice“ (Срејовић 1969В, 59–64). Bez obzira na sve inovacije nastale u odnosu na prve stanovnike uvale, konačne forme u LV Ia su nastajale intuicijom i preuzimanjem onoga što su prethodnici otkrili kao podobno za prostor i okruženje u kome se nalaze. Rezultat procesa traganja i prilagođavanja, odslikava se u definisanju osnova kuća. U pitanju je „konačan obrazac, koji za budućnost postaje kanon, standard i tradicija“ (Срејовић 1969В, 65).

U fazi Ib dolazi do uspona arhitekture, koji Sreјović dovodi u vezu sa izmenama na nivou unutrašnjosti kuća. Naime, reč je o pojavi skulptura i „kamenih stolova“, koje autor zajedno sa ognjištem opisuje kao prostor malog svetišta unutar građevina. Svaka kuća sadrži sakralni i svetovni prostor, koji se u slučaju građevine br. 28 stapa u jednu funkciju, tako da cela predstavlja svetište. To je prema mišljenju autora bio jedan od važnijih poduhvata ostvarenih u ovoj fazi (Срејовић 1969В, 66–69). U narednom građevinskom horizontu, Ic, prate se već uspostavljene forme i pravila. Kao i u prethodnoj, on izdvaja osobenosti, kuća-svetište ili minijature kuće, ali ne uočava značajne i jasnije naznake promena (Срејовић 1969В, 69–71). Sasvim je suprotna situacija u Id, gde primećuje promene u načinu života. Tada nestaje uniformnost, kako na nivou naselja tako i unutar građevina. Forma svetišta se menja, uvode se novi elementi („slovo A“) i svaka struktura zadobija sopstveni izgled (Срејовић 1969В, 71–74). Poslednja faza Ie je period koji je

uokviren naporima da se zadrži stara forma, ali ipak je praćen novinama u vidu novih granica naselja i načinu gradnje kuća. Srejović u svemu vidi pokušaj i tendenciju, pre nego izrazitu volju i organizovanost koja je postojala u ranijim etapama. Zato je Ie period krize, izazvan spoljnim faktorom koji je uticao na uobičajen poredak kulture Lepenski Vir (Срејовић 1969В, 74–76). Otuda naselje Lepenskog Vira II reflektuje kolebanja prethodnih faza. Prema Srejoviću: „Arhitektura naredne epohe izrazito je maniristička“ (Срејовић 1969В, 76). Arhitektura novog naselja poštuje tradicionalne forme, ali i uvodi inovacije i poseduje sopstveni koncept, ostvaren kroz nova graditeljska rešenja i komunikacije, materijale i odnos prema pređašnjim elementima (Срејовић 1969В, 76–83). Poštovanje tradicije je reflektovano kroz organizaciju unutrašnjosti kuća, mada postoje odstupanja, kao što je situacija sa svetilištem centralne kuće XLIV. U ovom prostoru, prema autoru, skulpture sasvim menjaju prethodno uspostavljenu koncepciju, kao i doživljaj unutar prostora (Срејовић 1969В, 81–82).

Pokušavajući da sumira suštinu arhitekture kulture Lepenski Vir, on ističe da su prvi i drugi građevinski horizont (I i II) samo naizgled slični. Naime, on smatra da time što je arhitektura Lepenski Vir I u toj meri uokvirena tokovima prirodnog okruženja čini da je postojanija i izrazitija od onoga što je nasleđuje (Срејовић 1969В, 83). Srejović to nedvosmisleno izražava sledećim stanovištem:

Arhitektura naselja I duboko je ukorenjena u tle i izrasta iz njega u oblicima i razmerama koje razotkrivaju plastiku podloge i tumače strukturu okolnog prostora. Ona ima istu morfologiju kao i potkovičasta uvala koja je zakriljuje, koristi pravce njenog rasprostiranja njene materijale, ritmove i boje. Naselje II, je međutim, bez korena i čvrste baze (...) (Срејовић 1969В, 83).

Gledištem se potvrđuje prethodno definisana veza sa prirodnim okruženjem, s tim što se na ovom mestu specifični ambijent upotpunjuje aspektom ukorenjenosti u tlu. Autor nastavlja objašnjavajući da upravo ova razlika i ideološka tromost arhitekture LV II, te nepovezanost sa okruženjem, predstavlja „podlogu“ za izmenu koja nastaje u LV IIIa, kada zapravo, nastupa sasvim nova kultura. Ovim Srejović završava odeljak u kome detaljno opisuje arhitekturu i naselja aspekata kulture koja obuhvata Proto-Lepenski Vir I i II. Sve tri građevinske etape smatra celovitom slikom sveta (Срејовић 1969В, 83–84).

Poglavlje zaokružuje segmentom kojim sumira suštinu ovog elementa. Dva spoljna faktora utiču na definisanje arhitekture, prirodno okruženje i istorijsko-kulturne prilike. Ipak, on smatra da su uticaji prisutni samo u prvoj i poslednjoj fazi, dok se Lepenski Vir I kao zenit kulture opire svim spoljašnostima i nalazi sopstveni tok (Срејовић 1969В, 84). No, Srejović ipak ne poriče sasvim da postoji veza između prirodnog okruženja i LV I, samo je onda izražena, ne kroz čistu funkcionalnost, iako ona postoji, već kroz instinktivno shvatanje prostora i organsko stapanje forme sa karakteristikama reljefa tla. Bešavna povezanost je postignuta postojanjem razmera izvedenih iz pejzaža i utkano u arhitektonske aspekte i oblike. Iako su oblici, forme i razmere izvedene s namerom i promišljanjem, Srejović podseća da su oni nesvodivi na naša matematička saznanja, već su izrasli iz numeričke mistike i predstavljaju iracionalnu meru sveta Lepenskog Vira (Срејовић 1969В, 87–91).

Zato, slično prethodnim poglavljima, poredeći aspekte kulture Lepenskog Vira sa prethodnicima i naslednicima, Srejović ni ovde ne nalazi relacije. Za njega je ova arhitektura izvan svog vremena i nema ishodišta u epipaleolitskim, mezolitskim i neolitskim kulturnim manifestacijama evroazijskog područja (Срејовић 1969В, 84). Iako je moguće pronaći elemente u prethodnim periodima praistorije (mlađi paleolit), autor ipak

smatra da se nalazi arhitekture Lepenskog vira I i II mogu jedino porediti da „morfologijom grada daleke budućnosti“ (Срејовић 1969В, 85). Ukratko, kultura Lepenskog Vira nosi vanvremenski karakter, moguće je nazreti sličnosti u prethodnicima i onome što dolazi posle, ali je suštinski ona istorijski neuhvatljiva. Sreјović smatra da je nju nemoguće i sa čim povezati tako jasno kao sa mestom i prostorom u kome je samostalno nastajala.

Struktura narednog poglavlja *Osmišljavanje sveta* prati već ustaljenu formu i sastoji se, u osnovi, od dva tematska bloka. Prvi je posvećen temeljnoj analizi, u ovom slučaju skulptura, kroz definisane faze kulture Lepenskog Vira, dok drugi deo razrađuje istorijske aspekte kulture u odnosu na ovaj specifični element. Reč je o drugom, najobimnijem poglavlju knjige (Срејовић 1969b, 93–131).

Ključni deo kulture neraskidivo povezan sa arhitekturom predstavljaju skulpture. Prema Sreјovićевој vizuri, one su „središte unutarnjeg prostora kuće i regulator života“ (Срејовић 1969В, 94). Skulptura se, kako autor definiše, na Lepenskom Viru pojavljuje od faze Ib, i ostaje prisutna do zamora i prestanke kulture u fazi II. Pored fiksiranosti za položaj unutar kuće, materijal ima veću vrednost u odnosu na likovni izraz. Konkretno, on smatra da oblutak ima važno mesto u kulturi, do nivoa opsednutosti i da predstavlja „fetiš, omfalos, 'magijski kamen' i 'pupak sveta' kulture (...)“ (Срејовић 1969В, 94).

Skulpturu raspoređuje u tri grupe: figuralnu modelovanu u naturalističkom stilu, zatim skulpturu sa apstraktnim motivima i treću grupu čine skulpture anikonične i semianikonične forme. Druga grupa je najbrojnija, mada su sve tri prisutne u isto vreme u fazi Ib, ali se njihova zastupljenost kasnije modifikuje. U ovoj prvoj fazi skulpturama se uspostavlja ikonografija, ali se ne uniformišu svi oblici i oni se menjaju tokom različitih faza (Срејовић 1969В, 98; 108; 129–131). Budući da svi navedeni tipovi imaju svoje mesto u unutrašnjosti kuće, Sreјović smatra da je pozicija skulptura vrlo simbolična te da predstavlja „samo razloženi sadržaj jedne složene ideje ili glavne motive jednog mita“ (Срејовић 1969В, 99.). Zatim, figuralne skulpture tokom LV Ib modelovane su u naturalističkom stilu prikazujući fantazmagorično biće. Autor ih opisuje kao „numinozne ikone“ (Срејовић 1969В, 101–102).

S druge strane, svakodnevni život i okruženje su podloga za nastanak apstraktnih formi i ornamentike. Ipak, autor i u njima nalazi nešto neopipljivo. Reč je o kanonu koji diktira prirodna forma oblutka. Kao što je oblik arhitekture u izvesnom smislu „vođen“ prirodnim ambijentom, tako je forma oblutka nalagala izvesna pravila i u pogledu uobličavanja likovnih rešenja (Срејовић 1969В, 104; 106). Oblutak koji ima numinoznu snagu se poštuje i čini da neki oblici skulptura imaju apstraktni ili simbolički izraz. Za Sreјovića, one su dodatno značajne, jer je u pitanju forma koja se jasno pojavljuje i u građevinama LV II, a izvesne početke vidi već u Ia. Iz nje, potom, nastaje figuralna i ornamentalna skulptura. Autor ovo tumači kao uticaj moćne nadideje koja vlada sve vreme tokom trajanja kulture Lepenskog Vira (Срејовић 1969В, 105–107). U LV Ic dolazi do promena kojima se još više stavlja akcenat na numinozni karakter modelovanih oblutaka i u ovoj fazi, figuralna i ornamentalna skulptura dostiže vrhunac. Primer takvih formi je skulptura povodom kojih, smatra autor, lako možemo pomisliti da je reč o hibridnim ribolikim bićima (Срејовић 1969В, 108–109; 111). Na kraju faze Ic ostvaruje se vrhunac razvoja stilske koncepcije, koje su najbolji svedoci da je „izražavanje numinoznog u stvarima“ osnovni cilj skulpture Lepenskog vira (Срејовић 1969В, 109). Kako bi istakao njihovu posebnost, Sreјović ih poredi sa umetničkim ostvarenjima i konceptima XX veka, kao što su dela Brankušija ili Barbare Hepvert (Срејовић 1969В, 110). Pored skulptura, u Ic se javlja i predmetna umetnost, kao što su batovi (Срејовић 1969В, 113). U završnim

horizontima I, e i d, dolazi do erozije proizvodnje, što verovatno ima za posledicu ponovnu upotrebu koju autor beleži u ovom periodu (Срејовић 1969в, 114).

Sve ono što jenjava i utišava se u pogledu skulpturne umetnosti ranije, s druge strane, iznova buja i razvija se u Lepenskom viru II. Menja se veličina, način obrade i izrada ornamentike, ali je važno naglasiti da se, prema Sreјoviću, tradicija izrazito poštuje (Срејовић 1969в, 117). Autor navodi različite promene u pogledu tehničkih rešenja, eklektičnost formi, ali i jednu zanimljivost koja nastaje u ovom periodu. On smatra da figuralne forme treba sagledavati kroz „postojanje nekih sila koje su van njih i stecište numinoznih snaga nije više u samoj formi već negde u prostoru“ (Срејовић 1969в, 122). Sličnu sudbinu imaju i ornamentalne forme, a to autor ističe primerom skulpture koju naziva *Jelen u šumi* (Срејовић 1969в, 123). Skulptura na Lepenskom Viru prestaje fazom II, jednako naglo, kao i kada se pojavila u fazi Ib. Ipak, razlog iznenadnim rezovima, prema Sreјoviću, nisu spoljašnji faktori, već isključivo unutrašnja dešavanja. Ono što je nepobitno jeste da je ta skulptura „izvorna i originalna“ i da baš kao i svi prethodni aspekti Lepenskog Vira nema tradicije za koju se može vezati osim sopstvene (Срејовић 1969в, 125). U prilog tome govori apsolutna hronologija i rezultati C14 datovanja koji pokazuju da je skulptura na Lepenskom Viru znatno starija od svih pojava na Bliskom Istoku i Evropi. Iako uvažava da postoje sličnosti sa izvesnim oblicima rane praistorije na istoku, ipak smatra da je razlika među skulpturama samorazumljiva, budući da je period krajnjeg paleolita u Podunavlju razvijeniji nego na tim prostorima. Sličnost se može eventualno samo naći u predmetnoj umetnosti, kako Sreјović tumači, ali kultura Lepenskog Vira odlazi dalje, razvijajući skulpturu do monumentalnih razmera i čini iskorak koji je neponovljiv i samostalan poduhvat praistorijske umetnosti (Срејовић 1969в, 129).

Poslednja dva poglavlja u vezi sa kulturom Lepenskog Vira Sreјović posvećuje temama sahranjivanja, religije, kao i organizaciji svakodnevnog načina života. Prvo od ta dva poglavlja, *Čuvari ognjišta*, načelno govori o sahranama, ali autor uvodi i teme koje se odnose na ideološke aspekte kulture, simboliku i religiju Lepenskog Vira (Срејовић 1969в, 132–146). On predočava da se zapravo s pojavom skulptura mogu jasnije definisati principi sahranjivanja. Do tada, u ranim fazama postoje zabeležena sahranjivanja pokojnika i različit tretman tela mrtvih ili samo njihovih određenih delova. Autor promišlja mogućnost sekundarnog, odnosno parcijalnog sahranjivanja skeletnih ostataka, budući da okruženje ne ostavlja puno opcija za trajno odlaganje pokojnika na jednom mestu. Jedini izuzetak vidi u nalazu groba sa pokojnikom u čijem načinu sahrane nalazi sličnosti sa elementima kuće (Срејовић 1969в, 132–133). Tek sa fazom Ib Sreјović izdvaja novinu u načinu izvođenja sahrane koji se sasvim menja i pokojnici se pohranjuju u kućna svetišta, mada se i dalje praktikuje sekundarno sahranjivanje. Kako pojedinačne sahrane ne postoje, a nije reč o porodičnim grobnicama, autor zaključuje da je reč o ostacima individua koje imaju istaknuti značaj za zajednicu (Срејовић 1969в, 134–135). On zatim izdvaja sahrane sa posebnim statusom, poput individua sahranjenih sa skulpturama, a koji pored toga imaju i osobene priloge kao što je lobanja divljeg govečeta, srne i rogove jelena.

Kada su u pitanju grobni prilozi, oni su izuzetno svedeni i uniformni. Pravilo koje autor ipak uočava je da se uz pokojnike postavljaju rogovi jelena, a ponekad i lobanja životinje. Razlog tome je Sreјoviću sasvim jasan. Jelen je veoma zastupljena životinjska vrsta u šumama koje okružuju Lepenski Vir. Dodatno, korišćenje jelenskih rogova autor nalazi u simboli ponovnog rađanja. Naime iz njegove vizure, stanovnici Lepenskog Vira kao i kasnije praistorijske zajednice Evrope, verovala su da jelen godišnje gubi rogove da bi mu nanovo izrasli. Autor smatra da su stanovnici Lepenskog Vira to mogli videti kao simbol cikličnosti života koji kroz ponovljenu ritmiku smrti i rađanja vodi besmrtnosti. Svi

pomenuti elementi i način sahrane ostaju nepromenjeni sve do kraja kulture Lepenski Vir (Срејовић 1969В, 137).

Ovo poglavlje ne obuhvata broj strana koji može da parira temama arhitekture i umetnosti, odnosno skulpturama. No, to ne znači da ne predstavlja važnu potku u zaokruživanju argumenta o Lepenskom Viru. Autor nakon samo pet strana, napušta pitanje fizičkog tretiranja pokojnika i grobnih priloga, a preostalih desetak strana posvećuje pitanjima ideologije, aspektima verovanja i simbolike koja se krije iza načina sahranjivanja. U tom delu, Sreјović odmah na početku ističe da sahrane ne reflektuju lične aspekte života preminulih, već su odraz nadideja, metafizike koje vlada u kulturi Lepenskog Vira. Najvažniji element sahranjivanja pokojnika jeste povezanost sa drugim, višim vrednostima koje počivaju u okvirima „magičnog trapeza“. Naime, sve što je od početka ostvarivano – arhitektura, dopunjena elementima figuralne i ornamentalne skulpture, dobija svoju ideološku celovitost tek postavljanjem pokojnika između ovih elemenata (Срејовић 1969В, 138). Time se gradi princip jasne raspodele prostora koji se prema Sreјoviću održava sve do LV II.

Takođe važan aspekt koji ističe je centralnost ognjišta. Autor smatra da se ovom elementu odnosno vatri daje ključno mesto. Njena pozicija ka istočnoj strani u očima autora samo dodatno učvršćuje ideju topline i povezuje je sa Suncem, a oblutak na suprotnoj strani takođe predstavlja solarni simbol predstavljajući žižnu tačku unutrašnjeg prostora. Detalji na njemu sasvim sigurno, smatra Sreјović, označavaju neka astralna značenja. Najzad, žrtvenici u interpretaciji imaju ulogu elementa koji simbolizuje svetlosti, a ornamentika i njena pozicija upravo govore o različitim astralnim aspektima i položaju sunca, kao i o odnosu dana i noći. Suprotno ovim elementima na istoku, zapadna strana u kući je strana smrti, a simbolični odnos se uspostavlja putem „trouglova“. Ovu tezu autor proširuje stanovištem da trouglovi označavaju pokojnika, budući da su površine kuća dosta male da bi primile sahrane svih preminulih članova. Putem ovih elemenata oni se večno vezuju za kuću, iako tehnički nisu sahranjeni u njoj (Срејовић 1969В, 139–140). Iznad svega, ni odabir oblika trougla Sreјović ne smatra slučajnim. Naprotiv, reč je o formi koja simbolizuje oblik kuće. Da je u pitanju s namerom izvođen čin govori podatak da su „kuće mrtvih“ uvek izrađene od crvenog laporca. Autor smatra da razlog odabira baš ovog materijala leži u tome što je laporac boje krvi, boje „koja posebno pogoduje mrtvima“ (Срејовић 1969В, 141).

Nadalje Sreјović objašnjava ulogu oblutka koji uz ognjište predstavlja „duhovno središte svetišta, a samim tim i centar mikro- i makro-kosmosa kulture Lepenskog Vira“ (Срејовић 1969В, 141). Sa ovog stanovišta objašnjava čin spajanja spoljašnosti kroz par kamen i voda, sa unutrašnjim aspektima života na Lepenskom Viru. Oblutak nije neživa tvar koja postoji u okruženju lokaliteta, već sasvim suprotno, simbolizuje živost i trajnost, sjedinjeno kroz sinergiju vode i kamena. Njegova simbolika i mistika zatvorene energije ne leži samo u formi koju prepoznaju i umetnici modernosti, Brankuš i Henri Mur, opet podseća Sreјović. Uvođenjem bezvremenosti oblutka koji jednakom snagom okupira ove umetnike i stanovnike Lepenskog Vira, autor samo formira podlogu za završno čvorište svog argumenta. Naime, on dosadašnje ideje o povezanosti elemenata arhitekture, te skulptura i oblutaka, učvršćuje mitom koji vlada kulturom tokom njenog trajanja. Reč je o mitu o „poreklu stvari i opštem poretku prirode“ (Срејовић 1969В, 142). Oblutak podstiče izaziva i ograničava forme, oblik i način ospoljavanja ideologije i mita kulture Lepenskog Vira. Promene u shvatanju sveta na lokalitetu, prema Sreјoviću, lako je uočiti praćenjem predstava na skulpturama. Tvrdnju ilustruje primerom motiva ribolikih izraza na skulpturama koji reflektuje dublju zapitanost nad poreklom sveta. Korišćenje ribe autoru

govori da se znalo o poreklu života iz vode, te da to i svedoči o mogućnosti složenijeg shvatanja vremena, uvažavajući prethodnike i prošlost (Срејовић 1969В, 143). Potvrdu ove teze Sreјović nalazi u situaciji koja je zabeležena u kući XLIV. Tamo raspored ribolike figure i dve skulpture koje, prema Sreјovićevom mišljenju, predstavljaju muškarca i ženu, čini scenografiju pramajke i praoca Lepenskog Vira. Iako element poštovanja ribolikih božanstva smešta dosta pozno u kulturi Lepenskog Vira, on ga ipak vidi kao posledicu shvatanja da ljudska bića nastaju iz reke „i da su potomci čoveka-ribe, ili iz jednog mita u kome voda, kamen, oblutak, riba, jelen i ljudska glava zauzimaju značajno mesto“ (Срејовић 1969В, 143). Poslednji element, ljudska glava, takođe predstavlja zanimljiv element ideoloških aspekata kulture. Iako autor uvažava da se i u ranijim periodima praistorije dokumentuju slučajevi u kojima lobanja biva posebno tretirana, u Evropi i Bliskom Istoku, način definisanja kamene forme na Lepenskom Viru je ipak odraz religijskih aspekata i izrazit verski element (Срејовић 1969В, 144).

Svi navedeni elementi unutrašnjosti kuće bili su deo u kome su se obavljali različiti rituali. Sreјović smatra da su se prinosile životinjske žrtve (riba, jelen i pas), od kojih riba i jelen zauzimaju posebno mesto u religiji Lepenskog Vira. Ove vrste su neodvojive od prethodno iznetih mitova o životu, smrti i postanku sveta. U ovom odeljku iznosi pretpostavke da nisu sasvim slučajno baš ti elementi deo religijske misli lepenskovirskog univerzuma. On smatra da postoji verovatnoća da simbolizuju više sile, budući da se obe životinje mogu pronaći u simbolici ranog hrišćanstva, označavajući prisustvo Hrista i duša umrlih (Срејовић 1969В, 145). Sreјović svoje tumačenja religijskih aspekata zaključuje stavom da suštinu religije kulture Lepenskog Vira čine kult ognjišta i vatre, kult predaka, a možda kult Sunca. Kult Sunca autor povezuje sa elementima svetlosti, ognjišta, vatre i nebeskih tela. On smatra da su nepropustljivost i zaokruženost religijskog aspekta kulture toliko snažni da čuvaju jedinstvo zajednice, poštovanje principa i održavanje tradicija, ali i veoma patrijarhalnih porodičnih odnosa (Срејовић 1969В, 145). Na samom kraju poglavlja Sreјović zaključuje:

Stoga se čini da ova religija proenstveno razrešava tajnu rađanja i smrti i da je u njoj najznačajnije mesto dato precima i koji se staraju o prosperitetu cele zajednice i čuvaju vatru ognjišta (Срејовић 1969В, 146).

Poslednje poglavlje *Između šume, kamena i vode* koje se može dovesti u vezu sa kulturom Lepenskog Vira, Sreјović posvećuje svakodnevnom životu stanovnika na ovoj lokaciji (Срејовић 1969В, 147–160). U izvesnom smislu, autor završava narativ onim čime je i započeo svoju interpretaciju o Lepenskom Viru – prirodnim okruženjem. To nam jasno stavlja do znanja već prvim pasusom u kome govori da nije bilo lako živeti na ovom mestu, te da su svi uslovi koji se nalaze oko lokaliteta samo pospešivali osećaj tegobe i potrebu za borbom. Iz tog razloga, okruženje Lepenskog Vira briše mogućnost pojedinačnog delovanja i navodi Sreјovića da rešenje vidi u zajednici odnosno komunitarizmu – „Pojedinac ne znači ništa, a zajednica sve“ (Срејовић 1969В, 147–148).

Autor smatra da je izuzetno bogata flora i fauna istovremeno obezbedila sedentarnost stanovnicima ove lokacije, ali je i sprečila da razvijaju svoje životne aktivnosti i delatnosti, odnosno ekonomiku. No, za autora je ekonomski aspekt zajednice sasvim sekundaran, dok su zapravo aspekti arhitekture, umetnosti i religije pokretači promena (Срејовић 1969В, 148; 159). Iako su nađeni ostaci biljaka i životinja iz okruženja, prema ovoj interpretaciji ipak, stanovnici Lepenskog Vira bili su okrenuti reci, kao trajnom i postojanom izvoru ishrane. U njoj su nalazili i lovili primerke koji su, kako tadašnje

analize pokazuju, rečne vrste teške i do 200 kilograma, kao i sezonske crnomorske ribe (Срејовић 1969В, 148–149). Isključivo unutar kuća nalaženi su različiti predmeti, oruđa i oružja, napravljeni od različite vrste sirovina, kao što su kosti roga, sedimentne i vulkanske stene za kremena i kvarcitna oruđa. Autor smatra da su stanovnici na Lepenskom Viru uglavnom koristili sirovine dostupne u radijusu od 30 km od lokaliteta (Срејовић 1969В, 150–153). Međutim, posebno su interesantna Sreјовићeva zapažanja po pitanju nalaza keramike. Naime, autor ukazuje na činjenicu da su već tokom faze I pronađeni fragmenti keramike u određenim građevinama, objašnjavajući ih kao posledicu mehaničkih, okom nevidljivih, ukopa iz slojeva LV IIIa. Ipak, čak i da nije reč o slučajnosti, on kategorički odbacuje ideju da je keramika imala bilo kakav značaj u životu ove zajednice, a naročito u tom periodu (Срејовић 1969В, 153–154).

U odeljku „Ekonomika i društvena struktura“ autor nam predočava da se energija života nije trošila na sticanje ličnog imetka i da iz tog razloga ne postoji težnja ka proizvodnji „luksuznih“ artefakata. Smatra da na Lepenskom Viru nije postojala „privatna svojina i akumulacija dobara, i ekonomsko osnaženje pojedinaca“ (Срејовић 1969В, 154), ali da to ne negira postojanje izvesne hijerarhije. Potvrdu svog stava Sreјовић nalazi u načinu organizacije naselja i u veličini kuća. On daje primer građevine 54a koja se dimenzijama razlikuje od svih ostalih i ima istaknut položaj u naselju. Još preciznije, poseban položaj je reflektovan kroz raspored kojim kuće u izvesnom smislu gravitiraju njoj kao težištu naselja, odnosno trgu i centru. To je mesto u kome je, prema autoru, verovatno živio neki poglavar i ličnost koja je imala vodeću ulogu u zajednici. Međutim, ova kuća se ne razlikuje po ekonomici i predmetima svakodnevnog upotrebe, već prema veličini svetišta pronađenom u ovom objektu.

Osoba koja uživa povlašćeni status vođe ne upravlja samo svetom živih, već je čuvar ognjišta, zajednice i svetinja Lepenskog Vira. Za Sreјовића je, prvobitno, osoba sa povlašćenim statusom uvek muškarac, isprva se bira po snazi ili nekom drugom fizičkom doprinosu zajednici, da bi od faze Ib kodifikovanost mita i jednoobraznost religije diktirali ovu poziciju. Dodatno, sahrane takođe govore u prilog posebnog statusa. Budući da je tek poneki pojedinac sahranjen oko svetišta, time se potvrđuje istaknuto mesto u zajednici, a zauzvrat se dodatno učvršćuje ideja o kultu predaka. Međutim, autor upućuje na značaj kolektivnog kroz model perpetuiranja praksi na drugim mestima u naselju. Naime, ponavljanje rituala iz svetišta glavne kuće u drugim objektima ukazuje na to da, iako je pojedinac važan, on nije „moguć“ bez porodice kao ritualne jedinice koja potvrđuje ovo uspostavljeno ustrojstvo (Срејовић 1969В, 154–155). Ipak, to ne briše stanovište da je muškarac imao centralno mesto u porodici, mada antropološke analize sugerisu da su poslovi bili jednako podeljeni. Odgovor na ovo Sreјовић nalazi u fizičkoj robusnosti skeletnih ostataka žena, što jedino svedoči o njihovoj funkcionalnosti u zajednici za nabavku hrane. Bez obzira na navedeni iskorak ka egalitarnosti ovog aspekta ekonomike, za Sreјовиća i dalje važi pretpostavka da su svi odrasli muškarci birali „prvog čoveka“. Ipak, birani pojedinac sa posebnim statusom je u zajednici mogao jedino biti u okvirima principa *primus inter pares* – vladajući sa svog posebnog statusa, ali uz principe demokratije. Ovaj manir se prema autoru narušava u fazi Ic, jer se naselje deli na dva dela i tada, pretpostavlja, dolazi do pojave dve ličnosti sa povlašćenim položajem. Povratak na prethodnu organizaciju se, međutim, nanovo uspostavlja u horizontu Ie, a u izvesnom smislu i princip vraćanja na staro se reflektuje kroz organizaciju naselja tokom trajanja faze II. Autor upravo u tome vidi klicu raspada i erozije kulture: u upornom odbijanju noviteta i trošenju energije na očuvanje tradicije i okrenutost prošlosti (Срејовић 1969В, 157–158).

Kao što je već napomenuto, Sreјović ekonomiku Lepenskog Vira ne vidi kao relevantan element koji određuje sve promene i situacije zabeležene istraživanjima na lokalitetu. No, ipak izdvaja jedan aspekt koji zapravo ima uticaja na kulturu, a odnosi se na sedentarni način života (Срејовић 1969в, 159–160). Naime, autor smatra da je time što je ova zajednica bila u čvrstoj vezi sa jednom lokacijom omogućeno razbuktavanje i rast kulture Lepenski Vir. Stoga je, prema Sreјoviću, formiran poseban model života praiistorijskih zajednica koji je u isto vreme lovačko-sakupljačkog karaktera, ali sa trajnim mestom prebivališta. Pomenuti model života, smatra autor, ne može se povezati ni sa jednim klasičnim podelom u evropskoj praiistoriji (Срејовић 1969в, 160).

Osnovne odlike kulture Lepenskog Vira pokazuju da se ova etapa ne pripada ni mezolitu ni neolitu ne može da se interpretira između „završnog horizonta sakupljanja hrane“ i „horizonta početne kultivacije i domestikacije“ (Срејовић 1969в, 160).

Autorski deo knjige završava se poglavljem *Naslednici*, koje se u formalnom smislu ne odnosi na kulturu Lepenskog Vira, budući da se prema Sreјoviću ona završava fazom LV II. Međutim, tematika poglavlja i suptilne idejne intervencije čine da je i ovo poglavljе važan epistemološki segment, jer predstavlja zaokruživanje narativa o jedinstvenosti i samorodnosti kulture Lepenskog Vira. Po liniji iste argumentacije, ono što se odigrava nakon ove kulturne pojave, nastavlja se na mestu na kome je ponikla ova specifična praiistorijska manifestacija. Prekid i razlike u odnosu na kulturu Lepenskog Vira su mnogostruke, no postoje i povezanosti. Sreјović uočava razlike u načinu stanovanja, sahranjivanja, svakodnevnim predmetima, kao i u mestu njihovog korišćenja. Paralelno sa promenama u materijalnim ostacima, autor izdvaja razlike koje se odigravaju na nivou stanovništva, budući da se njihove antropološke fizičke karakteristike razlikuju (Срејовић 1969в, 161–165).

Jedna od epistemički značajnijih novina koja se uvodi u ovom odeljku odnosi se na izraženo prisustvo ostataka keramike. Autor navodi da je u horizontima IIIa i IIIb pronađeno preko 200000 fragmenata keramike. Pored ove vrste evidencije, u manjem obimu, autor navodi i predmete od kamena i kosti, kremenа, kao i kameno oruđe od različitih materijala Sreјović uočava da u početku „naslednici“, kao i zajednice Lepenskog Vira, ostaju okrenuti sirovinama koje su iz obližnjih resursa, dok već u narednoj fazi uočava predmete koji ukazuju na komunikacije i širenje (Срејовић 1969в, 166–173). Sve novine i razlike dokumentovane u slojevima nakon evidencionog okvira kulture Lepenskog Vira, Sreјović povezuje sa Starčevačkom kulturom. Ipak, na osnovu karakteristika keramičkih ostataka sa ovog lokaliteta, a koji nisu identifikovani na Starčevu, navodi da Lepenski Vir III opredeli kao posebnu etapu njenog razvoja (Срејовић 1969в, 174). U tom pogledu Sreјović pravi razliku između dve grupe evidencije. Jedan skup čine ostaci slikane i barbotin keramike, dok je drugi okarakterisan ostacima monohromne i keramike grube izrade. Za prvi skup Sreјović smatra da se može povezati sa već poznatim situacijama i nalazima evidentiranim na lokalitetu Starčevo. No, drugi skup je autoru naročito interesantan i epistemološki koristan. Naime, zbog odsustva oblika keramičkih posuda koje su drugi autori dovodili u vezu sa oblicima „klasično Starčevo“, Sreјović situaciju prevodi tako da horizont III na Lepenskom Viru onda mora pripadati ranijem obliku neolita, odnosno starijim fazama Starčeva (Срејовић 1969в, 175–176). Dalje u tekstu nastavlja razrađujući svoj argument objašnjavajući da je reč o ranije naslućenoj fazi, tzv. Starčevo I, koje su njegove kolege Draga Garašanin i Vladimir Miloјčić izdvojili. Međutim, Sreјović ne staje tu, već secira građevinski horizont LV IIIa na još finije

stratigrafske jedinice, donji i gornji građevinski horizont, tvrdeći da se Starčevo I može podeliti na dve faze, stariju i mlađu, a koje su reflektovane u pomenutim, podslojevima IIIa. Budući da u ovim stratigrafskim nivoima na Lepenskom Viru postoje keramički oblici koji su slični onima na Starčevu, autor predlaže da se ova starija etapa naziva Proto-Starčevo. Faza pored Lepenskog Vira, podseća Srejović, dokumentovana je i na lokalitetima Nosa kod Subotice, Lug kod Obrenovca, Divostin kod Kragujevaca. Građevinski horizont III, međutim, čini da se Lepenski Vir izdvaja iz skupa po tome što je na njemu, kako Srejović smatra, moguće izdvajanje slojeva sa nalazima starčevačke kulture, a posebno je značajno postojanje pod-faze (Срејовић 1969В, 174–176). Ono što autor ne izgovara na ovom mestu, a ranije je pomenuto (Срејовић 1969В, 28-41) jeste značaj vertikalne stratigrafije koja je samo dokumentovana na Lepenskom Viru. Shodno tome, odnos između Proto-Starčeva i Starčeva autor ne vidi kao dve zasebne faze, već pre kao „dve dugotrajne etape između kojih postoje razlike i na planu privređivanja, društvenih odnosa i religioznih shvatanja“ (Срејовић 1969В, 178). Ovde nije baš sasvim jasno na šta Srejović aludira terminološkom smenom faze sa etapom, ali postoji mogućnost da je u pitanju epistemološki most koji se gradi pomoću trajanja stratigrafije, uz razlike, ali i održavanje tradicije. I ne samo to. Ako se na ovom mestu setimo gledišta s početka knjige (Срејовић 1969В, 32) kojim autor sugerise da lepenskovirska kultura prestaje sa fazom LV IIIb, dobija se nešto jasnija diskurzivna strategija. Kultura Lepenski Vir kao izolovana i predneolitska pojava formalno staje sa LV II, ipak, izvesni kontinuitet se ostvaruje i kroz narednu stratigrafsku situaciju uočenu novim, fino izdvojenim stratigrafskim jedinicama, pod-horizontima u LV IIIa. Oba stanovišta su ključna utoliko što Srejović smatra da je Proto-Starčevo oličeno lokalizmima i vladajućom mezolitskom ekonomikom (Срејовић 1969В, 178).

Autor u nastavku pojašnjava da zemljoradnja tokom Lepenskog Vira III nije bila primarna, a da se zbog izostanka nalaza divljih prethodnika vrsta jednozrne (einkorn) i dvozrne (emer) pšenice u celom Podunavlju, ne može zaključiti da se neolitska revolucija samostalno odigrala. No, Srejović ipak nudi rešenje. On smatra da je možda postojala alternativa, poput uzgajanja prosa i da treba razmišljati u tom pravcu iako na lokalitetu nisu pronađeni ostaci žitarica. Ova epistemološka spekulacija autora navodi na zaključak da je usled izmene klime, postojećeg sedelačkog načina života koji je bio prisutan od faze I i postupnosti razvoja elemenata kulture, uspeh neolitskog obrta mogao da se odvije upravo na mestu Lepenskog Vira. Ipak, progres na ekonomskom planu, s druge strane, dovodi do stagnacije u ostalim segmentima kulture. Stoga se gubi i slabi uspostavljeni mit, što dovodi do zamiranja monumentalne skulpture, koja je, kako autor tvrdi, bila njime nadahnuta (Срејовић 1969В, 178–181). Bez obzira na promene koje nastaju smenom kulturnih izraza i uvođenjem noviteta na ovom mestu:

Nešto je ipak ostalo; oblici starčevačke kulture, kao i kasnije vinčanske kulture, bez obzira na uticaje sa strane, na forme i motive preuzete iz Egeje ili sa Bliskog Istoka, originalne su jer su, kao i u kulturi Lepenskog Vira, racionalni i uvek vezani za čoveka i njegovu sudbinu (Срејовић 1969В, 181).

Za Srejovića je upravo ovaj, nematerijalni, duhovni supstrat, ono što odoleva uticajima sa strane i proteže se i kroz kasnije periode praistorije Podunavlja, Balkana i Evrope.

5.1.2.1 Rezime knjige. Osvrt na konceptualne čvorove

Sumirati celokupnu knjigu o Lepenskom Viru, a koja ujedno predstavlja prvu sveobuhvatnu interpretaciju Dragoslava Srejovića o ovom praistorijskom nalazištu, veoma je složen zadatak. Međutim, mogu se izdvojiti ključna stanovišta koja su deo narativnih čvorišta njegovog prvog celovitog pisanja o ovom lokalitetu i kulturi.

Kroz analizu i interpretaciju pojedinačnih elemenata Srejović formira epistemološki deoni odnos, kojim se iskazuje celina kulture regulisana metafizikom i posebnim duhom.

Ukoliko samo posmatramo teorijski, iz antropološke perspektive, konceptualni okviri ove teme ukazuju na sličnosti sa vizijom kulture kao termodinamičkog principa Leslija Vajta⁷³ (v. Палавестра 2011a, 182–186). U klasičnom obliku Vajtovskog viđenja kulture, Srejović objašnjava univerzalne zakonitosti po kojima se kultura Lepenskog Vira oblikuje, raste, živi i najzad, zamire, te nestaje vođena nekim svojim unutrašnjim principima. Kroz ovu vizuru izražava se njegovo poimanje kulture kao živog i samomislećeg entiteta. Zatim sledi perspektiva koju Srejović dosledno integriše kroz celu knjigu, a tiče se odnosa lokaliteta, odnosno kulture sa prirodnim okruženjem. U okviru ovih aspekata autor na različite načine naglašava važnost i specifičnost đerdapskih okvira. S jedne strane, vizure se manifestuju kroz stavove da je sve navedeno uslovljeno je osobenom prirodom Đerdapa koja diktira okvire postojanja kulture, kao i onim što se događa na lokalitetu. Autor ovu perspektivu izražava kroz pitanja poput dostupnosti sirovina, flore i faune, do organizacije naselja (Срејовић 1969в, 21; 23; 25; 27 i dalje, 87).

Međutim, postoji i drugačije ospoljavanje ove neraskidive veze lokaliteta, kulture i Đerdapa. U pitanju su Srejovićeve epistemološke strategije koje obuhvataju uslovljenosti prirodnom sredinom, aspekte međuzavisnosti, odnosno intuitivne povezanosti kulture sa lokalnim aspektima pejzaža i neposrednog okruženja na specifičnom mestu. Navedeni aspekti su najizrazitije demonstrirani i kroz domene arhitekture, pa i umetnosti, a kojima dalje razlaže povezanost sa prirodom na različite načine. Možda je prirodno okruženje uslovlilo prostornost za razvoj oblika, ali suštinski, arhitektura nije uslovljena prirodom, niti je oponaša već je „instinktivno čita“ i rekreira po sopstvenim potrebama (Срејовић 1969в, 87–88). Opisujući arhitekturu faze Ia, koju inače smatra periodom kada je definisana i uspostavljana forma cele kulture, autor govori:

Stoga svaki građevinski objekat s lakoćom organski urasta u reljef tla, ističe njegove obrise i veličine, odnosno njegovu amorfnost pretvara u formu (Срејовић 1969в, 87).

U navedenim stavovima, kao da se brišu prethodno determinišuće linije između arhitekture i prirode, te one postaju idejno prožete i isprepletane. Upravo ova vizura najjasnije izražava drugu temu, ali uz finije konceptualne bravure u Srejovićevim epistemološkim okvirima. Arhitektura, povezana je sa samom lokacijom, specifičnim ambijentom i plodnim tlom iz kog izvire taj potencijal i unutrašnji odgovor kulture, ali ne i njena uslovljenost prirodom (Срејовић 1969в, 84). Kako autor definiše, usled „neistoričnosti arhitekture“ (Срејовић 1969в, 86), odnosno izrazite jedinstvenosti i vanvremenskih karakteristika, pojašnjenje njenih formi on jedino nalazi kroz veze sa ambijentom. Dakle, nije u pitanju samo funkcionalno prilagođavanje i odgovor zajednice

⁷³ Knjiga Lesli Vajta *Nauka na kulturi* objavljena je 1970. godine na srpskom jeziku. U svojim ranim radovima o Lepenskom Viru, Srejović se veoma retko poziva na arheološke izvore, a još ređe na one izvan svoje primarne discipline. S obzirom na ovaj pristup citiranju, te njegov bogat društveni i kulturni život, treba biti otvoren za mogućnost njegove upoznatosti sa Vajtovim tezama čak i pre prevoda ove monografije. No, pretpostavku treba detaljnije ispitati.

na oblike reljefa i blizinu reke. Kako to na sledećoj strani objašnjava, arhitektura se materijalizuje kroz oblike i rešenja koji nisu rezultat inspiracije ili uslovljenosti prirodom. Iako uvažava da postoji po neki detalj koji je diktiran okruženjem, kao na primer nagib krova, za Srejovića suštinski:

Sve ostalo je nezavisno od pejzaža i neponovljivo jer proizilazi iz konkretnog odnosa čovek-spoljna slika sveta, tj. i psihologije vremena i određene kulture (Срејовић 1969В, 89).

Navedenim gledištima, arhitektura koja izranja i uranja iz reljefa, pomešana sa psihologijom vremena i kulture, autor se približava romantičarskim pozicijama u kojima su aspekti kulture i tla blisko povezani. Sličan manir se može nazreti i kada je reč o skulpturama, ali se ovde nit plete na jedan malo drugačiji način, mada se ne odustaje od povezanosti sa prirodom. Iako tekst o skulpturama ima pretežno stilsko-umetničko uporište, veza sa prirodnim okruženjem čita se u pisanjima o materijalu, svetosti oblutka i formi koje on diktira, a koje se poštuju tokom trajanja lepenskovirskih okvira (Срејовић 1969В, 106). Autor kreira ideju da je umetnička forma odgovor na nadideju kulture usled strašne i uznemirujuće spoljašnosti. Likovna rešenja zabeležena na skulpturama su samo ospoljavanje tog duha kulture (Срејовић 1969В, 99; 107–108). U tom smislu, reč je o nastavku teme koja je vrlo rano definisana u knjizi. Ona se bavi dešavanjima unutar kulture, tretirajući ih kao odgovor unutrašnjeg kolektivnog stava na situacije i zahteve koji dolaze od spolja.

Stoga borba za duhovni opstanak na Lepenskom Viru mora biti dramatičnija od borbe za fizičku egzistenciju (Срејовић 1969В, 27).

Kao bitne nosioce metafizičkog na Lepenskom Viru, Srejović prepoznaje upravo elemente arhitekture i umetnosti. Da je reč o dva, za autora, veoma ključna aspekta interpretacije, govori u prilog i podatak o obimnosti poglavlja knjige, koja su takođe bogato ilustrovana fotografijama i priložima. Pored toga, još jedna tema je dominantno prisutna kada je reč o ova dva elementa.

Pišući o arhitekturi i umetnosti, autor nas brižljivo sprovodi kroz detalje i promene koje nastaju u različitim građevinskim horizontima u kojima se i arhitektura i skulptura menjaju tokom svih faza. Međutim, iako ovaj pristup može da deluje da podrazumeva aspekt razvoja i evolucije, važno je napomenuti da njegov opis nalaza ne upućuje na jednolinijski razvoj kulture. Naprotiv, autor na više mesta jasno izražava da postoje promene, prekidi, odstupanja i raskidi sa prethodno uspostavljenim uzusima života na lokalitetu. Ipak, bujanje i uspon kulture u celovitosti postoji i nije „ometen“ ovim unutrašnjim kolebanjima. Svaka prethodna faza je vesnik novina koje će tek u narednim fazama biti ostvarene ili konkretizovane i u jasnoj su vezi sa „stanjem“ kulture koja simbolički odražava poruke i faze. Odgovor se nalazi u Srejovićevom pisanju o promenama u kulturi Lepenski Vir koje nisu evolucijskog karaktera. Jedan od izraza takvog gledišta je koncept tradicije kroz koji autor sagledava događaje i evidencijske situacije na Lepenskom Viru. Naime, autor razvoj posmatra kroz „poštovanje tradicije“ ostvarene unutar kulture Lepenskog Vira u totalitetu, a ne u njenim pojedinačnim fazama (Срејовић 1969В, 48; 106; 117; 123; 125; 178). Razlog tome je što aspekte prirodnog okruženja, arhitekture i umetnosti, uz elemente sahrane, Srejović ujedinjuje temom o ideologiji i mitu, kao okosnicom i stožerom kulture Lepenski Vir. Preciznije, sve ranije opisane elemente – unutrašnji delove arhitekture, ognjište, ključne priloge sahrana,

jelenske rogove, skulpture i oblutak smešta u srž jednog mita. U pitanju je poslednji konceptualni čvor kojim Srejović uvezuje svoju narativnu mrežu oko svih elemenata sa ovog lokaliteta. Metafizika ove kulture ima samostalnu unutrašnju logiku i *modus vivendi* koji oblikuju i upravljaju životom mnogih generacija Lepenskog Vira. Sve promene i noviteti odigravaju se unutar ovog odgovora kulture, kao i specifičan duh i odnos koji su omogućili kontinuitet na ovom lokalitetu (Срејовић 1969В, 142–145).

Poslednja tema kojom zaokružuje knjigu tiče se autohtonosti neolita, a koja je pripremana kroz sve prethodne aspekte života na Lepenskom Viru. Na početku je važno naglasiti da autor jasno prepoznaje formalni i evidencioni kraj kulture na nalazištu koje smešta u period do kraja etape LV II. Sve što se odigrava u narednoj, fazi III, Srejović odvaja od kulture Lepenskog Vira, ali ipak smatra da kraj kontinuiteta nastupa tek sa fazom IIIb (Срејовић 1969В, 32). Dakle, on je izričito odlučan u tome da ne postoji direktna povezanost između „predneolitskih i neolitskih faza“, čime stvara jedan hronološki rez (Срејовић 1969В, 161). Ipak, važno je istaći suptilnu idejnu slojevitost koja se ovde uvodi. Naime, stavom da se „kulture“ vremenski ne prepoznaju, ali da ipak postoji jedan predložak naredne epohe koji je vrsta mosta sa prethodnom. Razlog tome je što u IIIa arheološkom sloju, autor uočava tragove najranije faze neolita, koju naziva Proto-Starčevo. Srejović smatra da nije reč o jedinstvenom slučaju, navodeći i druga nalazišta na kojima su detektovane iste situacije, ali je Lepenski Vir jedinstven po nečemu drugom (Срејовић 1969В, 176–178). Naime, ono što je za njega posebno na samom lokalitetu jeste prisustvo celovite vertikalne stratigrafije koja pokazuje taj „tradijski kontinuitet“ praistorijskih kultura. U ovakvom ključu, Lepenski Vir postaje rešenje za razumevanje onoga što se odigrava u praistoriji Balkana. Zato Lepenski Vir u izvesnom narativnom smislu obuhvata trajanjem i podfaze IIIa, jer time Srejović potvrđuje tradicijski neprekidno trajanje. Pretpostavka je da iz istog razloga diskurzivno u tekstu ne pominje nalaze kasnijih perioda koji su pronađeni na lokalitetu, već staje sa poglavljem *Naslednici*, a koje govori o neolitu. Pomenuto gledište se najjasnije vidi kada Srejović piše o principu života uspostavljenom na lokalitetu, nakon kulture Lepenskog Vira:

Taj racionalizam prožet humanizmom, neguje se i u svim kasnijim epohama praistorije Podunavlja, i ostaje trajno obeležje balkanske i cele evropske civilizacije (Срејовић 1969В, 181).

Sveukupno govoreći, Srejović je kulturu Lepenskog Vira video kao živ entitet, sa sopstvenim duhom. Ona je omeđena i uslovljena prirodnim okvirima, što kreira posebnu atmosferu koja doprinosi poimanju i razumevanju Lepenskog Vira u celini. U pitanju je, dakle, kultura koja je ponikla na specifičnom mestu, vođena sopstvenom logikom i racionalnošću. Ipak, prema autoru, njome takođe vlada tajanstvenost brojeva i posebna metafizika. Reč je o specifičnoj lokaciji i kulturi u kojoj su svi elementi uvezani u jednu ideologiju kojom vladaju mistične i nevidljive sile, a u kojoj je volja pojedinca eliminisana zarad zajednice i mira.

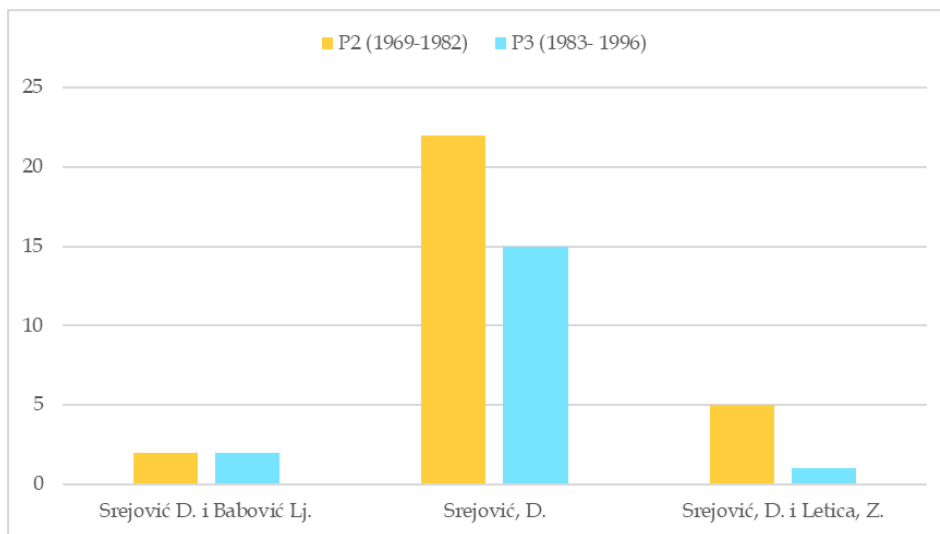
U ovim kontekstima, skulptura ponikla iz najsvetijeg kamena, oblutka, predstavlja regulator života. Zajedno sa drugim elementima arhitekture, ognjištem i sahranom, zaokružuje unutrašnji mit koji je okosnica života na ovom mestu. Najzad, reč je o kulturi koja je originalna i samonikla, kojoj je moguće pronaći formalne analogije, ali su one nedovoljno arheološki jake kako bi objasnile ili se povezale sa onim što Srejović izdvaja kao kulturu i esenciju definisanu pomoću lokaliteta Lepenski Vir. Kao takva, vanvremenska i nepripadajuća formalnim okvirima podele praistorijskog perioda, ona je

sadržala sve elemente da se naredni period, neolit upravo ostvari lokalno, bez uticaja sa strane.

5.2. Istraživačka arena. Lepenski Vir i pisana produkcija Dragoslava Srejovića

Kada je u pitanju pisana produkcija o Lepenskom Viru nakon prve knjige, Srejović do samog kraja svog života stvara tekstove koji se odnose na ovaj lokalitet i kulturu.

Ukupno gledano, u drugoj vremenskoj sekvenci, on je napisao 47 priloga i to 29 u periodu 2 (do 1982. godine), a zatim preostalih 18 do 1996. godine (sl. 18). Za razliku od prethodne situacije kada o Lepenskom Viru piše sam, u godinama po završetku iskopavanja, pojavljuju se i koautorski radovi sa autorkama koje su bile deo terenskih istraživanja na ovom lokalitetu. Građu o Vlascu bez izuzetka objavljuje sa Zagorkom Leticom (6), s tim što u jednom tekstu i jedini put zajedno pišu o Lepenskom Viru na međunarodnoj konferenciji (Srejović et Leticia 1971). S druge strane, tekstovi publikovani sa Ljubinkom Babović mahom tematizuju aspekte umetnosti ili ideologije kroz prizmu arheološke evidencije Lepenskog Vira (4). Sva pisana građa je objavljena do 1984. godine, s tim što sa Leticom Srejović ima raznovrsniju produkciju u pogledu građe, dok je produkcija sa Babović svedenija. No, sa obe autorke objavljuje po jednu katalošku monografiju, odnosno dvotomnu publikaciju, ali sasvim različitih epistemoloških orijentacija. Iz ugla socijalne epistemologije, značajno je napomenuti da su u pitanju jedini koautorski izbori koje Srejović pravi pišući o ovom praistorijskom fenomenu.

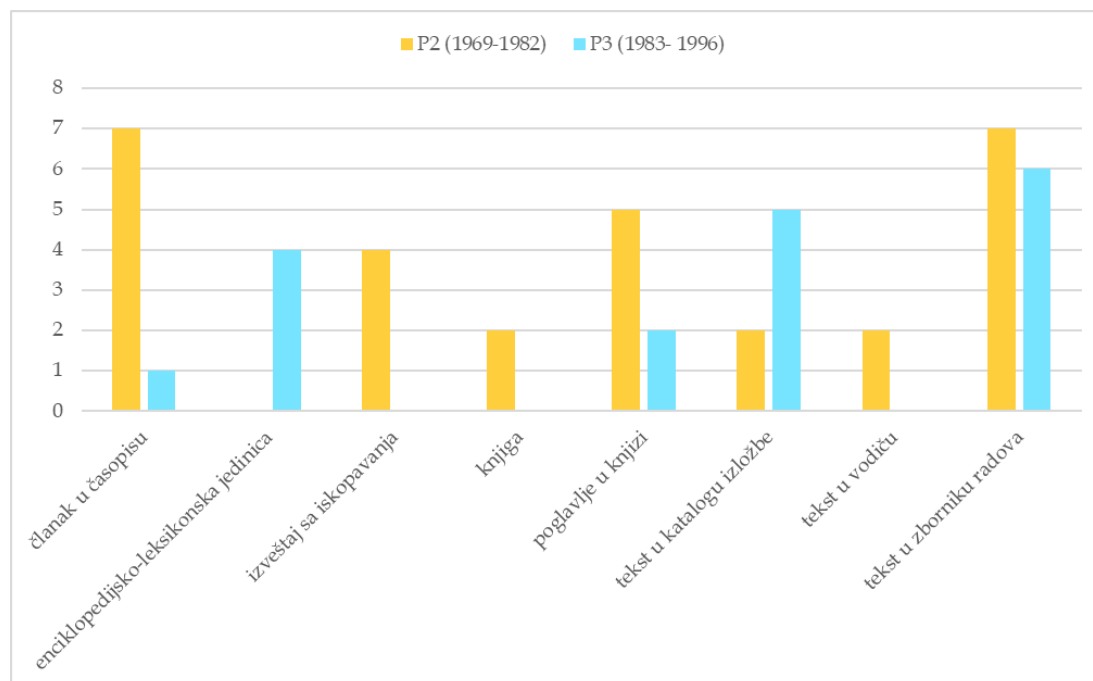

Sl. 18 Broj publikovanih priloga Dragoslava Srejovića po periodima (1969–1996)

Najzad, kada je opšta strategija publikovanja u pitanju, autor piše kroz osam različitih oblika građe (Sl. 19). Period 2 odlikuje najveća raznovrsnost u građi, budući se tada Srejovićeva pisana produkcija ostvaruje kroz sedam različitih vrsta priloga. Kao najdominantniji oblici publikovanja do 1982. godine izdvajaju se članci u časopisima i tekstovi u zbornicima radova, zatim slede poglavlja u knjigama, izveštaji sa iskopavanja i, na kraju, tekstovi u vodičima i knjige. Izveštaji sa iskopavanja i vodiči su prisutni samo u periodu 2, dok su ostale kategorije u različitoj meri zastupljene i kasnije. U periodu 3 intenzitet produkcije opada, sužava se i autorski izbor, pa Srejović objavljuje u smanjenom broju kategorija. Novina u ovom periodu je pojava leksikonskih jedinica.

U pogledu kontekstualizacije publikovanja kroz vrstu građe, očekivano, produkcija tekstova kroz izveštaje sa iskopavanja prisutna je tokom radova u okviru projekta *Derdap*

I, obuhvatajući nalazišta Lepenski Vir i Vlasac. Kada je reč o vodičima, oba se objavljuju u kontekstu događaja koji se odnose na proces konzervacije i muzealizacije lepenskovirskih nalaza: otvaranja muzeja na lokaciji lokaliteta i značajne izložbene aktivnosti

Sl. 19. Zastupljenost tekstova Dragoslava Srejskijca prema vrsti građe (1969-1996)

Tekstovi u zbornicima su od svih kategorija neravnomernije raspoređeni u oba perioda, mada je zastupljenost u izvesnom smislu zakrivljena s tri rada (Srejski 1984a; 1984b; 1984c). Reč je o posebnom broju *Starinara* XXXIII–XXXIV iz 1984. godine kojim je pokušano da se nadomesti odsustvo značajnije publikacije u vezi sa rezultatima projekta *Đerdap I*. Ako se izuzmu navedeni prilozi, zastupljenost ove kategorije je nešto izraženija u periodu 2, odnosno do 1982. godine. Sveukupno posmatrano, uzmemo li u obzir da tekstovi u zbornicima mahom proističu iz učešća na konferencijama, podatak ne ilustruje samo autorove strategije publikovanja. U kontekstu istorije ideja i diskursa o Lepenskom Viru, podatak takođe govori i o istrajnosti teme u Srejskim istraživačkim izborima. U vreme dok su njegove terenske i istraživačke aktivnosti usmerene na raznorodne periode i lokalitete (Lazić i Nikolić 1997), Srejski, dakle, 30 godina nakon terenskih istraživanja i intenzivnog angažmana u vezi sa Lepenskim Virom i dalje prisustvuje profesionalnim skupovima i aktivno diskutuje o ovoj temi. Poslednje učešće ostvaruje ujedno i zadnje godine svog života s radom *Srednjodunavski region, „Plodni polumesec“ Evrope* (The Central Danubian region, the „Fertile Crescent“ of Europe) (Srejski 2001 (1996)).

Za početak perioda 2 karakteristično je i da u okviru stručnih časopisa u polju arheologije, do sredine sedamdesetih godina, gotovo naizmenično objavljuje konferencijske radove i članke. Još preciznije, autor publikuje sve članke do 1974. godine, nakon čega tekstovi u zbornicima zauzimaju potpuni primat. Iz burdijeovske perspektive kapitala, zanimljivo je istaći da se ova visoka i vremenski intenzivna produkcija odigrava između dva važna karijerna trenutka: sticanja zvanja vanrednog (1970. godine) i redovnog profesora (1976. godine). S druge strane, članci kao alat za prenošenje ideja izrazito opadaju u periodu 3. Tačnije, jedini članak Srejski objavljuje je veoma pozno, na kraju

vlastite karijere. Reč je o tekstu *Balkan i Anadolija u srednjem i mlađem kamenom dobu* (Срејовић 19985 (1996)). Članak zadržava arheološki karakter izlaganja, ali je u pitanju odstupanje od ranijeg manira publikovanja koje je bilo isključivo u stručnim, arheološkim časopisima. Ovaj tekst, Sreјović objavljuje u časopisu *Književnost*. Međutim, bitno je istaći da kada se posmatraju članci u časopisima s diskurzivnog aspekta, nema značajnih razlika u osnovnoj ideji koja se iznosi u njima. Autor samo po potrebi menja elemente i narativne vizure kojom ističe svoje stanovište.

Pored tekstova u zbornicima, poglavlja u knjigama i monografskim publikacijama, knjigama, kao i tekstovi u katalogima izložbi prisutni su u oba perioda. Kada je reč o poglavljima, u odnosu na distribuciju, ova kategorija je nešto zastupljenija do 1982. godine. Značajno je naglasiti da postoje žanrovske razlike unutar ove kategorije: od osam tekstova, četiri poglavlja su pisana za publikacije izvan arheološkog polja. Uglavnom je reč o građi preglednog karaktera, koja nudi uvid u različite vremensko-prostorne narative o prošlosti. U pitanju su publikacije poput „Umetničko blago Jugoslavije“ (1969a), zatim „Istorija srpskog naroda“ (Срејовић 1981 (1994)), „Kulturna riznica Srbije“ (1998a (1996)). Kao i u slučaju članaka u časopisima, iz perspektive koncepta kapitala, zanimljivo je primetiti da se ova vrsta angažmana javlja oko važnih profesionalnih postignuća i napredovanja koja Sreјović i kasnije ostvaruje u kontekstu pozicija u SANU (v. Царевић 2021).

U pogledu obimnosti i relevantnosti građe kroz koju se prenosi ideja, istaknuto mesto imaju i knjige. U celokupnom trajanju on objavljuje dve knjige na srpskom jeziku u vezi sa aspektima kulture Lepenski Vir. Prva knjiga je samostalno autorsko delo i odnosi se inicijalnu sveobuhvatnu interpretaciju kulture Lepenski Vir (Срејовић 1969b). Naredno objavljeno delo je dvotomna monografija o Vlascu i ona nastaje kao zajednički doprinos sa Zagorkom Leticom (Срејовић и Летица 19786). Objavljuje se u dva toma, s tim što je prvi tom njihovo koautorsko delo, a za drugi pišu samo uvodnik i posvećena je različitim analitičkim tehnikama. Pored očitih razlika u formi publikovanja, ova dva dela se razlikuju i po tome što je prva knjiga o Lepenskom Viru nastala tokom iskopavanja, dok dvotomno delo o Vlascu biva objavljeno nekoliko godina od poslednjeg izveštaja u *Arheološkim pregledima* (Sreјović i Letica 1974 (1973)). Konačno, epistemološki posmatrano, narativne i epistemološke strategije predstavljanja podataka se znatno razlikuju, budući da je monografija o Vlascu u izrazitoj suprotnosti sa prvom Sreјovićevom knjigom u pogledu vrste evidencije i njenog predstavljanja.

Karakteristično je da je period 3 obeležen padom u broju knjiga, budući da tada publikuje samo jednu, dok rastenjegovo prisustvo kroz priloge u katalogima izložbi. Indikativno je da se Sreјovićeva aktivnost o Lepenskom Viru uvećava kroz kataloge izložbi u vreme kada Sreјović postaje upravnik Galerije SANU (1989). Reč je o periodu kada i on sam navodi da je želeo da se oproba u nečem drugom osim arheologije (Јевтић 2011, 37), te nije iznenađujuće da se ova tendencija odražava na njegove izbore publikovanja o Lepenskom Viru. U tom kontekstu važno je izdvojiti najznačajniju publikaciju na samom početku ovog perioda: katalošku monografiju *Umetnost Lepenskog Vira* (Sreјović i Babović 1983), objavljene povodom istoimene izložbe. Publikaciju objavljuje u koautorstvu sa Ljubinkom Babović. Diskurzivno posmatrano tekst u izvesnom smislu predstavlja nastavak i produbljivanje narativne matrice uspostavljene prvom knjigom 1969. godine. Epistemološka razlika se ogleda u razradi problematike kroz aspekte umetnosti, proširivanju problematike evidencijom sa drugih lokaliteta, ali i izlazak izvan Đerdapa, u prostor srednjeg Podunavlja. Najava ovih tema javlja se nešto ranije, u vodiču, u kome ovaj autorski duo po prvi put zajedno objavljuje tekst.

U tom pogledu, značajno je pomenuti i nove kategorije kroz koje se piše o Lepenskom Viru u periodu 3. Jedna od njih su prilozi u leksikonskoj građi koji se javljaju u dve publikacije koje Srejović uređuje u svojim poznim godinama. U pitanju su Arheološki Leksikon (Srejović 1997a(1996); 1997b(1996); 1997c(1996)) i Leksikon religija i mitova drevne Evrope (1996 (1992)). S obzirom na postignute rezultate tokom svog radnog veka, pojava ova vrsta tekstualnih jedinica je očekivana budući da se rastom autoriteta i sticanjem naučnog kapitala mogućnosti publikovanja uveličavaju. Različite opcije objavljivanja, naročito one koje se razlikuju od uobičajenih i široko dostupnih, naznaka su upravo naučnih kapitala i validacije u polju individue (Birešev 2014, 145; Bourdieu 2014, 80).

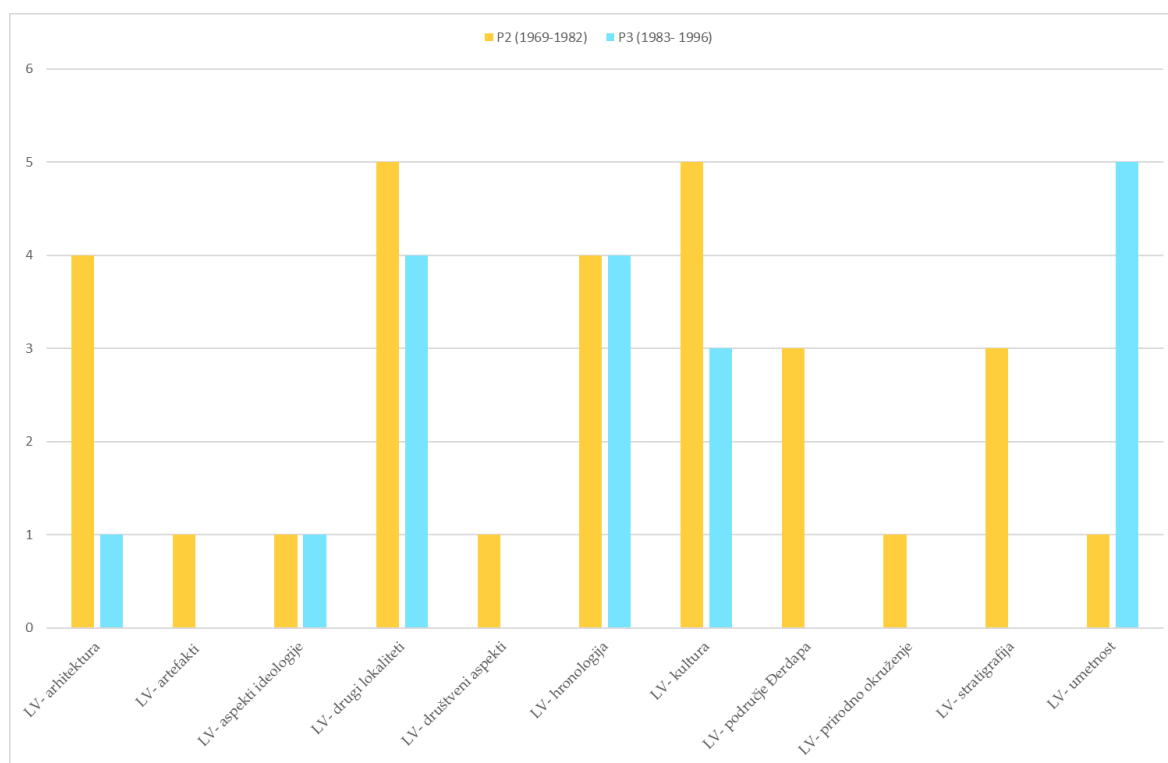
Takođe, u ovoj vremenskoj sekvenci se uvećava broj pisanih radova na stranim jezicima, s ukupno 16 objavljenih tekstova, od 1969. godine. U tom smislu, zanimljiv je trend da Srejović na stranim jezicima mahom objavljuje u periodu 2, na početku, dok je naredni rezervisan za lokalnu produkciju. Birešev, ispitujući naučni autoritet, skreće pažnju na Burdijeovo zapažanje o naučnoj produkciji, autoritetu i kapitalima (Birešev 2007, 210–211). Autorka ukazuje na Burdijeovo zapažanje da kapital naučnog autoriteta većinom ima međunarodni karakter, dok se potencijal i validnost tog kapitala ocenjuje u nacionalnim kontekstima, posebno kroz osvajanje raznolikih administrativnih i profesionalno istaknutih pozicija. U tom pogledu, Srejovićeva pojačana aktivnost objavljivanja na stranim jezicima, zajedno sa njegovim napredovanjima u karijeri, sugerise na strateški značaj uspostavljanja kapitala naučnog autoriteta na nivou međunarodne zajednice.

Pored diversifikacije vrsta publikacija, objavljivanja na stranim jezicima, učestalost prevoda njegovih dela takođe predstavlja jedan od indikatora kapitala naučnog autoriteta. Iako prevodi knjiga nisu statistički obrađivani, valja napomenuti njihovo prisustvo u ovom kontekstu, budući da ukazuju na autorove strategije formulisanja i širenja ideja o Lepenskom Viru. Na primer prvi prevod knjige iz 1969. godine u engleskom izdanju se objavljuje pod nazivom *Prva evropska monumentalna skulptura: nova otkrića na Lepenskom Viru* (Europe's first monumental sculpture: new discoveries at Lepenski Vir) (Srejović 1972). Prema sadržaju, reč je o skoro identičnim publikacijama, ali u engleskoj verziji nazivi poglavlja, ipak, dobijaju svedeniji izraz i manje poetičnu formu. Naslovom, s druge strane, stavljen je akcenat na značaj skulptura i aspekt umetnosti. Na sličan način se uvode suptilne epistemičke promene u drugim publikacijama. U prevodu na nemački jezik, naslov knjige dobija dodatak „kolevka evropske praistorijske kulture⁷⁴“ (Lepenski Vir: eine vorgeschichtliche Geburtsstätte europäischer Kultur)(Srejović 1975), dok naslov u kataloškoj publikaciji glasi – *Lepenski Vir: koncepcija čoveka rane evropske kulture* (Lepenski Vir: Menschenbilder einer frühen europäischen Kultur) (Srejović i Babović 1981).

Kada je reč o tematskoj produkciji (sl. 20), do 1996. godine Srejović piše u okviru jedanaest tema. Sveukupno posmatrajući, četiri teme se izdvajaju kao preovlađujuće: drugi lokaliteti, kultura, hronologija i umetnost. Pored navedenih, dominantnih tema, autor znatno manje piše i iz ugla arhitekture, područja Đerdapa, stratigrafije, zatim artefakata, aspekata ideologije i prirodnog okruženja. Posmatrano po periodima, do 1982. godine podjednako se bavi pitanjima drugih lokaliteta i kulturom, zatim slede teme hronoloških rasprava i arhitekture. Kada je reč narednom, periodu 3, u njemu neupitno dominira aspekt umetnosti, a zatim slede dve prethodno pomenute teme o drugim lokalitetima i

⁷⁴ Za prvu opciju mi je takođe sugerisano kao prevod „rodno mesto evropske praistorijske culture ili praistorijsko mesto nastanka evropske culture“; a u drugom slučaju „slike ljudi rane evropske culture“.

hronologiji, kao i razmatranja kulture. Bitno je napomenuti da se pojedine teme sasvim napuštaju nakon 1982. godine i njima se autor ne vraća, specifično pišući iz te vizure (artefakti, prirodno okruženje, područje Đerdapa i stratigrafija).

Sl. 20. Zastupljenost tema u tekstovima Dragoslava Srejića prema periodima (1969–1996)

Da bi se jasnije razumeli rasporedi ove diskurzivne postavke, potrebno je kontekstualizovati zastupljenost tema. U celini posmatrano, Srejić u sličnom ritmu piše uopšteno o kulturi i o drugim lokalitetima, odnosno intenzivnije u periodu 2. Dok se širim hronološkim diskusijama podjednako bavi tokom cele vremenske sekvence. Zastupljenost prve teme može se objasniti pretpostavkom da autor pišući o kulturi u opštem smislu, sa pozicije utemeljivača diskurzivnosti, obezbeđuje najširi epistemološki manevarski prostor kojim se može učvrstiti i nadograđivati ideja. Sa tog stanovišta, tema drugih lokaliteta proističe iz Srejićevog rada i proučavanja Vlasca koji zauzima značajno mesto u njegovom učvršćivanju argumentacije o Lepenskom Viru. Epistemološki značaj i uporište verovatno se može pronaći u podatku da Srejić Vlasac vidi kao praksu, odnosno potvrdu teorije koju uočava na lokalitetu Lepenski Vir (Srejić 1974 (1972)b, 24). Otuda su i njegovi radovi o Vlascu daleko više empirijski orijentisani, dok o Lepenskom Viru upravo piše onako kako ga je i sagledavao, kao teoriju. Potrebno je naglasiti i da su tekstovi o drugim lokalitetima, iako prisutni u drugom periodu, uglavnom kraće i svedenije forme, a kvantitet proizilazi iz većeg prisustva leksikonskih jedinica kroz koje Srejić obrađuje najrelevantnije lokalitete u vezi sa praistorijskim fenomenom Lepenski Vir. Još jedna zanimljivost je da jedini put kada piše o drugim razdobljima na Lepenskom Viru, piše o rimskoj kuli, vrlo svedeno 1984. godine⁷⁵.

⁷⁵ Reč je o već pomenutom broju *Starinara* XXXIII–XXXIV koji je trebalo da posluži kao pregled svih istraživanja u okviru projekta Đerdap I (Srejić 1984b).

Navedene teme se uklapaju u proces razrade ideje o značaju kulture Lepenski Vir za proučavanje praistorije šireg područja Đerdapa. Srejović trasira put kroz pitanja „života“ ili porekla kulture unutar specifičnog, lokalnog prostora, ali i u pogledu šire problematizacije praistorije tog područja. Područje Đerdapa, kao prostor rasprava o lepenskovirskim pitanjima, zauzima značajno mesto do kraja sedamdesetih godina prošlog veka, nakon čega je upadljivo odsustvo ove teme. Verovatan razlog može biti ravnomerno prisustvo hronoloških diskusija u koje se Srejović upušta dosta rano od prve publikacije o Lepenskom Viru. Ove diskusije prostorno i vremenski nadilaze sržne lepenskovirske hronološke i geografske odrednice koje autor rano uspostavlja u ovoj knjizi, i pretežno se odnose na šire pitanje neolitizacije Balkana, Južnog Podunavlja ili Evrope (Srejović 1971; 1971b (1969); Srejović 1972a; S1973 (1971); Срејовић 1981; Srejović 1988; 1989 (1985); Срејовић 1998b (1996)). Drugi razlog može se naći u preovlađivanju teme umetnosti. Kao što je ranije pomenuto u okviru pregleda vrste građe koju obuhvata publikacijama, autor je nedvosmisleno izrazio naklonost i tendenciju da se oproba u ovom polju. Tema umetnosti je prisutnija u vreme kada Srejović, osvajajući pozicije u SANU, daleko više piše o Lepenskom Viru kroz ovu vizuru. Intenzitet teme se uvećava od objavljivanja koautorske kataloške monografije sa Ljubinkom Babović (Srejović i Babović 1983), potom nastavlja sam da piše kroz poglavlja knjiga ili kataloge izložbi. Njegova usmerenost ka umetnosti i stvaralaštvu ne čudi, budući da je Srejović u više navrata u neformalnim osvrtima na svoj rad i život napominjao da nikada nije bio samo arheolog (Јевтић 2011, 21), kao i da je arheologiju posmatrao „kao približavanje umetnosti“ (Срејовић 1996 (1999) a 96).

Važno je napomenuti da je inače pitanje hronologije središna tema koja se mahom provlači kroz mnoge radove, čak i kada se ne eksplicira jasno. U radovima koji se dotiču stratigrafije, na primer, autor neminovno obrađuje aspekte periodizacije i hronološkog sagledavanja nalazišta. Razlog smanjenog tematskog prisustva može se pojasniti time što i sam Srejović nije sasvim bio precizan i dosledan načinu na koji je hronološki određivao Lepenski Vir. Stav o tome šta iskopavati stupnjevito se menjao kako su se različiti elementi i sadržaji na lokalitetu otkrivali. U tom kontekstu, epistemološke promene su i očekivane. Međutim, i po objavljivanju knjige autor zadržava tu vrstu meandriranja. On u knjizi kaže da postojeći tripartitni sistem podele praistorije nije adekvatan za razumevanje uloge Lepenskog Vira (Срејовић 1969b) i taj autorski stav se odražava u njegovom pisanju. Recimo, koristi nazive poput predneolitsko, preneolitsko, zatim epipaleolitski karakter, ili sasvim bezvremensko u kome Lepenski Vir kao da predstavlja pojavu za sebe (Срејовић 1969b; 1969b; Srejović 1971c; 1972a; 1973 (1971) Srejović 1975 (1972); Srejović 1979, Срејовић 1984a; i dalje). Pored toga, postoji i diskurzivna niša u kojoj Srejović ne koristi relativno hronološke odrednice, već datume, geološke epohe ili pak ništa od navedenog (Срејовић 1979; 1982 и Бабовић). Sasvim zanimljivo, u prvi mah dominira težnja ka jasnijem relativno-hronološkom opredeljenju, dok se kasnije pojavljuje ovaj eluzivniji stil lepenskovirskih vremenitosti i najčešće je reč o vodičima, katalogima izložbi ili člancima u časopisima izvan arheološkog polja.

Iako se navedeni aspekti izdvajaju prema kvantitetu i prirodi zastupljenosti, autor ne zaobilazi i druge epistemičke pozicije. Usamljene teme smanjenog intenziteta su prirodno okruženje i artefakti, no diskurzivno posmatrano, oba izbora su zanimljiva. Kada je u pitanju članak „Kultura Lepenskog Vira i njena prirodna sredina“ (Срејовић 1973), autor ga publikuje u časopisu *Zemlja i ljudi*. Dakle, vrlo rano, Srejović nastoji da o Lepenskom Viru piše ne samo u domenu arheologije, već ideju o lokalitetu i kulturi širi i u druge naučne oblasti. Posebno je zanimljivo ako se uzme u obzir da je reč o tom prvom

uzlaznom talasu u periodu 2, kada publikuje najviše radova u kontinuitetu. Zatim, kada je u pitanju tema artefakata, Srejović pravi zanimljiv epistemološki iskorak, ali ostajući unutar uspostavljenih idejnih okvira. Reč je, zapravo, o jedinom radu u kom Srejović tako fokusirano obrađuje jednu specifičnu vrstu nalaza, a da nije reč o skulpturama ili ostacima arhitekture. U pitanju je tekst „Les industries lithiques de Vlasac et de Lepenski Vir (position taxonomique et correlations)” iz 1980. godine, a koji je proistekao iz konferencije o neolitizaciji. Naime, polazeći od komparativne analize litičke industrije Lepenskog Vira i Vlasca, autor prelazi na analizu kasnijeg neolitskog perioda na širem području (Srejović et al. 1980, 195). Zatim, osoben je i aspekt arhitekture koji je prisutan mahom u periodu 2, odnosno još preciznije, u prvim godinama ove vremenske sekvence. Tekstovi u kojima piše o Lepenskom Viru s pozicije arhitekture izuzetno su sažeti, te nemaju veliki diskurzivni značaj. Reč je o tekstovima objavljivanim u izveštajima sa terena, a koji su u poslednjim kampanjama prilično svedeni i o kraćem tekstu objavljenom u *Starinaru* iz 1984. godine (Срејовић 1969b, Srejović 1970 (1969); 1972b (1970); Срејовић 1984a). Ipak, razmatranje arhitekture i građevinskih aktivnosti je izrazito prisutna tema, samo se menja početna narativna pozicija, pa autor svoje epistemološko težište stavlja na druge elemente kulture. Slično tome, iako je tema umetnosti prisutna najpre u periodu 3, to ne znači da se ona ne provlači i u drugim kontekstima. Razlog tome je što su vizure arhitekture i umetnosti ključni za ideju o praistoriji Đerdapa iz drugih razloga, te se pojavljuju u narativnom spletu u različitim kontekstima.

Na primer pišući o umetnosti Lepenskog Vira u monografiji *Umetničko blago Srbije* (Srejović 1969a), Srejović kaže:

Da bi se objasnila lepenska kultura potrebno je tačnije poznavati prirodni ambijent, njene životne zone, kulturnu tradiciju tog tla i opštu istorijsku situaciju na širem evro-azijskom prostoru u momentu rađanja monumentalne umetnosti u njenim okvirima (Srejović 1969a, 49).

Na sledećoj strani, zatim, iznosi gledište:

Skulpture prožima isti duh. Na Lepenskom Viru one su, u stvari, samo deo arhitekture jer su nađene isključivo u građevinama (...). U opštoj arhitektonskoj postavci one imaju smisao akcenta koji u unutrašnjosti zgrada izdvaja sakralni od svetovnog prostora (Srejović 1969a, 50).

U tom smislu, postoji jedna kružna epistemološka argumentacija u kojoj je umetnost, otelovljena mahom kroz skulpture, ujedno ukorenjena i neodvojiva od arhitekture. Time oba elementa postaju tematski povezana sa aspektima umetničkog izraza, a koji je specifično povezan sa posebnim ambijentom. Da je za Srejovića umetnost važan aspekt kulture i u drugim perspektivama, jasno govori stav koji iznosi par godina kasnije u *Praistoriji Jugoslovenskih zemalja II* (Srejović 1979).

Govoriti o sakralnim predmetima kulture Lepenski Vir znači raspravljati ne samo o njenoj religiji, već i o njenoj umetnosti (Srejović 1979, 59).

Malo dalje autor se posvećuje skulpturama i njihovom mestu u kulturi:

U kulturi Lepenskog vira samo nepokretni objekti kulta – monumentalne skulpture – imaju vrednost velikih svetinja pravih umetničkih spomenika. Već je napomenuto da su skulpture vezane za arhitekturu (...) (Srejović 1979, 61).

Ovim se elementi prethodno sjedinjeni kroz umetnost uvezuju i potvrđuju putem aspekata ideologije, kulta i kako je to Srejović opisivao, motivom jednog mita. Na ovaj način autor samo ponavlja ideju uspostavljenju u knjizi i razrađenu kroz poglavlja o skulpturama i aspektima sahranjivanja i ideologije (v. Срејовић 1969в, 132–146).

Na stranicama koje slede biće pokazano da je u tkivo ove umetnosti ugrađena celokupna duhovnost predaka, kao i to da ona pripada jednom osobenom spiritualnom svetu koji je u srednjem Podunavlju milenijumima stvaran – svetu oblutaka (Srejović i Babović 1983, 13).

Jedno-obraznost koja odlikuje sva svetišta i skulpture pokazuje da su sva predačka znanja objedinjena u celovit sistem i uključena u kult, mit i rituale. Zato su svetišta Lepenskog Vira i neka vrsta naučnih laboratorija u kojima su ostvarene ili anticipirane glavne tekovine „neolitske revolucije“, pa i religija tog razdoblja (Срејовић 2001 (1996), 272).

Sve navedeno autoru je služilo za jednu širu raspravu koja se tiče neolitizacije prostora južnog Podunavlja i razradi ideje promena izazvanih autohtonim elementima na ovim prostorima.

Pristup je prikazan dijagramom u odeljku sumiranja knjige. Stoga, ako treba sumirati i okarakterisati Srejovićev manir pisanja o ovom praistorijskom fenomenu, moguće ga je opisati kao epistemološku iteraciju. Svi pojedinačni aspekti su samo fine bravure, posebna diskurzivna sočiva kojim autor uveličava jedne ili skreće pažnju na druge elemente u zavisnosti od naučne prilike za koju stvara. U svemu je prisutno podvlačenje jedinstvenosti ove kulturne manifestacije, koja je ujedno i ključ za drugačije razumevanje praistorije podneblja u kome je nastala i postojala. Ukupno, pomenuti stavovi su možda najjasnije predstavljeni izjavom:

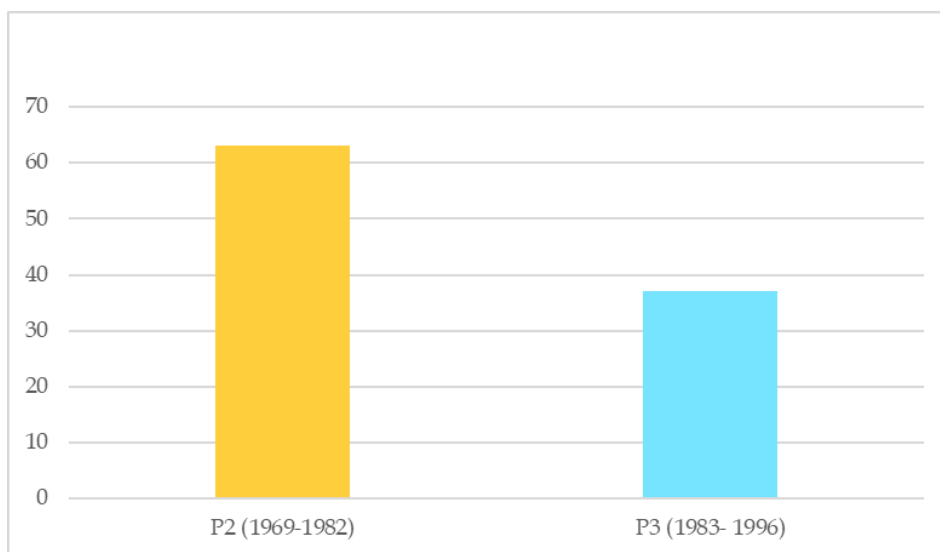
Sve to pokazuje da tvorci kulture Lepenskog Vira nisu među svojim savremenikima imali takmaca, odnosno da se na teritoriji Srbije tokom celog jednog milenijuma nalazilo kulturno središte praistorijskog sveta. U tom središtu ostvarena su dva velika kulturna dobra: sakralna arhitektura sa monumentalnom skulpturom, koja izražava jedno osobeno viđenje sveta, blisko viđenju prvih grčkih filozofa, i ovladavanje metodom domestikacije biljaka i životinja, čime se utemeljuje sasvim nova ekonomika zasnovana na proizvodnji hrane (Срејовић 1985, 42).

Reč je o tekstu *Kad smo bili kulturno središte sveta* (Срејовић 1985), koji je napisan povodom izložbe *Središte kulture III milenijum* čiji je jedan od autora bio i Dragoslav Srejović. Izložba je postavljena u organizaciji Galerije SANU, u vreme kada autor postaje redovni član Akademije, a potom i sekretar Istorijskog odeljenja (Царевић 2021,16). S ovih pozicija autoriteta i osvojenih kapitala, u tekstu gotovo programskih karakteristika, autor nedvosmisleno izlaže ideju autohtonosti i kontinuiteta na tlu Srbije u kojoj je Lepenski Vir „početak“ kulturnog razbuktavanja na balkanskom tlu i vreme od kojeg: „Srbije prestaje da bude kulturna provincija“ (Срејовић 1985, 40–41; cf. Милосављевић и Ћосић 2016). Upravo ove ideje predstavljaju najvažniju Srejovićevu epistemološku platformu, a u kojima Lepenski Vir zauzima važnu diskurzivnu ulogu.

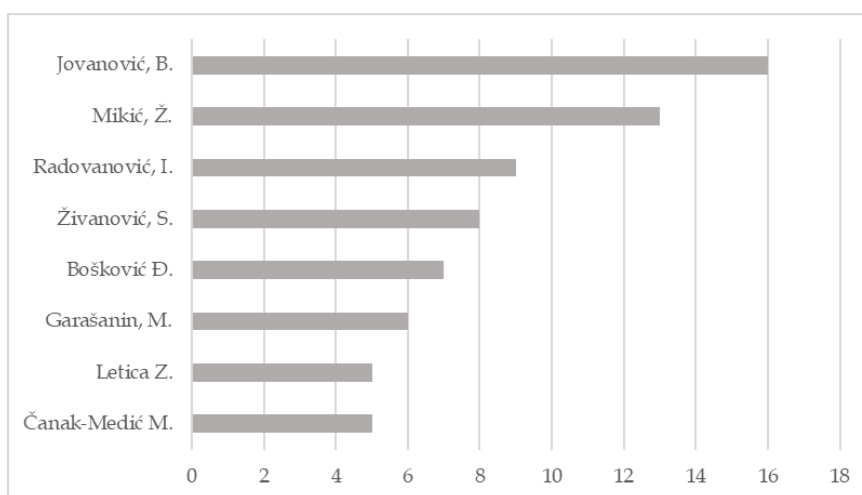
5.3 Istraživačka arena. Lepenski Vir i pisana produkcija drugih autora

Kada je u pitanju produkcija drugih autora o Lepenskom Viru, za razliku od perioda do 1968. godine kada se javlja tek nekoliko, do 1996. godine uz Srejovića aktivno je još 30 autora. Nema ju, ipak, svi jednak značaj u diskurzivnom prostoru.

Ukupno je napisano 100⁷⁶ priloga, od kojih je 63 u periodu 2, a 37 u periodu 3 (sl. 21). Uglavnom je reč o samostalnim priložima, mada postoje i koautorstva. Interesantno je da, iako su zajednički radovi usmereni na arheološke probleme ili nasleđe, oni potiču iz drugih naučnih oblasti, dok su tekstovi s esencijalno arheološkom orijentacijom samostalno pisani u ovoj vremenskoj sekvenci. Mimo ove specifičnosti, tek tri autora su stvaralački aktivni od prethodnog perioda (Trifunović, Bošković i Jovanović), dok su preostalih 27 novi. Od ranije prisutnih autora, najizrazitija produkcija dolazi iz pera Borislava Jovanovića. On se izdvaja od drugih po broju objavljenih priloga (16), a za njim slede većinom novi autori Mikić Živko (13), Ivana Radovanović (9), Slavoljub Živanović (8) i Đurđe Bošković (7), Milutin Garašanin (6), kao i Milka Čanak Medić i Letica Zagorka sa jednakim brojem priloga (5). (sl. 22). Preostali autori pišu u proseku jedan rad, izuzev Bogdana Bruknera koji piše tri teksta koji se dotiču aspekata Lepenskog Vira. Svako od navedenih autora i autorki piše o ovoj praistorijskoj temi iz raznolikih epistemoloških pozicija.

Sl. 21 Broj publikovanih priloga drugih autora po periodima (1969-1996)

Sl. 22 Broj publikovanih priloga dominantnih autora u VRS 2 (1969-1996)

⁷⁶ Valja naglasiti da su u okviru prve knjige u Lepenskom Viru i u Vlascu (tom II) objavljeni tekstovi specijalističkih studija iz različitih prirodnih nauka. Međutim, kako su mahom o tome pisali stručnjaci koji se ne mogu svrstati u okvire srpske arheologije, oni nisu statistički obrađivani.

Borislav Jovanović, kao savremenik đerdapskih istraživanja i kao rukovodilac iskopavanja druga dva za lepenskovirsku kulturu značajna lokaliteta, Padine i Hajdučke Vodenice, veoma intenzivno publikuje tokom druge vremenske sekvence. On predano piše do 1975. godine kada produkuje 11 tekstova, dok će kasnije smanjivati fokus na ovu temu. Đurđe Bošković nastupa sa svoje rukovodeće pozicije, osim u jednom slučaju (Бошковић 1974 (1971)), te ne iznenađuje da je njegovo pisanje najintenzivnije u prvom periodu. U sličnom maniru piše i Lazar Trifunović, s tim što se za razliku od Boškovića, temi Lepenskog Vira vraća i u periodu 3, a ne samo u prvim godinama nakon iskopavanja. Živko Mikić i Srboljub Živanović neizostavno obrađuju lepenskovirske teme s fizičko-antropoloških aspekata, s tim što je Živanović izrazito dominantan do 1982. godine, dok se Mikić tada tek priprema za intenzivniju produkciju. U *periodu 1* Mikić je bio student koji je učestvovao na iskopavanjima na Lepenskom Viru i bio je zadužen za iskopavanje grobnih celina i njihovu dalju obradu. U tom periodu, prva znanja o proučavanju i radu sa osteološkim materijalom on stiže uz Nemeškerija, mađarskog stručnjaka koji je obavljao analizu ove vrste materijala u periodu terenskih istraživanja (Mikić 1975, 128). Na ovom mestu važno je skrenuti pažnju i da se nastava fizičke antropologije u arheološkom polju formalizuje tokom osamdesetih godina prošlog veka i u tadašnjim okolnostima predstavlja jedino visokoškolsko obrazovno mesto na teritoriji cele Jugoslavije za ovaj predmet. Od *Perioda 3* Mikić zauzima profesorsku poziciju, dok Živanović⁷⁷ ne potiče iz arheološkog polja, ali dela u njemu kroz medicinsku fizičko-antropološku perspektivu. Konkretnije, on je radio na obradi materijala sa Padine i Hajdučke Vodenice (Мишинковић и Тасић 1990, 379-380; Србољуб Живановић; prilog 8). Slično Mikićevim okolnostima, Ivana Radovanović je slabije prisutna u periodu 2, u kojem na samom kraju sedamdesetih ulazi na diskurzivnu scenu iz ugla kamene industrije i to sa lokaliteta Padina. Nakon toga, intenzitet njenog pisanja o temi Lepenskog Vira se menja i, zajedno sa Mikićem, predstavlja dominantnu autorku. Njihovu sve prisutniju produkciju od *perioda 3* treba shvatiti i u sklopu ličnih profesionalnih habitusa i nastavno-naučnih promena koje nastaju na Filozofskom fakultetu. U sklopu pomenutog programskog razvoja na Odeljenju za arheologiju, osamdesetih godina Mikić dobija različita profesorska i predavačka znanja (Мишинковић и Тасић 1990, 379-380). Ivana Radovanović se nakon završene magistrature Katedri za praistorijsku arheologiju pridružuje 1983. godine, kao asistentkinja zadužena za pitanja paleolita i mezolita. Kasnije, tačnije 1994. godine, nastaju promene u nastavnom planu, te predmet Praistorijska arheologija koji je vodio Srejić, biva podeljen na Praistorijsku arheologiju I i II. Prvu od navedenih preuzima Ivana Radovanović. Zatim, daljim restrukturiranjem Odeljenja za arheologiju, Radovanović kao docentkinja, 1996. godine postaje upravnica Katedre za metodologiju arheoloških istraživanja⁷⁸ (Мишинковић и Тасић 1990, 376; Мишинковић 1998, 438).

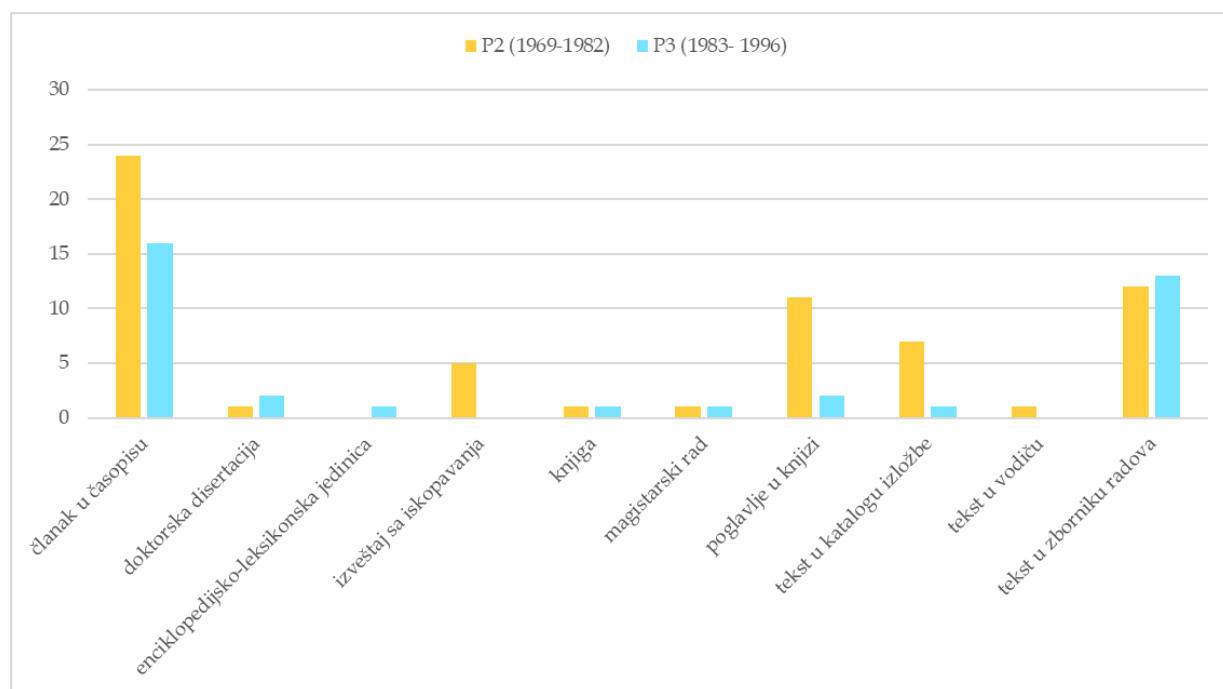
Predstavnici produkcije sa po pet radova su Milutin Garašanin, Zagorka Letica i Milka Čanak-Medić. Garašanin piše raznoliko i u različitim poljima, dotičući se arheologije i umetnosti, dok se Letica i Čanak-Medić neizostavno drže svojih primarnih disciplina.

⁷⁷ Srboljub Živanović je čak dobio i Povelju Jugoslovenskog antropološkog društva 1977. godine za doprinos razvoju antropologije (v. Referencu za internet vezu: Србољуб Живановић). U okviru prostora lepenskovirskog diskursa autor plasira tezu etnogeneze na bazi kontinuiteta padinskih skeleta i povezuje ih sa „dinarskim antropološkim tipom“ (Živanović 1975b; Живановић 2015). Uvršćen je u deskriptivnu statistiku zato što se bavio analizom skeletnih ostataka sa drugih lepenskovirskih lokaliteta poput Padine i Hajdučke Vodenice, kao i zbog toga što se pojavljuje u citatnom sistemu profesionalnih radova o kulturi i lokalitetu Lepenski Vir.

⁷⁸ Katedru za praistoriju nakon Srejićeve smrti preuzima kao docent, Miloš Jevtić (Мишинковић 1998, 437).

Letica se pored Vlasca bavi i aspektima sahranjivanja, ali samo do 1972. godine, dok Čanak-Medić pokriva pitanja zaštite i konzervacije, ali veoma sporadično (v. prilog 8). Na samom kraju ove vremenske sekvence, pojavljuju se i dva nova autora Dušan Mihailović⁷⁹ i Dušan Borić, čiji se intenzitet produkcije uvećava tek u narednom periodu, nakon 1996. godine. Kada je u pitanju jezik kojim se piše, mahom se objavljuje na srpskom, s tim što je oko trećine uzorka (37%) pisano na engleskom, nemačkom ili francuskom jeziku. U najvećoj meri, reč je upravo o dominantnim autorima.

Sveukupno posmatrano, objavljivanje u raznovrsnoj građi je prisutno (sl. 23), ali je publikovanje izrazitije kroz tri vrste. Preovlađuje pisana produkcija kroz članke u časopisima (40) i tekstove u zbornicima radova (25), zatim kroz poglavlja u knjigama (13), kao i u vidu tekstova u katalogu izložbe (8). Poglavlja u knjigama, kao i tekstovi objavljeni u katalogu, mahom se produkuju u periodu 2, dok su članci i prilozi u zbornicima radova zastupljeni tokom oba perioda, mada u smanjenom obimu nakon 1982. godine. Značajno je primetiti da tekstovi objavljivani u zbornicima radova proizilaze iz relevantnih profesionalnih skupova tog perioda, u okviru kojih su razmatrani različiti aspekti, pa i oni koji se dotiču teme Lepenskog Vira (*Kongres arheologa Jugoslavije u Boru 1969. godine, Union internationale des sciences prehistoriques et protohistoriques (UISPP). "Congrès Epoque préhistorique et protohistorique en Yougoslavie"* (1971 Belgrade) ili *Počeci ranih zemljoradničkih kultura u Vojvodini i Srpskom Podunavlju, Subotica 1972*). Uz Dragoslava Srejovića, na njima je učestvovala gotovo ustaljena grupa istraživača lepenskovirskih tema, u kojoj se najčešće pojavljuju Jovanović i Letica, ali nešto kasnije su aktivni i Mikić, Garašanin, Draga i Milutin, kao i Brukner u okviru širih tema o praistoriji Podunavlja i balkanskog područja (v. prilog 8).

Sl. 23. Zastupljenost tekstova drugih autora prema vrsti građe (1969–1996)

⁷⁹ Dušan Mihailović te godine postaje asistent na Katedri za praistorijsku arheologiju (Милинковић 1998, 437).

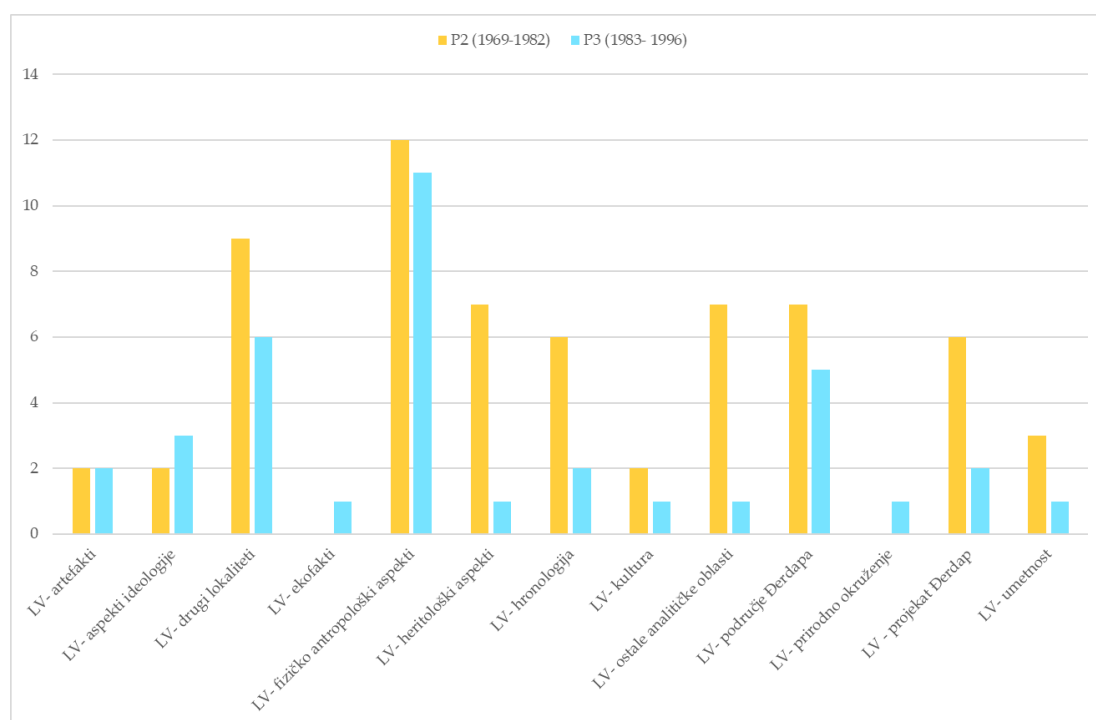
U pogledu važnih skupova lepenskovirskog diskursa, bitno je istaknuti konferenciju *Arheologija istočne Srbije* koja se organizuje povodom 30 godina od otkrića Lepenskog Vira i sadrži nekoliko radova koji su posvećeni ovoj temi (v. Лазих 1997 (1995))⁸⁰. Značajno je istaći da je reč o skupu koji se održava 1995. godine, dakle pred sam kraj Srejićevog života i na kome se iznose mogućnosti srodnih, ali i drugačijih tumačenja (npr. Гарашанин 1997 (1995), 16-17). Ujedno, u pitanju su autori koji dominantno objavljuju kroz zbornike radova sa skupova, s tim što poneki jednako objavljuju samostalno rasprave i kroz članke u časopisima (npr. Jovanović). S druge strane, kada je reč o poglavljima u knjigama, Garašanin na ovaj način preovlađujuće publikuje, ali za razliku od Jovanovića koji isključivo piše za polje arheologije, Garašaninov pristup nije tako homogen. Slično Jovanoviću, Mikić i Radovanović publikuju isključivo u arheološkom polju. S tim što oni, u skladu sa drugačijim profesionalnim trajektorijama i pozicijama u polju, pišu kroz različite vrste građe (v. prilog 8). Upravo od njih dolaze prvi magistarski rad i doktorske disertacije koje se tematski dotiču Lepenskog Vira, što predstavlja novu vrstu građe u ovoj vremenskoj sekvenci (Mikić 1979; Radovanović 1979; 1992). Ovaj podatak o prostoru lepenskovirskog diskursa takođe treba čitati u svetlu obrazovnih konteksta na Filozofskom fakultetu, a specifično Katedre za praistorijsku arheologiju. Naime, od 1972. do 1988. godine 33 studenata i studentkinja je odbranilo magistarske teze, dok je njih 18 doktoriralo (Милинковић и Тасић 1990, 376). Zatim, iako možda novi autori u potpolju đerdapskih tema u odnosu na Jovanovića, iz njihove pisane produkcije dolaze prve i jedine knjige. Od osamdesetih do 1996. godine izlaze ukupno tri knjige, od kojih dve objavljuje Radovanović, a treću Mikić⁸¹ (Radovanović 1981; 1996c; Mikić 1981). Nijedna od monografija ne bavi se lokalitetom Lepenskog Vira kao pojedinačnim fenomenom, već se nalazište pojavljuje u okviru širih diskusija o praistoriji Đerdapa. Nadalje, takođe u prilog oslikavanja perspektive stanja u polju i nadmetanja u lepenskovirskom kosmosu, zanimljivo je pomenuti da se jedini prikaz ili osvrt na prvu Srejićevu knjigu pojavljuje iz pera istoričara Slobodana Dušanića u *Istorijskom glasniku*, u veoma kratkoj formi (Душанић 1969). Dušanić, iako nešto mlađi od Srejića, počinje svoj rad na fakultetu u slično vreme, te je moguće da generacijska i profesionalna upućenost doprinosi tome da je knjiga privukla njegovu pažnju. S druge strane, publikovan prikaz i rasprava o knjizi iz arheološke struke u tom periodu izostaju, verovatno iz razloga što se smatralo da konačna publikacija o Lepenskom Viru nije objavljena. Reč je o stavu koji je bio prisutan od najranijih godina po publikovanju prve knjige do samog kraja Srejićevog života (v. Jovanović 1972c, 52; Тасић 1998 (1997), 8-9; Радовановић 1998, 33).

U skladu sa onim što piše veći broj autora, zastupljenost različitih tema ogleda se u 13 epistemičkih perspektiva (sl. 24). U ovoj vremenskoj sekvenci (VRS 2) najdominantnija je tema fizičko-antropoloških aspekata, prisutna u oba perioda. Rasprava se pojavljuje u argumentaciji Lepenskog Vira od prve Srejićeve knjige, u analitičkim prilogima stranih autora. Izuzev njihovih doprinosa, u ovoj oblasti delaju samo tri domaća autora, od kojih svaki zauzima svoja osobita specifična epistemološka gledišta. Jedan se bavi isključivo dentalnom antropologijom (Grga Đurica), dok se preostala dva istraživača (Živko Mikić i Srboljub Živanović), posvećuju analizom ljudskih skeleta u celini. S tim što valja naglasiti da kako i drugi lokaliteti ulaze u prostor diskusije o Lepenskom Viru, tako se i diverzitet perspektiva proširuje, te fizičko-antropološke analize obuhvataju i druge lokalitete, područje Đerdapa i s tim u vezi, dotiču se „glavne“ tematske niti, aspekata hronologije i

⁸⁰ Zbog njenog kontekstualnog značaja za istorijat diskursa prilozi sa ove konferencije u obrađeni u okviru poglavlja 5, iako je publikacija objavljena u okviru naredne vremenske sekvence.

⁸¹ S tim što je samo poglavlje *Đerdapska serija* fokusirano na prostor lepenskovirskog diskursa.

porekla. Ova tematska jedinica je posebno interesantna, jer se putem antropometrijskih analiza skeletnih ostataka, nastavlja i produbljuje rasprava o poreklu neolitizacije, s fokusom na pitanju da li su stanovnici sa određenih lokaliteta autohtonog porekla ili je reč o individuuama i zajednicama pristiglim iz drugih krajeva (npr. Mikić 1978; 1980 (1979); Микић 1992). Setimo se da definisanje razlika između autohtone i došljačke zajednice potiče iz Srejićeve prve knjige (Срејовић 1969b, 161). Zatim, osteološka evidencija ponikla iz đerdapskog projekta dobija u nekim slučajevima zaseban epistemički status. Otuda, iako se mahom prema hronološkom kriterijumu obrađuju nalazi skeleta u praistoriji centralnog Balkana, skeletni ostaci sa Lepenskog Vira, zajedno sa ostalim lokalitetima relevantnim za ovaj praistorijski fenomen, bivaju svrstani pod *Đerdapsku arheološku seriju* (Mikić 1979). Autor u uvodniku jasno kaže da će fizičko-antropološka istorija praistorije na teritoriji Jugoslavije biti izučavana kroz izdvojene periode, dok se đerdapska serija izdvaja prema svojim geografsko-prirodnim specifičnostima i obuhvata vremensku sekvencu mezolit-neolit (Mikić 1979, 4). Iako se naizgled ovo može činiti kao bezazlena autorska odluka, diskurzivno izdvajanje Lepenskog Vira, po nekim drugim kriterijumima koji nisu hronološkog karaktera, nije usamljena praksa i započeta je još 1969. godini u Srejićevoj interpretaciji, a potom demonstrirana i kroz njegova naredna pisanja (v. Srejić 1969a).

Sl. 24. Zastupljenost tema u tekstovima drugih autora prema periodima (1969-1996)

Mimo Mikićeve linije argumentacije, u okviru prostora lepenskovirskog diskursa, Srbojub Živanović je jednako posvećen pitanjima migracija, autohtonosti u kontekstu lepenskovirskih zajednica. On plasira vlasitu tezu o etnogenezi na bazi kontinuiteta padinskih skeleta sa „dinarskim antropološkim tipom“ (Živanović 1975b). Izvorišta takvog tumačenja mogu biti raznolika. Koncept „dinarske rase“ popularizuje Jovan Cvijić, ali on opstaje i nakon Drugog svetskog rata, premda gubi direktan „rasni“ smisao. Prisustvo u arheologiji putem fizičke-antropologije možda se najbolje može razumeti u ključu ideja

Nika Županića⁸² koji je i zaslužan za uvođenje koncepta u disciplinu u jugoslovenskim kontekstima. Takođe, fizička antropologija u Jugoslaviji, zasnovana na tipologiji osteološkog materijala, razvijala se izvan međunarodnih normi, čuvajući i prenoseći zastarele ideje o „dinarskoj rasi“ (up. Carruthers et al. 2021, 11). Primer Živanovićevih tumačenja govori u prilog navedenoj situaciji.

Do 1982. godine izrazito je prisutna i rasprava o drugim lokalitetima. Iako su prisutni i lokaliteti koji se epistemološki dovode u vezu sa lepeuskovirskim raspravama, najpre je reč o Padini i Hajdučkoj Vodenici. Razlog povećanom prisustvu ove teme je što Borislav Jovanović čini svoje prve epistemološke promene u pogledu interpretacije nalaza sa pomenuta dva nalazišta. Ovaj autor daje suptilne naznake o promeni interpretacije već u izveštaju sa iskopavanja iz 1970. godine, kada uvodi ranije periode u interpretaciju stratigrafije lokaliteta (Jovanović 1972a(1970)). Konkretno, Jovanović izdvaja mezolitske slojeve na nalazištu (Padina I), dok aspekte arhitekture uočene u horizontu Padina II i dalje povezuje sa starijim neolitom i izdvojenim građevinskim horizontima I i II na Lepenskom Viru (Jovanović 1970 (1969); Jovanović 1972a (1970), 79, 83). Mimo ovog konkretnog slučaja, Jovanović u sličnom maniru razrađuje svoja gledišta i kroz druge radove (Jovanović 1971a; 1971b (1969)). Hajdučka Vodenica, s druge strane, još neko vreme ostaje opredeljena kao nalazište gvozdenog doba. Zanimljivo je zabeležiti da je tekst u *Starinaru* 22 poslednji put kada Jovanović i dalje zaobilazi ovaj lokalitet kao značajan za istraživanje đerdapske mezolitsko-neolitske problematike (Јовановић 1974 (1971)). Još je zanimljivije da baš u tom broju Đurđe Bošković objavljuje tekst u kome raspravlja o povezanosti Hajdučke Vodenice i kulture Lepenskog Vira. Ujedno je to i prvi put da Bošković istupa iz uobičajene uloge iz koje piše pregledne radove o projektu Đerdap I. On je inače od ranije, u okviru pregleda radova u Đerdapu sugerisao ovo interpretativno rešenje (Bošković 1968(1967), 53; Бошковић 1969, 16), a kako navodi, to je radio u internim i javnim diskusijama u Arheološkom institutu (Бошковић 1974(1971), 179). No, čini se da su efekti njegovog autoriteta javno formalizovani tek neku godinu kasnije, kada Jovanović menja svoje gledište. Reč je o članku o autohtonim i migracionim elementima ranog neolita Đerdapa, u kome iznosi drugačiji stav o povezanosti Lepenskog Vira i Hajdučke Vodenice (Jovanović 1972c, 54). U kontekstu fokusa na lokalitete, inače, dragoceno je napomenuti i odsustvo teme koja se bavi samo i direktno stratigrafijom nalazišta Lepenski Vir, a koja je prisutna u Srejićevom tematskom setu.

Pomenute rasprave o drugim lokalitetima deo su, takođe, diskusija o lepeuskovirskim problemima kojima se pristupa sa stanovišta područja Đerdapa. Reč je o studijama koje objedinjuju rezultate istraživanja sa više lokaliteta, a koji se dovode u vezu sa aspektima kulture Lepenski Vir ili njegovim pojedinim građevinskim horizontima. U periodu 2 ovim raspravama dominira Borislav Jovanović, dok intenzitet produkcije s ovog stanovišta opada nakon 1982. godine, a aktivniju ulogu preuzima Ivana Radovanović, koja na samom kraju objavljuje knjigu o mezolitu Đerdapa (Radovanović 1996c). Knjiga je objavljena na engleskom jeziku, najavljujući razvoj njene karijere na međunarodnom planu u narednoj vremenskoj sekvenci. Iz burdijeovske perspektive, značajno je napomenuti da dok se Jovanović u produkciji prevashodno oslanja na svoje epistemičko težište, lokalitete Padinu i Hajdučku Vodenicu, Radovanović ovom publikacijom izmešta epistemološka nadmetanja u prostor Đerdapa. Ova monografija zapravo nastaje na

⁸² Za detaljniju raspravu o ovom pitanju up: Milosavljević, Monika. 2013. „Niko Županić i konstrukcija jugoslovenske etnogeneze“. *Etnoantropološki problemi* 8 (3):717–746. Milosavljević, Monika. 2015. „Koncept drugosti varvarstva i varvarizacije u srpskoj arheologiji“. Doktorska disertacija. Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet.

osnovu njene doktorske disertacije koja je objavljena par godina ranije (Radovanović 1992). U svojoj studiji, sve aspekte koje i Srejšović obrađuje u prvoj knjizi, Radovanović suštinski prenosi u širu epistemološku raspravu o karakterizaciji mezolita Đerdapa. Sa stanovišta koncepta autoriteta, zanimljivo je primetiti da autorka izaziva, na primer, Srejšovićevu periodizaciju i sinhronizaciju građevinskih horizonata LV I. Zatim za razliku od Srejšovića, autorka napominje i ne odbacuje pojavu keramike u slojevima LV I, mada tvrdi da njeno prisustvo ne utiče na lovačko-sakupljački karakter života lepenskovijske zajednice (Radovanović 1992, 145–146, 345, 347, 389). Navodi dobijaju dodatno na značaju kada se uzmu u obzir formalne okolnosti njihovog profesionalnog odnosa, kao i to da je upravo Dragoslav Srejšović bio mentor na doktorskim studijama, a Milutin Garašanin i Živko Mikić su bili članovi komisije.

Vremenom se težište rasprave od pojedinačnog nalazišta premešta na šire pitanje neolitizacije, što je reflektovano tematskom nišom hronologije. Otuda se tema drugih lokaliteta, kao u slučaju Srejšovićeve produkcije, javlja u ovoj široj epistemičkoj niši. Fokus na periode epipaleolita, mezolita ili predneolita koji preovladavao u Srejšovićevim tekstovima, biva zamenjen raspravama o neolitskoj problematici na širem geografskom području, a u okviru kojih se referiše mahom na mlađe slojeve sa Lepenskog Vira (LV IIIa i IIIb prema Srejšoviću). U okviru ove tematske kategorije, od zastupljenijih autora, pišu Brukner i Garašanin (Brukner 1975; 1978; 1980 (1979); Garašanin 1978; 1979).

Za ovim slede naredne dominantne tematske kategorije u periodu 2, ostale analitičke oblasti i heritološki aspekti. Tema ostale analitičke oblasti mahom je povezana sa dve Srejšovićeve knjige o ovoj praistorijskoj manifestaciji, izražena u formi priloga koji su uključeni u publikacije. Sporadično se pojavljuju i radovi izvan ovog okvira. S druge strane, iako zastupljena samo u prvom periodu, jedna od značajnih diskurzivnih promena koje se odigravaju u periodu 2 je intenzivnija produkcija u oblasti muzejske delatnosti i zaštite. U heritološkom domenu, Čanak-Medić piše do kraja osamdesetih godina prošlog veka, nakon čega tema sasvim zamire. Iako je u ovom polju bilo raspravi o trajnom rešenju, kasnije se nije uopšte publikovalo po ovom pitanju. Jedino značajno diskurzivno odstupanje je veoma kratak i sažet tekst Čanak-Medić o zaštitnim poduhvatima na lokalitetu Lepenski Vir koji je objavljen u prvom prevodu Srejšovićeve knjige na engleski jezik (Čanak-Medić 1972). To je istovremeno i jedini put kada su se aspekti konzervacije i projekat zaštite našli u okviru arheološkog polja. U svim drugim formama publikovanja, preklapanje ovih disciplina izostaje. Pored Milke Čanak-Medić, u temama muzejske delatnosti prisutan je i Lazar Trifunović koji pruža kritički osvrt na izložbu jugoslovenske umetnosti u Parizu. Osim doprinosa ova dva autora, pisanje o Lepenskom Viru se pojavljuje u okviru osvrta na višedecenijski rad Republičkog zavoda za zaštitu spomenika kulture (Николић и Павловић 1982). Na osnovu uvida u tridesetogodišnji rad kroz kratak osvrt saznajemo o konzervacijskom projektu spasavanja nalazišta. Kontekstualno posmatrano, značajno je napomenuti da je u publikaciji Lepenski Vir jedini praistorijski lokalitet koji se našao na listi izvršenih radova Zavoda, dok u istorijatu izvedenih projekata pretežno preovlađuju arheološka nalazišta kasnijih epoha, religijski i drugi istorijski objekti i celine.

Kao jedna od kategorija pojavljuju se i tekstovi koji su usmereni na projekat Đerdap, ali u kojima se ne propušta prilika da se na neki način govori o ovom eponimnom lokalitetu i kulturi. Sasvim očekivano, s prestankom aktivnih iskopavanja zamire pisanje o projektu Đerdapa, te je tema pisanja koja se dotiče Lepenskog Vira.

Zanimljivo je primetiti da je i aspekt umetnosti prisutan mahom tokom prvog perioda, i o tome piše, već očekivano, Lazar Trifunović, a njemu se ovog puta pridružuje i

Milutin Garašanin sa dva teksta o navedenoj temi. Kada je reč o prilogu unutar kataloga izložbe održane u Parizu, zanimljiv je podatak da Garašanin piše o lepenskovirskoj umetnosti, a ne Srejović. Objašnjenje se može naći u podatku da je Milutin Garašanin i tada bio predsednik *Odbora za staranje o kulturnim dobrima od izuzetnog značaja Đerdapu*⁸³, te je u tom smislu zauzimao formalnu poziciju koja je tada bila značajnija, u odnosu na period kada Srejović još nema sva profesorska zvanja i druge profesionalne kapitale. Epistemološki posmatrano, još je interesantnije da o njoj piše kao o neolitskoj tvorevini, iako će je dekadu kasnije opredeliti kao predneolitsku manifestaciju (Garašanin 1971, 14; Garašanin 1982). Autor jasno započinje pasus u katalogu smeštanjem skulptura sa Lepenskog Vira u sferu neolitske umetnosti, ali ne odbacuje Srejovićevo gledište da je reč o jedinstvenoj pojavi na planu evropske praistorije. Bez obzira na tu malu epistemološku sličnost, Garašanin Lepenski Vir i Padinu nesumnjivo dovodi u vezu sa ranim manifestacijama starčevačkog neolita, izolovanog i izdvojenog u đerdapskoj regiji (Garašanin 1971, 14).

Stupanjem novih autora u diskurzivno polje, pojavljuju se i nove epistemološke niše. Pored navedenih, prisutne su i one koje sagledavaju Lepenski Vir kroz aspekte ideologije, specifičnih materijala, ekofakata ili specifičnih analitičkih oblasti itd. (v. prilog 8). Iako su teme možda manje zastupljene, ne znači da ne nose značajne diskurzivne promene. Ivana Radovanović, primera radi, svojim magistarskom radom o kremenoj industriji⁸⁴ ulazi na produkcijsku scenu o Lepenskom Viru, a potom i objavljuje knjigu izvedenu iz ove vrste građe. Reč je o prvoj knjizi koja se u izvesnom smislu u celini može dovesti u vezu sa kulturnom manifestacijom, s tim što autorka piše iz ugla kremene industrije, obuhvatajući evidencije s drugih lokaliteta. Iz perspektive epistemologije i filozofije nauke, reč je o produkcijskom razgranjavanju i autorskim specijalizacijama kojima se stavlja novo svetlo na Lepenski Vir, ali i posredno govori o arheološkom polju i prostorima naukovanja. Posmatrano iz ugla istorije disciplina i socijalne epistemologije važno je naznačiti da *Ranoholocenska kремена industrija sa lokaliteta Padina u Đerdapu* predstavlja prvu publikaciju koja na studiozan način obrađuje ovu specifičnu vrstu artefakata, čime se formuliše jedna zasebna istraživačka niša (Витезовић и Антоновић 2023, 88). Međutim, zanimljiv je podatak koji iznose Selen Vitezović i Dragana Antonović, tvrdeći da je za formiranje ove posebne oblasti, umesto ranije kataloške obrade, kamenih i koštanih artefakata, zasluga upravo Dragoslava Srejovića. One smatraju da je Srejović svojim istraživačkim inicijativama stavio novo svetlo na način ispitivanja ove vrste materijala (Витезовић и Антоновић 2023, 87–88). Kao potvrdu iznetog stava, one ističu koautorski tekst o koštanim nalazima koji pišu Borislav Jovanović i Dragoslav Srejović 1959. godine. To je ujedno i njihov poslednji zajednički pisani trag, a verovatno i jedan od razloga zašto se obojca bili deo magistarske komisije Ivane Radovanović.

⁸³ Podatak potiče iz kataloga iz 1996. godine, tako da nije sasvim jasno da li je Garašanin i sedamdesetih godina imao ovu titulu.

⁸⁴ To ne znači da se drugi autori nisu bavili ovim ili sličnim aspektima. I kada se dotiču različitih nalaza, oni to ne čine direktno, već se artefakti kao studija pominju unutar drugih perspektiva ili sa mnogo manje fokusa na izvesni materijal.

5.4 Lepenski Vir. Izmeštanje autentičnosti i prezentacija prošlosti

Kao što je već napomenuto, 1969. i 1970. su godine završnih aktivnosti na lokalitetu Lepenski Vir. Novina u planu istraživanja je uvođenje aspekta zaštite, te se u poslednje dve kampanje sprovode i konzervacijske intervencije. Ranije je uspostavljen plan izmeštanja ostataka na viši plato, ali su tek sledili poslovi konzervacije u cilju dislokacije osnova nadzemnih objekata. Osim radova na ostacima nadzemnih struktura, predviđena je i izgradnja muzejske zgrade za smeštaj pokretnih nalaza, zajedno sa postavljanjem zaštitne konstrukcije, koja treba da, do izgradnje trajne ideje izlaganja i očuvanja, predstavlja privremeno rešenje. Međutim, do kraja 20. veka do promene i novina nije došlo (Bošković 1972 (1970), 49; Јовин и Темерински 2002, 69). U tom pogledu, kada je u pitanju proces zaštite lokaliteta mogu se izdvojiti tri posebne problematike: premeštanje osnova objekata, odabir nove lokacije, kao i celokupna prezentacija lepenskovirskih nalaza, sa zaštitnom konstrukcijom.

Na zadatku izmeštanja radio je mešoviti tim. Vodeću ulogu na projektu imala je arhitektica Milka Čanak-Medić, viša konzervatorica Republičkog zavoda za zaštitu spomenika kulture. Inženjer arhitekture Oskar Hrabovski, docent Arhitektonskog fakulteta, bio je odgovoran za projektovanje zaštitne konstrukcije u to vreme, dok je zadatak izmeštanja nadzemnih struktura bio poveren Mihailu Vunjaku, šefu fizičko-hemijske laboratorije Jugoslovenskog instituta za zaštitu spomenika kulture i Miloradu Mediću, šefu Restauratorskog ateljea Narodnog muzeja u Beogradu⁸⁵. Pored navedenih stručnjaka, na projektu je učestvovao i tim Geomagnetskog instituta iz Beograda, Institut za ispitivanje materijala SR Srbije, kao i tim ispred Katedre za arheologiju Filozofskog fakulteta u Beogradu. Za aspekte niskogradnje bili su zaduženi inženjeri Veljko Mijušković i Miodrag Međak (Чанак-Медић 1970a (1969), 7). Za celokupan projekat je predviđeno 5,891.458,00 tadašnjih dinara, mada je, kao i u slučaju arheoloških istraživanja Lepenskog Vira, bilo problema sa obezbeđivanjem neophodnih sredstava za sprovođenje projekta (Чанак-Медић 1970a (1969), 12; 1970b, 6).

U osvrtu na tok radova⁸⁶, Čanak-Medić navodi da je tokom 1969. godine proces projekta otpočeo pripremama i uređenjem nove lokacije, dok su nalazištu izvršeni testovi za utvrđivanje materijala osnova kuća, podnica, te podloge na kojoj se nalazi. Razlog analiza je bila karakterizacija trošnog materijala ostataka nadzemnih struktura. Na osnovu dobijenih podataka, bilo je moguće definisati tehnike i materijale za konzervacijski postupak koji će najmanje uticati na aspekte autentičnosti nalaza. Kako je cilj bio rekonstruisati arheološki iskop na novoj lokaciji, autentičnost je u ovom kontekstu podrazumevala fizičku celovitost ostataka, odnosno elementarni materijalni integritet osnova kuća. Da bi se ovaj aspekt nalaza arhitekture očuvao prenošenjem, visok stepen konsolidacije je bio neophodan kako bi podsecanje, transport i postavljanje na novu lokaciju bilo uspešno izvedeno. No, materijal osnove kuća, lesoidni pesak, nije dozvoljavao željeni stepen impregnacije, što je nalagalo dodatna geomehanička ispitivanja. Sveukupno gledajući, ističe autorka, reč je o veoma složenom i zahtevnom postupku koji je podrazumevao koordinisanje zadataka različitog karaktera i područja rada (Чанак-Медић

⁸⁵ Već je ranije pomenuto da su Vunjak i Medić bili konzervatori koji su imali iskustva sa izmeštanjem zidnih slika u lokalnom, ali i međunarodnom kontekstu.

⁸⁶ Kako cilj disertacije nije revizija i kritički osvrt na konzervacijski postupak, izvesni detalji iz članaka koje autorka opisuje nisu problemski razrađivani na ovom mestu. Ipak, u kontekstu istorije konzervacije na arheološkim lokalitetima, naročito praistorijskim, njeni tekstovi predstavljaju dragocen uvid u ovu oblast, i važni su za razumevanje arheološke evidencije i metodoloških pristupa očuvanju.

1970a (1969), 7–10). Naredne godine su dovršena sva istraživanja i definisan je metod izmeštanja ostataka kuća (sl.25). Odlučeno je da se odabrani ostaci sa pratećim elementima, ognjište, skulpture i drugi delovi unutrašnjosti objekata, izmeste na dva načina. Jedan pristup je podrazumevao podsecanje osnova sa podlogom na kojoj se nalaze ili prenošenje samo objekata bez proširene osnove. Druga tehnika je obuhvatala formiranje manjih delova objekata zarad umanjenja njihovih dimenzija i lakšeg pristupa zaštiti (Čanak-Medić 1970b, 7). Iz ugla istorije metodologije arheoloških i konzervacijskih radova, autorka ističe zanimljiv podatak o procesu ispitivanja naličja zasečenih podnica. Naime, kako je konzervacijski postupak nalagao prilično invazivne metode nadzemnih ostataka, otkrivajući delove koji ranije nisu bili dostupni, situacija je iskorišćena za dodatna arheološka istraživanja.

Da bi ispitivanja bila izvedena dobijene su dodatne finansije, budući da se radilo o jedinstvenoj prilici za detaljnije sagledavanje osnova objekata koji do tada nisu bili vidljivi (Čanak-Medić 1970b, 7–8). Međutim, nije sve išlo glatko i bez nepredviđenih situacija. Čanak-Medić navodi da je planirani tok radova bio ometen, jer je vodostaj Dunava nenadano porastao početkom godine, pa je zahvatio priobalni deo naselja. Nakon toga je nivo vode iznova porastao, usled čega je znatan deo naselja bio zahvaćen rekom (sl. 26).

Dok se čekalo isušenje kuća, umesto na njihovom izmeštanju, jedno vreme se radilo na čišćenju i pripremi objekata za rad (Čanak-Medić 1970b, 6–7). Autorka potom navodi da se neočekivani razvoj situacije odigrao i u vezi sa postupkom dislokacije objekata. Na objektima planiranim za prenošenje metodom podsecanja osnova nastajala su oštećenja zbog prevelike težine (u nekim slučajevima i do 30 t). Zbog toga je moralo da se odustane od ove metode. Pristup je bio revidiran komisijskom odlukom i odlučeno je da se rad nastavi po drugom principu, odnosno prenošenjem osnova u fragmentima. Svi navedeni izazovi, visok vodostaj i plavljenje dela obale, zatim metodološki izazovi konzervacijskih radova, izazvali su produženje angažmana do početka decembra, ali je nešto od zadataka preostalo i za prve mesece 1971. godine (Čanak-Medić 1970b, 12–14).

Na kraju, Čanak Medić ističe da je sveukupno izmeštena površina od 362 m², što obuhvata trideset tri cela objekata, devet objekata koji su dodatno oštećeni poslednjim plavljenjem, dvanaest delova kuća i četrdeset devet celih i devet fragmenata ognjišta (sl. 27)(Čanak-Medić 1970b, 14).

Na ovom mestu dragoceno je pomenuti da u člancima koje Čanak-Medić publikuje ne postoje precizni podaci kojim građevinskim horizontima pripadaju premešteni ostaci kuća. Međutim, jedno je indikativno na osnovu izveštaja iz 1970. godine (Srejskić 1972 (1970), 72). Kuće za koje je odabrana metoda podsecanja sa osnovom, dakle, onima za koje se zasigurno težilo očuvanju fizičkog integriteta i celovitosti bili su ostaci koji su opredeljeni u građevinski horizont I. Iako je ovo odluka koja je mogla biti sasvim pragmatične prirode⁸⁷, postupak je svakako imao epistemološku težinu, jer je reč o ostacima koje je Srejskić smatrao zenitom kulture Lepenski Vir. Stoga, kada se uporede situacije Lepenski Vir I (Srejskić 1969b, 52–53) i prilog osnova na Lepenskom Viru na novom položaju (Konđić 1979), postaje neupitno da je reč o ovom građevinskom horizontu (Slika 28).

Kada je reč o novom prostoru za izmeštanje delova lokaliteta, odabran je plato koji se nalazi u neposrednoj blizini, ali na uzvišenju 29,5 m u odnosu na prvobitnu poziciju. Prilikom odabira povoljne lokacije, posebno se obraćala pažnja na aspekt autentičnosti prvobitne pozicije i težilo se tome da novi ambijent bude sličan onome koji je okruživao

⁸⁷ Zbog težine ili celokupnog stanja očuvanosti ostatka.

lokalitet na originalnom mestu uz obalu Dunava (Sl.29). Pored regulacije i radova u vezi sa novim platoom, na ozelenjavanju prirodnog okruženja na novoj lokaciji sarađivalo se i sa Republičkim zavodom za zaštitu prirode (Чанак-Медић 1970б, 15). U tekstu koji piše skoro celu deceniju kasnije, autorka posebno ističe s koliko se pažnje zapravo pristupilo odabiru nove lokacije, te da su različiti timovi i profili stručnjaka učestvovali u proceni najboljeg mesta za Lepenski Vir. Pored fizičke bezbednosti, veliki i važan faktor bila je usklađenost sa aspektima prirodnog ambijenta (Чанак-Медић 1980, 32).

U ovom tekstu autorka sa više kontekstualizacije govori o projektu i njegovim konceptima. Razlika u odnosu na prva dva teksta ogleda su u uvodnom delu u kome se izrazito oslanja i osvrće na Srejićeve uvide iz prve knjige. U tom smislu, očito je da su njegova stanovišta i razumevanja odnosa prema neposrednom ambijentu u velikoj meri diktirale definisanje nove pozicije za Lepenski Vir (v. Чанак-Медић 1980). Posebno je interesantan deo u kome se osvrće na problematiku nove pozicije, pominjući da je i Srejić sa ekipom učestvovao u odabiru novog mesta i, kako precizira, njihova istraživanja su „(...) pokazala da je i sa arheološkog stanovišta taj plato pogodan za predviđenu namenu“ (Чанак-Медић 1980, 34). Autorka, nažalost, ne razrađuje navedenu izjavu, te ostaje nejasno na koju se to arheološku kompatibilnost sa novom pozicijom misli. Ostaje samo pretpostavka, na osnovu izloženih ideja u njenim pisanjima, da je reč o sličnosti, odnosno reprodukciji autentičnih ambijentalnih elemenata prvobitne pozicije.

Pored rešenja za izmeštanje i konzervacijski tretman, u ovom periodu je izrađen i predlog zaštitne konstrukcije sa građevinom za pokretne nalaze, amfiteatrom za predavanja i prostorom za tematske izložbe (Чанак-Медић 1970а (1969), 8–12). Inicijalno rešenje prostora za muzejske aspekte je zaštitna konstrukcija u obliku šatorastih struktura postignutih pomoću jarbola, nosača čeličnih užadi sa krovnim pokrivačem (sl. 30). Zamišljena je tako da pokriva imitirani prostor arheološkog iskopa rekreiranog na novoj lokaciji (Чанак-Медић 1970а (1969), 12).

U ovom periodu predlagano je još nekoliko pristupa trajne *in situ* zaštite. Drugo rešenje, iz 1989. godine, izradio je projektni tim kompanije Jugodrvo, s namerom da se za zaštitu upotrebi pristupačniji, drveni materijal. Forma i odnos prema okruženju su manje-više ostali isti, ali se ni ovaj predlog nije materijalizovao. Naredni nacrt dolazi iz autorskog rešenja profesora Đorđa Zlokovića koji osmišljava predlog sa prozračnijim omotačem, a u cilju uspostavljanja i održavanja direktnih vizura prema reci i neposrednom okruženju. Idejno rešenje je zamišljeno u obliku šajkače, ali je ostalo samo na nivou koncepta (Јовин и Темерински 2003, 58–59). Naposljetku, od različitih predloga i ideja, realizovani su samo prezentacija arheološkog iskopa i propratna zdanja za druge aspekte muzejske delatnosti. Rezultat svih sprovedenih radova i odluka je izmešten lokalitet na novoj lokaciji koja bi trebalo da u najboljoj mogućoj meri rekreira ambijent prvobitne pozicije. Izrađena je privremena konstrukcija od drvenih nosača, sa krovom od salonita koja je kreirala izolovanost prenetih objekata od neposrednog okruženja, ali planirano rešenje nije u potpunosti realizovano zbog nedostatka sredstava (sl. 31) (v. Чанак-Медић 1980, 31; Јовин и Темерински 2002).

Mimo uređenja novog platoa na kome je izmešten lokalitet početkom sedamdesetih godina prošlog veka, projektom je bilo planirano i stanište za čuvara. Za te potrebe je iskorišćena nepravilna kada je podignut nivo voda pretio da potopi kuće iz sela Golubinje, te je odlučeno da se one prenesu u neposrednu blizinu nove pozicije lokaliteta. Time je formiran etnološki ansambl na samom predvorju neposrednog okruženja Lepenskog Vira.

Jedna od kuća je bila namenjena da bude kuća za stanovanje čuvara⁸⁸ (Чанак-Медић 19706, 16).

U prvim godinama po završetku iskopavanja i izmeštanja, Lepenski Vir menja pravni status. Prvo se 1971. godine⁸⁹ donosi pravna odluka o granicama prostiranja arheološkog lokaliteta, a 1979. godine⁹⁰ nalazište biva proglašeno kulturnim dobrom od izuzetnog značaja, da bi se početkom osamdesetih godina upisao u centralni registar.⁹¹ U vreme proglašenja kulturnim dobrom od izuzetnog značaja, pored izmeštenog lokaliteta 1982. godine osnovan je Muzej Lepenskog Vira (Ђопђевић et al. 2005, 19), koji je kao ogranak Narodnog muzeja formalno u sastavu od 1978. godine⁹². Najzad, kao jedan od problema koji je nastao tokom osamdesetih godina navodi se i izgradnja đerdapske magistrale, koja je uprkos svim donesenim odredbama o zaštiti neposrednog prostora i prirodnog okruženja lokaliteta, ipak realizovana. U to vreme je izgrađen i pristupni put, kao i parking uz staru pešačko-kolsku stazu. Ona je predstavljala jedinu komunikacionu linije do i oko lokaliteta u tadašnjim urbanim kontekstima (Јовин и Темерински 2002, 69; 71).

Izvan prostora arheološkog lokaliteta, lepenskovirska ideja dobija svoju muzejsku formalizaciju kroz različite oblike postavki. Prvo se 1969. godine organizuje izložba *Stare kulture u Đerdapu* u kontekstu projekta Đerdap I. Izložba je organizovana u novootvorenoj galeriji SANU, a u saradnji Arheološkog Instituta i Republičke komisije za naučna istraživanja, zaštitu spomenika kulture i prirode u Đerdapu. Iako formalno Narodni muzej ni ovde nije bio priključen, Lazar Trifunović učestvuje u poduhvatu ispred Komisije i piše uvodnik za katalog. Ubrzo zatim, umetnost Lepenskog Vira biva uvršćena u međunarodnu izložbu *Umetnost na tlu Jugoslavije od praistorije do danas* (Art on the soil of Yugoslavia from Prehistoric times to the Present) (Stele 1971) organizovane u Parizu, 1971. godine.

U kasnijem osvrtu na ovaj aranžman Trifunović iznosi zamerke na ostvarenu koncepciju ove postavke. Naime, on navodi da je namera bila da se postavkom iznese estetika univerzalne umetnosti, počev od Lepenskog Vira do savremenih dela, ali je izvedbom zapravo propušteno da se istakne ovaj aspekt. On smatra da su se autori držali „profesorske suve istorijske hronologije“, te da je zbog toga propuštena afirmacija umetničke dimenzije izloženog. Osim ove zamerke, skreće pažnju i na to da je trebalo više isticati predmete praistorije. Prema Trifunovićevom mišljenju, ova dela su upravo nešto što je francuska publika trebalo ili htela da vidi, pre nego osrednju rimsku skulpturu, kako

⁸⁸ U okviru teksta o projektu zaštite Lepenskog Vira, Čanak-Medić otkriva podatak da je turistički ogranak Hidroelektrane Đerdap zadužen za te aspekte uređenja pristaništa i da će to biti jedna turistička atrakcija. U članku iz 2002, autori Marija Jovin i Siniša Temeriniski u okviru područja lokaliteta Lepenski Vir, pominju još dve lokacije: Lepena, koja je bila betonska baza za graditelje magistralnog puta, kao i ostatke naselja GP Plenum koji su smešteni pored starog puta za Boljetin (Јовин и Темерински 2002, 71).

⁸⁹https://nasledje.gov.rs/media/odluka_o_utvrdjivanju/AN%2045%20LEPENSKI%20VIR%20Dopuna%20granice.pdf

⁹⁰https://nasledje.gov.rs/media/odluka_o_kategorizaciji/Odluka%20o%20kategorizaciji%20Sluzbeni%20glasnik%20SR%20broj%2014%20od%207.%20aprila%201979,%20Lepenski%20vir1.pdf

⁹¹ http://www.spomenici.heritage.gov.rs/lat/nkd/pregled/lepenski_vir

⁹² Treba napomenuti u ovom kontekstu da se u vodiču za Lepenski Vir (Кондић, Владимир 1979) pominje da je *izložba* organizovana i da su autori Milka Čanak-Medić i Kosta Krsmanović. Prema (Поповић Јевремовић 1994, 30-31), može se videti da proces preuzimanja Muzeja Lepenskog Vira u ovo vreme nije bio sasvim gotov, ali je evidentno reč o završnim fazama. U tom smislu, nije sasvim jasna lokacija ostvarene izložbe, ali na osnovu vodiča, postoji mogućnost da je reč o izlaganju makete i potencijalnog rešenja prezentacije i zaštite Lepenskog Vira.

je Trifunović opisuje. Time bi se ponudio umetnički izraz „neolita ili doba metala“ koji istovremeno nudi izraziti autohtoni karakter (Trifunović 1971, 47–48). Stoga ceo poduhvat Trifunović žustro kritikuje stavom:

(...) jugoslovenska izložba u Parizu prihvata estetiku univerzalne umetnosti, ali je ne brani i ne dokazuje, ona bez krvi i temperamenta samo ilustruje istorijsko-umetnički presek razvoja, i to čini didaktički, profesorski, pa čak i dosadno (Trifunović 1971, 47).

Naredna muzejska prezentacija tiče se ponovnog predstavljanja nalaza u okviru đerdapskog projekta i organizuje se 1978. godine pod nazivom *Arheološko blago Đerdapa*. Oko 600 eksponata, 297 jugoslovenskih i 307 rumunskih, predstavljeni su široj javnosti prvo u prostorijama Narodnog muzeja, a zatim u Domu omladine u Majdanpeku (Продановић 1982, 48: 50). Iznova Lepenski Vir zauzima istaknutu poziciju, budući da se na naslovnoj strani kataloga, kao i na plakatu, nalazi i jedna od praistorijskih skulptura sa Lepenskog Vira (v. Кондић 1978; Cvjetićanin 2020, 721).

Iako priređena u lokalnom kontekstu, Cvjetićanin ističe da je prilikom organizacije izložbe glavni cilj bio podsticanje međunarodne saradnje, jer su bili obuhvaćeni predmeti sa jugoslovenske i rumunske teritorije (Cvjetićanin 2020, 722). Nakon ove, sledi još jedna izložba u Narodnom muzeju 1982. godine⁹³, s tim što ovoga puta Lepenski Vir zauzima centralnu poziciju (Ђорђевић et al. 2005, 21), a reč je o izložbi povodom druge Srejovićeve knjige *Umetnost Lepenskog Vira* (sl. 33). U tom periodu organizuje se naredna postavka popularnog i antologijskog karaktera (Јевтовић 1983) – *Arheološko blago Srbije*. Izložba je upriličena povodom stogodišnjice Srpskog arheološkog društva, a eksponate iz sveta arheologije publika je mogla videti u prostorijama Narodnog muzeja, koji je ujedno bio i centralna institucija projekta. Deo postavke i kataloga ovoga puta bila je skulptura *Danubius*, kao predstavnica najstarije skulpture u Evropi (Крстић 1983, 25).

Po svemu sudeći, muzejski život skulptura se nije zaustavljao na granicama Srbije, već je obilazio i druge zemlje evropskog kontinenta. Još jedna od međunarodnih postavki *Umetnost Lepenskog Vira* (The Art of Lepenski Vir) odigrala se 1986. godine u Sautempton umetničkoj galeriji i muzejima (Southampton Art Gallery and Museums) (Јевтовић 1986). Izložba je održana u vreme Svetskog kongresa arheologa koji je organizovan u ovom gradu. Tom prilikom je prikazan 91 artefakt, pretežno skulptura, uz druge predmete opredeljene kao nalazi koji označavaju kult. Postavka je realizovana prema izložbenoj ideji Dragoslava Srejovića i Ljubinke Babović. Nakon Velike Britanije, skulpture su bile izlagane i u Berlinu 1987. godine⁹⁴, a zatim su nalazi prezentovani u Bode muzeju prema zamisli i koncepciji iza koje ovoga puta stoji samo Dragoslav Srejović (*Borba* 1. oktobar 1987) (sl. 34).

Za razliku od veoma aktivnog polja privremenih postavki u kojima su predmeti Lepenskog Vira bili sporedna ili centralna tema, novina je da se tokom osamdesetih nalazi sa ovog lokaliteta priključuju stalnoj postavci Narodnog muzeja (sl. 35). Reč je o veoma značajnom diskurzivnom reperu širenja lepenskovirskih ideja i aktivnosti u sferi muzejske delatnosti. Međutim, važno je naglasiti da ova prekretnica nije značajna samo zbog

⁹³ U Ђорђевић et al. 2005, 21 navedena je 1982. godina. U privatnom razgovoru sa Tatjanom Cvjetićanin o hronologiji postavki u vezi sa Lepenskim Virom u Narodnom muzeju, ustanovljeno je da je najverovatnije reč o postavci iz 1983. godine organizovanoj povodom publikacije *Umetnost Lepenskog Vira* koju je Srejović priredio sa Ljubinkom Babović.

⁹⁴ Pored navedenih, Srejović pominje da se šira javnost upoznala sa lepenskovirskim nalazima putem izložbi u Beogradu (1969), Kragujevcu (1970), Užicu (1970), Kelnu (1981) i Minhenu (1981) (Срејовић 1984, 195). Povodom postavki u Kelnu i Minhenu objavljen je katalog *Lepenski Vir Menschenbilder einer frühen europäischen Kultur* (Srejović and Babović 1981). Za više v. Лазић и Николић 1997а.

uključivanja nalaza koji se smatraju izuzetnim i jedinstvenim na tlu Evrope, već i zbog toga što Lepenski Vir ovim osvaja još jednu istaknutu poziciju. Naime, važna konceptualna promena oglada se u činjenici da od tada nit kontinuiteta na našim prostorima u muzejskoj postavci započinje skulpturama sa ovog nalazišta (Cvjetićanin 2015, 565). Ovo je posebno značajno ukoliko se uzme u obzir podatak koji iznosi Cvjetićanin da su izmene u ovom periodu u odnosu na stalnu postavku iz 1966. godine gotovo zanemarljive. Novine koje su uvedene pre se odnose na ažuriranje vizuelnih nego konceptualnih aspekata (Cvjetićanin 2015, 565; 568). Sumirano, uvođenjem lepenskovirskih nalaza ovaj praistorijski fenomen u izvesnom smislu zadobija dodatnu epistemičku vrednost preko skulptura, jer postaje metafora početka toka vremena, istorije predstavljene ovim izlagačkim režimom. Cvjetićanin dodatno ističe da se time suštinski produžava idejni okvir prezentacije arheoloških nalaza uspostavljen šezdesetih godina čije je težište bilo na istorijsko-umetničkoj perspektivi razvoja. Reč je o slici sveta sa estetski najreprezentativnijim nalazima, koji su istovremeno i nosioci duhovnog kontinuiteta (v. Cvjetićanin 2015, 563–564). Možda ovim skulpture gube onaj nepatvoreni laturovski delatni potencijal aktanta, ali postaju delatni epistemički objekat i hronološki reper u reprezentaciji praistorije na tlu Srbije.

Konačno, ovaj period se završava otvaranjem Arheološkog muzeja Đerdapa 1996. godine. Muzej se otvara kao specijalizovana muzejska ustanova, a kojom je trebalo da se odgovori na profesionalne zahteve očuvanja i prezentacije arheološkog materijala prikupljenog tokom trideset godina radova i istraživanja ove oblasti (Гарашанин 1996, 5–6)⁹⁵. Povodom otvaranja organizovana je izložba na kojoj je, između ostalog, izloženo i 108 predmeta iz praistorije (Поповић 1996, 89). Nažalost, nisu pronađene informacije koje potvrđuju uključivanje predmeta sa Lepenskog Vira, stoga nije moguće sa sigurnošću tvrditi da su i oni bili deo izložbe. Ipak, s obzirom na prisustvo skulpture „Vodena vila“ u katalogu izložbe, moguće je pretpostaviti da je barem ona ili deo predmeta s lokaliteta bio predstavljen ovom prilikom (Вукмановић 1996, 14).

5.5 Sumiranje. Interpretacije i reprezentacije Lepenskog Vira do 1996. godine

Dragoslav Srejović objavljuje prvu celovitu interpretaciju o nalazima sa lokaliteta Lepenski Vir 1969. godine dok su istraživanja još trajala. Iako se do 1996. godine pisalo intenzivno o ovom praistorijskom fenomenu, nije objavljena nijedna druga slična publikacija koja pruža koherentnu sliku obuhvatajući aspekte prirodnog okruženja, arhitekture, umetnosti, načina života iz perspektive lokaliteta Lepenski Vir.

U svojoj interpretaciji on formuliše sliku ove kulture, kroz tri aspekta otkrića do kojih se postupno dolazilo u prve tri kampanje iskopavanja (Срејовић 1969b, 14). On smatra da je cela geometrija kulture reflektovana u osnovama kuća, kao i da su forme jasno prožete mistikom brojeva i oblika. Srejović je video kulturu Lepenskog Vira kao svet definisan arhitekturom, svet jasnih granica, proporcija, mera i poretka, gde svaki sledeći građevinski horizont nosi naznake budućih dešavanja i promena, uz očuvanje opšte tradicije. Sve ovo, zajedno sa skulpturama, ognjištem i aspektima ideologije koje autor postavlja u okviru prve knjige, čini čvorišta interpretacije Lepenskog Vira. Suštinski, treba imati na umu da su Srejović diskurzivne strategije o Lepenskom Viru u stilu *pars pro toto*, u kome svaki element predstavlja epistemički garant kulture u celini.

⁹⁵ Najzad, važno je napomenuti da uvodni tekst kataloga piše Milutin Garašanin, a potpisuje se i kao predsednik Odbora za staranje o kulturnim dobrima od izuzetnog značaja na području Đerdapa.

Iako nakon rada na ovom lokalitetu, autor nastavlja angažman istražujući druge, istorijske periode, ostvarujući druga važna otkrića koja su označila njegovu akademsku karijeru, Srejićeva posvećenost Lepenskom Viru ne jenjava. On tokom svog radnog veka piše o svim temama, šarenoliko, ali postojano. Kada se pogleda dinamika njegove produkcije značajno je ponoviti da je proizvodnja tekstova o Lepenskom Viru skoncentrisana na period 2, odnosno do 1982. godine. Umanjenje produkcije može pripisati očekivanom padu istraživačkog interesovanja nakon petnaest godina pisanja o ovom fenomenu, kao i zbog rada na drugim lokalitetima, ipak, ne treba izgubiti iz vida i druge faktore. Treba, dakle, imati na umu da te godine Srejić stiče različita naučna i profesionalna zvanja, kapitale i ostvarenja i to je period koji se poklapa sa zenitom njegove produkcije o Lepenskom Viru. Već početkom sedamdesetih godina dobija zvanje vanrednog, a kroz nekoliko godina sledi i pozicija redovnog profesora. Pored ostvarenja u matičnoj ustanovi, Srejić najpre postaje dopisni član SANU sredinom sedamdesetih, da bi 1983. postao redovni član, kada i publikuje svoju drugu knjigu *Umetnost Lepenskog Vira* (Царевић 2021, 14–15).

Ukoliko stvari posmatramo sa stanovišta trenda tematskih orijentacija, uočavamo da Srejić pristupa pitanju Lepenskog Vira iz različitih uglova. Prvu uspostavljenu interpretaciju održava sve vreme tokom svoje karijere, s epistemičkim varijacijama u odnosu na periode i vrstu građe. Kada su u pitanju teme obrađene u prvoj publikaciji, one su manje-više prisutne do samog kraja Srejićevog akademskog rada. Ideja zavisnosti kulture od prirodnog okruženja, njene jedinstvenosti i samoniklosti, manifestovane kroz elemente arhitekture, umetnosti i ideologije, provlači se kroz sve nivoe interpretacije kulture Lepenskog vira kod Srejića, počev od prvih tekstova i kasnije nikada nije napuštena, jedino su se, u zavisnosti od tipa i kategorije publikacije, razlikovali intenzitet i zastupljenost (Srejić 1969; 1971; 1979; Срејовић и Бабовић 1989; Срејовић 1994; 1998; 2001). Prvobitno, autor se fokusira na aspekte kulture lokaliteta i kulture uopšte, ali kako vreme prolazi, rasprava o lepenskovirskom fenomenu se premešta unutar šire diskusije o mezolitsko-neolitskih odnosa, odnosno prelazi na pitanje o poreklu neolitizacije.

Druga značajna tema kojoj se Srejić posvećuje i koja ima ključnu ulogu u njegovom tumačenju tiče se umetnosti. Ova tema čini narativnu bazu jedne od koautorskih knjiga koju piše u periodu 3. Do kraja radnog veka to će, pored njegove autorske knjige, ostati jedino delo koje, u ovom obimu iz vizure umetnosti razrađuje aspekte nalazišta. Treba napomenuti i da prethodno objavljuje dvotomnu koautorsku monografiju o Vlascu sa Zagorkom Leticom. No, budući da je „Lepenski Vir teorija, a Vlasac praksa kulture“ (Srejić 1974, 24), prva Srejićeva publikacija i ova se razlikuju u pogledu epistemoloških artikulacija evidencije sa ova dva lokaliteta.

U periodu 2 i 3, do 1996. godine o lepenskovirskim temama piše 29 autora proizvodeći ukupno 97 tekstualnih priloga. U periodu 2, do 1982. godine piše se oko 70% radova, dok ostatak nastaje preostalim godinama. Članci u časopisima preovlađuju kao prostor objavljivanja, s izrazitom dominacijom u prvom i značajnim udelom u drugom periodu. Osim toga, istaknuta produkcija dolazi iz tekstova objavljenih u zbornicima radova, poglavljia u knjigama i katalozi izložbi. U ovom periodu pojavljuju se i prvi magistarski radovi i doktorati koji se dotiču teme Lepenskog Vira. Naučni radovi pokrivaju širok spektar tema, pružajući uvid u različite epistemološke strategije pisanja i tematsku mnogostrukost kada je reč o ovom praistorijskom fenomenu. Diskusije o Lepenskom Viru fokusirane su na aspekte hronologije kao i na odnos sa drugim lokalitetima. Kvantitativno i diskurzivno gledano, podaci o strategijama pisanja i tematskim orijentacijama ukazuju na postojanost diskusije i otvaranje novih istraživačkih

stanovišta pri proučavanju ovog značajnog lokaliteta. Jedan od dobrih primera lepeuskovirskih specijalizacija obuhvata dve dominantne tematske oblasti posvećene drugim lokalitetima i fizičko-antropološkim aspektima. Kroz ove istraživačke niše, kroz sužavanja ili pak širenja analitičkog sočiva, nastaju novi prostori sagledavanja ovog praistorijskog fenomena (kremena industrija, mezolit Đerdapa, đerdapska antropološka serija). Upravo iz ovih promišljanja, na osnovu teza i disertacija koje su ponikle iz obrazovne strane arheološkog polja, nastaju i prve knjige. Iako je zastupljenost knjiga drugih autora koje se mogu dovesti u vezu sa Lepenskim Virom mala, nizak kvantitet je u ovom slučaju značajni indikator u pogledu promišljanja autoriteta.

Takođe, sa stanovišta autoriteta, jedino istaknuti aspekt produkcije znanja tokom trideset godina jeste epistemička borba (*sensu* Burdije) nad „istinom“ o Lepenskom Viru koja se najpre odigravala između Borislava Jovanovića i Dragoslava Srejića. Pored konceptijskih razmicanja, izazivanje ortodoksije o Lepenskom Viru koju uspostavlja Srejić, ogleda se kroz epistemološku artikulaciju, ali i kroz intenzivnu produkciju Jovanovića tokom ove vremenske sekvence. U srži, dok Jovanović mahom svoj argument gradi oslanjajući se na evidenciju sa Padine i Hajdučke Vodenice, Srejić to čini sa Lepenskim Virom, a potom i Vlascem. Kao kontekst nadmetanja, ne treba, takođe, izgubiti iz vida ni njihove tadašnje pozicije u dve vodeće institucije, na Arheološkom institutu i Filozofskom fakultetu. Naročito ako se uzme u obzir da Srejić krajem sedamdesetih osniva istraživačku jedinicu u okviru fakulteta koja po svojim orijentacijama i poslovima parira istraživačkom obuhvatu Instituta (Novaković 2014, 111). Mimo direktnih individualnih sučeljavanja, upadljivo je odsustvo studija koje se fokusirano bave aspektima Lepenskog Vira kao pojedinačnog lokaliteta, nalazišta po kome je nazvana kultura, ali i kao epistemološki važnog evidencionog izvora argumenata o interpretaciji. Iako postoji poneki prilog, njihov epistemički efekat je zanemarljiv spram dominantnih tema.

Za razliku od ideja u svetu arheologije, lokalitet je u heritološkim domenima ostao u međuprostoru i, u izvesnom smislu, ima status nedovršenog projekta. U kojoj meri je ovaj aspekt slabo zastupljen, svedoči i kvantitet i karakter radova. Dok se arheološka problematika o Lepenskom Viru razgranala i razbukala tokom trideset godina, o zaštiti lokaliteta se piše svedeno i u formi izveštavanja, bez detaljnije problematizacije, za kojom je nesumnjivo postojala potreba. Samom izmeštanju lokaliteta prethodila su mnoga istraživanja radi karakterizacije materijala zemljišta, konstrukcija u cilju formulisanja zadataka zaštite (Чанак-Медић 1970a (1969); 1970b). Kao što će i kasnije biti uočljivo, od trenutka otkrića pa sve do poslednjih intervencija, Lepenski Vir je za sebe vezivao najistaknutije stručnjake doba u kom su se te mere i aktivnosti sprovodile, isprepletano sa velikom količinom resursa, vremenskih i finansijskih. Za buduću lokaciju odabran je prirodni plato u neposrednoj blizini prvobitnog položaja lokaliteta, a težilo se autentičnosti prvobitne lokacije, odnosno ponavljanju ambijentalne celine u kojoj je nekada lokalitet bio pozicioniran. Planirano je podizanje krovne konstrukcije radi zaštite nadzemnih nepokretnih ostataka lokaliteta i kako bi se sprečili negativni uticaji atmosferskih faktora na originalni materijal, i time usporilo dalje propadanje. Sve do kraja posmatranog perioda, lokalitet ostaje pod privremenom zaštitnom konstrukcijom. Razlog tome je što se najverovatnije očekivalo da će doći do konačnog rešenja. Iako je lokalitet pravno definisan kao lokalitet od izuzetnog značaja, rešenja koja su predlagana do samog kraja 20. veka, nisu realizovana. Privremena konstrukcija je obnavljana kako bi sprečili propadanja ostatka arhitekture, do trenutka kada ona postaje izvor rizika po izložene ostatke.

Za razliku od izvesne statičnosti koja se odigravala na samom nalazištu, muzejski svet Lepenskog Vira i pokretnih nalaza je imao drugačije trajektorije. Za početak, tokom ovog perioda organizovano je nekoliko privremenih postavki u kojima su nalazi Lepenskog Vira bili u sastavu ili zauzimali centralnu poziciju. Važan reper predstavlja i svrstavanje lepenkovirskih nalaza u stalnu postavku Narodnog muzeja u Beogradu. To je bio vremenski rez u građenju narativa istorije kroz arheološke postavke, ali i diskurzivni reper, jer su nalazi sa ovog lokaliteta osvojili jednu novu epistemičku poziciju. No, sasvim suprotno privremenim postavkama, od trenutka uvođenja u zgradu muzeja pa sve do 1996. godine, njihova aktivnost se ne menja i postaje utopljena u institucionalizovani narativ.

Dragoslav Srejić umire novembra 1996. godine. Poslednje istraživanje na kome je radio u tom periodu, a koje se opisuje kao jedno od njegovih važnih otkrića, bilo je na Šarkamenu. Niti Srejić niti lepenkovirski nalazi na novom mestu nisu do kraja ovog perioda dočekali da se planirano rešenje trajne zaštite i prezentacije u potpunosti realizuje. Njegova namera da objavi višetomnu temeljitu studiju o lokalitetu i kulturi Lepenski Vir nikada se nije ostvarila, ostavljajući prazan prostor u diskurzivnom prostoru ovog fenomena.

POGLAVLJE 6 Otkriće nakon autoriteta. Interpretacije i reprezentacije Lepenskog Vira od 1996. godine

Smrt kao gubitak sopstva. Ali šta je sopstvo? To je suma svega što pamtimo. Stoga, ono što nas u smrti uvek užasava nije gubitak budućnosti, već gubitak prošlosti.

Čin zaborava je oblik smrti koji je stalno prisutan u okviru života.
(Milan Kundera)

Razmatrajući pitanje autora, Fuko govori o važnom aspektu stvaralaštva koji se tiče odnosa pisanja i smrti. Prema autoru, perspektiva se može nazreti u grčkim epovima, u kojima junaci prihvataju smrtnost kako bi dosegli večiti život kroz priču. Sličan motiv Fuko uočava u arapskim tekstovima, od kojih posebno izdvaja onaj u *Hiljadu i jednoj noći*. U obrnutom maniru, narativ govori o besmrtnosti koja se ostvaruje neprekidnim pripovedanjem, a koje služi kao sredstvo za izbegavanje smrti. U srži, pisanjem i naracijom autor odlaže konačnost i ostvaruje besmrtnost kroz svoje priče (Foucault 2015, 40). Malo dalje u raspravi dodaje i da oni koji pripovedaju mogu biti mnogo više od autora vlastitih priča i stvaralaca određenog dela. On ih naziva „utemeljivačima diskurzivnosti“, jer, osim materijalizacije svojih ideja, oni stvaraju šire polje mogućnosti za proizvodnju drugih tekstova. Premda, važno je naznačiti da pravi razliku između romanopisaca u književnosti i „utemeljivača diskurzivnosti“ u drugim oblastima. Daje primer En Redklif (Ann Radcliffe) koja je svojim pisanjem stvorila mogućnost žanra gotičke fantastike, dok su autori poput Marksa ili Frojda, osim uspostavljanja specifičnih misaonih doktrina, otvorili prostor za istraživanje različitih perspektiva o određenom fenomenu (Foucault 2015, 54–56). Ključna razlika se ogleda u karakteru diskurzivnog prostora koji ostaje za njima. Osobe koje nastoje da svojim pisanjem pripadaju određenom žanru težiće da reprodukuju suptilne stvaralačke tragove, kojima će potom biti svrstavani u željeni pravac. S druge strane, prema Fukoovima uvidima, u oblastima izvan književnosti, kao što je na

primer nauka, određena dela predstavljaju samo diskurzivno polazište. Prvi primer gotičke fantastike pravi prostor za produkciju po sličnosti, dok drugi govori o mogućnostima idejnih razgranjavanja. Iz ugla socijalne epistemologije, akademsko sopstvo, dakle, nikada sasvim ne nestaje, već u zavisnosti od aktuelnosti i načina artikulacije ideja unutar polja, ono se raznorodno pozicionira kroz sasvim novu produkciju ili reprodukciju drugih autora.

Iako život Dragoslava Srejića prestaje 1996. godine, on je svojim pisanjem o Lepenskom Viru obezbedio izvesnu meru besmrtnosti u arheološkom polju, pa i šire. Brojna tekstualna građa i značajna profesionalna ostvarenja doprinela su da njegova funkcija autora (*sensu* Foucault 2015) nadilazi biološke parametre. Sa tog stanovišta, Srejićev doprinos pisanja o Lepenskom Viru, formirao je trajni prostor diskusije, daljih istraživanja i konceptualno propitivanje ove praistorijske manifestacije. Ipak, efekti Srejićevog angažmana u vezi sa ovim lokalitetom i njegove pozicije utemeljivača diskursa prevazilaze tekstualnu sferu. Iz poglavlja o pojmovima, mogli smo da vidimo da ideje i (sa)znanje ne postoje samo u sprezi sa individuum koja ih produkuje, već kao što lutaju između akademskih polja, ideje o prošlosti žive i kroz raznorodne arheološke i epistemičke materijalnosti. U tom pogledu, Lepenski Vir po završenim iskopavanjima i izmeštanjem nalazišta postaje deo muzejske i konzervacijske sfere.

U poglavlju 6 je opisan završni deo biografije Lepenskog Vira. U njemu je predstavljena poslednja faza istorije transformacija lokaliteta, zajedno sa produkcijom drugih autora do 2015. godine. Analiza u trećoj i poslednjoj vremenskoj sekvenci, podeljena je u dva perioda. Period 4 traje od 1996. do 2002. godine i obuhvata vreme prvih godina nakon smrti Dragoslava Srejića, zaključno sa godinom kada ideja o „budućnosti“ Lepenskog Vira ponovo oživljava. Diskurzivna promena nastaje početkom XXI veka kada se pojavljuje inicijativa za prikupljanje i sređivanje dokumentacije sa iskopavanja, kako bi se kompenzovala diskurzivna lakuna o Lepenskom Viru. Tim povodom se osniva posebna komisija i pokreće projekat *Kultura Lepenskog Vira: kulturni procesi i transformacije u periodu od devetog do šestog milenijuma pre n.e.* Projektom je upravljao Arheološki institut, a osmišljen i realizovan je u saradnji sa kolegama sa Filozofskog i Rudarsko-geološkog fakulteta u Beogradu, Narodnog muzeja u Beogradu, kao i uz učešće nekoliko stručnjaka iz inostranstva (Перић 2017, 99). Pored toga, u sličnom periodu oživljava i ideja da je neophodno rešiti pitanje trajnog očuvanja i zaštite lokaliteta, kada se objavljuje prvi rad o započetom projektu zaštite lokaliteta. Naredni, period 5, traje od 2003. do 2015. godine, obuhvatajući vreme kada se pomenute ideje za rekonstrukciju zaštite lokaliteta realizuju. Period se završava velikom međunarodnom MESO konferencijom održanom u Srbiji, 2015. godine.

6.1 Lepenski Vir. Ideje (pre)oblikovanja lokaliteta

Iz perspektive analize diskursa tri teksta su ključna za rekonstrukciju transformacija lokaliteta Lepenskog Vira u ovoj vremenskoj sekvenci. Reč je ujedno i o jedina tri stručna teksta o projektu zaštite i prezentacije koji su objavljeni nakon dvadeset godina (Јовин и Темерински 2002; 2003; 2004). Tekstove pišu autori novog rešenja *Centra za posetioce Lepenski Vir*, Marija Jovin i Siniša Temerinski, arhitekta inženjeri Republičkog zavoda za zaštitu spomenika kulture. Centar je realizovan na osnovu projekta *Zaštita i prezentacija Lepenskog Vira* koji se sastoji od tri integralna dela: uređenje područja, zaštitna konstrukcija, kao i konzervacija i prezentacija pokretnih i nepokretnih nalaza. Pored navedenih autora, na izradi rešenja je učestvovao niz stručnjaka drugih oblasti (muzeologije i arheologije, građevine, mašinstva i studija zaštite životna sredine) (Јовин и

Темерински 2004, 57). Formulisanja novog projekta zaštite došlo je na inicijativu Narodnog muzeja i tadašnje direktorke Bojane Borić-Brešković, uz značajnu saradnju sa Zavodom za zaštitu prirode Srbije i Nadeždom Đaković, kao i sa Nacionalnim Parkom Đerdap, kog je predstavljala Vesna Vandić (Јовин и Темерински 2002, 69; 76). Za koncept postavke pokretnog materijala je bila zadužena Ljubinka Babović⁹⁶ (Јовин и Темерински 2004, 57). Na ovom mestu valja napomenuti da je pre ovog idejnog rešenja u trećoj vremenskoj sekvenci bilo i drugih, ranije predlaganih pristupa. Na primer 1997. godine su projektanti V. Luketić i S. Rakoić ispred Energoprojekta osmislili rešenje u obliku hale. Iste godine predlaže se objekat u obliku lađe (Јовин и Темерински 2003, 59). Iako ni jedan od navedenih predloga nije usvojen, osnovna nit svih dosadašnjih projekata je nastojanje da se uspostavi kontakt sa rekom i neposrednim okruženjem, da se obezbedi obilazni prostor oko lokaliteta i mesto za izlagačke aktivnosti.

Jedan od osnovnih povoda za novi projekat prezentacije i zaštite Lepenskog Vira bilo je loše stanje prethodnog zdanja. Autori najnovijeg projekta navode da je privremena konstrukcija, koja je ostala kao trajno rešenje više decenija, pred kraj 20. veka postala je izvor rizika po lokalitet. Dodatno, tokom različitih perioda u istoriji zaštite nalazišta dešavale su se izgradnje i infrastrukturne promene u neposrednoj blizini lokaliteta, bez obzira na pravni nivo zaštite kulturnih i prirodnih dobara. Stoga, Jovin i Temerinski zagovaraju da se kroz uređenje okolnog prostora i stvaranjem dodatnih sadržaja koji mogu da upotpune spomenik kulture, ostvaruje znatno veći potencijal zaštite nego strogim i restriktivnim regulativama (Јовин и Темерински 2002, 69). Treba napomenuti i da projekat otpočinje u atmosferi kada se uvodi program rehabilitacije arhitektonskog i arheološkog kulturnog nasleđa kroz projekat *Plan integralne rehabilitacije arhitektonskog i arheološkog nasleđa jugoistočne Evrope*. U pitanju je reformski program za kulturno nasleđe regiona koji 2003. godine pokreću Savet Evrope i Evropska komisija za kulturno i prirodno nasleđe jugoistočne Evrope, kako bi se pomoglo zemljama obuhvaćenim projektom da poboljšaju način čuvanja i korišćenja nasleđa. U tom procesu, pre svega se misli na pospešivanje održivog oblika upravljanja nasleđem s fokusom na razvoj turizma (Шурдић 2008, 11). U tom smislu, tendencija ka obogaćivanju sadržaja oko i na samom nalazištu, kao jedan od dugoročnih oblika zaštite, najverovatnije je deo konceptualnih promena koje su se odigravale početkom 21. veka. Jovin i Temerinski ističu da je namera bila da se uređenjem prostora upravo ostvare osnovni uslovi za očuvanje, ali i prezentaciju, kao i propratne aktivnosti koje obuhvataju edukaciju i upravljanje velikim brojem posetilaca (Јовин и Темерински 2002, 69, 71).

Da bi ostvarili projektну ideju, pojedini aspekti morali su da budu usklađeni sa efektima intervencija prethodnog perioda. Na prvom mestu autori navode da se zaštićena zona lokaliteta nalazi u zoni prvog stepena zaštite posebnih prirodnih i kulturnih vrednosti strogog rezervata prirode Lepenski Vir⁹⁷. Ovim je, posledično, utvrđena zaštita okruženja oko lokaliteta, čime je dakle obuhvaćeno prirodno i kulturno-istorijsko nasleđe Lepenskog Vira. Suštinski oni *de facto* i *de jure* predstavljaju jednu celinu, jer se granice nepokretnog kulturnog, sasvim poklapaju sa prirodnim dobrom (Јовин и Темерински 2002, 69).

⁹⁶ Javna rasprava opisanog projekta održana je 22. maja 2003. godine u Narodnom muzeju. Predstavljanju projekta i diskusiji su prisustvovali Slaviša Perić iz Arheološkog Instituta, Ljubinka Babović iz Narodnog muzeja, Ivan Pavić iz Zavoda za zaštitu prirode Srbije, kao i autori projekta. Nekoliko nedelja kasnije, projekat je predstavljen i Nacionalnom parku Đerdap, u Donjem Milanovcu (Јовин и Темерински 2004, 57).

⁹⁷ U pitanju je lokacija na kojoj su otkrivene reliktnе vrste, različite biljne tipologije (od šiblja do šumskih vrsta itd.) (v. Вандић 2014, 159)

Jovin i Temerinski napominju, takođe, da je izmeštanje i prvo rešenje prezentacije iz 20. veka, rekreiralo arheološki iskop, predstavljajući različite nivoe terenskih istraživanja i profila. Tom prilikom je odlučeno da se izmeste ostaci naselja Lepenski Vir I, kao i nekoliko objekata iz sloja koji se nalazio direktno iznad ovog⁹⁸. Takvo stanje stvari neminovno je diktiralo mogućnosti i polazišta, napominju autori, za sprovođenje projekta zaštite i nove prezentacije (ЈОВИН и ТЕМЕРИНСКИ 2003, 58; 2004, 55). Oni takođe naglašavaju i da je postupkom izmeštanja izgubljen neposredan kontakt sa rekom koji je postojao na prvobitnoj lokaciji, kao i da nova pozicija lokaliteta remeti autentičnu osovinu naselja koja je usmerena prema reperu, planini Treskavac na drugoj strani dunavske obale (ЈОВИН и ТЕМЕРИНСКИ 2002, 70). Sveukupno posmatrano, ovim se htelo reći da, iako postoji neposredna veza sa prirodnim okruženjem na novoj lokaciji, ona nije sasvim u skladu sa autentičnom pozicijom lokaliteta iz šezdesetih godina, koja je postojala tokom iskopavanja.

Projekat je izrađen prema projektnim kriterijumima koje je Narodni muzej definisao. To je nalagalo niz složenih rešenja od odabira transparentnog materijala do formulisanja dizajna građevine tako da oponaša ambijent kuće, zatvorenost ka Košo brdu i otvorenost ka reci. Kriterijumi koje je Muzej definisao podrazumevali su da konstrukcija obuhvati sve trenutne objekte, arheološki lokalitet, izlagački prostor, amfiteatar i obodnu stazu. Zaštitna konstrukcija nije smela da ima potporne stubove i slična rešenja unutar prostora naselja. Celokupni prostor je trebalo da bude dominantno osvetljen prirodnim svetlošću, omogućavajući direktan vizuelni kontakt sa rekom i obalom na drugoj strani. Pored toga, mislilo se i na održiv način konstrukcije te je princip izgradnje trebalo da uvaži činjenicu da se lokalitet nalazi unutar Nacionalnog parka Đerdap. Izložbeni prostori i amfiteatar morali su da budu obuhvaćeni zaštitnom konstrukcijom (ЈОВИН и ТЕМЕРИНСКИ 2003, 60).

Stoga su u novoj fazi revitalizacije zaštite i prezentacije Lepenskog Vira predviđeni radovi koji bi u što većoj meri iznova uspostavili prvobitne veze i ambijentalne celine nalazišta (sl. 36 i 37). Takođe, planirane su i intervencije na širem okruženju zaštićene zone kako bi se prirodni ambijent ovog dela Đerdapa uskladio sa okvirima zaštite⁹⁹, stoga je celokupno zdanje sa zaštitnom konstrukcijom moralo da predstavlja minimalnu intruziju u zoni lokaliteta (ЈОВИН и ТЕМЕРИНСКИ 2002, 72). Tendencija se nije ispoljavala samo kroz dizajn eksterijera, već se ideja neposrednosti prirode reflektovala i na unutrašnji prostor. Novim zdanjem težilo se da se očuva osnovna ideja neposredne blizine naselja prirodi koja ga je okruživala, te podrazumeva i ponovno uspostavljanje „nesmetanih vizura na reku i priobalja naspram naselja“ (ЈОВИН и ТЕМЕРИНСКИ 2002, 73). Čak i izbor poluprovidnog materijala, te prisustvo dnevnog svetla imali su za cilj da stvore utisak da se osoba nalazi na otvorenom, gledajući ka Dunavu i Treskavcu (ЈОВИН и ТЕМЕРИНСКИ 2003, 63). S tim što valja naglasiti da je tendencija harmonizacije eksterijera i prirode pravnog karaktera, dok se unutrašnje vizure mogu tumačiti kao geoepistemološki efekti lepenskovijskog diskursa. Štaviše, u sva tri teksta koja su produkovana o novom projektu zaštite i prezentacije, na više mesta se nedvosmisleno upućuje da je osnovni i vrlo važan kriterijum novog projekta bio izgradnja zaštitnog zdanja koje neće vizuelno narušavati prirodni ambijent u kome se nalazi Lepenski Vir, a pritom omogućavati pogled na Dunav

⁹⁸ Nije jasno da li se misli na naredni građevinski horizont LV II ili neki od podhorizonta LV I koje Srejić izdvaja u svojoj interpretaciji. U oba slučaja reč je o ostacima koje je Dragoslav Srejić opredelio kao kulturu Lepenskog Vira.

⁹⁹ U okviru teksta autori pominju i rad na kreiranju naučno-istraživačkog centra Lepena i drugih propratnih sadržaja. Oni nisu detaljnije obuhvaćeni ovom analizom (ЈОВИН и ТЕМЕРИНСКИ 2002, 72–75).

kao i priobalje sa druge strane reke i pogled na Treskavac. Reč je o elementima koji su imali značajno mesto u Srejovićevom tumačenju sveta Lepenskog Vira. Međutim, kada je projekat zaštite u pitanju, važno je i napomenuti da su pojedini elementi kojima se i ranije težilo ili su od ranije bili nametnuti, posledično morali biti primenjeni i zastupljeni u najnovijem, postojećem rešenju (Јовин и Темерински 2003, 60–61).

U tekstu se još ističe da se na mestu rekonstrukcije arheološkog iskopa insistiralo na što vernijoj prostornoj obnovi prvobitnih pozicija nadzemnih struktura i pokretnih nalaza. Rad na konzervaciji i prezentaciji kuća, baš kao i izgradnja same konstrukcije ima za cilj da se za posetioce uspostave, kako navode autori, „uslovi doživljaja koji bi bio što bliži utisku autentičnog prostora“ (Јовин и Темерински 2004, 57). To znači da bi sve u vezi sa rekonstrukcijom lokaliteta trebalo da ima minimalne vizuelne efekte na postavljene ostatke kuća i oblutke (Јовин и Темерински 2004, 56–57).

Pored nastojanja da ispuni kriterijume zaštite, dizajn novog rešenja je morao da zadovoljava neophodne muzeološke aspekte. Na osnovu projektnog zadatka, to je podrazumevalo izvesne izmene postojeće muzejske zgrade, te i intervencije na stazi koja vodi oko lokaliteta, kao i u prostoru amfiteatra. Muzejska postavka obuhvatala je i odeljak gde će biti predstavljane skulpture i sitni nalazi, ali je čitav novi prostor upotpunjen i multimedijalnim sadržajima (Јовин и Темерински 2002, 73). Tako zamišljen raspored implicira kretanje posetilaca po jednoj hronološkoj liniji sveta Lepenskog Vira kroz predstavljeni materijal, dozvoljavajući da se u celini, sa raznih strana sagleda lokalitet (Јовин и Темерински 2002, 73). Kao još jedna planirana intervencija za dočaravanje ovog praistorijskog sveta bila je postavka rekonstrukcija jedne lepenskovirske kuće (Јовин и Темерински 2003, 61). Pored ovog sadržaja, projektom je osmišljeno da jedan deo muzejske postavke pod zaštitnom konstrukcijom bude odvojen od lokaliteta. U pitanju je izdvojeni izlagački deo, u vidu posebnog odeljka uz amfiteatar, koji „pripada vremenu podunavskih zemljoradnika, a zatim i prostor za eksponate iz rimske epohe“ (Јовин и Темерински 2002, 73; Јовин и Темерински 2004, 56–57).

Ideje i koncepti predstavljeni kroz tri ključna rada za preoblikovanje Lepenskog Vira u procesu zaštite i muzealizacije, izvedeni su radovima u periodu od 2008. do 2011. godine. Projekat je izradio Republički zavod za zaštitu spomenika kulture, a nosilac projekta je bilo Ministarstvo ekonomije i regionalnog razvoja Republike Srbije, sektor turizma. Finansije su bile obezbeđena sredstvima Ministarstva za Nacionalni investicioni plan, kao i uz pomoć sredstava Ministarstva ekonomije i regionalnog razvoja. Na osnovu projektne organizacije i uložених ресурса, može se zaključiti da je u pitanju važan i značajan investicioni projekat, koji je nalagao saradnju nekoliko državnih institucija.

Zdanje koje je izgrađeno dobilo je naziv Centar za posetioce – Lepenski Vir (sl. 38) i zvanično je otvoreno 25. juna 2011. godine. Ubrzo po otvaranju 3. jula, Ministarstvo ekonomije i regionalnog razvoja (Sektor za turizam) Vlade Republike Srbije donosi *Odluku o utvrđivanju turističkog prostora Lepenski vir*. Turistički prostor od 57ha obuhvata granice nepokretnog kulturnog dobra i zaštićenog prirodnog dobra. Određeno je da za brigu i vođenje bude zaduženo društvo sa ograničenom odgovornošću za razvoj turizma „Upravljač turističkog prostora Lepenski vir“, Boljetin, koje je 80% u vlasništvu Republike Srbije, a preostalih 20% u vlasništvu Opštine Majdanpek (Вандић 2014, 157; 162–163).

6.2 Lepenski Vir. Muzejska prezentacija u drugim prostorima

Kao i ranijih godina, muzeološki svet Lepenskog Vira nije ostajao samo na nivou lokaliteta, već je postojao i opstajao u drugim izlagačkim kontekstima. Međutim, za razliku od razbuktavanja aspekta očuvanja i prezentacije *in situ* nalaza, u centru Beograda artefakti na nekadašnjoj stalnoj postavci Narodnog muzeja ostaju nedostupni za javnost u najvećoj meri do kraja analiziranog perioda (2015). Splet različitih okolnosti, krađa slike u muzeju, isprva je inicirao eroziju umetničkih dela stalne izložbe muzeja, da bi usled rizika od bombardovanja u martu 1999. godine, bila uklonjena i arheološka postavka. Međutim, nakon rekonstrukcije Muzeja započete 2003. godine, trebalo je da se iznova uspostavi i ovaj segment muzejske izložbe (Ђорђевић et al. 2015, 22; Cvjetićanin 2015, 566). Kako planovi sa radovima na zgradi Narodnog muzeja nisu tekli po planu, predmeti Lepenskog Vira su vraćeni tek u najnovijoj arheološkoj postavci koja se realizuje nakon 2015. godine. Dok se čekalo na rekonstrukciju stalne postavke u Muzeju i nove zaštitne konstrukcije na lokalitetu, izostanak stalne dostupnosti nadomešćuje se privremenim i tematskim postavkama. Prva u nizu je izložba *Od Lepenskog Vira do moderne umetnosti* Narodnog muzeja Beograd (From Lepenski Vir to Modern Art Treasures of National museum – Belgrade) (Ђорђевић et al. 2005, 21). Izložba je realizovana 2002. godine, a upriličena povodom 158 godina postojanja ove institucije. Kako se ističe u uvodniku kataloga, reč je, ne o tematskoj izložbi koja bi bila očekivana ovim povodom, već o postavci koja treba da prikaže najreprezentativnije i ekskluzivne predmete iz fonda Narodnog muzeja (Tasić 2002, 10). O Lepenskom Viru ovim povodom piše Ljubinka Babović, kustoskinja zbirke, a nekadašnja Srejovićeva saradnica. Naslov teksta glasi *Lepenski Vir zbirka i ranoneolitska zbirka* (Lepenski Vir Collection and Early Neolithic Collection). Iako je formalno reč o jednoj muzejskoj celini, sastavljenoj od predmeta koji bi trebalo da reprezentuju arheološke kulture Lepenski Vir i Starčevo, u muzeju nastaje izvesno epistemičko razdvajanje. Kada se i u ovom kontekstu stave na poredbenu liniju dva praistorijska arheološka fenomena, predmeti koji se dovode u vezu sa lokalitetom i đerdapskim istraživanjima nose naziv Lepenski Vir, dok artefakti koji se dovode u vezu sa starčevačkom kulturnom manifestacijom, nose naziv ranoneolitska zbirka, odnosno bivaju određeni hronološkim odrednicama (Babović 2002, 16–17).

Osnivanje i oblikovanje muzejskih zbirki nestručnom licu naizgled može predstavljati puku formalnost. Međutim, ako se ima u vidu da formiranje naučnih, muzeoloških i kulturalnih celina unutar ustanova treba da u ime većine, kroz ekspertsku vizuru uređuju i čuvaju nasleđe za budućnost, onda je u najmanju ruku važno razumeti težinu odluka o tome na koji način se ostaci prošlosti organizuju i predstavljaju (cf. Palavestra 2020; Cvjetićanin 2023). Suština je da postojanje muzejskih zbirki u muzeju nije (samo) stvar jednostavnih organizacijskih odluka, već postoje konceptualni i idejni konteksti koji oblikuju njihov sadržaj. Dakle, ako uređenje muzejskih zbirki shvatimo kao *imago mundi*, odnosno neku uređenu sliku sveta, onda ona reprezentuje izvesno znanje (Popadić 2021, 33). U tom smislu, rečit je primer da Lepenski Vir koji i do trenutka pisanja disertacije ostaje izdvojen prema atribuciji koja nije hronološka¹⁰⁰. Čak i savremeni muzeološki redosled otpočinje zbirkom paleolita i mezolita, zatim sledi zbirka Lepenski Vir, a nakon nje niz nastavljaju zbirka mlađeg neolita, kasnog neolita itd. Cvjetićanin navodi da se uređenje i klasifikacija muzejskih zbirki sprovodi kroz hijerarhijske ili taksonomske pristupe, ali se može i primeniti fasetna klasifikacija koja podrazumeva attribute poput mesta, vremena i funkcije. Jedan od takvih primera je upravo Zbirka

¹⁰⁰ <https://www.narodnimuzej.rs/prehistory/?lang=en>, pristup mart 2024

Lepenski Vir (Cvjetićanin 2023, 747, 750). Specifično, kada je Lepenski Vir u pitanju, manir izdvojenosti ovog praistorijskog fenomena kroz prizmu vanvremenske i jedinstvene kategorije, nije delo savremenih konteksta, niti jubileja 158. godišnjice. Princip epistemičkog uopštavanja pojmova u obličju vanvremenskog ili univerzalnog nadkoncepta može se pratiti još od Srejićevih ranih arheoloških interpretacija Lepenskog Vira, ali i kroz artikulacije drugih autora (v. Srejić 1969a; Николић и Павловић Ст. 1982; Garašanin 1982; Babović 2002). Najzad, diskurzivno gledano, bitno je istaći epistemološki paradoks koji se javlja u slučaju ove izložbe. Iako Lepenski Vir u izvesnom smislu postoji u hronološkom vakuumu, u isto vreme, kroz prizmu izvanrednih umetničkih i estetskih dostignuća, u Muzeju opstaje kao početni vremenski reper. Dakle, on je početak i jedno kontinuirano trajanje. Reč je o reprodukciji koncepcije uspostavljene ranim Trufunovićevim angažmanom u muzeju, a zatim modela učvršćenog udruženim delovanjem sa Srejićevim kroz nalaze skulptura sa ovog lokaliteta.

Kako se rešavanje rekonstrukcije centralne muzejske ustanove i nadalje ne ostvaruje u celovitosti, izložbene aktivnosti se nastavljaju kroz povremene postavke, ali izvan glavne zgrade. Naredna izložba, *Tajna Lepenskog Vira*, organizovana je povodom dana Narodnog muzeja 2008. godine, a Lepenski Vir ovog puta zauzima ključno mesto u koncepciji. Ljubinka Babović je autorka izložbe u celini, a tim povodom objavljuje katalog pod istoimenim nazivom. Babović postavkom suštinski produbljuje ranije uspostavljenu, problematičnu tezu o svetilištima sa ovog nalazišta i astronomskim aspektima ideologije ove kulture (Бабовић 2006). Suštinski, njenoj produkciji u kontekstu spajanja arheoloških i astronomskih aspekata Lepenskog Vira prethode druge srodne ideje na kojima pokazuje manjak svojih epistemoloških uporišta i rigoroznost analize. Pokušavajući da poveže arheološke i astronomske aspekte, autorka se služi neosnovanim tvrdnjama bez jasnog metodološkog okvira. Nažalost, isti pristup je primenjen u ovim njenim kasnijim radovima u kontekstu Lepenskog Vira koji je kao narativ postajao prisutniji i u širem kontekstu (Milosavljević i Palavestra 2017, 837–840). U ovom slučaju, reč je o prvoj samostalnoj autorskoj izložbi s fokusom na lokalitet, odnosno njegove nalaze, a da iza nje ne stoji Dragoslav Srejić. Postavka čiji je fokus isključivo Lepenski Vir realizuje se skoro punih 40 godina od prve izložbe organizovane povodom pronalaska skulptura na ovom lokalitetu. Autorka interpretira lokalitet kao Sunčev grad, a aspekt se reprodukuje suptilnim, individualno osvetljenim transparentnim vitrinama u kojima je sav narativni fokus na skulpturama. Takvim izlagačkim rešenjem stvara se utisak lebdenja u prostoru, a sistemom osvetljenja oponaša se obasjanost eksponata sunčevim zracima (Ђорђевић 2009, 308). Time izložba vrši dvostruku ulogu, dočarava Babovićkin astronomski, magijsko-mistični pristup Lepenskom Viru, a u isto vreme ne briše ranije uspostavljeni fokus na skulpture i njihov estetsko-umetnički izraz, koji je fundirao Srejić svojim tumačenjima. Valja napomenuti i da se koreni ideje o simbolima Sunca mogu naći u pojedinim Srejićevim stavovima iznetim još u prvoj knjizi, a naročito u poglavlju *Čuvari ognjšta* (v. Срејовић 1969в). Međutim, problem koji nastaje ovom prilikom je što recenzije koje se i javljaju u arheologiji povodom njenih tumačenja (Borić 2008c), ne izlaze izvan granica osnovne discipline. Shodno tome, profesionalne reakcije o vizuelnom ospoljavanju njenih ideja u polju muzejske delatnosti, izostaju.

Treća postavka koja se formira oko fenomena Lepenski Vir organizuje se izvan primarnog muzejskog konteksta, odnosno u Laboratoriji za bioarheologiju, a koja je istraživačka jedinica Odeljenja za Arheologiju Filozofskog fakulteta u Beogradu. U prostorijama Arheološke zbirke, u okviru manifestacije Noći istraživača, 2015. godine realizuje se izložba *Bioarheologija Đerdapa* (sl. 39). Iako Lepenski Vir sam po sebi ne

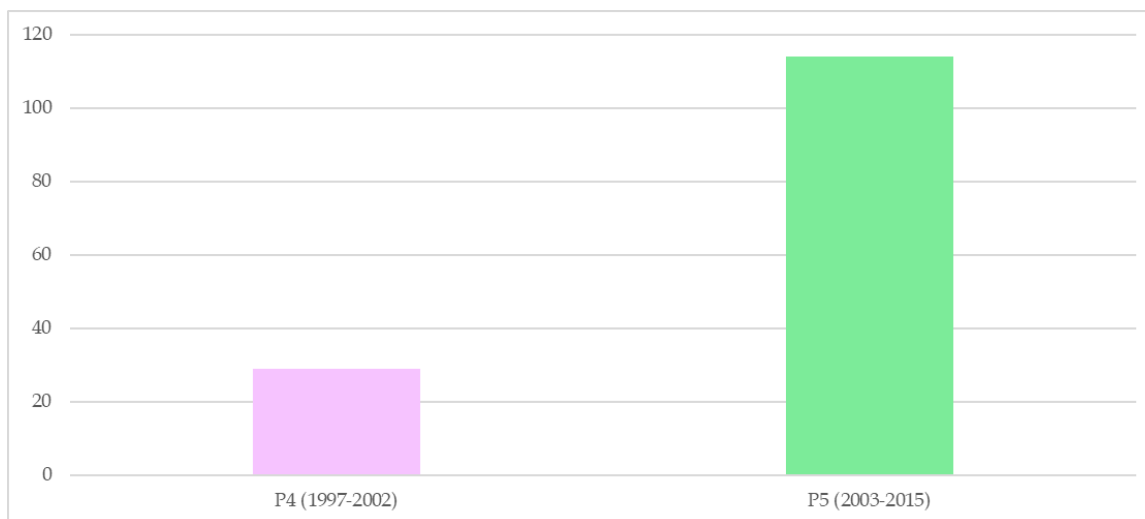
zauzima centralnu epistemičku poziciju, već se narativ tvori mahom oko đerdapske antropološke serije, vizuelni aspekt i prisustvo elemenata ovog lokaliteta je nesumnjivo. Vredi naznačiti da je ovo prva izložba koja izlazi iz dotadašnjih muzeoloških reprezentacija Lepenskog Vira, zauzimajući specifičnu nišu bioarheoloških aspekata. Značajno je naglasiti i da je u istoriji postojanja Lepenskog Vira ovo bila prva izložba koja nije imala pretežno istorijsko-umetnički karakter, već se težilo prikazivanju i drugih aspekata đerdapskih istraživanja. U ovom slučaju, fokus je na naučno-istraživačkim rezultatima lepenskovirskih tema, sa osobenim fokusom na bioarheološku evidenciju. Sasvim zanimljivo, reč je o najdominantnijoj epistemološkoj niši u produkciji drugih autora u trećoj vremenskoj sekvenci. Budući da je u pitanju period kada bioarheološke perspektive doživljavaju povoljnije obrazovne i istraživačke pozicije u arheološkom polju u Srbiji (Milosavljević 2021, 50), izmeštanje fokusa lepenskovirskih ideja na ovu granu arheologije nije iznenađujuća. Svakako, bez obzira na ovu specifičnost, postojala je pozadinska zastupljenost uobičajenih elemenata, skulptura, koje su do ovog momenta već postale gotovo simbolički diskurzivni i geoepistemološki marker Lepenskog Vira.

6.3. Istraživačka arena. Lepenski Vir i pisana produkcija drugih autora

Jednu od možda najvećih promena u trećoj vremenskoj sekvenci predstavlja odsustvo aktivne produkcije Dragoslava Srejovića o Lepenskom Viru. Njegovo akademsko sopstvo, ipak, ostaje prisutno i održava se kroz druge formalizovane i institucionalizovane izraze poštovanja prema njegovom liku i delu. Rečiti su primeri osnivanja memorijala i fondacije Dragoslav Srejović, organizacija naučnih skupova, priređivanje publikacija, kao i izrada bibliografije, istorijata istraživanja, itd. (Царевић 2021, 17). Mnogi od navedenih skupova i publikacija predstavljaju nove forme diskurzivnih prostora u kojima se produkuju, ne samo osvrta na Srejovićeva istraživanja, već i prilozi koji ispituju različite aspekte lepenskovirskih tema.

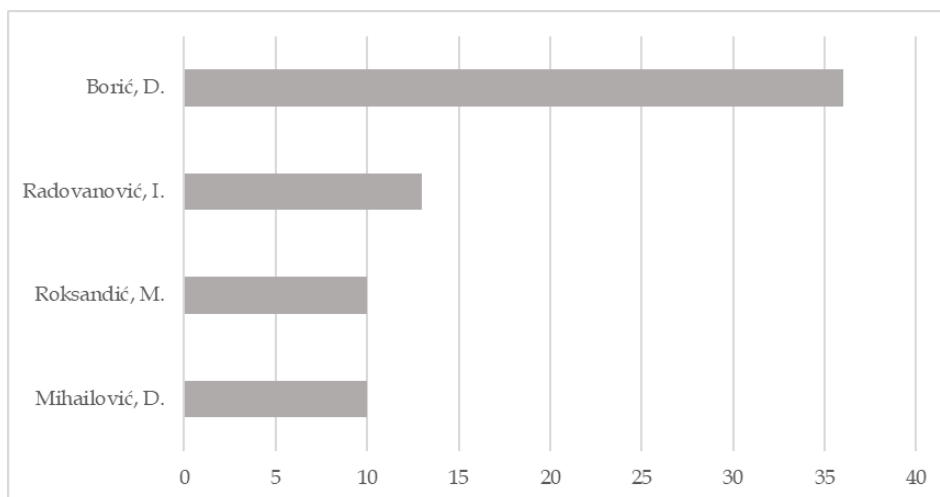
Kada je u pitanju produkcija drugih autora, ona je svakako najdominantnija u ovoj, poslednjoj vremenskoj sekvenci (sl. 40). Analizom je obuhvaćeno 143 tekstualnih priloga koje dolaze iz pera 41 osobe koje se pojavljuju kao prvi autori. Broj autora koji se dotiču aspekta kulture ili lokaliteta Lepenski Vir uvećava se skoro duplo (43%) u odnosu na period Srejovićeve aktivne produkcije. Pritom, treba imati na umu da je u prethodnom poglavlju obrađeno 27 godina produkcije, dok se u ovom periodu obrađuje osam godina manje.

U poređenju sa godinama produkcije u 21. veku, prvih šest godina nakon smrti Dragoslava Srejovića, obuhvata znatno manji broj radova. Konkretnije, u *Periodu 4* je objavljeno 29 priloga, odnosno 20% tekstova u odnosu na ukupan uzorak treće vremenske sekvence. Shodno tome, intenzitet produkcije se od dvehiljaditih godina, u *Periodu 5*, znatno menja, kada se lepenskovirski diskurzivni prostor upotpunjava sa dodatnih 114 tekstova. Kada je u pitanju razlika između perioda 4 i 5, treba napomenuti da se njihova trajanja razlikuju, što u izvesnoj meri utiče na disproporciju u zastupljenosti. No, čak i kada se treća vremenska sekvenca ravnomerno preraspodeli (do i nakon 2006. godine), intenzitet produkcije se znatno uvećava nakon par početnih godina perioda 5.

Slika 40. Broj publikovanih priloga drugih autora po periodima (1996–2015)

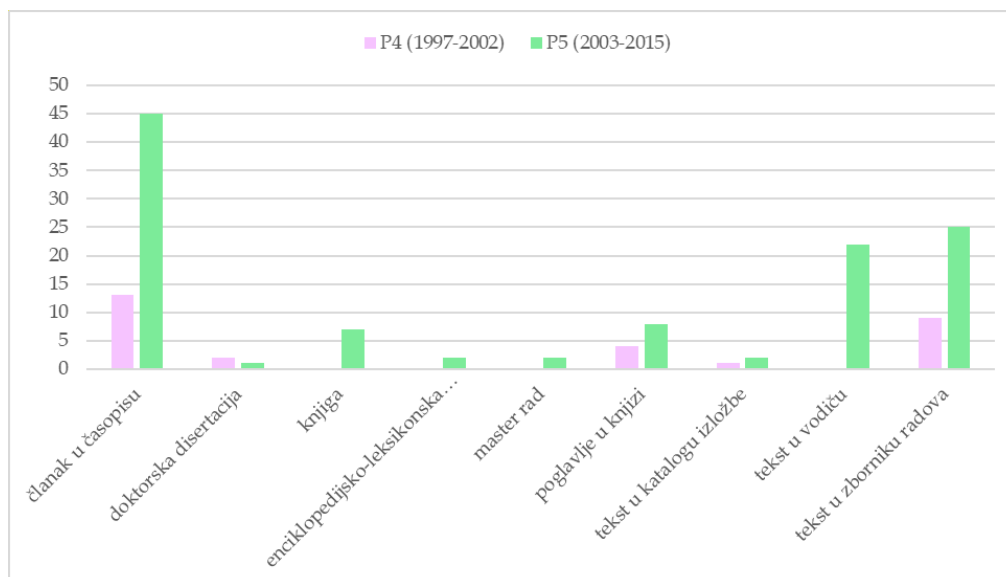
Intenzivnija produkcija implicira i izraženiju zainteresovanost za temu na opštem nivou, budući da se uvećava i broj autora koji su prisutni u polju. Kada se pogleda produkcija na individualnom nivou, postaje jasno da uvećani kvantitet tema koje se dotiču Lepenskog Vira proizilazi i iz intenziteta objavljivanja istaknutih autora. U tom pogledu, među 41 autora i autorki, njih četvoro se izdvaja prema broju tekstova koje su napisali (sl. 41). Od navedenih, posebno se izdvaja Dušan Borić sa najvećim brojem napisanih tekstova (36), koji je u diskurzivno polje ušao pred kraj Srejovićevog profesionalnog angažmana, a zatim Ivana Radovanović sa 13 priloga, koja o lepenskovirskim temama piše još od kraja sedamdesetih godina. U tom smislu i dinamika njihovog publikovanja se razlikuje. Radovanović ima ravnomerniju produkciju i dominantna je autorka u prvim godinama po Srejovićevoj smrti, do 2000. godine, nakon čega se u periodima razuđeno bavi ovom temom kao prva autorka. S druge strane, neznatno Borićevo istraživačko prisustvo (3) u periodu 4, biva nadomešteno kontinuiranom, intenzivnom i postojanom produkcijom sve do kraja 2015. godine. Pored navedenih, Dušan Mihailović i Mirjana Roksandić takođe predstavljaju autore sa većim brojem priloga (10). Mihailović je ušao u diskurzivni prostor lepenskovirskog fenomena baveći se finalnim paleolitom i ranim mezolitskim pojavama kroz analizu litičke industrije, dok Roksandić od ove vremenske sekvence kao autorka suvereno vlada fizičko-antropološkim aspektima. Njen ulazak u domen bioarheoloških perspektiva treba takođe razumeti da iako dela u prostoru domaće produkcije, nastupa sa međunarodnom afilijacijom. Treba naglasiti da je zastupljenost autora Borić, Radovanović i Mihailović izraženija, jer su u pitanju tri autora sa najvećim brojem radova u najnovijem *Vodiču kroz kulturu Lepenski Vir*. U kontekstu socijalne epistemologije, bitno je pomenuti da izdanje ne predstavlja samo vodič kroz kulturu Lepenski Vir, već je svojevrsni pokazatelj najaktivnijih i dominantnih autora u ovoj vremenskoj sekvenci. Za razliku od njih koji objavljuju tekstove u publikacijama različitog karaktera, Roksandić ima produkciju isključivo u stručnim časopisima koji pripadaju arheološkom polju. U kontekstu teorije polja, značajno je pomenuti da pored pomenutog vodiča, u oblasti muzejske delatnosti pojavljuje se još pet priloga, dok su u pogledu konzervacije napisana samo tri članka, autorskog dua Marije Jovin i Siniše Temerinskog.

Slika 41. Broj publikovanih priloga dominantnih autora u VR3 (1996–2015)

Prilozi se mahom pišu na engleskom jeziku, mada je prisutna produkcija i na srpskom. Zanimljivo je primetiti da se na maternjem jeziku dominantno objavljuje upravo u periodu 4 u prvim godinama nakon prestanka Srejovićeve produkcije (osam radova do 1997. godine). Razlozi za takvu preraspodelu su mnogostruki. S jedne strane, od 1995. godine organizuju se skupovi (Лазвић 1997; Тасић 1998 (1997) ур.) u organizaciji Centra za arheološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu, Istorijskog odeljenja SANU i Centra za naučna istraživanja Srpske akademije nauka i umetnosti i Univerziteta u Kragujevcu. U svakoj od navedenih ustanova ili odeljenja, Srejović je u jednom trenutku imao upraviteljsku ili osnivačku ulogu, a poslednja je bila od 1991. godine kao upravnik istraživačkog Centra u Kragujevcu sve do svoje smrti (Царевић 2021, 16). Iako i u ovim publikacijama postoje prilozi na drugim jezicima, mahom je reč o tekstovima na maternjem jeziku. Nakon toga, prevlađuje objavljivanje radova na stranom jeziku, uz sporadično objavljivanje u domaćoj produkciji. Dominaciju drugih jezika od 2000. godine u izvesnom smislu treba dovesti i u vezu sa specifičnim stanjem u zemlji, pa i u skorijoj istoriji arheologije. Naime, posle perioda izolovanosti i sankcija usled ratnih dešavanja tokom devedesetih godina, te nakon promena političko-istorijskih situacija u Srbiji, ostvaruju se i drugačije mogućnosti za naučna istraživanja (Novaković 2014, 126). Posledično, menja se i vid objavljivanja individualnih radova, ali i saradnje. Upadljivo odsustvo koautorstava sa stručnjacima drugih zemalja koje je dominiralo tokom prve i druge vremenske sekvence, zamire i situacija se menja od perioda 5.

Kada je u pitanju strategija publikovanja, u skladu sa uvećanom produkcijom u periodu 5, uvećava se i raznovrsnost građe kroz koju se publikuje. Mada članci u časopisima i tekstovi u zbornicima radova (sl. 42) i dalje opstaju kao najistaknutiji vidovi objavljivanja rezultata istraživanja. Pored ta dva, pojavljuju se i tekstovi u već pomenutom vodiču, knjige i poglavlje u knjigama. U ovom kontekstu, bitno je osvrnuti se ponovo na međuinstitucionalni projekat *Kultura Lepenskog Vira* koji je za cilj imao da serijom fokusiranih publikacija nadomesti i nadopuni višedecenijske epistemičke praznine i nedoumice u pogledu interpretacije rezultata iz istraživačkih projekata Đerdap I i II (Перић 2017, 99–100). Lepenskovirski diskurzivni prostor dopunjen je raznovrsnim kategorijama građe sa ovog projekta.

Slika 42. Zastupljenost tekstova drugih autora prema vrsti građe (1996-2015)

Članci u časopisima su prisutni kao vid publikovanja u oba perioda, s tim što se njihova zastupljenost u periodu 5 skoro trostruko uvećava. Još jedan kuriozitet je da od ukupno 58 napisanih članaka, Dušan Borić se pojavljuje kao prvi autor u 18. Dakle, 30% produkcije pripisuje se ovom autoru, u okviru kojih 7 radova piše samostalno, a preostalih 11 u koprodukciji. Osim Borića, po intenzitetu publikovanja članaka ističu se Mirjana Roksandić (5), a za njom Ivana Radovanović (4).

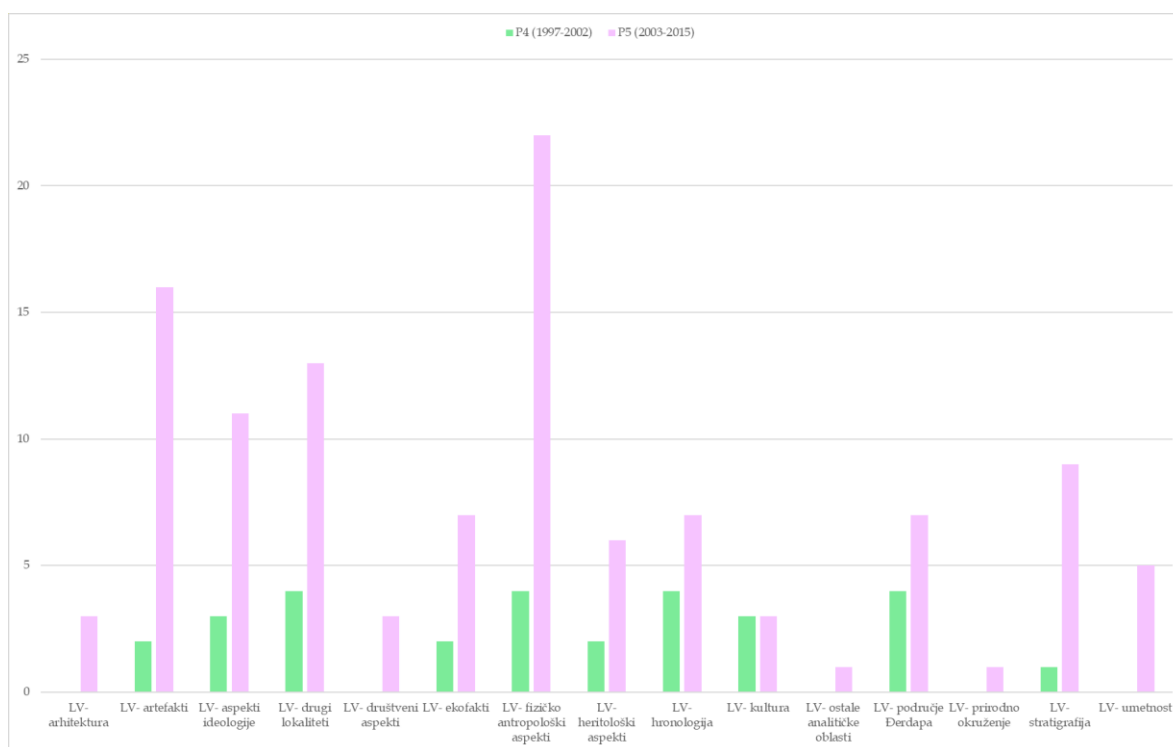
Tekstovi u zbornicima radova, u skladu sa porastom produkcije nakon 2002. godine, izraženiji su poslednjem periodu. U periodu 4 tekstovi su mahom objavljeni u okviru dve publikacije posvećene životu i radu Dragoslava Srejovića i istraživačkih oblasti (Лазвић 1997; Тасић 1998 (1997) yr). Navedene publikacije predstavljaju jedine konferencije s kraja 20. veka. Nakon toga, u periodu 5, broj učešća na konferencijama sa radovima koji se u nekom aspektu dotiču lepenskovirskih tema se skoro udvostručuje. Od stručnih skupova i zbornika koji odatle proizilaze izdvajaju se dve konferencije na kojima učestvuje nekoliko autora iz kruga srpske arheologije: *Late Foragers and Early Farmers of the Lepenski Vir – Schela Cladovei Culture in the Iron Gates Gorges* (2004) i *The Iron Gates in Prehistory: New perspectives* (2008). Prvi zbornik radova je objavljen nakon održavanja XIV kongresa UISPP u Liježu, kao rezultat istraživanja učesnika posvećenih studijama mezolitskog perioda. U okviru zbornika predstavljeni su radovi 3 podsekcije od kojih je jedna bila posvećena aspektima kulture Lepenski Vir– Skela Kladovei (Scela Cladovei) u Đerdapu. Drugi zbornik radova takođe nastaje na osnovu simpozijuma, održanog 2000. godine u Edinburgu, ali se tekstovi i zbornik publikuju tek osam godina kasnije. Publikacija, čija je jedna od urednica Ivana Radovanović, objavljuje studije slučajeve usmerene na regiju Đerdapa.

Ističe se, potom, broj tekstova objavljenih u vodiču, kao i u obliku poglavlja u knjigama. Uz to, važno je naglasiti da broj tekstova u vodiču prednjači nad drugima isključivo iz razloga što se povodom izgradnje vizitorskog Centra na lokalitetu objavljuje novo izdanje pod nazivom *Vodič kroz kulturu Lepenski Vir*. Vodič je isključivo pisan iz perspektive arheološke nauke, te sadržaj reflektuje ranije pomenuti koncept koji prvobitno trebalo da bude predstavljen u okviru nove postavke. Značajno je pomenuti da daleko obimniji vodič predstavlja iskorak i promenu narativa u predstavljanju kulture Lepenskog Vira u odnosu na prethodno publikovane vodiče. Publikacija sadrži brojne tekstove koji

obuhvataju raznorodne aspekte kulture, a priložima su obuhvaćene različite arheološke pojave koje prevazilaze sam lokalitet, pa su se u ovom izdanju našli i tekstovi o drugim lokalitetima, kao i kasniji period, pojašnjenje razvoja mezolita, tekstovi o stanovništvu, prirodnom okruženju, itd. (Михаиловић 2012 (ur.)). Ipak, detaljnija razrada pitanja zaštite i konceptualizacije muzejske prezentacije nije pronašla svoje mesto u prikazu ovog praistorijskog fenomena, osim u kratkom osvrtu u prvom tekstu (Михаиловић 2012).

Iako ne predstavlja izrazito zastupljenu kategoriju, publikovanje knjiga u ovoj vremenskoj sekvenci je u rastu u odnosu na period tokom Srejevićevog života. Tada izlaze tri knjige od dva autora, dok se u periodu 5 objavljuje osam monografskih publikacija, od čega se dve publikuju 2006. godine, a preostalih šest pred sam kraj posmatranog perioda (Antonović 2006; Бабовић 2006; Stefanović 2012; Kapuran 2014; Живановић 2015; Šarić 2014; Borić 2016¹⁰¹; Perić and Nikolić 2016). Od navedenih publikacija, tri (Antonović 2006; Šarić 2014; Perić and Nikolić 2016) se publikuju u okviru međuinstitucionalnog projekta *Kultura Lepenskog Vira* (Перић 2017). No, dragoceno je naglasiti i da nemaju sve knjige jednak diskurzivni značaj u pogledu obrade i razmatranja lepenskovirskih tema. U tom smislu, od objavljenih osam knjiga, samo su četiri publikacije (Бабовић 2006; Antonović 2006; Borić 2016; Perić and Nikolić 2016) epistemološki fokusirane na lokalitet Lepenski Vir. Dakle, 10, odnosno 20 godina od smrti Dragoslava Srejevića, a skoro 50 godina od vremena terenskih istraživanja na Lepenskom Viru, pojavljuju se studije o lepenskovirskim aspektima s fokusom na ovo eponimno nalazište. Reč je o četiri epistemološki sasvim različito pozicionirane monografije. Od svih interpretacijskih razlika koje postoje u okviru navedenih referenci, na ovom mestu je najvažnije izdvojiti dve u naučnom smislu problematične knjige. Naime, jedna je publikacija Ljubinke Babović koja se ne može smestiti u isti kontekst produkcije zbog svog izrazito pseudonaučnog karaktera. No, značajno ju je pomenuti zbog istorijata njene saradnje sa Srejevićem. Autorka objavljuje monografiju u sklopu publikovanja arheoloških monografija Narodnog muzeja, a u kojoj postavlja svoju diskutabilnu tezu o Lepenskom Viru kao mestu posvećenom božanstvu Sunca. Reč je, inače, o nadgradnji i razradi ideje koju je Srejević izneo u prvoj knjizi, tumačeći aspekte sahrane i prostornih elemenata kuća (Срејевић 1969b, 139–140; 145). Bez obrade arheološke evidencije i građenja argumentacije na bazi naučnih podataka sa ovog lokaliteta, ona razvija sliku o svetilištima i kosmološkim aspektima eponimnog nalazišta u kojima skulpture imaju važnu interpretativnu ulogu (Бабовић 2006). Borić s pravom čini iskorak u odnosu na uobičajeno sučeljavanje rezultata lepenskovirskih istraživanja i objavljuje kritički prikaz Babovićkine knjige (Borić 2008c). Druga knjiga, *Kromanjonci u Derdapu*, možda još problematičnija, dolazi od Srboljuba Živanovića (Живановић 2015). Laičkom oku bi se po naslovu možda moglo učiniti da građa ne predstavlja naučno diskutabilan prilog, ali njen sadržaj demantuje takvu pomisao. Njena problematičnost počinje od izbora predavača, poznatog po objavljivanju pseudonaučnih izdanja, a proteže se kroz plasiranje ideje o „padinskoj grupa mezoltiske populacije“ koju povezuje sa „dinarskim antropološkim tipom“. U punoj meri ova publikacija pokazuje probleme zloupotrebe bioarheoloških podataka u kontekstu interpretacije evidencije sa arheoloških lokaliteta.

¹⁰¹ Formalno gledano, po datumu publikovanja publikacije (Borić 2016) kao i (Perić and Nikolić 2016) izlaze izvan obuhvata ove disertacije. Međutim, kako su u pitanju knjige koje, pretpostavljam, nisu nastale u jednoj godini, već su pisane i formulisane tokom posmatranog perioda, usled njihovog značaja za analizu prostora diskursa, odlučila sam da budu priključene uzorku.

Slika 43. Zastupljenost tema u tekstovima drugih autora prema periodima (1996–2015)

Kad su u pitanju tekstovi koji obrađuju lepeuskovirske teme njih karakteriše raznolikost rasprava u ovoj vremenskoj sekvenci (sl.43). Sveukupno posmatrajući, zastupljenost tema može se podeliti u tri grupe, dominantne, umerenije i slabije izražene oblasti. Ilustrativan primer prvog skupa su fizičko-antropološki pristupi koji, kao i u prethodnoj vremenskoj sekvenci, ostaju najdominantnija epistemološka niša kroz koju se piše o lepeuskovirskim aspektima. Za njima slede teme kroz perspektivu artefakata, zatim studije drugih lokaliteta i aspekata ideologije. Po kvantitetu su im srodne hronološke i stratigrafske perspektive, kao i područje Đerdapa. Iako istaknuti po pojavnosti, grupi umerenije zastupljenih tema pripadaju aspekti ekofakata, heritololoških perspektiva, kulture i umetnosti. U odnosu na navedena stanovišta, najmanje su zastupljeni tekstovi pisani kroz prizmu arhitekture, društvenih aspekata, ostalih analitičkih oblasti i prirodnog okruženja. Kao i u prethodnim poglavljima, bitno je naglasiti da umanjena zastupljenost nužno ne znači apsolutno odsustvo u kontekstu drugih radova, već manjak autorskih odluka da se preovlađujuće piše kroz ove specifične epistemološke niše.

Upoređujući produkciju prema periodima, kako se najintenzivnije publikovanje odigrava u periodu 5, dominantne teme su najzastupljenije u tim godinama. Ilustrativan primer pomenutog trenda su fizičko-antropološki aspekti. Raspon publikovanja ove teme proteže se od početka do kraja treće vremenske sekvence. Tekstovi se pojavljuju u različitim oblicima građe, a krajem perioda 5, objavljene su i dve knjige (Stefanović 2012; Живановић 2015¹⁰²). Radovi pokrivaju različite aspekte oblasti fizičke antropologije, uključujući metričke analize humanog osteološkog materijala. Mada je značajno napomenuti da se u trećoj vremenskoj sekvenci epistemološki pristup proširuje kroz upotrebu savremenih analitičkih tehnika i uvođenje različitih teorijskih perspektiva. Tematska jedinica, stoga, obuhvata pitanja dentalnih analiza i patologije, koncepte nasilja i

¹⁰² Reč je o ranije pomenutoj knjizi sa zastarelim i problematičnim fizičko-antropološkim tezama koje se prenose i filtriraju kroz humani osteološki materijal.

smrti, ishrane i zdravstvenog statusa, kao i razvoj novorođenčadi u tranzicionom periodu (Mikić 2003; Grga 1997; Гпра 1997; Borić and Stefanović 2004; Roksandić et al. 2006; Čuljković et al. 2008; Radović 2012; Jovanović et al. 2015). Radovi se mahom pišu na nivou Đerdapa, odnosno šireg područja Podunavlja u kontekstu problematike neolitizacije, odnosno hronološki u pogledu mezolitsko-neolitskih transformacija. Pored ove dominantne perspektive, postoje i one koje specifično obrađuju materijal ili razmatraju nalaze u povećanom istraživačkom fokusu na lokalitet Lepenski Vir (Гпра 1997; Borić and Stefanović 2004; Roksandić et al. 2006; Čuljković et al. 2008; Stefanović and Borić 2008; Roksandić 2012; Radović and Stefanović 2013; Arsenijević 2015).

Iz ugla istorije nauke i epistemologije značajno je napomenuti da je o tekstovima u kojima se autori dotiču tematike koristeći složene istraživačke strategije i epistemološki govoreći ne radi se o radovima koji samo analiziraju osteološke ostatke u vidu antropometrijskih izveštaja, a koji su mahom bili prisutni do 1996. godine. Naprotiv, očita je promena u građenju naučnih radova s pojačanim fokusom na interdisciplinarnost uz korišćenje savremenih analitičkih metoda.

Slično važi i za teme koje se odnose na artefakte i ekofakte. Autori koji se bave temom artefakata produkuju studiju o analizama artefakata od okresanog kamena, mada se vrsta građe koja se proučava proširuje i na alatke od kosti, roga i dentalnog faunalnog materijala. U ovoj tematskoj kategoriji se takođe javljaju radovi koji se bave nalazima isključivo ili u većem fokusu na nalazište Lepenski Vir (Garašani i Radovanović 2001; Antonović 2006; Živaljević 2012 (2011); Antonović 2012). U pogledu razmatranja odnosa prema autoritetu, posebno je interesantan članak koji potpisuju Garašani Milutin i Ivana Radovanović. Autori se u tekstu bave problematikom nalaza keramike u podovima kuća koje su u Srejševićim tumačenjima opredeljene u predneolitski period (Garašani M. i Radovanović, I. 2001). Iako postoji stav da je takva vrsta preispitivanja jedino bila moguća nakon Srejševićeve smrti (Borić 2019, 14), zapravo, kako je istaknuto u poglavlju 5, ovaj tekst treba razumeti kao nastavak ranije plasiranih tumačenja. Reč je o raspravi koja je započeta još u disertaciji Ivane Radovanović, kao i pretpostavkama koje je izneo Garašani (Radovanović 1992; Гарашанин 1997 (1995)). Međutim, ono što je zanimljivo istaći tiče se koautorstva i većeg fokusa u analizi na lokalitet Lepenski Vir. Dakle tekst u kome se razrađuje pozicija u vezi sa tako značajnom evidencionom stratigrafskom naznakom, ranije razdvojeno, sada udruženo piše pomenuti autorski dvojac. Garašani se potpisuje kao prvi autor, a članak je objavljen u prestižnom naučnom časopisu Antikviti (Antiquity). Svako od autora ima sopstvenu istoriju i diskurzivno mesto u odnosu na lepenskovijske teme, kao i u odnosu sa Srejševićem¹⁰³.

Iz ugla filozofije nauke, zanimljivo je takođe osvrnuti se makar ukratko na ulogu arheološke evidencije u procesima proizvodnje znanja. Ako se setimo samog početka iskopavanja na Lepenskom Viru, odsustvo keramike Srejševića je navelo na tumačenja kakva je ponudio, dok je u knjizi izričito odbacivao važnost ove vrste ostataka za kulturu

¹⁰³ Garašani pripada generaciji studenata koji su javno nisu slagali sa Vasićevim tumačenjima Vinče, za razliku od Srejševića, kao studenta posleratne generacije koji je bio naklonjen Vasiću. U jednom trenutku, posle Drugog svetskog rata, Garašani i Srejšević postaju istaknuti arheolozi srpske arheologije, ali sve vreme zauzimajući različitih formalnih pozicija. Garašani je imao drugačije, ali istaknute i važne pozicije u SANU, kao predsednik komisije za đerdapske nalaze koje su mu davale moć epistemičkog i legitimnog autoriteta. Međutim, njihove profesionalne putanje iako mahom paralelne, imale su i preplitanja. Na primer Garašani je bio recenzent publikacije Umetnost Lepenskog Vira, kao i kolega sa Odeljenja, sa Katedre za klasičnu arheologiju (Мишинковић и Тасић 1990, 378). Ivana Radovanović je bila Srejševićeva studentkinja koja se za razliku od drugih autora bavila proučavanjem ovog fenomena aktivno i postojano tokom Srejševićevog života, sa kojim je i radila kao asistent na Katedri za praistoriju.

Lepenskog Vira (Срејовић 1969в, 153–154). S druge strane, za Garašanina i Radovanović su upravo fragmenti keramike bili povod za novo i drugačije tumačenje stratigrafske situacije na lokalitetu. Bez izazivanja njihovog gledišta, ovakvi slučajevi otvaraju prostor diskusije o proizvodnji znanja i prirodi materijalnih ostataka. Konkretnije rečeno: koja mera prisustva, odnosno odsustva i koje vrste materijala (i materijalnosti), može imati evidencionu validnost i laturovski delatni potencijal?¹⁰⁴ Pored navedenog teksta, u okviru tematske kategorije koja se bavi analizom artefakata, značajno je navesti i monografsku publikaciju *Kameno oruđe sa Lepenskog Vira* (Stone tools from Lepenski Vir) (Antonović 2006). Reč je o publikaciji koja nastaje u okviru ranije pomenutog međuinstitucionalnog projekta, a u okviru koje je ponuđena detaljna analiza ove vrste materijala sa lokaliteta Lepenski Vir.

Iako manje zastupljen, slični epistemološki princip je zastupljen i kada su u pitanju arheozoološke i arheobotaničke studije, koje izrazito odlikuje prisutnost interdisciplinarnih istraživanja. Takva postavka omogućava autorima jedan holistički pristup istraživanju života zajednica u ovom periodu, te tematski fokus varira od analize faunalnih ostataka, datiranja, strategija ishrane i načina života do istraživanja složenijih epistemičkih perspektiva obuhvatajući sisteme verovanja i ontološka razmatranja odnosa životinja i ljudi (Radovanović 1999; Filipović et al. 2011; Dimitrijević and Vuković 2012; Živaljević 2013; 2015). Iako po kvantitetu ne može da parira prethodnim tematskim celinama, fokus na evidenciju sa Lepenskog Vira je značajan (Dimitrijević 2000; 2008; Borić and Dimitrijević 2006; Димитријевић 2012).

U okviru zastupljenijih tema prisutne su rasprave kroz perspektivu drugih lokaliteta. Ova tematska celina je sve vreme prisutna u diskurzivnom prostoru, s tim što su relevantnije pozicije tada zauzimale Padina i Hajdučka Vodenica, dok se sada uvode i druga nalazišta, kao i kasniji vremenski periodi na Lepenskom Viru. Pored uobičajenih tematskih fokusa, u pogledu intenziteta produkcije novina je svakako lokalitet Vlasac, o kome se više piše usled Borićevih revizionih istraživanja (Радочић и Васић 1997а, в, г; Roksandić, M. et al. 2007; Borić et al. 2008; 172. Борић 2012в; Borić et al. 2014). U pogledu autorskih diskurzivnih istorija, zanimljivo je zapaziti da Jovanović tek u periodu 5 po prvi put u naslovu referiše na kulturu Lepenskog Vira u kontekstu studije o Padini i Hajdučkoj Vodenici (Jovanović 2008). Dakle, 40 godina od projekta Đerdap i nakon četiri decenije bavljenja, 12 godina nakon Srejićeve smrti, susrećemo se sa upotrebom ove sintagme u naslovima ovog autora. Blisko povezana sa aspektima drugih lokaliteta je tema područja Đerdapa. U izvesnom smislu, u pitanju je epistemološko produbljivanje ranije uspostavljenih okvira o konceptu đerdapskog mezolita, kao i mezolitsko-neolitskih kontakata. Razlog nešto ravnomernije zastupljenosti ove tematske celine nalazi se u produkciji dva dominantna autora, Radovanović i Borić. Radovanović kao autorka koja se temom bavi od ranije, u periodu 4 nastavlja da usmerava svoje istraživačke rezultate pišući kroz ovo sočivo, dok primat nad temom u periodu 5 sasvim preuzima Borić. S tim što je bitno naglasiti da njegov autorski fokus nije na karakterizaciji đerdapskog mezolita kao epistemičke niše. On to čini kroz posebnu hronološko-konceptualnu kovanicu „mezolitsko-neolitski transformacioni period“, na koju se veoma rano fokusira (Borić 2002b), razmatrajući različite fenomene unutar lepenskovirskog diskursa. Iz perspektive diskursa, u pitanju je značajna novina koja se uvodi u prostor rasprava i postaje dominantno korišćena istraživačka niša.

¹⁰⁴ Možda je pitanje naročito značajno u pogledu sve većih specijalizacija u arheologiji, te korišćenja različitih savremenih analitičkih tehnologija, koje menjaju i karakter i prirodu arheološke evidencije kao takve (na primer fragment naspram mikroskopskog uzorka).

Tematska perspektiva koja lepenskovirskim pitanjima pristupa sa pozicije aspekata ideologije dobija sasvim drugačiju zastupljenost u odnosu na ranije godine. Kao i u slučaju Đerdapa, još jednom imamo priliku da uočimo sličnu dinamiku. Radovanović se temom preovlađujuće bavi tokom devedesetih godina prošlog veka, ali svoj rad nastavlja i u periodu 4. Borić ima izrazitije prisustvo kroz ovu tematsku celinu u periodu 5.

Drugi važan epistemološki korak autor čini u okviru rada o posmrtnim praksama na Vlascu. Naime, Borić u samom zaključku, kao delu šire rasprave o kvalitetu arheološke evidencije mezolitsko-neolitske tranzicione faze, predlaže da mezolitske aspekte lepenskovirskog fenomena treba preimenovati u naziv Vlasac – Skela Kladovei (Borić et al. 2014, 27). Zanimljivo je da autor predlaže lokalitet koji je on nakon Srejovića istraživao početkom perioda 5, te bi se ovim preimenovanjem čitava jedna diskurzivna istorija zaokrenula od Lepenskog Vira, ka fokusu na Vlasac, bar kada je reč o lokalitetima na desnoj strani Dunava. Na kraju posmatranog perioda, Borić objavljuje knjigu (Borić 2016) koja, iako smeštena u prostor ispitivanja arheotanoloških perspektiva, suštinski predstavlja jedno celovito sveobuhvatno delo o kulturi, a najvažnije, u velikoj meri i lokaliteta Lepenski Vir.

Uz perspektivu stratigrafije, studije kroz sočivo hronologije, kulture, umetnosti i heritoloških aspekata pripadaju grupi srednje zastupljenih tematskih kategorija. Teme hronologije, kulture i heritoloških aspekata su slične po tome što su prisutnije u oba perioda ove vremenske sekvence, dok su stratigrafija i umetnost, dominantno, odnosno sasvim zastupljenije u periodu 5.

Tekstovi koji se preovlađujuće bave temom hronologije usmereniji su na razmatranje šire slike procesa neolitizacije ili mezolitsko-neolitskih kontakata u okviru Đerdapa, kao i reflektujući problematiku na šire područja Balkana. Fokus je na kritičkom osvrtu dosadašnjih tumačenja, na procesu neolitizacije, ali i razmatranju terminoloških i konceptualnih obeležja „mezolit“ i „neolit“ (Brukner 1997; Tasić, Ne. 1998 (1997); Borić and Miracle 2004; Radovanović 2006). Tekstovi koji su usko fokusirani na aspekte hronologije u ovom pogledu manje se bave isključivo lokalitetom Lepenski Vir, dok je sasvim drugačija situacija u pogledu tema stratigrafije. Kao što je bilo upadljivo njeno odsustvo u prethodnoj sekvenci, studije i analize starigrafskih odnosa ovog nalazišta su zastupljenija kategorija. Iako ovde nije uvek samo i isključivo fokus na ovaj eponimni lokalitet, Lepenski Vir predstavlja epistemološko polazište i ishodište rasprava koje se dalje granaju ka već ustanovljenim diskurzivnim prostorima mezolitsko-neolitskih interakcija i transformacija. Aspekti stratigrafije su najzastupljeniji u periodu 5, a karakteristično je da se samo 3 autora, odnosno autorskih parova bave lokalitetom nakon Srejovića – Borić, Perić i Nikolić, kao i Radovanović (Borić 2002b; Borić 2003; Radovanović 2006b; Borić and Dimitrijević 2007; Борић и Димитријевић 2007; Perić and Nikolić 2011; Борић 2012a; Радовановић 2012г). Zanimljivo je da u okviru ove teme nastaje još jedna od pomenutih knjiga, ali koja se usko posvećuje samo jednoj godini iskopavanja (1966) (Perić and Nikolić 2016). Autori navode da je u pitanju nastojanje da se revizionim i kritičkim čitanjima dokumentacije preispitaju interpretacije starigrafskih situacija prve godine sistemskih iskopavanja. Iako je u pitanju opravdan autorski izbor, u pogledu promišljanja autoriteta iz perspektive Burdijeovih borbi, vredi postaviti pitanje da li odsustvo celovitog sagledavanja starigrafskih problema i prvobitnih tumačenja ima veze sa statusom Srejovićevog autoriteta. Ako se prihvati takvo gledište, fragmentacija epistemoloških borbi, fokusirajući se na segmente lepenskovirskih situacija, ide u prilog očuvanju naučnog autoriteta nad Lepenskim Virom u totalitetu, a koji je Srejić ranije uspostavio.

Specifično je i da je tema kulture, koju karakteriše opšte i pregledno pisanje o lepenskovirskim aspektima, jedina preovlađujuća u periodu 4, u prvim godinama po Srejovićevoj smrti. Međutim, treba naglasiti da nije reč o istraživački i problemski orijentisanim tekstovima, već su u pitanju osvrta i sažeci sa osnovnim informacijama o arheološkoj kulturi Lepenskog Vira (Гарашанин 1997 (1995); Радојчић и Васић 1997б; Тасић 1998 (1997); Stojić 2001; Љуштина 2008; Borić 2014). U okviru ove tematske kategorije, a sa stanovišta promišljanja autoriteta, posebno se izdvaja Borićev prilog (Borić 2014) koji produkuje za *Enciklopediju svetske arheologije* (Encyclopedia of Global Archaeology). U pitanju je jedini enciklopedijski prilog takvog stručnog značaja u arheološkom polju. Borić objavljuje tekst pod nazivom *Lepenski Vir: Geografija i kultura* (Lepenski Vir: Geography and Culture) i već u prvoj rečenici uvoda razotkriva svoju epistemološku nameru opredeljujući lokalitet kao ključni epistemički dokazni materijal za mezolitsko-neolitsko sekvencu (Borić 2014, 4494–4495). Nadalje autor pominje Srejovićeva neuvažavanja prisustva fragmenata keramike u najdominantnijim fazama ovog lokaliteta LV I-II i suštinski razlaže sumu svojih ideja iznetih u radovima koje je publikovao od kasnih devedesetih i tokom prve dekade dvehiljaditih godina (v. prilog 8).

Kada je reč o heritološkim aspektima, govori se o već pomenutim tekstovima koji se odnose na polje konzervacije i izradu planova za prezentaciju lokaliteta. Uz njih, prisutni su i tekstovi takođe pomenutih povremenih izložbenih postavki. Na kraju, tema umetnosti, vrlo osobeno, prisutna je samo u periodu 5. Ona se svakako ne ističe prema kvantitetu, ali budući da je reč o veoma važnoj oblasti za Srejovićevu interpretaciju, značajno je osvrnuti se na njene karakteristike. Produkcijski niz otvara Borić (Borić 2005a), ali su uz njega prisutni i drugi autori (Borić 2007; Антоновић 2008 (2006); Николић и Перић 2008 (2006); Радовановић 2012д). Dva od navedenih tekstova (Антоновић 2008 (2006); Николић и Перић 2008 (2006)) nastaju u okviru tematskog zbornika radova sa skupa *Dragoslav Srejić i umetnost*. Ono što takođe karakteriše radove jeste raznolikost građe kroz koju se publikuje, a još važnije, veliki epistemološki fokus na Lepenski Vir, za razliku od drugih tematskih kategorija koje su imale širi diskusioni obuhvat.

Konačno, iz ugla socijalne epistemologije, u radovima se ne pojavljuju samo autori kojima je to primarna, očekivana epistemološka niša, kao na primer stručnjaci i stručnjakinje u oblasti arheobotanike ili fizičke antropologije. U koautorstvima se pojavljuju autori koji se bave pitanjima mezolitsko-neolitske problematike iz različitih perspektiva, što vodi već pomenutim složenijim istraživačkim praksama i doprinosi problemskoj raznovrsnosti. Međutim, u pogledu građenja autoriteta, te Burdijeovih nadmetanja u polju, značajno je istaći da od izdvojenih dominantnih autora, jedino dve osobe, Borić i Radovanović, kroz koautorstva osvajaju širi epistemički prostor drugim analitičkim oblastima u arheologiji (v. prilog 8). S tim što valja naglasiti da Borić to čini neuporedivo više od Radovanović koja to čini u samo jednom slučaju (Radovanović et al. 2014). Ipak, ono što je zajedničko za oba autora jesu strategije publikovanja, kojima pokrivaju različite tematske kategorije pišući o lepenskovirskim temama.

6.4 Sumiranje. Konteksti istraživanja i interpretacije Lepenskog Vira od 1996. godine

Ukoliko se još jednom osvrnemo na sržne Srejovićeve ideje u vezi sa Lepenskim Virom, njegova gledišta su predstavljala lokalitet i kulturu kao entitete usko povezane sa prirodnim okruženjem kroz specifičnu atmosferu u velikoj meri diktiranu karakterom mesta. Pri tome se, između ostalog, ističe planina Treskavac, Dunav i izolovanost neposrednom prirodom, ali i mesto na kome je nalazište otkriveno.

U ovom periodu otvara se Centar za posetioce – Muzej Lepenski Vir, čime se zaokružuju višedecenijski naponi da se nalazi *in situ* trajno zaštite i prezentuju javnosti. Tokom izrade projekta nastojalo se da se rekreira prvobitni ambijent i neposrednost prirodnog okruženja. U polju muzejske delatnosti, koncept jedinstvenosti Lepenskog Vira, a koji je ranije uspostavljen izlagačkim režimom Narodnog muzeja, nastavlja se i u ovoj vremenskoj sekvenci. Novina je odsustvo stalne izložbe usled različitih spoljnih faktora, ali je prezentacija nadomešćivana kroz privremene postavke. Nakon Srejovićeve smrti, praksu karakterišu dve specifičnosti. Jedna je da Babović organizuje samostalnu izložbu o nalazima sa ovog lokaliteta gotovo dve decenije od njihove zajedničke i poslednje izložbe sa takvim fokusom na skulpture. Pored toga, skoro na samom kraju posmatranog perioda, organizuje se izložba lepenskovirskih nalaza s fokusom na bioarheološke parametre. Sasvim zanimljivo, reč je o tematski najdominantnijoj kategoriji u okviru koje se pišu tekstovi u periodu do 2015. godine.

Pisana produkcija o Lepenskom Viru i njegovim različitim aspektima, dominira u periodu 5, ali je objavljivanje tekstova, s akcentom na lokalnu produkciju, prisutno i u periodu 4. Postoji nekoliko autora koji se ističu po zastupljenosti, ali samo dva imaju i specifične diskurzivne strategije publikovanja. Nakon Srejovićeve smrti, Radovanović dominira produkcijom u prvih par godina, dok se u poslednjem periodu, nakon 2002. godine, težište prebacuje na Borića. Iako oba autora u koautorstvima pišu kroz raznolike epistemološke niše, Borić to radi raznovrsnije i intenzivnije od Radovanović. Obe ličnosti prave izvanredan doprinos lepenskovirskom diskurzivnom prostoru, razlike u njihovim strategijama i efektima proizvodnje znanja, ipak postoje. One se najpre naziru u tome što Radovanović zadržava svoje istraživačke pozicije ranije uspostavljene u drugoj vremenskoj sekvenci, mahom baveći se Lepenskim Virom kroz prizmu mezolita Đerdapa, dok Borić, iako takođe bira osobenu nišu produkcije, arheotematologiju, odlazi korak dalje. Ovaj autor piše kroz raznorodne perspektive, bavi se klasama evidencije sa različitih lokaliteta, ali kao niko do tada, osvaja analitički prostor lokaliteta Lepenski Vir, baveći se njime često i s povećanim fokusom. Na samom kraju produkcije u periodu 5, svoj istraživački zamah kruniše sveobuhvatnom publikacijom, koja u prostor arheološkog polja donosi detaljnu studiju lepenskovirskih aspekata. Verovatno iz tog razloga, jedini je autor čije se arheološke interpretativne teze prelivaju iz arheološkog polja u muzejske reprezentacije. Do kraja posmatranog perioda, jedino je Borićev predlog rekonstrukcije kuća našao mesto u savremenoj reprezentaciji, prostorno „remeteći“ prvobitni i autentični ambijent rekreiranog Srejovićevog Lepenskog Vira.

U pogledu promišljanja autoriteta, dragoceno je pomenuti da se u periodu 5 objavljuje više monografskih publikacija, a od kojih je 4 fokusirano na Lepenski Vir. Na osnovu prikupljenih radova uočava se prisustvo različitih istraživačkih perspektiva koje obuhvataju teme fizičke antropologije, artefakata, drugih lokaliteta, ideoloških aspekata. U trećoj vremenskoj sekvenci primetan je trend izmeštanja rasprave od lokaliteta ka problematizovanju mezolitsko-neolitskih transformacija na prostoru Balkana, južnog Podunavlja, a manje na područja Đerdapa. To znači da se u najvećoj meri Lepenski Vir pojavljuje u svojim epistemički fragmentovanim oblicima ili kao lokalitet u nizu drugih srodnih lokaliteta, ali ipak postoje radovi u kojima se njegova stratigrafija problematizuje. Za razliku od produkcije tokom Srejovićevog života, kada tema stratigrafije izostaje, u periodu 5 se pojavljuje u pisanoj produkciji.

Ako se produkcija posmatra uz ugla istorije discipline i filozofije nauke, primećuju se promene u problemskoj orijentaciji radova tokom perioda 4 i 5. Radovi postaju epistemološki složeniji, kombinujući različite analitičke tehnike i potpolja unutar

arheologije, ukazujući prevashodno na jačanje interdisciplinarnog pristupa istraživanju. Takođe, generalno se menjaju specifičnosti epistemoloških niša kroz koje se piše, rasprave se proširuju od fokusa na materijalnosti ka mnogo više teorijskih rasprava i promišljanja o ontološkim i delatnim perspektivama u praistorijskim zajednicama lepenskovirske teme. Jednako ih odlikuje i značajna upotreba različitih savremenih analitičkih tehnika. Najzad, značajno je pomenuti da je produkcija veoma intenzivna u periodu 5, a da se ta intenzivnost ne odražava samo kvantitativno već i kroz strategije publikovanja tako da se određeni dominantni autori (Borić i Radovanović), pojavljuju pišući kroz različite perspektive o Lepenskom Viru. Time osvajaju istaknute položaje u polju pišući raznoliko o lepenskovirskom fenomenu, što je ranije samo Srejović činio.

Od trenutka kada je prepoznata kao arheološki značajna lokacija šezdesetih godina 20. veka, mesto na kome je kasnije definisan kao arheološki lokalitet Lepenski Vir je do 2012. godine prošao niz transformacija, konceptualnih, ali i realizovanih i ospoljenih ideja zaštite i prezentacije. Pedeset godina od prvih susreta na terenu i iskopavanjima, lokalitet sa *in situ* nalazima dobija konačnu prezentaciju i reprezentaciju slike(a) prošlosti Lepenskog Vira. Iako je postojala nešto drugačija zamisao idejne artikulacije arheoloških toposa u okviru Centra, sa muzejskom postavkom, kao i težnja za pojašnjenjem nadzemnih struktura i situacija sa samog nalazišta, ona nije sasvim realizovana. Kao trag te namere, ostao je *Vodič kroz kulturu*, koji predstavlja diskurzivnu belešku koncepta kome se težilo. No, razjedinjenost polja koja su „gradila novi“ Lepenski Vir i razni drugi faktori pri realizaciji projekta, rezultirali su nešto drugačijom reprezentacijom lokaliteta, kulturne manifestacije u celini i arheoloških biografija nalaza.

POGLAVLJE 7 Autentičnost otkrića. Diskusija

*Lađu na kojoj je Tezej otplovio sa mladeži i vratio se živ i zdrav, znamenitu
tridesetveslarku, čuvali su Atenjani sve do vremena
Dimitrija Faleranina, uklanjajući staro drvo
a umećući drugo, zdravo, i učvršćujući je.
Plutarh¹⁰⁵*

Srž istraživanja u ovoj disertaciji je kritičko sagledavanje procesa proizvodnje znanja o arheološkom nasleđu. Na početku razrade pojmova nalazi se klasična trodelna definicija znanja koja, između ostalog, uvodi koncepte objektivne i pouzdane istine o fenomenima koji se izučavaju. Dalje su ovi aspekti razmatrani kroz različite kontekste formulisanja znanja, s fokusom na procese bliske arheologiji i procese definisanja arheološkog nasleđa. U okviru analize, u više navrata je postavljeno pitanje uloge materijalnih ostataka u rezonovanju i donošenju konačnih sudova o prošlosti. Suštinska dilema odnosi se na pitanje da li predmeti predstavljaju autentične, istinite slike prethodnih epoha ili ih mi, kroz epistemološke filtere, prevodimo u stanje podataka, a potom pomoću te evidencije formiramo narative o minulim vremenima. Sa stanovišta proizvodnje znanja možemo se zapitati i koja je mera celovitosti materijalnih ostataka neophodna da bi bili izdvojeni kao nalaz, odnosno evidencija koja ima saznavnu validnost? Da li odsustvo evidencije ili uvećano prisustvo neke vrste materijala (keramike, kost, kamen itd.) ima epistemološku relevantnost i od čega zavisi da li će biti tako? Sva navedena pitanja proističu iz načina na koji se fizički ostaci, njihova materijalna pojavnost, fragmentiranost ili celovitost, artikulišu u procesu proizvodnje znanja o prošlosti. Uopšteno govoreći, u pitanju je dijalektika između ključnih polja. Dok u arheološkoj epistemologiji govorimo o saznavnoj kakvoći evidencije koja služi za interpretaciju prošlosti, u muzeološkoj i konzervacijskoj sferi govorimo o materijalnim ostacima i njihovoj svedočanstvenosti kojim se reprezentuje autentičnost prošlosti.

Koncept autentičnosti predstavlja jednu od ključnih problemskih tema u proučavanju i konzervaciji kulturnog nasleđa, koja ima neodvojivu povezanost sa pitanjem istinitosti (Muñoz Viñas 2020, 18, 23; William 2022). Koncept je, u izvesnom smislu, izuzetno blizak pitanjima interpretacija u arheologiji i epistemološke uloge materijalnih ostataka u procesu proizvodnje znanja. U konzervaciji, sud o meri profesionalne intervencije zasniva se na proceni onoga šta se smatralo originalnim i istinitim stanjem predmeta. U tom pogledu, fokus na preciznim analitičkim metodama materijalnog nosioca kulturnog dobra nema drugi cilj osim pronalaženja određene, prave mere istinitosti artefakta koju treba doseći „vraćajući kazaljke sata“ unazad (up. Jones & Yarrow 2013). Međutim, takvo razumevanje autentičnosti ne može biti krajnji cilj očuvanja, naznačava Muñoz Viñas, jer se stvara izvesni paradoks. Namerom da se pronađe istinita forma kulturnog dobra, teži se idealizovanom, ali nedostižnom obličju predmeta (Muñoz Viñas 2020, 18, 22). Autor smatra da je, bez obzira na opseg istraživanja, autentičnost uvek hipotetička i predstavlja eho neke prošlosti.

Nijedan primer ne ilustruje bolje aspekte ove problematike kao paradoks Tezejevog broda. Citat s početka poglavlja je Plutarhov opis čuvenog misaonog eksperimenta o plovilu koje je Tezej koristio prilikom putovanja na Krit. Ključni aspekt navedenog paradoksa odnosi se na dilemu šta čini autentični, odnosno pravi Tezejev brod. Plutarh i njegovi savremenici raspravljali su o tome da li je postupak zamene dasaka, održavanja

¹⁰⁵ <http://data.perseus.org/citations/urn:cts:greekLit:tlg0007.tlg001.perseus-eng2:23.1> Edit/Annotate Passage

funkcionalnosti i celovitosti lađe vodio očuvanju prvobitnog, autentičnog ili je postupkom očuvanja došlo do formiranja novog broda. Pitanja koja proizilaze iz metafizičkih rasprava u vezi sa ovim misaonim eksperimentom su sledeća: da li je zamenom i ugradnjom novih dasaka Tezejev brod ostao identičan kao originalno plovilo? Ukoliko nije, kada i u kom trenutku prestaje da bude Tezejev brod, a postaje nešto drugo? U novijoj istoriji Hobs je uveo još jednu dilemu postavljajući pitanje: ako se uzmu svi odbačeni originalni delovi i njima se izgradi novi brod identične forme, da li je to i dalje Tezejev brod (Wasserman 2021)? Suštinska polemika odnosi se na ontološko pitanje uloge materijalnosti i načina na koji ona predstavlja autentični izraz prošlosti. Još konkretnije, centralna dilema se ogleda u principima (dis)kontinuiteta forme i materije (tvari) fizičkih ostataka i u pitanju o ulozi koju ova dva aspekta imaju u procesu interpretacije prošlosti (Rose et al. 2020).

Veliki broj primera iz sveta pokazuje nam da se materijalnost i njena autentičnost mogu različito poimati. Na primer, Nara hramovi u Japanu se spaljuju i obnavljaju svake dve decenije. Inherentni element autentičnosti je diskontinuitet materije, a u svrhu kontinuiteta forme. U tom smislu se autentičnost, odnosno istinsko stanje nekog predmeta, ne može dovesti u vezu sa originalnim, prvobitnim fizičkim integritetom originalnog materijala. Na sličan način, istorija reprezentacija Stounhendža, takođe, ukazuje na izrazitu subjektivnost podložnu istorijsko-društvenim prilikama, ali i ekspertskim odlukama određene epohe (Taylor and Cassar 2008, 5–7; Bender 1998). Takvi primeri nam otvaraju prostore ka drugačijim poimanjima koncepta autentičnosti, koja nije toliko ukotvljena u materijalnosti, već je u sprezi sa konceptom vrednosti koje se pripisuju ostacima prošlost. Kroz istoriju odnosa ljudi i materijalnih ostataka možemo videti kako raznoliki intelektualni trendovi oblikuju i artikulišu koncept vrednosti, utičući na percepciju i status, odnosno preoblikovanje vrednosti različitih predmeta (na primer v. Graeber 2001, 75–89; 108–111; 163–195 i tako dalje). Razlog zbog kojeg su pomenuti aspekti značajni za ovu disertaciju je taj što u procesu formulisanja i oblikovanja nasleđa ključnu ulogu igra odnos percepcije i vrednovanja materijalnosti koje potiču iz drugih prostornih i hronoloških dimenzija. Proces vrednovanja odvija se unutar uspostavljenih državnih i nacionalnih sistema, ali se sam postupak retko kritički razmatra i obrazlaže, naročito u pogledu promišljanja kako različiti vrednosni imperativi utiču na konzervaciju i (re)prezentaciju prošlosti (up. Tocih 2017). Pored ovog metapolja (*sensu* Bourdieu), uz arheologiju, muzeologiju i konzervaciju predstavljaju stubove konačnih profesionalnih vizura.

Govoreći u kontekstu kulturnog nasleđa, Šan Džons (Sian Jones) napominje da ni konstruktivistička ni materijalistička gledišta autentičnosti ne nude odgovarajuće rešenje. Prema njenim uvidima, odgovarajuće razumevanje koncepta autentičnosti nalazi se u mreži odnosa ljudi, mesta i predmeta. U obliku jedne povratne sprege, mreže daju moć i značaj materijalnim ostacima pomoću kojih učimo o artefaktima, dok s druge strane, kroz ovu saodnosnost saznajemo o društvenim praksama koje prepoznaju i izdvajaju izvesne predmete kao važne (Jones 2010). Ako ovu problematiku prenesemo na aspekte formulisanja konačne slike o Lepenskom Viru, može se postaviti pitanje: šta zapravo čini autentični prikaz lokaliteta i prošlosti otkrivene i formulisane na osnovu nalaza sa ovog mesta?

Pitanje vrednosti i odnosa prema materijalnim ostacima nije zaobišlo ni oblast arheološkog nasleđa (Agnew et al. 2006; Pruitt 2011; Matero 2001; Holtorf 2005; Smith 2006; Watson 2009; Sirovica 2019). Kada je reč o arheološkom nasleđu, posebno o lokalitetima, rešenja za očuvanje razlikuju se zavisno od karaktera fizičkih ostataka. Za razliku od artefakata koji su deo muzejskih zbirki, nalazišta zahtevaju drugačiji pristup

muzealizaciji, očuvanju i prezentaciji prošlosti. Dok se muzejski predmeti izdvajaju iz svojih prvobitnih okruženja, a potom prevrednuju i koriste u potencijalno raznorodnim, novim kontekstima, nalazišta zahtevaju *in situ* intervencije koje nalažu artikulaciju njihovih prostornih i vremenskih dimenzija. Proces najčešće podrazumeva očuvanje originalnih, autentičnih konteksta i vizura ne bi li se sačuvala izvornost nalazišta. Međutim, na tim principima se rađa pitanje: o kojim to autentičnim kontekstima govorimo? Lokacije na kojima se vrše iskopavanja ulaze u sistem zaštite, najčešće prvo kroz polje istraživanja, kroz čija gledišta se potom i valorizuju. Time se određuje dalji tretman fizičkih ostataka, kao i koji aspekti njihove prostorne pojavnosti korespondiraju sa interpretacijama prošlosti. Da bi se proces prevođenja i pregovaranja nasleđa otpočeo, neophodno je da postoji epistemološki fizički trag, dovoljno značajan i vredan kao inicijator mehanizma (Watson 2009, 35–36). U takvim situacijama, pojam autentičnosti je usko povezan sa formom i odgovarajućim stepenom materijalnosti ostataka koji bi trebalo da reflektuju izvesno minulo vreme. Konačnost (re)prezentacije arheološkog lokaliteta treba razumeti kao skup odluka i moći dominantnih u procesu građenja znanja o prošlosti, bilo da govorimo o poljima, kolektivima ili istaknutim individuama (*sensu* Smith 2006). Proces uključuje mrežu brojnih disciplina, ustanova, osoba različitih kompetencija, znanja, kao i, potencijalno, članove šire zajednice. Na mestu susticanja navednih konceptualnih izvora nastaju odluke o načinu na koji će lokalitet biti interpretiran i predstavljen javnosti. Konkretnije, mesta konsolidovanih slika prošlosti, i odabrani, naglašeni elementi nasleđa, predstavljaju prostore traganja za efektima autoriteta. Ako pratimo temu autentičnosti i metaforu Tezejevog broda, postavlja se pitanje: koje su ideje i materijalizovani elementi lepenskovirskog diskursa danas prisutni u Centru za posetioce -Muzeju Lepenski Vir -? Šta su bile noseće ideje za rekonstrukciju i reprezentaciju prošlosti lokaliteta? U tekstu koji sledi, biće sumirani dosadašnji podaci iz biografije ovog eponimnog nalazišta, uz posebno razmatranje konceptualnih konteksta i okolnosti u kojima su se ideje formirale i realizovala profesionalna tumačenja i heritološke intervencije.

7.1. Konteksti otkrića Lepenskog Vira. Formiranje autoriteta

Jedino istinsko putovanje, jedini čarobni Kladenac Mladosti ne bi bilo otići ka novim predelima, nego imati druge oči, videti svet očima nekog drugog, očima stotine drugih, videti stotinu svetova koje svaki od njih vidi, koji svaki od njih jeste (...).

Marsel Prust

U knjizi *Kamenje, kosti i ruševine (Rocks, bones and ruins)* Endrju Kiri iznosi stav da se novi tragovi prošlosti mogu definisati i izdvojiti na dva osnovna načina: otkrićem fizičkih ostataka ili reinterpretacijom postojeće evidencije (Currie 2018, 104). Uvažavajući ovo stanovište, diskusija o procesu proizvodnje znanja otpočinje sagledavanjem konteksta otkrića Lepenskog Vira i njegove uloge u uspostavljanju autoriteta Dragoslava Srejića, s fokusom na prve godine đerdapskih istraživanja (1965–1968).

Aspekti i konteksti otkrića Lepenskog Vira predstavljaju jednu od arheoloških senzacija koji su obeležili istraživanja na teritoriji Đerdapa, ali i istoriju arheološke discipline u Srbiji. U osvrtima nakon završenih iskopavanja, mnogi su videli otkriće i proučavanje ove arheološke kulture kao izuzetno značajan događaj na evropskom nivou, a što je pobudilo interesovanje javnosti za đerdapska istraživanja, arheologiju i prošlost uopšte (Бошковић, 1983, 47–48; Трифуновић 1984; Гарашанин, 1997; Михайловић 2012б). Iako je inicijalno planirano da se nalazište istraži sondažnim iskopavanjima, nalazi

koji su izvirali već u prvim kampanjama redefinisali su sudbinu i pristup daljeg ispitivanja na terenu. Kao rezultat ovih prvih nalaza, došlo je do promene prvobitnog plana, kojom Lepenski Vir postaje jedan od pet lokaliteta koji su dobili neophodna dodatna sredstva za sistematska iskopavanja u okviru projekta *Derdap I*.

Jedan od važnih aspekata proizvodnje znanja, a naročito u kontekstu otkrića, predstavlja prostor arheološkog terena. Prvi korak u osvajanju bolje pozicije u polju arheologije, a u kontekstu istraživanja Lepenskog Vira, bio je, za Srejovića, promena statusa značaja lokaliteta. Do tada, nalazište je bilo percipirano kroz prizmu poznatih saznavnih okvira, međutim, kako su se na terenu pojavljivali nalazi i situacije koji su upućivali na drugačije tumačenje, dolazi do zaokreta. Uvećanjem i proširivanjem istraživačkog plana, otvara se epistemološki potencijal za traganje i otkrivanje prošlosti drugačije, do tada nepoznate, ne samo za naučnu disciplinu, već i za Srejovića kao primarnog rukovodioca. Teren, dakle, predstavlja saznavni horizont u kojem se sažimaju prakse i iskustva raznorodnih delatnika u njihovom susretu sa ostacima prošlosti. Kako navodi Gavin Lukas, „ (...) vreme postaje neraskidivo povezano sa prostorom, kako onim na kojem se događaji odvijaju, tako i onim iz kojeg se ti događaji posmatraju (Lucas 2001, 32-33). U tom smislu, proces građenja i sticanja znanja dobija temporalnu dimenziju, koja podrazumeva vreme neposrednog kontakta između materijalnih ostataka na lokalitetu i osobe koja ih otkriva. Stoga, jedna od važnih vizura saodnosnosti otkrića i autoriteta na iskopavanjima ogleda se u pristupu materijalu i arheološkom terenu.

Gledište se može razmatrati kroz koncept ritualizacije o kojem piše Ketrin Bel (Catherine Bell). Autorka definiše rituale kao osobene načine delanja, naglašavajući ritualizaciju kao strateško ponašanje individua pri suočavanju sa specifičnim društvenim okolnostima. Prema Bel, ritual nije samo ustaljeni obrazac ili nasleđena tradicija ponašanja, već je u pitanju dinamičan način delovanja i postojanja u određenim sredinama, kakve mogu biti akademsko okruženje ili arheološki teren. Stalnim ili periodičnim upražnjavanjem ovih praksi, formira se bešavna veza, između osobe koja ih primenjuje i samog čina rituala, dok se praktikovanjem utvrđuju i prostorne granice ritualnog efekta (Bell 1992, 92-99). U kojoj meri je ovo važan aspekt u akademskom svetu – govore i Burdijeova gledišta o pristanku na pravila igre i pripadanju naučnom polju (Birešev 2007; Bourdieu 2014, 74-75). Da bi učesnici polja imali priliku da ravnopravno pristupaju relevantnim tokovima u određenoj disciplini, oni neminovno pristaju na određena pravila igre, koja se mogu smatrati izvesnim oblikom ritualizovanih vidova naučne prakse u određenoj oblasti. Ako se pogleda na nešto užem planu – poddisciplina ili kolektiva mišljenja, ove manje akademske jedinice takođe nameću i nalažu određena pravila ponašanja. Sumirano, ritualnost ili ponavljajući oblici praksi služe u isto vreme prepoznavanju i učvršćivanju individualne pozicije u specifičnim društvenim okolnostima. Ako prihvatimo tezu da su prisustvo na arheološkom terenu i kontrola pristupa važan aspekt uspostavljanja autoriteta, onda se oni postižu različitim oblicima ritualizacije istraživačkog sopstva. Time se učvršćuje nečija naučna pozicija u polju, a osoba koja rukovodi iskopavanjima postaje ključna, fokalna tačka „rituala“ građenja znanja.

7.1.1 Osvajanje otkrića. Skulpture kao epistemički reperi

Na terenu, materijalni ostaci se procesuiraju i selektuju kroz različite oblike rezonovanja i ekspertskih odluka, a u skladu sa individualnim konceptima osobe koja vodi iskopavanja. Kada je u pitanju istorijat terenskih istraživanja na Lepenskom Viru, Srejović ne bira da govori o otkrivanju arhitekture, ili bar ne u značajnoj meri. Njegovi

osvrtni na aspekte otkrića ne fokusiraju se na arheozoološke nalaze ili ostatke fragmenata kamenog oruđa, već, ne sasvim slučajno, poseban status zauzimaju skulpture. Na primer, iako su lokalitet i drugi nalazi prepoznati kao istraživački značajna lokacija, tek je otkriće skulptura zaista preokrenulo arheološke stavove prema ovom nalazištu. Delatni potencijal ovih osobenih nalaza moguće je sagledati u Srejšovićevim prvim epistemološkim iskoracima, koje čini 1967. godine. Dakle, u godini kada na terenu na svetlost dana dospevaju skulpture, u izveštajima sa iskopavanja navodi da nije moguće bliže odrediti vremensku orijentaciju, ali da lepenskovirski nalazi sigurno prethode najstarijem neolitu u jugoistočnoj Evropi (Srejšović 1967a, 74). Da je pronalaženje ovih svojevrstnih artefakta izazvalo sazajnna komešanja, svedoče i njegova kasnija prisećanja:

Proteklo je 30 godina od daleke 1965. godine kada su započeta istraživanja na Lepenskom Viru. A evo navršice se uskoro i 28. godina od onog dalekog 16. avgusta kada je naša i cela svetska javnost bila upoznata sa ogromnim i šokantnim otkrićem do koga smo došli u bespućima Đerdapa, u nekom dotle, bezimenom predelu gde je otkrivena; tada se činilo, a tako je i bilo, da je to najstarija monumentalna skulptura Evrope i najstarija sakralna arhitektura. Taj šok koji je predstavljao na neki način iznenađenje i uzbuđenje za celu arheološku javnost, trebalo je na neki način savladati (Cpejebuđi 1996 (1997)6, 37).

Kao što je prikazano u poglavlju o pojmovima, priroda nalaza ima značajnu ulogu u tome kako se prošlost doživljava, sagledava i kako se definiše novo znanje. U okviru ANT perspektive, Latour opisuje ove trenutke kao neočekivane promene koje sobom donose uvide o raznorodnosti učesnika u mreži odnosa, kao i njihov delatni potencijal (Latour 2005, 81). Autor ovim prevashodno misli na značaj ne-ljudskih učesnika i mogućnost njihove metamorfoze u određenim kontekstima. Međutim, ovde nije reč o ontološkom poravnavanju zarad prepoznavanja i uvažavanja aktanata kao validnih učesnika u građenju „društvenog“ (*sensu* Latour). U pogledu proizvodnje znanja, gledište nam skreće pažnju na potencijal različitih ontoloških rodova u našem okruženju, koji mogu imati delatni potencijal u građenju različitih sazajnih situacija. Met Edžvort govori o nečemu sličnom u kontekstu arheologije. On prepoznaje faktor iznenađenja, tvrdeći da artefakti mogu da izazivaju naše pred-ideje o fenomenima koje izučavamo, a posledično i da utiču na formulisanje novih gledišta i znanja (Edgeworth 2012, 77). Zajedničko za oba autora je razmatranje epistemoloških otpora materijalnih ostataka (aktanata *sensu* Latour) prema uklapanju u postojeće istraživačke pred-koncepcije. Govorimo o materijalnosti koja ima potencijal da sobom donese sopstveni univerzum dok istovremeno poseduje transformativni kapacitet da menja istraživačke vizije sveta. Na Lepenskom Viru, tokom terenskih kampanja, upravo su se mogli sagledati ovakvi procesi u kojima je otkriće skulptura donelo izvesne naučne preokrete. U pitanju je, ipak, vrlo uzak, sveden vremenski trenutak epistemičkih tenzija između ljuskih i ne-ljudskih delatnika na arheološkom lokalitetu. Reč je o onom *trenutku* koji mnogi romantičarski narativi nazivaju *momentom otkrića*. Međutim, u pitanju je samo jedan od aspekata procesa otkrivanja prošlosti. Proces naučnog otkrića podrazumeva promenu u percepciji entiteta kada nešto nepoznato (*it*, odnosno aktant), biva uočeno, izdvojeno i tumačenjem prevrednovano u nešto konkretno (*that*, akter). Na ovim koordinatama ne odigrava se samo atributivno prevođenje entiteta, već se definiše i vremenitost otkrića, odnosno prelazak iz osnovnog vremena T u T+1 (Latour 2014, 83–84). Bitno je naglasiti, takođe, da u kontekstu otkrića govorimo o jednom vrlo specifičnom trenutku kada ovaj delatni potencijal materijalnosti ima ulogu medijatora i pokretača akcije (*sensu* Latour), ali nakon toga postaje samo akter u mreži sazajnih odnosa. Time gubi onaj prvobitni delatni potencijal i zadobija status epistemičkog objekta, koji, iako delatan, zavisi od ljudske agensnosti.

Definisanje otkrića kroz isticanje značaja i jedinstvenosti nekog specifičnog predmeta ili izuzetne arheološke situacije, međutim, nije samo naučno postignuće. Princip predstavlja epistemički delatni alat koji dodatno uvećava i jača značaj evidencije, pa samim tim i osobe koja „otkriva“ prošlost kroz neko specifično sočivo. Sa stanovišta građenja znanja, valja se setiti da je na terenu praksa pronalaženja raznorodnih materijala izuzetno česta, ali da nemaju svi nalazi isti saznavni potencijal. Rad koji se bavi društvenim aspektima otkrića u arheologiji naglašava da je upravo jedan od ključnih izazova na iskopavanjima prevazilaženje ovog apsurdna beskrajnog otkrivanja ostataka na lokalitetima. Autorka, Fiona Rouz Greenland (Fiona Rose-Greenland), sugerše da je glavni zadatak „prevođenje“ običnih i rutinskih nalaza u značajna, tako da doprinose autoritetu i relevantnosti samog lokaliteta (Rose-Greenland 2013, 252). Nešto slično pominje i Srejović u svom osvrtu na istraživanja Gamzigrada, ukazujući na to u kojoj meri je morao da lobira, potražuje, ubeđuje u značaj i pregovara zarad finansijske podrške za istraživanja (Срејовић 1996 (1999)б, 66). Pored toga, autorka tvrdi da je, budući da se arheolozi suočavaju sa nizom neizvesnosti na iskopavanju, jedan od vidova nošenja sa nepredviđenim okolnostima to što proces artikulisavanja otkrića započinje i pre nego što se dogodi ključni trenutak pronalaženja nekog izuzetnog nalaza (Rose-Greenland 2013, 252).

Latur o ovome govori kao o uobičajenom postupku kada se u laboratorijama dolazi do novina u istraživanjima. Naime, nedefinisani entiteti isprva predstavljaju samo stavke na listi, da bi kroz proces analize i proučavanja bivali prevedeni u epistemičke objekte i zadobili naučnu atribuciju (Latour 2014, 82). Šta će biti prepoznato i iskorišćeno, zavisi, naravno, od mnogo faktora, ali veliku ulogu igraju i epistemološki okviri osobe na rukovodećoj poziciji. Srejović je u osvrtima na kontekste istraživanja Lepenskog Vira pominjao da je imao pred-koncepcije i sumnje da nešto nije u redu sa našim razumevanjima praistorije (Срејовић, 1996 (1999)б, 61). O značaju pred-ideja se ranije govorilo, ali na ovom mestu je važno posebno istaći njihovu ulogu u kontekstu izdvajanja i definisanja arheoloških evidencija. Najveći epistemološki iskorak, kako smo videli, Srejović pravi u godini pronalaska ovih osobenih artefakata. Iz nekog razloga, dakle, za Srejovića su skulpture imale jedan snažan eho neke autentične prošlosti za kojom je tragao, i one su učinile prekretnicu u definisanju ovog praistorijskog nalaza. Iako u knjizi govori da je lokalitet otkriven početkom šezdesetih, te se pominje stupnjevito pronalaženje značajnih elemenata tokom kampanja na Lepenskom Viru, godina skulptura je ipak imala epistemološki važno mesto. Stoga se često u tekstovima može naići na podatak u nekom obliku referisanja na 1967. kao važnu godinu u istoriji istraživanja Lepenskog Vira (Srejović 1969a; 1969b; 1971c).

U pogledu uspostavljanja autoriteta i značaja lokaliteta, otkriće je uvek delatnije ako se poveže sa nečim konkretnim. Gevin Lukas zapaža da se nešto slično pojavljuje u kontekstu istraživanja Troje¹⁰⁶. Šliman, opisujući trenutak pronalaženja predmeta, u svom narativu jasno povezuje momenat pronalaska artefakata sa njihovom vrednošću. Prema Lukas, takav pristup rezultira stapanjem čina otkrića s vrednosnom ocenom pronađenog (Lucas 2001, 18–19). Ovo je samo još jedan način posmatranja početne premise o povratnoj sprezi nalaza i autoriteta. Način na koji se prepliću narativi o otkriću i značaj nalaza, predstavlja jedan novi stepen ritualizacije individualne pozicije, ali i pristupa materijalu, koji nadilazi primarne prostore nalazišta. Utoliko nije nevažan podatak da Srejović kao otkriće i u svojim narativnim strategijama izdvaja upravo skulpture. Kroz ovladavanje artefaktima i njihovo prisvajanje kao lični naučni kapital (*sensu* Bourdieu), predmet

¹⁰⁶ Drugim rečima, onoga što je Šliman smatrao da iskopava – Homerovu Troju iz *Ilijade*.

povezan sa konkretnom osobom nesmetano perpetuira uspostavljenu ideju, ali i autorstvo ponuđene slike o prošlosti.

7.1.2 Osvajanje otkrića. Plasiranje narativa

Osnova ovih strategija proističe iz toga što ritualnosti u proizvodnji znanja nisu rezervisane samo za kontrolisanje pristupa terenu i nalazima, već i za kontrolisanje narativa o prošlosti u drugim domenima. Pored narativne iteracije najznačajnijih elemenata otkrića, u kontekstu ritualizacije veliku ulogu ima pisana komunikacija postignutih rezultata. Ona se sagledava kroz različite strategije publikovanja koje nisu rezervisane samo za stručnu javnost. Naime, mi o otkrićima najčešće saznajemo kroz sekundarne narative koje arheolozi naknadno kreiraju u svom osvrtu na procese terenskih istraživanja (Wiedemann 2015, 173-174). Prve Srejšovićeve izjave u dnevnim novinama govore u prilog tome u kojoj meri su skulpture imale epistemički delatni potencijal i u ovom domenu. On ih opisuje kao evidenciju koja će izmeniti naše razumevanje praistorije Evrope:

Ovi nalazi pomeraju u dalju prošlost početke jedne kulture i pokazuju da je vrlo rano, u VII ili najkasnije VI milenijumu pr.n.e, u Podunavlju postojala jedna civilizacija koja se po bogatstvu sadržaja može meriti sa svim istovremenim ranim kulturama na Bliskom istoku. A znamo da se ovo područje obično smatra za matično područje neolita Balkana, za kolevku cele kasnije evropske civilizacije! Upravo ovi novi nalazi od ogromnog su značaja ne samo za našu već i za svetsku arheološku i istorijsku nauku, jer će korenito izmeniti gotovo vekovnu predrasudu o hronološkom i kulturnom prioritetu ranih kultura u civilizaciji Srednjeg istoka u odnosu na Balkan i Evropu“ (Политика 17. август 1967).

Verovatno su se usled ovakvih kontekstualizacija i ponuđenih tumačenja rojili senzacionalistički naslovi poput *Đerdap menja istoriju sveta* (Вечерње новости 17. avgust 1967). Očito je medijsko izveštavanje do te mere izmaklo kontroli da je Đurđe Bošković, kao tadašnji upravnik Arheološkog instituta i član različitih komisija u okviru đerdapskih istraživanja, morao javno da reaguje, napisavši protestno pismo listu *Borba* (Борба 29. август 1968). U njemu prevashodno demantuje da je Lepenski Vir bio prepoznat kao značajno otkriće u svetu, ali ne u toj meri kod nas. Pored toga navedeni tekst otkriva nekoliko zanimljivih detalja o tadašnjem stanju u polju arheologije. Naime, u jednom kratkom delu Bošković kaže da je na samom početku bilo skeptičnosti u pogledu toga šta Lepenski Vir predstavlja, no da to samo govori u prilog izuzetnosti ove pojave koju je, kako autor sugeriše, Srejšović i objektivnim istraživanjima dokazao. Iako Bošković nastoji da pobije iznete tvrdnje, o otporu učesnika u polju u lokalnim kontekstima govorio je i Srejšović, pa čak pominje da su postojali pokušaji diskreditacije njega i njegove teorije u inostranstvu (Среjšовић 1995, 148; Среjšовић 1996 (1997)в, 37; Среjšовић 1996 (1999)а, 68-69). Razlozi takvih otpora mogu se pronaći u Burdijeovim tezama sučeljavanja u polju. Naime, on tvrdi da se prostor argumentacije u nekom polju odigrava između ortodoksije i heterodoksije. Prostor rasprava je određen okvirima *dokse*, kao principom prećutnih pretpostavki koje svi učesnici smatraju očiglednim i samorazumljivim. Pored usvojenih okvira rasprava koje nastaju na susretu tenzija heterodoksije i ortodoksije, postoje i dublje rasprave, cenzure i argumentacije „protiv“. One su manje vidljive, jer oblikuju samu prirodu rasprave i odnose se na osnove onoga šta je prihvaćeno kao legitimni predmet debate u tom polju (Bourdieu 1975, 34). Važno je naglasiti da u vreme istraživanja Lepenskog Vira, u arheologiji teza autohtonosti neolita, koju je Srejšović razvijao od otkrića, nije bila dominantna i prihvatljiva koncepcija. Shodno tome, otpori koji su se javljali nisu bili isključivo ličnog karaktera, već su nastajali usled odbrane temeljnih vrednosti

discipline. Možda je upravo to bio povod objavljivanja vlastitih tekstova na stranim jezicima, u cilju širenja ideja izvan Srbije, odnosno Jugoslavije (Srejić 1966; 1968; 1969b.; 1971a.; 1971c.; 1972a i tako dalje i v.prilog 7), dok se nakon sticanja formalnih zvanja i razliĉitih liĉnih i nauĉnih kapitala, od 1982. godine više fokusira na domaću javnost, objavljujući zapažene tekstove, kao i priloge o umetnosti Lepenskog Vira u okviru razliĉitih kataloga (Srejić 1985; Srejić and Babović 1986; Srejić 1990; 1992 (1990)).

Ako se vratimo Boškovićevom članku, u njemu nalazimo i informaciju da Srejić otpoĉinje svoj zadatak iskopavanja Lepenskog Vira kao saradnik Arheološkog instituta¹⁰⁷, potom, od 1968. godine, nastaje izmena u težištu rukovodstva. Kako to Bošković objašnjava u tekstu, budući da jedna od njegovih najbližih saradnica na terenu, Zagorka Letica, već istupa ispred Univerziteta, nadalje su se istraživanja vodila u saradnji sa Filozofskim fakultetom i Arheološkim institutom¹⁰⁸. Konkretan razlog ove logistiĉke promene nije obrazložen, ali je indikativno da izmena nastaje u godini nakon otkrića skulptura i znaĉajnog prisustva Dragoslava Srejića u razliĉitim stručnim i javnim časopisima. Stoga nova preraspodela moći, kako je i sam Bošković naziva, govori da znaĉaj i izuzetnost otkrića uslovljava nadmetanja u polju, te „kontrolu materijala“ i na međuinstitucionalnom nivou. Srejića ova previranja nisu obeshrabrila, te nastavlja sopstveni rad i informisanje javnosti o Lepenskom Viru. On to ne čini samo na poĉetku karijere i u vreme otkrivanja raznolikih nalaza, već prezentovanje suštinske slike o ovom praistorijskom fenomenu kontinuirano nastavlja sve do samog kraja svog radnog veka (Dnevnik 17. decembar 1995; Srejić 2001 (1996)).

Ali, važno je pomenuti da je Srejić od samog poĉetka imao strategiju komunikacije o nalazima ne samo kroz tekstove u okviru profesije, već i u nauĉno-popularnim časopisima. Na primer, on objavljuje tekstove u časopisima kao što su *Ilustrovane londonske vesti* (Illustrated London News) ili *Slike nauke* (Bild der Wissenschaft), ali i u drugim nauĉno-popularnim časopisima (Srejić 1969b, 12; Lazić i Nikolić 1997a, 74–77). Kada je Lepenski Vir u pitanju, autor to čini manje ili više paralelno dok piše u stručnim arheološkim časopisima za stranu stručnu publiku. Iako u istoriji arheologije nije neuobiĉajena praksa korišćenja javnih glasila za saopštavanje rezultata arheoloških istraživanja (v. Nikolić i Vuković 2008), u pogledu građenja znanja, Srejićeve strategije imaju konkretan delatni karakter. Burdije naglašava da je za legitimitet nauke potrebno izvesno javno prisustvo u određenim etapama proizvodnje znanja (Bourdieu 2014, 76)¹⁰⁹. Putem srodne teze, Marijan Somer (Marianne Sommer) u studiji o proizvodnji znanja u arheologiji, oslanjajući se na Fleka, sugerise da je saopštavanje nauĉnih rezultata u javnosti ključno za formiranje nauĉne činjenice (Somer 2015, 16–17). Ona naznaĉava da objavljivanje tekstova u nenauĉnim časopisima nije jednosmeran, već cikličan proces, jer se fenomeni iz nauĉne sfere i sadržaji prevode na opšti jezik popularnih tekstova, da bi se potom uvažen i prepoznat znaĉaj vratio u nauĉnu sferu. Na taj naĉin nauka utiĉe na javno mnjenje i oblikuje ga, a ono potom zauzvrat određuje percepciju nauĉnika u široj kulturnoj sferi. Dakle, Srejićevo nastojanje da svoje

¹⁰⁷ U kontekstu ĉerdpaskih istraživanja ovo nije neobiĉno budući da je Arheološki institut imao istaknutu poziciju u organizovanju i sprovođenju plana rada, te su mnogi arheolozi i arheološkinje bili angažovani kroz ovu ustanovu.

¹⁰⁸ Bošković dalje navodi da se ta saradnja ne tiĉe samo Lepenskog Vira, već i drugih lokaliteta, mada može se pretpostaviti da do promene dolazi usled razvoja situacije na Lepenskom Viru.

¹⁰⁹ Burdije u ovom sluĉaju govori o istorijskom kontekstu kada je šira javnost mogla da prisustvuje nauĉnim eksperimentima; te objašnjava prelazak iz privatne u javni sferu. Vrlo pojednostavljeno, zaključak je da nauka zahteva spoljnu validaciju i vidljivost u javnom prostoru.

nalaze ne objavljuje samo kroz naučne publikacije, činilo je da se njegovo akademsko sopstvo, kroz društveni autoritet, paralelno ili pravovremeno učvršćuje u obe sfere. Burdije, govoreći o oblasti umetnosti, pa i kulture, takođe izdvaja koncept društvenog identiteta intelektualnog proizvođača. On tvrdi da oni koji proizvode kulturu, zapravo proizvode stvarnost koristeći normativne, ali i performativne izraze kojima plasiraju sliku jedne društvene grupe (umetnik, pisac, intelektualac). Koristeći specifične delatne opise oni nastoje da „ubede u nešto“. Prema Burdijeu, oni imaju moć da svojim rečima i delima utiču na društvenu percepciju i verovanja, te kao takvi imaju „gotovo potpuni monopol nad proizvodnjom diskursa o društvenom svetu“ (Бурдије 2003a (1992), 87). Burdije, ipak, na ovom mestu govori o mnogo širem fenomenu, ali je suština principa slična: sredstvima komunikacije formira se poruka o jednoj viziji sveta, koja, poput povratne sprege, obezbeđuje određeni društveni profil osobe, u ovom slučaju naučnika, intelektualca koji saopštava otkriće o prošlosti. Ovom vrstom ritualizacije narativa ne utvrđuje se samo slika o prošlim vremenima, već i povezanost njegove ličnosti sa otkrićem, značajem osobenih nalaza i lokalitetom u širem diskurzivnom prostoru. Jedan od rezultata nastojanja da se izgradi društveni autoritet, kada je Lepenski Vir u pitanju, za Srejića se ogleda u njegovom uvrštavanju u publikaciju *Veliki arheolozi* (The Great Archaeologists). Publikacija obuhvata sva arheološka otkrića objavlјivana upravo u *Ilustrovanim londonskim vestima* (Bacon 1976).

7.1.3 Autoritet i otkriće. Procesi uspostavlјanja I

Aspekti „kontrole pristupa“ i osvajanja otkrića razotkrivaju se kroz Srejićev pisani opus i u polju arheološke nauke. Ako se pogleda njegov naučni angažman, moguće je uočiti određene strategije publikovanja koje reflektuju građenje neraskidive veze između Lepenskog Vira i njegovog akademskog sopstva. Naime, ukoliko se osvrnemo na najranije tekstove u *Arheološkim pregledima*, nailazimo na podatak da su se istraživanja na Lepenskom Viru sprovodila pod rukovodstvom Dragoslava Srejića i Zagorke Letice (Srejić 1966b). O tome postoji podatak iz terenskih dnevnika gde se navodi da je Srejić rukovodilac, a Letica saradnica (Vitezović 2023, 31). Usmerimo li pažnju potom na pisanu produkciju o Lepenskom Viru, tokom godina iskopavanja i kasnije videćemo uglavnom Srejićevo ime (v. prilog 7). Prvi zajednički rad predstavlјa tekst o Vlascu koji objavlјuju 1970. godine (Srejić i Letica 1970), a Letica samostalno nastupa iste godine, ali sa temom sahrana kasnijih perioda na Lepenskom Viru (Letica 1970). Međutim, nikada se ne pojavlјuje sa njim u kontekstu celovite interpretacije ove kulturne manifestacije, odnosno Lepenskog Vira (v. prilog 8). Na ovaj istraživački nesklad ukazuje i Selena Vitezović, baveći se profesionalnim radom Zagorke Letice. Jedan od mogućih razloga takve situacije može se potražiti u deceniji koja prethodi đerdapskim istraživanjima. Ona svoj radni angažman provodi na Filozofskom fakultetu u Beogradu, u Arheološkoj zbirci, ali možemo videti da Letičine obrazovne i profesionalne trajektorije uzmiču za par godina u odnosu na Srejića. U vreme kada Srejić dobija svoje prve pozicije u ovoj ustanovi (asistent), Letica počinje kao volonterka, da bi nekoliko godina kasnije dobila stalno zaposlenje, u vreme kada Srejić već predaje na Katedri za praistorijsku arheologiju. Međutim, oboje se susiču na doktorskim studijama, koje završavaju samo sa jednom godinom razlike (Царевић 2021, 14; Vitezović 2023, 27). Vitezović, takođe, iznosi podatak da je u to vreme Srejić imao dosta drugih obaveza, između ostalog i zbog rada na istovremenoj jugoslovensko-američkoj kampanji na Divostinu. Stoga, ističe autorka, Letica je u velikoj meri doprinela svakodnevnom rukovođenjem na Lepenskom Viru i ne bi trebalo zanemariti te njene doprinose (Vitezović 2023, 31–32). Dakle, od samog početka

iskopavanja Lepenskog Vira oboje imaju iste obrazovne kapitale u svojim profesionalnim resursima, ali ne i iste formalne, institucionalne pozicije. Ova, na početku suptilna ali značajna razlika u naučnim kapitalima, dovela je do profesionalne recepcije njihovog statusa.

Iako Lepenski Vir ostaje suvereno u „vlasništvu“ Srejšovićevog autoriteta, izvesno autorsko poravnavanje nastaje istraživanjima na Vlascu, budući da se Letica u tom kontekstu pominje kao rukovoditeljka iskopavanja zajedno sa Srejšovićem. Lepenskovirski istraživački dvojac prvu zajedničku publikaciju o ovom praistorijskom fenomenu ostvaruje kroz monografiju o Vlascu (Срејовић и Летица 1978a; 1978b). Vitezović kvalitet, i uopšte objavljivanje ovog dvotomnog dela, pripisuje Letici i ističe da je reč o najdetaljnije objavljenoj građi o praistorijskom lokalitetu u Đerdapu (Vitezović 2023, 33–34). U prilog tome da Srejšoviću nije bilo previše stalo da vezuje isključivo svoje ime za Vlasac, kroz prizmu otkrića govori izjava u uvodu prvog toma:

U pozno leto 1970. godine (...) geolog dr Jelena Marković-Marjanović otkrila je na obali Dunava, ispod profila terase Vlasac, nekoliko oblutaka sa tragovima okera i veći broj alatki od kamena, kosti i roga (Срејовић и Летица 1978a, 7).

Moguć uzrok tog stava vidljiv je u njegovim osvrtima mnogo godina kasnije. Prisećajući se istraživanja Lepenskog Vira, a zatim i Vlascu, ponovo pominje kako mu dr Jelena Marković-Marjanović javlja da je pronašla nešto što joj liči na Lepenski Vir. Srejšović navodi da on nije gubio vreme te je brzo preusmerio svoj istraživački fokus na terasu koju su zvali Vlasac (Срејовић, Драгослав 1996 (1999)б, 64). Malo dalje u tekstu izjavljuje:

Mi smo tu našli ponovo Lepenski Vir, ali sada bez ikakvih, kako da kažem, onih koji su upravo sumnjali da je tu nešto upalo, da se tu nešto pomešalo. To je bila situacija idealno čista i potvrdila ono što sam ja mislio o Lepenskom Viru (Срејовић 1996 (1999)б, 64) (naglasila autorka).

U tom smislu, gledano iz njegove perspektive, ovim terenskim radom on nije unosio saznanje novine, budući da su istraživanjima na Vlascu iznova otkrili već otkriveno: Lepenski Vir. Iz ugla filozofije nauka, Vlasac je bio, kako i Srejšović sam kaže, potvrda, a ne otkriće. Letica je iz tog razloga ovoga puta bila prihvatljiva koautorka monografije, jer, logikom Srejšovićevog rezonovanja, nije bilo otkrića koje je trebalo da se prisvoji i sačuva od drugih. Bez obzira na sve navedene podatke, postoji stav da je Letica, iako Srejšovićeva značajna saradnica, ostala u njegovoj senci, bar kada su u pitanju lepenskovirska istraživanja (Vitezović 2023, 36). Stanovište potvrđuju i informativni paneli u Centru za posetioce – Muzej Lepenski Vir, na kojima se u istorijatu istraživanja ne pominje njeno ime (v. poslednji odeljak u poglavlju o zaštiti i prezentaciji Lepenskog Vira).

7.1.4. Autoritet i otkriće. Procesi uspostavljanja II

No, ovo nije jedini put da se preispituje Srejšovićeva uloga pri istraživanju Lepenskog Vira. To je tema koja povremeno ispliva na površinu arheološkog folkloru, a odnosi se na pitanje ko je zaista otkrio Lepenski Vir. Reč je raspravi koja se neformalno može nazvati „otkrićem pre otkrića“. Ime koje se pominje u tom kontekstu je saradnik Arheološkog instituta, Obrad Kujović, a koji se našao usred Đerdapske klisure na radnom zadatku, kao član ekipe Dušanke Vučković-Todorović (Novosti, 5. januar 1979). On je u jednom trenutku, tačnije, 30. avgusta 1960. godine, zajedno sa arhitektom Ivicom Todorovićem dobio naređenje da rekognosciranje terena nastave na desnoj obali Dunava, uzvodno od Donjeg Milanovca.

U intervjuu koji je ovom prilikom dao za „Novosti“, Kujović uvažava Srejovićev naučni doprinos definisanja i obrade lepenkovirskih nalaza i, kako kaže, „slava pripada isključivo dr Srejoviću“. Zamera mu, s druge strane, što ni u jednom javnom obraćanju niti u knjizi ne „spominje one koji su otkrili Lepenski Vir“, naročito jer ga je, kako tvrdi, Srejović u jednom trenutku čak posetio kako bi saznao nešto više o lokalitetu (Новости, 5. januar 1979). Premisa na kojoj počiva izjava o neuvažavanju osoba koje su stvarno otkrile Lepenski Vir, zasniva se na tome da Srejović ne bi ni pronašao taj „drugi“ Lepenski Vir, da oni prvobitno nisu uneli nalazište na arheološku mapu Đerdapa. Nekoliko dana kasnije, za iste novine, Srejović daje intervju koji počinje izjavom: „Ja nisam otkrio arheološki lokalitet Lepenski Vir. Nikada ni u jednoj prilici tako nešto nisam tvrdio. Nikada ga nisam vezao za svoje ime. (...)“ (Новости 10. januar 1979). Pored izričitog stava, Srejović pominje još nekoliko ključnih elemenata diskusije. On iznosi gledište da je dobio samo neki lokalitet iz „bubnja“¹¹⁰. U razgovoru, takođe, naglašava da otkriće u nauci predstavlja kolektivni poduhvat, te da njegov prvobitni previd sa imenima nije nameran, već je izvestan, s obzirom na to da veliki broj ljudi i institucija učestvuje u naučnim poduhvatima. Intervju završava izjavom da ako prihvatimo takvo gledište, onda ni Obrad Kujović ni on nisu ti koji su otkrili Lepenski Vir. U daljoj razradi svog argumenta on se osvrće na kontekst kolektivnog u činu istraživanja i otkrivanja prošlosti. Kako navodi, on bi Kujoviću dodelio tu zaslugu da je ovaj samostalno i samoinicijativno otišao u rekognosciranje, a ne pod okriljem institucije. Međutim, nastavlja Srejović, vođen tom logikom morao bi da navede i druge ljude, poput Olge Simić i Ljubinke Subotić¹¹¹, njegove studentkinja, od kojih je prva otkrila kuću, a druga prvu skulpturu¹¹² na Lepenskom Viru. Da dodatno obesmisli premisu, Srejović navodi da bi onda trebalo navesti i radnika Stojana, kao i ime čika Žike, čije se imanje prostiralo na Lepenskom Viru, a koji je pominjao furune od kamena (ognjišta). Iako je ovaj odgovor imao nameru da relativizuje Kujovićev stav, Srejović u ovoj završnici iznosi nekoliko sržnih aspekata otkrića. Prvo gledište koje navodi, čitajući ga iz burdijeovske perspektive, odnosi se na značaj institucionalnih kapitala u definisanju otkrića. Njegov odgovor o tome da Kujović nije samostalno otišao na rekognosciranje sugerise da ustanova ispred koje se nastupa ima značaj u hijerarhiji pripisivanja otkrića. Po toj liniji, otvara se i element kolektivnog aspekta otkrića, u smislu da postoje i drugi akteri koji učestvuju u definisanju saznanja vrednih ostataka prošlosti. Najzad, on pominje i možda najvažniji deo diskusije o nosiocu otkrića. Iako navodi da su Olga Simić i Ljubinka Subotić (Babović) otkrile dva veoma važna elementa kulture Lepenskog Vira, otkriće je ipak pripisano Srejoviću. Met Edžvort govori o ovim aspektima u ključu hijerarhije odnosa na iskopavanjima. Autor ističe da se na terenu mogu izdvojiti dva tipa odnosa – horizontalni ili egalitarni, koji se odnose na razmene između kolega arheologa ili kolega kopača, a zatim i vertikalni, koji opisuje vezu osobe koja kopa i osobe koja rukovodi iskopavanjima (Edgeworth 2006 (1991), 130–131). Pomenute relacije se odnose na autorizovani oblik definisanja znanja na arheološkom lokalitetu, i još jedan oblik kontrole pristupa nalazima. U tom smislu, pojavljivanje materijalnih ostataka na lokalitetu nije dovoljan povod za definisanje čina otkrića, već je

¹¹⁰ Sličnu izjavu daje u kasnijem razgovoru, kada pominje da je on dobio Lepenski Vir kao „mrvice sa stola“. Na tom mestu takođe pominje da on nije otkrio Lepenski Vir jer je već bio upisan u arheološku kartu Srbije (Срејовић 1996 (1999)6, 61–62).

¹¹¹ Verovatno je reč o Ljubinki Babović.

¹¹² Sličan narativ se ponavlja i u slučaju otkrića nakita sa lokaliteta Šarkamen. U tekstu Srejović opisuje momenat kada dobija poziv putem kojeg mu je saopšteno da je otkriveno zlato, nakon čega daje instrukcije za dalje postupanje i nastavak istraživanja otkrivenog materijala (Срејовић, 1996 (1999)6, 70–71).

neophodno prepoznavanje koje nastaje na preseku materijalnih i konceptijskih domena (Edgeworth 2006 (1991), 155). I u tome se ogleda razlika u ulogama između Obrada Kujovića i Dragoslava Srejovića: jedan je otkrio i mapirao materijal kao fizičku pojavu u prostoru, povezujući ga sa poznatim periodima i praistorijskim manifestacijama, dok je drugi (Srejović) otkrio Lepenski Vir prepoznavanjem vrednosti specifičnog materijala, te definisanjem nove slike praistorije tog podneblja. O tome govore i njegove izjave da nam nešto nedostaje u sistemu poznavanja drevne Evrope. Segment osvrta na otkriće zaokružuje na sledeći način:

I ta moja radoznalost, ta, kako da kažem, nesaglasnost između onoga što mi znamo i onoga što je na terenu me je odlučilo da izaberem da kopam Lepenski Vir. Znači i tu je postojalo nešto više od slučaja i od sreće. Postojao je znači, još jedan, neki način nekoga razmišljanja. Jer, vidite, pokazaće se da ne samo da je na Lepenskom Viru otkriven onaj Lepenski Vir za koga nismo znali, koga sam ja otkrio (dakle tu je onaj nesporazum), ko je otkrio Lepenski Vir, a onaj koji su drugi otkrili, koga prosto nisu hteli, smatrajući da je beznačajan, pokazao se i on da je kudikamo značajniji, kudikamo atraktivniji nego mlađa neolitska naselja u Šumadiji ili Vojvodini (Cpejboŭh 1996 (1999)6, 62).

Dakle, sumirano, Obrad Kujović možda jeste prvi zabeležio lokaciju kao vrednu iskopavanja, Ljubinka Babović pronašla prvu skulpturu, ali ono što se smatra(lo) sržnom slikom Lepenskog Vira rezultat je epistemoloških rešenja koje je ponudio Srejović. Još konkretnije, Lepenski Vir je kao epistemološka novina u polju arheologije bio definisan i izdvojen od strane Dragoslava Srejovića preko nalaza skulptura. Setimo se, Flek to poredi sa konceptom: *Veni Vidi Vici* (Fleck 1979, 84). Dodatni razlog važnosti povezivanja otkrića i specifičnih nalaza sa pojedinačnim ličnostima proističe iz borbe za osvajanjem naučnih kapitala. Naime, Burdije tvrdi da u kontekstu naučne zajednice profesionalna validacija i izgradnja autoriteta zavise od originalnosti i vrednosti doprinosa članova. Shodno tome, dolazi do kapitalizacije autoriteta koji proizilazi iz otkrića, i osobe koja ga je otkrila, odnosno osobe koje je otkriće učinila poznatim i uspela da pokaže njegovu vrednost. Ako se više imena poveže sa otkrićem, prestiž individue se umanjuje (Bourdieu 1976, 10). Otuda je, možda, zasluga vezana za temu umetnosti, koja je u najvećoj meri obrađivala likovne aspekte skulptura, mogla da bude podeljena sa Ljubinkom Babović, jer su skulpture kroz aspekte otkrića već bile osvojene i prisvojene. Pored toga, iz perspektive teorije polja, kapitali Ljubinke Babović i njena pozicija na margini, ili čak izvan polja arheologije, bliže muzeološkom, nikada nisu mogli da budu pretnja Srejoviću u njegovom pozicioniranju u naučnom stvaranju. Ove razlike u moćima koje se mogu naslutiti na relaciji Srejović–Letica, Srejović–Kujović, kao i Srejović–Babović dotiču se gledišta na koje je upućivala Ana Birešev (Birešev 2007, 209). Naime, razmatrajući koncept *ilusio* u teoriji polja, autorka razlikuje sklonost ka igri od sposobnosti da se učestvuje u igri. U ovom konkretnom slučaju, govorimo o aspektu ovladavanja prezentacijom i komunikacijom rezultata, koje idu u korist osvajanja povoljne pozicije. Iako učesnici, vođeni konceptom *ilusio*, veruju da je vredno biti deo igre, njihovo učešće i prisustvo u polju je determinisano nadmetanjima i veštinama korišćenja, upotrebe i sticanja kapitala (Bourdieu 2014, 74).

Pored pitanja pripisivanja otkrića, diskusija otvara i pitanje povoljnog trenutka otkrivanja i plasiranja pronađenog. Kao što Latour sugerše, podjednako za moć otkrića i onoga koji vrši akt otkrivanja, vremenski aspekt u odnosu na druga istraživanja je od ključne važnosti za plasiranje novih saznanja u polju (Latour 2014, 85-86). U kojoj meri je trenutak plasiranja otkrića relevantan u nauci, možemo najbolje shvatiti ukoliko bismo videli naučnika ili naučnicu u momentu u kome shvataju da je neko upravo objavio zaključak istraživanja na kome su i oni paralelno radili (Bourdieu 1975, 21–22). U tom

smislu, ne treba izgubiti iz vida da kontekstu đerdapskih istraživanja i prostoru diskursa, pored lokaliteta Lepenski Vir, pripadaju i lokaliteti Padina i Hajdučka Vodenica, sa takođe izvanrednim nalazima. Možemo se onda s pravom zapitati zašto drugi lokaliteti koji su takođe imali izuzetne ostatke nisu imali istu naučnu i društvenu recepciju. Aspekti otkrića, pored unutrašnjih temporalnosti, za sebe vezuju i vremenitosti koje govore u pravcu nosioca i onoga ko polaže naučno pravo na otkriveno. Pored delatnog potencijala arheoloških nalaza, postoje i drugi faktori koji utiču na funkcionisanje povratne sprege i formulisanja slika o prošlosti. U ovom kontekstu se može videti značaj Srejševićih strategija komunikacija i plasiranja otkrića. Time se ne osvaja samo mogućnost povezivanja sa otkrićem, već se, u zavisnosti od toga kako se artikuliše situacija, stvara se i mogućnost da se diktira slika u polju (Bourdieu 2014, 78–79). Rezultat takvih nadmetanja stvara mogućnost da osoba postane utemeljivač diskursa. Još važnije, Fuko sugerise da ne treba izgubiti iz vida da diskurs nije nešto što se putem borbi manifestuje u tekstu kroz različite oblike dominacije. Naprotiv, „ (...) on je ono šta se i čime se bori. Diskurs je moć koju treba zadobiti“ (Fuko 2019, 10). Zato je Srejšević nastojao da što pre objavi prvu interpretaciju i celovito tumačenje nalaza i pre nego što je istraživanje sasvim bilo završeno. U kojoj meri je bio siguran u svojoj nameri – na to dodatno ukazuje i spisak bibliografije, koji u velikoj meri ne izlistava studije i zaključke na koje ponekada referiše u tekstu (iako vrlo oskudno). Na tom mestu, on zapravo samo citira sebe, i to iz raznorodnih vrsti građe, obuhvatajući i naučno-popularne tekstove poput onih iz *Ilustrovanih londonskih vesti*. Drugi citirani autori ne predstavljaju arheološke relevantne izvore za ovu vrstu publikacije.

7.1.5. Osvajanje autoriteta. Narativ otkrića

Podsetimo se, u nešto širem smislu, o kontroli pristupa materijalu, govorio je i Milorad Surep, ali na nivou odnosa između polja, odnosno o relacijama moći između zaštite i arheologije (v. odeljak o autoritetu). Međutim, u procesu građenja znanja, pitanje kontrole pristupa, odnosno prava prvenstva, ima dalekosežnije posledice koje prevazilaze samo specifičan period u vremenu, na primer vreme kada se lokalitet iskopava. Osoba kroz rukovodeće pozicije na terenu na kome se odigralo značajno otkriće, kroz princip direktnog pristupa nalazištu i materijalu, trajno ostaje vezana za ime specifičnog lokaliteta i opstaje kao disciplinarna istorija. U nešto suptilnijem obliku, ideju iznosi i Nikola Tasić. Autor rad o gvođenodopskoj nekropoli otpočinje rečima:

Čest je slučaj u arheologiji da se neko značajno nalazište identifikuje sa njegovim istraživačem i obratno, pri pomenu imena istraživača asociramo na nalazište. Tako, kad se pomene Troja misli se na Šlimana, kada se pomene Evans zamišljamo Knosos, a kod nas su to Vasić i Vinča, Grbić i Starčevo, Gavela i Židovar ili Srejšević i Lepenski Vir (Tasić 1994, 9).

Iako se on u radu ne bavi kritičkom istorijom discipline, ipak se ovim uvodom dotiče važnog aspekta koji se odnosi na značaj rukovodeće pozicije na iskopavanjima. Nekoliko decenija kasnije, Aleksandar Bandović se u jednom drugom kontekstu osvrće na ovaj citat, pravilno primećujući da su u istoriji discipline imena lokaliteta i imena arheologa neraskidivo povezane. On smatra da se praksom sažimanja ova dva entiteta u jedan, formira „arheološki folklor“, osobena niša istorije discipline koja epistemičke objekte (lokalitete, nalaze ili interpretacije) povezuje sa istaknutim ličnostima (Bandović 2019b, 864). Navedena praksa utiče na formiranje čvrste trodelne baze teren-otkrića-autoritet, ključne u procesima proizvodnje i učvršćivanja interpretacija prošlosti, ali i

autoriteta onih koji ih stvaraju (v. Палавестра 2011a, 144, Palavestra 2013, 686, Pruitt 2011). Videli smo da značaj nalaza i lokaliteta, te pravovremenost plasiranja otkrića doprinose uspostavljanju čvrste veze autoriteta, arheoloških materijalnosti, koncepta otkrića i terena. Ali to nisu jedine značajke koje mogu da govore u prilog trajanja tog postojanog odnosa. Bandović i u tom smislu pruža zanimljivo zapažanje, nudeći rešenje kroz fenomen sakralizacije prošlosti. Naime, koncept na koji nam autor skreće pažnju proističe iz navoda grčkog arheologa Janisa Hamilakisa, koji govori o mitologizaciji i mistifikaciji otkrića prošlosti. Hamilakis tvrdi da princip mistifikacije počiva na stanovištu da osoba koja istražuje prošlost, putem šamanskih sposobnosti i intuitivnih skokova zaključivanja, dolazi do otkrića. Bandović daje baš primer Srejića koji u svojim osvrtima iznosi nekoliko zanimljivih anegdota, poput one da je skulptura nazvana „Adam“ iskopana na njegov rođendan, ili san o Lepencima koji izlaze iz vode, a tome se mogu pridodati i neki osvrti na istraživanja Gamzigrada (Bandović 2013, 857–858; Срејовић, 1996 (1999)a, 33–34; 44). Dakle, ritualizacija kao sredstvo za učvršćivanje sopstvene pozicije u naučnoj oblasti ne odigrava se samo kroz direktan kontakt sa lokalitetom i sa materijalnim ostacima. Putem sakralizacije prošlosti, osvajanje otkrića prenosi se sa prostora terena u polje narativnih modela i anegdotalnih istorija discipline. Ipak, treba naglasiti da su u pitanju kasniji Srejićevi osvrti, dok je u ranim izjavama pak nastojao da zadrži racionalan pristup, izrazito odbacujući bilo koje navode koji bi mogli biti povezani sa mistifikacijom njegovih istraživanja Lepenskog Vira:

Nema nikakve misterije oko otkrića Lepenskog vira. Niti sam „plivajući Dunavom slučajno ugledao ostatke drevnog naselja“, kako je napisao jedan vaš kolega, niti mi se „u snu usnio čudan san da ću ovde, u Đerdapskoj klisuri, naći lepensko naselje“ kako je rekao drugi, niti sam „sasvim slučajno čepkajući naleteo na arheološku bombu“, kako je naveo treći. Jednostavno, mi, arheolozi, znali smo da se na ovom mestu, 15 kilometara uzvodno od Donjeg Milanovca, nalaze ostaci jednog naselja starčevačke kulture i ja sam dobio zadatak da ga ispitam. A kada smo počeli da ga istražujemo ukazalo se jedno starije naselje koje smo sada, prema viru u Dunavu, nazvali Lepenski vir (Borba, 24. август 1968).

Iako nije tačno poznat razlog ovako jasnih i direktnih razvejanja bilo kojih pompeznih pokušaja mitologizacije otkrivanja prošlosti, očito je da Srejić u vreme terenskih kampanja ima izrazit otpor prema takvim narativima. Moguće je da taj stav odražava lični oprez zbog različitih drugih objava koje su izlazile u dnevnoj štampi o lokalnoj recepciji Lepenskog Vira (v. Borba 29.08.1968) ili zbog težnje da održi profesionalni i naučni profil istraživača u vreme kada je realno bio tek na početku svoje profesionalne karijere. Ne treba izgubiti iz vida da je u pitanju godina neposredno nakon otkrića skulptura. Uz pristup nalazu takvog značaja i delatnog potencijala, nije bilo potrebe za oslanjanjem na senzacionalizaciju otkrića.

Tragove drugačijih tumačenja o otkriću možemo pronaći u njegovim kasnijim osvrtima na istraživanja Lepenskog Vira. U njima ističe značaj nalazišta, poredeći ga sa velikim svetskim otkrićima:

Rekao bih da se ono može meriti samo sa Evansovim otkrićem minojske civilizacije na Kritu, negde u prvim godinama dvadesetog veka, sa otkrićem Tutankamonove grobnice 1922. godine ili sa otkrićem koje je engleski arheolog Džejms Melart učinio u Anadoliji u Čatal Hijiku (...) (Срејовић 1996 (1997)в).

No, ovaj princip nadilazi priče o Lepenskom Viru, te se u ovom slučaju *ritualnost* manifestuje kroz perpetuiranje autobiografskih narativa otkrivanja prošlosti. Ono što posebno izdvaja Srejića u pogledu građenja i održavanja autoriteta nakon iskopavanja,

jeste to što je čin ritualizacije narativa o prošlosti usavršio do nivoa ličnog modela. Radi dobijanja šire slike, korisno je razmotriti neke od Sreјovićevih osvrta na druga značajna istraživanja u njegovoj arheološkoј kariјeri. Kao važna, on izdvaja otkrića na Gamzigradu i na Šarkamenu (Срејовић 1996 (1999)б). Zanimljivo je приметити да u сећањима na procese iskopavanja pomenutih lokaliteta Sreјović tvori gotovo slične elemente narativa otkrivanja prošlosti. Neki od ponavljajućih motiva tiču se toga da je uvek neko drugi pre njega na istom mestu ispitivao ostatke, ali nisu videli i pronikli u „onu pravu istinu“ prošlosti na tom lokalitetu. Zatim, skoro po pravilu postoji neki zaplet koji se odnosi na pronalazak ključne evidencije koja budi istraživačku maštu arheologa, zbog koje on nadalje određuje pravac terenskih istraživanja, i najzad neočekivani preokret, nalaz koji menja epistemičku sliku lokaliteta i istraživane prošlosti (Срејовић 1996 (1999)б, 62–63, 64–65, 67–71; Срејовић 1996 (1999)а, 30–40, 44–46, 111, 113, 131–132, 138;). Bitno je naznačiti da se, u poređenju sa današnjim tehnološkim mogućnostima ispitivanja lokaliteta, radi o vremenu u kojem su metodološka istraživanja bila drugačija. U tom smislu, postojalo je dosta prostora za nepredvidivosti, i samim tim iznenadne preokrete u radu. Međutim, to ne umanjuje Sreјovićev stil i karakter narativne iteracije koju on stvara povodom otkrića koje je smatrao značajnim u svoјој kariјeri. Pored istovetnosti o otkrivanju prošlosti, neizostavno je pomenuti da su artefakti umetničkog i estetskog karaktera predstavljali nalaze koji su unosili značajan epistemološki preokret. Na primer, u narativnim osvrtima na iskopavanja na Gamzigradu i Šarkamenu, takođe se mogu se susresti isti motivi skulptura ili nakita koje su istraživača dovele do otkrivanja autentične prošlosti tog mesta (Срејовић 1996 (1999)а, 31–32, 34 132, 135; (1996) 2006б). Da to nije bila samo slučajnost, već deo istraživačkog habitusa, govore i drugi primeri na koje se osvrće u razgovorima o svoјој kariјeri. Tako on pominje da je oduvek imao priliku da istražuje izuzetne primerke prošlosti. Pre Lepenskog Vira, pisao je arheološke radove o nalazima koji su, kako tvrdi, imali izrazito veliku umetničku vrednost, kao što je nalaz bronzanog portreta vizantijske carice iz Balajna ili figura Herakla (Срејовић 1959; Срејовић и Симовић 1959; Срејовић 1996 (1999)а, 29; Ostavština za budućnost 1994, 16–19’.) Kao što se može приметити, u oba slučaja reč je o skulpturama. Radi poređenja, Sreјović je istraživao paleolitska nalazišta na tlu Srbije i Crne Gore, koja su bila značajni pionirski poduhvati ispitivanja ovog perioda praistorije u kontekstu srpske arheologije. Time je trasirao put za razvoj jedne nove grane na polju arheologije u regionu (Михаиловић 1998 (1997), 39). Međutim, u njegovom koordinatnom sistemu, ovi poduhvati nisu zauzimali tako impresivna mesta u osvrtima na vlastitu kariјeru i značajna arheološka postignuća.

No, svi ovi narativi ne služe samo za plasiranje i učvršćivanje statusa otkrića na polju nauke. Iako je Sreјović u intervjuima o otkrićima u arheologiji umeo da govori u kolektivnom smislu, te da naznačava da istraživanje ne može biti isključivo vezano za njegovu ličnost, kada su u pitanju ovi, za njega ključni lokaliteti, insistirao je na elementima sakralizacije minulih perioda (Borske novosti 12. 9. 1990). Stvarajući slike prošlosti, arheolozi ne stvaraju samo budućnost arheoloških predmeta, već i svoje legatе, odnosno buduće sebe (Hutchings and La Salle 2019, 1658). Stanovište nedvosmisleno ilustruje Sreјovićeva izjava o Gamzigradu. Upitan da li je njegovo trajanje povezano sa trajanjem Gamzigrada, on odgovara: „Razume se. U ovom pitanju¹¹³ se kriје moja želja: ako sam sve dobro uradio u Gamzigradu, da ja i sada sa njim i dalje trajem“ (Срејовић 1996 (1999)а, 116). Iako se odgovor ne odnosi na Lepenski Vir, u osnovi demonstrira

¹¹³ Odnosi se na prethodno postavljeno pitanje u intervjuu. Ildi Ivanji pita Sreјovića šta bi ga Galerije pitao da se sretnu. Umesto odgovora, Sreјović je uzvratio pitanjima koje bi on Galeriju postavio u slučaju susreta. Pitanja se mahom odnose na to kako Galerije gleda na Sreјovićev rad i interpretaciju Gamzigrada.

princip formiranja arheološke folkloristike i sopstvenih intelektualnih legata. Narativna tradicija na relaciji značajno otkriće i vodeća pozicija na iskopavanjima, dakle, (p)ostaje ključ za uspostavljanje, ali i održavanje autoriteta i „kontrole pristupa“ nad nalazištem i nakon terenskih istraživanja. Ako na ovom mestu sakupimo sve prethodno iznete značajke odnosa materijalnosti, autoriteta i lokaliteta (terena), otkriće u arheologiji dobija još jednu dimenziju. Kroz prizmu vremenitosti otkrića (T+1), momenat prevođenja nepoznatog (*it*) u nešto novo (*that*) definiše samo vremenski reper arheološke evidencije, ali vezujući za sebe i vlastitog otkrivača. U slučajevima kao što je onaj sa Lepenskim Virom, kada otkriće postane deo ličnog individualnog narativa, ono dobija još jednu vremenitost (T+2). Legat otkrića tako nije više samo predmet ili nalazište, već i intelektualno sopstvo osobe koja ga prepoznaje, izdvaja i plasira iz mnoštva materijalnih ostataka. Otkrićem se ne reformiše samo vremenitost upolju kroz nalaze, već i kroz individue sa kojima se otkriće povezuje.

7.1.6 Autoritet i otkriće. Naučni kapitali

Do sada smo imali priliku da detaljnije razmotrimo specifične kontekste osvajanja i prisvajanja otkrića, kroz individualne strategije na arheološkom polju. No, kao što je Srejić istakao u članku kojim reaguje na Kujovićeve stavove, otkriće je kolektivno postignuće, a akt zaključivanja u nauci je oblik društvene aktivnosti, koji se nikada ne može svesti samo na jednu osobu. Stoga, aspekte je značajno sagledati iz ugla socijalne epistemologije, odnosno, bitno je razmotriti disciplinarni i lični habitus koji su doprineli ovakvom toku definisanja otkrića na Lepenskom Viru. Pitanje kako i zašto je samo Dragoslav Srejić postao izdvojena figura – ima veze i sa različitim oblicima kapitala koji se on posedovao, osvajao i gradio. Jedan vid kapitala proisticao je iz izvrsnosti i značaja samog lokaliteta i pokretnih nalaza. S druge strane, postoje aspekti naučnih, simboličkih i društvenih kapitala koji podrazumevaju aspekte validacije i priznanja otkrivenog od strane relevantnih učesnika u polju.

Epistemološki gledano, aspekti otkrića predstavljaju unošenje izvesnih saznavnih novina u polje istraživanja. Međutim, Fleck nas podseća na nestalnost činjenica i na to da njihova percepcija zavisi od kolektiva mišljenja. Prostor otkrića, u tom smislu, samo je jedna prilika da se redefiniše pogled na stvari unutar kolektiva (Fleck 1979, 102). Stoga, jedan od oblika potvrde vrednosti i značaja otkrića je način na koji drugi, relevantni autoriteti govore o njemu. Učesnici zajednice postaju svedoci, čineći kolektiv mišljenja koji doprinosi građenju epistemskog autoriteta kroz ukazivanje poverenja u ispravnost suda i kompetenciju kolege (v. Fleck 1979, 98–99). O tome govori i Burdije koji naznačava da se validacija i prepoznavanje ostvarenog u naučnom istraživanju odigrava samo među jednakima ili onima koji zauzimaju povoljnije pozicije od nas samih (Bourdieu and Wacquant 1992, 70–71; Bourdieu 2014, 71). Dodatno, prepoznavanje značaja i mesta arheološkog istraživanja u široj naučnoj zajednici obezbeđuje prostor za formiranje, postojanje i stalno prisustvo arheologa, lokaliteta i discipline, na različitim lokacijama. Ovakvo priznavanje i mreža podrške naročito su važni za mlade arheologe koji se tek etabliiraju (Tomášková 2011, 222), naročito ako se uzme u obzir gledište da se simboličke borbe na naučnom polju odvijaju mobilisanjem odgovarajućih akumuliranih naučnih resursa, te da naučne revolucije mogu samo da pokreću oni „naučno najbogatiji“ (Bourdieu 2011, 26–27). Budući da je u vreme otkrića Srejić na početku svoje karijere, i bez osvojenih formalnih kapitala, put plasiranja otkrića i relevantnosti nalaza Lepenskog Vira nije tekao bez poteškoća. No valja imati na umu da u kontekstu istraživanja u Đerdapu niko nije mogao da parira Srejiću, jer je on posedovao društvene oblike

kapitala koje je mogao da uposli na način na koji drugi nisu. Pre svega, reč je o osobi koja je imala ključnu ulogu u promociji i isticanju važnosti nalaza sa ovog lokaliteta, a specifično skulptura. Reč je o Lazaru Trifunoviću. Vesna Kruljac tvrdi da je Srejić često isticao: „Ja sam pronašao Lepenski Vir, ali ga je zapravo Lazar lansirao u svet“ (Kruljac 2016, 164). Milka Čanak Medić, s druge strane, pominje da je Lepenski Vir spašen i prepoznat kao značajan isprva na inicijativu Lazara Trifunovića (up. Јевтић 2011, 631). Insistiranje na njegovom doprinosu u ovom kontekstu nije slučajno, imajući u vidu stavove koje je iznosio o lokalitetu i o đerdapskim istraživanjima:

Nama je prosto bilo potrebno jedno takvo senzacionalno, spektakularno i vrhunsko otkriće i ja sam znao kada sam ih prvi put video da je sudbina đerdapskih radova pozitivno rešena (Трифуновић 1984, 2).

U ovoj izjavi vidimo i stepen lične investiranosti i ushićenja koji nadilazi samo formalne pozicije. Proces tumačenja fizičkih ostataka prošlosti u arheologiji nije individualni poduhvat, već rezultat neprekidnih diskusija i pregovaranja unutar timova. U pitanju je proces naročito vidljiv na arheološkim terenima, gde ovaj oblik socijalnih transakcija utiče na interpretacije raznorodnih predmeta koji se pojavljuju na iskopavanjima (Edgeworth 2006 (1991), 112). U tom pogledu, Trifunović je ovde imao dvojaku ulogu. S jedne strane, on je imao snažan legitimni autoritet koji proističe iz njegove izvršne pozicije u Đerdapskoj republičkoj komisiji. Njegov autoritet u projektu Đerdap I, međutim, dodatno je osnažen ekspertizom u istoriji umetnosti i ostvarenim profesionalnim uspesima. Trifunović se, pored toga što je imao operativne i izvršne pozicije, sa Srejićem slagao u pogledu jedinstvenosti nalaza, izvanrednosti skulptura i ostataka arhitekture. On se nije kolebao da u javnost plasira vest o ovim otkrićima, organizuje izložbu, pokrene inicijativu za osnivanje muzeja na novoj lokaciji (Kruljac 2016. 163–165.). Shodno tome, može se pretpostaviti da je Lazar Trifunović, u ključnom trenutku, kroz svoj angažman doprineo ne samo uvećanju značaja Lepenskog Vira, već i društvenih i naučnih kapitala Dragoslava Srejića. Zato arheološka iskopavanja treba posmatrati kao performans, seriju socijalnih obrazaca, načinjenu poput koreografije koja nema za cilj samo uspešno izvođenje samog čina iskopavanja, već i učvršćivanje društvenih veza na terenu (Rose-Greenland 2013, 274). Da je on za Srejića bio mnogo više od kolege koji mu je pružao podršku na projektu – uverava nas Ivana Živaljević. Autorka nam razotkriva da je Srejić preko brata Lazara Trifunovića, Dragana Trifunovića, došao u susret sa informacijama o Alasovom delu, na osnovu koga je donosio važne zaključke o migratornim jesetrovkama u Đerdapu (Живаљевић 2019, 90). Razlog takvog bliskog odnosa može biti činjenica da njihova međusobna upućenost i karijerna preplitanja ne počinju istraživanjima na Đerdapu, već sežu dosta ranije kroz srodne generacijske habituse.

Iako je čvrsta veza Srejić, Trifunović i Lepenski Vir već postala opšte mesto referisanja u istoriji ovih odnosa, treba skrenuti pažnju na mogućnost njihovih ranijih profesionalnih, obrazovnih, pa i sazajnih upućenosti i pre Lepenskog Vira. Njihov odnos se može posmatrati kroz koncept *nevidljivih koledža*, koji opisuje neformalne profesionalne odnose između individua, ponekad i sa različitim stavovima, ali koji dele iste interese, formirajući poslovne veze, razmene ideja i ostvaruju međusobnu podršku. Takvi odnosi predstavljaju i nevidljiva čvorišta moći, koja se ponekad, kao što je slučaj kod Srejića i Trifunovića, realizuju u formalnim oblicima saradnje (Díaz-Andreu 2007, 30; 42). Ako pogledamo njihove obrazovne istorije i prve korake u karijeri, može se videti da je reč skoro o dva vršnjaka, međutim, njihove karijere i pozicije u trenutku otkrića na

Lepenskom Viru ukazuju na značajno različite naučne i društvene kapitale. S početka, njihove putanje su bile bliskije. U vreme kad Srejović diplomira na fakultetu (1954) s temom: *Odnos i razvoj slikarstva i plastike u grčkoj umetnosti VI, V i IV veka*, Trifunović je već angažovan u Biblioteci grupe za istoriju umetnosti (1953), a diplomira godinu dana nakon Srejovića, sa temom: *Problemi razvoja evropske skulpture*. Srejović već naredne godine dobija prvu poziciju na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Beogradu (Круљац 2009, 17; Царевић 2021, 14).

Iako Srejović uspeva rano da ostvari dosta plodnu karijeru, sa aspekta naučnih kapitala, u poređenju sa Trifunovićevim imao je poziciju koja je delatno bila skromnija i svedenija. Naime, njemu je Vasić, iako u penziji, ali kao neko ko je još uvek imao uticaja, pronašao mesto na fakultetu, kao profesora srednje škole dodeljen na rad fakultetu. Srejović ističe da je isprva radio u „tom nekom čudnom zvanju“ koje danas više ne postoji, i da je pre nego što je dobio mesto asistenta, 1958. godine, dosta dugo delao sa te osnovne pozicije. Čak i kada je dobio zvanje asistenta, Srejović tvrdi da Branko Gavella nije puno mario za njega, što je njemu davalo ličnog manevarskog prostora da organizuje predavanja i svoj rad onako kako je želeo. Ako situaciju posmatramo s aspekta autoriteta, stvarajući svoje akademsko sopstvo, Srejović na intelektualnom horizontu u tom trenutku nije imao nikog drugog do figuru Vasića. U tom kontekstu on pominje da je nailazio na dosta skepse u arheološkim krugovima zbog svoje upućenosti na oca osnivača discipline, dok je podrška i validacija dolazila od istoričara umetnosti, istoričara i klasičnih filologa (Srejović 1995, 146–147). Setimo se, na primer, da je jedina profesionalna domaća recenzija njegove prve knjige o Lepenskom Viru, iako svedena, došla od istoričara. Srejović u ovom tekstu još i dodaje da takva vrsta podrške koja dolazi izvan arheološkog polja, proizilazi iz činjenice da su njegovi tekstovi metodološki bili sličniji onima iz istorije umetnosti i istorije (Срејовић 1995, 147). U vreme kada se odvijaju prvi pedagoški koraci za Srejovića, Trifunović se takođe nalazi na poziciji asistenta (1957). Iako i dalje paralelno obitavaju u istoj ustanovi, njihove profesionalne trajektorije se račvaju hronološki i sadržinski. Trifunović doktorira četiri godine pre Srejovića¹¹⁴, a pored toga i vrše međusobnu „zamenu“ tematskih opredeljenja, pa se Trifunović sada fokusira na slikarstvo, a Srejović na skulpture (Круљац 2009, 23; Царевић 2021, 14). Njihove profesionalne upućenosti mogu se videti i kroz rane tekstove, skoro istovremeno objavljivane u avangardnom jugoslovenskom književnom časopisu *Delo* (Trifunović 1956a; 1956b prema Круљац 2009, 31; Srejović 1957; 1959).

Ako je Filozofski fakultet bio mogući prostor građenja i razmene njihovih intelektualnih kapitala, period nakon odbrane doktorskih disertacija obuhvata prelomne godine, kada se njihovi naučni i simbolički kapitali razmiču. Na primer, Lidija Merenik tvrdi da je Trifunović, u godinama nakon doktorata, veoma brzo uspeo da domen moderne umetnosti osamostali i izdvoji kao zasebnu naučnu oblast, da bi se već 1966. godine pojavio istoimeni predmet na Odeljenju za istoriju umetnosti (Мереник 2005, 5). Pri tome treba imati na umu da je on kao mladi profesionalac, doktor nauka i docent Filozofskog Fakulteta, već 1962. godine bio postavljen na mesto upravnika Narodnog muzeja. Njegov profesionalni angažman u ovoj ustanovi je u velikoj meri obeležio muzejsku delatnost i način sagledavanja i prezentacije kulturnih dobara uopšte, ali i arheološke prošlosti (Cvjetičanin 2015). Na poziciji ostaje do 1968. godine, kada se vraća na fakultet, na novoosnovani Seminar za istoriju moderne umetnosti (Круљац 2009, 97). S

¹¹⁴ Lazar Trifunović (1929–1983) doktorira 1960. godine, a Dragoslav Srejović (1931–1996), to čini četiri godine kasnije (Круљац 2009, 23; Царевић 2021, 14)

druge strane, Sreјović, iako je takođe imao profesionalno plodnu kariјeru u arheologiji, u smislu rada i angažmana na iskopavanјima i na fakultetu, izmicao je društvenom identitetu u onoj meri u kojoj ga je Trifunović zadobio svojim profesionalnim i јavnim angažmanom u kulturi. Konačni efekti ovih paralelnih, možda i isprepletanih, a različitih putanja, sustiču se na Lepenskom Viru.

Pored obrazovne i profesionalnih isprepletanosti, Trifunović i Sreјović su imali još јednu potku na kojoj su mogli da izniknu njihovi susreti u zajedničkoј naučnoј oblasti: okrenutost umetnosti. Iako nije upitno da je Lazar Trifunović imao velikog uticaja na oјačavanje i plasiranje značaja nalaza sa Lepenskog Vira, a osobeno skulptura, uporišta njegovog autoriteta te naučnih i društvenih kapitala koje je mobilisao u kontekstu đerdapskih istraživanja, imali su svoje težište u istorijsko-umetničkom diskursu. Da je Sreјovićev odnos prema tumačenјu prošlosti sadržao komponentu umetničkog govora gledišta koja je iznosio i u drugim tekstovima. U јednom od izvora poručuje da je arheologiju uvek razumeo kao „približavanje umetnosti“, te da za njega najviši oblici tumačenja čoveka i prošlosti dolaze najpre iz književnosti i umetnosti, pre nego iz arheologije. Za Sreјovića je to nedvosmisleno značilo da prošlost treba sagledavati „na umetnički naćin“ (Sreјović, 1996 (1997)a, 45; Sreјović 1996 (1999)a, 97; 99–100). Epistemološka pomešanost arheološke perspektive i umetnosti, kroz efekte lićnih, obrazovnih i društvenih habitusa mogu se nazreti i pregledom Sreјovićeve bibliografije. Njegova strategija objavljivanja tekstova, iako dominantno ukotvlјena u arheološko polje, prošarana je prilozima u drugim domenima raznorodnih humanistićkih tema, najpre istorije umetnosti, filozofije, etnologije/antropologije (v. Лазић и Николић 1997a, 74–77), što je ostao njegov manir akademskog rada do samog kraja. Ilustrativni primeri su pomenuti tekstovi u časopisu *Delo*, kao i teme diplomskog i doktorskog rada. Zanimljivo je pomenuti da između dve arheološke knjige o praistoriji, koje pišu dve takođe znaćajne figure u istoriji srpske arheologije (Gavela 1956; Гаращанин 1973), Sreјović im se takođe pridruжује publikacijom. Međutim, njegova nosi naziv *Praistorija*, sa podnaslov *Mala istorija umetnosti* (Sreјović 1967)¹¹⁵. Pored nje, par godina kasnije objavljuje i monografiju *Muzeji Jugoslavije* (Sreјović 1973). Kad je Lepenski Vir u pitanju, isticanje umetnićkog aspekta skulptura se odslikava i kroz pojedine diskurzivne odluke vidljive u naslovima prevoda prve knjige na engleski jezik *Evropska prva monumentalna skulptura: nova otkrića na Lepenskom Viru* (*Europe's first monumental sculpture: new discoveries at Lepenski Vir*) (Sreјović 1972) ili kataloga izdatog za nemaćko trţište *Lepenski Vir: koncepcija čoveka rane evropske kulture* (*Lepenski Vir: Menschenbilder einer frühen europäischen Kultur*) (Sreјović i Babović 1981).

Usko posmatrano kroz perspektive otkrića, potrebno je sagledati i nešto šire kontekste istorije naućne oblasti. Naime, arheologija i istorija umetnosti imaju јednu dugu istoriju naućne upućenosti kroz zajednićke nastavne programe na Filozofskom fakultetu (Милинковић 1998; Драгојевић 2011). Obim delovanja odeljenja za istoriju umetnosti ne zaustavlja se na samo nastavnim zadacima, već pored obrazovne delatnosti i pripreme osoba zainteresovanih za arheološku problematiku, ponekada vrši i direktna istraživanja na arheološkom terenu (Бошковић 1983, 43). Na kraju kraјeva, ne treba zanemariti činjenicu da je upravo Bošković, koji je imao snaћnu istorijsko-umetnićku orijentaciju, bio direktor Arheološkog instituta (Драгојевић 2011, 491–493).

No, razmena je bila dvosmernog karaktera. Kao što je arheologija bila izloћena istorijsko-umetnićkom pogledu na prošlost, tako je i istorija umetnosti bila izloћena

¹¹⁵ Citat prema osnovnoj literaturi

arheološkim uplivima (Драгојевић 2011; Драгојевић 2013). О овој isprepletanosti govori Predrag Dragojević, posebno ističući ulogu Miloja Vasića, koji je reaktiviran iz penzije nakon rata, te predaje studentima arheologije i istorije umetnosti (Драгојевић 2011, 494). Dragojević navodi da je Vasić nastojao da poduči studente tome da je umetnost protkana aspektima religije i odraz razvoja civilizacije, te da je umetnost tumačio kao predmet istraživanja arheologije. Još preciznije, Mira Ružić u studiji o odnosu istorije umetnosti i arheologije, izdvaja suštinu njegovih konceptualnih ciljeva u nastavnom programu:

Izlažu se pisani i materijalni kulturni izvori na polju celokupnog duhovnog i materijalnog ljudskog života, i to arhitekture, skulpture, slikarstva, umetničkih zanata, oruđa i oružja, keramike, toreutike, industrije, kovanje novca itd. U ovu oblast ulazi još religija, mitologija, kultovi, rituali i folklor ukoliko su u vezi s očuvanim spomenicima koji se proučavaju (...)(Ружић 2013, 337).

Kako će se ispostaviti, upravo ovaj misaoni okvir će biti snažna osnova za mnoga Srejićeva tumačenja Lepenskog Vira, ali i prošlosti uopšte.

7.2 Konceptualni most. Lepenski Vir u interpretacijama Dragoslava Srejića

*Svaki naučnik je u mnogo čemu usamljenik,
ne zbog toga što bi to bio po svaku cenu, nego što u svet
njegovih ideja teško ulazi druga ličnost,
i on nerado o tom svetu ideja govori
s drugim ljudima¹¹⁶.*
Dragoslav Srejić

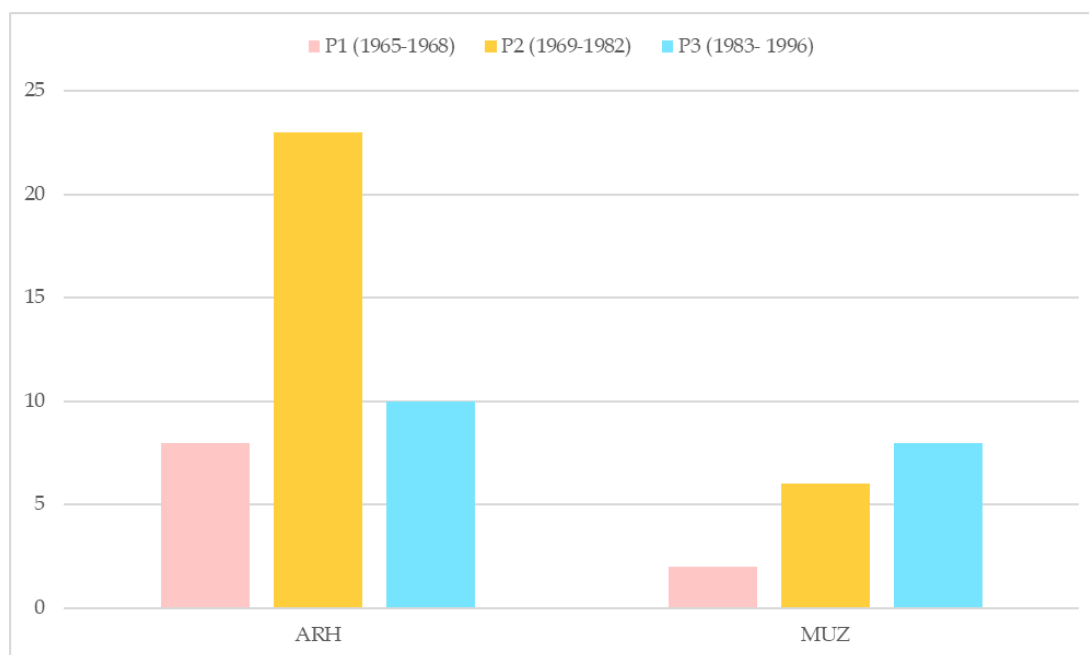
Ovaj citat formalno oslikava pisanu produkciju Dragoslava Srejića, koji je tokom radnog veka napisao 58 priloga o Lepenskom Viru, a od kojih je samo devet objavio u koautorstvu. S druge strane, izjava se ne može smatrati sasvim istinitom za njegove epistemološke i naučne okvire. Do sada se moglo videti da autor o arheološkim pojavama govori na poseban, sebi svojstven način, iako to nije isključivo rezultat individualnog istraživačkog stila. Njegove konceptualne osnove imaju duboke korene u specifičnim kontekstima polja iz kog je poniklo Srejićevo profesionalno i akademsko sopstvo. Uzimajući u obzir aspekte disciplinarnog habitusa, neophodno je dodatno kontekstualizovati okolnosti koje su uticale na njegova osobena tumačenja prošlosti. U prethodnom odeljku, građenje znanja je razmotreno najpre kroz prizmu uloge otkrića pri uspostavljanju i učvršćivanju Srejićevog autoriteta, dok će se nadalje ova analitička putanja koristiti za dublje razumevanje interpretacije Lepenskog Vira. Specifično, biće ispraćene dve perspektive:

- osvrt na pisanu produkciju o Lepenskom Viru;
- fokus na epistemološka izvorišta ključnih ideja relevantnih za tumačenja ovog praistorijskog fenomena.

¹¹⁶ Iako Srejić u izvornom kontekstu navedeno izjavljuje u jednom opštem smislu i nije direktno u vezi sa pisanom produkcijom, na ovom mestu se citat koristi kao skica ili primer odnosa koji se mogu odvijati unutar naučnog polja u interakciji sa drugim učesnicima.

Burdije nas podseća da svaki izbor u naučnom polju, počev od odabira publikacije, metoda ili teme koja se obrađuje, preko vremena posvećenog istraživanju sa potpunim, detaljnim proverama rezultata ili kroz brzo objavljivanje, predstavlja strategiju za postizanje najboljih ishoda, kao i put za dobijanje validacije u konkurentnom akademskom kontekstu (Bourdieu 1975, 22–23). Ukoliko čin pisanja u istraživačkim okvirima posmatramo kao strategiju osvajanja i sticanja naučnih kapitala, osnovni uzorak dosadašnje građe biće reorganizovan i posmatran kroz četiri kategorije, koje reflektuju različite aspekte naučne produkcije (Tabela 2). Tako reorganizovana građa može biti korisna i za razmatranje koncepta autoriteta, kako kroz kvantitativne, tako i kroz kvalitativne aspekte (vrsta), pri čemu se posebno izdvaja kategorija 2.

Podsetimo se, istraživanjem su obuhvaćene tri decenije tokom kojih je autor produkovao tekstove o lepenskovirskom fenomenu. Njegov pisani doprinos se proteže kroz vremensku sekvencu 1 i 2 (VR1 i 2), odnosno kroz *Periode* 1-3. Dinamika Srejićeve produkcije razlikuje se po poljima. On je nesumnjivo najviše pisao kroz arheološku perspektivu (45), ali je svoje ideje i interpretacije ove praistorijske manifestacije delio i kroz polje muzejske delatnosti (13) (sl. 44.). O konzervaciji lepenskovirskih ostataka nikada nije pisao.

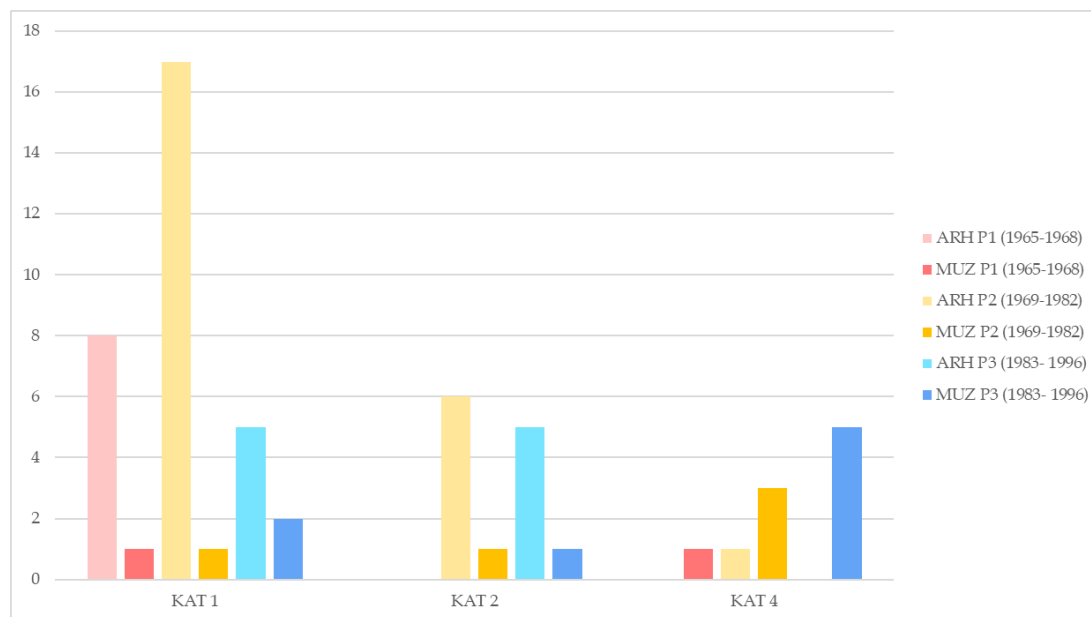

Slika 44. Ukupna pisana produkcija Dragoslava Srejića u poljima po periodima

U arheološkom polju, u *Periodu 1* istoriju pisanja počinje sa osam priloga, da bi se taj broj u narednom utrostručio, dok je skoro prepolovljen u *Periodu 3*¹¹⁷. Srejić navodi da je borba za Lepenski Vir, u smislu prihvatanja njegovih tumačenja i jedinstvenosti lokaliteta, trajala nekih desetak godina (Ostavština za budućnost 1994, 42.20-42.50'). U tom pogledu intenzitet njegove produkcije u *Periodu 2* korespondira sa mogućim zenitom ovih previranja, kada je očito nastojao da svojom intenzivnom produkcijom ostvari i zadrži istaknutu poziciju u diskusijama. Iako, naravno, ima sadržinskih razlika, u svojoj osnovi, tekstovi i ključne ideje nastali u polju arheologije, zadobijaju gotovo programski karakter, a glavni elementi i ideje prožimaju se kroz sve tekstove: jedinstvenost izraza kulture,

¹¹⁷ Za sagledavanje razlika u zastupljenosti obratiti pažnju na razlike u trajanju perioda.

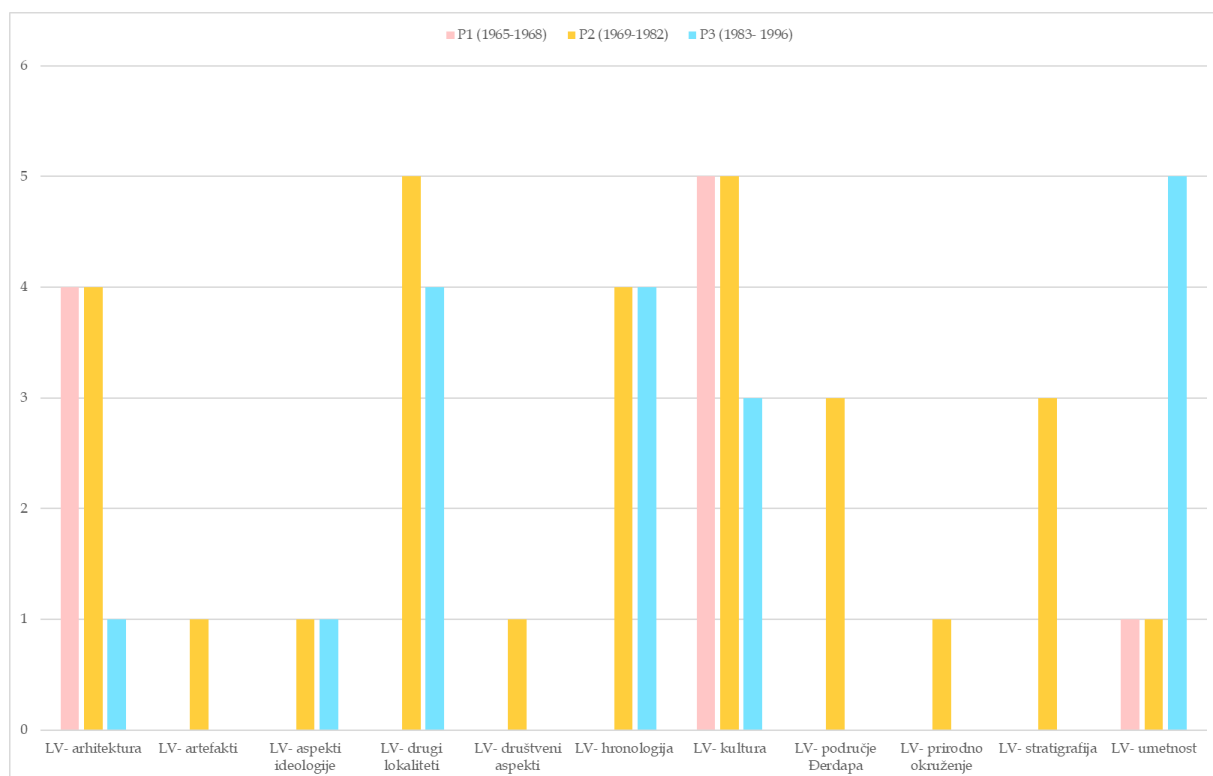
oličena najpre kroz umetnost i arhitekturu, evidencijski značaj Lepenskog Vira i teza o osobenoj kulturi kojom se objašnjava nova slika praistorije u Podunavlju. Sa stanovišta istorije ideja, te odnosa autoriteta i otkrića, važno je istaći posvećenost temi koju Srejić demonstrira u pogledu Lepenskog Vira. On formalno završava terenska istraživanja na lokalitetu do 1970. godine, zatim nastavlja istraživanja Vlasca, a sedamdesetih godina prošlog veka okreće se istraživanju Gamzigrada, kao i drugih nalazišta. Bez obzira na sve angažmane i nove projekte, Srejić lepenkovirskoj temi ostaje posvećen do kraja svog života. U tom pogledu, ne treba da iznenadi to što je princip idejne iteracije zastupljen i u polju muzejske delatnosti, na kojem kroz produkovanu građu ponavlja i nadopunjuje, mada prilagođeno svrsi, ideje iz arheološke sfere. Posvećenost produkciji izvan arheološkog polja prati promene u sticanju oblika kulturnih kapitala u institucionalizovanom obličju, odnosno dobijanje različitih formalnih pozicija, priznanja i sl. Stoga je zanimljivo zapaziti da se, sasvim suprotno arheološkom polju, iako je produkcija skromnija, u domenu muzejske delatnosti beleži skoro eksponencijalni rast tekstualnih priloga kroz vreme. Verovatno je nakon osvojenih ili bar utišanih naučnih nadmetanja, imao priliku da se okrene produkciji u oblasti prema kojoj je imao intelektualnih i ličnih pijeteta. S druge strane, uprkos tome što se moglo pročitati u tekstovima Čanak-Medić – da je i Srejić učestvovao u odabiru nove lokacije za izmeštanje lokaliteta, on nikada nije pisao niti se problemski doticao projekta zaštite i reprezentacije lokaliteta. U tom smislu, postoji upadljivo odsustvo u ovom domenu.

Slika 45. Ukupna pisana produkcija Dragoslava Srejića u poljima kroz periode i vrstu građe

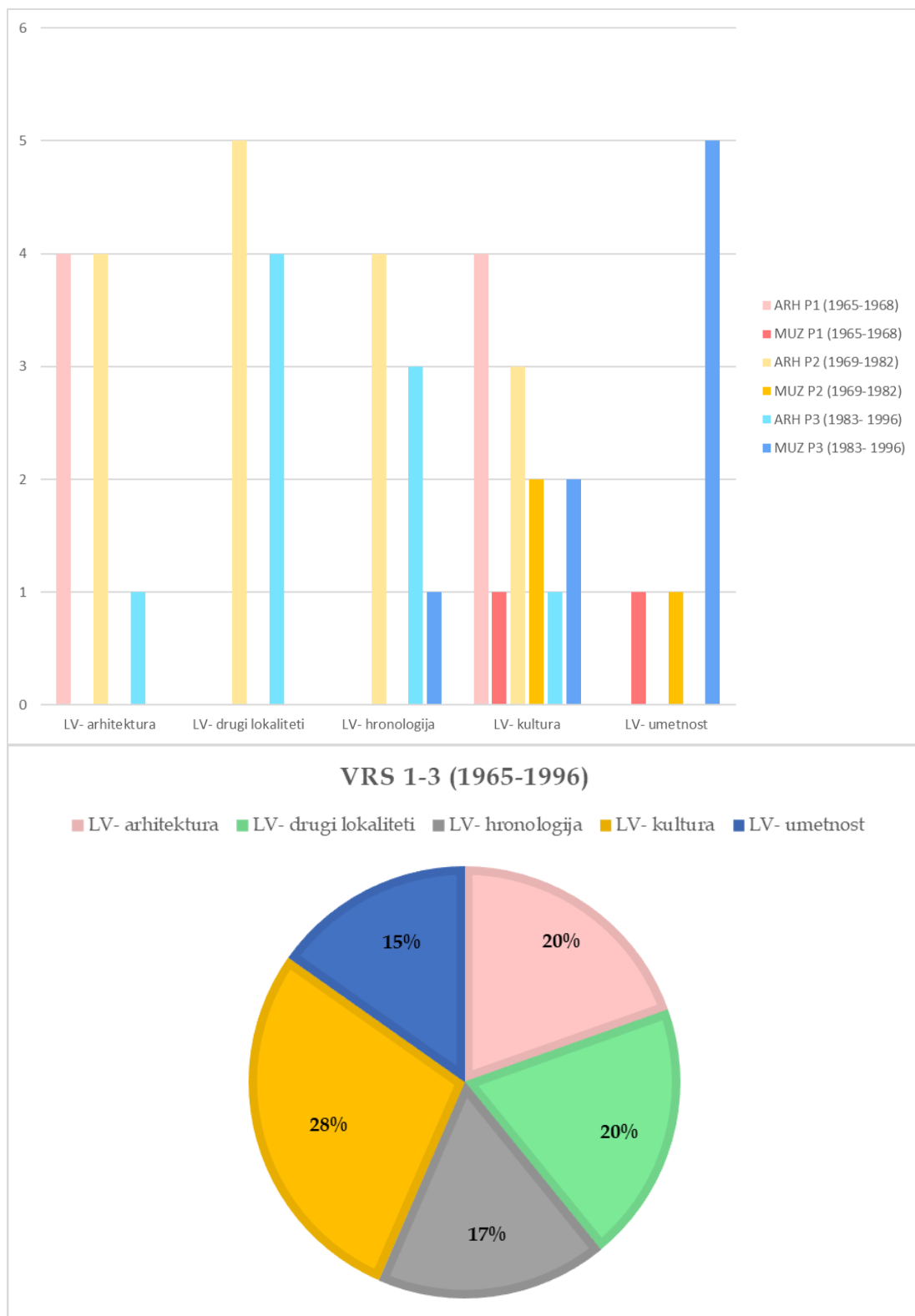
Kada se pogleda njegova produkcija kroz polja i vreme, u odnosu na vrstu publikacije (sl. 45), arheološko polje je bilo prostor najintenzivnije produkcije, i to kroz članke i učešća na konferencijama (kat 1). Međutim, zanimljivo je primetiti da u *Periodu 3*, pred kraj svoje karijere i dalje produkuje tekstove u arheološkom polju, mada smanjeno kroz članke i konferencijske zbornike, dok se njegov doprinos u muzeološkom polju uvećava (kat 4). (v. prilog 7). Iz perspektive komunikacije naučnih rezultata, treba, ipak, razlikovati tekstove ranih publikacije u muzejskoj sferi do 1983. od onih koji nastaju kasnijih godina. Oni koji nastaju u prvom periodu epistemološki imaju veće uporište u arheologiji, u skladu sa Srejićevim vizurama. Prilozi koji nastaju nakon ove godine

mahom više izražavaju njegov širi epistemološki obuhvat, eklektičnost i povezivanja raznorodnih oblasti i tema. Iz perspektive autoriteta, važno je imati na umu da produkcija knjiga, poglavlja u knjigama i enciklopedijskim jedinicama, ostaje slično zastupljena do kraja njegove karijere, mada se njihova priroda razlikuje (*Periodi 2 i 3*).

Slika 46. Ukupna tematska produkcija Dragoslava Srejića

Narativno posmatrano, najdominantnije teme u lepenskovirskom diskursu, a o kojima je inače pisao su: kultura, drugi lokaliteti, hronologija, arhitektura, i umetnost (sl. 46). Srejić je sopstveni diskurs o ovoj praistorijskoj manifestaciji formirao dosta rano, a prvi epistemološki pravci definisanja konačne slike naziru se već u izveštajima sa iskopavanja, pisanim kroz prizmu ostataka arhitekture. Iz ugla laturovskih perspektiva, u pitanju je specifična vrsta evidencije, na koju je Srejić isprva nailazio prilikom iskopavanja. Zato je ova tema najdominantnija u *Periodu 1*, da bi s vremenom opala kao izražena vizura. U ovoj fazi, promene u interpretaciji nalaza vidljive su već tokom prvih kampanja iskopavanja. Lokalitet se prvo opisuje kroz toponime (*kod Lepenskog Vira*), zatim se prelazi na korišćenje opštijih hronoloških odrednica, poput *praistorijsko*, do upotrebe konkretnijih pojmova *predneolitsko* i *epipaleolitsko* nalazište.

Slika 47. Zastupljenost dominantnih tema u produkciji Dragoslava Srejića u odnosu na polja i periode i njihov procentualni udeo

Kulminacija tumačenja nastaje 1968. godine, kada se ideja onoga što je otkriveno na lokalitetu smešta pod krovni koncept: *kultura Lepenski Vir*. Ne treba zanemariti činjenicu da je u pitanju godina nakon otkrića skulptura. Paralelno sa istraživanjima, sve vreme je objavljivao radove (Srejšović 1966a; 1967c; 1968a; Срејовић 1967; 968 (1967)) u kojima je najavljivao interpretativni zalet obuhvaćen prvom knjigom o Lepenskom Viru (Срејовић 1969в).

Ako se detaljnije pogleda raspored zastupljenosti tema kroz polja i periode, strategije publikovanja postaju još jasnije (sl. 47). Iako je svaka od njih pojedinačno imala značajno mesto u tumačenju Lepenskog Vira, dve od najzastupljenijih su prisutne u arheološkom i muzeološkom polju, a za njima preostale teme. Ako „odbacimo“ arhitekturu“ koja je služila za plasiranje prvih rezultata, preostaju četiri ključne teme. Pored hronologije i drugih lokaliteta, aspekti kulturi i umetnosti su naročito relevantne za plasiranje, ali i održavanje osnovnih tumačenja Lepenskog Vira. Odraz Srejšovićevih interpretativnih poteza moguće je nazreti na osnovu stanovišta koja je iznosio kroz svoju pisanu produkciju o ovom lokalitetu. U kontekstu istorije tumačenja Lepenskog Vira, jedan takav stav autor nam predočava već u katalogu povodom prve izložbe skulptura:

Ispitivanje spomenika iz slojeva Lepenski Vir I i II nužno je sprovesti u dva smera, u arheološkom, kome je osnovni cilj da novootkrivenu kulturnu fazu opredele u vremenu i prostoru, i istorijsko-umetničkom, čiji je zadatak da preko stilskih osobenosti osnovnih formi njene arhitekture i skulpture otkrije društvene, ekonomske i psihološke odrednice ove prve velike umetnosti na tlu Jugoslavije (Srejšović 1967b, 13).

Ovde imamo priliku da vidimo Srejšovićev epistemološki trag u kome on arheologiju koristi da ovlada vremenskim i prostornim slikama prošlosti, ali ključne interpretativne korake tumačenja arheološke evidencije čini kroz istorijsko-umetničko sočivo. Dakle, sa jedne strane imamo kulturu, kao analitičku jedinicu objašnjenja hronologije i prostora, a kao drugo uporište javlja se umetnost pomoću koje se sagledava način života jedne zajednice, uključujući i metafizičke i psihološke aspekte. Kada je koncept kulture u pitanju, vredi napomenuti da je Srejšović, kao nosilac otkrića i prvog celovitog tumačenja, najčešće proizvodio široko pozicionirane tekstove kojima je obuhvatao kulturu u totalitetu. *Imago mundi* Lepenskog Vira je ponekad i opisivao kroz druge elemente, kroz umetnost, arhitekturu i ideologiju. Ali, svi su oni zajedno kroz prizmu kulture imali ključnu ulogu. Pišući kroz prizmu kulture, takav interpretativni zahvat mu je dozvoljavao da razrađuje svoju tezu o Lepenskom Viru i, prema potrebi, sa većim ili manjim fokusom upotrebljava pojedine elemente. Pisanje kroz prizmu ovog koncepta u polju arheologije čest je njegov autorski izbor sve do početka osamdesetih godina (*Period 1 i 2*). Najreprezentativniji primer takvog sagledavanja kulture, ipak, ostaje prva knjiga, kojom uspostavlja celovitu interpretaciju lepenskovirske ideje (Срејовић 1969в). Shodno tome, bitno je bliže razmotriti šta je koncept kulture značio u Srejšovićevom interpretativnom kontekstu.

Kultura je bila glavna jedinica u kulturno-istorijskoj arheologiji preko koje su se objašnjavale različite pojave, a naročito promene i razlike uočavane u arheološkoj evidenciji (Olsen 2002, 32). Kao pripadnik posleratne generacije, Srejšović je imao sve preduslove za tumačenja kulture u kulturno-istorijskom ključu (Palavestra 2013; Palavestra i Milosavljević 2015; Milosavljević 2020). Međutim, on nikada nije imao jednostavan i za kulturno-istorijsku struju lako uočljiv stil. On nije težio da svrstava serije arheoloških artefakata u određene kulture, a potom im traži odgovarajuće hronološke i geografske okvire (Радовановић 1997, 17). Iako je već postalo opšte mesto isticanje

Srejovićevog specifičnog pristupa u arheologiji, sa karakteristikama „poetske arheologije“, postavljenog na obodima arheološkog polja, ali ne i izvan glavnih istraživačkih tokova (Радовановић 1997; Антонијевић 1998, 19), on se zaista ne može sasvim jednostavno pripojiti jednoj misaonoj doktrini u arheologiji. Problematika tumačenja epistemoloških izvorišta Dragoslava Srejovića je utoliko zahtevnija, jer često nije moguće najpreciznije odrediti njegov pristup, budući da ne postoji jasna eksplikacija njegovih teorijskih polazišta. Iako njegov osoben stil nije upitan, važno je pojasniti o kojim epistemološkim osnovama i efektima polja je reč. Ako se sagleda njegova produkcija o Lepenskom Viru, jasno je da je, tumačeći arheološku evidenciju sa ovog lokaliteta, posmatrao kulturu kao živ, delatni entitet. Kultura izražena reprezentativnom arheološkom situacijom na Lepenskom Viru, za njega je bila poput nezavisnog i samomislećeg subjekta, prožeta i održavana ideologijom kojom vladaju mistične i nevidljive sile. Često se u njegovim pisanjima može naići na konceptualne postavke kojima sugerise da je ovaj lokalitet nešto nesvodivo, jedinstveno, vanremensko i u tom smislu posebno (Srejović 1966a; 1967a; Срејовић 1969в). Ovo osobeno razumevanje kulture formirano je na Vasićevim interpretativnim tradicijama, a reflektovalo se na njegovo shvatanje kontinuiteta, jer je kulturu tumačio kao poseban i jedinstven izraz duha koji je čitavu prožima i određuje (Палавестра 2011a, 161–162). U širem statusu polja, treba napomenuti da je problematika kontinuiteta bila prisutno pitanje u srpskoj, ali i jugoslovenskoj, kulturno-istorijskoj arheologiji (Palavestra i Milosavljević 2015, 632). U tom smislu, Srejović nije bio usamljen u traganju za ovom idejom, ali se postavlja pitanje o kakvom kontinuitetu govorimo.

Put do svog specifičnog tumačenja kulture na ovim osnovama, Srejović pronalazi preko razumevanja umetnosti. Stoga ne iznenađuje da je u pitanju druga najpostojanija tema kojom se autor služi u oba polja, arheološkom i muzeološkom. Kao što se moglo videti iz odeljka o kontekstualizaciji proglašavanja otkrića, umetnost je bila deo njegovog ličnog i obrazovnog habitusnog paketa iz kog je generisao svoja osobena tumačenja. Njegove napore da predstavi i plasira rezultate svojih istraživanja primećivale su i odobravalе kolege izvan arheološkog polja, kao što je i sam tvrdio, najverovatnije zbog vlastitog literarnog stila koji je uvažavao umetnički pristup. Kao i kultura, za Srejovića je polje umetnosti bilo nosilac psihološkog odgovora kulture i istorijsko-umetničkog kontinuiteta. Gledišta se specifično mogu pronaći u izjavama poput:

U kulturi Lepenskog Vira tradicionalne forme se dopunjuju, humanizuju i uzdižu na stepen velike monumentalne umetnosti. Kultura Lepenskog Vira ne imitira umetnost mlađeg paleolita, već je u izvesnom smislu produžuje (...) (Срејовић 1969б, 129).

Srodni stavovi u pogledu kontinuiteta izraženog kroz umetnost susreću se i na drugim mestima (Срејовић и Бабовић, 1982, 19; Srejović i Babović 1983; Srejović 1992 (1990), 289). Ova univerzalizacija umetnosti, a potom uvezivanje sa drugim elementima, takođe dolazi iz Vasićevih interpretativnih skladišta. Na to nas upravo Srejović upućuje sledećom izjavom:

To može izgledati, ali zaboravio sam da napomenem da beogradska arheološka škola nije pravila oštru razliku između praistorije i antike. Miloje Vasić je celog života istraživao prvenstveno praistorijske lokalitete, mada je po svom obrazovanju, po svojoj vokaciji, bio klasičar. On nas je naučio da u arheologiji postoji samo jedna velika istina, da je čovek isti i u praistoriji, i u antici i u srednjem veku (Srejović 1995, 150).

Aleksandar Palavestra i Monika Milosavljević pojašnjavaju Vasićeve epistemološke okvire i pokazuju nam da on nije previše mario za tadašnje metodološke alate datovanja,

već je svoja tumačenja iznosio pomoću, kako definišu autori, klizne vremenske skale (Milosavljević i Palavestra 2016). Vasićev interpretativni potez uklanjanja vremenitosti u tumačenju prošlosti na Srejovića se odrazio kroz fleksibilnu šetnju po istoriji umetnosti prilikom sagledavanja arheoloških ostataka. Tera Pruitt skreće pažnju da se na ovakvim primerima nazire da ono što je vladajuća interpretacija prošlosti zavisi od toga šta je kroz praktikovanje autoriteta ponuđeno kao „istina” o prošlosti i koji su konceptualni modeli „poželjni”. Tako se može reći da autoritet u okviru proizvodnje znanja u arheologiji funkcioniše putem učvršćivanja, definisanja i kategorisanja onoga za šta se podrazumeva da je „arheološki odgovarajuće” (Pruitt 2011, 242). Zato se kod Srejovića mogu susresti opisi Lepenskog Vira koji koriste poređenja ili tumačenja kroz primere od antike do savremene umetnosti (Срејовић 1969в, 110; Srejović i Babović 1983, 59):

Ovi likovi su mogli nastati samo iz razmišljanja o genezi koja su posle nekoliko hiljada godina postala i uverenje prvih filozofa evropske civilizacije: Taleta – koji je u vodi video poreklo svega postojećeg, Heraklita – koji je verovao da iz vode postaje duša, a posebno Anaksimandra – koji je propovedao da su ljudi prvobitno nalikovali na ribe i da su nastali iz jednog ribolikog bića (Срејовић 1985 46).

U maniru bezvremenog tumačenja evidencije Lepenskog Vira, arhitekture, ali naročito umetnosti, Srejović kroz istorijsko-umetničku prizmu plasira ideju kulturnog kontinuiteta. U tom ključu, poređenja sa bilo kog kraja istorije ljudskog stvaranja, bilo Taleta, Platonovog Timaja, Brankušija ili Barbare Hepvert (Срејовић 1969в, 110; Srejović i Babović 1983), nemaju metodske problematiku, budući da su u pitanju pojave koje, metaforički rečeno, traju esencijom materije Tezejevog broda, a ne kontinuitetom forme. Značajno je, pri tome, naglasiti mogućnost da obezvremljivanje u ključu klasičnog nasleđa dolazi od Vasića, dok orijentir ka modernoj i savremenoj umetnosti potiče od Trifunovića, na koga je izrazito bio upućen tokom istraživanja Lepenskog Vira. Svakako, efekti ovog epistemološkog oslonca mogu se prepoznati u shvatanju Lepenskog Vira kao vanvremenskog entiteta, naročito u ranim tumačenjima ovog praistorijskog fenomena. U publikacijama preglednog karaktera, kao što su hronološki prikazi istorije umetnosti, odeljak u kome treba da se predstave nalazi sa ovog nalazišta, određena je samo nazivom eponimnog lokaliteta, dok su drugi segmenti opisivani putem uobičajenih konceptualno-hronoloških kategorija: neolit, doba metala, putevima antike, itd. (up. Bihalji-Merin 1969).

Sjedinjenost koncepta kulture i umetnosti najbolje se oslikava u njegovim stavovima kojima je umetnost takođe objašnjavao kao jedan poseban izraz koji, baš kao ni ostali aspekti kulture nije uporediv ni sa čim poznatim (Срејовић 1969в; Srejović i Babović 1983; Срејовић 1998в (1996)). Takva epistemološka stanovišta su reflektovana i kroz pisanu produkciju. Na primer, karakterističan je uzlazni karakter teme umetnosti koja postaje prisutnija u *Periodu 3*, kada pisanje o kulturi opada (sl. 47). Prethodno je izneto da okrenutost ka umetnosti ima veze sa opštim obrazovnim trajektorijama, ali i sa ličnim Srejovićevim tendencijama koje su u jednom momentu otelovljene kroz formalnu poziciju u SANU (upravnik Galerije). Međutim treba imati na umu da umetnost nije samo lični pijetet, već važan deo epistemološkog opusa koji je oblikovao poglede na prošlost. On je direktno i jasno govorio, kako smo videli, da prošlost treba sagledavati na umetnički način, da svaki artefakt treba proučavati kao umetničko delo (Срејовић 1996 (1999)а, 96–97). Ako je shvatanje kulture i kontinuiteta bilo glavni epistemološki stub Vasićevog nasleđa, umetnost je u Srejovićevim konceptualnim skelama bila vrlo lična ključna platforma za ispoljavanje tumačenja prošlosti. Razlozi priklanjanja umetnosti, kroz koje donosi i filtrira naučna objašnjenja, mogu se pronaći u burdijeovskim perspektivama. Ana

Birešev iznosi da u Burdijeovoj teoriji polje umetnosti ima sposobnost simboličke revolucije, izazivanja trajnog poretka stvari i mogućnost da se njeni efekti prepoznaju i budu vidljivi izvan granica tog polja. S druge strane naučno polje se u Burdijeovoj tezi oslanja na racionalna znanja, fakte i metode, zarad uspešne argumentacije na polju pregovaranja, prostoru politike (Birešev 2014, 337). Ako navedeno gledište prenesemo na Srejićeve epistemološke istorije, njegovo insistiranje na istorijsko-umetničkom uglu izmešta prirodu argumentacije u polje koje se ne vodi istim pravilima kao arheološko. Sa stanovišta istorije disciplina, svaka nauka ima svoje granice, ali one mogu biti isprepletane sa susednim disciplinama (Bourdieu 2014, 93). U tom pogledu, zbog istorije obrazovne povezanosti arheologije i istorije umetnosti, tumačenja zvuče dovoljno konceptualno prepoznatljivo, ali opet, i dovoljno nezavisno za unošenje novina u interpretaciji prošlosti. Srejić menja ideju i prirodu objašnjenja pomoću kojih se neupitno mogu izazivati njegove argumentacije u arheologiji, izmešta svoje epistemološko težište, i time narušava pravilo borbi unutar granica discipline. Kroz umetnost, ova teza se jasno vidi u Srejićevim nastojanjima da objasni aspekte Lepenskog Vira, povezujući umetnost i šire prostorno hronološke diskusije:

Ta bogata i složena prošlost Podunavlja i ta velika, vekovna priprema za ostvarenja kulture i umetnosti Lepenskog Vira tek se danas mogu dokazati. Lepenski Vir nije više 'pojava izolovana u vremenu i prostoru', jer su najnovija arheološka istraživanja pokazala da ovo mesto treba smatrati središtem jedne široko rasprostranjene i dugovečne kulture čiji su koreni izuzetno duboki i izuzetno razgranati. Time je znatno olakšan i pristup umetnosti Lepenskog Vira. Jer ako se ta umetnost posmatra izolovano, samo u svojoj pojavnosti na Lepenskom Viru, u razdoblju između 7000. i 6000. g. stare ere, onda je ona teško shvatljiva, ali ako se ovi teritorijalni i hronološki okviri prošire, tj. ako se ona posmatra u kontekstu celokupnog razvoja likovne misli u srednjem Podunavlju, onda njen nastavak, glavne odlike i sadržaju postaju znatno razumljiviji (Srejić i Babović 1983, 11–12, naglasila autorka)

Pored toga što u izdvojenom tekstu vidimo Srejićevu verziju kontinuiteta izraženu preko umetnosti, u citatu se mogu sagledati i izvesne promene u tumačenju Lepenskog Vira. Isprva je ovaj arheološki praistorijski fenomen sagledavan kao izolat i neuporediv ni sa čim drugim. Iako autor ne odustaje od jedinstvenosti ovog otkrića, značaj se sada premešta na širi plan, a u kontekstu praistorije Podunavlja. U izdvojenom tekstu, takođe, nedvosmisleno vidimo Srejićev istraživački aparat uopštavanja i traganja za, kako kaže, dugovečnim kulturama. U tom pogledu, bez obzira na napuštanje stava da je Lepenski Vir izolovani fenomen, nadalje Srejić nudi gledište da ga treba razumeti kao središte jedne kulturne tradicije. U pitanju je njegova ideja trajanja koja se zasniva na kontinuitetu duhovne tradicije, a koja od otkrića Lepenskog Vira dodatno dobija na značaju. Gledište je poslužilo kao osnova za njegovu tezu autohtonosti neolita u Podunavlju (Палавестра 2011b, 584–586; Палавестра 2013, 697). Takvo sagledavanje prošlosti bilo je glavna potka u tvorenju svojevrzne perspektive kontinuiteta.

7.2.1 Aspekti autohtonosti. Teza o autohtonom neolitu

Berg Eriksen sugerise da su vrednosti koje pripisujemo pojavama oko nas uslovljene jezikom kojim ih opisujemo. Jezik, takođe tvrdi autor, ne služi samo za imenovanje stvari, već „predstavlja igru rečima kojom se oblikuje stvarnost“ (Berg Eriksen 2013, 32). Stoga, pre nego što se detaljnije nastavi sa analizom bitno je, makar ukratko, pojasniti konceptualnu pozadinu pojma autohtonosti.

U pitanju je složen pojam koji se upotrebljava u mnogim naučnim disciplinama, ali posledice njegovog korišćenja nemaju istu težinu. Razlikuje se, na primer, kada kažemo da je određena biljna vrsta autohtona za neko konkretno područje od toga kada se pojam koristi za opisivanje kultura ili zajednica kao što je to bio čest slučaj kroz istoriju arheologije¹¹⁸. Kao primer zloupotrebe povezivanja ovog koncepta sa tezama o izvornosti i prvobitnosti u istoriji discipline često pominje se primer Kosine, a koji služi kao opomena na koji način zaključci o prošlosti mogu da imaju izrazito mračne strane (Babić 2010; Bandović 2012).

Etimološki posmatrano, reč potiče od grčke reči *αυτόχθονες* (*autó-chthon*), čije je značenje „samoniklost i starosedelaštvo“ (Byjакпија 1996, 91), a implicira prirodno i neupitno pripadanje nekom određenom prostoru. U nešto dubljoj razradi istorije pojma, upotreba autohtonosti se u mitološkom kontekstu dovodi u vezu sa Atinjanima, koji su smatrali da su oduvek živeli na Atici. U njihovoj interpretaciji koncepta, oni su sopstveni identitet povezivali sa autohtonim poreklom kroz ideju da su „ponikli iz zemlje“. Autor navedenog članka sugerše, između ostalog, da takvo viđenje sopstvene istorije govori o kontinuitetu života na određenom prostoru od pamtiveka, što je zauzvrat implicitno značilo i polaganje prava na mesto, odnosno na zemlju i tlo iz kojih su proistekli (v. Rosivach 1987). Imajući u vidu suštinske poruke koje proizlaze iz kratkog osvrta na značenijski sadržaj pojma, ne smemo preskočiti izvanredno zapažanje Brajana Turnera (Bryan S. Turner) o zamkama upotrebe koncepta prvobitnosti i izvornosti u kontekstu proučavanja prošlosti (Turner 2001). Naime, autor u nešto široj diskusiji o prostornosti i orijentalizmu, kritički govori o pitanjima porekla, prvobitnosti i organskog pripadanja mestu: „To je nostalgčna kreacija arheološke imaginacije kojom izvornost¹¹⁹ legitimše nestvarnu okupaciju prostora“ (Turner 2001, 65). On ovim želi da istakne da ne postoje autentične i originalne kulture za kojima treba tragati kako bi se zadovoljila poetična žeđ za jedinstvenim poreklom i, kako kaže, pronalaskom prvobitnog mesta s kojeg nastaje potom generativna homogenizacija kroz vreme. Na osnovu ovog kratkog osvrta, glavni elementi razmatranja autohtonosti odnose se na pojmove porekla koje se oslikava vremenski, u smislu trajanja, ali i prostorno, u smislu povezanosti sa specifičnim mestom i tлом. Imajući u vidu navedeno, treba nadalje razmotriti šta sve stoji iza Srejevićeve ideje autohtonosti neolita, i koju funkciju Lepenski Vir ima u tom kontekstu.

Srejević je jasno odbacivao difuzionističke ideje početaka neolitizacije u Podunavlju pod efektom „svetlosti“ iz Anadolije i sa Bliskog istoka, i stanovište je, kada je Lepenski Vir u pitanju, zadržao do samog kraja svog života (Срејовић 1968, 164; Srejević 1971a; 2001 (1996), 391). Možda je najpoznatija i najdirektnija misao koju objavljuje u prvoj knjizi: „Lokalitet Lepenski Vir pokazuje da mezolit nije 'mračno doba evropske praistorije već samo period istrajne bremenitosti i da prvi veliki uspon evropske kulture nije oploden uticajima sa strane' (...).“ On smatra da je novootkrivena kultura Lepenskog vira dokaz da je ovaj podvig učinjen u Evropi samostalno, bez prethodnih nagoveštaja. (Срејовић 1969b, 19). Pitanje neolitizacije, koja se dovodi u vezu sa arheološkom evidencijom pronađenom na Lepenskom Viru, ujedno je i tema kojom završava knjigu. U tom kontekstu, u njegovim tumačenjima kulture izvire pitanje kontinuiteta i negovanja tradicije, snažnom i postojanom duhovnom rezilijentnošću koja opstaje i traje. Za njega je ovo nalazište u

¹¹⁸ Pojam autohtonosti je veoma složen, i na različite načine se koristi u različitim društveno-humanističkim disciplinama. Na ovom mestu se neću upuštati u širenje rasprave u tom smeru, već ću nastojati da zadržim fokus na studiji Lepenskog Vira. Bilo je, ipak, važno pružiti osnovne okvire problematike u vezi sa ovim pojmom kako bi se jasnije razumeli efekti njegove upotrebe.

¹¹⁹ *Originary* u originalu.

pogledu osobenosti i jedinstvenosti, pa samim tim i kulture, isprva izolat, ali u isto vreme i nosilac kontinuiteta (Срејовић 1969В; 41).

(...) kultura Lepenski Vir deluje kao strpljivo građen most, preko kojeg stižu oblici i duh gravetijenske kulture mlađeg paleolita, sve do vremena formiranja najstarijih podunavskih zemljoradničkih kultura tipa Starčevo – Kereš – Kriš (Срејовић 1969В, 41).

Drugom elementu, u kome je Lepenski Vir predstavljen kao kulturni most u trajanju i formiranju praistorijskih prilika u Podunavlju – ostao je veran. Na ovom mestu, važno je napomenuti da je u pitanju ideja koju on razvija još pre Lepenskog Vira. Bogdan Brukner ističe da Sreјović još u članku iz 1963. godine predstavlja ideju autohtonog razvoja Vinčanske kulture, na lokalnim osnovama starčevačke kulturne manifestacije (Sreјović 1963; Брукнер 1998 (1997), 27). U tom smislu, kasnije uvođenje Proto-Starčeva, u kontekstu formiranja mosta preko Lepenskog Vira, samo učvršćuje njegovu ranu ideju, začetu još pre otkrića na ovom nalazištu (Срејовић 1969В). Pored toga, autor ističe da je navedeni članak utoliko zanimljiviji što predočava Sreјovićeve teorijsko-metodološke novitete. Reč je o pristupu izučavanju balkanskog neolita kroz koncept koji Brukner opisuje kao „istorijsko vrednovanje“ (*historische Wertung*). Iz ugla istorije ideja i obrazovnih habitusa, sasvim je moguće da je u pitanju opet Vasićevo nasleđe obezvremljavanja pojava u prošlosti, pri traganju za odgovarajućim objašnjenjima praistorijskih fenomena. Najzad, autor smatra da je Sreјovićevo insistiranje na tezi autohtonosti neolita, u 1963. godini, zapravo samo nastojanje da se rehabilituje ideja o paleobalkanskom autonomnom razvoju. Sreјović je, tvrdi Brukner, u tom momentu bio usamljen, ali samo neku godinu ranije, Miodrag Grbić je, jednako izolovan, zastupao istu ideju o samostalnosti i osobenosti neolitskih kultura (Брукнер 1998 (1997), 27–28). Za njega, ipak, ostaje otvoreno pitanje da li je Grbić zapravo uticao na tvorenje ove Sreјovićeve koncepcije. Trag o tome da je on bio svestan Grbićevih stavova može se pronaći u publikaciji *Neolit Srbije (The Neolithic of Serbia)*. Nakon seta podataka o tome na koji način Lepenski Vir i drugi lokaliteti imaju značajnu ulogu u istraživanju predneolitskih i neolitskih kultura, Sreјović iznosi podatak: „Hipoteza o autonomnom poreklu neolitske kulture u srednjem Podunavlju, stidljivo uznapredovala već pedesetih godina 20. veka (Grbić 1957, 1959), danas ima mnogo više zagovornika“ (Sreјović 1988, 10). Grbić¹²⁰ se nakon rata, tačnije, od 1949. godine, vratio praistoriji kada je počeo posvećenije da razvija ideju autohtonog neolita, pri čemu je, radeći na ovoj tezi, pokušavao da dokaže da je na lokalitetu Nosa kod Subotice pronađena najstarija keramika na svetu (Bandović 2019a, 176). Lokalitet se pojavljuje u Sreјovićevoj pisanoj produkciji; međutim, važno je naglasiti, nigde osim u publikaciji *Neolit Srbije*, autor se ne poziva tako jasno na Grbićeve teze. S druge strane, Aleksandar Palavestra uočava da Sreјović, samo par godina ranije, takođe predstavlja i Vasića kao začetnika ideje autonomnog razvoja neolita u dunavskoj dolini (Sreјović 2001 (1984), 110; Palavestra 2012, 662; Palavestra 2013, 697). Pozivanje na ova dve figure iz istorije srpske arheologije (up. Bandović 2019a, 185; Milosavljević 2020, 77–80; Palavestra 2020) ima epistemološku strateku ulogu. U okviru teze o autohtonosti, referisanje na ranije studije, Sreјoviću služi kao vid legitimizacije istraživačkog pitanja, potvrđujući kontinuitet teme u akademskom polju. Time se naglašava istorijska

¹²⁰ Za širu kontekstualizaciju Miodraga Grbića u istoriji arheologije u Srbiji, te njegove kolaboracionističke godine tokom Drugog svetskog rata pogledati: Bandović, Aleksandar. 2019a. *Miodrag Grbić i nastanak kulturno-istorijske arheologije u Srbiji* Doktorska disertacija. Univerzitet u Beogradu.

relevantnost i prisustvo ove ideje, a implicitno opravdavajući njen značaj i u kontekstu njegovih istraživanja.

Iako je Vasić bio Srejšovićev akademski otac i izvor njegovih koncepata, njegove ideje, naročito nakon 1945. godine, više su nego jasno bile odbacivane (Palavestra 2013; Palavestra 2020, 16), ipak nije slučajnost da je Vasić bio izvoriste ovakvih navoda. Srejšović je bezrezervno isticao stavove koje su odražavali njegovu naklonost ka Vasiću: „Moj ulazak u struku bio je obeležen dubokom vezanošću za Miloja Vasića” (Srejšović 1995, 145). Međutim, u istom razgovoru, on takođe navodi, uopšteno govoreći, da učenik inače mora da izrazi otpor prema autoritetu, svom mentoru, kako bi mogao da formira svoje akademsko sopstvo, svoj lični istraživački izraz (Srejšović 1995, 152). O navedenoj dijalektici govori Latur, tvrdeći da nijedna grupa ne postoji bez svog vođe, osobe koja regrutuje i održava grupu, ali da se do autonomije i individualnosti ne dolazi olako, već se stiče i održava različitim društvenim faktorima (Latour 2005, 32). Da to nisu bile samo puke izjave, govore i specifični elementi u Srejšovićevim tumačenjima Lepenskog Vira.

Na prvom mestu, efekti ove izjave mogu se sagledati kroz značajan epistemološki iskorak koji Srejšović čini u kontekstu tumačenja ovog praistorijskog fenomena. Vasić u interpretaciji Vinče, iako pogrešno, svoja tumačenja objašnjava poznatim arheološkim entitetima, zamišljajući egejski uticaj na Vinču (up. Палавестра 2011, 582; Palavestra 2020). Srejšović, s druge strane, Lepenski Vir definiše kao nešto novo i nepoznato, nesvodivo i neuporedivo sa do tada poznatom arheološkom empirikom. Iz perspektive filozofije nauke, važno je ukazati na delatni i epistemološki potencijal takvog istraživačkog postupka, a koji se bazira na spekulativnom mišljenju. Neizostavno je da u izvesnoj meri sva naučna istraživanja, a naročito u istorijskim naukama, počivaju na neizvesnostima. Spekulativni modeli rezonovanja u istoriji nauke pokazali su jednako negativne i problematične načine zaključivanja, koliko i slučajeve opravdanih i plodonosnih spekulacija (Currie 2023; Perović and Ćirković 2024). Sa stanovišta filozofije nauke, takođe se tvrdi da postoji neopravdana sumnja u značaj i potencijal spekulativnih modela. Epistemološki čvrste, opravdane spekulacije mogu služiti za formulisanje novih ideja, razvoj teorija, prostora debata, inovacija i konceptualnih rešenja (Currie 2023, 608–612; Perović and Ćirković 2024, 6–12¹²¹). Istina je da spekulacije imaju izvesni induktivni rizik, ali i potencijalnu saznavnu dobit. U tom pogledu, Srejšović, donosi jedno novo gledište na „staro” pitanje tumačenja praistorijskih fenomena. Podsetimo se njegovih izjava o tome da je on imao intuiciju, predosećaj ili pred-ideju o tome da nešto nedostaje našim saznanjima o praistoriji (Среjšовић 1996 (1999)б, 60). No, kao i u slučaju formiranja narativa otkrića, pristup nije bio rezervisan samo za Lepenski Vir. Uopšteno govoreći o prednostima i ograničenjima arheologije, on sugerise da se zbog izvesnih ograničenja mora prihvatiti slobodna pretpostavka i konstrukcija, logika, ali i intuicija. Zatim, u istom intervjuu, upitan kako je formirao ideju o Gamzigradu, on nedvosmisleno odgovara da je do pretpostavke došao zamišljajući i pokušavajući sebi da objasni razloge specifičnih nalaza na mestu lokaliteta (Среjšовић 1996 (1999)а, 99, 109, 119).

Shodno tome, a u kontekstu građenja znanja, bez zalaženja u ocenu ispravnosti njegovih teza na ovom mestu, Srejšović je svojim spekulativnim pristupom uneo izvesnu promenu, koja je, makar naizgled, bila odmicanje od Vasićevih saznavnih trajektorija. Setimo se da *nomos* discipline određuje perspektivu u polju, definiše „misljivo i nemislivo, (...) matrica za sva primerena pitanja” (Birešev 2014, 148). Iz perspektive teorije polja,

¹²¹ Elektronska verzija članka kojoj sam imala pristup ima paginaciju 1-12. Referenca navodi stranice za članak: 351-364. Ostavila sam numeraciju u skladu sa dostupnim podacima.

Burdije istraživače koji istupaju iz uspostavljenih okvira naziva simboličkim prestupnicima. U pitanju su subverzivne strategije koje suštinski predstavljaju otpor priklanjanja postojećoj struji, makar ne u totalitetu, kao što je to slučaj sa Srejovićem. Iako postoji rizik da se poništi ritam sukcesije autoriteta i priznanja, oni biraju da se bave temama koje su za njih značajne, bez obzira na potencijalnu opasnost usled odstupanja od postojećih regula u polju i dominantnih epistemoloških okvira. On smatra da „simbolički prestupnici“ imaju raskolničku ulogu budući da, ne samo da donose pometnju postavljajući nove poglede na naučne probleme, već izazivaju i principe uređivanja odnosa u polju (Birešev 2014, 153–154). O tome je Burdije govorio kroz slučaj Monea, koji je uveo novi pristup slikanju i nastojao da se izbori za sopstvenu nezavisnost u polju. U pitanju je čin simboličke revolucije, kojim se narušava poljem određen prostor mogućnosti i konceptualnih apsolutizama, a za Srejovića se epistemički uspostavlja novi prostor mogućnosti sagledavanja prošlosti Podunavlja. Razlog tome je, kako nešto kasnije u svojoj studiji podvlači Burdije, da se istorija određenog polja ne oblikuje samo borbama za monopol na određenu sliku sveta, već i nadmetanjima za osvajanje novog prostora, koji prkosi starim normama i obrascima percepcije (Бурдије 2003 (1992)), 192–193, 227).

Stoga, Srejović ne staje na ovom koraku. U tumačenjima Lepenskog Vira svoje simboličko oslobađanje od Vasićevog autoriteta demonstrira u radovima u kojima naznačava važnost Đerdapa:

Već pre više od pedeset godina M. Vasić i G. Čajld istakli su važnu ulogu Dunava, odnosno podunavskih oblasti u nastanku, razvoju i širenju praistorijskih kultura srednje i jugoistočne Evrope. Kasnija arheološka ispitivanja pokazala su da je srednje i donje Podunavlje zaista bilo gusto nastanjeno već od vremena starijeg neolita, ali Đerdap, koji razgraničava ove dve prostrane oblasti, nije istraživao i uvek je smatran za barijeru, za teško prohodni i retko korišćen put, za područje nepodesno za život i kulturno stvaralaštvo (Srejović 1971b (1969) ¹²²,19).

Ako se setimo njegovih izjava da je Vasić prepoznao elemente autonomnog neolita u dunavskoj dolini, ovaj početak Srejovićevog rada može dobiti drugačije čitanje. Čak i da prihvatimo (neispravnu) tezu da je Vasić prepoznavao autonomnost neolita, Srejović nam opet donosi novinu, razotkriva alternativni prostor, Đerdap kao novu laboratoriju kultura (*sensu* Srejović). I to nam saopštava na istoj strani gde pojašnjava da je projektom šezdesetih godina ustanovljeno da je Đerdap ključno mesto za razumevanje praistorijskog perioda. Zanimljivo je da u radu koji objavljuje nešto kasnije na nemačkom jeziku, a koji je po sadržaju i strukturi dosta sličan prethodnom tekstu, citira samo Čajlda (Srejović 1972a). Iako oba slučaja mogu biti veoma mali i zanemarljivi tragovi, lične autorske odluke o referisanju na određene autore u svojim istraživanjima, sasvim je moguće da su odraz i svesnog, strateškog plasiranja i naglašavanja sopstvenih ideja. Iz burdijeovske perspektive promišljanja borbi i Srejovićevog odvajanja od akademskog oca, na ovom primeru vidimo fragmentaciju akademskih borbi zarad osvajanja povoljnije pozicije i učvršćivanja sopstvenog naučnog kredibiliteta. Na primer, treba imati u vidu da su Čajldove ideje o neolitizaciji Evrope, a preko lokalnih figura u arheološkom polju, u velikoj meri oblikovale shvatanja kulture i normalizovanje kulturno-istorijskih koncepcija (Palavestra i Babić 2016; Milosavljević 2020, 77–111). Konceptualno posmatrano, on se ne odriče samo stanovišta svog naučnog izvornika, već i osvaja nove epistemičke niše u polju, i to (formalno) odbacujući čajldovske pozicije. U tom smislu, Đerdap i Lepenski Vir su za Srejovića bili

¹²² Tekst inače nastaje na čuvenom skupu Kongresa arheologa Jugoslavije 1969. godine u Boru.

ključni interpretativni alat za građenje sopstvenog prostora diskusije i demonstriranja akademskih kompetencija (*sensu* Bourdieu).

Koncept autohtonosti, kroz prvobitnost i povezanost sa mestom, na mnogo načina se mogao pronaći u Srejšovićevim tumačenjima Lepenskog Vira. Srodna stanovišta iznosi i na početku knjige, kao kada demonstrira tezu da je Đerdap matično područje kulture (Срејовић 1969в, 9), dok kasnije razvija ideju da ima značaja i za aspekte razvoja umetnosti (Srejšović i Babović 1983, 10). U knjizi se svako poglavlje programski završava podvlačenjem stava da za svaki od opisanih elemenata umetnosti, arhitekture, uređenja života, važi da se ne mogu se porediti ni sa jednim drugim pojavama i da Lepenski Vir ima posebno mesto (Срејовић 1969в, 19, 2, 41, 86-92, 129, 143-144, 159-160; 181). Perspektivu održava i razvija nadalje u publikacijama, tekstovima i razgovorima tokom svog radnog veka (Срејовић 1969, 15, 19; Srejšović i Babović 1983; Срејовић 2001 (1996), 88, 119, 300- 301). Iznad svega i odabir naslova prve publikacije, smeštajući je u Podunavlje, a ne u Đerdap, govori u prilog ovom argumentu. Da je reč o ideji koja se brižljivo negovala i plasirala, govore i suptilnosti u vezi sa prevodima knjiga i kataloga. Setimo se da nemačko izdanje knjige ima naslov „Lepenski Vir: praistorijska kolevka evropske kulture“ (*Lepenski Vir: eine vorgeschichtliche Geburtsstätte europäischer Kultur*) (Srejšović 1975).

U kontekstu specifičnosti mesta i tematskih orijentacija Srejšovića u pisanju, vredi se podsetiti drugih dveju dominantnih perspektiva hronoloških rasprava i aspekata drugih lokaliteta¹²³. Reč je o tematskim kategorijama koje su bile korisno uporište za podršku njegovih ideja o autohtonom razvoju neolita. U kasnijoj produkciji, a naročito po završetku istraživanja Vlasca, osnovna ideja o Lepenskom Viru nadopunjena je rezultatima istraživanja sa drugih lokaliteta koji su mogli da daju snažniji argument za Srejšovićeve ideje. Specifično, teme drugih lokaliteta bile su od višestrukog značaja. S jedne strane, bile su relevantne jer su samo podržavale njegovu teoriju o Lepenskom Viru, a u tome je naročito mesto zauzeo Vlasac (Srejšović 1974 (1972)b, 24; Срејовић и Летица 1974 (1971); Srejšović 1988; 1989 (1985)). Isprva je poslužio da pojasni i učvrsti argumentaciju o Lepenskom Viru, a zatim je postao deo evidencijskog niza u hronološkim raspravama za razradu ideje o autohtonom neolitu. U tom svetlu je moguće posmatrati suptilne promene u njegovom tumačenju, u kojima ističe da kultura Lepenski Vir nije izolat, već je treba posmatrati unutar šireg geografskog područja, s polazištem u Đerdapu (Srejšović i Babović 1983, 11–12). Ideju jasno i nedvosmisleno iznosi koristeći arheološku evidenciju sa drugih lokaliteta za razradu šire tematike. Drugim rečima, insistiranje na posebnosti Đerdapa nije samo relevantno za kontekst raskida sa „akademske ocem“, već ima jasnu ulogu u tvorenju njegove specifične ideje autohtonog neolita. Iz ugla autoriteta, Đerdap predstavlja epistemički neosvojen topos koji Srejšović, kroz otkriće i istraživanje Lepenskog Vira, a potom i Vlasca, postavlja kao ključni prostor za razumevanje praistorije Evrope.

Iako je nepobitno da je Vasić snažno uticao na Srejšovićeva razumevanja prošlosti, u interpretacijama Lepenskog Vira i tvorenju ideje lokalnog razvoja, međutim, naziru se izvesni konceptualni dodaci koje nije moguće sasvim pojasniti samo ovom arheološkom figurom. U tom smislu, stanovište nalaže da se detaljnije razmotre i drugi važni elementi na kojima počiva koncept autohtonosti i kontinuiteta: pre svega, dugovečnost tradicije.

¹²³ Valja napomenuti da su aspekti drugih lokaliteta takođe izraženi kroz perspektive pisanja o Đerdapu.

7.2.2 Aspekti autohtonosti. Lepenski Vir, tradicija i kulturna trajanja

Srejović je tradiciju u interpretacijama Lepenskog Vira koristio i pominjao na jedan specifičan način. Pišući o arhitekturi, on objašnjava tradiciju koja je utvrđena kroz obrasce i kanone, a prenosi se trajanjem kulture Lepenski Vir:

Oblici stvoreni na početku postaju obrazac koji se trajno poštuje, odnosno kasnije nije izvoršena ni jedna promena koja bi bitno izmenila strukturu osnovnog jezgra naselja. Tradicija, međutim, ne predstavlja izraz stvaralačke nemoći, već je samo potvrda objektivnih vrednosti do kojih se došlo u prvim trenucima silovitog poleta kulture (Cpejovuđ 1969đ, 48–49).

Srodno gledište izražava opisujući arhitekturu i skulpture gde u svakoj narednoj fazi prepoznaje izvesne promene. Štaviše, na kraju knjige jasno ističe: „Sve izmene u društvenim odnosima praćene su promenama u arhitekturi, religiji i umetničkom stvaralaštvu“ (Cpejovuđ 1969đ, 159). Srejovićeva pisanja o promenama u kulturi Lepenski Vir ukazuju na izvestan razvojni karakter, međutim, ne treba ih shvatiti (samo) u ključu evolucijske teze. Kao što Olsen napominje u profilisanju kulturno-istorijske arheologije, ona nije bila antievolucionistička (Olsen 2002, 33). Međutim, ono što zbunjuje jeste to što se Srejović protivio evolucionističkom konceptu razvoja čovečanstva (Палавестра 2011а, 183), a niti je previše i sasvim bio kulturnoistorijski orijentisan (Babić 2002, 313). On tvrdi da postoji jedna jednakost između čoveka u prošlosti i sadašnjosti i odbacuje veštački kreirane linije o čovekovom razvoju od kamene alatke do atomske bombe. Zato arheologija otkrivajući prošlost, iz njegovog ugla, ne traga za *novim*, već za poznatim, ali izgubljenim, *starim* (Cpejovuđ, 1996 (1997)а, 47). Ovaj osoben pogled na prošlost, potvrđuje njegovo razmatranje konteksta otkrića na Lepenskom Viru, u kojima iznosi stav da, ukoliko bi tvrdnja o razvoju neolitizacije u skladu sa tezom *ex oriente lux* bila tačna, onda bi duh istoka trebalo da bude prisutan i očit u savremenim evropskim kulturama (Cpejovuđ 1996 (1999)đ, 60). Da bi se jasnije razumelo na koji način Srejović operacionalizuje pojam kontinuiteta, odgovor treba tražiti u njegovim objašnjenjima „unutrašnjih promena“ zarad očuvanja tradicije i njenog trajanja. Specifično, on razvoj, odnosno promene, posmatra kroz prizmu „poštovanje tradicije“ ostvarene unutar kulture Lepenskog Vira u totalitetu, a ne u njenim pojedinačnim fazama (Cpejovuđ 1969đ, 48, 106, 117, 123, 125, 158, 178). Svaka pojedinačna faza istovremeno ima značajnog udela u tvorenju celine.

Reč je o stavovima koji se pojavljuju i u okviru lepenskovirskih tumačenja, a koji govore o osobenom razumevanju dešavanja u kulturi, kroz poštovanje tradicije, odnosno kroz perspektivu „evolucije uz kontradikciju“. Oni se mogu pronaći u tvrdnjama poput ove:

Neki događaj koji je morao da bude izuzetno značajan, trenutno je zaustavio normalne tokove života. Ova lokalna „revolucija“ upravo čini uvod u poslednju etapu Lepenskog Vira tokom koje je izgrađeno poslednje naselje, Lepenski Vir II.

Arhitektura naredne epohe izrazito je maniristička. Lepenski Vir II je podignut u okvirima starog naselja i po tradicionalnoj shemi, ali su pri njegovoj izgradnji zapostavljeni bili tehnički i oblikovani principi ranije arhitekture, odnosno naglašene su samo njene formalne odlike. Odnos prema prošlosti je ambivalentan: tradicionalni obrazac se u celini oponaša, ali se istovremeno u detaljima bitno preinačuje (Cpejovuđ 1969đ, 76).

Sličan princip je uočljiv i prilikom opisa promena u likovnom izrazu na skulpturama (Cpejovuđ 1969đ, 117, 118, 129). Isprepletanost perspektiva, principa kretanja i razvoja izraženi su kod Srejovića i u ključnim idejama o autohtonosti neolita:

Mada su ove pojave potpuno odeljene jedna od druge u vremenu i prostoru, izvesno je da i u Podunavlju i na Balkanskom istoku 'neolitskoj revoluciji', odnosno prihvatanju njenih tekovina, prethodi jedna faza u kojoj se zahvaljujući sedelačkog načinu života sve energije usredsređuju na razvijanje viših oblika kulture, i to uprkos zastoju u ekonomici. Ovo neprirodno stanje nije moglo trajno da se održi. U jednom trenutku otpočinje delovanjem 'suprastrukture' na osnovu tj. ekonomika se pod njenim uticajem iz osnova menja i nužno dolazi do opšte 'revolucije'. Međutim ta 'revolucija' razara upravo ono čime bila uslovljena: sve više oblike kulture" (Cpejovuĥ 1969b, 160).

Navedena tumaĉenja promena, kroz prizmu tradicije, imaju eho romantiĉarskih predstava kroz aspekte o veĉnom kretanju, toku i delovanju, uz snaŹan otpor prema statičnosti i mirovanju¹²⁴ (Berlin 2012, 117, 130, 147). Specifiĉno, u ovom svetlu njegova pojašnjenja razlika i promena koje se odigravaju unutar izdvojenih graĊevinskih horizonata na Lepenskom Viru, dobijaju nešto jasnija shvatanja. Na primer, pri tumaĉenju promena i prekida on koristi iskaze poput: „u kulturnom kretanju“, zatim odrŹavanje „jednosmernog toka kulture“, uz naznake njenog „kontinuiranog rasta“ (Sreĳović 1971b (1969), 23). Pored navedenog, susreću se i uplivi marksistiĉkih misaonih elemenata, koji se mogu videti i u nešto svedenijem, kondenzovanom obliku: „pojedinaĉ ne znaĉi ništa, a zajednica sve. MeĊutim, Źrtvovanjem individualnih sloboda i usmeravanjem svih snaga ka opštim ciljevima, ljudske energije narastaju u ekonomici do zavidnih razmera (...)“ (Cpejovuĥ 1969b, 148). Zatim, nekoliko strana dalje, autor pojašnjava: „Mada nema privatne svojine u smislu akumulacije dobara i ekonomskog snaŹenja pojedinaca, drušvena hijerarhija (...)“ (Cpejovuĥ 1969b, 154). Nešto sliĉno se moŹe nazreti i u izjavama iz kasnijih tekstova: „ (...) nisu mogle da osiguraju egzistenciju stihijskim, nekontrolisanim preuzimanjem prirodnih dobara, veĉ samo uspostavljanjem osobenog privrednog i socio-kulturnog sistema“; „ (...) ovakva podela rada u okvirima neproizvoĊaĉke ekonomike ne dovodi do sticanja privatnog vlasništva (...)“ (Sreĳović 1981 (1994), 8, 11). No, ove tvrdnje i svojstven jezik treba sagledavati u kontekstu Ćajldovih konceptualnih elemenata: marksistiĉkih postulata i materijalizma, a u sklopu procesa uspostavljanja i afirmacije kulturno-istorijske paradigme u srpskoj arheologiji (Milosavljeviĉ 2020, 56-61, 124-125). Iako ove teze moŹda ne zauzimaju centralno mesto u Sreĳovićevim tumaĉenjima Lepenskog Vira, pa i praistorije Podunavlja, vaŹno je takoĊe imati u vidu ove interpretativne strategije i uplive, a koji odraŹavaju eklektiĉnost njegovih idejnih izvorišta i onovremenih pozicija u polju.

Ipak, usled odsustva pojašnjenja teorijskih koncepata u njegovim interpretacijama, susrećemo se sa izjavama koje mogu biti i kontradiktorne, isprepletane i zamagljene. Na primer, on takoĊe jasno odbacuje mogućnost ekonomske uslovljenosti (Cpejovuĥ 1969b, 159). Zatim, jasno odbacuje i da izuĉavanje ĉoveka u prošlosti treba sagledavati kroz prizmu primarnih potreba, dostupnih izvora hrane i drugih neophodnih resursa, kao vaŹniji aspekt od duhovnih potreba (Cpejovuĥ 1996 (1999)a 97). U tom smislu bitno je uvaŹiti romantiĉarske aspekte kao znaĉajno dodatno uporište za razumevanje Sreĳovićevih epistemoloških okvira. Na primer, pored veĉ navedenih aspekata, pomenuta hronološka leŹernost i tumaĉenje pojava u kljuĉu raznovremenog modela, bliski su romantiĉarskim idejama o bezvremenosti (Berlin, 2012, 32), a koje se odliĉno uklapaju u njegova razumevanja „neistoriĉnosti“ arhitekture i umetnosti (Cpejovuĥ, 1969b, 86; 1996 (1999)a, 96-97). Zatim, u njegovim stavovima prepoznaje se naĉelo stalnog kretanja, i

¹²⁴ Na ovom mestu treba se ponovo podsetiti mogućnosti i tumaĉenja „Źivota“ kultura i njihovih kretanja u kljuĉu ideja Leslija Vajta. Ali kao što je i ranije napomenuto, stanovište je neophodno dodatno istraŹiti.

transformacija kao lek protiv statičnosti i zamiranja, ili, s druge strane, postojanje strašne spoljašnje sile, shvatanje da izvan nas postoji nešto veće, neshvatljivo i nedokučivo kao stalna opomena koja nas definiše (Berlin 2012, 103, 117–119). Konkretnije, u Srejovićevim objašnjenjima, zarad očuvanja tradicije kultura je morala da nađe odgovor na preteće spoljašnosti, ali je ona u isto vreme i specifično mesto i katalizator onoga što se odvija na Lepenskom Viru, ne samo opomena i opasnost.

Stoga borba za duhovni opstanak na Lepenskom Viru mora biti dramatičnija od borbe za fizičku egzistenciju, odnosno snage angažovane u ekonomici moraju biti manje od energija koje se troše za ostvarenje kulture (Cpejebuĥ 1969b, 27).

Sumirano, u njegovim tumačenjima vidimo svet Lepenskog Vira koji je obojen kolektivitetom, naporima da se održi jedan sklad i prenose vrednosti koje su važne za duhovno trajanje kulture. Aleksandar Palavestra skreće pažnju na to da se ovakvo specifično razumevanje kontinuiteta kulture može u humanističkim naukama pratiti još od romantizma i Herderovog shvatanja „duše naroda“, ideje koja je uticala na kulturno-istorijske koncepte u arheologiji (Палавестра 2011b, 584). Romantičarska baza na kojoj je ponikla kulturno-istorijska misao nije nužno morala da bude suprotstavljena marksističkim postulatima. Naročito ako se, uzmu u obzir isprepletanost dve idejne struje na opštem nivou (up. Breckman 2022). Potom, na užem planu, važno je imati i na umu pomenute okolnosti uticaja idejnih skladišta kulturno-istorijske arheologije i njenog razvojnog puta u domaćim arheološkim okolnostima (Milosavljević 2020, 77–111). Treba naglasiti, takođe, da u kontekstu lokalne istorije arheologije postoji stav da baš doktrine poput bratstva i jedinstva, uticaj marksizma i njegovih izvedenica, bez obzira na ideološke pritiske nakon Drugog svetskog rata u Jugoslaviji, nisu imali znatan uticaj na objašnjenja u arheologiji (Novaković 2012; 2014, 238–244; Babić 2002, 313–315).

Ipak da je Srejović u izvesnom smislu umeo da koristi jezik sa ideološkim prizvukom i izvan lepenskovirskih tema, može se videti u njegovim tekstovima namenjenim muzejskom domenu (Cpejoviĥ 1973). Mimo arheološkog polja, Tatjana Mihailović pokazuje da je u to vreme u muzejskoj sferi onovremene političko-društvene prilike su jasno uticale na reprezentacije prošlosti, te su izvesni elementi bili uključeni u tumačenja na direktne i otvorene zahteve Agitpropa (Андрејевић-Кун 1948; Михаиловић 2023, 43–52). Tako, pišući o muzejima u Jugoslaviji, a zapravo pišući o istoriji umetnosti, u jednoj vrsti epiloga, Srejović završni tekst publikacije počinje paragrafom:

Muzeji Jugoslavije su svojim kratkim istorijatima vezani za teške političke sudbine jugoslovenskih naroda u prošlosti, a svojim izuzetno vrednim sadržajima za bogata kulturna nasleđa tla na kome su nastali. Oni u prvom redu prikazuju snažne, duboke korene kulture centralnih i zapadnih oblasti Balkanskog poluostrva i stvaralaštvo jugoslovenskih naroda koje je u svojim najvišim dometima uvek napajano plodonosnim energijama sopstvene zemlje. Stoga je fizionomija muzeja Jugoslavije originalna, a atmosfera čista, intimna i plemenita (Cpejebuĥ 1973, 162).

U izdvojenom citatu jasno vidimo jugoslovenstvo kao platformu za predstavljanje teze „bratstva i jedinstva“ kroz muzejsku sferu. Međutim, u predloženim redovima postoje i drugi elementi, poput sledećih: „nasleđe tla“, „duboki koreni kulture“, „napajanje plodonosnim energijama zemlje“, a koji ukazuju na to da Srejovićeve interpretativne oslonce i objašnjenja dinamike zajednica u prošlosti nije moguće objasniti ideološkim aparatom tog perioda. Imajući ovo u vidu, postavlja se pitanje: Koji su stoga konačni efekti, odnosno manifestacije njegovih konceptualnih podloga? Bogdan Brukner

pominje da Srejović ostaje veran ideji autohtonosti od praistorije do rimskog perioda u mnogim svojim publikacijama (Брукнер 1998 (1997), 28). Gledište upućuje na to da Srejovićevi stavovi o lokalnom razvoju nisu bili rezervisani samo za praistorijske periode već da je reč o ključu kroz koji je on posmatrao i tumačio prošlost i u kasnijim epohama. Ono što smo do sada na primeru Lepenskog Vira mogli da konstatujemo jeste da su njegova tumačenja kontinuiteta primarno oslonjena na Vasićeva tumačenja prošlosti. Iz toga Srejović razvija svoju tezu autohtonosti, koja je čvrsto isprepletana sa konceptom tradicije, specifičnom lokacijom i tлом, ali s fokusom na duhovno trajanje kultura. Na takvim osnovama on tvori jednu lokalniju putanju tumačenja trajanja kultura i pronalazi svoje konačno uporište u intepretativnom rešenju kroz osobeni diskurs balkanizma.

7.2.3 Aspekti autohtonosti. Lepenski Vir i kontinuitet balkanskog supstrata

Pod okriljem koncepta kontinuiteta, kao jednog od aspekata autohtonosti, a u kontekstu *lokalnog* oblića romantizma, nalazi se pitanje povezanosti kulture i njenog trajanja na određenoj teritoriji. Poput Atinjana koji su ponikli iz zemlje, Srejovićevo viđenje kulture nastavlja se na Herderovo shvatanje da svaka ljudska grupa mora stremiti onome što je u njenim kostima, a što je deo njene tradicije (Berlin 2012, 79). U Srejovićevim pisanjima o Lepenskom Viru ovaj aspekt se najpre manifestuje kroz elemente arhitekture i umetnosti, a u odnosu na osobenost mesta i matičnog područja, odnosno tla. U tom kontekstu čitanja o arhitekturi dobijaju novo svetlo:

Arhitektura naselja I duboko je ukorenjena u tle i izrasta iz njega u oblicima i razmerama koje razotkrivaju plastiku podloge i tumače strukturu okolnog prostora. Ona ima istu morfologiju kao i potkovičasta uvala koja je zakriljuje, koristi pravce njenog rasprostiranja njene materijale, ritmove i boje. Naselje II je, međutim, bez korena i čvrste baze (...) (Cpejovuĥ 1969b, 83).

Stavovi se mogu pronaći i u drugim iskazima koje razvija pričajući o ovom elementu: „Sve ostalo je nezavisno od pejzaža i neponovljivo jer proizilazi iz konkretnog odnosa čovek-spoljna sika sveta, tj. iz psihologije jednog vremena i određene kulture (...)“ (Cpejovuĥ, 1969b, 88). Još konkretniji izraz povezanosti sa specifičnim mestom i tлом demonstrira kroz izjavu o umetnosti: „Da bi se objasnila lepenska kultura potrebno je tačnije poznavati prirodni ambijent njene životne zone, kulturni tradiciju tog tla i opštu istorijsku situaciju na širem evroazijskom prostoru u momentu rađanja monumentalne umetnosti u njenim okvirima“ (Cpejovuĥ, 1969a, 51). Da nije u pitanju gledište koje isključivo koristi u vezi sa Lepenskim Virom, već da je reč o misaonoj doktrini koju i kasnije razvija i koristi, govore njegovi stavovi iznošeni u tumačenjima prošlosti drugih epoha (Srejović i Babović 1983, 21, 35; 44-46; Cpejovuĥ (1996) 2006b, 77; Cpejovuĥ, 1997, 38). U jednom televizijskom intervjuu iz 1994. godine, upitan da li je Balkan mogao da bude kolevka evropskih civilizacija, on u više navrata referiše na značaj i ulogu tla, ali u zenitu svog odgovora veli:

Zatim su sledili u istorijskim periodima, velika epoha, čiju godišnjicu mi sada slavimo, recimo razdoblje tetrahije, kad je sedam rimskih imperatora, koji su rođeni na centralnom Balkanu, vladali su rimskom imperijom, u jednom od presudnih časova, i kada su damari svetske istorije bili na ovom tlu, ljudi koji su ovde rođeni odlučivali su o tome. Naravno ti carevi nisu bili ni Srbi niti mi dugujemo i treba biti ponositi na njih u smislu neke bukvalne nacionalne kulture, ali mi moramo na taj trenutak biti ponositi jer je tlo kojim smo mi baštinili, tlo na kome se nalaze najznačajniji spomenici te epohe uopšte, na tom širokom ogromnom rimske imperije od Britanskih ostrva pa do Eufrata i Tigra“. (33.59- 34.5')

Na ovom mestu, takođe je važno naznačiti da Srejićevu oslanjanje na koncept univerzalizacije vremena i veze sa specifičnim mestom, odnosno tlo, a u kontekstu njegovog shvatanja kontinuiteta, nije usmereno ka nacionalnoj¹²⁵, već kontinuiranoj balkanskoj prošlosti, koja se temelji na romantičarskoj ideji predačke zemlje. Podatak je naročito važan ako se uzme u obzir da je shvatanje kontinuiteta u arheološkom polju, naročito u vreme Srejićevog obrazovanja, bilo opšte mesto shvatanja prošlosti, ali ne i nužno kroz prizmu nacionalnog (Палавестра 2011б, 580; 581–584). No, to ne znači da se kroz balkanski diskurs ne tvori jedan drugi narativ, koji čak i bez direktne namere, implicitno ima potencijal da bude shvaćen ili korišćen u tom ključu. Suštinska poruka koja je prisutna u ovom delu razgovora sa Srejićem nesumnjivo upućuje na to da je „tlo Balkana“ izuzetno povoljno i plodno, a u prošlosti je omogućilo razvoj i briljantnost starih civilizacija u više navrata u istoriji.

Kada je reč o Lepenskom Viru, veličanja i isticanja važnosti tla, posebnosti mesta, surovosti ali i refugijumskog karaktera Đerdapa, mogu se shvatiti dosledno, ali i metaforčki. Pišući o genealoškom modelu izvedenom iz predstave o norveškim planinskim masivima, istoričar ideja Berg Eriksen tvrdi: „Genealoški model podrazumeva da se zakonitost može meriti starinom. Stoga i geologija može pozivati na politički sentiment. Drevna zemlja ne može se slomiti, ali iziskuje od njene dece i unuka brigu i upravljanje“ (Berg Erksen 2013, 150). Prevedeno na Srejićeve konceptualne modele, kontinuitet koji je očuvan i izvire iz tla, može da zvuči ovako:

Ali ono što znamo sasvim sigurno, Balkansko poluostrvo, a posebno njegov centralni deo; znači mi smo srećnici koji smo dobili, kako da Vam kažem, u posed najznačajniji, najdragoceniji teren u smislu kulturnih dobara. Ali ta kulturna dobra, naravno nismo sva mi ostvarili, mi smo ih nasledili i to nije nevažna stvar. Mi još ne znamo mehanizme nešto što je bilo na jednoj teritoriji, čak kada taj narod koji je nešto stvorio i nestane zauvek, jelte iščezne, kako nešto od tih dobara prelaze, ako ne na njihove neposredne potomke, na njihove naslednike. Mi smo srećni naslednici ogromnog kulturnog blaga narodi koje su nam ostavili narodi koji su živeli na ovoj teritoriji pre nas. I to ogromno blago uključuje se danas u našu kulturnu istoriju i možemo mirno i s ponosom reći da su ove teritorije u prošlosti u nekoliko mahova bili zaista središte civilizovanog sveta (Ostavština za budućnost 1994, 30.59-32.05').

Na ovom mestu, takođe, vidimo prisutnu ideju kontinuiranog trajanja, koja se mora i u sadašnjosti uvažavati, ali i baštiniti preko ostataka spomenika kulture, jer je sve to deo formiranja jedne kolektivne kulturne istorije budućnosti, kako on saopštava. Njegov odgovor, celokupno posmatrajući, podseća na jednu sažetiju idejnu nit prikazanu u tekstu

¹²⁵ Važno je napomenuti da ne treba mešati Srejićeva usvajanja balkanskog diskursa sa nacionalističkim idejama. Štaviše, on se čvrsto protivio tome i idejama da su „Srbi narod najstariji“ (Срејовић 1996 (1999)б, 73). U istom intervjuu za TV Beograd, Ostavština za budućnost iz 1994 godine on izjavljuje: „I tako se danas otišlo u jednu drugu vrstu preterivanja, u jednu vrstu paranauke, gde su pojedinci, osetivši da je politički pogodna klima da govorimo sve o onome što se dešavalo na našem tlu kao o nečemu najranijem, prvom, najznačajnijem, otišlo se u jednu krajnost koja može biti veoma opasna i koja može kompromitovati i našu arheologiju i našu nauku, a što je još najznačajnije može biti pogubna i po neki mentalitet i ponašanja našeg svakog građanina naše zemlje. I upravo kad mi postavite to pitanje želim na njega da odgovorim sa puno opreznosti jer sam uplašen od jedne poplave natpisa u štampi, pa čak i na televiziji gde se govori kako su od praiskona živeli maltene Sloveni ili Srbi na teritoriji ove zemlje naše, kako je ovde nastala najstarija pismenost na svetu, kako sve vodi poreklo maltene iz ove naše male Srbijice i iz ovog našeg kutka na kome, koji mi danas živimo kao svoju domovinu i koji mi naravno volimo kao svoju otadžbinu“ (28.02-29.44'). https://www.youtube.com/watch?v=dEzTYZu5m_Y No, bez obzira na njegovu bojazan, Srejićeva poimanja kontinuiteta na bazi balkanskih tekovina i lokalizama, te uz njegov snažan društveni i harizmatični autoritet stvorila su plodno tle za jednako problematične recepcije u javnom diskursu.

Kada smo bili kulturno središte sveta (Срејовић 1985). Ključna poruka oba izvora¹²⁶, teksta i intervjuja je da trajanje tih, kako ih on naziva – „visokih časova civilizacije“ otpočinje Lepenskim Virom, koji je imao nedvosmislen uticaj na dalji razvoj kultura na Balkanu. On je kroz ključ metafizičkog kontinuiteta duha posmatrao prošlost i tragao za reprezentacijama duha kulture od praistorije do danas, a Lepenski Vir je imao, kako se pokazalo, važno mesto u formiranju tog specifičnog kontinuiteta na centralnom Balkanu (Срејовић 1996 (1999)б, 60; Палавестра 2011б, 584–585; Милосављевић и Тосић 2016). Stanovište sublimira širi Sreјовићев teorijski koncept, koji obuhvata jedno personalizovano poimanje kultura, sa sopstvenim duhom, karakterom i mentalitetom, a koje su upravljane nekim mitom i u stalnom sukobu snažnih sila, tla i autohtonog kontinuiteta (Срејовић 2001б, 195). Ovaj aspekt autohtonosti objedinjuje i povezuje sa „predačkom zemljom“, „zemljom maticom“ i njenim duhovnim tradicionalnim vrednostima. Specifično kao posrednika između tla i kulture, on vidi postojanu autohtonu zajednicu koja odoleva i izmiče udarima doseljeničkih migracija, istrajava na istim prostorima i neraskidivo je povezana sa specifičnim mestom (Палавестра 2011б, 585).

Izvorišta Sreјовићевog tumačenja još jednom treba potražiti u obrazovnom habitusu. U kontekstu istorije arheologije u Srbiji, osnova ovakvog razumevanja prošlosti može se pratiti kroz uticaj važnih obrazovnih figura kao što su Milan Budimir i Veselin Čajkanović (Palavestra i Milosavljević 2015, 631). Kako to pokazuju Monika Milosavljević i Aleksandar Palavestra, uz Vasića, Budimir i Čajkanović su imali snažnog uticaja na predratnu generaciju arheologa, ali se efekti obrazovnih habitusa mogu sagledavati i kod kasnijih generacija, kojima pripada i Dragoslav Sreјовић. Međutim, u onoj meri u kojoj su se Vasićeve teze dovodile u pitanje, nakon rata je postojalo odsustvo propitivanja Budimirovih i Čajkanovićevih koncepata. Oni su prihvaćeni kao opšta mesta (Milosavljević 2020, 102). Iako je svaka od navedenih ličnosti imala svoju posebnu verziju balkanskog kontinuiteta, njihove teze počivaju na pretpostavci postojanja jednog autohtonog elementa koji istrajava tokom istorije (Palavestra i Milosavljević 2015, 631).

Marko Teodorski u svojoj analizi konteksta paleobalkanologije, skreće pažnju da zapravo Sreјовићев pohod na bezvremeni Balkan otpočinje i pre nego što je njegova arheološka karijera uzela maha. Teodorski naročito razbuktavanje balkanskog kontinuiteta vidi u Sreјовићевom tekstu o Marku Kraljeviću. Analiza pokazuje kako on kroz epsku poeziju, oslanjajući se na teze Vladimira Dvornikovića¹²⁷, Veselina Čajkanovića i Milana Budimira, sagledava i oživljava arhaične motive i kolektivno nesvesno. U tekstu bez prevelikog metodološkog zazora, povlači ikonografske i psihološke povezanosti od praistorije do ovog epskog heroja (Teodorski 2021, 885-886). Od navedene trijade, posebno su značajne teze Budimira, kao figure koja se smatra odgovornom za održavanje ideje *genius loci Balkani* (v. Mihajlović 2013). Budimirove misaone doktrine o balkanskom kontinuitetu pre svega treba razumeti u kontekstu intelektualne klime Beograda tridesetih godina prošlog veka. U to vreme su naučnici na Balkanskom institutu razvijali narative o posebnosti balkanskog prostora, naglašavajući aspekte kontinuiteta savremene kulture sa antičkom. Proučavanja trajanja na Balkanu oslanjaju se na ideju o tzv. „balkanskim istočnicima“ koji povezuju različite podloške, mitske i jezičke, kao korene kontinuiranog trajanja. U svemu Milan Budimir je imao važnu ulogu pri tvorenju i prenošenju pomenutih koncepata (Babić i Kuzmanović 2015, 548; Milosavljević 2020, 102, 116). Specifično, u okvirima Sreјовићevih tumačenja, njegovi misaoni konstrukti, kojima ističe

¹²⁶ Pa i drugi, v. Срејовић, 1996 (2003), 6

¹²⁷ Na moguće uticaje Vladimira Dvornikovića na Sreјовићeve interpretativne okvire ukazali su Aleksandar Palavestra i Monika Milosavljević (Palavestra i Milosavljević 2015).

važnu ulogu Balkana i balkanskog duhovnog kontinuiteta, donose mogućnost razumevanja kulturnih kontinuiteta kroz vremenske periode u jednom širem istorijskom i prostornom smislu od onoga koji je Vasić nudio. Dakle, Srejović je ideju *genius loci balcanicus*, a u kontekstu teze o autohtonosti, pretočio u *ex balcanicus lux* i brusio je mnogo pre nego što se do ispitivačkih radova u Đerdapu došlo. No, valja naglasiti da se ova ideja vrlo rano ispoljila i u kontekstu Lepenskog Vira, pa je možemo pronaći u tekstu povodom prve izložbe (Srejović 1967b, 16). U tom smislu, вреди ponovo naglasiti značaj predkonceptija, generacijskih, disciplinskih habitusa i u kojoj meri one mogu uticati na tumačenje fenomena koji se proučavaju.

Druga figura je za Srejovićeve ideje bila pogodna zbog vlastitih ideja o mitu i religiji, što se uklapalo u ideju autohtonosti preko duhovnog kontinuiteta. Specifično, Čajkanovićeve teze o unutrašnjem sinkretizmu predstavljaju konkretne alate kao prenosnike tradicijskih repera putem religije i običaja (Palavestra i Milosavljević 2015, 631–632). Okosnice romantičarske misaone struje, obojene neobičnim, misterioznim, natprirodnim, uz jaku okrenutost tradiciji, bile su takođe odgovarajuće uporište Srejovićeve interpretacije. On je, inače, mit u svojim tumačenjima opisivao kao ideološki aspekt kulture koji je imao regulatornu moć, jer je trajno obezbeđivao sigurnost i bezbednost korišćenja svih resursa zajednice (Срејовић 1969в; Srejović 1992 (1996)). Kombinacija i konkretizacija ovih principa može se sagledati i kroz pojedina Srejovićeva tumačenja ideoloških i metafizičkih elemenata kulture. Specifično, on gradi most do religije preko umetnosti i arhitekture, čime se zapravo dolazi do esencije njegovog narativa, duhovnog kontinuiteta. Tradicija i kanon koji se poštuju tokom trajanja kulture Lepenski Vir, pokazuju da kult, mit i rituali usmeravaju sva „predačka znanja“ da se održi uspostavljeno jedinstvo (Срејовић 1969в, 59, 65; Срејовић 2001 (1996), 272). U njegovim neformalnim esejističkim pisanjima i promišljanjima, možemo susresti pozivanja na Veselina Čajkanovića. On ga citira u kontekstu običaja istočne Srbije, a koje smešta u kontekst Lepenskog Vira. U tekstu ističe značaj oblutaka u ritualima od praistorije do danas, kao dela lokalne mitologije (Срејовић 1996 (1997)б, 52). Implicitna veza se može pronaći pri opisivanju mezolitske religije u kojem se poziva na „kult domaćeg ognjišta“ (Srejović 1992 (1996)). Dakle, ranije uspostavljeni narativ važnosti Đerdapa i prirode, kroz specifičnost mesta, i dalje zadržava, ali ga sada uvezuje sa aspektima religije preko umetnosti i oblutka:

Veliki oblutak, postavljen iza ognjišta i usađen duboko u tle ispod poda, označava duhovno središte svetilišta (...) Izvesno je, međutim, da su postavljanjem oblutka uz ognjište simbolično preneti u kuću dva osnovna elementa spoljnog sveta: kamen i voda (...) Ovaj kamen koji se kreće ne oseća se stoga kao deo nežive materije, već kao jedina forma u prirodi koja je istovremeno i živa i večita. Snage vode i svih bića koja u njoj borave sjedinjuju se u oblutku sa čvrstinom kamena i silama živoga sveta koje on nosi. Oblutak lako prerasta u simbol; on je u stvari ogromno jaje ispunjeno mnoštvom energije, bića i slika koje teže da probiju tanku spoljašnju ljusku, da se osamostale i dođu na svet (Срејовић 1969б, 141–142).

Metafiziku kulture Lepenskog Vira Srejović opisuje kroz numinozne snage sadržane u oblucima, ali i u prostoru (Срејовић 1969в 109, 122, 138; Срејовић (1996) 2006a, 86–88). No, stavove ne demonstrira samo koristeći oblutke. Njegova uvažavanja Čajkanovićevih teza mogu se nazreti i u sledećim izjavama: „(...) pokazuju da suštinu religije kulture Lepenskog Vira čini kult ognjišta i vatre, kult predaka i, možda, Sunca“ (Срејовић 1969в, 145). Kao i u slučaju Budimirovih vizura, oslanjanje na Čajkanovićeve ideje može se pronaći i pre Lepenskog Vira. U ovom slučaju reč je o tekstu *Jelen u našim narodnim običajima* (Срејовић 2001 (1996), 13–25). U tekstu se jasno vidi njegovo

jednovremeno shvatanje društvenih pojava poduprto primenom etnografskih analogija na tumačenja raznorodnih arheoloških prošlosti. Srejović u članku, takođe, pominje i simboliku jelena u hrišćanstvu, tezu koju ponavlja u prvoj knjizi o kulturi Lepenski Vir (Срејовић 1969b, 145). U referencama nalazimo i na direktna pozivanja na Čajkanoviće uvide, te susrećemo poznate elemente poput „kult predaka“ (Срејовић 2001 (1996), 23), a koje ćemo kasnije naći u njegovim tumačenjima Lepenskog Vira.

Pomenuto oslanjanje na Čajkanoviće konceptualne okvire u srži ima veze i sa njegovim metafizičkim shvatanjem kultura i kontinuiteta (Палавестра 2011b 581), specifično često izraženo kroz umetničke i likovne elemente, kao i religijske aspekte. Da to nije bilo gledište razvijano samo u okviru Lepenskog Vira, može se videti i u stanovištima koje Srejović iznosi u kontekstu tumačenja Vinčanske kulture, gde jasno ponavlja svoju tezu autohtonog razvoja, a specifično kroz sočivo umetnosti (v. Срејовић 1984). Pored praistorije, srodni stavovi se mogu susresti i kroz njegova istraživanja religije i mitologije kasnijih epoha. Srejović misao dalje razvija i u uvodu Rečnika grčke i rimske mitologije (Срејовић и Цермановић-Кузмановић 1987 (1979)), ali možda najautentičniji stav izražava u uvodu Leksikona mitova i religije drevne Evrope (Cermanović Kuzmanović i Srejović 1992):

Stoga, ako bi se ukinula klasična sugestivna slika svetske istorije, život svake epohe nalikovao bi pulsiranju jednog istog džinovskog srca kome religija i mit ulivaju snagu i daju razloge za dalje otkucaje (1992, XI).

U navedenom paragrafu uočljiv je prizvuk Srejovićevog shvatanja kontinuiteta i njegovog metafizičkog uopštavanja u kome mitovi uređuju, prenose i čuvaju tradiciju. U širem sagledavanju istorije ideja, opet u prvi plan izbija romantizam:

Mitovi su načini kojima ljudska bića izražavaju svoje osećanje, neizrecive misterije prirode, i ne postoje drugi način kojima se ona mogu izraziti (Berlin 2012, 63–64).

Tako, konačno postaju jasniji mnogi elementi Srejovićevog tumačenja promena koja imaju tendenciju održavanja tradicije i prenošenja kroz vreme. Tamo gde Čajkanović traga za religijskim kontinuitetom, Srejović to u arheologiju prevodi preko duhovnog trajanja gledištem da svaka praistorijska kultura zadržava sopstveni karakter koji se može tumačiti kao njena osnovna psihološka orijentacija (Срејовић 2001 (1996), 193–196). Navedeni stavovi su najdirektnije prikazani izjavom s kraja prve knjige:

Taj racionalizam prožet humanizmom, neguje se i u svim kasnijim epohama praistorije Podunavlja, i ostaje trajno obeležje balkanske i cele evropske civilizacije (Срејовић, 1969b, 181).

U pitanju je stara Srejovićeva ideja na koju nam ukazuje Bogdan Brukner još s kraja 20. veka. U tekstu o Srejovićevom istraživanju praistorije, autor apostrofira da „balkanocentrizam predstavlja 'crvenu' nit u svim arheološkim raspravama akademika Srejovića“ (Брукнер 1998 (1997), 28). U kojoj meri je ovo istinita tvrdnja za Lepenski Vir govore dva teksta sasvim različite namere. Jedan članak u novinama iz 1995. godine, objavljen pod imenom *Kolevka evropske civilizacije* (ДНЕВНИК 1995), a drugi sa poslednje konferencije na kojoj je učestvovao: *Srednje Podunavlje „plodni polumesec“ Evrope* (Srejović 2001 (1996)).

Staša Babić i Zorica Kuzmanović to pravilno ističu u njihovoj analizi diskursa balkanizma: „Rezultat ovog implicitnog konsenzusa je topos kontinuiteta autohtone

kulture koja na ovom području deluje od duboke praistorije do danas, čime je arheologija potvrdila ideju o postojanju nekog specifičnog balkanskog vremena“ (Babić i Kuzmanović 2015, 550). Specifično, u kontekstu Srejšovićevih tumačenja nije se radilo o stilskom konzervatizmu kultura, koliko o nesvesnom, neuhvatljivom duhu i metafizičkom supstratu koji opstaje na ovom osobenom području. „(...) svetišta Lepenskog Vira ne treba posmatrati samo kao mesta u kojima je ponikla jedna od najsloženijih religija praistorije i najstarija monumentalna skulptura Evrope, već i kao neku vrstu naučnih laboratorija u kojima su anticipirana znanja i veštine bitne za kretanje i održavanje kulture u budućnosti“ (Srejšović i Bašović 1982). Važno je još jednom se vratiti pitanju i centralnom entitetu ovog istraživanja i naglasiti mesto koje Lepenski Vir ima u navedenim perspektivama. O tome možda najdirektnije govori sledeći iskaz:

Sve to pokazuje da tvorci kulture Lepenskog Vira nisu među svojim savremenikima imali takmaca, odnosno da se na teritoriji Srbije tokom celog jednog milenijuma nalazilo kulturno središte praistorijskog sveta. U tom središtu ostvarena su dva velika kulturna dobra: sakralna arhitektura sa monumentalnom skulpturom, koja izražava jedno osobeno viđenje sveta, blisko viđenju prvih grčkih filozofa, i ovladavanje metodom domestikacije biljaka i životinja, čime se utemeljuje sasvim nova ekonomika zasnovana na proizvodnji hrane“ (Srejšović 1985, 42).

Podsećanja radi, reč je o ranije pomenutom programskom tekstu *Kad smo bili kulturno središte sveta*, objavljenom u okviru kataloške publikacije, a u kome nadalje razlaže ideju svih svetlih i treperavih trenutaka na tlu Srbije, kada je teritorija Balkana, bila središte civilizacijskih centara. U tako izgrađenom narativu ideja kulturnog, apstraktnog trajanja počinje od Lepenskog Vira. On je, u stilu vernog romantičara ogrnutog plaštom pulsirajućeg balkanizma, imao sopstveno viđenje prošlosti koje je više bilo intuitivno, što u izvesnom smislu govori stanovište:

(...) čovek od početka nosi sve načine mišljenja, a mi kroz istoriju vidimo samo jednu dimenziju koja je u određenom trenutku za neke strukture bila najizrazitija. Stalno beležimo ono po površini, a ne vidimo ono što buja kao celina, iz koje nam je samo po jedan sadržaj dozvoljen da opazimo (a, 47). Cpejođu 1996 (1997

I baš to je, kako kaže Isaija Berlin, srž romantičarske vere:

Blesci, fragmenti, nagoveštaji, mistično prosvetljenje – to je jedini način da se razume stvarnost zato što je svaki pokušaj da se ona opiše, da se pruži smisaoni prikaz, da se bude skladam, da postoji početak, sredina i kraj, suštinski izopačenje i karikatura onoga što je po svojoj prirodi haotično i bezoblično, ogroman divlji tok samoostvarujuće volje, pri čemu je ideja njegovog zaustavljanja apsurdna i bogohulna (Berlin 2012, 124).

Ako na ovom mestu sumiramo sve navedeno u odeljku o izvorištima i građenjima Srejšovićevih interpretacija o prošlosti, pa i o Lepenskom Viru, vidimo jednu ključnu tezu: očuvanja tradicije putem duhovnog kontinuiteta koji opstaje, sa prekidima, na specifičnom tlu. Uticaj autoriteta u istoriji arheologije, a naročito istaknutih figura u ranijim fazama disciplinarne istorije, pokazao se značajnim i važnim za formiranje teorijskih i konceptualnih okvira tumačenja prošlosti (Babić 2002, 312). Njegov interpretativni model nastao je na mestu presecanja ličnih i disciplinarnih habitusa, ali ključni uticaj na osnovne Srejšovićeve koncepte razumevanja kultura imao je Miloje Vasić. Međutim, pokazalo se da je, pored njega, bilo i drugih značajnih figura koje su uticale na njegovo razumevanje prošlosti. Na to nas upućuje Kožev, ističući da kada razmišljamo o autoritetu „oca“, treba

biti svestan odnosa koji obuhvata relacija autoriteta „starijeg“ nad „mlađim“. Međutim, u tekstu, on dalje razvija misao da se ovaj aspekt autoriteta može sagledavati i u jednom širem značenju „očinstva“, a u kontekstu uzročništva. Ono što autor ovim želi da naglasi odnosi se na tvrdnju da nije reč samo o jednoj figuri autoriteta, kako se to i u slučaju polaznih Srejševićih epistemoloških izvora pokazalo, već se može govoriti o „kolektivnom, generacijskom“ očinstvu, čime se efekat autoriteta proširuje na više individua. Slično se, razvija dalje ideju Kožev, može reći i za autoritet *Tradicije*, kojeg predstavljaju „stariji“, duhovni očevi, kao uzrok i posledica onoga što osoba u sadašnjem trenutku postaje. Međutim, ove relacije nose i izvesna ograničenja. Pre svega, to se odnosi na premisu da u takvoj konceptualizaciji „uzroka“ leži izvesna moć: „Tradicija kao takva vrši autoritet – dobrovoljno i svesno se odričemo ‘reagovanja’ protiv nje, jer bi takva ‘reakcija’ bila reakcija protiv sebe, neka vrsta samoubistva (Kožev 2016 (2004), 64–65). U tom smislu, iako je Srejšević imao svoj lični epistemološki aparat i svojstven stil, snažno prisustvo i oslanjanje na svoje obrazovne, generacijske, ali i tradicijske očeve (Vasić, Budimir, Čajkanović), zapravo ima i jednu ulogu samoočuvanja u polju. Princip Koževljevog uticaja tradicijskog autoriteta moguće je nadalje razmatrati u kontekstu prostora lepenskovirskog diskursa. Srejševićeva figura nedvosmisleno je imala epistemoloških odjeka u generacijama njegovih studenata i saradnika (Babić and Palavestra 2016, 326). Međutim, postavlja se pitanje da li se i kako taj status reflektovao i na tokove tumačenja Lepenskog Vira od otkrića do 2015. godine.

7.3. Diskurs Lepenskog Vira u pisanoj produkciji drugih autora/ki

(...) profesor ili preti da će svog đaka natkriliti ili mu pak svojim
autoritetom na neki način smeta. Da bi se đak oslobodio,
da bi se formirao i autentično izrazio kao ličnost,
on u jednom trenutku mora da ispolji otpor
prema profesoru, svom duhovnom ocu.
Dragoslav Srejšević

Arheološka kultura Lepenski Vir zajedno sa najreprezentativnijim lokalitetom kompleksne stratigrafije, od trenutka otkrića pa sve do danas prolazi kroz različita profesionalna tumačenja. U prethodnom segmentu izložene su glavne ideje i interpretativni okviri Dragoslava Srejševića koji su oblikovali sliku Lepenskog Vira. Njegova interpretacija lokaliteta i kulture, do samog kraja, ostala je manje-više ista, tumačeći ga kao nosioca jedinstvene i izvanredne pojave koja je predstavljala most i baštinik kulturnog i duhovnog identiteta praistorije Podunavlja, ali i šire, Evrope.

Paralelno sa Srejševićim radom, pokrenut je niz novih ili preispitivanje starih istraživačkih pitanja. U vreme iskopavanja Lepenskog Vira, Srejšević navodi da je postojao veliki otpor i sumnja u njegove tvrdnje, te da je nailazio na odbacivanje vlastitih hipoteza. Razlog tome je što otkrića, novine u naučnom polju mogu da izazovu istoriju opšteg postignuća discipline, opovrgnu istraživanja i da uskomešaju status drugih koji se bave srodnom ili istom temom (Bourdieu 2014, 89). Povrh toga, Srejševićev neuhvatljiv, poetski stil saopštavanja rezultata istraživanja koji je bio bliži umetničkom svetu, nije se uklapao u standarde ondašnjeg arheološkog polja, te su između ostalog, posledice tih otpora, kako tvrdi, dovele do toga da je Lepenski Vir datovan u gvozdeno doba, tursko vreme ili srednji vek. S druge strane, kao što je ranije naznačeno, postojala je podrška i veliko oduševljenje, ali oni najčešće nisu dolazili od arheološke zajednice (Срејовић, 1995, 148-149; Garašanin, 1997,11; Радовановић, 1997, 23-24; Срејовић 1996(1997), 37). Burdijeovskim jezikom

govoreći, on je svojim tumačenjima kao i postavljanjem nove teorije o mezolitu i autohtonosti neolita uzdrmao *nomos* discipline, ali mu se često zameralo što nije produkovao jednu knjigu o Lepenskom Viru „sa čistom arheološkom metodikom“ (up. Tasić 1998, 8). U tom pogledu otpore i izazivanja njegovih tumačenja ne treba razumeti samo kroz unošenje epistemoloških promena, već i kroz hijerarhiju jezičkih žanrova. Burdije stanovište pominje u okviru polja književnosti, skrećući pažnju na to da se pisana produkcija u polju nauke odmerava i prema vrsti građe kroz koju se ideja plasira. Uzimajući primer literarnog polja, on nam poručuje da se različito ocenjuju književni izbori prema vrsti književnog dela. Kao prostor mogućnosti stvaranja, izbori koji se prave potencijalno mogu osobu staviti u povoljne ili nezavidne pozicije, jer se određena forma ili stil koji je svojstven određenom žanru mogu smatrati manje ili više prihvatljivim (Бурдије 2003 (1992), 132). Pored izraženog otpora, njegove interpretacije su formirale osnove za lepenskovirski diskurs, prostor mogućnosti naučne produkcije (*sensu* Bourdieu), koji, međutim, on nije bio homogenog karaktera. Ako se setimo Fukoovih uvida, reč je o mestu sa kog se granaju ideje, ali ne nužno u pravcu formiranja istosti, već kao prostori mogućnosti i pluraliteta tumačenja. Upravo je to istorija ideja o lepenskovirskom fenomenu i pokazala.

Akadska produkcija o lepenskovirskim aspektima poslednjih pet decenija bila je kontinuirano prisutna, ali ne i monolitna. Za razliku od Srejovića, koji je svoju poziciju u polju izgradio i učvrstio prvenstveno kroz vezu vlastitog istraživačkog sopstva sa otkrićem na teren, produkcija drugih autora se uglavnom temelji na reinterpretaciji postojeće evidencije (*sensu* Currie 2018, 104). Iz ugla promišljanja autoriteta i dominantnih pozicija, nekoliko indikatora je relevantno za sagledavanje stanja u polju produkcije znanja u okviru posmatranog perioda. Burdije poručuje da primenjene strategije i izgled za nečiji uspeh u naučnom polju zavise od njihovih pozicija koje zauzimaju, koncentracije kapitala ali i stanja u polju. Odmeravanje statusa, te stepena validacije i uvažavanja, moguće je vršiti kroz različite formalne, administrativne i druge oblike resursa koji ili odražavaju položaj ili doprinose većoj vidljivosti naučnika (Bourdieu 2014, 54–55, 77, 80–81, 83, 85).

Prateći ovu logiku, uzorak produkovane pisane građe valja sagledati kroz karakter ukupne produkcije tokom vremena, kvantitativno, ali i kroz istrajnosti određenih autora kroz prisustvo, odnosno odsustvo tema, ali i prema vrsti građe kroz koje se tekstovi objavljuju u polju. Indikatori naučnog kapitala, u zavisnosti od polja i kroz vreme mogu se razlikovati, ali kada su akademske discipline u pitanju vrsta građe može biti relevantan pokazatelj strategija i pozicija (Birešev 2014, 145). Specifično iz burdijeovske perspektive i građenja naučnih kapitala, vrsta građe govori u prilog individualnih statusa u naučnom polju i utvrđuje delatnost prikupljenog naučnog kapitala (v. Tabelu 2).

7.3.1 Diskurzivni prostor Lepenskog Vira od 1965. do 2015. godine

Pisana produkcija o Lepenskom Viru je obimna po sadržaju, kvantitetu i trajanju¹²⁸. O ovoj praistorijskoj manifestaciji, pored Dragoslava Srejovića i njegovih koautorki, samostalno ili katkad udruženo piše još 58 autora tokom sve tri vremenske sekvence, odnosno tokom pedesetogodišnjeg perioda koji je bio predmet ove analize. O tome svedoče brojni radovi i raznorodnost produkcije drugih autora koja je otpočela već s prvim terenskim ispitivanjima na lokalitetu Lepenski Vir. Zanimljivo je napomenuti da od posmatranog uzorka, skoro je polovina tekstova pisana na srpskom jeziku, dok je preostali

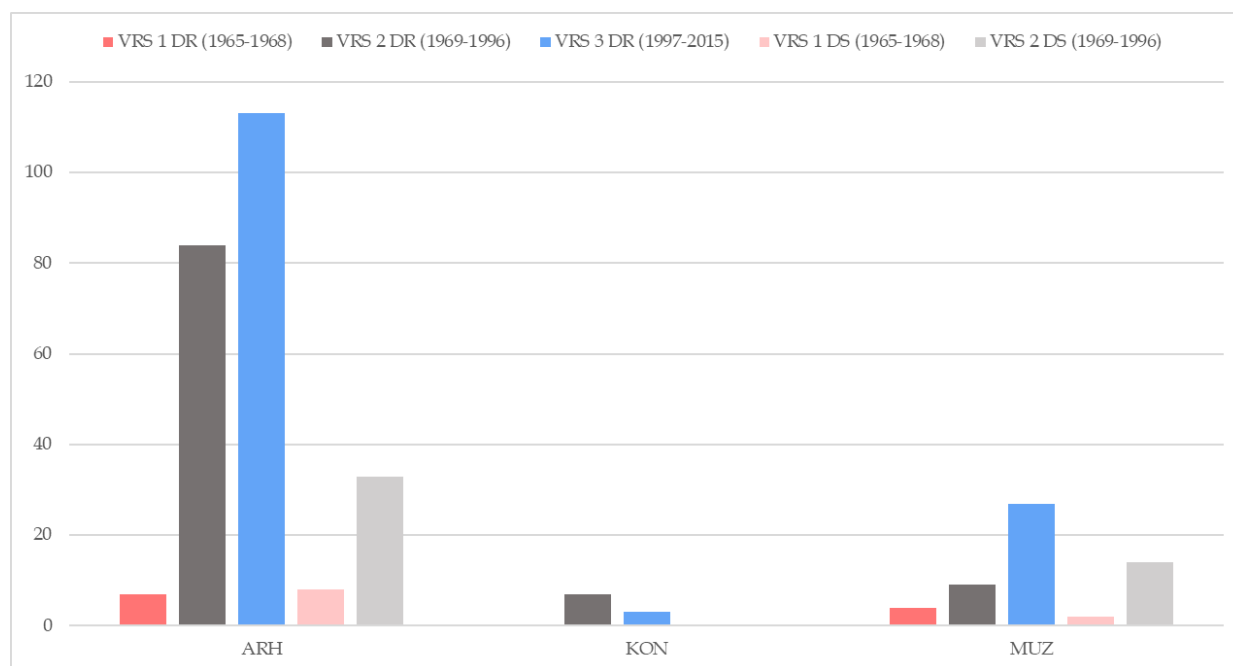
¹²⁸ Ona se i dalje uvećava, uzorak analiziran u okviru disertacije nije obuhvatio poslednjih devet godina produkcije.

deo uzorka na stranim jezicima i to najviše u poslednjem *Periodu* 5. Od toga trećina pripada polju muzejske delatnosti, a neznatan procenat je konzervacijskih radova (sl. 48, prilog 8).

U prvoj vremenskoj sekvenci piše šest autora od kojih se po zastupljenosti izdvaja Đurđe Bošković (3), a za njim Borislav Jovanović i Lazar Trifunović sa po dva rada, s tim što treba naglasiti da niko od navedenih autora ne piše direktno i elaborirano o Lepenskom Viru, naročito ne problematizujući arheološke aspekte. Reč je o opštim referisanjima bilo u logističkom pogledu ili formalnom uvažavanju značaja nalaza sa Lepenskog Vira. Iz ugla stvaranja autoriteta i profesionalne validacije izdvajaju se prilozi Lazara Trifunovića i Đurđa Boškovića. Da njihove pozicije nisu bile samo protokolarnog karaktera, govore i navedeni prilozi koji se objavljuju dok još traju terenska istraživanja na lokalitetu. Iako tekstovi nemaju naučni značaj istraživanja Lepenskog Vira, njihov sadržaj, ma koliko sveden, imao je ključnu ulogu u plasiranju i promovisanju značaja lokaliteta u tom trenutku. U drugoj vremenskoj sekvenci, nakon objavljivanja prve knjige o Lepenskom Viru, broj napisanih radova se gotovo udesetrosručuje, dok je u prvih par godina, kada se proglašava otkriće i Dragoslav Srejić tek uspostavlja sopstveni autoritet, broj napisanih radova mali.

No, valja naglasiti da je reč o periodu čija je dužina trajanja takođe desetostruko veća, te se može zaključiti da je reč o očekivanom eksponencijalnom rastu. U ovom periodu, paralelno sa Srejićem piše 30 autora. U poslednjoj vremenskoj sekvenci, 41, te postoji i veći broj priloga (143). Sa stanovišta promišljanja autoriteta, neizostavno je naglasiti da se broj autora, kao i pisana produkcija unutar lepenskovirskog diskursa značajno uvećava u ove poslednje dve decenije. Ako se pogleda ukupna produkcija drugih autora u odnosu na proizvodnju tekstova Dragoslava Srejića, primetno je takođe da jedina sličnost u pogledu kvantiteta postoji u prvih par godina (sl. 48). Iz ugla razmatranja autoriteta i borbi nad tumačenjima prošlosti, tek nakon prve interpretacije ozvaničene knjigom o kulturi Lepenski Vir, produkcija drugih autora se znatno uvećava i to specifično do kraja *Perioda* 2, odnosno do 1982. godine. Podatak korespondira sa već pomenutom Srejićevom tvrdnjom da se „borba“ za Lepenski Vir vodila deset godina, i najverovatnije je reč o prvoj dekadi (Ostavština za budućnost 1994, 42.20-42.50'). On tih godina osvaja tek početne, formalne oblike kapitala u vidu nastavno-naučnih zvanja, te se može pretpostaviti da rasprave koje se tvore u ovom periodu imaju jedan diskurzivni strateški potencijal izazivanja njegovih ideja, bez „snažnih“ posledica. Izvestan oblik naučnog autoriteta, uglavnom koji proističe iz simboličkog moći značaja otkrića, davao je Srejiću jedan oblik istaknutije pozicije, ali on nije bio sasvim podržan formalnim oblicima naučnih kapitala. Odmicanjem od arheološkog terena i prelaskom u arenu istraživačke pisane produkcije, te „gubitkom“ direktnog kontakta sa primarnim izvorom naučne moći, otkrićem na terenu, polje istraživačkog teksta je slobodan prostor u kome ne važe ista pravila igre (*sensu* Burdije). Da je to za Srejića bio ranjiv period, svedoče njegove izjave u kojima napominje da je samo posedovao zvanje docenta te da u tom pogledu nije imao moćnu poziciju, zaštićenu od istraživačkih nadmetanja (Срејовић 1996 (1999)a, 68). Kako naznačava Burdije, epistemološki megdani u polju pre svega su usmereni na sučeljavanje sa osobom koja otkriva neku anomaliju. To može biti i tvrdnja koja odstupa od dotadašnjih znanja i čime preobražavaju igru (Bourdieu 2014, 90). Nadmetanja sa osobama koje su nam slične po poziciji nose manji zalog od sučeljavanja sa nekim sa dominantnijim statusom. Preciznije, rizik izazivanja i naučnih nadmetanja srazmeran je statusu osobe u specifičnom naučnom polju U prilog tome govori podatak da produkcija opada nakon 1982.godine, ali je i dalje prisutna u diskusijama do 1996., kao i prvih godina nakon

Srejovićeve smrti (*Period 4*). Naravno, razlozi mogu biti mnogostruki, u smislu da je došlo do napuštanja teme ili do preorijentacije ka drugim periodima, lokalitetima ili fenomenima za izučavanje. No tu mogućnost u izvesnom smislu demantuju podaci iz *Perioda 5*, u kojem se, kao što je naznačeno, produkcija drugih autora drastično uvećava.

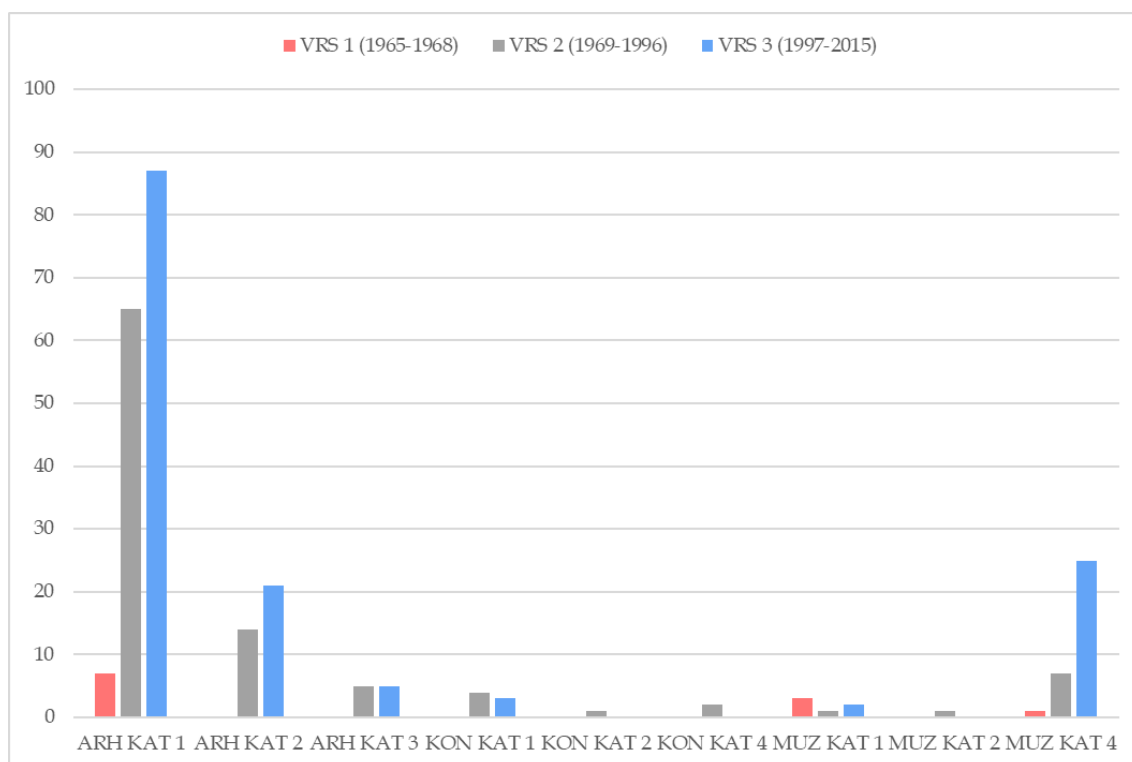

Sl. 48. Ukupna produkcija drugih autora/ki i Dragoslava Srejića kroz vremenske sekvence i polja

Pregledom ukupne produkcije po poljima kroz vreme (sl.48) ističu se tekstovi pisani kroz arheološku sferu, sa znatno manjim prisustvom u muzeološkom i vrlo slabom zastupljenosti pisane produkcije u konzervacijskom polju. Preciznije, u onoj meri koliko je o Lepenskom Viru raspravljano tokom pedeset godina u arheološkom polju, zapanjujuće je malo prisustvo u rasprava u heritološkoj sferi. Mada, sveukupno posmatrajući u odnosu na Srejićev profil tekstova po disciplinama, očita novina je prisustvo polja zaštite. Mora se naglasiti da, kada je karakter priloga u pitanju, tekstovi u poljima se razlikuju ne samo po kvantitetu već i u pogledu zastupljenosti problemski orijentisanih radova. U muzejskom polju i u oblasti zaštite ne pišu se radovi koji raspravljaju o reprezentaciji ili prirodi objašnjenja lepenskovijske ideje, u odnosu na sadržaj radova zastupljenih u arheološkom polju. Kada se Lepenski Vir pojavljuje, na primer, u katalogima generičkih izložbi (Бошковић 1969б; Garašanin 1971; Кондић 1978) uglavnom je reč o istorijsko-estetskom aspektu predstavljanja nalaza i to najpre skulptura, kao i o kratkim arheološkim osvrtima na kontekst i rezultate istraživanja. Može se reći da je iskorak i odmicanje od ovakvih praksi najnoviji *Vodič kroz kulturu Lepenski Vir* kojim je upravo pokušano da se ponudi novi način gledanja na lepenskovijski fenomen, a u skladu sa savremenim arheološkim istraživanjima (Михаиловић 2012а). Ono što, međutim, izostaje u ovom slučaju, jeste muzeološko problematizovanje reprezentacija ponuđenih arheoloških tumačenja, te ospoljeni svet na mestu Centra skoro da uopšte ne prati ideje predstavljene u ovoj publikaciji. Aspekti zaštite nisu tematski uvršćeni.

Ukupna produkcija prema vrsti građe, kroz polja i vreme (sl. 49), pokazuje da se najviše pisalo kroz tekstove u formi članaka i priloge sa konferencija (kategorija 1), a

produkcija je najizraženija nakon Srejićeve smrti, mada vrlo postojana i u drugoj vremenskoj sekvenci. Ako se hronološko praćenje produkcije uvećava na periode, postaje jasno da najintenzivnije pisanje tekstova odigrava upravo do navedene 1982. godine (*Period 2*). (v. poglavlja 5 i 6, prilog 8).

Sl. 49. Ukupna produkcija drugih autora/ki u odnosu na periode, polja i prema vrsti građe

Pored već pomenutih razloga izazivanja Srejićevih tumačenja, specifično, još nekoliko faktora doprinosi takvoj situaciji. Na prvom mestu, količina tekstova je uvećana zbog prisustva drugih lokaliteta u diskursu, a koji se dovode u vezu sa kulturom Lepenski Vir (Padina i Hajdučka Vodenica najpre). Zatim, dolazi i do epistemoloških razgranjavanja drugih autora (Летица 1972 (1970); Jovanović 1972; Letica 1974 (1972); Јовановић 1974a (1971); Jovanović 1974(1972); Jovanović 1975; Mikić 1975; Живановић 1975a), a naročito u kontekstu objavljivanja dvotomnog izdanja o Vlascu koji sadrži veći broj priloga (v. Srejić i Летица 1978b). Zanimljivo je naglasiti da iako u VR 3, prilozi iz kat. 1 se izrazito uvećavaju, ali broj tekstova koji potiču sa konferencija tokom i nakon Srejićevog života, ostaje skoro jednak. Još konkretnije, tokom Srejićeve karijere, pomenuta borba nad tumačenjima Lepenskog Vira se takođe manifestuje kroz radove u okviru zbornika sa konferencija koji se dominantno objavljuju u *Periodu 2*, odnosno do 1982. godine. S druge strane, u VR 3 povećana zastupljenost radova koji potiču s kraja 20. veka, dolaze mahom iz zbornika upriličenih u čast Dragoslava Srejića. To ne znači da oni nemaju arheološku naučnu vrednost, ali je priroda tih radova daleko manje usmerena na kritička preispitivanja njegovih tumačenja, iako su takvi radovi prisutni.

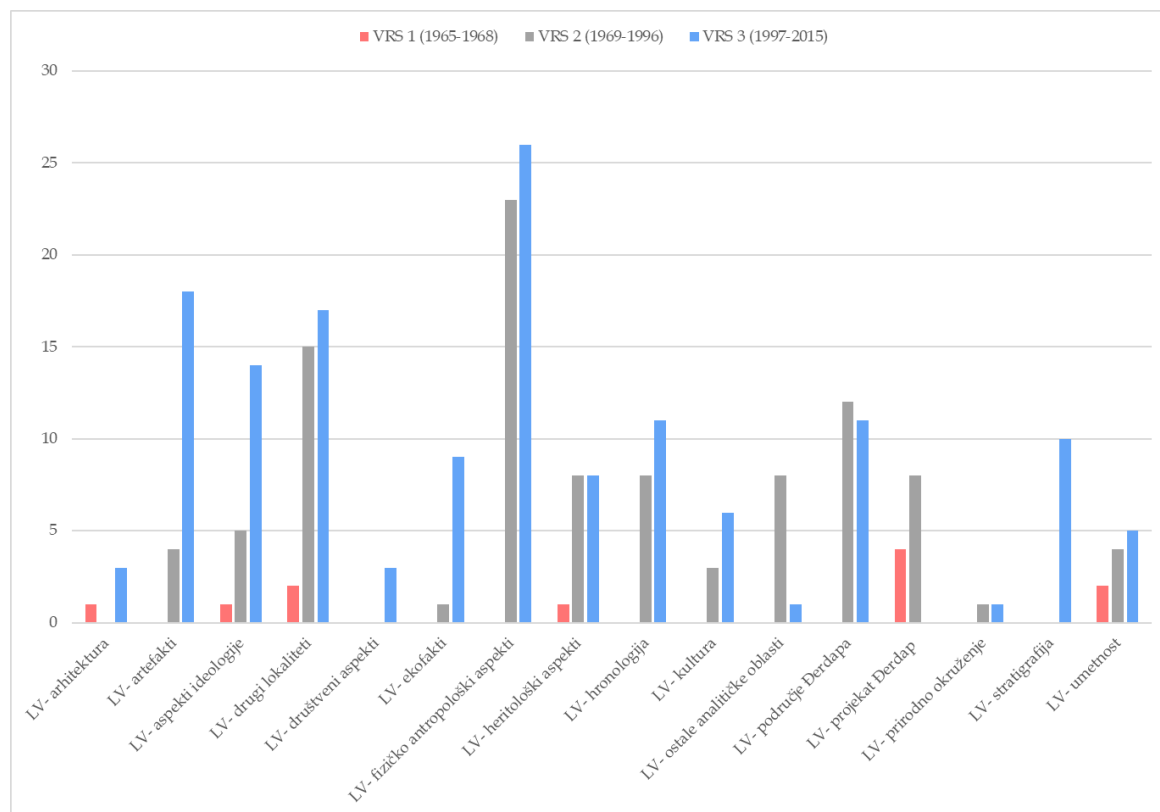
Kategorija 2 obuhvata građu koja je posebno interesantna za sagledavanje autoriteta i karaktera pisane produkcije. Kao što je ranije u poglavlju napomenuto, ona obuhvata knjige, poglavlja u knjigama i leksikonsko-enciklopedijske jedinice. Kao i u slučaju kategorije 1, kroz kategoriju 2 produkcija se intenzivira nakon Srejićeve smrti. Valja se podsetiti na ovom mestu da je jedan od razloga uvećanog intenziteta i pokretanje projekta

Kultura Lepenskog Vira: kulturni procesi i transformacije u periodu od 9. do 6. milenijuma pre n.e (Perić 2017). Suštinski, projektom je trebalo da se nadomesti nepostojanje „arheološke publikacije“ o Lepenskom Viru, a koja nije proizašla iz pera Dragoslava Srejićevića tokom njegovog radnog veka. U tom smislu napisano je nekoliko monografskih publikacija koje su ili pokrivale specifične vrste materijala i epistemičkih niša (Antonović 2006; Стефановић 2012a) tumačenja aspekata kulture (Бабовић 2006; Borić 2016) ili hronološko-starigrafskih odnosa na lokalitetu (Perić and Nikolić 2016). Mada, značajno je naglasiti da se u pogledu izazivanja autoriteta, lokalitet Lepenski Vir obrađuje u ovim publikacijama, ali ne uvek u celini, već pre u kontekstu specifičnih epistemoloških postavki. Ipak, među njima su prisutni i oni koji izazivaju Srejićevićeva tumačenja arheološke evidencije sa Lepenskog Vira, kao i oni koji ostaju privrženiji njegovim stanovištima (Бабовић 2006; Perić and Nikolić 2016). Prilika da se tekstovi objavljuju kao enciklopedijske jedinice pojavljuje se jedino nakon Srejićevićeve smrti i gotovo je zanemarljiva njihova kvantitativna zastupljenost. Dakle, do 1996. godine, kada se Lepenski Vir kao lokalitet ili kultura obrađuje u ovoj vrsti građe, mogućnost pripada isključivo Srejićeviću. Time jasno vidimo burdijeovsku perspektivu naučnog autoriteta kojim se izražava kompetentnost osobe, kroz poverenje i pravo da se govori o i u ime nauke, ili u ovom slučaju o specifičnom fenomenu (Birešev 2007, 210–211; Bourdieu 2014, 74–75). Pored toga, kontrastnim situacijama imamo priliku da vidimo moć otkrića i čvrstu vezu sa autoritetom, odnosno osobom koja je rukovođila iskopavanjima. Sasvim suprotno, prilika da drugi autori pišu u enciklopedijskim izdanjima o Lepenskom Viru, javlja se nakon 1996. godine, a opisi dolaze iz pera dva autora. S tim što se vrsta i naučni značaj enciklopedija dijametralno razlikuje u kontekstu valorizacije u arheološkom polju. Jedan je prilog opšte obrazovne enciklopedija, dok je u drugom slučaju reč o profesionalnoj, arheološki orijentisanoj publikaciji (Љуштина et al. 2008; Borić 2014).

Kategorija 3, koja predstavlja efekte obrazovnog habitusa, ispoljava se samo u arheološkom polju. Iako možda građa nije sasvim relevantna u pogledu ispitivanja autoriteta, koristan je izvor za praćenje autorskih istorija unutar lepenskovirskog diskursa. Tako, na primer, u slučaju Ivane Radovanović imamo priliku da vidimo da ona ulazi u diskurzivno polje putem svog magistarskog rada, koji iz perspektive istorije discipline predstavlja značajan iskorak za istraživanja litičke industrije u arheološkom polju u Srbiji (Витезовић и Антоновић 2023). Slična je situacija i sa njenom doktorskom disertacijom, kojom osvaja specifičnu epistemološku perspektivu đerdapskog mezolita. Teme kojima se posvećuje pažnja tokom obrazovnog procesa u formi završnih radova predstavljaju odraz relevantnih tema u polju (Bourdieu 1991, 10 peculiar; Bourdieu 2014, 63). S druge strane, potpuno odsustvo diplomskih, master i doktorskih radova koji bi na bilo koji način problematizovali ovaj fenomen iz vizure muzeologije i konzervacije govori o ranije pomenutom odnosu između ovih polja. Iako se kategorija 3 ne može koristiti za sagledavanje individualnih aspekata autoriteta, svakako predstavlja svojevrsan uvid u autoritet polja nad „konačnim slikama“ prošlosti. U tom pogledu, odsustvo lepenskovirskih radova koji bi istraživali heritološke aspekte direktan je odraz stanja u struci, čime se jasno demonstrira koje se teme smatraju relevantnim u naučnoj oblasti i na koji način se ne odražavaju na istraživačke izbore.

U izvesnom smislu o tome govori produkcija o heritološkim aspektima, pre svega u muzejskom domenu, izražena najpre kroz vodiče ili kataloge izložbi (kategorija 4). Ona mahom prati promene koje se odigravaju na polju intervencija na zaštiti lokaliteta ili jubileja u vezi sa relevantnim projektima centralnih ustanova. Na primer, visoka zastupljenost u poslednjem periodu potiče od velikog broja individualnih autorskih

tekstova u okviru novog Vodiča. Ukoliko bi se prilozi podveli pod jednu referencu, kategorija 4 bi imala izuzetno malu zastupljenost. Pisanje u polju konzervacije je prisutno samo kroz priloge autora rešenja zaštitne konstrukcije, ali koji uglavnom sagledavaju istorijat projekta. U oba slučaja izostaje analitički i kritički osvrt na problematiku koncepcije zaštite.

Slika 50. Ukupna tematska produkcija drugih autora/ki kroz vreme

Najzad, kad je reč o tematskoj produkciji (sl. 50), ona upućuje na nekoliko različitih zaključaka. Kvantitativno najzastupljenije teme su fizičko-antropološki aspekti (49), drugi lokaliteti (34), aspekti područja Đerdapa (23), artefakti (22), i tema aspekata ideologije (20). Kako će se to kasnije ispostaviti, u pitanju su i teme u kojima nastaju monografske publikacije, kao jedan od najviših stepena istraživačkih energija uložених u rad na određenoj temi. Navedene istraživačke niše prisutne su sve vreme, osim u prvim par godina istraživanja Lepenskog Vira. Četiri od navedenih tema, fizičko-antropološke perspektive, drugi lokaliteti, aspekti ideologije i artefakti pokazuju skok u zastupljenosti u poslednjoj vremenskoj sekvenci. Teme u domenu Đerdapa i hronologije pokazuju kontinuirano i ravnomernije prisustvo u poslednje dve decenije posmatranog perioda. Na opštem planu bitno je istaći i tendencije ka interdisciplinarnosti koje se naročito javljaju u trećoj vremenskoj sekvenci, a što se upravo može dovesti u vezu sa izlaskom srpske arheologije iz izolacije i otvaranjem ka međunarodnim tokovima u nauci. Samim tim, tematska orijentacija radova nije u toj meri pojednostavljena, već radove karakteriše složeniji istraživački profil.

U vremenskoj sekvenci 2 i 3, jedna tema zauzima primat, i to su nesumnjivo fizičko-antropološke perspektive. Podsetimo se da su istraživanja u okviru projekta *Đerdap I* predstavljala prekretnicu po različitim osnovama, a između ostalog, i u pogledu načina prikupljanja i obrade materijala različitih kategorija (Бошковић 1984; Мрђић et al. 2017).

Mada, u kontekstu istorije discipline, izmene na metodološkom planu terenskog rada imale su najveći uticaj na oblast arheozoologije, budući da se baš u kontekstu istraživanja Lepenskog Vira objavljuje prvi arheozoološki rad (Стојановић и Булатовић 2013, 14), po tema doživljava značajniju poziciju tek od 2000-ih. Humani osteološki materijal, s druge strane, ima nešto dužu istoriju izdvajanja kao značajne arheološke evidencije, te nije iznenađujuće kontinuirano i izraženo prisustvo ove teme. U kontekstu lepenskovirskog diskursa, fizičko-antropološki aspekti su prisutni skoro sve vreme posmatranog perioda, a počinju još u Srejovičevoj prvoj knjizi. Inače, u Jugoslaviji fizička antropologija razvijala je svoje metodološke aparate izvan tokova međunarodne scene, prenoseći zastarele ideje bez njihovog preispitivanja (Carruthers et al. 2021, 11–12). Potencijalno problematične zone nekritičkih tumačenja prošlosti oslikavaju se kroz stanovišta o dominantnim arheološkim temama, kao što je pitanje kontinuiteta, a koje potporu nalaze u antropološkim analizama skeletnih ostataka. Zaostaci takvih nepročišćenih epistemoloških alata mogu se videti u korišćenju problematičnih termina poput „Podunavlje nije etnički prazno područje“ (Микић 1995, 72). Radovi, iako oslonjeni na osnovne antropometrijske skeletne analize, dotiču se i pitanja porekla, kontinuiteta u kontekstu hronoloških rasprava najpre na relaciji mezolitsko-neolitskog pitanja. Recimo, kao zaključak antropološke analize skeletnih ostataka u prvoj knjizi navodi se: „Stara populacija Lepenskog Vira pripada većoj grupi starih Evropljana (...), koja se razvijala iz arhetipa mlađeg paleolita ka oberkaselskoj varijanti kromanjanskog tipa“ (Срејовић 1969, 254). Nešto kasnije, sličan zaključak je moguće pronaći u stanovištu jedne od dominantnih figura i autora, u kome nedvosmisleno poručuje:

*Kultura Lepenskog Vira je specifična po svom karakteru. Zadržala je u svom sadržaju elemente tipične za mezolit, ali isto tako uključuje i elemente neolitskog perioda koji joj sledi. Njenu autonomnost potvrđuju i antropološki rezultati (...). Antropološki, kao i arheološki, **nalazi pokazuju populaciono-kulturni kontinuitet na području Đerdapa**, počev od finalnog paleolita, preko mezolita, pa sve do perioda stabilizacije neolitske starčevačke kulture (...). Kultura Lepenskog Vira je sticajem okolnosti potpunije istražena i naučno dokumentovana, a što se njenog antropološkog sadržaja tiče, od izuzetne je važnosti. Bez obzira što tipične nekropole, u klasičnom smislu reči, nisu pronađene, (...) mogao se identifikovati i definisati proces neolitizacije na antropološkom planu. **Utvrdjeno je da on u svom primarnom sadržaju nije rezultat migracija, kako se doskora mislilo, nego, nasuprot rezultat kontinuiranog autohtonog razvoja** (Микић 1992, 168; naglasila autorka).*

Stav je ostao izražen tokom druge vremenske sekvence (Микић 1995), odnosno do kraja dvadesetog veka, najverovatnije usled toga što je, kako i sam Mikić saopštava, razvoj poddiscipline, fizičke antropologije, tada još bio u početnoj fazi (Микић 1998, 267–268). Međutim, ono što se na primeru Mikića može videti je da Srejovićeve teza autohtonog razvoja, imala uticaj i na zaključke drugih autora koji su paralelno stvarali tokom njegovog života. Moguć uticaj i ovako snažna izražajnost njegove ideje proizilazi iz činjenice da je Mikić bio student koji je učestvovao na iskopavanjima Lepenskog Vira, te da je direktna upućenost verovatno imala efekat na usvajanje i održavanje srodnih ideja. Za razliku od druge vremenske sekvence, kada radovi počivaju na strukturi i formi antropometrijskih izveštaja uz hronološke rasprave, poslednjih decenija menja se struktura i sadržaj radova. Karakteriše ih sve složeniji sadržaj, sa uporištem u interdisciplinarnim studijama koji se bave lepenskovirskim temama iz ove specifične niše. U tom smislu, postoji epistemološka razlika u odnosu karakter radova koji se produkuju u godinama nakon Srejovićeve smrti.

Od 2000. godine stvara se tematski zaokret od dokazivanja autohtonosti ka ispitivanju mezolitsko-neolitskih transformacija, najpre u Đerdapskoj klisuri, koje

uključuju pitanje mobilnosti i migracija zajednica u prošlosti. Problem migracija je u arheologiji staro pitanje, a u kontekstu praistorijske arheologije i neolitizacije naročito se isticala kroz difuzionističke teorije objašnjenja promena u kulturi (v. Olsen 2002, 116–121). Uopšteno govoreći, kada je aspekt fizičko-antropoloških perspektiva u pitanju, promene koje su se odigravale vremenom praćene su ulaskom novih analitičkih tehnika u polje arheologije, te tematska jedinica u lepenskovirskom diskursu u savremenim kontekstima dobija novo ruho. Jedna od najočiglednijih promena ogleda se u povećanom korišćenju savremenih tehnika za datovanje, ispitivanje ishrane i zdravstvenog statusa, paleopatologija ili ispitivanje porekla i mobilnost ljudskih zajednica putem analize drevne DNK. Međutim, u kontekstu lepenskovirskog diskursa, a specifično fizičko-antropološke tematske kategorije, u obe vremenske sekvence upravo tema mobilnosti i migracija ostaje važno pitanje u razmatranju mezolitsko-neolitskih takozvanog kontakt perioda, odnosno susret lokalnog i „došljačkog“ stanovništva (Mikić 1988; 1989; 2003; Микић 1992; Микић 1995 arh istočne srbije; Roksandić i Đurić 2006; 2006; Roksandić 1999; 2000; 2012; Borić, D. et al. 2012; Radović and Stefanović 2012; Borić and Price 2013). Bioarheologija je u domaćim okvirima donela otvaranje ka međunarodnoj sceni, kao i povezivanje sa savremenim naučnim tokovima i unapređivanje interdisciplinarnih pristupa u arheologiji (Milosavljević 2022, 1051–1052). Međutim, setimo se da su u kontekstu Srejićevih interpretativnih okvira i njegove teze autohtonog razvoja, migracije i promene bile shvaćene kroz prizmu otpora predačkih i tradicijskih elemenata kulture prema stranim, došljačkim elementima (Палавестра 2011b, 585). Čak i u slučajevima kada nova tumačenja opovrgavaju staru ideju, ne znači da ne postoje prežici starih konceptualnih alata ili pojava novih interpretativnih izazova. Jednako kao što postoji opasnost dovođenja u vezu ranijim problematičnim aspektima kontinuiteta, uzbujujuće može biti i uopštavanje zaključaka na osnovu DNK genomske istorije drevnih ljudi na teritoriji jugoistočne Evrope (npr. Mathieson et al.¹²⁹ 2018). U tom smislu ne treba zanemariti uticaje istraživačkih fondova i savremenih socio-političkih faktora koji mogu određivati pravac i prioritete arheoloških istraživanja (up. Babić et al 2017).

Stoga, bez obzira na epistemološke prednosti korišćenja bioarheološkog materijala kao okosnice naučnih projekata koji mogu jednako biti uzbudljivi i inovativni, on ima potencijal da bude istraživački trusno područje. S jedne strane, korišćenje novih tehnika ima potencijal da obogati različite teorijske koncepte u arheologiji, ali i da nas silovito obori u tamne zamke prošlosti i etničkog determinizma. U nekoliko navrata je ova istraživačka nit u srpskoj arheologiji bila problematizovana s ciljem da se ukažu i prednosti i opasnosti koje sa sobom donosi metoda (Milosavljević i Palavestra 2017, 840–845; Milosavljević 2022). Stoga je neophodno naglasiti u kojoj meri je važno da se tumačenja promena i inovacija kroz sočivo migracija izučavaju s posebnom pažnjom, uz primenu stroge istraživačke etike, razmatranje dokaznih postupaka i samorefleksije, kako ne bi došlo zloupotrebe ili pojednostavljivanja složenog ljudskog iskustva koje ovaj fenomen obuhvata. Namera nije da se poriče mobilnost ljudi u prošlosti niti obustave istraživanja u ovom pogledu, već poziv da se jasno i podrobno promisle i preispitaju koncepti, naročito kada su aspekti kretanja, granica i mobilnosti u savremenom kontekstima izrazito aktuelni, a zaključci mogu imati zapaljive posledice (up. Said 2008; Babić 2010; Hamilakis 2018; Butler and Al-Nammari 2023; Hofmann et al. 2023).

¹²⁹ Ovaj rad nije obuhvaćen uzorkom jer se ne uklapa u kriterijume, ali su u njemu učestvovali istraživači koji delaju u arheologiji u Srbiji.

Naredna najzastupljenija tema odnosi se na aspekte drugih lokaliteta. Unutar lepenskovirskog diskursa dominante rasprave se vode na relaciji odnosa arheološke evidencije Lepenski Vir spram dva susedna đerdapska lokaliteta, spram Padine i Hajdučke Vodenice, kojima je rukovodio Borislav Jovanović. Ova neslaganja su se prvenstveno odnosila na prisustvo ranoneolitske keramike na podovima građevina trapezodnih osnova, što je dovelo do drugačijih interpretacija arheološke stratigrafije. Rezultat ovog intelektualnog nadmetanja su bila dva paralelna interpretativna toka i sasvim različita razumevanja i posmatranja praistorije i procesa neolitizacije na području jugoistočne Evrope (up. Radovanović 1992, 14; Борић 2008, 10–14).

Veoma bliska i tema isprepletana sa aspektima drugih lokaliteta je epistemička niša područja Đerdapa. Suštinski, reč je o proširenom polju rasprave koje obuhvata aspekte drugih lokaliteta, ali se posmatra kroz specifičnu konceptualnu vizuru *područja Đerdapa*. Tema se pojavljuje u drugoj i trećoj vremenskoj sekvenci, ali nije sasvim kontinuirano prisutna, jer nastaje hijatus tokom osamdesetih godina prošlog veka. Tematska kategorija se iznova aktuelizuje na prelazu između dva ključna perioda tokom i nakon Srejskićevog života (VR 2 i 3). Epistemološke razlike između druge i treće vremenske sekvence ogledaju se u tome što u drugoj dominira epistemička jedinica područja Đerdapa kao istraživačko sočivo kroz koje se sagledava arheološka evidencija sa različitih lokaliteta, dok se u narednoj i završnim godinama težište premešta na mezolitsko-neolitske tranzicije unutar đerdapskog područja kao najnoviji epistemički element u okviru ove tematske kategorije.

Aspekti ideologije predstavljaju takođe jednu od istaknutijih tematskih orijentacija. U kontekstu diskurzivne istorije, ako izuzmemo dva Letićina rada, ovom perspektivom preovlađuju tri autora: Ljubinka Babović, Dušan Borić i Ivana Radovanović. Babović, mahom nastupa sa margine, kroz muzeološko polje, suštinski produbljujući ideje koje nisu naročito razrađivane u Srejskićevim gledištima, a tiču se astronomskih značenja i tumačenja Lepenskog Vira. Ona, inače, samu sebe navodi kao „saradnika i nastavljača istraživanja duhovnog sveta Lepenskog Vira“ (Бабовић 2008, 21), što se može jasno videti kroz njene tekstove. Autorka u vlastitim tumačenjima zadržava mnoge ideje koje je on iznosio u interpretacijama, kao što je primat duhovnog sveta ili mogući kult Sunca (Срејовић, 1969, 145). Međutim, naučne posledice njenih tumačenja nisu zanemarljive, budući da su zasnovane na neutemeljenim podacima i zaključcima koji nisu u skladu sa arheološkom evidencijom sa ovog lokaliteta, te je važno istaći pseudonaučni karakter njenih tekstova. Iako je ona ranije objavljivala upitna tumačenja (Бабовић 1997), prva celovita kritika izlazi povodom knjige *Svetilišta Lepenskog Vira* (Бабовић 2006), objavljene u okviru arheoloških monografija Narodnog muzeja. U akademiji naučnici stalno vode borbe o tome ko ima pravo da predstavlja i određuje šta je legitimna slika sveta i ko može da govori u ime nauke. Svako ko učestvuje u polju istovremeno je podložan nadzoru svih ostalih, a naročito dominantnih delatnika. Takvo uređenje vodi epistemološkim nadmetanjima, ali i cenzuri (Bourdieu and Wacquant 1992, 70–71; Bourdieu 2014, 71). Ona nije jedina u arheološkom polju koja je ponudila upitne interpretacije o Lepenskom Viru, ali kada je reč o konkretnoj publikaciji postojala je reakcija u polju. Iz ugla razmatranja autoriteta, čin je utoliko relevantan, jer, bez obzira na druge autore problematičnih zaključaka, njeno ime je jedino koje je stajalo uz Dragoslava Srejskića na koranicama jednog od ključnih dela lepenskovirskog diskursa (Srejskić i Babović 1983). Verovatno je to bio povod zašto je bilo reakcija iz stručne zajednice i to od najdominantnijeg autora u tom periodu. U kritičkom tekstu, Dušan Borić upućuje na niz opštih mesta i neutemeljenih zaključaka na osnovu kojih autorka interpretira ostatke trapezoidnih građevina kao svetilišta (Borić 2008c). I nakon ove kritike drugi autori skreću pažnju na nerazumljive i

neosnovane arheo-astronomske interpretacije ostataka arhitekture i uloge skulptura u prenošenju duhovnih aspekata lepenskovirske kulture (Milosavljević i Palavestra 2017, 838–840). Bez obzira na to što dolaze iz različitih linija argumentacije i konteksta istraživanja, suština kritičkih osvrta je da su njena tumačenja arheološki i naučno neutemeljena, bez jasne argumentacije i potpuno zanemaruju mezolitsko-neolitske kontekste Lepenskog Vira. Iz perspektive filozofije kao nauke, ovo je ujedno i koristan primer koji pokazuje kako spekulativni modeli, zasnovani na apsolutno neuhvatljivim epistemološkim osnovama, nužno ne vode uvek postignućima i utemeljenim, željenim rezultatima u polju. S druge strane, s pozicije autoriteta i teorije polja, njeni pokušaji ulaska i opstanka u polju dolaze sa margine, pritom, sa tekstovima problematičnih zaključaka, te u tom smislu nije imala mogućnosti za sticanja neke povoljnije i istaknutije pozicije. Neutemeljene interpretacije svakako nisu doprinele njenim nastojanjima da ostane aktuelna u diskurzivnom prostoru. Takođe, setimo se da je autonomija polja usko povezana sa pravom pristupa i iskazivanjem kompetentnosti. Učesnici u polju nastoje da za izazivače ili one koji ih potvrđuju uvek imaju sebi ravne, potencijalno svoje najveće kritičare, jer se na taj način čuva „umnost polja“. U tom smislu, kritike ne treba sagledavati isključivo kao individualnu borbu za diskvalifikaciju „protivnika“, već i odbranu granica i *nomosa* polja, odnosno naučnog karaktera discipline i odnosa prema znanju (Bourdieu 2014, 55, 74–75, 78–79). U kontekstu istorije ideja, važno je naglasiti da skulpture predstavljaju ključne elemente u njenim tezama, a koje koristi i prevodi kroz muzejske izložbe. Kao kustoskinja u Narodnom muzeju, Babović ostvaruje i narednu publikaciju kataloškog karaktera *Tajne Lepenskog Vira* (Babović 2008), a koja suštinski sadrži iste upitne i problematične prezentacije praistorijskog sveta kroz prizmu nalaza sa ovog lokaliteta. Dodatni problem nastaje što publikaciju prate muzeografska rešenja prezentacije skulptura, koja potom postaju režim izlaganja i pretaču se u trajne slike Lepenskog Vira u okviru Centra za posetioce – Muzej Lepenski Vir (v. naredni odeljak).

Borić i Radovanović, s druge strane, bave se različitim aspektima ideologije i arheotanatološkim perspektivama lepenskovirskih zajednica. Radovanović je prisutnija tokom druge i na samom početku treće vremenske sekvence, međutim Borić od dvehiljaditih sasvim preuzima primat. Dva poteza su izrazito značajna u pogledu izazivanja autoriteta, jedan koji je bio suptilnijeg karaktera i drugi koji kruniše Borićeve napore i intenzitet produkcije tokom poslednjih 20 godina posmatranog perioda. Prvi se odnosi na njegov predlog da se mezolitski aspekti praistorijskog fenomena, prvenstveno primarno asocirani sa Lepenskim Virom, trebana osnovu evidencije promeniti u naziv Vlasac–Skela Kladovei (Borić, D. et al. 2014, 27). Zanimljivo je da autor predlaže lokalitet koji je, nakon Srejovića, istraživao početkom *Perioda 5*, te bi se ovim preimenovanjem čitava jedna diskurzivna istorija zaokrenula sa Lepenskog Vira, fokusom na Vlasac, bar kada je reč o lokalitetima na desnoj strani Dunava. Drugi značajan potez je publikovanje knjige *Posmrtni obredi na Lepenskom Viru* (Borić 2016), o kojoj će biti reči malo kasnije u tekstu.

Mimo kvantitativnih indikatora, treba napomenuti da se jedino dve teme koje se izdvajaju po zastupljenosti: artefakti i aspekti umetnosti. Još preciznije, tema artefakata je znatno izraženija nakon 1996. godine, dok je tema umetnosti prisutna tokom sve tri vremenske sekvence, iako nastaje prekid u *Periodu 4*, nakon Srejovićeve smrti. Jedan od razloga većeg interesovanja za teme artefakata proističe iz revizionih istraživanja postojeće evidencije, ali i zbog razgranjavanja aktivnosti u okviru potpolja koje se odnosi na analize artefakata različitih grupa materijala. U kontekstu ispitivanja lepenskovirskog diskursa, nisu svi tekstovi sasvim centralno orijentisani na ovaj lokalitet, već se evidencija pominje u

okviru širih i sintetskih analiza. Od građe koja pripada ovoj tematskoj kategoriji, dve jedinice se izdvajaju kao posebno značajne za razmatranje proizvodnje znanja u odnosu na koncept autoriteta. Reč je o knjizi Dragane Antonović (Antonović 2006) koja se fokusira na analize kamenih nalaza sa Lepenskog Vira. Ona knjigom pruža detaljnu analizu ove vrste fizičkih ostataka, tvoreći sebi zasebni epistemički prostor. Druga referenca je tekst Milutina Garašanina i Ivane Radovanović koji problematizuje nalaze fragmenata keramike i zalaže se za nešto drugačije tumačenje starigrafskih odnosa koje je Srejić definisao. No, bez obzira na novitete, zanimljivo je napomenuti da autori zaključak ipak počinju rečenicom: „Naš predlog ovde je veoma sličan Srejićevoj prvoj interpretaciji Lepenskog Vira“ (Garašinin and Radovanović 2002, 123). Dakle, iako je reč o tekstu koji izaziva tumačenja izvesne arheološke situacije zabeležene terenskim istraživanjima, autori demonstriraju izvestan otklon da je reč o celovitom izazvanju Srejićevih stavova. Oba tekstualna priloga (Garašinin and Radovanović 2002; Antonović 2006), epistemološki posmatrano, predstavljaju fragmentovane elemente lepenskovirskog diskursa, baveći se određenim epistemičkim nišama unutar ovog prostora.

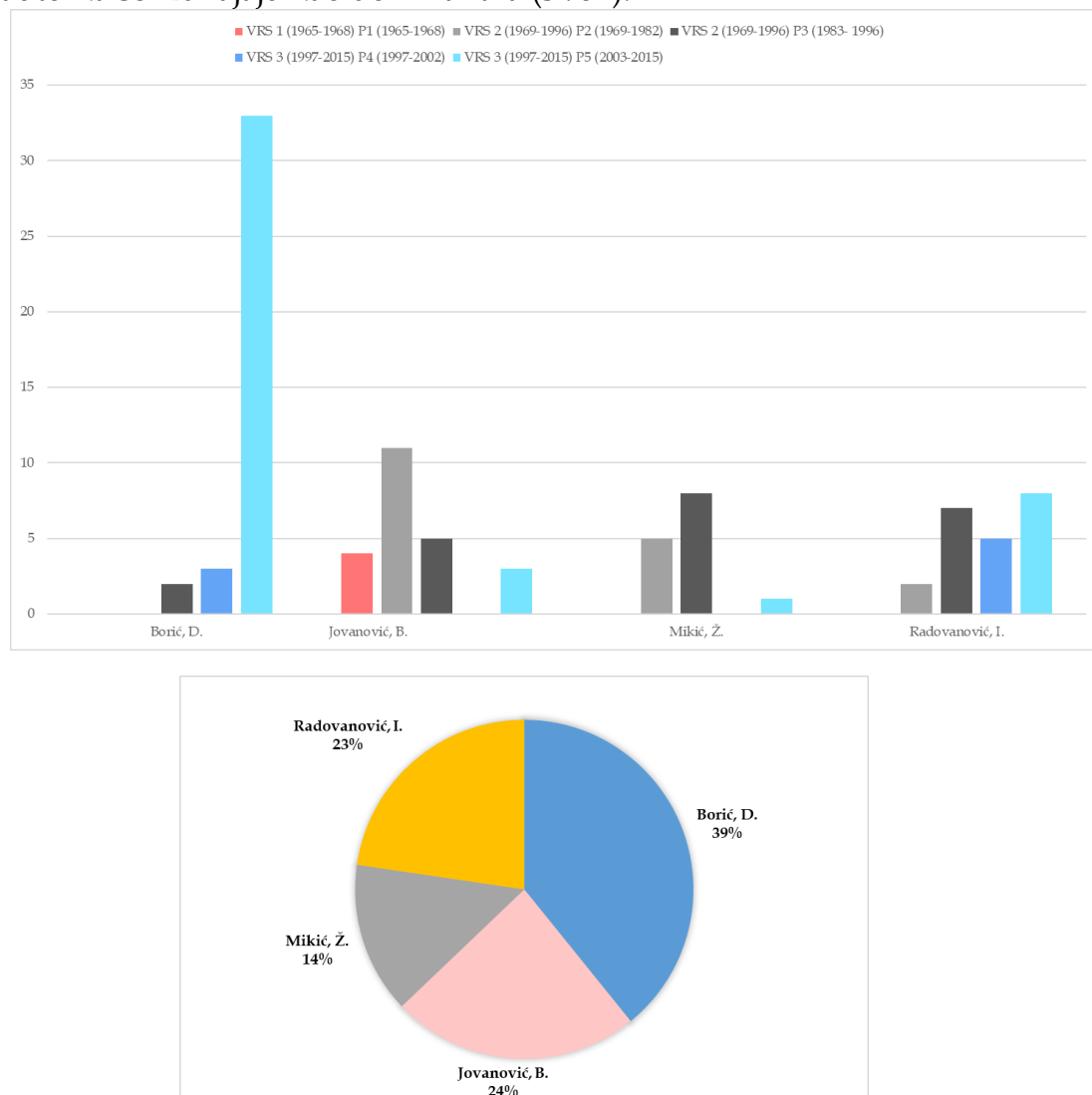
S druge strane, na opštem planu, važno je pomenuti smanjeno prisustvo i odsustvo tematskih rasprava. Iako se tema umetnosti pojavljuje u sve tri vremenske sekvence, ona ne predstavlja izraženo polje borbi sa Srejićevim tumačenjima. U prvoj su u pitanju radovi koji ne dolaze iz arheološkog polja i verovatno su napisani u svetlu sveopšteg uzbuđenja povodom otkrića Lepenskog Vira. Tokom druge vremenske sekvence broj priloga raste, ali nisu u pitanju značajno problemski orijentisani tekstovi, osim da je važno istaći među njima Garašininove priloge (Garašinin 1971; 1982), u kojima se vidi rezerva prema Srejićevim tumačenjima. Nešto drugačiji trend se javlja poslednjih decenija, kada postoje pokušaji redefinisavanja ili modifikovanja pristupa tumačenja umetnosti Lepenskog Vira iz specifične epistemičke niše (Borić 2005a; 2007a; Антоновић 2008 (2006); Николић и Перић 2008 (2006)).

U pogledu promišljanja autoriteta, indikativnije je odsustvo zasebnog kritičko-istorijskog osvrta na celovitu vertikalnu stratigrafiju Lepenskog Vira tokom prve i druge vremenske sekvence. Reč je najpre o temi koja je usmerena na razmatranje stratigrafije Lepenskog Vira kao primarne epistemološke pozicije. Ovu tematsku jedinicu karakteriše odsustvo tokom Srejićevog života, ali i pojava nakon njegove smrti (Borić 2002b; Borić 2003; Perić i Nikolić 2004; Radovanović 2006b; Borić and Vesna Dimitrijević 2007; Perić i Nikolić 2011; Радовановић 2012г, itd.). Odnosno, kada se tematska jedinica pojavljuje, nije u obliku zasebne, fokusirane studije, već u okviru širih rasprava, bilo u okviru tema o drugim lokalitetima ili području Đerdapa. Ova vrsta fragmentacije epistemoloških borbi u kojima se rasprave ne fokusiraju isključivo na Lepenski Vir, doprinosi očuvanju Srejićevog autoriteta nad lokalitetom u totalitetu. Na primer, jedna od knjiga, objavljena u poslednjoj godini tokom posmatranog perioda, upravo se bavi preispitivanjem starigrafskih odnosa sa ovog nalazišta, ali autori obrađuju samo jednu godinu iskopavanja (Perić i Nikolić 2016). Fokusno bavljenje isključivo stratigrafijom iz 1966. godine, kao i u prethodnim slučajevima, može biti posledica ličnih autorskih odabira. No, sa stanovišta autoriteta, ako se setimo koliko često je istican istraživački vapaj u arheološkom polju usled izostanka celovite i sveobuhvatne publikacije o Lepenskom Viru, postavlja se pitanje zašto se niko nije prihvatio tog zadatka do 1996. godine, pa i kasnije. U tom smislu i kroz vizuru stratigrafsko-hronoloških pitanja, vredi podsetiti se rasprava o čvrstoj vezi autoritet – teren – otkriće na kojoj se temelji pravo pristupa materijalu, a koje očito nadilazi vreme u kojem su iskopavanja vršena i zadobija jedno produženo trajanje. Odluka da se obradi

samo jedna godina stratigrafsko-hronoloških aspekata Lepenskog Vira, upravo se može tumačiti kroz domet moći ovog trojnog stubišta autoriteta.

7.3.2 Diskurs Lepenskog Vira dominantnih autora/ki od 1965. do 2015. godine

Mimo opštih trendova u lepenskovirskom diskursu, važno je osvrnuti se na produkciju iz perspektive pojedinačnih, dominantnih autora/ki. Prema procentualnom udelu od ukupno 41 autora prisutnog u pisanoj produkciji o Lepenskom Viru, tri autora i jedna autorka se izdvajaju kao dominantna (sl. 51).

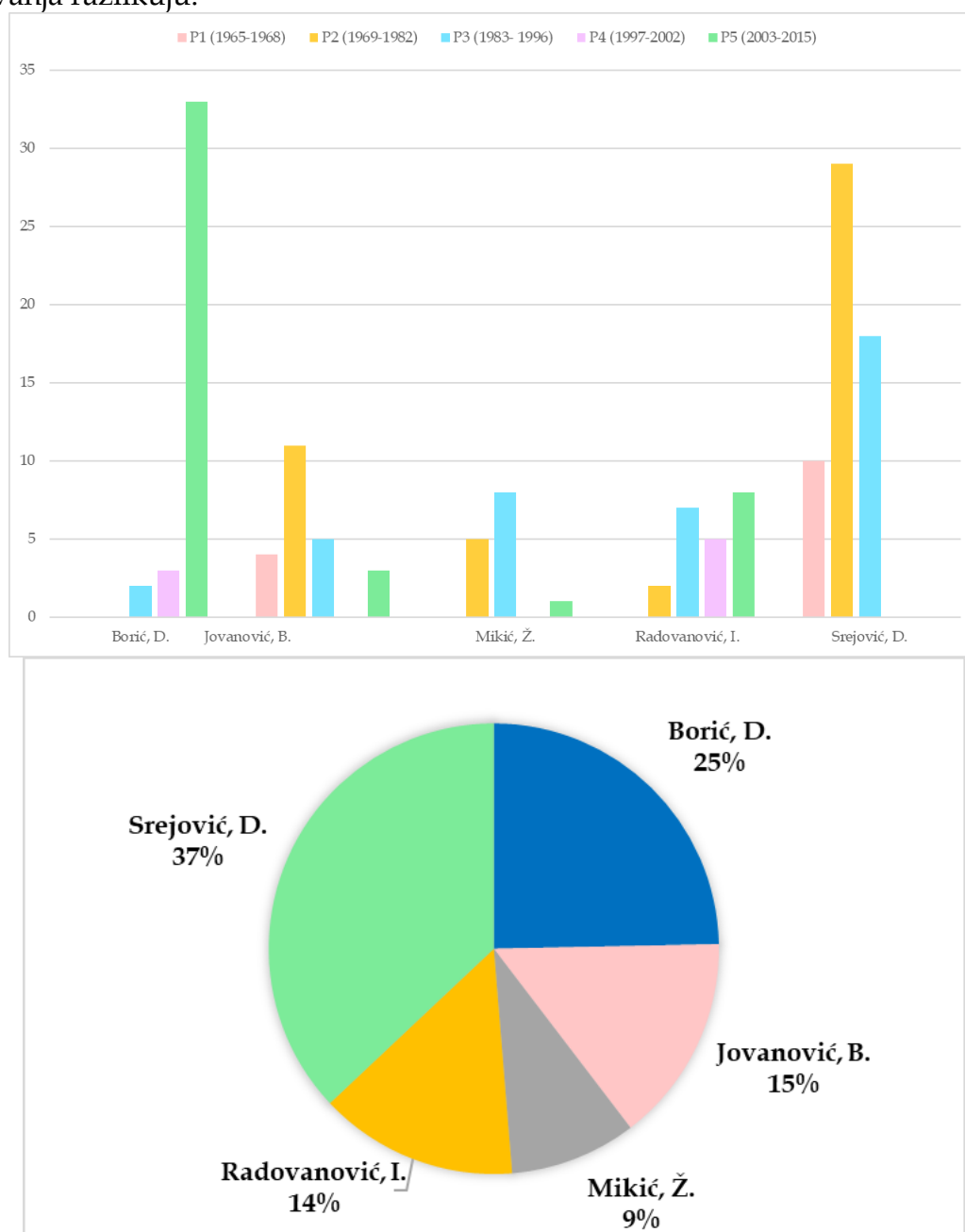

Slika 51. Ukupna produkcija dominantnih autora/ki kroz vreme i njihov procentualni udeo

Međutim, ako pisanu produkciju posmatramo s pozicije autoriteta, autorska dominantnost i njihova produkcija se može sagledavati na nekoliko načina. Kvantitet svakako jeste jedan od prvih i značajnih indikatora tendencija ka osvajanju povoljnijih pozicija u polju, ali produkcija dobija i drugu dimenziju tek kada se postavi u hronološke okvire. Ova dimenzija stavlja akcenat na dužinu i posvećenost lepenskovirskom diskursu. Pored kvantitativnih indikatora, poput intenziteta i dužine publikovanja, relevantni pokazatelji mogu biti vrste publikacija, kao i strategije pisanja oličene kroz tematske kategorije.

Kada je u pitanju kvantitativni aspekt, prema ukupnosti i dužini pisanja o lepenskovirskom pitanju, naročito se izdvajaju Borislav Jovanović i Dušan Borić. Ove

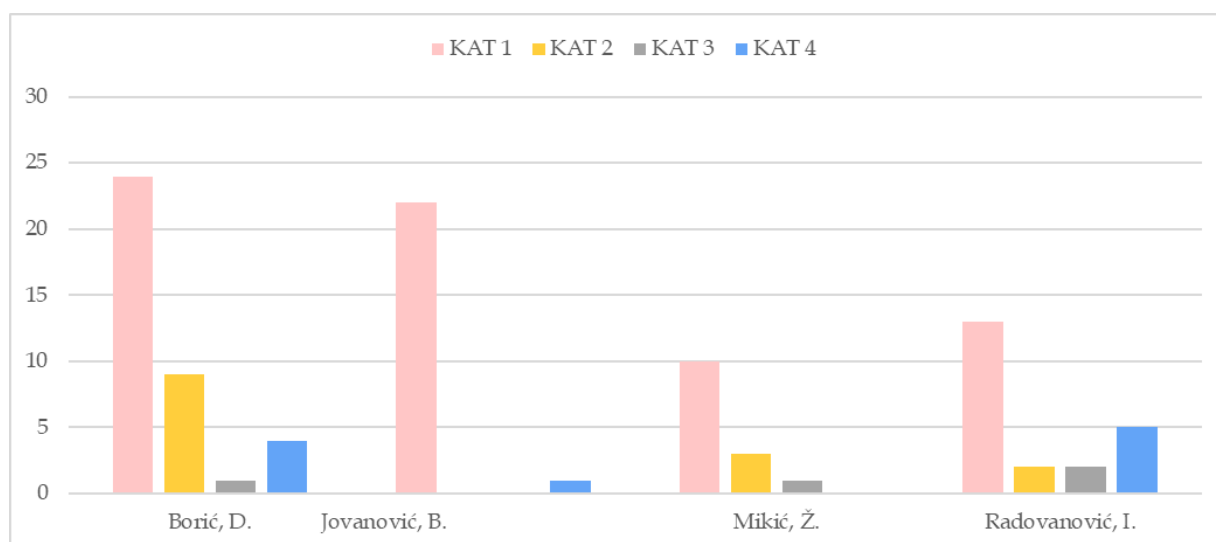
dimenzije njihove naučne produkcije možemo posmatrati kroz burdijeovske koncepte borbi i *ilusio*. Prvi služi prevashodno ličnim dobitima u pogledu osvajanja povoljnijih pozicija u polju, dok se drugi odnosi na posvećenost i poverenje u to da se igra isplati (Bourdieu and Wacquant 1992, 17, 98). Jovanović se izdvaja po svom *ilusio* koji se manifestuje po dužini i istrajnosti pisanja o lepeneskovirskim temama. Pored toga, on, za razliku od Borića, u najvećoj meri produkuje paralelno sa Srejovićem, te se priroda nadmetanja, odnosno izazivanja autoriteta, razlikuje. Borić se, s druge strane, izdvaja po gustini, odnosno i intenzitetu produkcije budući da 90% svojih radova produkuje u trećoj vremenskoj sekvenci. Jedan autor kroz niz decenija, s prekidima ali postojano piše tokom četiri decenije, a drugi autor produkuje skoro duplo više radova za duplo manje vremena. Realnost je da se ova dva autora, ako posmatramo vrhunac njihove produkcije, nalaze na dva različita kraja lepeneskovirskog diskurzivnog prostora, pa im se i strategije publikovanja razlikuju.

Slika. 52 Ukupna produkcija dominantnih autora/ki kroz periode u odnosu na Srejovića i njihov procentualni udeo

Posmatrajući procentualni udeo u odnosu na ukupni uzorak i procentualni udeo njihove produkcije vidimo da se Borić najviše približava Srejovićevom profilu, za njim Jovanović, Radovanović i Mikić. Ako samo pogledamo kvantitativnu dinamiku publikovanja u odnosu na vremensku dimenziju, primetno je da svaki od autora ima različit pristup objavljivanju radova (sl. 52). Tri autora od navedenih, Jovanović, Mikić i Radovanović imaju produkciju koja se vremenski značajno preklapa sa Srejovićevom. U tom pogledu, kao što je naznačeno, najviše se ističe Jovanović koji je paralelno da Srejovićem istraživao praistorijske lokalitete u Đerdapu. Individualno posmatrano, Jovanović, Mikić i Radovanović slični su po zastupljenosti kroz četiri perioda. Radovanović i Mikić pokazuju kontinuirano publikovanje, iako, sasvim suprotno, Mikić ima intenzivniju produkciju na početku, da bi posle naglo opala u kvantitetu, dok Radovanović pokazuje uvek blagi rast u periodima i jedno ravnomernije prisustvo i posvećenost produkciji. Za razliku od Jovanovića, koji pravi prekid u *Periodu 4* nakon Srejovićeve smrti i ponovo isplivava u *Periodu 5*, Mikić, iako u opadajućem stilu, prisutan je od *Perioda 2* do *Perioda 5*. Međutim, treba naglasiti razliku u prilogima. Jovanović posvećeno i postojano piše o praistoriji Đerdapa, s najviše fokusa na lokalitete kojima je on rukovodio, dok je za Mikića Lepenski Vir samo deo jedne šire polemike u kojoj, kako smo videli, antropološkim analizama sagledava i potvrđuje autohtonost procesa neolitizacije u Podunavlju. Borić se pojavljuje na samom kraju Srejovićevog života i jedini, verovatno „direktni“, susret odigrava se na konferenciji *Od mezolita do neolita* (From the Mesolithic to the Neolithic) održanoj u Solnoku (Szolnok), u Mađarskoj. Na njemu Srejović završava svoj lepenskovirski opus tezom koju je naročito zagovarao od otkrića Lepenskog Vira, izmeštanjem „plodnog polumeseca“ u Podunavlje, a Borić stupa u lepenskovirski diskurs s temom o ekofaktima, ali razmatrajući širu epistemološku problematiku. S druge strane, Borić i Srejović su slični po tome što obojca produkuju kroz tri perioda, a karakteriše ih izražena, brojčano gotovo slična, produkcija u jednom periodu. Kvantitet produkcije kod obojce ima za cilj osvajanje povoljnije pozicije u lepenskovirskom diskursu, s tim što je, kada je Srejović u pitanju, reč o odbrani njegove teze, a kod Borića, čini se, osvajanje praznog prostora „moći“ koji nastaje nakon 1996. godine. Takođe, Srejović, iako s razlikama, kontinuirano u većem intenzitetu piše tokom svog radnog veka, dok je Borić u prva dva perioda zanemarljivo prisutan, a zatim broj njegovih priloga skokovito raste u poslednjem, *Periodu 5*. To svakako ima veze i sa njegovim početnim pozicijama u polju, da bi se intenzitet produkcije uvećao nakon sticanja doktorske titule (2002. godine).

Iz ugla socijalne epistemologije moguće je i sagledati jednu gotovo linearnu generacijsku smenu istaknutih autora i autorki unutar diskursa. Jovanović i Srejović koji su bili paralelni učesnici u polju, generišu dva studenta iz konteksta đerdapskih istraživanja Mikića i Radovanovića. Takođe, značajno je napomenuti da Jovanović, Mikić i Radovanović tokom Srejovićevog života isključivo pišu sami, s tim što se Radovanović kao prva autorka pojavljuje u ko-autorstvima nakon 1996. godine. Borić, sasvim suprotno čini. Iako ima dosta samostalnih priloga, primetna je njegova tendencija ka ko-produkciji. To svakako može biti posledica okolnosti savremenih projektnih istraživanja, ali i moguća strategija građenja naučnih i društvenih kapitala u polju.

Slika 53. Pregled ukupne produkcije dominantnih autora/ki po vrsti građe

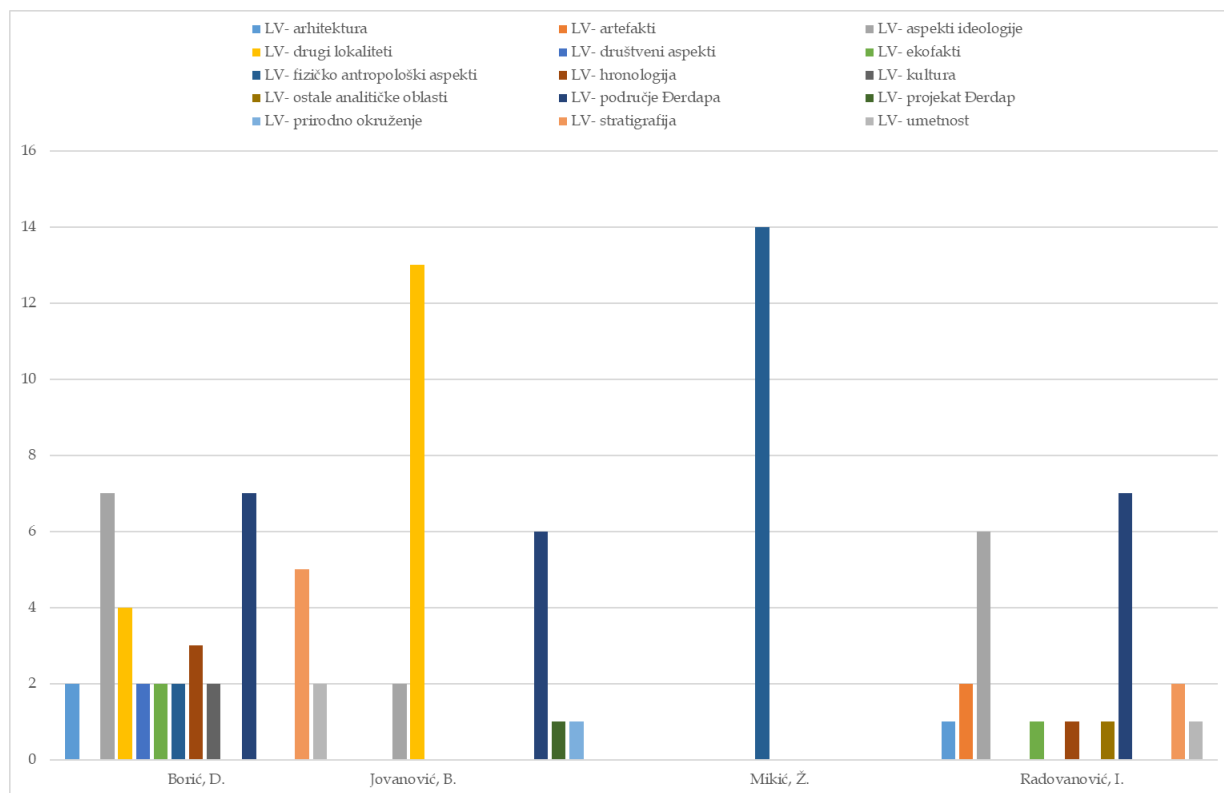
U pogledu razmatranja izazivanja autoriteta, te burdijeovskih borbi u polju, pored kvantiteta, vrsta građe je takođe značajan indikator (sl. 53). U pogledu istorije diskursa Borić i Jovanović se izdvajaju kroz pisanje članaka u časopisima, kao i kroz publikovanje u zbornicima (kat 1). Jedan jedini prilog koji Jovanović piše u muzeološkom polju, i to sa snažnom arheološkom orijentacijom, nalazi se u zajedničkom katalogu izložbe *Stare kulture u Derdapu* (v. prilog 8). S druge strane, Mikić dodaje svom opusu i poglavlja u knjigama, ali su po strategiji publikovanja Srejiću najbliži Radovanović i Borić. Radovanović produkuje dve monografske publikacije koje se mogu dovesti u vezu sa lepenskovirskim diskursom. Radovanović od svih ima najdirektniju povezanost sa Srejićem kroz obrazovnu i profesionalnu dimenziju, budući da on formalno učestvuje u njenom magistarskom i doktorskom radu, da bi od 1983. godine ona postala asistentkinja, a potom i predavačica na Katedri za praistorijsku arheologiju, kojom je Srejić upravljao (up. МИЛИНКОВИЋ 1998, 437). Pored toga, tekstove piše i u drugim kategorijama. Iako niko od navedenih autora ne može da parira Srejiću, po intenzitetu produkcije u svim kategorijama, najviše mu se približio Borić. Naročito se ističe njegova izražena produkcija u kategoriji 2, koja predstavlja najviše indikatore autoriteta budući da je reč o knjigama, poglavljima u knjigama i leksikonsko-enciklopedijskim jedinicama.

Iako Borić ima dominantu poziciju, valja kontekstualizovati brojke svih autora. On je dosta aktivan u produkciji poglavlja u knjigama, te produkuje i knjigu na samom kraju posmatranog perioda. Radovanović, s druge strane, ima nižu zastupljenost, jer njen kvantitativni doprinos jeste manji, ali su u pitanju dve epistemički značajne monografske publikacije. Prva je napisana za učesnike u lokalnom arheološkom polju, a drugu knjigu publikuje u kontekstu njenog preusmeravanja istraživačkog rada na međunarodni plan. Ono što je takođe važno naznačiti jeste da obe njene knjige izlaze tokom života Dragoslava Srejića, kojima formira dve posebne epistemičke niše u lepenskovirskom diskursu (Radovanović 1981; 1996c). S druge strane, treba napomenuti da je Borić jedini koji produkuje enciklopedijsku jedinicu o Lepenskom Viru. Podsetimo se da se, iz ugla burdijeovskih borbi, naznake dominantnosti i istaknutih u polju mogu pronaći u vrstama građe kroz koju se publikuje. Naime, ideja na kojoj počiva ovo stanovište polazi od pretpostavke da se pozicija osobe ogleda kroz naučne kapitale, a putem kojih se ostvaruje mogućnost objavljivanja u preglednim, kapitalnim delima ili enciklopedijskim jedinicama.

U tom smislu, za razliku od Radovanović koja počinje karijeru primarno unutar srpske arheologije, da bi zadobila internacionalni karakter devedesetih godina, Borić se, sasvim suprotno, kratko zadržava u nacionalnim okvirima, a materijalne oblike kulturnog kapitala (diplome) stiče kroz renomirane međunarodne istraživačke institucije. Njegova primarno međunarodna karijera i povezanost sa istaknutim međunarodnim akademskim i obrazovnim institucijama, ali sa snažnom vezom sa lokalnim kontekstom, doprinela je većoj vidljivosti njegovih radova. Simbolički kapital u polju u određenoj meri zavisi od relevantnosti i istraživačkog statusa ustanove ili laboratorije (Bourdieu 2014, 83). U tom smislu, na primeru Borićeve produkcije, vidi se delatni potencijal kombinacije kapitala koji nisu samo lični, već i institucionalni, svakako doprinosi njegovoj vidljivosti i istaknutoj poziciji polju.

U pogledu dominantnih tematskih kategorija, kao što su vizure područja Đerdapa, drugih lokaliteta, fizičko-antropoloških perspektiva, kao i aspekti ideologije, svaka od navedenih tema funkcioniše kao svojstvena epistemička autorska platforma u prostoru lepenskovirskog diskursa (sl. 54). U pogledu izazivanja autoriteta, ono što karakteriše pisanu produkciju Radovanović i Borića je da se oboje dotiču aspekata stratigrafije Lepenskog Vira u povećanom fokusu, što nije svaki autor uradio, ali Borić u tom smislu zauzima primat. On kroz svoju knjigu, iako smeštenu unutar aspekata ideologije, suštinski nudi nova tumačenja stratigrafsko-hronoloških aspekata Lepenskog Vira u celini. No, neizostavno je reći da iako se možda Radovanović nije u toj meri i s tim fokusom orijentisala samo na lokalitet Lepenski Vir, autorka tokom Srejićevog života iznosi epistemološke novine u pogledu ovog nalazišta. Najzad, ono što karakteriše ova dva najdominantnija autora jeste i kvantitet tema o kojima pišu u lepenskovirskom diskursu (sl. 54). Oba autora pišu kroz različite tematske niše, ali treba naglasiti da Borić ima najraznovrsniju tematsku produkciju u odnosu na sve autore, uključujući i Srejića.

U pogledu razmatranja autoriteta i zauzimanja posebnih pozicija u polju, iako se Živko Mikić naslanja na Srejićevu ideju o autohtonosti, on sebi tvori poseban epistemički prostor kroz definisanje „đerdapske antropološke serije“. Sadržaj i elementi analize se svakako menjaju u skladu sa promenama na polju nauke i sa dostupnošću savremenih analiza. Najzad, kada je u pitanju tematska produkcija, prva najočitija stvar je da Mikić piše isključivo kroz fizičko-antropološku nišu. U tom smislu, iako po kvantitetu dominantan autor, on ni po čemu ne predstavlja izazivača autoriteta Dragoslava Srejića. Mikić pre svojim tezama iskazuje epistemološku komplementarnost i solidarnost kroz produbljivanje Srejićevih teza o autohtonom neolitu, samo kroz sopstveni epistemički prostor i specijalizaciju.

Slika 54. Produkcija dominantnih autora u odnosu na teme

Kroz rasprave iz ugla drugih lokaliteta dominira Borislav Jovanović i to isključivo pišući kroz vizure dva epistemološka stuba, Padine i Hajdučke Vodenice, sa sporadičnim epistemološkim iskoracima ka području Đerdapa. U pogledu nadmetanja u stvaranju konačne slike o prošlosti kulture Lepenski Vir, bio je trajni Srejski oponent. Od samog početka đerdapskih istraživanja ova dva autora su imala sučeljena mišljenja u vezi sa hronološkim tumačenjima situacija na lokalitetima, te je postojala borba (*sensu* Bourdieu) za monopol nad „istinom“ o praistorijskom periodu Đerdapa. Jovanović je insistirao na ovim lokalitetima jer su u pitanju nalazišta čijim iskopavanjima je on rukovodio. Iz rasprave o značaju otkrića u građenju autoriteta na primeru Srejski i Lepenskog Vira videli smo u kojoj meri je reprodukcija, te ponavljanje ideja i rezultata istraživanja, od velike važnosti. Autor je mahom proizvodio tekstove koji su pored komunikacije sopstvenih ideja imali za cilj i izazivanje Srejski ortodoksije slike lepenskovirskog sveta. Jovanović u jednom trenutku malo menja svoju interpretaciju, obuhvatajući evidenciju i sa Hajdučke Vodenice koja se isprva nije našla u njegovim tumačenjima. Interpretaciju najverovatnije menja pod uticajem legitimnog autoriteta Đurđa Boškovića, koji je od samih početaka sugerisao na značaj Hajdučke Vodenice za proučavanje kulturne manifestacije Lepenski Vir (Bošković 1968(1967), 53; Бошковић 1969, 16).

Već pred kraj druge i na početku treće vremenske sekvence, njegovo prisustvo opada u korist Ivane Radovanović koja piše dominantno s pozicije rasprava unutar područja Đerdapa. Promena se, najverovatnije, može objasniti smenom dominantnih učesnika u polju rasprave, ali i činjenicom da se Jovanović od sedamdesetih takođe posvećuje istraživanjima Rudne glave i istraživanju korišćenja metala u praistoriji, kada istinski pronalazi „svoj Lepenski Vir“, preko koga ulazi u arheološki folklor. Bez obzira na to što je on ostvario svoje arheološko sopstvo kroz istraživanja drugog nalazišta, važno je napomenuti da njegovo bavljenje kulturom Lepenski Vir traje, s prekidima, četiri decenije,

sve do 2008. godine. S druge strane, zaokret ka Đerdapskim raspravama i širem epistemološkom obuhvatu dolazi od Ivane Radovanović koja, iako ulazi u diskurzivni prostor kroz analizu kremene industrije, svojom doktorskom tezom i objavljenom knjigom etablira se kao istraživačica lepenskovirskih tema sa pozicije mezolita Đerdapa. Time je učvrstila i osvojila poddiskurzivni prostor proučavanja praistorijskih kulturnih manifestacija unutar đerdapskih konteksta i manje-više temi ostaje verna do 2015. godine. Uz nju, poslednje dve decenije posmatranog perioda izdvaja se produkcija Dušana Borića. Autor publikuje kroz različite tematske sfere, ali se ističu perspektive drugih lokaliteta, mahom kroz analizu lokaliteta Vlasac, ali uz razmatranje lepenskovirske teme i sa širih pozicija, odnosno područja Đerdapa. Međutim, iako piše sa različitih pozicija, ako bi trebalo odrediti epistemološku nit koja je najizraženija u njegovoj produkciji to bi bile studije hronološko-starigrafskih odnosa mezolitsko-neolitskih transformacija i arheotanatološka perspektiva. U *Periodu 5*, kada je izrazita Borićeva pisana produkcija primetna je sve intenzivnija upotreba terminološko-konceptualne inovacije *mezolitsko-neolitsko transformacionog perioda* u koju se smeštaju sva relevantna pitanja lepenskovirskih tema. Sasvim zanimljivo da se sintagma učvrstila tokom treće vremenske sekvence, iako se ona i ranije pominje, a na samom kraju *Perioda 3* Radovanović je bila prva koja objavljuje rad pod veoma sličnim naslovom (Radovanović 1996a). Verovatno su strategije i intenzitet publikovanja imali uticaja na usvajanje ovog koncepta i recepciju njegovih radova kao dominantno relevantnih izvora, usled čega se upotreba koncepta usvaja i normalizuje.

Tematski pristup sa aspekata ideologije dominira u trećoj vremenskoj sekvenci. U pogledu istorije, ideja i aspekata autoriteta, u pitanju je veoma interesantna epistemološka perspektiva u okviru koje se naročito izdvaja Borićeva knjiga (Borić 2016). U dvojezičnoj monografskoj publikaciji *Posmrtni obredi na Lepenskom Viru* autor istražuje odnos prema smrti, posmrtnim praksama, različite društvene aspekte obuhvatajući nalaze i rezultate istraživanja sa različitih lokaliteta koji se dovode u vezu sa lepenskovirskom kulturom. Međutim, ono što je najvažnije, reč je o knjizi kojom, iako zauzima arheotanatološku nišu, autor proizvodi jedno sveobuhvatno i celovito objašnjenje o lepenskovirskom fenomenu sa snažnim uporištem u samom lokalitetu. U kontekstu naučnog polja, nesumnjivo je da knjiga predstavlja delo na koje je arheološka zajednica više decenija čekala. Možda je i zato odluka bila da se ova monografija objavi u lokalnom kontekstu u okviru posebnih publikacija Srpskog Arheološkog društva, iako je u pitanju autor sa izraženom međunarodnom karijerom:

U čitavom tekstu dominira posvećenost temi, bez kritičkih osvrta na prethodna istraživanja i istraživače. U tom smislu, Dušan Borić daruje Dragoslavu Srejoviću knjigu sa kontekstualnim sadržajem antropoloških ostataka, s obzirom da prvog istraživača Lepenskog vira najčešće, pored esejističko-književnog pristupa i nadahnutog stila, pominju po nedostatku druge knjige, u kojoj je trebalo da objavi kompletne arheološke celine (Bogosavljević 2017, 480–481).

U navedenom citatu možemo videti dve važne stvari. Jedna je da se autorka osvrće na činjenicu da od Srejovića nije došla čuvena „arheološka“ knjiga o Lepenskom Viru. U tom smislu Borićevo delo zadovoljava sve preduslove i konačno popunjava ovu lakunu u istoriji lepenskovirskog diskursa.

S druge strane, ne sme se zanemariti specifična formulacija kojom autorka izražava ovu ideju „(...) Dušan Borić daruje Dragoslavu Srejoviću knjigu (...)“. Sa stanovišta neraskidivog trojstva teren-otkriće-autoritet čini se da u lokalnom disciplinarnom kontekstu ova čvrsta veza i dalje opstaje. Posledica dominantnosti figure Dragoslava Srejovića rezultira time da, iako Borić knjigom stvara novu epistemičku celinu

reinterpretacijom Lepenskog Vira, u jednom izvesnom smislu, ona i dalje nije sasvim njegova, već je ritualno daruje onome kome Lepenski Vir (i dalje) pripada.

Efekte starih i osvojenih pozicija i moći u polju, iz ugla geoespitemologije moguće je razmotriti kroz krajnju reprezentaciju predstave lepenskovirske prošlosti u Centru za posetioce – Muzej Lepenski Vir.

7.4. Gospodari vremena. Fiksiranje ideje i (re)prezentacije Lepenskog Vira

*Sada smo pokrenuli akciju da
vratimo sve kako je bilo. Vi ste to videli, ali kasno.
Niste videli kakva je to lepota bila.*
Dragoslav Srećević

Kao što se moglo videti kroz istoriju lepenskovirskog diskursa, reč je o arheološkom praistorijskom fenomenu koji nadilazi aspekte evidencije i ostatke samo jednog nalazišta. Ipak, lokalitet Lepenski Vir je ostao jedini u toj meri sačuvan trag koji reprezentuje i ospoljava tumačenja đerdapske praistorije otkrivane u drugoj polovini 20. veka. U tom smislu, stalna postavka i prezentacija Lepenskog Vira predstavlja epitom ideja o određenoj slici prošlosti, uobličenoj kroz mehanizme muzeološkog i konzervacijskog polja.

Ed Rejnhardt (Ad Reinhardt), apstraktni ekspresionista, pedesetih godina prošlog veka stvorio je seriju monohromatskih Crnih slika. Dela se naizgled čine kao niz 64 identična crna platna, no sasvim suprotno, reč je o sofisticiranim kompozicijama koje sadrže izuzetno tamne crvene, plave, zelene tonove i geometrijske oblike. Slike su izvedene tako da sa uobičajenih udaljenosti posmatranja umetničkog dela izgledaju kao šezdeset i četiri puta ponovljena platna crne boje. S ciljem apsolutne apstrakcije, autor je verovao da će time stvoriti poslednju sliku. Stvarajući 64 slike Rajnhart je težio iteraciji forme, gradeći kontinuitet izraza u kome se saobražava jedna predstava. U svom totalitetu dela izgledaju istovetno, replicirajući autentičnost prvobitne slike. Reč je o slici nad slikama kojom se doseže konačnost izraza¹³⁰ (Šuvaković 2007, 103-106).

U kontekstu filozofije kao nauke i proizvodnje znanja, ovo delo se može posmatrati kao metafora procesa, slojevitosti i geoeπισtemoloških tendencija koje su oblikovale reprezentaciju Lepenskog Vira. Nalazište je od prvih iskopavanja do 2015. godine prošlo kroz različite faze preoblikovanja. Prvih pet godina je bilo istraživački prostor na kome su se nizala otkrića raznorodnih nalaza, a koja su dovela do izdvajanja ove lokacije kao značajnog mesta za kontekste praistorije Đerdapa i Podunavlja. Budući da se od samog početka znalo da će lokalitet biti potopljen, već 1968. godine doneta je odluka za izmeštanje ostataka nadzemnih struktura na viši plato. Poput Rajnhartove namere da stvori apsolutnu sliku, procesom prezentacije i muzealizacije lokaliteta u svim fazama, težilo se istom principu: formiranju reprezentacije „konačne“ predstave prošlosti koja odgovara prvobitnim, autentičnim okolnostima iz vremena iskopavanja Lepenskog Vira. (Чанак-Медић 1970а (1969); 1970b; Јовини Темерински 2002; 2003; 2004). Iz ugla kritičkih studija nasleđa, Salvador Munjoz Vinjas (Salvador Muñoz Viñas) pravilno zaključuje da ne postoji autentični oblik predmeta ili kulturnog dobra, jer suštinski ne postoji istinsko i objektivno stanje nekog spomenika ili artefakta, već naše pretpostavke o tome šta ono jeste ili treba da bude (Muñoz Viñas 2020, 23–30). O tome govori Berg Eriksen, sugerišući da je potraga za autentičnim izrazima prošlosti uzaludna ambicija, te

¹³⁰Ad Reinhardt. Abstract Paintin: <https://www.guggenheim.org/artwork/3698>

da oni zavise od posmatrača, a ne od onoga šta predmet ili materijal kulturnog dobra emanira. Prema njegovom mišljenju, autentičnost je stvar konstrukcije koja prvo mora da se odigra, da bismo nasleđe kao materijalizovani oblik prošlosti mogli da sačuvamo (Berg Eriksen 2013, 64). Burdije ovu pojavu naziva principom kružnog kauzaliteta, u kojem vrednosti i značaj onoga što se izdvaja i čuva proističe iz susreta istorije institucija, polja i habitusa projekta (Бурдије 2003 (1992)), 419 pravila umetnosti).

U kontekstu lokaliteta ta konstrukcija se primarno odvija u arheološkom polju. Još je u uvodu disertacije predstavljeno gledište da lokaliteti započinju svoj epistemički život kao prostor arheoloških istraživanja, a kao posledica istraživačkih praksi su preostali *in situ* ostaci prošlosti. Barbara Bender, pišući o procesima proizvodnje Stounhendža,¹³¹ kaže da su u jednom momentu arheolozi odlučili da priča ovog lokaliteta treba da otpočne oko 3500. godine p.n.e, ali su savremena¹³² istraživanja pokazala da se taj prostor transformiše pet hiljada godina pre navedenog datuma, kao i da su poslednje intervencije načinjene u drugom milenijumu nove ere (Bender 1998, 39). Srodnu ideju, ali u lokalnom kontekstu, Staša Babić demonstrira na primeru materijalnih ostataka nalazišta u savremenom Novom Pazaru ukazujući na to kako se na arheološkim slojevima susreću profesionalni i nacionalni uticaji (Babić 2015, 258). To znači da interpretacije arheoloških nalazišta mogu biti na različite načine ospoljene, ali profesionalne odluke determinišu aspekte vremenitosti i materijalnosti koje prepoznavamo u definisanom obličju kulturnog nasleđa. Način reprezentacije i korišćenja mesta spomenika kulture, uključuje i nejednako pozicionirane narative, koji su s jedne strane stvarani u akademskoj sferi, a s druge u procesu konzervacije i menadžmenta arheoloških lokaliteta. Arheološki lokaliteti mogu biti instrument u građenju nacionalnog identiteta. Upravljanje i kreiranje lokaliteta i okolnog pejzaža, pruža nam zapanjujuće primere intervencija, koje oblikuju višeslojne biografije koje nalazišta stižu tokom vremena (Caftanzoglou 2001, 23). Navedena gledišta poručuju da postoje artificijelne granice vremenitosti reprezentacije lokaliteta, nastale kao posledica profesionalnih odluka o tome koji aspekti i periodi trajanja nekog objekta, mesta, predmeta ili nalazišta treba zaštititi za budućnost. Podsetimo se, Lepenski Vir je takođe višeslojni arheološki lokalitet, sa statusom nepokretnog kulturnog dobra od izuzetnog značaja, a koji se inicijalno našao na arheološkoj mapi zbog vidljivih ostataka rimske kule i ulomaka keramike iz neolitskog perioda. Tek naknadnim istraživanjima se dosegao „onaj Lepenski Vir“ kako ga Srejić opisuje (Срејовић 1996 (1999)6, 62), i baš je taj Lepenski Vir i trebalo očuvati.

Analiza odnosa koncepta autentičnosti kulturnog nasleđa u kulturnom turizmu pokazala je da on predstavlja višedimenzionalni konstrukt koji obuhvata različite aspekte turističkog iskustva u odnosu na prezentaciju materijalnih ostataka prošlosti (Sokolovska i Tomašević 2017). U okviru studija pejzaža, Barbara Bender navodi sličnu perspektivu kojom sugerise da osećaj ljudi za mesto i prirodno okruženje proističe iz lokalnih okvira, susreta u sadašnjosti, ali je i uslovljen širim vremenskim i prostornim poljem odnosa i subjektivnih percepcija sveta. Pejzaži sadrže tragove prošlih aktivnosti, a ljudi biraju priče koje pričaju, uspomene i događaje koje evociraju, interpretativne narative koje pletu da bi produžili svoje aktivnosti u sadašnjosti, ali i budućnosti (Bender 2001, 4–6). U tom smislu, arheološka nalazišta dobijaju jedno prošireno shvatanje prostora i ambijenta kojima su okružena. Perspektiva je utoliko relevantna za promišljanje Lepenskog Vira budući da se pravno, ali i interpretativno, granice kulturnog i prirodnog dobra poklapaju, te se u okviru

¹³¹ *Making Stounhenge* u originalu.

¹³² Savremena u trenutku pisanja navedene knjige. Prezentacija lokaliteta je od tada prošla kroz različite transformacije.

savremene prezentacije u velikoj meri nastojalo održavanju veze sa neposrednim okruženjem. Shodno tome, bitno je sagledati savremeni svet Lepenskog Vira sa kojim se šira publika susreće. Postavlja se pitanje: koju „autentičnu“ prošlost (ili prošlosti) Centar za posetioce – Muzej Lepenski Vir ima nameru da predstavi?

7.4.1 Putevima Lepenskog Vira. Savremeno rešenje prezentacije i zaštite lokaliteta

Ako celokupan prostor Lepenskog Vira shvatimo kao materijalizovane elemente diskursa, za bliže razumevanje vrednosnih poruka može poslužiti koncept hronotopa. Hronotop, tvrdi Bahtin, jeste određujući faktor koji definiše celovitost umetničkog dela. U tom smislu on uvek ima vrednosnu komponentu, kojom osmišljavamo određeni izraz i određujemo viziju sveta (Bahtin 1975, 372). U skladu sa tim, osmišljeni put ka Lepenskom Viru započinje od prostora parkinga. Odatle, kao prve tačke koja vodi ka lokalitetu, upućuje nas znak za pravac kretanja na kome su ispisana slova: ΛΕΛΕΗCΖΗ ΒΗΡ. Krećući se uspostavljenim pravcem, prolazi se kroz istorijsku celinu izmeštenih kuća iz Golubinja (sl. 55) primer narodnog graditeljstva ovog kraja, da bi se, potom, uskim kolskim putem nastavilo ka savremenoj prezentaciji u okviru Centra za posetioce – Muzej Lepenski Vir.

Prema Bahtinu, kroz prizmu hronotopa, možemo koristiti motive *susreta* i *puta*, kako bismo prostorno i vremenski sagledali različite, ponekada neočekivane i nespojive, elemente razvoja događaja u romanima. Na primer, *put* na koji autor referiše u analizi, prolazi kroz *rodnu zemlju* a ne kroz egzotični *tudi svet* (...); razotkriva se i prikazuje *društveno-istorijska raznolikost* te zemlje“ (Bahtin 1975, 374). Kada ovu specifičnu vizuru primenimo na početak puta ka Lepenskom Viru, dobijamo drugačiju perspektivu ovog anahronog ansambla. Odluka o izmeštanju narodne arhitekture može biti posledica različitih faktora unutar đerdapskog projekta. Međutim, uzimajući u obzir da je kontinuitet u srpskoj arheologiji, naročito tada, bio dominantno istraživačko pitanje, pa i u kontekstu Lepenskog Vira, onda staza koja vodi ka praistoriji, a otpočinje narodnom arhitekturom, može imati problematične narativne efekte. Matilde Gonzales Mendes (Matilde González Méndez) ističe da takvo stanje može biti posledica kreiranja kulturnih parkova koji imaju tendenciju da jednim širim potezom obuhvate različite fenomene – kulturne, prirodne i spomeničke – u jednu celinu (Gonzales Mendes 1997, 47-48). Na takve situacije upozoravala je i Barbara Bender, naglašavajući da osvajanje pejzaža najčešće ide ruku pod ruku sa privajanjem prošlosti. Uglavnom se to čini maskiranjem promene kroz isticanje kontinuiteta (Bender 1992, 751). Stoga, ne treba zaboraviti podatak da revitalizacija projekta zaštite i prezentacije Lepenski Vir koincidira sa pokretanjem projekta rehabilitacije nepokretnih kulturnih dobara u regionu. Jedan od promovisanih stubova održivosti bio je kulturni turizam, te u tom smislu zadržana eklektičnost šireg ambijenta Lepenskog Vira zapravo samo doprinosi uspostavljenom cilju rehabilitacije i verovatno nije percipirana kao upitna. Međutim, ako prostore spomeničkih celina razumemo kao mesta građenja i reprezentacije znanja, elementi predstava postaju sazajne celine koje šalju određenu sliku prošlosti. Dodatno, kada su u pitanju značajni lokaliteti, intervencije nastoje da preurede ove žive palimpseste, na načine koji se smatraju prikladnim za nacionalne okvire (Caftanzoglou 2001, 23). Bez obzira na to što u profesionalnom smislu u dominantom diskursu, Lepenski Vir nije bio zloupotrebljavan u nacionalističke svrhe, ipak, imajući u vidu lokalne socio-političke prilike poslednje

decenije 20. veka, te rastućeg nacionalizma¹³³, kulturno nasleđe se uvek mora posmatrati kroz kritičko sočivo, naročito u senci dešavanja na eksjugoslovenskim prostorima (up. Manojlović-Nikolić i Mihajlović 2016). Rad koji preispituje ulogu turizma i održavanja određene kulture sećanja u postkonfliktnim društvima u državama bivše Jugoslavije ukazuje na koji način se koristi prošlost pri kreiranju turističkih i memorijskih pejzaža (orig. Tourist-scapes and memory scapes), čineći turizam jednim od ključnih elemenata kulture sećanja u regionu. Autori prepoznaju turizam kao mogući instrument mira, ali istovremeno naglašavaju da u određenim aspektima može postati izvor pojačanih tenzija u oblasti kulture sećanja, posebno u kontekstu ideoloških sukoba u vezi sa interpretacijom i idejnim „vlasništvom“ nad određenim mestima. Autori takođe ističu da zemlje koje nemaju u ponudi morske obale kao dominantu turističku opciju, kao što je slučaj sa Srbijom u savremenim geopolitičkim okolnostima, stavljaju akcenat na prirodno nasleđe. Priroda, udružena sa spomenicima kulture, predstavlja ponudu koja dolazi sa raskršća između Istoka i Zapada (Naefa and Plone 2016, 182-184). Naravno, treba napomenuti da je, u odnosu na primere koje autori koriste u tekstu o turizmu i u kontekstu spomenika novije istorije, Lepenski Vir na margini primera njihove teze. Ali čak i na ovoj margini, posledice tendencija održivosti nasleđa kroz turizam mogu biti vidljive na nivou intervencija kreiranja jednog anahronog ansambla¹³⁴. Korišćenje kulturnog nasleđa, njegovih materijala i materijalnosti, kao demarkacionih linija nacionalnog i za formiranje kulture sećanja, nije jedinstveno za ove prostore, već se primeri mogu pronaći i u drugim državama (up. Greenland 2017). Ali ono što im je zajedničko, kako će se to nešto kasnije ispostaviti, jeste upotreba materijalnih ostataka kao prostornih repera za građenje slike željene prošlosti¹³⁵.

Međutim, pitanje problematičnih vizuelnih poruka ne prestaje ovde. Na drugom kraju tunela od flore koji okružuje lokalitet nalazi se zgrada sa zaštitnom konstrukcijom koja upadljivo odstupa od neposrednog okruženja. Sa leve strane, pred sam ulazak u Centar, ponovljena su identična slova sa znaka kod parkinga, samo u znatno većoj razmeri (Sl. 56).¹³⁶ Kritička studija zvaničnih informativnih panela na spomenicima u Švedskoj, pokazuje da je globalno uobičajena praksa korišćenja obaveštajnih i edukativnih tabli i natpisa za prenošenje poruka o prošlosti (Högberg 2012). U tom smislu, iako bi na omanjem putokazu na početku ova vrsta slova mogla da se diskurzivno oprosti i zanemari, na ovom mestu važno je makar na tren razmotriti kako izbor slova na ulasku u Centar doprinosi percepciji i interpretaciji Lepenskog Vira. Geometrizacija ćirilicnog natpisa neodoljivo podseća na izvedenicu iz znakovne tablice autora pseudonaučnih tumačenja prošlosti Radivoja Pešića, a koji izmišlja izvesnu „proto azbuku Lepenskog Vira“. Reč je o pseudonaučnim tumačenjima arheološke evidencije sa ovog lokaliteta, a koje Pešić tumači kao elemente mezolitskog pisma (Palavestra 2010, 249–250). Iako nigde nije obrazložena osnovna ideja, pretpostavka je da se u slučaju odabira natpisa Centra nastojalo arhaizaciji, sugerišući starost znakova, tako da izgledaju kao da potiču iz daleke prošlosti. Iako se u ovom slučaju, nigde eksplicitno ne poziva na navedeno neutemeljeno

¹³³Nacrt strategije razvoja kulture republike srbije od 2017. do 2027 - Tekst propisa

https://www.paragraf.rs/nacrti_i_predlozi/120617-nacrt_strategije_razvoja_kulture_republike_srbije_od_2017_do_2027.html

¹³⁴Pregovaranja o tome kako se može „obogatiti“ predeo u neposredna okolina Lepenskog Vira i dalje traju, te se razmatra da li treba napraviti pristanište za brodove i druge propratne elemente koje posetiocima mogu da pruže različite sadržaje, a sve u cilju maksimizacije ekonomskog profita.

¹³⁵Ovde se nužno ne misli na nacionalne, već uopšteno govoreći.

¹³⁶Sve fotografije u ovom odeljku koje su sa naznakom „lična arhiva“ nastale su 2015. godine.

Pešićevo delo i tumačenje, sličnost je izrazita. Međutim, autori studije informativnih panela, zaključuju da se način i informacije koji se prenose ovim putem često ne preispituju, reprodukujući uspostavljene odnose moći i percepcije baštine a koje mogu biti isključujuće. Koren problema može se pronaći u dubokoj povezanosti vlasti i državnih ustanova kao nosilaca autorizovanog diskursa nasleđa, koji održavaju esencijalistički nacionalistički narativ bele gornje srednje klase o prošlosti (Högberg 2012, 132–133). S tim na umu, s pravom se možemo zapitati kako jedan arheološki lokalitet svetskog značaja poput Lepenskog Vira sadrži natpise samo na lokalnom zvaničnom pismu, a iznad svega tako problematičnog likovnog rešenja. Ako natpisu, pridružimo i podatak o autorima i vrsti literature koja se prodaje u Centru za posetioce (sl. 57), mali, ali prisutni efekti njihove teze mogu se videti i na primeru šireg prostora lokaliteta, koji je suštinski veoma udaljen od nacionalističkih narativa.

Pre samog ulaza u prostor Centra, na suprotnoj strani pogled vodi ka planini Treskavac, reperu i meri kulture Lepenski Vir, kako je Srejović isticao. Da je reč o važnom vizuelnom orijentiru govori u prilog i podatak da se upućenost ka drugoj obali ne javlja samo u Srejovićevim interpretacijama već je i kasnije prisutno u radovima drugih istaknutih istraživača lepenskovirskih ideja (npr. Borić 2003, 58; Михайловић 2012). Srejović je o njemu govorio na sledeći način:

Sve veličine u ovom prostoru zavise od osvetljenja, odnosno od kretanja senki po razigranom reljefu. Čak i vrh Treskavca, te najstalnije i najmonumentalnije figure u pejzažu Lepenskog vira raste i smanjuje u zavisnosti od ugla svetlosti (...) ... Neprekidno brujanje reke i čegrtanje oblutaka (Срејовић, 1969в, 26).

Ako imamo u vidu prvu Srejovićevu knjigu i način na koji on opisuje povezanost lokaliteta i mesta, jasno je da se težilo slici Lepenskog Vira koja je rano uspostavljena njegovom interpretacijom. Stanovište je bilo prisutno i izraženo kod svih stručnjaka iz oblasti konzervacije koji su se bavili ovim lokalitetom. Evidentno je da su se autori projekta trudili da uključe postulate na način koji bi u najširem smislu mogao da se opredeli da pripada narativu arheologije pejzaža – uklapanje ambijenta, otvorenost prostora, zvukovi prirode, pogleda na Treskavac. U pitanju nije samo fokus na prirodno okruženje, već i na dotok prirodne svetlosti, kao i rekonstrukciju zvukova i prvobitne vizure (Вандић 2014, 162). Čanak-Medić jasno ističe da je cilj bio očuvati raniji izgled, dok Jovin i Temerinski čak jasno zameraju što novi plato na koji je izmešten oduzima tu prvobitnu autentičnost Lepenskom Viru i čak ne pogađa osu u odnosu na glavni reper Treskavac (Чанак-Медић 1970а (1969); 1970b; Јовин и Темерински 2002, 70). U ovom kontekstu ne treba zanemariti informaciju da se pri odabiru mesta za novi „život“ lokaliteta posebna pažnja posvetila traganju za ambijentom koji je sličan izvornoj lokaciji Lepenskog Vira. Srejović tokom svog radnog veka, a naročito za vreme iskopavanja, ne piše o projektu konzervacije. No, to ne znači da nije bio uključen u procese odlučivanja i oblikovanja. Naime, Čanak-Medić u osvrtu na koncepcije i probleme (Чанак-Медић 1980) kaže da je Srejović zajedno sa drugim stručnjacima učestvovao u traganju za novom lokacijom koja će na najbolji način da rekreira ambijent Lepenskog Vira.

Po ulasku, centralni deo prostora Centra sržni vizuelni reper podignutog zdanja predstavlja sam lokalitet (sl. 58). Namera je da, imitirajući kaskadni pad kreiran iskopavanjem na prvobitnoj lokaciji, posetioци mogu da se kreću po jednoj hronološkoj liniji stazom oko lokaliteta dok sagledavaju izmeštene ostatke kuća iz različitih vizura (Јовин и Темерински 2003, 61). Treba naglasiti da je načinom prezentacije očuvanih i prenetih ostataka rekreiran arheološki iskop iz vremena terenskih iskopavanja u okviru

projekta *Đerdap I*, kojim dominiraju ostaci iz građevinskog horizonta LV I¹³⁷ (Јовин и Темерински 2004, 55). Tako usmeravanje publike nastoji da omogući kretanje po odabranoj vremenskoj liniji lepenskovirske prošlosti, a koja počinje vrlo određenim „fragmentom“ arheološkog terena. O navedenim diskurzivnim materijalizacijama, može se govoriti u ključu prostornog koncepta *umetnosti memorisanja*. Koncept obuhvata izgradnju arhitekture pamćenja s ciljem nametanja glavnih narativnih toposa, čime se uspostavlja i određuje prostorna retorika (Фабијан 2001, 132–138). U skladu sa ovim gledištem, značajno je podsetiti se da je reč ne o bilo kojim ostacima. U pitanju je aspekt Lepenskog Vira za koji Srejović insistira da nosi suštinu kanona i tradicije Lepenskog Vira. Još konkretnije, ako se pogleda prikaz površina koje su istraživane tokom svih kampanja (Borić 2016, 7) primetno je da ono što je današnja prezentacija u Centru najdominantnije predstavlja ostatke Lepenskog Vira koje je Srejović otkrio u godini kada i skulpture. U pitanju je, dakle, jedan fiksirani momenat diskursa i biografije lokaliteta koji se ponavlja kroz istoriju ovog nalazišta. Učinkovitost narativa o prošlosti, dakle, zavisi od uverljivosti i lakoće praćenja određenih, ponavljajućih zapleta, a koji moraju da budu uverljivi i zadovoljavajući za korisnike (Wiedemann 2015, 168). Ponuđena vizura, sa stanovišta geoepistemologije, izloženi ostaci lokaliteta, su zapravo vodič kroz scenografiju sabranih odluka i ritualne pravilnosti, u smislu ponavljanja i fiksiranja ključnih elemenata. Kako to ističu Marinković i Ristić:

„ (...) jer ono što je važno su distanca, lokacija, pozicija, mesto, tokovi i mreže. Dramaturgija prizora¹³⁸ je (samo) ospoljavljanje već ustanovljenih praksi, diskursa, znanja/moći“ (Marinković i Ristić 2016, 77).

U ovom slučaju, fiksiranje ključnih elemenata podrazumeva ono što se u lepenskovirskom narativu percipira kao momenat otkrića, a za njega su neizostavno, ritualno povezani aspekti terena i autoriteta. Kretanjem kroz prostor, uspostavljene vizure, kao i kod lokaliteta, nisu samo deo izrežiranog ugođaja posetilaca već, kako dalje navode Marinković i Ristić, kroz fukoovsko sočivo prostora, materijalizacija ključnih elemenata: distanca, lokacija, pozicija, mesto, tokovi i mreže.

Pored navedenih sadržaja, u Centru postoji i izložbeni prostor i sala za projekcije namenjena publici. U sali za projekcije se prikazuje film sa arheoloških istraživanja Lepenskog Vira, snimljen tokom iskopavanja 1968. godine, koji oživljava i nadopunjuje atmosferu „momenta otkrića“ i iskopavanja lokaliteta. Nasuprot tome, uz prostor za prodaju suvenira i publikacija, nalazi se infopunkt sa kompjuterima, na kojima posetioci mogu u virtuelnom svetu da se upoznaju sa načinom života Lepenskog Vira (Slika 59). Važno je naglasiti da je ponuđena rekonstrukcija ostataka arhitekture istovetna sa Srejovićevim vizuelnim rešenjima.

Dodatni čvor ospoljavanja ideja o Lepenskom Viru, čini i deo muzejske postavke, kao zaseban izlagački element Centra u kome su predstavljeni pokretni nalazi. Odmah na ulazu izdvojene prostorije, osoba može da pročita kratak tekst o lokalitetu i istorijatu istraživanja. Na panelima je uočljivo nekoliko važnih diskurzivnih motiva. Prvi set se nalazi u opisu lokaliteta Lepenski Vir (sl. 60). U objašnjenju ažuriranih hronoloških odrednica u skladu sa savremenim istraživanjima, predstavljen stratigrafski redosled

¹³⁷ Valja ipak napomenuti da su mnogi ostaci staništa opredeljeni u LV II „uništeni“ izgradnjom aktivnosti u kasnijim periodima (Radovanović 1992, 148). No i u ovom kontekstu se ponovo javlja pitanje epistemičke autentičnosti i dovoljne celovitosti da bi evidencija imala svedočanstveni potencijal.

¹³⁸ Reč dodala autorka.

naselja i dalje koristi Srejovićevu podelu na Proto LV, LV I–III. Iako je manje-više uobičajena praksa referisanja na prvobitno uspostavljenu organizaciju arheološke evidencije, sa stanovišta istorije kao discipline i filozofije kao nauke, zanimljivo je primetiti odsustvo dodatnog pojašnjenja odnosa starih spram savremenih konteksta istraživanja. Ono što čitalac pred sobom vidi je konsolidovana poruka, koja ne ukazuje na istoriju naučnih rasprava, već sa stanovišta autorizovanog diskursa nasleđa, nudi prečišćena ekspertska objašnjenja prošlosti. Dodatak koji se može smatrati uticajem savremenih istraživanja jeste navođenje drugih lokaliteta koji se dovode u vezu sa ovom kulturnom manifestacijom, kao i navođenja da postoje naučne rasprave o ovom praistorijskom fenomenu. Tragovi još suptilnih epistemoloških naznaka mogu se pronaći na panelu u formulacijama poput: „Ono što Lepenski Vir danas čini poznatim i prepoznatljivim u svetu jesu *otkrića* koja se hronološki vezuju za mezolit“ (naglasila autorka). Nije sasvim jasno na koja se otkrića na ovom mestu misli. Da li je reč o onom postupnom otkrivanju na koje je Srejović referisao u prvoj knjizi ili se referiše na otkrića na drugim lokalitetima lepenskovirskog diskursa? U svakom slučaju, pluralitet pojma odmicanje je od narativa da ono predstavlja jedan, jedinstven i celovit događaj. Ipak, u nastavku teksta moguće je pronaći i suptilne tragove Srejovićeve, u rečima kao što su: „monumentalna skulptura“, „jedinstveno nalazište“, „izolovan fenomen.“ Takve uporne zaostatke moguće je razumeti kroz prizmu ključnog trojstva teren – otkriće – autoritet, a koja tvori čvrste veze individualne povezanosti sa biografijom nalazišta. Na drugom panelu (sl. 61), koji govori o istorijatu istraživanja, pored uobičajenih podataka o Lepenskom Viru, upadljivo je odsustvo imena Zagorke Letice¹³⁹. U traganju za manifestacijama autoriteta, posebno kada je reč o aspektu nosioca otkrića i interpretaciji Lepenskog Vira, Letica je, kao što je ranije pomenuto, ostala u senci Dragoslava Srejovića. No, u ovom slučaju reč je o tekstu koji govori o istorijatu istraživanja, uključujući i vreme iskopavanja. Shodno tome, njeno ime je trebalo da se nađe u ponuđenom opisu, ali je očito usled efekta moćne trijade i arheološkog folklora u struci, a za sada i u javnosti, preostalo samo ime Dragoslava Srejovića. Pored toga, iako panel o lokalitetu pominje i aspekte kulture Lepenski Vir i druge lokalitete, istorijat istraživanja je isključivo u vezi sa ovim eponimnim nalazištem. Podaci o širem kontekstu terenskih istraživanja izostaju. Na kraju značajno je dodatno naznačiti da se sve informacije o lokalitetu i istorijatu istraživanja mogu pročitati tek ulaskom u izložbeni deo, a ne kod glavnog ulaza, po stupanju u unutrašnji prostor Centra. Iz geoepistemološke perspektive, to znači da je celokupni prostor osmišljen tako da inicijalni vizuelni reper bude slika arheološkog nalazišta Lepenskog Vira, čime se osigurava retorika prostornog mapiranja (*sensu* Фабијан 2001).

Kada je reč o samoj postavci, iako su predstavljeni raznorodni pokretni nalazi, prostorom dominiraju predstave kamenih skulptura uz kratko objašnjenje o umetnosti Lepenskog Vira (sl. 62). One su izložene u staklenim vitrinama na transparentnim nosačima stvarajući utisak lebdenja u prostoru. Time je u velikoj meri ovim reprodukovano muzeografsko rešenje izlaganja koji postoji od druge polovine od 1983. godine. Tada je uspostavljeno glavno težište reprezentacije lepenskovirskog narativa u muzejskom svetu kroz fokus na skulpturama, a koji je u kasnijim izložbenim postavkama Babović samostalno razvijala u okviru sopstvenih interpretacija Lepenskog Vira. Pristup izlaganju u Centru nije previše odmakao od ustaljenih principa. Pored skulptura, na postavci se nalaze izložene grobne celine (sl. 62), od kojih je jedna od ranije poznati grob broj 69, relevantan po tome, između ostalog, što ga Srejović izdvaja kao celinu koja

¹³⁹ Dok se na primer ime Milke Čanak-Medić pojavljuje kao rukovoditeljke projekta zaštite.

oponaša izgled i elemente kuće (Srejić i Babović 1983, 44). Kako Srejić tu navodi, ovaj grob, iz građevinskog horizonta LV Ia, predstavlja dokaz da arhitektura na ovom lokalitetu ne nastaje samo matematičkim znanjima, već je i potvrda magijske povezanosti i mistične participacije, kosmičkog i ljudskog, odnosno, svedoči o postanku sveta. Dakle, krećući se kroz različite prostore Centra, poput delova slagalice, mi se stalno susrećemo sa elementima koji nas subverzivno upućuju na Srejićeva stanovišta. Deo postavke predstavlja i hologramska projekcija dva predloga rekonstrukcije izgleda lepenskovirskih kuća, jedna prema Dragoslavu Srejiću, a druga prema Dušanu Boriću (sl. 63). Ovo je opet jedan od pozitivnih iskoraka uključivanja savremenih istraživačkih rezultata, međutim napolju se, sa suprotne strane od glavnog ulaza, nalazi samo rekonstrukcija koja je najbližnja Srejićevom modelu (sl. 64). Osim toga, značajno je pomenuti i da su tri dominantna elementa na postavci: skulpture, arhitektura i način sahranjivanja. Reč je o tri oblika arheološke evidencije koja se primarno dovodila u vezu sa temama umetnosti, arhitekture i preispitivanja ideoloških aspekata, te fizičko-antropoloških perspektiva. Sve tri su za Srejića predstavljale ključne elemente tumačenja kulture Lepenskog Vira, kao i epistemološka čvorišta njegovog koncepta kontinuiteta kulture. Sumirano, ako razmotrimo iz geoepistemološke perspektive, prostorom dominiraju Srejićeve ideje, izvorne očuvane preko Ljubinke Babović, a u najmanjoj meri, uplivom novih autora, u ovom slučaju Dušana Borića.

7.4.1 Putevima Lepenskog Vira. Kontekstualizacija autentičnosti

Sa stanovišta konzervacije, materijalni ostaci iz prošlosti mogu se sagledavati kroz tri temporalnosti (T1, T2, i T3). T1 se odnosi na prvobitno vreme kada su artefakti stvoreni ili različiti entiteti i korišćeni, zatim, T2 obuhvata celokupno postojanje nekog entiteta i najbliže se može opisati konceptom istorije, biografije predmeta Igora Kopitofa. T3 predstavlja vreme koje se odnosi na projekcije vrednosti iz sadašnjosti na buduće vreme. Ono obuhvata značaj i vrednosti koje, definisane kroz ekspertske intervencije, nastojimo da prenesemo (Conservation Conversations – Paul Eggert & Salvador Muñoz Viñas 18.35-21.10')¹⁴⁰

Shodno navedenom, da bi se današnje rešenje očuvanja i prezentacije sasvim razumelo sa aspekta muzeologije i konzervacije, važno je osvrnuti se na istorijske kontekste u polju. U Srbiji praksa zaštite arheoloških lokaliteta sa zaštitnim konstrukcijama postoji od tridesetih godina prošlog veka (Vasić-Petrović i Aleksić, 2013), ali je Lepenski Vir prvi koji je bio deo veoma složenog projekta istraživanja i zaštite, iz kojeg se formiralo kompleksno rešenje očuvanja i prezentacije arheoloških nalaza, a ne samo prezentacija *in situ* ostataka. Inicijalni plan izmeštanja ostataka arhitekture napravljen je na osnovu prethodno stečenih iskustava tokom rada na projektu spasavanja kulturnog nasleđa u Abu Simbelu (Ювнн и Темерински 2002, 69). U vreme kada je prvi projekat bio izrađivan, na njemu su radile istaknute ličnosti konzervacijskog polja tog vremena, kao što su Milorad Medić, slikar konzervator Zavoda za zaštitu spomenika, i Milorad Vunjak, šef konzervacijske laboratorije Narodnog muzeja (Чанак-Медић 1970a (1969); Ђорђевић 2018). Projektom je rukovala Milka Čanak-Medić, koja je imala izvanrednu karijeru u oblasti zaštite. Arhitekturu je završila u Beogradu, a posle diplomске studije istorije graditeljstva u Francuskoj, da bi se povodom doktorata vratila na

¹⁴⁰

<https://www.youtube.com/watch?v=1wnjjkHD4ZU&list=PLO5Phm01SSzLnjyJybB30Sips5edacH8S&index=2>

Arhitektonski fakultet sa tezom o Gamzigradu (Јевтић 2011, 625–626). Iskustvo koje su doneli sa projekta izmeštanja ostataka Abu Simbela je zasigurno bilo neprocenjivo, budući da se takva profesionalna prilika dešava verovatno jednom u životu. Oni su, doduše, imali prilike da dva puta budu deo sličnih poduhvata. Međutim, realnost je da niko od njih nije bio specijalizovan za rad na arheološkom materijalu, naročito ne praistorijskim ostacima. Sve tri osobe mahom su radile na ostacima kulturnog nasleđa kasnijih perioda i drugačijih materijalnih svojstava (v. Saopštenja RZZZSK¹⁴¹; Јевтић 2011, 629-631).

No, situaciju treba sagledavati i u odnosu na period u kome su se intervencije odvijale. Kao što je Danijela Korolija istakla u članku o istoriji razvoja obrazovanja u polju konzervacije, praktični obrazovni put konzervatora u tom periodu je bio raznolik, i svakako ne vođen ustanovljenim obrazovnim fakultetskim programom (Korolija i Đukanović 2021). Naprotiv, često je oblikovan različitim situacijama i prilikama koje su se dešavale na teritoriji tadašnje Jugoslavije, kao što je to bila izgradnja brane u Đerdapu. Međutim, ne treba izgubiti iz vida, bar kako se moglo videti iz osvrta Milke Čanak-Medić (up. Јевтић 2011, 626- 629), vodeće stručnjake činile su osobe sa evropskim obrazovanjem koje su sticale izvan granica tadašnje Jugoslavije. Međutim, upravo su ove obrazovne osnove, koje su imale snažno uporište u arhitekturi, evropskoj istoriji i esteticu, s fokusom na antiku i srednji vek, činile profesionalnu okosnicu na kojoj je iznikao pristup zaštite i vrednovanja lepenskovirskih ostataka. Shodno tome, podaci o tridesetogodišnjim aktivnostima RZSSSK ukazuju na to da je, ako se izuzme Lepenski Vir, rad na praistorijskim lokalitetima zapravo bio nepostojeći. Problemski se više pažnje i ekspertize posvećuje spomenicima kasnijih perioda i srednjevekovnim ostacima (Николић и Павловић 1982; Гојковић 2019, 100–104). Shodno tome, Lepenski Vir je za Čanak-Medić bio više izazov metodološke, tehničke, nego epistemološke prirode (Јевтић 2011, 631).

U tom smislu, postojao je manjak specijalizacije i znanja specifičnosti zaštite arheoloških *in situ* ostataka koji potiču iz ovako ranih epoha praistorije. Pored toga što ih karakterišu sasvim drugačija materijalna svojstva, balans između potreba arheoloških istraživanja i konzervacijskog postupka je znatno delikatniji. Ipak, valja istaći da se na osnovu opisa projekta vidi maksimalno ulaganje u ispitivanje kakvoće materijalnih ostataka kako bi se, prema uspostavljenim kriterijumima, izvršio zadatak na najvišem mogućem nivou. Iz opisa je, takođe, jasno da pristup podrazumeva težnju ka onom aspektu autentičnosti koji proizilazi iz poverenja konzervacijskog polja u egzaktnost elementarnih analiza. U interpretativnom smislu, s druge strane, odabir o tome koji aspekt Lepenskog Vira treba izmestiti je bio neupitan. Po istom principu, oslonjeni na uvide arheološkog polja, a kako se to pokazalo, verovatno dominantno na Srejovićeve vizure, za ambijentalnom autentičnošću se tragalo u težnji da se pronade novo mesto, najbližije onom prvobitnom položaju: okrenutost ka reci, a u zaleđini omeđenost Košo brdom.

Slično se može zaključiti i za savremenu koncepciju Centra. Iako su autori nastojali da na različite načine uklope simbolički, praktično i ekspertski elemente zaštitne konstrukcije, praktično je u srži zaštita i prezentacija ostala ista. Podsetimo se da je Centar izgrađen prema uslovima koje je inicijalno postavio Narodni muzej, mada valja naglasiti da Srejić pred kraj svog života pominje da je ponovo pokrenuta inicijativa da se zaštititi i prezentuje Lepenski Vir (Срејовић 1996 (1999)a, 67). S obzirom na to da je u pitanju samo nekoliko godina razlike u odnosu na pokretanje savremenog projekta zaštite i prezentacije,

¹⁴¹ https://www.heritage.gov.rs/latinica/saopstenje_10_1974.php

postoji mogućnost da su pojedini elementi iz Srejovićevog poslednjeg angažmana i inicijative preostali i postali deo projekta koji se pokreće krajem 20. i prvih godina 21. veka. Međutim, kada se sagledava celokupno zdanje Centra, ne treba zaboraviti da je reč o arheološkom lokalitetu sa pridruženim izlagačkim prostorima, i kao takvo, iako hibridnog karaktera, suštinski predstavlja jednu od retkih arheoloških muzejskih ustanova na teritoriji današnje Srbije. Izgradnjom novog rešenja, težnja je bila da zatvorena zaštitna konstrukcija koja natkriljuje *in situ* ostatke sa propratnim muzejskim prostorima treba i da upotpuni interpretaciju ovih ostataka, uz očuvanje kontakta sa spoljašnjim vizurama. Tendencija povezivanja praistorijskih ostataka sa neposrednim okruženjem može se smatrati pozitivnim iskorakom ka brisanju demarkacione linije kakva se uobičajeno pravi na relaciji kultura–priroda (v. Šekarić 2008; Descola 2013; Harrison 2015). Aspekt je naročito važan s obzirom na to da se pravne i interpretativne granice prirodnog i kulturnog nasleđa Lepenskog Vira preklapaju, te da je lokalitet na UNESCO listu svetske baštine dospelo kao deo integrativnog prirodnog dobra. U tom pogledu, tendencije u zaštiti i prezentaciji lokaliteta koje uvažavaju aspekte načina života praistorijskih zajednica, neposrednost sa okruženjem i izloženost pejzažu su pohvalne. Međutim, bitno je razmotriti implikacije primenjenog pristupa u celini.

Iako nastojanja stvaranja zatvorenih sistema zaštite nad arheološkim lokalitetima nisu novina, diskusije o razvoju, potrebi i uticaju na interpretaciju lokaliteta i dalje su vrlo prisutne. Struka u velikoj meri debatuje o opravdanosti *in situ* očuvanja (Willems 2012; Raimund 2018) postavljajući pitanje neophodnosti, ali i opravdanosti zaštitnih konstrukcija, te na koji način one utiču na celokupni integritet lokaliteta, ali i njegovog neposrednog okruženja (Stanley-Price and Jokilehto 2002; Ћосић 2016; Aslan et al. 2018; Бакић 2017; Ћosić i Živković 2017; Ћosić and Perić 2019). Pitanje je naročito značajno u kontekstu zaštite i prezentacije ranih praistorijskih perioda, koji imaju veoma slabo i fragmentovano očuvane ostatke. U tom smislu, *in situ* ostaci na praistorijskim nalazištima zadobijaju hipertrofirane materijalizacije ideja o prošlosti koje treba da reprezentuju (često možemo videti rekonstrukcije delova ili čak čitavih naselja, na primer Gomolava i Pločnik). Iako se težilo rekonstrukciji prošlosti na osnovu arheoloških ostataka, u slučaju Lepenskog Vira, saznajni i materijalni hijatus popunjen je volumenom zaštitne konstrukcije, radije nego kritičkim muzeološkim sadržajem. U susretu sa tendencijom kreiranja proizvoda za turističku ponudu mesta, kulturne i društvene manifestacije u javnoj sferi sve češće poprimaju oblik spektakla, preterano ističući vizuelne i scenske elemente sa ciljem da preplave, zadive i osvoje prostor i čula (up. Debord 2003 (1967)). Umesto da pospešuje i predstavlja platformu za pojačavanje ili preispitivanje vrednosnih elemenata arheoloških ostataka, savremeno rešenje zaštite na Lepenskom Viru upravo radi ono o čemu govori Gi Debor (Guy Debord): preplavljuje i osvaja prostor i čula na račun sazajnog potencijala arheoloških elemenata. Dodatno, s obzirom na to da zdanje predstavlja zatvorenu celinu, koja je napravljena da zaštiti ostatke, a istovremeno odgovori i na muzeološke zahteve i ostvari kontakt sa neposrednim okruženjem, ono je i tačka alijencije direktnog odnosa prirode i kulture, koji je, ironično, težila da očuva. Arheološki lokalitet postaje muzealizovan artefakt, kao bilo koji predmet koji se nalazi u muzeju, dok priroda, reka i celokupan pejzaž ostaju izvan (sl. 65). Iz perspektive kretanja znanja, metaforu zaštitne konstrukcije možemo razumeti kao društveno konstruisan prostor znanja (cf. Jürcke et al. 2020), formiran tako da neupitno upisuje i opisuje granice percepcije i recepcije Lepenskog Vira. Gaston Bašlar, razmatrajući dijalektiku prostora, a naročito spoljašnjeg i unutrašnjeg, veli:

*Mi hoćemo da efikasno fiksiramo biće, i fiksirajući ga, da prevaziđemo sve situacije, da bismo došli do situacije svih situacija. Zato konfrontiramo čovekovo biće sa bićem sveta, kao da je lako doći do prvobitnosti. Dijalektici između **tu** i **tamo** dajemo rang apsolutnog. Tim jednim priložima mesta pridajemo slabo proverene moći ontološkog određenja (Bašlar 1969, 197).*

Šta je autentična mera prošlosti u kontekstu očuvanja nasleđa, uvek je subjektivna i kontekstualna odluka (Muñoz Viñas 2020, 30). Subjektivnost iz koje proizilaze odluke o nasleđu ne mora da bude diskutabilno pitanje, ali može postati problematično ukoliko se autentičnost razume isključivo i neupitno kao jedan specifični trenutak u vremenu i nadalje postaje determinanta „istinske predstave prošlosti“. Na osnovu objavljene građe o rešenjima zaštite Lepenskog Vira, može se zaključiti da upitanosti nad tim kako i koji aspekt lokaliteta treba zaštititi i predstaviti nije postojala. Izborom da se očuva i reprezentuje samo jedan poseban segment prošlosti iz vremena iskopavanja lokaliteta, vodi fragmentaciji prošlosti, fragmentaciji vremenitosti, a posledično i fragmentaciji znanja¹⁴².

Ako pitanje prenesemo na šire stanje u ovom naučnom polju, jedno od mogućih izvorišta ove problematike je izostanak složene, kritičke i profesionalne debate o upravljanju i konzervaciji arheološkim nasleđem *in situ*, a prevashodno ostacima ranih praistorijskih nalazišta. Na primeru Lepenskog Vira možemo videti da uzorak tekstova tokom sve tri vremenske sekvence obuhvata 311 radova, od čega je samo osam posvećeno konzervaciji. Pri tome, valja naglasiti da nije reč o problemsko orijentisanim radovima, iako u njima ima naznaka kritičkih osvrta i nastojanja da se sagledaju izvesni uzroci i posledice prethodnih odluka. Međutim, interdisciplinarno i holističko razmatranje pitanja kako konzervacijske i muzeološke odluke utiču ili se uklapaju u interpretacije arheoloških nalaza, suštinski izostaje. Potencijalni uzrok može biti ontološka napetost između ovih polja i njihovo razumevanje koncepta materijalnosti, te razjedinjenost arheoloških i heritoloških sfera (up. Waterton and Smith 2009; Santikarn et al. 2022). Na tragu ovog gledišta bila je izjava Gordane Cvetković- Tomašević od pre više od pola veka:

Do sada delatnost arheologa se uglavnom ograničavala na iskopavanja i ispitivanja spomenika i publikovanje dobijenih rezultata. Pitanja u vezi dalje sudbine iskopanih spomenika – njihova konzervacija i prezentacija, kao i uloga i značaj koji im se mogu dati u savremenom životu, nisu najčešće ulazila u okvire interesovanja arheologa ispitivaoca. U stvari on, izvršivši samo iskopavanja i ispitivanja spomenika stane na pola puta u najkritičnijem momentu kada na spomeniku treba primeniti prikupljena saznanja. Tada je praksa dovedena do apsurd – jedna ličnost izvlači saznanja iz spomeničkog objekta (arheolog ispitivalac) a druga (konzervator, odnosno arheolog-konzervator) treba da obavi recipročan postupak primene tih saznanja kroz konzervaciju i prezentaciju istog objekta (Cvetković-Tomašević 1961, 27–28)¹⁴³.

Skoro 50 godina kasnije, slična kritika dolazi iz pera Tatjane Mihailović, ali više je usmerena na sistemska i institucionalna razmicanja. Naime, autorka tvrdi da je posledica neujedinjene profesije, mada, moglo bi se reći i uzrok, razjedinjenost i suparništvo/nadmetanje tri ključna institucionalna entiteta koja su zadužena za očuvanje i budućnost nasleđa: muzeji, zavodi i naučne ustanove (Михаиловић 2014, 150–151). Gledištu se pridružuju njeni savremenici koji iz srodnih perspektiva ukazuju na različite aspekte problematičnog stanja lokaliteta i zalažu se za drugačiji odnos prema uređivanju oblasti arheološkog nasleđa (up. Ђорђевић 1998; Црнобрња 2017; Алексић 2023). Iako

¹⁴² Suštinski, izbor da se očuva ili prezentuje samo jedan aspekt vremenitosti lokaliteta ne mora nužno da predstavlja problem, ukoliko postoji jasno epistemološko obrazloženje zašto se to čini.

¹⁴³ Citat je prethodno korišćen u poglavlju 3 u kontekstu promišljanja odnosa arheologije i konzervacije

ovi radovi pružaju značajne stručne uvide u različite aspekte profesionalne problematike, analiza se prvenstveno fokusira na deskripciju postojećeg stanja, posledica i simptoma, dok dublji uzroci tih problema ostaju neistraženi. Bez obzira na to u kojoj meri je konceptualno prostor arheološkog nasleđa složena i kompleksna istraživačka sfera, karakter studija o aspektima zaštite sugerise na disciplinirano raslojavanje. Razloge neusaglašenosti resora moguće je pronaći u nepropustljivosti granica između polja, o čemu je Burdije govorio u kontekstu održavanja autonomije disciplina (Bourdieu 2014, 67–79). Tako, na primer, konstruktivistički pristupi slabo prodiru u polje zaštite nasleđa (Solli 2011, 44). Međutim, jednako je važno razumeti da je proces dvosmeran i da kulturne politike koje, na primer, podstiču na promišljanje značaja nasleđa za društvo, kao i drugi važni pravni i infrastrukturni akti, često nemaju mnogo dodirnih tačaka sa naučnim procesima analize arheoloških ostataka. Iako ovde nije namera da se obeshrabri integrativni pristup u nauci i društvena valorizacija kulturnog nasleđa, ovo jeste poziv na razmatranje da li trenutno postoje adekvatni teorijsko-metodološki, kao i proceduralni uslovi kojima se može sagledavati složenost pitanja otkrivanja, tumačenja, očuvanja i prezentacije materijalnih ostataka prošlosti, a naročito arheoloških praistorijskih nalazišta (в. Закључци 2017).

Stoga Lepenski Vir, pored toga što je fiksirana slika iz vremena otkrića, kao nalazište otelovljuje i nadmetanja polja u domenu upravljanja arheološkim nasleđem. Iz burdijeovske perspektive, situacija na Lepenskom Viru se može posmatrati kroz prizmu odnosa u poljima borbe za moć: „ukrštanja intelektualnog i polja moći – mesta na kojima reč postaje moć“ (Bourdieu et Boltanski 1976, 6 prema Birešev 2014, 74–75). Burdije sugerise da se borbe vode na individualnom nivou, ali epistemološka nadmetanja se mogu voditi i između disciplina. Budući da u polju disciplina postoji naučna hijerarhija u kojoj svako polje zauzima svoje mesto, i odnosi u njemu zavise od tog poretka (Bourdieu 2014, 92–93). Ovde je, pri svemu tome, nadvladalo ne samo polje kao takvo, već i dominantna figura Dragoslava Srejića, koja je svoj autoritet nad lokalitetom i slikom prošlosti uspostavila kroz niz strategija tokom svoje naučne produkcije o arheologiji. Sadašnja prezentacija u Centru za posetioce – Muzej Lepenski Vir u velikoj meri svedoči o toj perspektivi.

7.4.2 Reprezentacije Lepenskog Vira u drugim prostorima

Iako drugi izlagački prostori nisu bili centralna sfera preispitivanja prezentacije Lepenskog Vira, bitno je osvrnuti se na diskurzivne dinamike koje su se odigravale u ovom domenu. To je naročito važno zato što muzejske ustanove, a naročito nacionalni muzeji, imaju tendenciju da predstavljaju nosioce modela i režima izlaganja i objašnjenja prošlosti (up. Macdonald 2012).

Kako se „život“ (*sensu* Kopytoff 1986) arheoloških nalaza u muzejima najčešće ogleda kroz izlagački potencijal, shodno tome i analize arheologije u muzejima obično su usmerene na reprezentacije prošlosti (Cvjetićanin 2014, 578–579). Danas je na tlu Srbije registrovano više od 60 muzeja i zbirki koji imaju arheološke nalaze i arheološke postavke (Cvjetićanin 2015, 556), ali je realnost da je broj profesionalaca koji se bave problemom arheoloških zbirki i istorijom muzeja kod nas zanemarljiv (Cvjetićanin 2015, 2018, 2020, 2023; Цвјетићанин 2019; Palavestra 2020; Михайловић 2023). Samim tim, svako preispitivanje odnosa arheologije, muzeja i arheološkog nasleđa, izuzimajući lokalitete, dosta je retko.

Kada je u pitanju istorijat muzejskih intervencija lepenskovirskih ideja, one se mogu sagledavati kroz stalne i privremene, odnosno tematske postavke u kojima su lepenskovirski nalazi zauzimali centralno mesto ili su bili deo generičkih, široko postavljenih izložbenih aktivnosti. Od svih aktivnosti u muzejskom polju, nekoliko predstavlja značajne diskurzivne repere. Prva izložba o Lepenskom Viru u muzejsko polje ulazi privremenom postavkom nalaza skulptura sa ovog lokaliteta (1967. godine). Inicijatori i potpisnici izložbe su Dragoslav Srejović i Lazar Trifunović, koji zajedničkim snagama plasiraju izuzetnost i jedinstvenost ovih nalaza (Cvjetićanin 2020, 721). No, kao što je naznačeno u osvrtu na kontekste otkrića, aspekt definisanja izdvajanja vrednosti specifičnih nalaza duboko je povezan sa uspostavljanjem akademskih legata i osvajanjem prostora autoriteta. Iako je za Srejovića usmerenost na skulpture imala i ličnu habitusnu podlogu, svakako je bila i deo socijalnih kapitala đerdapskog projekta i ukazanih generacijskih upućenosti u saradnji sa Trifunovićem. Međutim, usmeravanje reflektora muzejskog polja najpre na skulpture, ima osobene efekte. Naredna, veća izložba na kojoj se takođe pojavljuje Lepenski Vir – *Stare kulture u Đerdapu* (1969. godine) opštijeg je karaktera, i trebalo je da predstavi arheološka istraživanja na prostoru Đerdapa. U ovom kontekstu je ponovo važno istaći u kojoj meri je Trifunović imao značajnu ulogu, budući da, iako Narodni muzej formalno nije bio uključen u đerdapski projekat, kao ustanova se pojavljivao u kontekstu organizacije muzejskih postavki u vezi sa ovim projektom. Trifunovićev angažman i domet autoriteta nije se završio samo na lokalnim aktivnostima, već je igrao i značajnu ulogu u međunarodnom projektima kao što je, na primer, *Umetnost na tlu Jugoslavije*. U njegovoj kasnijoj kritici ovog izlagačkog poduhvata možemo videti epistemološki značaj za ono što će se nekoliko godina kasnije ostvariti. Naime, on izložbu kritikuje, jer je trebalo istražiti umetnički aspekt, i to ni manje ni više nego praistorijskih artefakta, među kojima je, naravno, Lepenski Vir imao svoje mesto. Aspekt estetsko-umetničkog značaja je, kako nam na to skreće pažnju Tatjana Cvjetićanin, u Narodnom muzeju fundirao Lazar Trifunović još šezdesetih godina 20. veka. Još preciznije, promena počinje nakon Drugog svetskog rata, u vreme kada je osnovan niz muzejskih institucija koje deluju kao neosporni centri znanja (Cvjetićanin 2015, 559-560). Narodni muzej je u toj mreži ustanova predstavljao centralnu ustanovu pokretnog kulturnog nasleđa, ali i žižno mesto muzeološkog i kulturnog života na teritoriji Srbije. Stalnom postavkom iz pedesetih godina, koja počinje praistorijom, uspostavlja se jedan od ključnih elemenata – *kontinuitet*, da bi se stanovište kulturno-istorijskog karaktera „oplemenilo“ Trifunovićevom intervencijom estetizacije primeraka istorije. Kako Cvjetićanin demonstrira, arheologija se promenama pridružuje tako što mesto za stolom nalazi preko duhovnog kontinuiteta (Cvjetićanin 2015, 561–564). S obzirom na srodne obrazovne osnove, možda je ovo jedan od najreprezentativnijih efekata sudara dva polja, jer se kontinuitet provlači kao glavna nit u posleratnim okolnostima kod generacija koje su oblikovale oblast tumačenja ostataka prošlosti (up. Палавестра 2011b; Драгојевић 2011; 2013; Novaković 2014). Osamdesetih godina Lepenski Vir postaje deo tako organizovane stalne postavke u Narodnom muzeju. Akt predstavlja važan epistemički reper, naglašavajući aspekt kontinuiteta i početak trajanja nekog vremena koje, kroz institucionalizovani režim prikaza prošlosti, počinje Lepenskim Virom. Burdije o ovom fenomenu govori kroz prizmu Sartrovog „izvornog projekta“, a koji sugeriše ideju da se nečiji život može sagledati kao koherentna celina, kao dovršeno iskustvo. Ako metaforu prenesemo na biografiju muzejskog života lepenskovirskih nalaza, ona upućuje na zamisao da istorija uvek polazi od jedne početne tačke, kao prve uzročnosti i pokretačkog principa. Time, prema konceptu izvornog projekta, tvrdi Burdije, stvaralac daruje život svom projektu (Бурдије 2003 (1992)), 268,

270). Mit o izvornosti i trajanju u slučaju Srejšovića i Lepenskog Vira postiže efekat geneze i prenosi ga na pokretne nalaze, najpre na skulpture sa ovog lokaliteta. U pitanju je normativna perspektiva kroz koju su opstajali i bili reprezentovani lepenkovirski nalazi, sve do povlaćenja stalne arheološke postavke u ovoj ustanovi. Implikacije ovog narativa su ostale vidljive i kroz privremene postavke. Recimo, efekti ovog epistemološkog reza mogu se videti i na znatno kasnijim izložbama, kao što je ona iz 2002. godine: *Od Lepenskog Vira do moderne umetnosti*. Na ovom mestu bitno je napomenuti da se u vrlo svedenom autorskom tekstu Ljubiinke Babović mogu nazreti i efekti Srejšovićevog obezvremljivanja Lepenskog Vira, oličeni kroz raznorodno imenovanje praistorijskih zbirki (up. Babović 2002).

Režim izlaganja stalne postavke dodatno je učvršćen autorskom intervencijom Dragoslava Srejšovića i Ljubiinke Babović, kada je organizovana privremena izložba *Umetnost Lepenskog Vira* (1983. godine). Tom prilikom je takođe repliciran Trifunovićev model izdvajanja skulptura, kao veličanstvenih i najznačajnijih vizuelnih repera Lepenskog Vira. Tako definisanu retoriku prezentacije skulptura Babović samostalno ponavlja na autorskoj izložbi *Tajne Lepenskog Vira*, 35 godina nakon zajedničke postavke, da bi pristup postao norma konačnom prezentacijom u muzejskom prostoru u Centru za posetioce. Iako se može reći da naizgled nema direktnih poruka duhovnog kontinuiteta, novom postavkom u Centru postavlja se pitanje: koja se poruka šalje održavanjem principa hronološkog načina prikaza arheoloških ostataka, a u kojima skulpture, kao estetski reper i umetničko doseguće lepenkovirskog nasleđa ostaju centralno mesto još od 1967. godine? Izvestan prekid ovog čvrstog narativa stvara jedina izložba koja je napravljena iz bioarheološke perspektive, na samom kraju posmatranog perioda. Mada su i u ovom kontekstu skulpture pronašle svoje mesto, potvrđujući, makar na mikrodiskurzivnom planu, da nema priče o Lepenskom Viru bez priče o skulpturama.

Ako gledište razmotrimo iz burdijeovskih perspektiva, jedan mogući razlog može biti princip funkcionisanja naučnog polja. Naime, logika prakse jednog polja nastaje na preseku osobenog habitusa i strukture, i po tome se razlikuje od onoga što susrećemo na drugom polju. Efekat principa se ogleda u tome što učesnici otelovljavaju jednu vrstu nesvesnog orijentira ponašanja i produkcije na određenom polju, kao sistem opažanja, vrednovanja svojstvenog pojedinačnim disciplinama. Naučna praksa, gradeći osobene disciplinarne dispozicije, usko je povezana i sa pristupom naučnom kapitalu tog polja, što zauzvrat garantuje pristup „igri“ po utvrđenim pravilima koja obezbeđuju mogućnost prepoznavanja i validacije (Birešev 2007, 204–205). Shodno tome, kada se skulpture koje su još šezdesetih godina prošlog veka, na preseku arheologije i istorije umetnosti, utvrđene kao reper lepenkovirskog vrednovanja, njihovo prevođenje iz jednog u drugo polje, poput naučnog kapitala, učesnicima, ali i disciplini, garant je validnosti odgovarajućeg delanja unutar diskursa.

POGLAVLJE 8 Zaključna razmatranja

*Važno je kojim se pitanjima pitamo o drugim pitanjima;
važno je koje priče pričamo da bismo ispričali druge priče;
važno je koji čvorovi vezuju čvorove, koje misli misle misli,
koji opisi opisuju opise, koje veze povezuju veze.
Važno je koje priče stvaraju svetove,
a koji svetovi stvaraju priče.*
Dona Haravej¹⁴⁴

Koliko arheologa, toliko i raznih shvatanja ove nauke.
Dragoslav Srejskić

Baš kao što je tekst u disertaciji otpočeo sa dva citata koja su u izvesnom smislu sugerisala okvir analize, i ova dva izvoda u završnom poglavlju uokviruju zaključna razmatranja. Ovim se htelo naglasiti da se arheološke interpretacije razlikuju u zavisnosti od konceptualnih okvira, vrste objašnjenja i korišćenih metoda, a varijacije proističu iz ličnih i profesionalnih habitusa osoba, kao i iz različitih društvenih prilika u kojima su se njihove profesionalne ličnosti gradile.

Možda se nekada teren smatrao primarnim izvorom znanja o minulim vremenima, ali se u savremenim kontekstima do arheoloških podataka dolazi na toliko mnogo načina, da izvor tumačenja i prizor rekonstruisane prošlosti dolazi u najrazličitijim oblicima. Bez obzira na to da li govorimo o okom nevidljivim elementima analize, mikroskopskim uzorcima, pećinama ili veličanstvenim srednjevekovnim zidinama, konačne interpretacije prošlosti, baš kao i na terenu, bivaju uobličene kroz niz ekspertskih odluka i perspektiva. Zato je, iz ugla kritičke istorije discipline, uvek važno razumeti prilike u kojima su tumačenja i interpretacije nastajale, kako bi se jasnije sagledali kontekst i posledice primenjenih gledišta (up. Babić 2018, 31).

U poslednje dve decenije prostor izučavanja istorije arheologije u lokalnim kontekstima ispunjen je brojnim studijama koje su ispitivale kontekste građenja znanja, posebno do i neposredno nakon Drugog svetskog rata, mahom kroz prizmu značajnih figura disciplinarne prošlosti. Ni analiza sprovedena u ovoj disertaciji ne odstupa previše od tog trenda, s tim što je u ovom slučaju poseban izazov bio proučavanje „recentnije“ istorije arheologije. Konkretnije, fokus analize je bio na ispitivanju proizvodnje znanja o arheološkom nasleđu u drugoj polovini 20. veka, kroz prizmu autoriteta jedne od najznačajnijih figura u istoriji arheologije u Srbiji, a prateći status ideja do savremenih konteksta. To je nesumnjivo bio zahtevan i složen zadatak, posebno u svetlu dovoljne vremenske distance i obezbeđivanja akademske korektnosti, budući da za pojedine aspekte analize možda ne postoji hronološka udaljenost.

Bavljenje kritičkom istorijom discipline i istorijom ideja, kao što naziv sugeriše, podrazumeva razmatranje predmeta analize kroz istorijsku metodološku perspektivu. Pre svega, to se odnosi na uspostavljanje izvesne „istorijske distance“ kako bi pojave koje se proučavaju bile analizirane sa većom intelektualnom i istraživačkom objektivnošću. U ovom klasičnom obliku shvatanja pojma istorijske distance, vreme se sagledava kao

¹⁴⁴ Original glasi: „It matters what matters we use to think other matters with; it matters what stories we tell to tell other stories with; it matters what knots knot knots, what thoughts think thoughts, what descriptions describe descriptions, what ties tie ties. It matters what stories make worlds; what worlds make stories“ (Donna Haraway, *Staying with the Trouble: Making Kin in the Chthulucene*, Duke University Press, 2016, str. 12).

linearna perspektiva, kroz binarne opozicije poput „sada“ i „tada“, „ovde“ i „tamo“, a koje bi trebalo da nam omoguće određenu jasnoću pomoću koje možemo posmatrati fenomene u prošlosti. Međutim, ako pojam istorijske distance posmatramo ne samo kao rezultat prolaska vremena, već kao konstrukt koji obuhvata različite načine na koje smo postavljeni u odnosu na prošlost i na budućnost koju nam ta prošlost omogućava, analiza dobija jednu drugačiju dimenziju (Phillipps Salber 2013, 1–13). Ovo alternativno shvatanje udaljenosti omogućava da se kritička istorija discipline ne proučava samo iz perspektive protoka vremena, već i kroz epistemološke kontekste ideja i njihovog trajanja, izvan ograničenja linearne temporalnosti. Kako Lavdžoj sugerise, ideje imaju vlastiti život u različitim sferama, ne poznaju čvrste granice disciplina, umiru, izviru, bivaju preoblikovane, odbačene ili rehabilitovane. Odmicanje od pravolinijskog protoka vremena i posmatranja relacija omogućava da predmete i istraživače ne posmatramo u dve striktno razdvojene ravni, društvene i predmetne sfere, sadašnjost(i) i prošlost(i). Prema Majklu Šenksu (Michael Shanks), tako posmatrani odnosi otvaraju mogućnost da se arheološki fenomeni sagledavaju kroz kompleksne veze i interakcije ljudi i predmeta, u kojima osobe i materijalnosti postaju deo mreže odnosa, a istorija discipline oslikava dinamične relacije ljudi i ostataka prošlosti (Shanks 1998, 18).

U skladu sa navedenim, smisao razmatranja teorijskih pristupa Dragoslava Srejovića predstavlja pokušaj razumevanja uticaja epistemoloških okvira ne samo na tumačenja Lepenskog Vira, već i na značaj lepenskovirskih materijalnosti, ali i na okolnosti reprezentacije prošlosti. Specifično, istraživanje u ovoj disertaciji se temelji na pretpostavci da je značaj otkrića Lepenskog Vira bio ključan u izgradnji autoriteta njegovog glavnog istraživača, Dragoslava Srejovića, a potom je autoritet bio ključan u održavanju i formiranju završne predstave otelovljene na lokalitetu Lepenski Vir. Prateći proces proizvodnje znanja o arheološkom nasleđu, a posebno pomenutog nalazišta, analiza i predstavljeni podaci bili su uobličeni hipotezom i skroz tri istraživačka pitanja. Kako bi se sumirale značajke ove studije, završna razmatranja biće predstavljena kroz navedene istraživačke okvire.

H1. Recepcija otkrića i interpretacija Lepenskog Vira primarno je našla uporište van arheologije, ali se konsoliduje i formira u okviru nje.

Iskopavanje i otkrivanje arheoloških nalaza na ovom đerdapskom lokalitetu predstavlja osoben slučaj u istoriji istraživanja i zaštite nepokretnog kulturnog nasleđa na teritoriji Srbije. Lokacija na mestu današnjeg lokaliteta Lepenski Vir prvi put je privukla pažnju arheologa tokom rekognosciranja Đerdapa, kada je identifikovan kao nalazište sa fragmentima starčevačke keramike. U okviru projekta Đerdap I, na lokaciji su bila predviđena sondažna iskopavanja, ali su specifični nalazi i arheološke situacije doveli do promene inicijalnog plana i započeta su sistematska i zaštitna iskopavanja. Iako su ovi radovi krenuli pre 1967. godine, ova prelomna godina, kada su otkrivene skulpture, označava prekretnicu u epistemološkom i metodološkom pristupu istraživanja na Lepenskom Viru. Iz ugla proizvodnje znanja, na primeru proglašavanja otkrića Lepenskog Vira imali smo prilike da vidimo složenost vremenitosti i delatnog potencijala različitih učesnika u polju istraživanja. Na arheološkim iskopavanjima često dolazi do susreta sa mnoštvom raznovrsnih nalaza od kojih mnogi mogu biti naučno značajni. Ipak, ne izaziva svaki od njih uzbuđenje ili preokrete koji bi nas podstakli da ga proglasimo otkrićem. Istorija nauke, a naročito istorija arheologije, demonstrira neophodnost da je koncept otkrića potrebno čvrsto povezati sa nekim posebnim nalazom. Za Srejovića, na Lepenskom Viru, to su bile – skulpture. U ovom specifičnom trenutku, kada se arheološki

nalaz prepozna kao značajan, menja se njegov status. Artefakt iz svog osnovnog vremenskog statusa (T) prelazi u novi, prošireni vremenski okvir (T+1). Prepoznavanjem nastaje i delatna transformacija, budući da nalaz možda stiče naučnu i epistemičku vrednost, ali istovremeno gubi deo prvobitne, aktantske potencijalnosti kojom aktivno učestvuje u mreži sazajnih odnosa. Odnosno, nalaz se transformiše iz entiteta koji može oblikovati istraživački proces, u objekat čije značenje postaje fiksirano unutar epistemičkih okvira discipline. Ulaskom u svet arheološke i naučne evidencije, skulpture postaju sazajni reper, ali i pokretački faktor procesa uspostavljanja autoriteta Dragoslava Srejića. Shodno tome, njegov snažan fokus na isticanje značaja i posebnosti ovih nalaza doprineo je tome da skulpture unutar lepeuskovirskog diskursa postaju ključna referenca, ne samo u nauci već i oznaka značaja samog otkrića. To je prvi čin u procesu ritualizacije otkrivanja prošlosti: uspostavljanje čvrste veze na relaciji rukovodioca i izdvojenog predmeta.

Međutim, biografiju otkrića ne upisuje samo ovaj jednostavan čin, koji zavisi isključivo od kapaciteta osobe da prepozna vredan nalaz. Otkriće na arheološkom terenu je dinamičan proces, koji samo počinje izdvajanjem arheoloških ostataka, ali se njegov značaj i interpretacija dalje oblikuju kroz magiju kolektivnog i u odnosu na stanje na istraživačkom polju. Shodno tome, Srejić je dosta pažnje posvećivao pravovremenoj i odgovarajućoj prezentaciji rezultata. Ako se *ilusio* individue u polju posmatra sa aspekta posedovanja smisla za „igru“, Srejić je zasigurno u tome bio veoma spretn. On je koristio plasiranje vesti u domaćim, ali i inostranim medijima, što je zauzvrat doprinelo kreiranju njegovog društvenog identiteta (*sensu* Bourdieu) kao istraživača i osobe koja se povezuje sa izvanrednim otkrićem na Lepenskom Viru. Ta vrsta paralelnog delovanja u disciplinarnom polju i u javnoj sferi doprinosi formiranju društvenog profilisanja, koje zauzvrat naučniku ili naučnici uzvraća potvrđenu sliku značaja otkrića, ali i akademskog sopstva. Iako to nije neuobičajen princip, Srejić se izdvaja po tome što je ritualizaciju, u smislu ponavljanja i uspostavljanja narativa, usavršio do ličnog modela, te se u njegovim osvrtima često mogu susresti slični motivi koje je isticao i u pričama o Lepenskom Viru.

Ovaj slučaj pokazuje kako strateška komunikacija, profesionalna i u javnom diskursu, igra važnu ulogu u ranim fazama plasiranja i učvršćivanja otkrića, a zauzvrat i osobe koja se njime povezuje. Dakle, reč je o drugom važnom aspektu ritualizacije otkrivanja prošlosti: uspostavljanje narativa o otkriću. Važnost čina se ogleda u tome što, kreirajući narative, istraživači i istraživačice ne formiraju samo slike o prošlosti, već i sopstvene intelektualne legatke kroz koje opstaju u disciplinarnim istorijama. Time se uspostavlja još jedna vremenska dimenzija otkrića, a koja nastaje i opstaje pomoću autoriteta osobe koja ga definiše (T+2). Na izvestan način ova vremenska dimenzija postaje dominantna i trajna forma otkrića u arheologiji, koja opstaje u obličju predmet – lokalitet – autoritet.

Sve navedeno ne bi bilo moguće bez osnovnog preduslova za takvu artikulaciju otkrića: pristup terenskim istraživanjima. Kroz analizu se, takođe, pokazalo da teren kao primarni prostor istraživanja i građenja znanja, ima značajnu ulogu u formiranju slike istraživača, kao nekog ko otkriva i čuva autentičnu prošlost. U pitanju je ranije pomenuti koncept, koji Burdije dovodi u vezu sa principom kompetentnosti i prava da se u polju govori o nauci i u njeno ime. Zajedno, navedene komponente – lokalitet, artefakt, plasiranje značaja nalaza, čine ključne elemente za stvaranje moćne trijade teren – otkriće – autoritet.

Budući da je Srejić otkrićem Lepenskog Vira uneo sazajne novine u polju, epistemološka nadmetanja su već jako rano bila prisutna i ispoljavala su se na različite

načine. Ipak, društveni kapitali đerdapskih istraživanja su inicijalno odigrali značajniju ulogu, naročito zato što je direktna podrška Srejićevim tumačenjima Lepenskog Vira izostajala iz primarnog polja. Iako Srejić uvažava kolektivnu prirodu istraživanja i naučnih otkrića, njegov angažman u raznim domenima, profesionalno i javno prisustvo, doprineli su maksimizaciji različitih kapitala, kulturnih i društvenih, u vreme kada on nije imao izrazite formalne pozicije na naučnom polju i na Univerzitetu. Najveći oblici resursa u kontekstu đerdapskih istraživanja, došli su od Lazara Trifunovića, i u velikoj meri su učvrstili značaj Lepenskog Vira, što je za posledicu imalo i učvršćivanje Srejićevog statusa na polju nauke. Zbog pravovremenog plasiranja značaja nalaza, svi drugi lokaliteti u okviru lepeuskovirske kulturne manifestacije koji su bili istraživani nikada nisu zadobili status otkrića takvih naučnih i društvenih razmera kakav je imao Lepenski Vir. S obzirom na to da je i sam Srejić veoma rano počeo sa publikovanjem svojih rezultata za stručnu i širu javnost, drugi lokaliteti su samo bili potvrda već otkrivenog.

Burdije navodi i da je krajnji zalag borbi na naučnom polju – sticanje prava na određivanje slike šta nauka predstavlja, i to na način koji pospešuje sopstveni položaj i upotrebu osobenih vrsta kapitala koje ta osoba poseduje (Bourdieu 1991, 12–14). Da bi osoba koja se bavi istraživanjem opstala na naučnom polju na relevantnoj poziciji, mora proći sud drugih učesnika, koji se, između ostalog, uspostavlja u odnosu na to šta je novina koja se unosi u prostor istraživanja. Sa tog stanovišta, borbe koje postoje oko fenomena nosioca otkrića ili pravog vremena otkrivanja ne predstavljaju ništa drugo do nametanja hijerarhije epistemoloških borbi nad definicijom toga šta zaista jeste otkriće u polju, odnosno nadmetanja nad prirodom objašnjenja naučne činjenice. U kontekstu Lepenskog Vira, reč je o dijalektici uočavanja određene vrste nalaza u prostoru i kompetencije da se prepozna epistemološki značaj arheoloških ostataka. Sa ovog stanovišta, intenzivna i rana produkcija, te izdvajanje vrlo osobenih nalaza kao otkrića, poslužili su Srejiću kao resursi za opstanak u polju, budući da su bili posve jedinstvenog izgleda. Međutim, ne sme se izgubiti iz vida sledeće: da bi svi ovi napori i osvajanje povoljne pozicije bili mogući, morala je ipak da postoji odgovarajuća potvrda iz profesionalne zajednice. Srejić najveću podršku dobija izvan prostora primarne discipline, od istoričara umetnosti i istoričara.

Iako nije upitno da je Lazar Trifunović imao veliki uticaj na ojačavanje i plasiranje značaja nalaza sa Lepenskog Vira, a osobeno skulptura, uporišta Srejićevog autoriteta, te naučnih i društvenih kapitala koje je mobilisao u kontekstu đerdapskih istraživanja, imala su svoje težište u istorijsko-umetničkom diskursu. Kao što se moglo videti, nisu ni skulpture niti aspekt umetnosti sasvim slučajno poslužile kao baza za uspostavljanje sopstvenog autoriteta i učvršćivanje značaja otkrića. To je učinjeno posredstvom društvenih i obrazovnih kapitala, ali i ličnih pijeteta prema umetnosti. U tome je značajno mesto zauzimao i istorijat obrazovnog habitusa pod čijim efektima je Srejić delao u ovim prvim godinama đerdapskih istraživanja. Ako prihvatimo tvrdnju da je Trifunović lansirao Lepenski Vir u svet, onda je Srejić nesumnjivo svojim akademskim radom održavao ovaj praistorijski fenomen relevantnim i značajnim tokom svoje karijere. Time se videla snaga i moć mreže profesionalnih odnosa kroz koju nastaju i opstaju naučna otkrića.

Pored uloge Trifunovića, koji je svojim legitimnim i izvršnim autoritetom podupreo Lepenski Vir, treba imati u vidu da Srejićevi epistemološki stubovi u arheologiji izviru i iz obrazovne i idejne baze Miloja Vasića. Shodno tome, način na koji je otkriće nove praistorijske kulture u Podunavlju artikulisano ima uporište u širim obrazovnim i

epistemološkim kontekstima arheološkog polja, kroz koje je Srejić formirao svoje ideje o praistoriji.

IP1. Koja su arheološka objašnjenja o Lepenskom Viru prisutna tokom radnog veka Dragoslava Srejića?

Dragoslav Srejić je svoju celovitu interpretaciju Lepenskog Vira plasirao relativno rano, dok su iskopavanja na lokalitetu još uvek bila u toku. Iz perspektive teorije polja, strategije koje naučnici koriste u plasiranju svojih otkrića često odražavaju istraživačke tendencije koje se manifestuju kroz pristup publikovanju rezultata. U tom pogledu, pored toga što je služila za isticanje značaja otkrića, prva knjiga je bila alat za plasiranje kompletne ideje o Lepenskom Viru.

Tokom svoje karijere, o Lepenskom Viru uglavnom je pisao samostalno, izuzev kada su se tekstovi ticali drugih lokaliteta koji su pripisivani ovoj arheološkoj kulturi. Njegova najintenzivnija produkcija radova o Lepenskom Viru odvijala se u prvoj deceniji nakon završetka istraživanja, u periodu kada je nastojao da učvrsti svoj autoritet i savlada epistemološke otpore unutar arheološkog polja. U tom smislu, ključne ideje i teze često su se ponavljale kroz različite publikacije, a centralna epistemološka jedinica bila je kultura, kroz koju je plasirao svoje stavove i o drugim elementima. Međutim, Srejićevo shvatanje koncepta kulture bilo je veoma specifično, budući da ju je posmatrao kao nezavisni, samosvesni entitet, prožet metafizikom i tradicijom. Poteškoća kritičkog osvrta i analize proizilazi iz činjenice da je Srejić imao vrlo specifičan stil koji je primenjivao u tumačenjima prošlosti, ali bez pojašnjavanja svojih konceptualnih i teorijskih izvorišta. Iako je to manje-više bio manir u celom polju, bar u vreme kada se Lepenski Vir istraživao, Srejić je u arheologiji ipak zauzimao specifično mesto. Unutar polja arheologije, Srejić nije pripadao nekom specifičnom kolektivu mišljenja. On je, sasvim kontradiktorno, zauzimao istaknute pozicije u polju, dok je istovremeno epistemološki bio u izvesnoj meri ukotvljen izvan njegovih granica. Drugim rečima, izgradnjom vlastitog autoriteta zauzimao je značajne pozicije, ali, svestan svojih epistemoloških osobenosti, jasno svedoči da je u trenutku prvih uspeha u karijeri dobijao najveću podršku uglavnom od ljudi van arheološke struke: „Ako sam nešto dobro uradio, to su pre primećivali istoričari umetnosti i istoričari nego arheolozi“ (Srejić 1995, 146–147).

Takva recepcija njegove pisane produkcije mogla je biti motivisana njegovim specifičnim tumačenjima prošlosti, u kojima je umetnost bila platforma za razumevanje ideoloških i metafizičkih aspekata kulture, koji se smatraju njenim neraskidivim delom. Razumevanje kulture, kontinuiteta i tradicijskog trajanja, naročito preko umetnosti, zasnovano je na konceptualnim skelama Miloja M. Vasića. Specifično, reč je o obezvremljavanju pojava u prošlosti, što se u kontekstu Srejićevih tumačenja manifestovalo kroz interpretacije pojava sa Lepenskog Vira u neistorijskom ključu, poredeći ih istovremeno sa raznovremenim izvorima – od antike do savremene umetnosti. Epistemološki posmatrano, njegov specifičan stil pisanja, s uporištem u istorijsko-umetničkom polju, te objašnjavanje prošlosti putem vremenskih kliznih skala, dvostruko menja prirodu objašnjenja, umanjujući ostalim učesnicima u polju priliku da ravnopravno odgovore na njegove interpretacije. Međutim, stanovište nije bilo samo rezervisano za Lepenski Vir. Njegov pristup arheologiji, i sagledavanju prošlosti uopšte, u velikoj meri se temeljio na približavanju umetnosti.

Na ovim konceptualnim okvirima Srejić je razvio ključnu tezu o autohtonosti neolita, koju je formulisao još pre Lepenskog Vira, ali ju je naročito razrađivao od otkrića ovog ćerdapskog lokaliteta. Kada je u pitanju Lepenski Vir, njegova teza je posebno

interesantna jer, za razliku od svog arheološkog autoriteta Vasića, on je ponudio drugačiju interpretaciju, okrećući se definisanju arheološke pojave kroz prizmu nečeg novog. To je imalo delatni potencijal u kontekstu dodatnog isticanja i plasiranja značaja otkrića, ali i formiranja prostora za sopstveno istraživačko mesto u polju. Iz ugla epistemologije, takvo definisanje istraživačkog postignuća, kao nove pojave u praistoriji Podunavlja, izazvalo je *nomos* discipline, što je svakako doprinelo istraživačkim nesuglasticama i otporima. U cilju formiranja i građenja prostora ličnog naučnog autoriteta, njegova tumačenja takođe imaju izvestan delatni potencijal. Naročito mesto u tome zauzima izdvajanje i insistiranje na posebnosti Đerdapa, kao košnici i laboratoriji iz koje je iznikla praistorijska kultura Lepenskog Vira.

Srejovićeva okrenutost ka tlu i važnosti mesta u interpretaciji prošlosti proističe iz njegovog načina shvatanja kontinuiteta u ključu diskursa balkanizma. U pitanju su koncepcije koje proističu iz konteksta Balkanskog instituta 1930. godina prošlog veka i Budimirovih ideja o „balkanskim istočnicima“ koje su oblikovale narative o kontinuitetu na posebnom balkanskom tlu. Tendencije u kulturama ka očuvanju tradicije za njega nisu predstavljale stvaralačku nemoć, već očuvanje sržnih vrednosti, najpre oličene u duhu i psihološkoj orijentaciji kulture. Tako jedinstveno shvatanje ima uporište u romantičarskim osnovama, koje su prodrle u arheologiju preko kulturno-istorijske struje tumačenja prošlosti. Ali, i ova romantičarska osnova bila je deo nešto širih epistemoloških okvira u kojima se usidrilo Srejovićevo shvatanje kulture. Srž njegovih tumačenja prošlosti nalazi se u onome što Bogdan Brukner definiše kao „crvena nit balkanizma“. U pitanju su gledišta koja su povezana sa metafizičkim shvatanjem trajanja kultura na određenom prostoru. Tradiciju koju su Srejovićeve „kulture“ čuvale pronalazio je u duhovnim, specifično religijskim elementima kulture. Razumevanje trajanja kultura i plodnog balkanskog toposa nasleđe je obrazovnog habitusa koje je stekao od Milana Budimira, dok je religijske prežitke preuzeo od Veselina Čajkanovića. Uticaji oba tradicijska autoriteta, pored Vasića, mogu se pronaći u njegovim tekstovima i pre, ali i posle Lepenskog Vira. S tim što treba naglasiti da dok su Vasićeve ideje bile propitivane u polju arheologije, nakon Drugog svetskog rata, stanovišta druge dve figure su bila usvajana bez kritičkog otklona i kao opšta mesta. Otkriće Lepenskog Vira, koje, po Srejoviću, nije moglo da se uklopi ni u jedan segment tadašnjih arheoloških saznanja, našlo je savršeno mesto kao epistemički reper ovog balkanskog diskursa. Ideja o duhovnom kontinuitetu na Balkanu, kako Srejović tvrdi, potvrđuje jedinstven značaj regiona u evropskoj istoriji, a lepenkovirski nalazi ocrtavaju početak trajanja tog balkanskog vremena. Takvo shvatanje održavanja kultura je utoliko problematično što Srejovićev autoritet ima snažna uporišta izvan primarne discipline, u okviru koje je moguće voditi epistemološka nadmetanja i izazivanja takvih stanovišta. Izmeštanje prirode objašnjenja, te snažan društveni i harizmatični autoritet, doprineli su tome da tako shvaćena ideja kontinuiteta nekritički traje i opstaje, s naročitim uporištem u heritološkim domenima (up. Kuzmanović i Mihajlović 2015; Mihajlović 2023, 179).

IP2. Koje su tematske artikulacije o Lepenskom Viru prisutne nakon smrti Dragoslava Srejovića?

Iako je Srejovićeva interpretacija Lepenskog Vira bila postavljena izvan vodećih tumačenja praistorijske arheologije Jugoslavije, odnosno Srbije, svojom pisanom produkcijom o ovoj kulturnoj manifestaciji on postaje utemeljivač diskurzivnog prostora. Prema Fukou, prostor diskursa ne mora nužno da bude zona u kojoj narastaju ideje po sličnosti, već se njime tvori prostor za idejna razgranjavanja.

U tom smislu, lepenskovirski diskurs je, bez pogovora, tokom svih pedeset godina posmatranog perioda predstavljao prostor raznorodnih strategija publikovanja.

Sveukupno posmatrano, diskurzivni prostor Lepenskog Vira od 1965. godine do 2015. godine pokazuje pluralitet tumačenja, transformacije epistemoloških orijentacija i promene u hijerarhiji naučnih autoriteta u srpskoj arheologiji. Jednako kao što je Dragoslav Srejšović bio sve vreme prisutan u prostoru produkcije, paralelno je postojala proizvodnja tekstova o Lepenskom Viru od strane drugih autora. Kao što je i on sam tvrdio, najveći pik produkcije, ali i epistemoloških borbi, odigravao se do 1982. godine. Treba napomenuti da je u pitanju vreme kada Srejšović tek osvaja formalne naučne pozicije na Fakultetu. Pored epistemoloških nadmetanja, kritike i otpori su postojali i usled izostanka ijedne publikacije o Lepenskom Viru koja bi bila načinjena u skladu „sa čistom arheološkom metodikom“. Nadmetanja se odvijaju isključivo u arheološkom polju, mada se tekstovi o konzervaciji pojavljuju u kontekstu produkcije drugih autora, ali nisu problemski orijentisani. Iako su istraživački tekstovi u polju arheologije postojani sve vreme tokom Srejšovićeve karijere, pravi uzlet i razbuktavanje lepenskovirska produkcija doživljava tek nakon njegove smrti. U izvesnom smislu takva kvantitativna distribucija govori u prilog snažnom delovanju trijade teren – otkriće – autoritet.

Pored kvantitativnih indikatora, vrsta građe predstavlja značajan uvid u karakteristike lepenskovirskog diskursa. Časopisi i zbornici radova su najdominantniji oblik publikovanja, i to isključivo u arheološkoj sferi. Knjige, poglavljia u knjigama prisutni su tokom Srejšovićevog života, ali se tekstovi ne bave isključivo Lepenskim Virom. Preispitivanje ovog lokaliteta kroz pomenutu vrstu građe uz dodatak priloga u enciklopedijama, ostvaruje se tek poslednje decenije posmatranog perioda, odnosno nakon 2000-ih. Prazan prostor izostankom Srejšovićeve produkcije omogućava uzlet praćen i međuinstitucionalnim projektom o revizionim analizama dokumentacije lepenskovirskog fenomena. Sveukupno gledajući najzastupljenija teme su fizičko-antropološki aspekti, kao i teme koje se bave drugim lokalitetima, područjem Đerdapa, pitanjima artefakata i ideološkim aspektima. Tokom Srejšovićeve karijere najdominantnija tema, fizičko-antropološki aspekti, bila je i mesto održavanja njegove teze autohtonog porekla zajednica sa ovog i drugih relevantnih đerdapskih istraživanja. Tematski prostor ostaje istaknuto epistemičko mesto za produkciju radova u okviru lepenskovirskog diskursa. Ali se u kasnijem periodima, odnosno od 21. veka, priroda radova transformiše pretežno u pravcu interdisciplinarnosti i napušta se ova vrsta gledišta. Ipak, teme mobilnosti zajednica i migracija u kontekstu mezolitsko-neolitskih transformacija ostaju važna perspektiva kojom se istovremeno otvaraju novi epistemološki prostori, ali i interpretativni izazovi.

Burdije tvrdi da u polju epistemološka nadmetanja mogu izazivati samo najsnažniji. Shodno tome, treba naglasiti da, iako je u diskurzivnom prostoru Lepenskog Vira prisutna 41 osoba, četvero autora se izdvaja: Borislav Jovanović, Živko Mikić, Ivana Radovanović i Dušan Borić. Njihovi tekstualni prilozi se razlikuju od preostalih u diskurzivnom prostoru prema kvantitetu, odnosno gustini i intenzitetu produkcije, dužini pisanja i različitim drugim strategijama koje predstavljaju odluke o plasmanu vlastitih ideja. Svako od njih je imao sopstvene strategije, ali one imaju zajednički imenilac. Naime, svako od navedenih autora je oformio sopstvene epistemičke niše, putem kojih su se bavili i/ili direktno doticali Lepenskog Vira. Jovanović je najduže prisutan u lepenskovirskom diskursu – tokom gotovo četiri decenije. Jedini je koji ima najdirektnija epistemološka nadmetanja sa Srejšovićevim, a koja su bila naslonjena na lokalitete kojima je on rukovodio i istraživao ih. Pored toga, svoje teze plasira i kroz koncept prostora Đerdapa. Iako on započinje ovaj diskurzivni prostor, njega kasnije osvaja Ivana Radovanović i suvereno vlada ovom

istraživačkom nišom. Ona se u pisanju osvrta i na druge tematske orijentacije, ali mezolit Đerdapa ostaje njen autorski i najprimarniji prostor iz kog se bavila lepenskovirskom problematikom. Živko Mikić, s druge strane, koji zajedno sa ova dva autora mahom produkuje tokom Srejovićeve karijere, piše dominantno u okviru fizičko-antropoloških perspektiva formirajući posebno analitičko sočivo – „đerdapsku antropološku seriju“. Iako se od 2000-ih karakter istraživanja humanog osteološkog materijala menja, ova specifična epistemička kovanica opstaje kao istraživačka jedinica. On je u svojim pisanjima možda najjasnije i direktnije podržavao Srejovićevu ideju autohtonog neolita. Dušan Borić se izdvaja od prethodnih autora time što je imao najmanje preklapanja sa vremenom Srejovićeve produkcije, ali su njihove strategije publikovanja, uprkos vremenskom razmicanju, dosta slične. Pre svega, misli se na prisustvo u različitim poljima, raznovrsnost tema i heterogenost vrste građe kroz koju se objavljuju radovi. U tom pogledu, pogrešno bi bilo njegovu produkciju okarakterisati određenom istraživačkom perspektivom, već se radije može shvatiti kroz sočivo specifične strategije bavljenja lepenskovirskim pitanjima.

Pored ovih specifičnih, individualnih karakteristika, a sa stanovišta promišljanja autoriteta, važno je naglasiti i određena epistemološka odsustva. Na primer tokom Srejovićevog života, stratigrafsko-hronološki aspekti Lepenskog Vira, u obliku zasebnih i fokusiranih celovitih studija – ne postoje. Tematski, istraživački radovi se pojavljuju tek nakon 1996. godine, odnosno nakon njegove smrti. Takođe, vreme Srejovićeve aktivne produkcije karakteriše odsustvo bilo koje vrste monografije specifično o ovom lokalitetu ili materijalu sa ovog lokaliteta. Iako se do 1996. godine produkuju knjige, odnosno poglavlja u knjigama, one se dotiču Lepenskog Vira u jednom širem istraživačkom programu. Od 2000-ih. nastaje niz publikacija, od kojih se pojedine dotiču određenih aspekata ili materijalnih ostataka Lepenskog Vira. Jedino monografija koju Borić objavljuje 2016. godine obrađuje u celovitosti ovaj lokalitet. Iako smeštena u njegovu autorsku nišu arheot anatoloških perspektiva, ona zadobija lokalnu recepciju da konačno popunjava „prazan prostor“ arheološke knjige o Lepenskom Viru, a koja nije došla od Srejovića. Treba naglasiti da je on jedini autor koji se takvom analitičkom posvećenošću bavi celovitom stratigrafijom lokaliteta, kao i revizijom inicijalnih istraživanja nalazišta. Ipak, čak i takvom slučaju, u lokalnom arheološkom „folkloru“ prisutno je stanovište da se ova publikacija „daruje“ Srejoviću, čime se implicira njegovo vlasništvo nad Lepenskim Virom.

IP3. Koje polje (*sensu* Bourdieu) i koji njegovi vrednosni elementi dominiraju u konačnoj prezentaciji lokaliteta Lepenski Vir?

U kontekstu savremenih heritoloških praksi koje teže očuvanju prošlosti, u sadašnjosti, a za buduće generacije, ključnu ulogu imaju vrednosne i vremenske poruke koje formiramo profesionalnim intervencijama. Kada je arheološko nasleđe u pitanju, počev od trenutka kada je lokacija izdvojena kao važno mesto za istraživanje prošlosti, preko prepoznavanja nalaza i proglašavanja otkrića, te definisanja konačne interpretacije do strategija konzervacije i prezentacije, nalazišta prolaze kroz niz transformacija. U zavisnosti od disciplinarnih regula, određuje se kako razumemo pojavnost i vizuelni integritet nalaza, šta je epistemička fragmentarnost, a šta celovitost nalaza koja u dovoljnoj meri prenosi ideju prošlosti. Kritičke studije nasleđa pokazuju da ne postoji jedan izvorni oblik autentičnosti, već da je u pitanju složen koncept koji nastaje kroz mrežu odnosa ljudi, predmeta i institucionalnih, disciplinarnih narativa formulisanja značaja i vrednosti spomenika kulture. U tom smislu, profesionalne prakse (mogu da) imaju snažne interpretativne i konceptualne posledice po konačnu sliku prošlosti.

Iz ugla filozofije nauke i istorije discipline, specifičnosti lokaliteta Lepenski Vir su mnogobrojne i reflektovane su kroz sva tri polja koja su ga oblikovala, bilo kroz međusobne sinergije ili razilaženja i neusaglašenosti. Ako prostor Centra za posetioce – Muzej Lepenski Vir posmatramo kao konačnu sliku prošlosti ovog praistorijskog fenomena, iz burdijeovske perspektive ona se može smatrati i poljem moći, odnosno kao prostor nadmetanja različitih polja i mesto gde „reč postaje moć“. Kroz istoriju studije slučaja, u svim projektima zaštite nastojalo se da se sačuva ono što se smatralo autentičnom prošlošću Lepenskog Vira- nadzemni ostaci staništa sa pratećim odabranim elementima koji su pronalazeni u njima. Neki od osnovnih kriterijuma koji se provlače kroz oba projekta zaštite odnose se na rekreiranje prvobitne pozicije i arheološkog iskopa koji se formirao tokom terenskih istraživanja nalazišta. Važno je bilo pronaći i novu lokaciju koja će u najvećoj meri odgovarati prirodnom ambijentu u kome je šezdesetih godina prvobitno pronađen lokalitet. Kako prvo rešenje nije zadovoljilo sve aspekte uspostavljanja konekcije sa rekam, Treskavcem i neposrednim pejzažem, savremeno rešenje Centra je nastojalo da to ispravi. U tom smislu, konzervacija je samo replicirala ideje koje su dominantno opstale u arheološkom polju u pogledu toga koji Lepenski Vir treba sačuvati. Kontinuirano održavanje jedne vrednosne reprezentacije verovatno je rezultat nedostatka šireg naučnog problematizovanja i razmatranja pitanja očuvanja i predstavljanja praistorijskih ostataka.

Pored toga, savremeno rešenje očuvanja i prezentacije materijalizovalo je niz upitnih i problematičnih rešenja. Prvo otpočinje već likovnim rešenjem natpisa, koje izuzetno podseća na pseudonaučnu interpretaciju Proto-azbuke Lepenskog Vira. Zatim, unutrašnja prostorna retorika fokusira se na ostatke arheološkog iskopa Lepenski Vir, i to mahom iz 1967. godine, dok su druge različite interpretativne i diskurzivne istorije lokaliteta vizuelno zanemarene. Iako postoje izvesna pozitivna odstupanja od ranije uspostavljene slike Lepenskog Vira, suštinski elementi, koji se ponavljaju kroz prostor, perpetuiraju prošlost, ne samo praistorijskog nalazišta, već i vremena njegovog otkrića i terenskih istraživanja. U muzeološke perspektive u Centru do 2015. godine gotovo zanemarljivo prodiru elementi i zaključci savremenih istraživanja, i njihovi efekti su, iz ugla geoepistemologije, zanemarljivi. Dramaturgija prostora akcenat stavlja na Lepenski Vir onakav kakvim ga je Srejović ostavio, reprodukujući „onaj Lepenski Vir“ koji niko do njega nije otkrio. U izvesnom smislu, Centar reprezentuje fiksiran trenutak u vremenu, fragmentovanu sliku praistorijskog fenomena nazvanog po lokalitetu, koja baštini vreme istraživanja, otkrića i implicitno sugerise neodvojivost Srejovićeve figure iz celokupne prostorne retorike. U tom smislu, savremeno rešenje očuvanja i prezentacije Lepenskog Vira predstavlja mesto sećanja, radije nego mesto reprezentacije znanja o prošlosti. Pjer Nora o mestima sećanja (*lieu de memoire*) govori kao o složenim fenomenima – ona su jednostavna i konkretna, ali u isto vreme dvosmislena i apstraktna. Prema autoru, *lieu de memoire* pripadaju različitim sferama – materijalnoj, simboličkoj i funkcionalnoj, a njihova posebnost leži u tome što spajaju konkretne fizičke elemente sa apstraktnim i simboličkim dimenzijama, stvarajući dinamički odnos između istorije i sećanja (Nora 2007, 156–157). Imajući u vidu celokupni diskurzivni prostor Centra, tako uspostavljena reprezentacija doprinosi fragmentaciji elemenata znanja o arheološkom nasleđu i odeljenosti ključnih polja koja ga oblikuju.

Znanje koje će biti formulisano i predstavljeno uobličeno je sinergijama raznorodnih faktora u procesu izdvajanja, prevrednovanja i prezentacije predmeta u muzejskoj sferi (up. Ellis 2006 (2004)). Kako je polje arheologije nesumnjivo imalo primat nad procesima muzealizacije i konzervacije, nije bilo ni problematizovanja režima

izlaganja. U muzejskoj postavci u okviru Centra, u velikoj meri je reprodukovan princip prezentacije, fundiran stalnom postavkom u Narodnom muzeju. U pitanju je koncept estetizacije prošlosti uspostavljen u vreme kada je Lazar Trifunović bio upravnik ove ustanove, a koja je u kontekstu Lepenskog Vira bila formalizovana stalnom postavkom. Pristup je potom preuzela i nadgradila Ljubinka Babović, kao Srejševićeva saradnica na izložbi *Umetnost Lepenskog Vira*. Ona nadalje razvija princip reprezentacije skulptura u skladu sa svojim neutemeljenim astro-arheološkim tumačenjima situacija i nalaza sa lokaliteta. Iako je struka kritikovala njene interpretacije, njen model izlaganja koji je tada autorski definisan u takoreći nepromenjenom obliću prenet je i u prostore Centra.

Izvan prostora lokaliteta, skulpture su vrlo rano postale epistemički reper lepenskovirskog diskursa i garant delatnicima o validnosti njihovog angažmana i u muzejskog sferi. Međutim, valja istaći da je, iako ih je Dragoslav Srejšević izdvojio u arheološkom polju, njihov kontinuirani epistemički „život“ osiguran ranim intervencijama u muzejskoj sferi. Budući da je Srejšević značaj otkrića u velikoj meri povezao sa ovim specifičnim artefaktima, čin je doprineo njihovom izrazito istaknutom statusu i u širem lepenskovirskom diskursu. Princip izlaganja u muzejskoj sferi je u manje-više sličnoj formi ostajao zlatni standard do kraja posmatranog perioda. To nas ponovo dovodi do koncepta autentičnosti reprezentacije prošlosti i stanovišta koje iznosi istoričar ideja Berg Eriksen. Autor tvrdi: „Simboličko ustrojstvo prošlosti nešto je što nastaje u pogledu, a ne u postrojavanju grupice predmeta“ (Berg Eriksen 2013, 64). Autor ovim sugerise da je način na koji predstavljamo predmete u muzeju kao (re)konstrukcije prošlosti – odraz savremenih potreba, odnosno potreba vremena u kome politike izlaganja nastaju. U tom pogledu lepenskovirskog diskurzivnog prostora, estetizovana prošlost koja teži da održi sliku „lepote u fokusu“ reprodukuje gotovo institucionalizovani topos arheoloških nalaza kroz prizmu veličanstvene prošlosti (v. Cvjetićanin 2015, 570–571). Muzejska sfera izlaganja pokretnih nalaza sa Lepenskog Vira je ospoljila ovaj narativ u vidu stvaranja epistemološkog repera, u kome skulpture, u istorijsko-umetničkom kodu, označavaju početak trajanja nekog institucionalizovanog vremena. Uporno ponavljanje istih elemenata u muzejskom kontekstu dovodi do upotrebe ustaljenih narativnih obrazaca i reprodukcije već uspostavljenih simboličkih okvira lepenskovirskog diskursa kroz skulpture. Ovaj pristup funkcioniše kao strategija za održavanje hegemonije konvencionalnih prikaza Lepenskog Vira, što rezultira jednodimenzionalnom reprezentacijom prošlosti. Time se propušta prilika za kritičko razumevanje ovog praiistorijskog fenomena i razvoj alternativnih metoda aktivnog građenja i prenosa znanja u muzejskom polju

Sveukupno posmatrano, diskurs o Lepenskom Viru ukazuje na složenost koncepta arheološkog nasleđa. Takođe, slično kao i kod Rejnhardtovih monohromatskih slika, gde se težilo stvaranju konačne slike, studija slučaja je pokazala da su procesi konzervacije, prezentacije i muzealizacije Lepenskog Vira doprineli stvaranju konsolidovanog prikaza prošlosti, uprkos višeslojnosti i višedimenzionalnosti lokaliteta. U pogledu promišljanja moći, autoriteta i borbi, u tom smislu valja se setiti Fukoovih navoda da prostor diskursa nije samo ono što je vidljivo, već je i odsustvo nečega što je trebalo biti tu. Situacija na Lepenskom Viru odražava nedostatak prostora kritičke debate i zanemarivanje potrebe za upravljanjem arheološkim nasleđem kao specijalizovanom, holističkom oblašću. U okviru tako uspostavljenog odnosa među poljima, arheološki lokaliteti postaju poprište epistemoloških tenzija, ili njihovog odsustva, u svrhu ostvarivanja prava na tumačenje i određivanje konačne predstave prošlosti.

8.1. Izazovi i moguće perspektive proučavanja arheološkog nasleđa

Arheološka nalazišta predstavljaju specifične ostatke, evidenciju i spomenike prošlosti koji povezuju mnogostruke temporalnosti i efekte ljudskog delanja. Ne postoji univerzalan odgovor na pitanje koju prošlost neki lokalitet treba da predstavi kroz profesionalne intervencije. Međutim, postojeći sistem i razjedinjenost između polja u lokalnom kontekstu, često funkcioniše na principu reprodukcije vrednosti i sadržaja, a ne na temelju udruženog delovanja i kritičkog razmatranja.

Studija slučaja proizvodnje znanja o arheološkom nasleđu Lepenskog Vira ukazuje na epistemološku složenost *in situ* ostataka i potrebu za interdisciplinarnom i usklađenijom međusektorskom saradnjom. Prvi korak u tom pravcu mogao bi biti zaokret ka situacionoj epistemologiji u prostoru upravljanja nasleđem. Alison Vajli i Robert Čepman sugerišu da bi, umesto traganjem za idealnim modelom, trebalo usvojiti pragmatičniji pristup. Konkretno, pristup podrazumeva postavljanje realističnih epistemoloških standarda koji bi služili kao regulatorna mera za kontinuiranu, kompleksnu praksu građenja, procesuiranja i korišćenja arheološke evidencije. Umesto traganja za idealnim oblikom objektivnosti, predlažu pristup utemeljen u fleksibilnim standardima, takođe podložan kritici i razvoju. Kao značajnu prednost ove teze, oni ističu mogućnost prilagođavanja specifičnostima tragova prošlosti, a uvažavajući raznolikost arheoloških materijalnosti (Wylie and Champan 2016, 206).

U lokalnim okolnostima, početni zaokret ka situacionoj epistemologiji podrazumevao bi prvi korak u vidu podizanja svesti o tome da je upravljanje arheološkim nasleđem složen proces, te da je neophodno prepoznati potrebu da se ono formira kao zasebna interdisciplinarna oblast. To obuhvata i razmatranje primenjivih epistemoloških okvira, bazirano na integrativnom modelu koji obuhvata složenost pitanja istraživanja, očuvanja i prezentacije materijalnih ostataka prošlosti, ne u zasebnim istraživačkim fazama, već na tački susticanja relevantnih disciplina. Pristup je naročito važan za rad na praistorijskim lokalitetima koji često podrazumevaju nalaze specifičnih materijalnosti i pojavnosti, epistemološki i heritološki kompleksnih ostataka. Shodno tome, ovi osobeni nalazi su u većoj meri podložni fragmentaciji znanja, ali i nadgradnji kako bi se pojačao njihov značaj i uvećao stepen vidljivosti i dostupnosti. Istorijski posmatrano, u domaćim prilikama, ovoj vrsti nalazišta je pridavano manje pažnje, budući da je polje zaštite u velikoj meri bilo okrenuto uspostavljanju standarda za *in situ* ostatke kasnijih perioda. Usled izostanka profesionalnih i kritičkih referentnih diskusija, postoji značajan rizik da se na površinu, umesto sazajno plodonosne evidencije, iznese narativni folklor i romantizovani momenti otkrića, čime se sužava potencijal arheoloških materijalnosti.

Iako su pitanje autoriteta i epistemološki okviri Dragoslava Srejovića dominantne teme u disertaciji, glavni istraživački stub i prizma kroz koju se prelamaju različite ekspertske odluke u ovoj analizi zapravo je Lepenski Vir. Jedan od razloga fokusa na lokalitet jeste nastojanje da se doprinese proširenom i drugačijem sagledavanju istorije ideja o arheološkim prošlostima, kao i kritičkoj istoriji discipline. Shodno tome, analizom se težilo obuhvatanju različitih delatnih fenomena koji učestvuju u proizvodnji znanja, te da se razmotre epistemološke okolnosti i odnos različitih naučnih polja. Svakako, postojali su izazovi teorijske i metodološke prirode, budući da se ovim istraživanjem eksplorativnog karaktera nije ispitivao samo predmet analize, već i efikasnost samog istraživačkog programa. U tom pogledu, tezu valja završiti burdijeovskom mišlju, čiji je konceptualni sklop zasigurno najsnažnije uticao na stvaranje ovog teksta: „Zauzimajući stanovište analitičara, dajem sebi zadatak (i dozvolu) da izdvojim sve ono što je relevantno (...). Ali daleko od toga da time nastojim – kao što bi se neko mogao pribojavati – da proizvedem efekat zatvaranja nametanjem svog tumačenja, već želim da to iskustvo (preneseno što je poštenije moguće) izložim kritičkom sučeljavanju, kao da je reč o bilo kom drugom predmetu“ (Bourdieu 2019, 7).

Osnovna literatura

- Allen, James P. 2006. „Introduction”. In *Tutankhamun's Tomb: The Thrill of Discovery*, edited by Susan Allen, 9–13. New York: Metropolitan Museum of Art.
- Agnew, Neville, and Janet Bridgland (eds.). 2006. *Of the Past, for the Future: Integrating Archaeology and Conservation, Proceedings of the Conservation Theme at the 5th World Archaeological Congress, Washington, D.C., 22-26 June 2003*. Getty Conservation Institute Symposium Proceedings Series. Los Angeles: Getty Conservation Institute.
- E: monografija: http://hdl.handle.net/10020/gci_pubs/of_past_for_future
- Antonović, Dragana 2017. „MESO 2015: Deveta međunarodna konferencija o mezolitu u Evropi”. U *Arheologija u Srbiji: projekti Arheološkog instituta u 2015. godini*, uredili Ivan Bugarski, Nadežda Gavrilović Vitas, Vojislav Filipović, 151–154. Beograd: Arheološki institut.
- Appadurai, Arjun. 1986. „Introduction: commodities and politics of value”. In *The social life of things: commodities in cultural perspective*, edited by Arjun Appadurai, 3–63. Cambridge: Cambridge University Press.
- Ardren, Traci. 2002. „Conversations about the production of archaeological knowledge and community museums at Chunchucmil and Kochol, Yucatán, México”. In *World Archaeology*, 34(2): 379–400. London: Routledge DOI: 10.1080/0043824022000007161
- Arendt, Hannah. 1977. „What is Authority”. In *Between Past and Future: Eight Exercises in Political Thought*, edited by Hannah Arendt, 121–122. New York: Penguin Books.
- Aslan, Zaki, Court, Sarah, Teutonico, Jeanne Marie and Jane Thompson (eds.). 2018. In *Protective Shelters: Proceedings of a Symposium Herculaneum, Italy 23–27 September*. London: The British School at Rome.
- Avrami, Erica C., Randall Mason, and Marta De la Torre. 2000. *Values and Heritage Conservation: Research Report*. Los Angeles, CA: Getty Conservation Institute.
URL: http://hdl.handle.net/10020/gci_pubs/values_heritage_research_report
- Avrami, Erica, Susan Macdonald, Randall Mason and David Myers. 2019. „Introduction”. In *Values in Heritage Management Emerging Approaches and Research Directions*, edited by Erica Avrami, Susan Macdonald, Randall Mason, and David Myers, 1–7. Los Angeles: The Getty Conservation Institute.
- Babić, Staša. 2002. „Still innocent after all these years? – Sketches for a social history of archaeology in Serbia”. In *Archaeologien Europas: Geschichte, Methoden und Theorien/Archaeologies of Europe: History, Methods and Theories Band 3*, edited by Peter Biehl, Alexander Gramsch and Arkadiusz Marciniak, 309–322. Münster: Tubinger Archäologische Taschenbücher.
- Babić, Staša. 2006. „Iron Marshalltowns of the Balkans: ethnography of an archaeological community – Ethnography of an Archaeological Community”. *Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja* 35 (33): 115–124.
- Babić, Staša. 2009. „Jezik arheologije II, ili: Kako sam preživela promenu paradigme”. *Etnoantropološki problemi* 4 (1): 123–132. DOI: <https://doi.org/10.21301/EAP.v8i3.1>

- Babić, Staša. 2010. „Arheologija i etnicitet”. *Etnoantropološki problemi* 5(1): 137-149.
DOI: <https://doi.org/10.21301/eap.v5i1.7>
- Babić, Staša. 2011. „Čemu još istorija arheologije?”. *Etnoantropološki problemi* 6 (3): 565–577.
DOI: <https://doi.org/10.21301/eap.v6i3.1>
- Babić, Staša. 2013. „Kakva nam arheologija treba?”. *Etnoarheološki problemi* 8 (3): 621–631.
DOI: <https://doi.org/10.21301/EAP.v8i3.1>
- Babić, Staša. 2015. „Biography of a Hill: Novi Pazar in South-Western Serbia”. In *The Lives of Prehistoric Monument in Iron Age, Roman and Medieval Europe*, edited by Marta Díaz-Guardamino, Leonardo Garcia Sanjuan and David Wheatley, 249-264.
- Babić, Staša. 2018. *Metarheologija. Ogled o uslovima znanja o prošlosti*. Beograd: Clio.
- Babić, Staša. 2019. „Arheološka stratigrafija, ravna ontologija i tanka deskripcija. Beleška o (inter)disciplinarnom dijalogu”. *Etnoantropološki problemi* 14 (3): 811–831.
DOI: <https://doi.org/10.21301/eap.v14i3.4>
- Babić, Staša i Tomović Miodrag. 1996. *Milutin Garašanin: razgovori o arheologiji*. Beograd: 3T.
- Babić, Staša, Raimund Karl, Milosavljević Monika, Koji Mizoguchi, Carsten Paludan-Müller, Tim Murray, John Robb, Nathan Schlanger, and Alessandro Vanzetti. (2017). „What Is ‘European Archaeology’? What Should It Be?”. In *European Journal of Archaeology* 20 (1): 4–35. <https://doi.org/10.1017/ea.2016.12>.
- Bacon, Edward. 1976. *The Great archaeologists*. London: Secker & Warburg.
- Bahtin, Mihail. 1975. *O romanu*. Beograd: Nolit.
- Bandović, Aleksandar. 2012. „Gustaf Kosina i koncept kulture u arheologiji”. *Etnoantropološki problemi* 7, (3): 629-648.
DOI: <https://doi.org/10.21301/EAP.v7i3.3>
- Bandović, Aleksandar. 2013. „Arheologija u kadru: predstave arheologije u srpskom filmu”. *Etnoantropološki problemi* 8, (3): 845-863.
DOI: <https://doi.org/10.21301/EAP.v8i3.11>
- Bandović, Aleksandar. 2014. „Muzejski kurs i arheologija tokom II svetskog rata u Beogradu”. *Etnoantropološki problemi* 9 (3): 625–645.
DOI: <https://doi.org/10.21301/EAP.v9i3.5>
- Bandović, Aleksandar. 2016. „Naučne mreže Miodraga Grbića i njihov uticaj na srpsku arheologiju”. *Etnoantropološki problemi* 11, (3): 831–852.
DOI: <https://doi.org/10.21301/EAP.V.11I3.9>
- Bandović, Aleksandar. 2017. „Počeci mapiranja kultura u evropskoj arheologiji – o susretu vremena i prostora”. *Etnoantropološki problemi* 12 (3): 801–824.
DOI: <https://doi.org/10.21301/EAP.V12I3.7>
- Bandović, Aleksandar. 2019a. *Miodrag Grbić i nastanak kulturno-istorijske arheologije u Srbiji*. Doktorska disertacija. Univerzitet u Beogradu.
- Bandović, Aleksandar. 2019b. „Upotreba ljudskog rada kroz istoriju srpske arheologije: tri primera”. *Etnoantropološki problemi* 14, (3): 861-887.
DOI: <https://doi.org/10.21301/eap.v14i3.6>
- Bašlar, Gaston 1969. *Poetika prostora*. Beograd: Kultura

- Barnes, Barry. (1986). „On authority and its relationship to power”. In *Power, Action and Belief: A New Sociology of Knowledge?* J. Law. London, Routledge & Kegan Paul plc: 180-195.
- Bartu Ayfer. 2000. „Where is Çatalhöyük? Multiple sites in the construction 288 fan archaeological site”. In *Towards a Reflexive Method in Archaeology: The Example at Çatalhöyük*, edited by Ian Hodder, 101–109. Cambridge; London: MacDonald Institute Archaeological Research.
- Bauman, Zygmunt. 1987. *Legislators and Interpreters*. Ithaca: Cornell University Press.
- Bell, Catherine. 1992. *Ritual Theory, Ritual Practice*. Oxford: Oxford University Press.
- Bell, Nancy, May Cassar and Matija Strlič. 2018. „Evidence for Informed Preservation Planning and Advocacy: A Synoptic View”. In *Studies in Conservation* 63 (1): 8–14.
URL:<https://doi.org/10.1080/00393630.2018.1475099>
- Bender, Barbara. 1992. „Theorising Landscapes, and the Prehistoric Landscapes of Stonehenge”. *Man. New Series* 27 (4): 735-755.
- Bender, Barbara. 1998. *Stonehenge: Making Space*. Oxford-New York: Berg.
- Bender, Barbara. 2001. „Introduction”. In *Contested Landscapes: Movement, Exile and Place*, edited by Barbara Bender and Margot Winer, 1–20. Oxford: Berg.
- Bennett, Tony, Ben, Dibley and Harrison, Rodney. 2014. „Introduction: Anthropology, Collecting and Colonial Governmentalities”. In *History and Anthropology* 25 (2): 137–149.
- Ber, Vivijen. 2001. *Uvod u socijalni konstrukcionizam*. Beograd: Zepter Book World.
- Berg Eriksen, Trond. 2013. *Šta je istorija ideja?*. Loznica: Karpos.
- Berlin, Isaija. 2012. *Koreni romantizma*. Beograd: Službeni glasnik
- Bešlin, Milivoj and Milošević Srđan. 2017. „Introduction. The multi-perspectivity of (post) Yugoslav histories”. In *Yugoslavia from a historical perspective. Helsinki Committee for Human Rights in Serbia*, 19–25.
URL:<https://www.helsinki.org.rs/doc/yugoslavia%20from%20a%20historical%20perspective.pdf> Pristupljeno mart 2020.
- Beverley, Butler and Fatima Al-Nammari. 2023, „Heritage pharmacology and ‘moving heritage’: Making refugees, asylum seekers and Palestine part of the European conscience”. In *Critical Heritage Studies and the Futures of Europe*. Edited by Rodney Harrison, Nélia Dias, and Kristian Kristiansen, 265-288.
- Bihalji, Merin Oto. 1969. *Umetničko blago Jugoslavije*. Beograd: Jugoslavija
- Bird, Alexander. 2022. „Thomas Kuhn”. In *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Spring Edition), edited by Edward N. Zalta.
URL: <https://plato.stanford.edu/entries/thomas-kuhn/>
- Birešev, Ana. 2007. „Za jednu nauku o naučnom polju”. *Filozofija i Društvo* 18 (3): 199-236.
- Birešev, Ana. 2014. *Orionov vodič- otkrivanje dominacije u sociologiji Pjera Burdijea*. Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju.
- Blake, Catherine and Meredith Rendall. 2006. „Scientific Discovery: A View from the Trenches”. In *Discovery Science: 9th International Conference, DS 2006, Barcelona, Spain, October 7-10, 2006, Proceedings*, edited by Ljupčo Todorovski, Nada Lavrač, Klaus P. Jantke,

- 41-52. Barcelona: Spain.
URL:<https://doi.org/10.1007/11893318>
- Bogdanović, Marija 2007. „Metod slučaja”. U *Sociološki rečnik*, priredili Aljoša Mimica i Marija Bogdanović, 312–314. Beograd: ZUNS.
- Bogosavljević-Petrović, Vera, 2017. „Book Review: Dušan Borić, Posmrtni obredi na Lepenskom viru. Obrasci pogrebne prakse: istraživanja Dragoslava Srejovića/Deathways at Lepenski Vir, Patterns in Mortuary Practice: excavations of Dragoslav Srejović”. *Zbornik Narodnog muzeja Beograd Arheologija XXIII* (1): 479–483.
URL: <https://shorturl.at/uFl3Q>
- Bongioanni, Alessandro and Croce Sole, Maria (Ed.). 2001. *Illustrated Guide to the Egyptian Museum*. Egypt: The American University in Cairo
- Bonsall, Clive, Boroneant, Vasile and Radovanović Ivana (ed.). 2008. In *The Iron Gates Prehistory: New Perspectives*. Oxford: British Archaeological Reports
- Bornat, Joanna. 2008. „Biographical methods”. In *The Sage Handbook of Social Research Methods*, edited by Pertti Alasuutari, Leonard Bickman, and Julia Brannen, 344–356. London, UK: Sage.
- Borić, Dušan. 2019. „Lepenski Vir Chronology and Stratigraphy Revisited”. U *Смапунап LXIX/69*: 9–60.
- Bošković, Đurđe. 1964. *Spomenici kulture u Đerdapu i organizacija sedmogodišnjih arheoloških zaštitnih iskopavanja*. Beograd: Arheološki institut.
- Bourdieu, Pierre. 1975. „The specificity of the scientific field and the social conditions of the progress of reason”. In *Social Science Information*, 14(6), 19–47.
DOI:<https://doi.org/10.1177/053901847501400602>
- Bourdieu, Pierre. 1976. „Le champ scientifique”. In *Actes de la recherche en sciences sociales* 2 (2): 88–104.
- Bourdieu, Pierre. 1977. *Practical reason: on the theory of Action*. Stanford University Press: Stanford.
- Bourdieu, Pierre. 1986. „The Forms of Capital”. In *Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education*. Edited by John G. Richardson, 241–258. New York: Greenwood Press.
- Bourdieu, Pierre. 1991. „The Peculiar History of Scientific Reason ”. In *Sociological Forum* 6 (1): 3–26.
- Bourdieu, Pierre. 1997. *Pascalian Meditations*. Stanford: Stanford University Press.
- Bourdieu, Pierre. 2019. *Nacrt za autoanalizu*. Loznica: Karpos.
- Bourdieu, Pierre and Loïc J. D. Wacquant. 1992. *An Invitation to Reflexive Sociology*. Cambridge: Polity Press.
- Bracker, Alison and Alison Richmond. 2009. „Introduction”. In *Conservation: Principles, Dilemmas and Uncomfortable Truths*, edited by Alison Richmond and Alison Bracker, XIV–XVII. Oxford: Butterworth-Heinemann.
- Brannigan, Augustine. 1981. *The Social Basis of Scientific Discoveries*. Cambridge: Cambridge University Press.

- Breckman, Warren 2022. „Marx and Romanticism”. In *Intolerance: Premodern Roots and Modern Manifestations*. Edited by Jeffrey Friedman, 28-53. New York: Routledge.
DOI:<https://doi.org/10.4324/9781003342410>
- Brier, Bob. 2004. „Egyptomania!”. In *Archaeology* 57(1):16–22.
URL:<https://www.jstor.org/stable/41780856> pristupljeno jul 2023
- Bude, Heinz. 2004. „Qualitative Generation Research”. In *A companion to Qualitative Research*, edited by Uwe Flick, Ernst von Kardorff and Ines Steinke, 108–112. London: Sage Publishing
- Burdije, Pjer. 1977. *Simbolička moć*. Kultura 38: 23–30.
- Burdije, Pjer. 2011. *Predavanje o predavanju*. Loznica: Karpos.
- Burdije, Pjer. 1999. *Nacrt za jednu teoriju prakse: tri studije o kabilskoj etnologiji*. Beograd: Zavod za udžbenike.
- Burdije, Pierre. 2014. *Znanost o znanosti i refleksivnosti*. Uredili Jesenski i Zagreb: Turk.
- Caftanzoglou, Roxane. 2001. „The Shadow of the Sacred Rock: Contrasting Discourses of Place under the Acropolis”. In *Contested Landscapes: Movement, Exile and Place*, edited by Barbara Bender, and Margot Winer, 21–37. London: Routledge.
- Camuffo, Dario. 2014. *Microclimate for cultural heritage*. New York: Elsevier.
- Carman, John. 2002. *Archaeology and Heritage: An Introduction*. London and New York: Continuum.
- Carruthers, William, Niala, JC, Sherry, Davis, Debbie, Challis, Paola, A. Schiappacasse, Susan, Dixon, Monika, Milosavljević, Lucy, Moore, Richard, Nevell, Alex, Fitzpatrick, Heba, Abd El, Gawad and Alice, Stevenson. 2021. „Special Issue: Inequality and Race in the Histories of Archaeology”. In *Bulletin of the History of Archaeology*, 31(1): 4, pp. 1–19.
DOI: <https://doi.org/10.5334/bha-660>
- Cassar, May. 2005. *Climate Change and the Historic Environment*. London: Centre for Sustainable Heritage, University College London.
- Cassar, May. 2009. „Sustainable Heritage: Challenges and Strategies for the Twenty-First Century”. In *APT Bulletin: The Journal of Preservation Technology* 40 (1): 3–11.
- Castelvecchi, Davide. 2015. „Physics paper sets record with more than 5,000 authors”. In *Nature*.
URL: <https://doi.org/10.1038/nature.2015.17567>
- Cermanović-Kuzmanović, Aleksandrina i Dragoslav Srejski. 1992. *Leksikon religija i mitova drevne Evrope*. Beograd : Savremena administracija.
- Chang, Hasok. 2012. *Is water H2O? Evidence, Realism and Pluralism*. New York: Springer.
- Chapman, Robert and Alison Wylie. 2015. „Material evidence: learning from archaeological practice”. In *Material evidence: learning from archaeological practice*, edited by Robert Chapman and Alison Wylie, 1–20. New York: Routledge.
- Chapman, Robert and Alison Wylie. 2016. *Evidential Reasoning in Archaeology*. London: Bloomsbury Academic Publishing.

- Christiano, Thomas. 2004. „The Authority of Democracy”. In *Journal of Political Philosophy* 12 (3): 266–290.
- Clark, Catherine and Kate Clark. 2001. *Informed Conservation: Understanding Historic Buildings and Their Landscapes for Conservation*. London: English Heritage.
- Coltofean-Arizancu, Laura and Margarita Díaz-Andreu (eds.). 2021. *Interdisciplinarity and archaeology: scientific interactions in nineteenth- and twentieth-century archaeology*. Oxford: Oxbow.
- Cooksey, Ray W. 2020. „Descriptive Statistics for Summarising Data”. In *Illustrating Statistical Procedures: Finding Meaning in Quantitative Data*, 61-139. Singapore: Springer. URL: https://doi.org/10.1007/978-981-15-2537-7_5
- Corfield, Mike. 1996. „Preventive conservation for archaeological sites”. In *Studies in Conservation* 41 (1): 32–37. URL: <https://doi.org/10.1179/sic.1996.41.Supplement-1.32>
- Coural Natalie, Sophie Cluzan. 2023. *When archaeological documentation replaces the originals: The paintings of the chapel of the palace of Mari in Syria about 2200 BCE*. URL: <https://www.icom-cc-publications-online.org/5730/When-archaeological-documentation-replaces-the-originals--The-paintings-of-the-chapel-of-the-palace-of-Mari-in-Syria-about-2200-BCE>
- Creswell, W. John. 2010. *Research Design: Qualitative, Quantitative, and Mixed Methods Approaches*. Los angeles: Sage publishing.
- Creswell, J. W., & Plano Clark, V. L. (2018). *Designing and Conducting Mixed Methods Research* (3rd ed.). California: Sage Publications.
- Currie, Adrian. 2018. *Rock, Bone, and Ruin: An Optimist's Guide to the Historical Sciences*. Cambridge: The MIT Press.
- Currie, Adrian. 2019. *Scientific Knowledge and the Deep Past: History Matters*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Currie, Adrian. 2023. „Science & Speculation”. In *Erkenntnis* 88 (2): 597–619. DOI: <https://doi.org/10.1007/s10670-020-00370-w>
- Cvjetićanin, Tatjana. 2014. „Predmeti Ili Narativi. Arheološke Postavke U Srbiji: Utemeljenje Muzejske Arheologije”. *Etnoantropološki Problemi* 9 (3): 575-96. DOI: <https://doi.org/10.21301/EAP.v9i3.2>.
- Cvjetićanin, Tatjana. 2015. „Predmeti ili narativi. Arheološke postavke u Srbiji: doba artefakata”. *Etnoantropološki problemi* 10 (3): 557-596. DOI: <https://doi.org/10.21301/EAP.v10i3.2>
- Cvjetićanin, Tatjana. 2018. „Muzejska arheologija u Srbiji i mit o neutralnosti muzeja”. *Etnoantropološki problemi* 13 (3): 575–594. DOI: <https://doi.org/10.21301/eap.v13i3.1>
- Cvjetićanin, Tatjana. 2020. „Prekretnice i brane na rimskoj granici: institucionalni autoritet, rimsko nasleđe i projekat Đerdap”. *Etnoantropološki problemi* 15 (3): 717–744. DOI: <https://doi.org/10.21301/eap.v15i3.4>

- Cvjetićanin, Tatjana. 2023. „Hronologija Ili Kontekst: Temporalnost I Artificijelnost Muzejskih Zbirki“. *Etnoantropološki Problemi* 18 (3):745–763.
DOI:<https://doi.org/10.21301/eap.v18i3.4>.
- Cvetković-Tomašević, Gordana. 1961. „Savremena konzervacija arheoloških spomenika kao sinteza istraživačkih radova“. *Зборник заштите споменика културе XII*: 27-32.
- Ćosić, Natalija. 2016. „Autoritet I Proizvodnja arheološkog Znanja“. *Etnoantropološki Problemi* 11 (3): 749-74.
DOI: <https://doi.org/10.21301/EAP.V11I3.6>.
- Ćosić, Natalija. 2018. „Otpakivanje Neotpakovanog. Život I budućnost arheoloških Zbirki“. *Etnoantropološki Problemi* 13 (3):595-615.
DOI: <https://doi.org/10.21301/eap.v13i3.2>
- Ćosić, Natalija i Živković Vesna. 2017. „Između istraživanja, konzervacije i prezentacije. Zaštitne konstrukcije na arheološkim lokalitetima“. U *Конференција са међународним учешћем Одрживи развој археолошких локалитета, Арача 2017*. Бакић, Светлана (ур.), Нови Бечеј, 20–21. април 2017. године, 235-254. Петроварадин: Покрајински завод за заштиту споменика културе.
- Ćosić, Natalija and Perić Slaviša. 2019. „Problems and challenges in the management of prehistoric sites. Example of the Neolithic site Slatina - Turska česma in Drenovac near Paraćin“. In *The Neolithic in the middle Morava Valley 3*: 77-94, edited by Slaviša Perić, Miomir Korać, Branislav Stojanović. Beograd: Archaeological institute.
- Ćosić, Natalija. 2021. „Perspektiva Materijalnosti U arheološkom nasleđu“. *Etnoantropološki Problemi* 16 (3):633–658.
- Daglas, Meri. 2001. *Kako institucije misle*. Beograd: Fabrika knjige.
- Daly, Cathy. 2011. „Climate Change and the Conservation of Archaeological Sites: Review of Impacts Theory“. In *Conservation and Management of Archaeological Sites* 13 (4): 293–310.
DOI: <https://doi.org/10.1179/175355212X13315728646058>
- Debord, Guy. 2003 (1967). *Društvo spektakla*. Beograd: Anarhija/Blok 45.
- De Quetzil, Castaneda and Christopher N. Matthews (eds.). 2008. *Ethnographic Archaeologies: Reflections on Stakeholders and Archaeological Practices*. Lanham: AltaMira Press.
- Demás, Martha. 2000. „Planning for Conservation and Management of Archaeological Sites: A Values-Based Approach“. In *Management Planning for Archaeological Sites*, edited by Jeanne Marie Teutónico and Gaetano Palumbo, 27–54. Los Angeles: The Getty Conservation Institute.
- Descola, Philippe. 2013. *Beyond nature and culture*. Chicago : The University of Chicago Press.
- Díaz-Andreu, Margarita. 2007. „Internationalism in the invisible college: Political ideologies and friendships in archaeology“. In *Journal of Social Archaeology* 7 (1): 29–48.
- Díaz-Andreu, Margarita. 2014. „Transnationalism and archaeology. The connecting origins of the main institutions dealing with prehistoric archaeology in Western Europe: the IPH, the CIPP and the CRPU (1910-1914)“. In *150 anni si preistoria e protostoria in Italia*, edited by Alessandro Guidi, 163–177. Istituto Italiano di Preistoria e Protostoria.
- Díaz-Andreu, Margarita and Timothy Champion (eds.). 1996. *Nationalism and Archaeology in Europe*. London and New York: Routledge.

- Díaz-Andreu, Margarita, Carlos García Benito and María Lazarich. 2014. „The Sound of Rock Art. The Acoustics of the Rock Art of Southern Andalusia (Spain)”. In *Oxford Journal of Archaeology* 33 (1): 1–18.
DOI: <https://doi.org/10.1111/ojoa.12024>
- Doob, Leonard, William. 1983. *Personality, Power, and Authority: A View from the Behavioral Sciences*. London: Greenwood Press.
- Eberhardt, Gisela and Fabian Link. 2015. „Historiographical Approaches to Past Archaeological Research. Introduction”. In *Historiographical Approaches to Past Archaeological Research*, edited by Gisela Eberhardt and Fabian Link, 7–14. Berlin: Universität Berlin.
DOI: 10.17171/3-32
- Edgeworth, Matt. 2006 (1991). *The Act of Discovery An Ethnography of the Subject-Object Relation in Archaeological Practice*. Doctoral thesis. University of Durham.
- Edgeworth, Matt. 2007. „Double-artefacts: exploring the other side of material culture”. In *Overcoming the Modern Invention of Material Culture. Special issue of Journal of Iberian Archaeology Vols 9/10*, edited by Vitor Oliveira Jorge and Julian Thomas, 89–96.
- Edgeworth, Matt, (ed.). 2011. „Excavation as a ground of archaeological knowledge”. In *Archaeological Dialogues* 18 (1): 44–46.
- Edgeworth, Matt. 2012. „Follow the Cut, Follow the Rhythm, Follow the Material”. In *Norwegian Archaeological Review* 45 (1), 76–92.
- Eco, Umberto. (1999). *Serendipities: Language and Lunacy*. New York: Columbia University Press.
- Eko, Umberto. (2000). *Kant i kljunar*. Belgrade: Paideia.
- Ellis, Linda. 2006 (2004). „Museum Studies”. In *A Companion to Archaeology*, edited by John Bintliff, 454–472. Oxford: Blackwell.
- Elliott, Bridget. 2008. „Art Deco Worlds in a Tomb: Reanimating Egypt in Modern(ist) Visual Culture”. In *South Central Review: Staging Modernism (Spring, 2008)* 25(1): 114–135. URL: <https://www.jstor.org/stable/40040022>
- Fabijan, Johanes. 2001. *Vrijeme i drugo – kako antropologija pravi svoj predmet*. Nikšić: Jasen.
- Fagan, Brian. 1996. *Eyewitness to discovery: first-person accounts of more than fifty of the world's greatest archaeological discoveries*. Oxford and New York: Oxford University Press.
- Flathman, Richard E. 1980. *The Practice of Political Authority: Authority and the Authoritative*. Chicago: University of Chicago Press.
- Fleck, Ludwik. 1979 (1935). *Genesis and Development of a Scientific Fact*. Chicago: University of Chicago Press.
- Foucault, Michel. 2015. *Što je autor?* Zagreb: Naklada Jasenski i Turk.
- Fricker, Miranda. 1998. „Rational Authority and Social Power: Towards a Truly Social Epistemology”. In *Proceedings of the Aristotelian Society. New Series* 98: 159–177.
- Fuko, Mišel. 1998. *Arheologija znanja*. Beograd: Plato.
- Fuko, Mišel. 2012. *Moć/Znanje. Odabrani spisi i razgovori 1972–1977*. Novi Sad: Mediterran Publishing.

- Fuko, Mišel. 2019. *Poredak diskursa*. Loznica: Karpos.
- Fuller, Steve. 2005. *Thomas Kuhn: A Philosophical History Of Our Times*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Fuller, Steve. 2015. *Knowledge The Philosophical Quest in History*. Abingdon and New York: Routledge.
- Furedi, Frank (2004). „Afterword: The Downsizing of Intellectual Authority." In *Critical Review of International Social and Political Philosophy* 6(4): 172-178.
- Furedi, Frank. 2013. *Authority: A Sociological History*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Gardin, Jean Claude. 1980. *Archaeological Constructs an Aspect of Theoretical Archaeology*. Cambridge: University Press.
- Gavela, Branko. 1956. *Preistoriska arheologija*. Deo 1. Beograd: Nolit.
- Gavrilović, Ljiljana. 2006. „Muzeologija u vakumu". *Etnoantropološki problemi* 1 (2): 45–58.
DOI: <https://doi.org/10.21301/eap.v1i2.3>
- Gavrilović, Ljiljana. 2010. „Nomen Est Omen: Baština Ili nasleđe – (ne Samo) terminološka Dilema". *Etnoantropološki Problemi* 5 (2):41-53.
DOI: <https://doi.org/10.21301/eap.v5i2.2>
- Gavrilović, Ljiljana. 2011. *Muzeji i granica moći*. Beograd: Biblioteka XX vek.Gerc, Kliford. 2010. *Antropolog kao pisac*. Beograd: Biblioteka XX vek.
- Gonzales Mendes, Matilde 1997. Landscape Archaeology as a narrative for designing archaeological parks. In *Landscape, Archaeology, Heritage*. Edited by Felipe Criado and César Parcerro. 47-51. Santiago de Compostela: Universidade de Santiago de Compostela
- Greenland, Fiona. 2017. „In, On, and Of the Inviolable Soil Pottery Fragments and the Materiality of Italian Nationhood". In *National matters: materiality, culture, and nationalism*, edited by Geneviève Zubrzycki, 37-57. Stanford, CA: Stanford University Press.
- Greenland- Rose, Fiona. 2013. „Seeing the Unseen: Prospective Loading and Knowledge Forms in Archaeological Discovery". In *Qualitative Sociology* 36(3): 251-277.
DOI: <https://doi.org/10.1007/s11133-013-9253-9>
- Greenham, David. 2019. *Close Reading: The Basics*. Routledge.
DOI:<https://doi.org/10.4324/9780203709979>
- Graeber, David. 2001. *Toward An Anthropological Theory Of Value*. New York: Palgrave.
- Hamilakis, Yannis and Aris Anagnostopoulos. 2009. „What is Archaeological Ethnography?" In *Archaeological Ethnographies* 8 (2–3): 65–87.
- Hamilakis, Yannis. (ed.) 2018. *The New Nomadic Age: Archaeologies of Forced and Undocumented Migration*. Sheffield: Equinox Publishing
- Harrison, Rodney. 2015. „Beyond ‘Natural’ and ‘Cultural’ Heritage: Toward an Ontological Politics of Heritage in the Age of Anthropocene". In *Heritage & Society* 8 (1), 24-42.
DOI:<https://doi.org/10.1179/2159032X15Z.00000000036>
- Harrison, Rodney, Graham Fairclough, John H. Jameson Jr. and John Schofield. 2008. „Introduction: Heritage, Memory and Modernity". In *The Heritage Reader*, edited by

- Graham Fairclough, Rodney Harrison, John Schofield, John H. Jameson, Jr: 1-12. New York: Routledge.
- Harrison, Rodney, Nélia Dias and Kristian Kristiansen (eds.). 2023. *Critical Heritage Studies and the Futures of Europe*. London: UCL Press.
DOI:<https://doi.org/10.14324/111.9781800083936>
- Hearn, Jonathan. 2012. *Theorizing Power*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Heking, Ijan. 2012. *Društvena konstrukcija – ali čega?* Novi Sad: Mediterran Publishing.
- Henare, Amiria, Martin Holbraad and Sari Wastell. 2007. „Introduction: Thinking through things”. In *Thinking through things: theorising artefacts ethnographically*, edited by Amiria Henare, Martin Holbraad and Sari Wastell, 1–31. Abingdon: Routledge.
- Henderson, Jane and Ashley Morgan Linge. 2019. „Preventive Conservation in Archaeological Sites”. In *SAS Encyclopaedia of Archaeological Sciences*, edited by Sandra L. López Varela, 1–4. Oxford: Wiley-Blackwell.
- Heritage, Alison and Stavroula Golfomitsou (eds.). 2015. „Conservation Science: Papers arising from the ICCROM 2013 Forum on Conservation Science”. In *Studies in Conservation* 60, Supplement 2. Abingdon: ICCROM.
- Hicks, Dan. 2020. *The Brutish Museums: The Benin Bronzes, Colonial Violence and Cultural Restitution*. London: Pluto Press.
- Hilts, Carly. 2020. „Review – Fashion of Archaeology”. In *Current Archaeology* 361, no 31 (1)
URL:<https://archaeology.co.uk/articles/reviews/museum/review-fashion-of-archaeology.htm>
- Hodder, Ian. 1997. „Always momentary, fluid and flexible: towards a reflexive excavation methodology”. In *Antiquity* 71 (273): 691–700.
- Hodder, Ian. 2003. „Archaeological Reflexivity and the ‘Local’ Voice”. In *Anthropological Quarterly* 76 (1): 55–69.
- Hodder, Ian. 2008. „Multivocality and Social Archaeology”. In *Evaluating Multiple Narratives: Beyond Nationalist, Colonialist, Imperialist Archaeologies*, ed. by J. Habu, C. Fawcett and J. M. Matsunaga, 196–200. London: Springer
- Hodder, Ian. 2012. *Entangled: An Archaeology of the Relationships Between Humans and Things*. Chichester: Wiley-Blackwell.
- Hofmann, Daniela, Catherine J. Frieman & Astrid J. Nyland (eds.). 2023. *Migration Narratives In Archaeology*. Leiden: Sidestone Press
DOI: 10.59641/ukr271lm
- Holcomb, Justin A., Beth O'Leary, Ann G. Darrin, Rolfe D. Mandel, Corbin Kling and Karl W. Wegmann. 2023. „Planetary geoarchaeology as a new frontier in archaeological science: Evaluating site formation processes on Earth's Moon”. In *Geoarchaeology* 3 (5): 513–533.
DOI: 10.1002/gea.21966
- Holtorf, Cornelius. 2005. *From Stonehenge to Las Vegas: Archaeology as Popular Culture*. Walnut Creek: Alta Mira Press.
- Holtorf, Cornelius. 2013. „On Pastness: A Reconsideration of Materiality in Archaeological Object Authenticity”. In *Anthropological Quarterly* 86 (2): 427–443.

- Howard Carter, A. C. Mace. 2003 (1923). *The Tomb of Tut-Ankh-Amen Discovered by the Late Earl of Carnarvon and Howard Carter*. Cambridge :Cambridge University Press
E knjiga: <https://doi.org/10.1017/CBO9780511722349>
- Hutchings, Richard M., and Marina La Salle. 2019. "Sustainable Archaeology: Soothing Rhetoric for an Anxious Institution". In *Antiquity* 93, (372) : 1653–60.
DOI:<https://doi.org/10.15184/aqy.2019.139>.
- Hyland, Ken. 2002. „Authority and invisibility: authorial identity in academic writing". In *Journal of Pragmatics* 34 (8): 1091–1112.
- Högberg, Anders (2012). „The Voice of the Authorized Heritage Discourse : A critical analysis of signs at ancient monuments in SKåne, southern Sweden". *Current Swedish Archaeology*. 20 (1): 131-167.
- Högberg, Anders, Cornelius Holtorf, Sarah May & Gustav Wollentz. 2018. „No Future in Archaeological Heritage Management?". In *World Archaeology* 49 (2): 1–9.
- Iaccarino, Idelson, Antonio. 2011. "Reflections on the relation between conservation and science", *CeROArt [Online]*, 7. Online since 07 October 2019.
URL:<http://journals.openedition.org/ceroart/2239>;
DOI: <https://doi.org/10.4000/ceroart.2239>
- Ichikawa, Jonathan Jenkins and Matthias Steup. 2018. „The Analysis of Knowledge". In *The Stanford Encyclopedia of Philosophy (Summer 2018 Edition)*, edited by Edward N. Zalta.
URL:<https://plato.stanford.edu/archives/sum2018/entries/knowledge-analysis/>
- Ingold, Tim. 2007. „Materials against materiality". In *Archaeological Dialogues* 14 (01): 1–16.
DOI:<https://doi.org/10.1017/S1380203807002127>
- Jackson, Marie D., Sean R. Mulcahy, Heng Chen, Yao Li, Qinfei Li, Piergiulio Cappelletti and Hans-Rudolf Wenk. 2017. „Phillipsite and Al-tobermorite mineral cements produced through low-temperature water-rock reactions in Roman marine concrete". In *American Mineralogist* 102 (7): 1435–1450.
DOI:<https://doi.org/10.2138/am-2017-5993CCBY>
- Jackson, Marie D., Sejung R. Chae, Sean R. Mulcahy, Cagla Meral, Rae Taylor, Penghui Li, Abdul-Hamid Emwas, Juhyuk Moon, Seyoon Yoon, Gabriele Vola, Hans-Rudolf Wenk and Paulo J. M. Monteiro. 2013. „Unlocking the secrets of Al-tobermorite in Roman seawater concrete". In *American Mineralogist* 98 (10): 1669–1687.
DOI: <https://doi.org/10.2138/am.2013.4484>
- Jokić, Aleksandar. 1996. *Aspekti naučnog otkrića*. Beograd: Filozofsko društvo Srbije.
- Jones, Sian. 2010. „Negotiating Authentic Objects and Authentic Selves: Beyond the Deconstruction of Authenticity". In *Journal of Material Culture*, 15 (2), 181-203.
DOI: <https://doi.org/10.1177/1359183510364074>
- Jones, Sian & Thomas Yarrow. 2013. „Crafting authenticity: An ethnography of conservation practice". In *Journal of Material Culture*, 18 (1), 3-26.
DOI: <https://doi.org/10.1177/1359183512474383>
- Joyce, Rosemary. 2006. „The Monumental and the Trace: Archaeological Conservation and the Materiality of the Past". In *Of the Past, for the Future: Integrating Archaeology and Conservation, Proceedings of the Conservation Theme at the 5th World Archaeological Congress*,

- Washington, D.C., 22–26 June 2003., edited by Neville Agnew and Janet Bridgland, 13–31. Los Angeles: Getty Conservation Institute.
- Joyce, Rosemary. 2015. „History and materiality in Emerging Trends in the Social and Behavioral Sciences”. In *Emerging Trends in the Social and Behavioral Sciences: An Interdisciplinary, Searchable, and Linkable Resource*, edited by Robert A. Scott, Stephen M. Kosslyn and Nancy Pirkenton, 1–16. Hoboken N.J: John Wiley and Sons.
- Joyce, Rosemary. 2015a. „Transforming Archaeology, Transforming Materiality. In The Materiality of Everyday Life”. In *Archaeological Papers of the American Anthropological Association* 26: 181–191. (u disertaciji citirane strane sa sajta 1-32).
URL: <https://escholarship.org/uc/item/9g24w69P>
- Jürcke, F, J. Montes-Landa & A. Ceccarelli. 2020. „Knowledge-scapes’ in Archaeology: An Introduction”. In *Archaeological Review from Cambridge* 35 (2), 1-24.
DOI:<https://doi.org/10.17863/CAM.71846>
- Kamerer, Eva. 2015. „Darvinovski demoni i logika naučnog otkrića”. In *Theoria* 2: 33–47.
DOI: 110.2298/THEO1502033K
- Karl, Raimund, 2015a. „Every sherd is sacred: Compulsive Hoarding in Archaeology”. In *Managing archaeological heritage: past and present* 2015: 24–37.
- Karl, Raimund, , 2015b. „To observe and define is to know. Transfer of epistemology into and in archaeology”. In *Transfer of Knowledge in Archaeology*, edited by Stasa Babic and Raimund Karl. Cambridge: Scholars Publishing.
URL:https://www.academia.edu/8075459/To_observe_and_define_is_to_know._Transfer_of_epistemology_into_and_in_archaeology. In S. Babic and R. Karl eds. *Transfer of Knowledge in Archaeology*. Cambridge: Scholars Publishing forthcoming
- Karl, Raimund, , 2015c. „Visualising the unknown knowns in archaeology: why prehistory must not always look the same”. In *Interpretierte Eisenzeiten. Fallstudien, Methoden, Theorie. Tagungsbeiträge der 6. Linzer Gespräche zur interpretativen Eisenzeitarchäologie* 6, edited by Raimund Karl and Jutta Leskovar, 141-152.
- Karl, Raimund. 2018. „Against retention in situ. How to best preserve archaeology for 'future generations'”. In *Archäologische Denkmalpflege*, 21-51.
DOI:<https://doi.org/10.13140/RG.2.2.19299.86561>
- Knor-Cetina, Karin. 2015. „Proizvodnja znanja”. U *Društvo i znanje – sociološka hrestomatija*, uredili Dušan Marinković i Dušan Ristić, 503–518. Novi Sad: Mediterran Publishing.
- Kolen, Jan. 2009. „The ‘Anthropologization’ of Archaeological Heritage”. In *Archaeological Dialogues* 16 (2): 209–225.
- Kopytoff, Igor. 1986. „The cultural biography of things: commoditization as process”. In *The Social life of things: commodities in cultural perspective*, edited by Arjun Appadurai, 64–93. Cambridge: Cambridge University Press.
- Korolija Crkvenjakov, Daniela, i Đukanović Dubravka. 2021. „Obrazovanje konzervatora-restauratora na akademijama i fakultetima umetnosti”. *Zbornik radova Akademije umetnosti* 9: 286–299.
DOI: <https://doi.org/10.5937/ZbAkU2109286K>.

- Kosso, Peter. 2001. *Knowing the Past: Philosophical Issues of History and Archaeology*. New York: Humanity Books, Amherst.
- Kožev, Aleksandar. 2016 (2004). *Pojam autoriteta*. Novi Sad: Akademska knjiga
- Krick, Eva. 2018. „The epistemic quality of expertise. Contextualised criteria for the multi-source, negotiated policy advice of stakeholder fora”. In *Critical Policy Studies* 12(2): 209-226.
- Kruljac, Vesna. 2016. „Lazar Trifunović i Narodni muzej u Beogradu (1962–1968)”. *Zbornik Seminara za studije moderne umetnosti Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu* 12: 167–197
URL: https://www.academia.edu/44033802/LAZAR_TRIFUNOVI%C4%86_I_NARODNI_MUZEJ_U_BEOGRADU
- Kuhn, Thomas. 1962. „Historical structure of scientific discovery”. In *Science, New Series* 136 (3518): 760–764.
DOI: doi: 10.1126/science.136.3518.760.
- Kun, Tomas, 1974. *Struktura naučnih revolucija*. Beograd: Nolit
- Kuzmanović, Zorica and Vladimir D. Mihajlović. 2015. „Roman Emperors and Identity Construction in Modern Serbia”. In *Identities* 22 (4): 416–432.
- Laboury, Dimitri. 2020. „The Discovery of Tutankhamun’s Tomb”. In *Tutankhamun discovering the forgotten pharaoh*, Catalogue edited by Simon Connor and Dimitri Laboury, 32–37. Liège: Presses Universitaires de Liège.
- Larson, Frances Alison Petch, and David Zeitlyn. (2007). „Social Networks and the Creation of the Pitt Rivers Museum”. In *Journal of Material Culture*, 12(3): 211–239.
DOI: <https://doi.org/10.1177/1359183507081886>
- Latour, Bruno. 1996. „On actor-network theory. A few clarifications”. In *Soziale Welt*, 47. Jahrg., H. 4 (1996): 369–381.
URL: <https://transnationalhistory.net/interconnected/wp-content/uploads/2015/05/Latour-Actor-Network-Clarifications.pdf>. (Pristupljeno: 25. 10. 2018.)
- Latour, Bruno. 2005. *Reassembling the Social – An Introduction to Actor-Network-Theory reassembling the social*. Oxford: Oxford University Press.
- Latour, Bruno. 2008 (1992). „Where are the missing masses? The sociology of a few mundane artifacts”. In *Technology and Society, Building Our Sociotechnical Future*, edited by Johnson, Deborah J., and Jameson M Wetmore. Cambridge, Mass: MIT Press: 151–180.
URL: <http://www.bruno-latour.fr/sites/default/files/50-MISSING-MASSSES-GB.pdf>
- Latour, Bruno. 2010. „Networks, Societies, Spheres: Reflections of an Actor-Network Theorist. Keynote Lecture, Annenberg School of Design, Seminar on Network Theories”. In *International Journal of Communication special issue Vol 5* edited by Manuel Castells, 796–810.
URL: <http://www.bruno-latour.fr/node/139.html>
- Latour, Bruno. 2014. „How Better to Register the Agency of Things: Part 1. Semiotics”. „How Better to Register the Agency of Things. Part 2: Ontology”. In *The Tanner Lectures on Human Values* 34: 79–117. Salt Lake City: The University of Utah Press.

- Latour, Bruno i Steve Woolgar 1986 (1979). *Laboratory Life: The Construction of Scientific Facts*, Princeton: Princeton University Press.
- Law, John, ed. 1991. *A Sociology of Monsters: Essays on Power, Technology and Domination*. London: Routledge.
- Logsdon, M. John. 2023. „Space exploration”. In *Encyclopedia Britannica*, August 16
URL:<https://www.britannica.com/science/space-exploration>
- Lorber, Črtomir and Novaković Predrag. 2020. „Internationalisation as a long-term strategic project of the post-war renewal of the Yugoslav archaeology (1950–1971)”. *Etnoantropološki problemi* 15 (3): 689–715.
- Lovejoy, Arthur. 1940. „Reflections on the History of Ideas”. In *Journal of the History of Ideas* 1 (1): 3–23.
DOI:<https://doi.org/10.2307/2707007>
- Lucas, Gavin. 2001. *Critical approaches to fieldwork: contemporary and historical archaeological practice*. London: Routledge
- Lucas, Gavin. 2005. *The archaeology of time*. New York: Routledge.
- Lucas, Gavin. 2012. *Understanding the Archaeological Record*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Lucas, Gavin. 2015. „Evidence of what? On the possibilities of archaeological interpretation”. In *Material evidence: learning from archaeological practice*, edited by Robert Chapman and Alison Wylie, 311–323. New York: Routledge.
- Lucas, Gavin. 2019. *Writing the Past. Knowledge and Literary Production in Archaeology*. London and New York: Routledge.
- Löwenborg, Daniel. 2018. „Knowledge production with data from archaeological excavations”. In *Archaeology and Archaeological Information in the Digital Society*. Edited by Isto Huvila, 37–53. New York: Routledge.
- Macdonald, Sharon J. 2012. „Museums, national, postnational and transcultural identities”. In *Museum Studies: An Anthology of Contexts*, edited by Bettina Messias Carbonell, 273–286. Oxford: Blackwell
- Mađarić, Vlado. 1965. „Učešće Jugoslavije u međunarodnoj akciji spasavanja spomenika Stare Nubije”. *Zbornik za zaštitu spomenika kulture* XVI: 19–27.
- Marinković, Dušan i Dušan Ristić. 2015. *Društvo i znanje*. Novi Sad: Mediteran Publishing.
- Marinković, Dušan i Dušan Ristić. 2016. *Ogledi iz geoepistemologije. Prostor-prakse-moć*. Novi Sad: Mediterranean Publishing.
- Manojlović Nikolić, Vesna, and Vladimir D. Mihajlović. 2016. „Pseudo-istorija/arheologija i globalizacija: primer ex Yu prostora”. *Etnoarheološki problemi* 11 (4):1055–72.
DOI:<https://doi.org/10.21301/eap.v11i4.5>) u tekstu na strani 251.
- Mason, Randal and Erica Avrami. 2000. „Heritage values and challenges of conservation planning”. In *Management Planning for Archaeological Sites*, edited by Jeanne Marie Teutónico and Gaetano Palumbo, 13–26. Los Angeles: The Getty Conservation Institute.

- Matero, Frank. 2001. „Editorial”. In *Conservation and Management of Archaeological Sites. Special Issue on Protective Shelters* 5 (1, 2): 1–2.
DOI:<https://doi.org/10.1179/cma.2002.5.1-2.1>
- Matero, Frank G. 2008. „Conservation, and Archaeology: An Introduction”. In *AIA Site Preservation Program*, 1-5. Archaeological Institute of America: Boston, MA, USA.
URL:<https://www.archaeological.org/pdfs/Matero.pdf> [Pristupljeno: oktobar 2014.]
- Mathieson Iain, Songül Alpaslan-Roodenberg, Cosimo Posth, Anna Szécsényi-Nagy, Nadin Rohland, Swapan Mallick, Iñigo Olalde, Nasreen Broomandkhoshbacht, Francesca Candilio, Olivia Cheronet, Daniel Fernandes, Matthew Ferry, Beatriz Gamarra, Gloria González Fortes, Wolfgang Haak, Eadaoin Harney, Eppie Jones, Denise Keating, Ben Krause-Kyora, Isil Kucukkalipci, Megan Michel, Alissa Mitnik, Kathrin Nägele, Mario Novak, Jonas Oppenheimer, Nick Patterson, Saskia Pfrenkle, Kendra Sirak, Kristin Stewardson, Stefania Vai, Stefan Alexandrov, Kurt W. Alt, Radian Andreescu, Dragana Antonović, Abigail Ash, Nadezhda Atanassova, Krum Bacvarov, Mende Balázs Gusztáv, Hervé Bocherens, Michael Bolus, Adina Boroneanț, Yavor Boyadzhiev, Alicja Budnik, Josip Burmaz, Stefan Chohadzhiev, Nicholas J. Conard, Richard Cottiaux, Maja Čuka, Christophe Cupillard, Dorothée G. Drucker, Nedko Elenski, Michael Francken, Borislava Galabova, Georgi Ganetsovski, Bernard Gély, Tamás Hajdu, Veneta Handzhyiska, Katerina Harvati, Thomas Higham, Stanislav Iliev, Ivor Janković, Ivor Karavanić, Douglas J. Kennett, Darko Komšo, Alexandra Kozak, Damian Labuda, Martina Lari, Catalin Lazar, Maleen Leppek, Krassimir Leshtakov, Domenico Lo Vetrol, Dženi Los, Ivaylo Lozanov, Maria Malina, Fabio Martini, Kath McSweeney, Harald Meller, Marko Menđušić, Pavel Mirea, Vyacheslav Moiseyev, Vanya Petrova, T. Douglas Price, Angela Simalcik, Luca Sineo, Mario Šlaus, Vladimir Slavchev, Petar Stanev, Andrej Starović, Tamás Szeniczey, Sahra Talamo, Maria Teschler-Nicola, Corinne Thevenet, Ivan Valchev, Frédérique Valentin, Sergey Vasilyev, Fanica Veljanovska, Svetlana Venelinova, Elizaveta Veselovskaya, Bence Viola, Cristian Virag, Joško Zaninović, Steve Zäuner, Philipp W. Stockhammer, Giulio Catalano, Raiko Krauß, David Caramelli, Gunita Zariņa, Bisserka Gaydarska, Malcolm Lillie, Alexey G. Nikitin, Inna Potekhina, Anastasia Papathanasiou, Dušan Borić, Clive Bonsall, Johannes Krause, Ron Pinhasi and David Reich. 2018. „The Genomic History Of Southeastern Europe”. In: *Nature* 555, 197–203.
DOI:<https://doi.org/10.1038/nature25778>
- May, Sarah. 2020. „Micro-messaging/space messaging: A comparative exploration of #GoodbyePhilae and #MessageToVoyager”. In *Heritage Futures: Comparative Approaches to Natural and Cultural Heritage Practices*, edited by Harrison, R. et al., 313–324. London: UCL Press.
DOI: <https://doi.org/10.14324/111.9781787356009>
- McDavid, Carol. 2008. „Multivocality and Social Archaeology”. In *Evaluating Multiple Narratives: Beyond Nationalist, Colonialist, Imperialist Archaeologies*, edited by J. Habu, C. Fawcett and J. M. Matsunaga, 196–200. London: Springer.
- Meier, Allison C. 2022. „The Discovery of King Tut’s Tomb”. In *JSTOR Daily*. November 4, 2022.
URL:<https://daily.jstor.org/the-discovery-of-king-tuts-tomb/>
- Meskel, Lynn. 2005. *Archaeologies of Materiality*. Malden: Wiley-Blackwell.

- Mickel, Allison. 2011. *Archaeologists as Authors and the Stories of the Sites: A Defense of Fiction in Archaeological Site Reporting*. Bachelor thesis. The College of William and Marry.
- Mickel, Allison. 2019. „Excavation Experts: Alienation and Agency in the History of Archaeological Labor”. In *Archaeologies: Journal of the World Archaeological Congress* 15 (2): 181–205.
DOI:<https://doi.org/10.1007/s11759-019-09356-9>
- Mickel, Allison. 2022. „Cultivating trust, producing knowledge: The management of archaeological labour and the making of a discipline”. In *History of the Human Sciences*, 35(2): 3-28.
URL:<https://journals.sagepub.com/doi/abs/10.1177/09526951211015855>
- Mihajlović, Vladimir D. 2013. „Genius Loci Balkani: Reception of the Past and the Construction of the Academic Narrative on the Balkan Heritage”. *Etnoantropološki Problemi* 8 (3): 779-803.
DOI:<https://doi.org/10.21301/EAP.v8i3.8>
- Mihajlović, Vladimir D. 2019. *Skordisci između antičkih i modernih tumačenja. Pitanje identiteta u (proto)istoriji*. Novi Sad: Filozofski fakultet.
- Mihajlović, D. Vladimir 2023. *Rimsko nasleđe u Srbiji: nauka, prosveta i javnost*. Novi Sad: Filozofski fakultet.
- Milosavljević, Monika. 2013. „Niko Županić i konstrukcija jugoslovenske etnogeneze”. *Etnoantropološki problemi* 8 (3):717–746
- Milosavljević, Monika. 2015. *Koncept drugosti varoštva i varvarizacije u srpskoj arheologiji*. Doktorska disertacija. Beograd: Filozofski fakultet.
- Milosavljević, Monika. 2021. „Notes from Belgrade: Social Anthropology for Archaeology Students in a Post-Conflict Society”. In *Teaching Anthropology* 10 (2):45-55.
DOI:10.22582/ta.v10i2.510
- Milosavljević, Monika. 2020. *Osvit arheologije. Geneza kulturno-istorijskog pristupa arheologiji Srbije*. Beograd: Dosije studio.
- Milosavljević, Monika. 2022. „Od etničkog determinizma do epistemičkog optimizma: kritička istorija nedavne prošlosti srpske arheologije”. *Etnoantropološki Problemi Issues in Ethnology and Anthropology* 17 (3):1035–1060.
DOI: <https://doi.org/10.21301/eap.v17i3.11>.
- Milosavljević, Monika i Natalija Ćosić. 2016. „Arheolog kao pisac: kritička beleška o proizvodnji znanja”. *Književna istorija* 160: 181–197.
- Milosavljević, Monika i Aleksandar Palavestra. 2016. „Vasićev zakon periferije”. *Etnoantropološki problemi*, 11(3): 775-808.
- Milosavljević, Monika i Aleksandar Palavestra. 2017. „Zloupotreba prirodnih nauka u (pseudo)arheologiji”. *Etnoantropološki problemi* 12, (3): 825–851.
- Milosavljević, Olivera. 2010. *Činjenice i tumačenja. Dva razgovora sa Latinkom Perović*. Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji.
<https://www.helsinki.org.rs/serbian/doc/Svedocanstva%2037.pdf>
(Pristupljeno: mart 2020.)

- Morgan, Colleen and Daniel Eddisford. 2015. „Dig Houses, Dwelling, and Knowledge Production in Archaeology”. In *Journal of Contemporary Archaeology* 2.1: 169–193.
- Moro-Abadía, Oscar. 2006. „The History of Archaeology as a ‘Colonial Discourse’”. In *Bulletin of the History of Archaeology* 16 (2): 4–17.
DOI:<https://doi.org/10.5334/bha.16202>
- Moro-Abadía, Oscar. 2010. „Beyond externalism. Exploring new directions in the history of archaeology”. In *Archaeological Dialogues* 17(2): 215–236.
DOI:<https://doi.org/10.1017/S1380203810000280>
- Mortensen, Peter and Gesa E. Kirsch. 1993. „On Authority in the Study of Writing”. In *College Composition and Communication* 44 : 556–72.
- Muñoz, Viñas, Salvador. 2005. „Contemporary Theory of Conservation”. Oxford: Oxford.
- Muñoz, Viñas, Salvador. 2020. *On the Ethics of Cultural Heritage Conservation*. Londres: Archetype.
- Murray, Tim and Christopher Evans (eds.). 2008. *Histories of Archaeology: A Reader in the History of Archaeology*. Oxford: Oxford University Press.
- Naef, Patrick, and Ploner, Josef. 2016. „Tourism, conflict, and contested heritage in the former Yugoslavia”. *Journal of Tourism and Cultural Change*, 14(3): 181–188.
DOI:<https://doi.org/10.1080/14766825.2016.1180802>
- Nagel, Jennifer. 2014. *Knoweldge. A very short Introduction*. New York: Oxford Universitty Press.
- Nersessian, Nancy J. 2008. *Creating Scientific Concepts*. The MIT Press.
- Neville, Agnew. 2002. „Methodology, Conservation Criteria and Performance evaluation for Archaeological Site Shelters”. In *Archaeological Sites: Conservation and Management*, edited by Frank Matero, 5 (1–2): 7–18. Los Angeles: Getty Conservation Institute.
- Nilsson Stutz, Liv. 2022. „Rewards, Prestige, and Power: Interdisciplinary Archaeology in the Era of the Neoliberal University”. In *Interdisciplinary Contentions in Archaeology. Forum Kritische Archäologie* 11, edited by Artur Ribeiro and Alexandra Ion, 41–52.
DOI: <http://dx.doi.org/10.17169/refubium-37027.2>
- Nojman, Iver B. 2009 [2001]. *Značenje, materijalnost, moć: Uvod u analizu diskursa*. Beograd: Centar za civilno vojne odnose. Alexandria Presss.
- Nora, Pjer, 2007. „Između sjećanja povijesti”. U *Diskrepancija siječanj, svezak 8* (12): 135–165.
- Novaković, Predrag. 2014. *Historija arheologije u novim zemljama Jugoistočne Evrope*. Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu.
- Novaković, Predrag. 2019. „O epistemologiji u arheologiji: kritika teksta Arheološko iskopavanje iz epistemološke perspektive Marka Porčića”. *Etnoantropološki problemi* 14 (3): 769–787.
- Novaković, Predrag. 2021. *The History of Archaeology in the Western Balkans*. Ljubljana: University of Ljubljana Press.
DOI: <https://doi.org/10.4312/9789610605393>

- Novaković, Predrag, Milan Horňák, Maria Pia Guermandi, Harald Stäuble, Pascal Depaepe, Jean-Paul Demoule (eds.). 2016. In *Recent developments in preventive archaeology in Europe*. Proceedings of the 22nd EAA Meeting in Vilnius. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete.
- Olsen, Bjørnar. 2002. *Od predmeta do teksta. Teorijske perspektive arheoloških istraživanja*. Beograd: Geopoetika.
- Olsen, Bjørnar, Michael Shanks, Timothy Webmoor and Christopher Witmore (eds.). 2012. *Archaeology: The Discipline of Things*. Los Angeles: University of California Press.
- Pajić, Dejan. 2020. *Primena tehnika vizualizacije u bazičnoj statistici*. Novi Sad: Filozofski fakultet Novi Sad.
- Palavestra, Aleksandar. 2010. „Izmišljanje tradicije: ‘vinčansko pismo’”. *Etnoantropološki problemi* 5, (2): 241–258.
DOI: <https://doi.org/10.21301/eap.v5i2.11>
- Palavestra, Aleksandar. 2012. „Vasić pre Vinče (1900–1908)”. *Etnoantropološki problemi* 7 (3): 649–679.
DOI: <https://doi.org/10.21301/EAP.v7i3.4>
- Palavestra, Aleksandar. 2013. „Čitanja Miloja Vasića u srpskoj arheologiji”. *Etnoantropološki problemi* 8 (3): 681–715.
DOI: <https://doi.org/10.21301/EAP.v8i3.4>
- Palavestra, Aleksandar. 2020. “Two collections and two Greek obsessions”. U *Istraživanja: Journal of historical researches* 31: 197–216.
DOI: <https://doi.org/10.19090/i.2020.31.197-216>
- Palavestra, Aleksandar and Staša Babić. 2016. „False Analogy: Transfer of Theories and Methods in Archaeology (The Case of Serbia)”. In *European Journal of Archaeology* 19 (2): 316–334.
- Palavestra, Aleksandar i Monika Milosavljević. 2015. „Delo Jovana Cvijića i Vladimira Dvornikovića kroz prizmu srpske arheologije”. In *Etnoantropološki problemi* 10 (3): 619–649.
- Parcak, Sarah. 2019. *Archaeology From Space: How the Future Shapes Our Past*. New York: Henry Holt and Company.
- Pavese, Carlotta. 2022. „Knowledge How”. In *The Stanford Encyclopedia of Philosophy (Summer Edition)*, edited by Edward N. Zalta and Uri Nodelman.
URL: <https://plato.stanford.edu/entries/knowledge-how/>
- Pedersoli Jr. José Luiz, Catherine Antomarchi and Stefan Michalski. 2016. *A Guide to Risk Management of Cultural Heritage*. Canada: International Centre for the Study of the Preservation and Restoration of Cultural Property (ICCROM) and Canadian Conservation Institute.
- Perović, Slavica. 2014. „Diskurs i stilistika ili diskurs kao odgovor na Jakobsonovo ‘sramno zaostajanje’”. *Analiza diskursa: Teorije i metode*, uredila Slavica Perović, 11–56. Podgorica: Institut za strane jezike.
- Perović, Slobodan. 2021. „Observation, Experiment, and Scientific Practice”. In *International Studies in the Philosophy of Science* 34 (1): 1–20.
DOI: <https://doi.org/10.1080/02698595.2021.1978038>

- Perović, Slobodan and Milan Ćirković. 2024. „A Speculative Turn in Science and Philosophy of Science”. In *Metaphilosophy* 55(3): 1-14.
DOI:<https://doi.org/10.1111/meta.12697>.
- Phillips Salber, Mark. 2013. *On Historical Distance*. New Haven & London: Yale University.
- Pickstone John. 2001. *Ways of Knowing. A New History of Science, Technology and Medicine*. Chicago: University of Chicago Press.
- Pierson, Robert. 1994. „The Epistemic Authority of Expertise”. In *PSA: Proceedings of the Biennial Meeting of the Philosophy of Science Association* 1: 398–405.
- Podgorny, Irina. 2015. „Towards a Bureaucratic History of Archaeology. A Preliminary Essay”. In *Historiographical Approaches to Past Archaeological Research*, edited by Gisela Eberhardt and Fabian Link, 47–68. Berlin: Universität Berlin.
- Popadić, Milan, 2018. „U ime naroda: Počeci muzeologije na Univerzitetu u Beogradu“. 70 godina muzeologije na Filozofskom fakultetu u Beogradu. Zbornik saopštenja sa V godišnje konferencije muzeologije i heritologije, urednica Milica Božić Marojević, 22-28. Beograd: Centar za muzeologiju i heritologiju.
- Popadić, Milan. 2021. *Diskretni šum pešćanika, Baština i njene nauke*. Beograd: Centar za muzeologiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu
- Poper, Karl. 1973. *Logika naučnog otkrića*. Beograd: Nolit.
- Porčić, Marko. 2013. „Ogled iz teorijske arheologije: da li postoje arheološke kulture?”. *Etnoantropološki problemi* 8 (3): 633–655.
- Pruitt, Tera Corinne. 2011. *Authority and the Production of Knowledge in Archaeology*. Doctoral thesis. University of Cambridge.
- Raz, Joseph (ed.). 1990. *Authority*. 1–19. Oxford: Basil Blackwell.
- Reiss, Julian and Sprenger, Jan (2020). Scientific objectivity. In E. N. Zalta (Ed.), *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Winter 2020 Edition).
URL:<https://plato.stanford.edu/archives/win2020/entries/scientific-objectivity/>.
- Reay, Mike. 2007. „Academic Knowledge and Expert Authority”. In *American Economics. Sociological Perspectives* 50 (1): 101–129.
- Ridder, de Jeroen. 2019. „How Many Scientists Does It Take to Have Knowledge? “ In *What Is Scientific Knowledge?*, edited by Kevin McCain and Kostas Kampourakis, 3–17. London: Routledge.
- Ristić, Dušan i Dušan Marinković. 2016. „Sociološko-diskurzivna analiza ideologije kao okvir za istraživanje društvenih praksi normalizacije”. *Godišnjak Filozofskog fakulteta u Novom Sadu*, XLI (2): 415–430.
URL:<https://godisnjak.ff.uns.ac.rs/index.php/gff/article/view/1891>
- Ristić, Dušan i Dušan Marinković. 2018. „Geoepistemologija 'opasne individue': prostori zatvaranja kao dispozitivi”. *Sociologija: Časopis za sociologiju, socijalnu psihologiju i socijalnu antropologiju* 60(4): 730–749.
- Roberts, Julia, Kathleen Sheppard, Ulf R. Hansson and Jonathan R. Trigg (eds.). 2020. *Communities and knowledge production in archaeology*. Manchester: Manchester university press.
URL:<https://www.manchesterhive.com/display/9781526134561/9781526134561.xml>

- Robinson, Andrew. 2010. „Chemistry's visual origins”. In *Nature* 465, 36.
DOI:<https://doi.org/10.1038/465036a>
- Roger, Thomas M. 2015. „Evidence, archaeology and law: an initial exploration”. In *Material Evidence. Learning from Archaeological Practice*, edited by Robert Chapman and Alison Wylie, 255-270. London and New York: Routledge.
- Rose, David, Stephen Stich, Mario Alai, Adriano Angelucci, Renatas Berniūnas, Emma E. Buchtel, Amita Chatterjee, Hyundeuk Cheon, In-Rae Cho, Daniel Cohnitz, Florian Cova, Vilius Dranseika, Angeles Eraña Lagos, Laleh Ghadakpour, Maurice Grinberg, Ivar Hannikainen, Takaaki Hashimoto, Amir Horowitz, Evgeniya Hristova, Yasmina Jraissati, Veselina Kadreva, Kaori Karasawa, Hackjin Kim, Yeonjeong Kim, Min-Woo Lee, Carlos Mauro, Masaharu Mizumoto, Sebastiano Moruzzi, Christopher Y. Olivola, Jorge Ornelas, Barbara Osimani, Alejandro Rosas, Carlos Romero, Massimo Sangoi, Andrea Sereni, Sarah Songhorian, Paulo Sousa, Noel Struchiner, Vera Tripodi, Naoki Usui, Alejandro Vázquez del Mercado, Giorgio Volpe, Hrag A. Vosgerichian, Xueyi Zhang. 2020. „The ship of Theseus puzzle”. In *Oxford Studies in Experimental Philosophy Volume 3*, edited by Tania Lombrozo, Joshua Knobe and Shaun Nichols, 158-174.
DOI: <https://doi.org/10.1093/oso/9780198852407.003.0007>
- Rosivach, Vincent J. 1987. „Autochthony and the Athenians”. In *The Classical Quarterly* vol. 37. no. 2: 294-306.
DOI:<https://doi.org/10.1017/S0009838800030512>
- Said, Edvard. 2008. *Orijenalizam*. Beograd: Biblioteka XX vek.
- Santikarn, Alisa, Elifgöl Doğan, Oliver Antczak, Kim Eileen Ruf and Mariana P.L. Pereira. 2022. „Rethinking the Archaeology-Heritage Divide”. In *Archaeological Review from Cambridge, Volume 37.1*.
DOI:<https://doi.org/10.17863/CAM.99567>
- Schanks, Michael. 1998. „The life of an Artifact in an Interpretive Archaeology”. In *Fennoscandia archaeologica* 15: 15-30.
- Schnapp, Alain. 1996. *Discovery of the Past: The Origins of Archaeology*. British Museum Press
- Schickore, Jutta. 2022. „Scientific Discovery”. In *The Stanford Encyclopedia of Philosophy (Winter 2022 Edition)*, edited by Edward N. Zalta and Uri Nodelman.
URL:<https://plato.stanford.edu/entries/scientific-discovery/>
- Scholz, R. Oliver. 2009. „Experts: What they are and how we recognize them – a Discussion of Alvin Goldman's Views”. In *Grazer Philosophische Studien* (79): 187-205.
- Senjković, Reana. 2016. *Svaki dan pobjeda. Kultura omladinskih radnih akcija*. Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku i Srednja Evropa.
- Shanks, Michael. 1992. *Experiencing the past. On the character of archaeology*. London and New York: Routledge
- Shanks, Michael. 2012. *Heritage, Performance, Design: Let me tell you about the Hadrians wall*. Reinwardt Academie Amsterdam, Stanford University, Zhejiang University Press.
- Shanks, Michael. 1998. „The life of an artifact”. In *Fennoscandia Archeologica* 15: 15-42.

- Shapin, Steven and Arnold Thackray. 1974. „Prosopography as a research tool in history of science: The British scientific community, 1700-1900”. In *History of Science* 12: 1–28.
URL:<https://core.ac.uk/download/pdf/28931987.pdf>
- Sharon J. Macdonald. 2012. „Museums, national, postnational and transcultural identities”. In *Museum Studies: An Anthology of Contexts*, edited by Bettina Messias Carbonell, 273–286. Oxford: Blackwell
- Simić, Marina. 2020. *Ontološki obrt: uvod u kulturnu teoriju alteriteta*. Novi Sad: Mediterran Publishing.
- Sirovica, Filomena. 2019. *Gubitak vrijednosti arheološkog zapisa: mogućnosti i načini procjene*. Ljubljana: Zavod za varstvo kulturne dediščine Slovenije.
- Skeates, Robin. 2000. *Debating the Archaeological Heritage. Debates in Archaeology*. London: Bloomsbury.
- Smith, Laurajane. 2006. *Uses of Heritage*. London: Routledge.
- Sokolovska, Valentina i Marko Škorić. 2011. „Predgovor”. U *Analiza socijalnih mreža*, uredili Valentina Sokolovska i Marko Škorić, 7–11. Novi Sad: Filozofski fakultet, Odsek za sociologiju.
- Sokolovska, Valentina i Aleksandar Tomašević. 2017. „Percepcija autentičnosti kulturnog nasleđa u kulturnom turizmu”. *Kulturno nasleđe: teorija, percepcija i participacija*, uredili Marko Škorić i Pavle Sekeruš, 81–104. Novi Sad: Univerzitet u Novom Sadu Filozofski fakultet.
- Solli, Brit. 2011. „Some reflections on heritage and archaeology in the Anthropocene”. *Norwegian Archaeological Review*, 44(1): 40–54.
- Sommer, Marianne. 2015. *(Net)working a Stone into a Tool. How Technologies of Serial Visualization, Arrangement, and Narration Stabilized Eoliths as Archeological Objects*. Berlin: Humboldt-Universität zu Berlin.
- Sosa, Ernest and Laura Frances Callahan. 2021. „Skill and knowledge”. In *The Routledge handbook of philosophy of skill and expertise*, edited by Ellen Fridland and Carlotta Pavese, 146–156. London, New York: Routledge.
- Spasić, Ivana. 2004. „Habitus, praksa, polje: Pjer Burdije”. U *Sociologija svakodnevnog života*, uredila Ivana Spasić, 285–316. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Spasić, Ivana. 2007. „Bruno Latur, akteri-mreže i kritika kritičke sociologije”. *Filozofija i društvo* 2: 43–72.
- Spasić, Ivana. 2012. „Elementi jedne sociologije prevođenja”. *Treći program*, 155–156 (Leto-Jesen): 9–29.
- Srejskić, Dragoslav. 1957. „Na temu klasična-moderna umetnost”. *Delo*, 8–9 (3): 337–353.
- Srejskić, Dragoslav. 1959. „Tragičan lik kritičarev”. *Delo* 5 (3): 316–327
- Srejskić Dragoslav 1967. *Praistorija. Mala istorija umetnosti*. Beograd: Jugoslavija.

- Srejski Dragoslav 1972. *Europe's First Monumental Sculpture: New Discoveries at Lepenski Vir*. Aylesbury: Thames and Hudson.
- Srejski Dragoslav. 1975. *Lepenski Vir. Eine vorgeschichtliche Geburtsstätte europäischer Kultur*. Reihe: Neue Entdeckungen der Archäologie.
- Stanley-Price, Nicholas. 2009. „The Reconstruction of ruins: principles and practice”. In *Conservation, Principles, Dilemmas and Uncomfortable Truths*, edited by Alison Richmond and Alison Bracker, 32–43. Oxford: Butterworth-Heinemann.
- Stanley-Price, Nicholas and Jukka Jokilehto. 2002. „The decision to shelter archaeological sites: three case studies from Sicily”. *Conservation and Management of Archaeological Sites* 5 (1–2): 19–34.
- Stele, France. 1971. *Art on the Soil of Yugoslavia from Prehistoric Times to the Present*. Edited by Stele, France. Beograd–Sarajevo: Jugoslavija–Sarajevo Public.
- Sterling, Colin and Rodney Harrison. 2020. „Introduction: of territories and temporalities”. In *Deterritorializing the Future. Heritage in, of and After the Anthropocene*, edited by Harrison Rodney and Colin Sterling, 19–54. London: Open Humanities Press.
- Stoczkowski, Wiktor. 2001. „How to benefit from received ideas”. In *Studying Human Origins: Disciplinary History and Epistemology*, edited by Raymond Corbey and Wil Roebroeks, 21–28. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Sullivan, Sharon and Richard Mackay. 2012. „Introduction” In *Archaeological Sites.: Conservation and Management*, edited by Sharon Sullivan and Richard Mackay, 1–5. Los Angeles: Getty Conservation Institute.
- Swales, J. 1990. *Genre Analysis: English in Academic and Research Setting*. Cambridge: Cambridge University Press
- Swartz, David. 1997. *Culture and Power. The Sociology of Pierre Bourdieu*. Chicago: The University Chicago Press.
- Šekarić, Branka. 2008. „Koncept kulturnog pejzaža u kontekstu očuvanja kulturnog i prirodnog nasleđa”. U *Kulturni pejzaž – savremeni pristup zaštiti kulturnog prirodnog nasleđa na Balkanu*, uredili Anika Skovran i Nataša Ostojić-Ilić, 246–265. Beograd: Evropski centar za mir i razvoj (ECPD) Univerziteta za mir Ujedinjenih Nacija.
- Škorić, Marko. 2010. *Sociologija nauke. Mertonovski i konstruktivistički programi*. Sremski Karlovci: Izdavačka knjižnica Zorana Stojanovića.
- Šljukić, Srđan i Marica Šljukić. 2020. „Metod slučaja – koncept i praksa”. *Kultura* 166: 240–255.
- Šuvaković, Miško. 2007. *Konceptualna umetnost*. Novi Sad: Muzej savremene umetnosti Vojvodine

E-monografije:

https://monoskop.org/images/0/0b/Suvakovic_Misko_Konceptualna_umetnost_2007.pdf

Tasić, Nikola. 1994. „Nekropola kod Doroslova i njen značaj za proučavanje starijeg gvozdenog doba Podunavlja”. U *Kulture gvozdenog doba Jugoslovenskog Podunavlja*, uredio Nikola Tasić, 9–18. Beograd: Balkanološki institut SANU.

Tasić, Nikola. 2002. *From Lepenski Vir to Modern Art Treasures*. Belgrade. National Museum

Taylor, Joel. 2015. „Embodiment unbound: Moving beyond divisions in the understanding and practice of heritage conservation”. *Studies in Conservation* 60 (1): 65–77.

Taylor, Joel and May Cassar. 2008. „Representation and intervention: the symbiotic relationship of conservation and value”. *Studies in Conservation* 53 (1): 7–11.

Teodorski, Marko. 2021. “ Povratak potisnutog i (paleo)balkanologija: Vojin Matić, Vladimir Dvorniković i Dragoslav Srejskić ”. *Etnoantropološki problemi* 16 (3): 867–895.
<https://doi.org/10.21301/eap.v16i3.10>.

Thornton, Amara. 2015. „Social networks in the history of archaeology. Placing archaeology in its context”. In *Historiographical Approaches to Past Archaeological Research*, edited by Gisela Eberhardt and Fabian Link, 69–94. Universität Berlin: Berlin.

Thornton, Stephen, „Karl Popper”, In *The Stanford Encyclopedia of Philosophy (Fall 2023 Edition)*, edited by N. Zalta and Uri Nodelman.
<https://plato.stanford.edu/archives/fall2023/entries/popper/>

Till, Rupert. 2019. „Sound archaeology: a study of the acoustics of three world heritage sites, Spanish prehistoric painted caves, Stonehenge, and Paphos theatre”. *Historical Acoustics Relationships between People and Sound over Time* 1 (3): 661–692.

Tomášková, S. 2011. „Archaeology in a middle country”. In *Comparative Archaeologies: A Sociological View of the Science of the Past*, edited by Ludomir R. Lozny, 221–242.

Trigger, Bruce. 1989. *A History of Archaeological Thought*. Cambridge: Cambridge University Press.

Trifunović, Lazar. 1956a. „Konstruktivizam u srpskom modernom slikarstvu (I)”. *Delo* 5: 576–592. (Према Круљац 2009)

Trifunović, Lazar. 1956b. „Konstruktivizam u srpskom modernom slikarstvu (II) ”. *Delo* 6: 727–734. (Према Круљац 2009)

Trifunović, Lazar. (ur.). 1967. „Lepenski Vir (katalog izložbe)”. Beograd: Narodni Muzej.

Turner, B. S. 2001. „On the concept of axial space: orientalism and the originary”. *Journal of Social Archaeology* 1: 62–74.

- Van Reybrouck, David and Dirk Jacobs. 2006. „The mutual constitution of natural and social identities during archaeological fieldwork”. In *Ethnographies of Archaeological Practice: Cultural Encounters, Material Transformations*, edited by Matt Edgeworth, 33–44. Oxford: AltaMira Press.
- Vasić-Petrović, Elena i Aleksandar Aleksić. 2013. „Mediana Arhitekt”. U *Glasnik Društva arhitekata Niša* 41–42 (14): 49–52.
- Vasić-Petrović, Elena i Ana Momčilović-Petronijević. 2015. „Zaštitne konstrukcije na arheološkim nalazištima u Srbiji – potreba ili trend?”. U *Zbornik radova devetog naučno-stručnog međunarodnog savetovanja „Ocena stanja, održavanja i sanacija građevinskih objekata i naselja, Zlatibor, Srbija, 25–29. maj 2015”*, uredio Radomir Folić, 643–650.
- Vasiljević, Vera. 2013. „Stari Egipat u našem kulturnom nasleđu?”. *Etnoantropološki problemi* 8 (3): 825–844.
- Veit, Ulrich. 2015. „Objects of knowledge in modern settlement archaeology. The case of the Iron Age Fürstensitze (‘Princely Residences’)”. In *Historiographical Approaches to Past Archaeological Research*, edited by Gisela Eberhardt and Fabian Link, 115–132. Universität Berlin: Berlin.
- Vidicki, Vladan i Snežana Stojšin. 2020. „Prevazilaženje metodološkog dogmatizma u društvenim istraživanjima: triangulacija, multimetod i kombinovani metodi”. *Sociologija* 63 (1): 5–25.
- Vitezović, Selena i Zagorka Letica. 2023. „Gonilna sila v ozadju arheologije prazgodovine”. U *Naše znanstvenice. Kako so ženske soustvarjale znanost v Jugoslaviji*, uredila Jovana Mihajlović Trbovc, 24–37. Ljubljana: Založba ZRC.
- Vitruvije. 2009. *O arhitekturi*. Beograd: Zavod za udžbenike i Dosije studio.
- Volker, Meja and Nico Stehr. 2005. „Society and Knowledge. Contemporary Perspectives in the Sociology of Knowledge and Science”. New York: Routledge.
- Voss, David (ed.) 2015. „October 8, 1945: first patent for the microwave”. In *American Physical Society* 24 (9): 2–5.
URL: <https://shorturl.at/yKEYY>
- Vučković-Todorović, Dušanka. 1964. „Početni radovi Arheološkog instituta na istraživanju arheološkog spomenika priobalnog pojasa Dunava”. *Arheološki pregled* 6: 49–51.
- Vujaklija, Milan. 1991. *Leksikon stranih reči i izraza: Četvorto dopunjeno i redigovano izdanje*. Beograd: Prosveta.
- Warren, Breckman. 2022. „Marx and romanticism. critical review”. *A Journal of Politics and Society* 34 (1): 28–52.

- Wasserman, Ryan, 2021. „Material Constitution”, In *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Fall 2021 Edition), edited by Edward Zalta.
<https://plato.stanford.edu/archives/fall2021/entries/material-constitution/>
- Waterton, Emma and Smith Laurajane. (eds). 2009. „Taking Archaeology out of Heritage”. Newcastle: Cambridge Scholars Publishing.
- Watson, Steve. 2009. „Archaeology, visibility and the negotiation of heritage”. In *Taking Archaeology out of Heritage*, edited by Emma Waterton and Laurajane Smith, 28–47. Newcastle: Cambridge Scholars Publishing.
- Watt, Edward. 1982. *Authority*. London: Croom Helm.
- Weber, Maks. 1978. *Economy and Society: An Outline of Interpretive Sociology*. Berkley: University California Press.
- Felix Wiedemann, "Stones and Stories. On the Use of Narratological Approaches for Writing the History of Archaeology". In *Gisela Eberhardt and Fabian Link (Eds.), Historiographical Approaches to Past Archaeological Research*, Berlin: Edition Topoi, 2015, 165–189.
 URL: <https://shorturl.at/gGPQE>
 DOI: [10.17171/3-32-8](https://doi.org/10.17171/3-32-8)
- William, Wei. 2022. „Authenticity and originality, objectivity and subjectivity in conservation decision-making – or is it just a matter of taste? ”. *Studies in Conservation* 67 (1–2): 15–20.
- Williams, Williem. 2012. „Problems with preservation in situ”. In *Analecta Praehistorica Leidensia* 43/44: 1–9.
- Xing, Yang and Peter Brimblecombe. 2019. „Role of vegetation in deposition and dispersion of air pollution in urban parks”. In *Atmospheric Environment* 201: 73–83.
- Yarrow, Thomas. 2003. „Artefactual persons: the relational capacities of persons and things in the practice of excavation”. In *Norwegian Archaeological Review* 36 (1): 65–73.
- Yarrow, Thomas. 2006. „Sites of knowledge: different ways of knowing an archaeological excavation”. In *Ethnographies of Archaeological Practice: Cultural Encounters, Material Transformations*, edited by Matt Edgeworth, 20–32. Oxford: AltaMira Press.
- Zagzebski, Linda. 2012. *Epistemic Authority: A Theory of Trust, Authority, and Autonomy in Belief*. Oxford: Oxford University Press.
- Zagzebski, Linda. 2017 (1999). „Što je znanje”. U *Epistemologija. Vodič u teorije znanja*. Uredili John Greco i Ernest Sosa, 113–142. Zagreb: Jesenski i Turk.
- Zdravković, Ivan. 1972. „ICOMOS – Međunarodni savet za spomenike i spomeničke celine”. U *Zbornik zaštite spomenika : Recueil des travaux sur la protection des monuments historiques* (1972/73) 22/23: 115–116

Zvijer, Nemanja. 2022. „Mogućnosti upotrebe vizuelnih metoda u sociologiji”. U *Sociološko nasleđe Vojina Milića – 100 godina od rođenja*, uredile Željka Manić i Anđelka Mirkov, 73–89. Beograd: Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu, Institut za sociološka istraživanja.

Zürn, Michael, Binder, Martin and Matthias Ecker-Ehrhardt. 2012. „International authority and its politicization”. In *International Theory* 4 (1): 69–106

Алексић, Александар. (ур.). 2023. *Превентивна археологија и заштита археолошког наслеђа*. Београд–Ниш: Српско археолошко друштво/Завод за заштиту споменика културе Ниш.

Алексић, Слађана. 2019. „Хронотоп у теорији приповести и приповедања”. У *Зборник радова Филозофског факултета* 49 (2): 43–58.

Андрејевић-Кун, Нада. 1948. „Задаци музеја у новим друштвеним условима у нашој земљи”. У *Музеји* 1: 1–4.

Антонијевић, Драгослав. 1998. „Антрополошки погледи у делу Драгослава Срејовића”. У *Рад Драгослава Срејовића на истраживању праисторије централног Балкана, Крагујевац*, 27–29. новембар 1997, уредио Никола Тасић, 19–22. Крагујевац: Центар за научна истраживања Српске академије наука и уметности Универзитета у Крагујевцу

Бабић, Сташа. 1998. „Хуманизам Драгослава Срејовића”. Рад Драгослава Срејовића на истраживању праисторије централног Балкана. У *Рад Драгослава Срејовића на истраживању праисторије централног Балкана, Крагујевац*, 27–29. новембар 1997, уредио Никола Тасић, 23–26. Крагујевац: Центар за научна истраживања Српске академије наука и уметности Универзитета у Крагујевцу

Бакић, Светлана. (ур.). 2017. *Одрживи развој археолошких локалитета, Арача 2017 Нови Бечеј, 20–21. април 2017. године*. Петроварадин: Покрајински завод за заштиту споменика културе.

Бакић, Светлана. (ур.). 2017. *Одрживи развој археолошких локалитета, Арача 2017, Нови Бечеј, 20–21. април 2017. године*. Петроварадин: Покрајински завод за заштиту споменика културе.

Бошковић, Ђурђе. 1968. „Двадесет година живота и рада Археолошког института”. У *Старинар* 19: 1–8.

Бошковић, Ђурђе. 1983. „Развој археолошке науке после ослобођења”. У *Споменица Српског археолошког друштва 1883–1983*, уредио Милутин Гарашанин, 41–75. Београд: Српско археолошко друштво.

Бошковић, Ђурђе. 1984. „Археолошка истраживања Ђердапа 1956–1970”. У *Старинар* 33–34 (1982–1983): 9–17.

- Бурдије, Пјер. 2003 (1992). *Правила уметности: генеза и структура поља књижевности*. Нови Сад: Светови.
- Царевић, Радмила. 2021. „Драгослав Срејовић [Електронски извор]: 90 година од рођења и 25 година од смрти”. У *Библиографија Драгослава Срејовића у фондovima Универзитетске библиотеке у Крагујевцу*. Е: monografija <https://d.cobiss.net/repository/sr/files/45151497/45817/Dragoslav-Srejovic-WEB.pdf/terms>
- Цвјетићанин, Татјана. 2019. „Презентација и репрезентација: прошлост у археолошкој поставци Народног музеја у Београду”. У *Зборник Народног музеја* 24–1: 389–412.
- Црнобрња, Адам. 2017. „Археолошко наслеђе у Србији данас – брига државе или посао ентузијаста”. У *Модерна конзервација* 5: 77–96.
- Ћосић, Наталија. 2016. „(Не)видљива праисторија – постојеће стратегије заштите и презентације”. У *Српско археолошко друштво XXXIX скупштина и годишњи скуп, 2–4. јун 2016. године: Програм извештаји и асптракти*. Вршац, 95–96.
- Ћосић, Наталија. 2017. „Под лупом: вредности и значај у процесу конзервације”. У *Зборник радова VIII Конференције „Културно добро данас – вредност и значење*. Уредила Нада Живковић, 84–96. Београд: Завод за заштиту споменика културе града Београда.
- Гарашанин, Милутин. 1950. „Задаци археологије у Србији”. *Историски гласник* 1/2, 123–132.
- Гарашанин, Милутин. 1973. *Праисторија на тлу СР Србије*. Београд : Српска књижевна задруга.
- Гарашанин, Милутин. 1984. „Увод – редакција”. У *Старинар* 33–34 (1982–1983)
- Гарашанин, Милутин и Драга Гарашанин. 1951. *Археолошка налазишта у Србији: [преисториско и античко доба]* . Београд: Просвета.
- Гојковић, Маја. 2019. „Библиографија радова објављених у часопису Музеји (1948–1965)”. У *Muzeji* 6: 85–116.
- Драгојевић, Предраг. 2011. „О уделу археологије у заснивању историје уметности у Србији”. *Зборник Народног музеја* 20 (1): 489–501.
- Драгојевић, Предраг. 2013. „Стратешки задаци и наслеђена пракса у пројекцијама развоја историје уметности”. У *Српски језик, књижевност, уметност: зборник радова са VII међународног научног скупа одржаног на Филолошко-уметничком факултету у Крагујевцу*. Уредиле Валерија Каначки и Сања Пајић, 315–324. Чачак: Занатска задруга „Универзал”.
- Фабијан, Јоханес. 2001. *Вријеме и други*. Beograd: Jasen

- Ђорђевић, Биљана, Радић Весна, и Татјана Цвјетићанин. 2005. „Археолошка делатност Народног музеја”. *Зборник Народног музеја* 18 (1): 11–46.
- Ђорђевић, Маја. 1998. „Археологија и конзервација у раскораку”. *Гласник друштва конзерватора Србије* 22: 34–36.
- Ђорђевић, Маја. 2009. Изложба „Тајне Лепенског Вира”. *Гласник друштва конзерватора Србије* 33: 307–308.
- Живаљевић, Ивана. 2019. „Ђердапски риболови у (далекој) прошлости и садашњости: читања Михаила Петровића Аласа у српској археологији”. У *Учењаци, старинари, археолози: археологија у светлу сопствене историје*, уредио Јован Митровић, 77–99. Београд: Српско археолошко друштво.
- Јевтић, Милош. 2011. *Чувари традиције Разговори с истраживачима и тумачима прошлости*. Београд: Службени гласник.
- Клајн, Иван, и Шипка, Милош. (2006). *Велики речник страних речи и израза*. Нови Сад: Прометеј.
- Кондић, Владимир. 1978. *Археолошко благо Ђердапа*. Београд: Народни музеј.
- Кондић, Владимир. 1979. *Лепенски Вир. Водич*. Београд: Народни музеј.
- Круљац, Весна. 2009. *Лазар Трифуновић: протагонист и антагонист једне епохе*. Београд: Народни музеј, Публикум.
- Лазић, Мирослав (ур.). 1997. *Ударје Драгославу Срејовићу*. Београд: Центар за археолошка истраживања Филозофског факултета Универзитета у Београду.
- Лазић, Мирослав. (ур.) 1997 (1995). *Археологија источне Србије*. Београд: Филозофски факултет Универзитета у Београду.
- Лазић, Мирослав, Николић Дубравка. 1997а. „Библиографија”. У *Ударје Драгославу Срејовићу*, уредио Мирослав Лазић, 73–84. Београд: Центар за археолошка истраживања Филозофског факултета Универзитета у Београду.
- Лазић, Мирослав и Дубравка Николић Дубравка. 1997б. „Хронологија археолошких истраживања проф. Драгослава Срејовића”. У *Ударје Драгославу Срејовићу. Поводом шездесетпет година живота од пријатеља, сарадника и ученика*, уредио Мирослав Лазић, 37–72. Београд: Центар за археолошка истраживања Филозофског факултета у Београду.
- Мереник, Лидија. 2005. „Историја модерне уметности као избор 40 година предмета историје модерне уметности на Филозофском факултету у Београду”. *Зборник радова Одељења за историју модерне уметности Филозофског факултета у Београду (сепарат 3+4)*: 5–6. Београд: Филозофски факултет у Београду.
- Михаиловић, Бојана. (ур.) 2012. *Водич кроз културу Лепенски вир*. Београд: Народни музеј.

- Михаиловић, Душан. 1998 (1997). „Новији резултати истраживања горњег палеолита и мезолита на тлу Србије и Црне Горе”. У *Рад Драгослава Срејовића на истраживању праисторије централног Балкана, Крагујевац*, 27–29. новембар 1997, уредио Никола Тасић, 39–53. Крагујевац: Центар за научна истраживања Српске академије наука и уметности Универзитета у Крагујевцу.
- Михаиловић, Татјана. 2014. „Благо у сенци – проблеми доступности археолошког наслеђа”. У *Гласник Друштва конзерватора Србије* 38: 150–156.
- Татјана В. Михаиловић 2023. *Музеализација археолошког наслеђа у музејском окружењу: искуство у Србији у XX и на почетку XXI века: докторска дисертација*. Универзитет у Београду Филозофски факултет.
УРЛ: <https://phaidrabg.bg.ac.rs/o:34379> <https://phaidrabg.bg.ac.rs/o:34379>
- Микић, Живко. 1998. „О интердисциплинарности у српској археологији са посебним освртом на физичку антропологију”. У *Гласник САД* 14: 263–269.
- Милинковић, Михаило и Ненад Тасић. 1990. „Одељење за археологију”. У *Зборник Филозофског Факултета. Научни скуп поводом стопедестогодишњице Филозофског факултета*, уредио Милан Поповић, 375–384. Београд: Београдски Универзитет.
- Милинковић, Михаило. 1998. „Одељење за археологију”. У *Филозофски факултет 1838–1998. Период 1963–1998*, уредио Раде Михаљчић, 425–445. Београд: Филозофски факултет Универзитета у Београду.
- Милосављевић, Моника и Ћосић Наталија. 2016. „Археолог као писац: критичка белешка о производњи знања”. *Књижевна историја* 160: 181–197
- Мрђић, Немања, Бикић, Весна, Антоновић, Драган, Радишић, Милица, и Славиша Перић. 2017. „Археолошка истраживања у Ђердапу”. У *Mnemosynon Firmitatis. Sedamdeset godina arheološkog instituta (1947–2017)*, уредили Весна Бикић и Јосип Шарић, 67–89. Београд: Археолошки институт
- Николић, Дубравка. и Вуковић, Јасна. 2008. „Од првих налаза до метрополе касног неолита: откриће Винче и прва истраживања”, У *Винча – праисторијска метропола*, ур. Д.Николић, 39–86. Београд: Филозофски факултет, Универзитет у Београду, Народни музеј, Музеј града Београда, САНУ.
- Палавестра, Александар. 2011а. *Културни контексти археологије*. Београд: Филозофски факултет, Универзитет у Београду.
- Палавестра, Александар. 2011б. „У служби континуитета. Етно-археологија у Србији”. *Етноантрополошки проблеми* 6 (3): 579–594.
- Палавестра, Александар и Татјана Михаиловић. 2018. „Винча: Васићева стратиграфска изложбена збирка или Грбићева неолитска поставка? ”. У *Српска археологија између теорије и чињеница. VI: Археолошко наслеђе*, уредили Марко Јанковић и Зорица Кузмановић, 66–71. Београд: Филозофски факултет.

Павић, Суреп. 1956. „Проблеми заштите”. *Саопштење I*: 7-14.

Павличић, Јелена. 2017. „Проблем баштињења споменичког наслеђа: правни аспекти појмовног одређења вредности”. У *Културно добро данас, уредила Нада Живковић*, 21–34. Београд: Завод за заштиту споменика културе града Београда.

Перић, Славиша. 2017. "Култура Лепенског Вира: културни процеси и трансформације у периоду од 9. до 6. миленијума пре н.е". У *Mnemosynon Firmitatis. Sedamdeset godina Arheološkog instituta (1947–2017)*, уредили Весна Бикић и Јосип Шарић, 97–100. Београд: Археолошки институт.

Поповић, Владимир. 1996. *Изложбена активност Народног музеја у Београду 1991–1996*. Београд: Народни музеј.

Продановић, Зора. 1982. *Изложбена активност Народног музеја у Београду 1945–1980*. Београд: Народни музеј.

Поповић, Владимир и Неда Јевремовић. 1994. *Народни музеј у Београду 1884–1994*. Београд: Народни музеј.

Ружић, Мира. 2013. „О античкој уметности: историја уметности или археологија?”. У *Антика и савремени свет, научници, истраживачи и тумачи: зборник радова*, уредила Ксенија Марицки Гаћански, 334–346. Београд: Друштво за античке студије Србије.

Секулић, Јован. 1982. „Тридесет и пет година рада и развоја Републичког завода за заштиту споменика културе у Београду”. У *Културно наслеђе Србије: [заштита и уређење]: тридесет и пет година рада и развоја Републичког завода за заштиту споменика културе у Београду: 1947–1982*, уредила Шила Софреновић, 13–26. Београд: Галерија Српске академије наука и уметности: Републички завод за заштиту споменика културе.

Спасић, Ивана. 2012. „Дебате у социолошкој теорији на почетку 21. века”. *Годишњак за социологију IX/10-11*: 9–32

Срејовић, Драгослав. 1959. „Брозана статуета из Тамничка”. *Старинар* 9–10: 43–52.

Срејовић, Драгослав. 1968. „Неолитска пластика Централнобалканског подручја”, У *Неолит Централног Балкана*, уредио , 177–240. Београд: Народни музеј.

Срејовић, Драгослав. 1973. *Музеји Југославије*. Београд: Вук Караџић.

Срејовић, Драгослав. 1984. „Уметност и религија (Kunst und religion)”. У *Винча у праисторији и средњем веку*. Уредили: Драгослав Срејовић, Братислав Стојановић, Никола Тасић и Душан Крстић. 42–56 (203–207). Београд: САНУ.

Срејовић, Драгослав. 1995. „Све се данас дешава по први пут, али увек на неки познат начин”. *Флогистон* 2: 141–158.

Срејовић, Драгослав. 1996 (1997)а. „Археологија, археолози...”. *Развитак* 198–199: 45–47.

- Срејовић, Драгослав. 1996 (1997)в. „Лепенски Вир”. *Развитак* 198–199: 37–38.
- Срејовић, Драгослав. 1996 (1997)б. „Из необјављених рукописа”. *Развитак* 198–199: 48–52
- Срејовић, Драгослав. 1996 (1999)а. *Празно поље* (разговор водила Илди Ивањи, треће допуњено издање). Београд: ArsLibri.
- Срејовић, Драгослав. 1996 (1999)б. „Три значајна археолошка открића за које је везан мој живот”. *Развитак* 201–202: 60–74.
- Срејовић, Драгослав. 1996 (2003). „Имамо споменике на које треба да будемо поносни”. *Развитак* 213–214: 4–10.
- Срејовић, Драгослав. (1996) 2006а. „Облутак”. *Развитак* 225–226: 77–82.
- Срејовић, Драгослав. (1996) 2006б. „Шаркамен – један од цивилизацијских звезданих тренутака”. *Развитак* 225–226: 77–82.
- Срејовић, Драгослав. 2001 (1996). *Искусства прошлости*. Уредио Видојко Јовић. Београд: Ars libri.
- Срејовић, Драгослав и Александар Симовић. 1959. „Портрет византијске царице из Балајнца”. *Старинар* 9–10: 77–87.
- Срејовић, Драгослав и Александрина Цермановић-Кузмановић 1987 (1979). У *Речник грчке и римске митологије*. Београд : Српска књижевна задруга : Службени лист СР
- Стојановић, Ивана и Јелена Булатовић. 2013. „Археозоолошка истраживања млађе праисторије на територији Србије”, У *Биоархеологија на Балкану. Биланс и перспективе. Радови Биоархеолошке секције Српског археолошког друштва*, уредиле Наташа Миладиновић Радмиловић и Селена Витезовић, 13–24. Београд–Сремска Митровица .Српско археолошко друштво.
- Шурдић, Борислав. 2008. „Европске конвенције – прилика Србије за реформу политике у области културног наслеђа”. *Гласник Друштва конзерватора Србије* 32: 9–13.
- Тасић, Никола. 1998. „Пут Драгослава Срејовића до археолошког трона”. *Глас* 384 (10): 231–237.
- Тасић, Никола. 1998 (1997). (ур) *Рад Драгослава Срејовића на истраживању праисторије централног Балкана, Крагујевац, 27–29. новембар 1997*, 7–18. Крагујевац: Центар за научна истраживања Српске академије наука и уметности Универзитета у Крагујевцу.
- Трифуновић, Лазар. 1984. „Бердап 1961–1970”. *Старинар* 33–34 (1982–1983): 1–4 .
- Васиљевић, Вера. 2018. „Невидљиво наслеђе”. У *Српска археологија између теорије и чињеница. VI Археолошко наслеђе*, уредила Зорица Кузмановић, 72–75. Филозофски факултет, Београд.

Витезовић, Селена и Драгана Антоновић. 2023. „Коштани и камени предмети у праисторији централног Балкана: допринос Драгослава Срејовића за њихово систематско изучавање”. У *Драгослав Срејовић и мултидисциплинарност*, уредио Вукмановић, Мирјана, 83-94. Археолошки музеј Ђердапа. Београд: Народни музеј.

Arhivska građa:

Arhiv Jugoslavije: Fond SAVEZNI SAVET ZA OBRAZOVANJE I KULTURU, br. 319, fascikla 76 http://inventar.arhivyu.rs/pregled_fonda_link.php?var=319

Fotografije i crteži/ planovi sa iskopavanja i zaštite lokaliteta Lepenskog Vira 1965-1970, iz dokumentacije Arheološkog instituta, SANU i Republičkog zavoda za zaštitu spomenika kulture Srbije

Dnevna štampa

Борба. 1968. Немерљиве вредности далеких векова. *Борба*, бр. 236: 9, 24.август 1968.

https://istorijskenovine.unilib.rs/view/index.html#panel:pp|issue:UB_00064_19680824|article:article12|page:9

Борске новости. 1990. „Гамзиград-понос Југославије и Балкана”. *Борске новости* 12. септембар 1990. (Срејовић, Драгослав интервју)

Бошковић, Бурђе. 1968. „У одбрану наших археолога”. *Борба*, бр. 240: 2, 29 август 1968.

https://istorijskenovine.unilib.rs/view/index.html#panel:pp|issue:UB_00064_19680829|article:page1|page:2

Дневник. 1995. „Колевка европске цивилизације”. *Дневник* бр. 54: 10. (Срејовић, Драгослав интервју)

Новости. 1979. „Другом открићу припала слава”. *Новости*, 5 јануар 1979. (Кујовић, Обрад интервју)

Новости. 1979. „Прошло време Шлимана”. *Новости*, 10 јануар 1979. (Срејовић, Драгослав интервју)

Политика. 1967. „Монументални остаци непознате културе”. *Политика* бр. 19349, 17 август 1967.

Sreјović, Dragoslav. 1968a. „Lepenski Vir 7000 years ago”. *Illustrated london news Arch sec.* No.2281.

Sreјović, Dragoslav. 1968b. „Lepenski Vir pottery and sculptures”. *Illustrated london news Arch sec.* No.2282.

Вечерње новости. 1967. „Ђердап мења историју света”. *Вечерње новости*, 17 август 1967.

Internet stranice

Akademija nauka i umjetnosti Republike Srpske. б.д. „Članovi: Srboljub Živanović”. Приступљено 2024.

<https://www.anurs.org/lat/academic/164>

(T): (Akademija nauka i umjetnosti Republike Srpske. б.д.)

Guggenheim. Ad Reinhardt. Abstract Painting

<https://www.guggenheim.org/artwork/3698>

Народни музеј. б.д. „Музеј Лепенски Вир“. Приступљено 2023.

<https://www.narodnimuzej.rs/o-muzeju/izlozbeni-prostori/muzej-lepenski-vir/>

(T): (Народни музеј, б.д.)

Nacionalni park Đerdap. б.д. „Arheološki lokalitet Lepenski Vir“. Приступљено 2023.

https://geoparkdjerdap.rs/centri_za_posetioce/arheoloski-lokalitet-lepenski-vir/?pismo=lat

(T): (Nacionalni park Đerdap. б.д.)

Nacionalni park Đerdap. б.д. „Đerdap Unesko geopark“. Приступљено 2023

<https://geoparkdjerdap.rs/>

(T): (Nacionalni park Đerdap. б.д.)

Народни музеј. б.д. „Збирка Лепенски Вир“. Приступљено 2024.

<https://www.narodnimuzej.rs/praistorija/zbirka-lepenski-vir/>

(T): (Народни музеј, б.д.)

Maish, Jeffrey. 2015. „Bronze Patinas, Noble and Vile“. Postavljeno 2. Septembra 2015. godine.

<https://www.getty.edu/news/bronze-patinas-noble-and-vile/#content>

(T): (Maish 2015)

Plutarh. Tezejev brod

<http://data.perseus.org/citations/urn:cts:greekLit:tlg0007.tlg001.perseus-eng2:23.1>

Републички завод за заштиту споменика културе – Београд. б.д. „Лепенски Вир“. Приступљено 26. септембра 2020.

https://nasledje.gov.rs/index.cfm/spomenici/pregled_spomenika?spomenik_id=44034

(T): (Републички завод за заштиту споменика културе – Београд. б.д.)

Saopštenja / Republički zavod za zaštitu spomenika kulture - Beograd

https://www.heritage.gov.rs/cirilica/biblioteka_i_izdavacka_delatnost_sva_izdanja_zavoda.php

Завод за заштиту природе Србије. б.д. „Национални парк Ђерапап“. Приступљено 2022.

<https://zzps.rs/nacionalni-park-djerdap/>

(T): (Завод за заштиту природе Србије. б.д.)

Hilts, Carly. 2020. „Review – Fashion of Archaeology“. Published on 13th of March 2020. Current Archaeology 361.

<https://archaeology.co.uk/articles/reviews/museum/review-fashion-of-archaeology.htm>

Walker, Alex. 2020. Fieldwork fashion: the changing clothing of archaeologists.

<https://www.cultureoncall.com/fieldwork-fashion-the-changing-clothing-of-archaeologists/>

Закључци 2017: „ Конференција са међународним учешћем. Одрживи развој археолошких локалитета Арача, 20-21. априла 2017. године”

https://dks.org.rs/datoteke/Odrzivi_razvoj_arheoloskih_lokaliteta_Novi_Becej_april_2017.pdf

ZAKONI, KONVENCIJE, druga zakonska akta i standardi

COE. Council of Europe. European Convention on the Protection of the Archaeological Heritage (Revised). 1992. Valetta

Charter for the Protection and Management of the Archaeological Heritage (1990)

<http://icahm.icomos.org/wp-content/uploads/2017/01/1990-Lausanne-Charter-for-Protection-and-Management-of-Archaeological-Heritage.pdf>

Гласник. 2008. „Европска конвенција о заштити археолошког наслеђа (ревидирана)”. *Гласник друштва конзерватора Србије* 32: 14-18.

URL:<http://dks.org.rs/datoteke/g32.pdf>

Гласник. 2008. „Европска конвенција о пределу”. *Гласник друштва конзерватора Србије* 32: 18-22.

URL:<http://dks.org.rs/datoteke/g32.pdf>

European Convention on the Protection of the Archaeological Heritage (Revised). Valetta 1992

<https://rm.coe.int/CoERMPublicCommonSearchServices/DisplayDCTMContent?documentId=090000168007bd25>

European Treaty Series- No. 143 .1992. „European Convention on the Protection of the Archaeological Heritage (Revised)” Valetta.

<https://rm.coe.int/CoERMPublicCommonSearchServices/DisplayDCTMContent?documentId=090000168007bd25>

ICOM CC. *n.d.* „Terminology for conservation (2008): Terminology to characterize the conservation of tangible cultural heritage”. Приступљено: септембра 2023.

<https://www.icom-cc.org/en/terminology-for-conservation>

(T):(ICOM CC. n.d.)

Međunarodni standard ISO 5127: Informacije i dokumentacija – terminologija

https://zbus.rs/wp-content/uploads/2016/03/ISO_5127_CEO_PREVOD.pdf

Nacrt zakona o delatnosti zaštite nepokretnih kulturnih dobara - Tekst propisa.2019.
Službeni glasnik RS.

<https://www.paragraf.rs/dnevne-vesti/181219/181219-vest14.html>

„Оквирна конвенција Савета Европе о вредности културног наслеђа за друштво“.
Гласник Друштва конзерватора Србије 32: 22-27

Rešenje o utvrđivanju pravne zaštite Lepenskog Vira, Petrović,R.1966. Rešenje republički
zavod za zastitu spomenika kulture

https://nasledje.gov.rs/media/odluka_o_utvrđivanju/Re%C5%A1enje%20RZZSK%20broj%20554_1%20od%2026.05.1966.%20god.%20Lepenski%20Vir.pdf

SRPS ISO 31000:2019 Menadžment rizikom – Smernice

https://iss.rs/sr_Cyrl/project/show/iss:proj:69128

„Zakon o kulturnim dobrima“. *Službeni glasnik RS*, br. 71, 22. decembra 1994.

https://www.paragraf.rs/propisi/zakon_o_kulturnim_dobrima.html

FILM I VIDEO MATERIJAL

Arheološka iskopavanja na lokalitetu Lepenski Vir na Dunavu. Izvor:

<https://youtu.be/6s0Rrj4uJ3I?feature=shared>. © Narodni muzej Srbije

Srejović, Dragoslav. 1994. Intervju: Ostavština za budućnost. Internet stranica:

https://www.youtube.com/watch?v=dEzTYZu5m_Y

Conservation Conversations – Paul Eggert & Salvador Muñoz Viñas.2015

<https://www.youtube.com/watch?v=1wnjjkHD4ZU&list=PLO5Phm01SSzLnjyJybB30Sips5edacH8S&index=2>

Literatura korišćena kao uzorak za analizu diskursa

- Antonović, Dragana. 2004 (2001). „Stone Objects from Padina and Hajdučka Vodenica“. In: *Acts of the XIVth UISPP Congress, University of Liège, Belgium, 2-8 September 2001. 7. The Mesolithic: Landscape-Use During the Final-Palaeolithic and Mesolithic in NW-Europe: The Formation of Extensive Sites and Site-Complexes. Late Foragers and Early Farmers of the Lepenski Vir-Schela Cladovei Culture in the Iron Gates Gorges. A Metamorphosis of Technology*. Pp. 69–75. Oxford: BAR
- Antonović, Dragana. 2006. „Stone tools from Lepenski Vir“. Belgrade: Institute of Archaeology.
- Antonović, Dragana. 2008. „The development of the ground stone industry in the Serbian part of the Iron Gates“. In *The Iron Gates Prehistory: New Perspectives*, edited by C. Bonsall, Boroneant, V. and Radovanović Ivana, 19–38. Oxford: British Archaeological Reports (International Series).
- Babović, Ljubinka. 2002. „From Lepenski Vir to Modern Art“. In *Treasures of National Museum*, edited by Nikola Tasić, 16-17 Belgrade: National museum Belgrade
- Borić, Dušan. 1996a (2001). „Mesolithic and early neolithic hunters and fishers in the Danube Gorges: an analysis of archaeozoological data“. U *From the Mesolithic to the Neolithic*. Proceedings of the International Conference at Solnok, Hungary, September 1996, editors R. Kertész & J. Makkay, 101–124. Budapest: Archaeolingua.
- Borić, Dušan. 1996b. „Social dimensions of Mortuary Practices in the Neolithic: A case Study“. *Старинар* XLVII: 67–84.
- Borić, Dušan. 1999. „Places that created time in the Danube Gorge and beyond 9000-5000C“. *Documenta Praehistorica*, 41–70.
- Borić, Dušan. 2002a. *Seasons, Life Cycles and Memory in the Danube Gorges, c. 10000–5500 BC Cal*. Unpublished PhD dissertation, University of Cambridge.
- Borić, Dušan. 2002b. „The Lepenski Vir conundrum: Reinterpretation of the Mesolithic and Neolithic sequences in the Danube gorges“. *Antiquity* 76/294: 1026–1039.
- Borić, Dušan. 2003. „Deep time ‘metaphor’. Mnemonic and apotropaic practices at Lepenski Vir“. *Journal of Social Archaeology* 3(1): 46–74 DOI: 10.1177/1469605303003001098
- Borić, Dušan, Grupe, Gisela, Peters, Joris and Mikić, Živko.. 2004. „Is the Mesolithic-Neolithic Subsistence Dichotomy Real? New Stable Isotope Evidence from the Danube Gorges“. *European Journal of Archaeology* 7(3): 221–248, DOI 10.1177/1461957104056500
- Borić, Dušan. 2005a. „Body Metamorphosis and Animality: Volatile Bodies and Boulder Artworks from Lepenski Vir.“ *Cambridge Archaeological Journal* 15, no. 1 (2005): 35–69. <https://doi.org/10.1017/S095977430500003X>.

Borić, Dušan. 2005b. „Deconstructing essentialisms: unsettling frontiers of the Mesolithic-Neolithic Balkans“. In *(Un)settling the Neolithic*, edited by Douglass Bailey, Alasdair Whittle and Vicky Cummings, 16–31. Oxford: Oxbow Books.

Borić, Dušan. 2005c. „Fuzzy horizons of change: Orientalism and the frontier model in the Meso-Neolithic transition.“ In: *Mesolithic Studies at the Beginning of the 21st Century*, edited by Nicky Milner and Peter Woodman, 81–105. Oxford: Oxbow Books.

Borić, Dušan. 2006. „New discoveries at the mesolithic and early neolithic site of Vlasac: Preliminary notes“. *Mesolithic Miscellany* 19: 7–14.

Borić, Dušan. 2007a. „Images of Animality: Hybrid Bodies and Mimesis in Early Prehistoric Art“. In *Material Beginnings: A Global Prehistory of Figurative Representation*, edited by Colin Renfrew and Iain Morley, 89–105. Cambridge: The McDonald Institute for Archaeological Research.

Borić, Dušan. 2007b. „Mesolithic-Neolithic interactions in the Danube Gorges“. In *Mesolithic/Neolithic Interactions in the Balkans and in the Middle Danube Basin*, edited by Janusz Krzysztof Kozłowski and Marek Nowak, 31–45. Oxford: Archeopress BAR International Series 1726.

Borić, Dušan. 2007c. „The house between grand narrative and microhistory: A house society in the Balkans“. In *The Durable House. House Society Models in Archaeology*, edited by R. A. Beck, Occasional Paper No. 35, 97–129. South Illinois University, Center for Archaeological Investigations, Carbondale.

Borić, Dušan. 2008a. „First households and ‘house societies’ in European prehistory“. In *Prehistoric Europe: Theory and practice*, edited by A. Jones, 109–142. Oxford: Blackwell.

Borić, Dušan. 2008b. „Lepenski Vir: Une transformation de l’Europe pré-néolithique“. In *La préhistoire du Sud-Est Européen: traditions et innovations (Etudes balkaniques 15)*, G. Kourtessi-Philippakis, 101–122.

Borić, Dušan. 2008c. Prikaz knjige: „Babović Ljubinka. 2006 Sanctuaries of Lepenski Vir: Location, position and function. Archaeological monographs 17, Belgrade National Museum.“ *Glasnik Srpskog arheološkog društva* 24: 467–477.

Borić, Dušan. 2010a. „Becoming, Phenomenal Change, Event: Past and Archaeological Re-Presentations“. In *Eventful Archaeologies: New Approaches to Social Transformation in the Archaeological Record*, edited by Douglas Bolender, 48–67. Albany: State University of New York Press.

Borić, Dušan. 2010b. „Happy Forgetting? Remembering and Dismembering Dead Bodies at Vlasac“. In *Archaeology and Memory*, edited by Dušan Borić, 48–67. Oxford: Oxbow Books.

Borić, Dušan. 2011 (2009). „Adaptations and Transformations of the Danube Gorges Foragers (c. 13,000–5500 cal. BC): An Overview“. In *Beginnings: New Research in the Appearance of the Neolithic between Northwest Anatolia and the Carpathian Basin, Papers of the International Workshop, 8th–9th April 2009, Istanbul*, edited by Raiko Krauß, 57–203. Marie Leidorf, Rahden.

Borić, Dušan. 2014. „Lepenski Vir: Geography and Culture“. In *Encyclopedia of Global Archaeology*, edited by C. Smith, 4494–4502. New York: NY. Springer.
https://doi.org/10.1007/978-1-4419-0465-2_1877

Borić, Dušan. 2015. „Mortuary Practices, Bodies and Persons in the Neolithic and Early-Middle Copper Age of Southeast Europe“. In *The Oxford Handbook of Neolithic Europe*, edited by Chris Fowler, Jan Harding and Daniela Hofmann, 927–958. Oxford: Oxford University Press.

Borić, Dušan. 2016. *Posmrtni obredi na Lepenskom Viru: obrasci pogrebne prakse: iskopavanja Dragoslava Srejšovića*. Beograd: Srpsko arheološko društvo

Borić, Dušan and Dimitrijević, Vesna. 2006. „Continuity of foraging strategies in Mesolithic-Neolithic transformations: dating faunal patterns at Lepenski Vir (Serbia)“. *Atti della Società per la preistoria e protostoria della regione Friuli-Venezia Giulia* 15, 2004–2005, 33–80.

Borić, Dušan and Dimitrijević, Vesna. 2007. „When did the ‘Neolithic package’ reach Lepenski Vir?: radiometric and faunal evidence“. *Documenta Praehistorica: Neolithic studies* 34: 53–72. ISSN 1408-967X

Borić, Dušan, Charles French, and Dimitrijević Vesna. 2008. „Vlasac Revisited: Formation Processes, Stratigraphy and Dating“. *Documenta Praehistorica* (35): 261–87.
<https://doi.org/10.4312/dp.35.20>

Borić, Dušan, Charles A. I. French, Stefanović Sofija, Dimitrijević Vesna, Cristiani Emanuela, Gurova Maria, Antonović Dragana, Ethel Ann Allue and Filipović Dragana. 2014. „Late Mesolithic lifeways and deathways at Vlasac (Serbia)“. *Journal of Field Archaeology* 39 (1): 4–31.

Borić, Dušan and Preston Miracle. 2004. „Mesolithic and Neolithic (dis)continuities in the Danube Gorges: new AMS dates from Padina and Hajdučka Vodenica (Serbia)“. *Oxford Journal of Archaeology* 23(4): 341–371 2004

Borić, Dušan, Radović Marija and Stefanović Sofija. 2012. „Mesolithic-Neolithic Transformations the Populations of the Danube Gorges“. In *Sickness, Hunger, War, and Religion: Multidisciplinary Perspectives*, edited by Michaela Harbeck, Kristin von Heyking, and Heiner Schwarzberg, *RCC Perspectives* 3: 25–39.

Borić, Dušan and Stefanović Sofija. 2004. „Birth and Death: Infant Burials from Vlasac and Lepenski Vir.” *Antiquity* 78, no. 301 (2004): 526–46.
<https://doi.org/10.1017/S0003598X00113201>.

Borić, Dušan and T. D. Price. 2013. „Strontium isotopes document greater human mobility at the start of the Balkan Neolithic”. *Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America* 110(9): 3298–3303.

Borić, Dušan, Raičević Jelena and Stefanović Sofija. 2009. „Mesolithic Cremations as Secondary Mortuary Practices at Vlasac (Serbia)”. *Documenta Praehistorica* 36: 247–282. <https://doi.org/10.4312/dp.36.16>

Bošković, Đurđe. 1966. Arheološka istraživanja na području Đerdapa, 1966. *Arheološki pregled* 8: 67-69.

Bošković, Đurđe. 1967. Arheološka istraživanja na području Đerdapa, 1967. *Arheološki pregled* 9: 53-55.

Bošković, Đurđe. 1968. Arheološka istraživanja na području Đerdapa, 1968. *Arheološki pregled* 10: 55-57.

Bošković, Đurđe. 1970 (1969). „Arheološka istraživanja u Đerdapu 1969. godine”. *Arheološki pregled* 11: 85-86

Bošković, Đurđe. 1971 (1969). „Problemi organizacije radova na zaštiti spomenika kulture u Đerdapu”. *Materijali V*, 9–17.

Bošković, Đurđe. 1972 (1970). „Arheološka istraživanja u Đerdapu 1970. godine”. *Arheološki pregled* 12: 47–50.

Brukner, Bogdan. 1975. „Balkankomponenten im Neolithikum des Jugoslawischen Donaugebiets” [Balkan Components in the Neolithic of the Yugoslav Danube Region]. *Godišnjak centra za balkanološka ispitivanja knj. XIV* 12: 25–35.

Brukner, Bogdan. 1978. „Ein Beitrag zum Studium über die Neolithisierung Südostpannoniens”. *Godišnjak centra za balkanološka ispitivanja* 14: 75–80.

Brukner, Bogdan. 1980 (1979). “A contribution to the investigation of similarities and differences between the Starcevo and the Koros Group”. *U Problèmes de la Neolithisation dans Certains Regions de l' Europe*, 49–55, Krakow.

Brukner, Bogdan. 1997. „Alternatives to neolithisation of SouthEast Panonia with reflections on Broader Iron Gate zones”. *U Уздање Драгославу Срејовићу поводом шездесет пет година живота, од пријатеља, сарадника и ученика, уредник Мирослав Лазић*, 111–114. Београд: Центар за археолошка истраживања Филозофског факултета.

Čanak-Medić, Milka. 1972. „Epilogue: The preservation of Lepenski Vir“. U *Europe's First Monumental Sculpture: New Discoveries at Lepenski Vir by Dragoslav Srejović*, edited by Sir Mortimer Wheeler, 169–170. Aylesbury: Thames and Hudson.

Čuljković, Biljana, Stefanović Sofija and Romac Stanka. 2008. „DNA-based sex identification of the infant remains from Lepenski Vir“. In *The Iron Gates Prehistory: New Perspectives*, edited by C. Bonsall, Boroneant, V. and Ivana Radovanović, 171–174. Oxford: British Archaeological Reports (International Series).

Dimitrijević, Vesna. 2000. „The Lepenski Vir fauna: bones in houses and between houses“. *Documenta Praehistorica* 27: 101–117.

Dimitrijević, Vesna. 2008. „Lepenski Vir animal bones: what was left in the houses“. In *The Iron Gates Prehistory: New Perspectives*, edited by C. Bonsall, Boroneant, V. and Ivana Radovanović, 117–130. Oxford: British Archaeological Reports (International Series).

Dimitrijević, Vesna and Vuković Sonja. 2012. „Was the dog locally domesticated in the Danube Gorges?: morphometric study of dog cranial remains from four Mesolithic-Early Neolithic archaeological sites by comparison with contemporary wolves“. *International journal of osteoarchaeology* 25: 1–30

Filipović, Dragana, Ethel. A. Allué, and Borić Dušan. 2011. „Integrated carpological and antracological analysis of plant record from the Mesolithic site of Vlasac, Serbia“. *Glasnik Srpskog arheološkog društva* 26: 145–161.

Garašanin, Draga. 1975. „Les Grands Complexes Neolithiques Anciens Dans le Sud – Est Européen“ [Large Ancient Neolithic Complexes in South-Eastern Europe]. *Godišnjak centra za balkanološka ispitivanja* knj. XIV, 12: 19–24.

Garašanin, Milutin. 1971. „Prehistoric art in Yugoslavia“. In *Art on the Soil of Yugoslavia from Prehistoric Times to the Present*, edited by Lola Savčić. Beograd: The Federal Commission for Cultural Relations with Foreign Countries; Sarajevo: The Cuty Assembly.

Garašanin, Milutin. 1978. „La néolithique à l'Adriatique et les rapports avec la Méditerranée occidentale“. *Godišnjak centra za balkanološka ispitivanja* 14: 31–44.

Garašanin, Milutin. 1979. „Centralnobalkanska zona“. *Praistorija jugoslovenskih zemalja, neolitsko doba* knjiga II. urednik Benac Alojz, 79–212. Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine – Centar za Balkanološka ispitivanja.

Garašanin, Milutin. 1982. „Mezolitska i predneolitska umetnost“. U *Praistorija. Umetnost na tlu Jugoslavije 1920–2002*. 24–25. Beograd: Jugoslavija; Zagreb: Spektar; Mostar: Prva književna komuna.

Garašanin, Milutin i Radovanović Ivana. 2001. „A pot in house 54 at Lepenski Vir I“. *Antiquity* 75: 118–125.

Grga, Đurica V. 1996 "Struktura i problem dentalne antropologije đerdapske serije". Doktorska disertacija. Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu.

Grga, Đurica. 1997. „Najstariji nalazi karijesa na tlu današnje Jugoslavije“. Stomatološki glasnik Srbije 44, br. 4 (oktobar–decembar): 199–204. ["The oldest findings of caries on the territory of today's Yugoslavia". Stomatological review of Serbia] ISSN 0039-1743

Jevtović, Jevta. 1986. „Foreward. U *The art of Lepenski Vir. Southampton Art Gallery*, edited by Dragutin Srejski i Ljubinka Babović, 2. Belgrade: National Museum.

Jovanović, Borislav. 1965. „Praistorijski lokaliteti na desnoj obali Dunava od Dubrave do Radujeva“, *Arheološki pregled* 7: 67–69.

Jovanović Borislav. 1968a. „Elements of the Early Neolithic Architecture in the Iron Gate Gorge and Their Functions“. *Archeologia Iugoslavica* IX: 1-9.

Jovanović Borislav. 1968b. „Padina- naselje starijeg neolita i starijeg gvozdenog doba“. *Arheološki pregled* 10: 89–93.

Jovanović, Borislav. 1970 (1969). „Padina – naselje starijeg neolita i starijeg gvozdenog doba“. *Arheološki pregled* 11: 129–136.

Jovanović, Borislav. 1971a. „Chronological frames of the Iron Gate Group of the Early Neolithic“. *Archaeologia Iugoslavica* 10: 23–47/ 23-39.

Jovanović, Borislav. 1971b (1969). „Padina kod Gospođinog Vira“. Materijali VI. VIII Kongres Arheologija Jugoslavija, 65–70.

Jovanović, Borislav. 1972a (1970). „Padina – naselja mezolita starijeg neolita i starijeg gvozdenog doba“. *Arheološki pregled* 12: 78–84.

Jovanović, Borislav. 1972b (1970). Stubica- naselja mezolita starijeg neolita i starijeg gvozdenog doba“. *Arheološki pregled* 12: 76–78

Jovanović, Borislav. 1972c. „The autochthonous and migrational components of the early Neolithics The Iron Gates“. U *Balkanica III*: 49-58

Jovanović, Borislav. 1973 (1971). „The Early Neolithic architecture of Đerdap (Iron Gate) Gorge“. U *Actes du VIIIe Congrès International des Sciences Préhistoriques et Protohistoriques* Vol II, 290–293. Belgrade 9-15 Septembre 1971.

Jovanović, Borislav. 1974 (1972). „Relativno hronološki odnos starijeg neolita Đerdapa i Vojvodine“. Počeci ranih zemljoradničkih kultura u Vojvodini i srpskom Podunavlju. Materijali X: simpozijum praistorijske sekcije SADJ, Subotica 1972, 31–50. Beograd: Srpsko arheološko društvo; Subotica: Gradski muzej.

Jovanović, Borislav. 1975. „The Origin of the Early Neolithic in Djerdap“. *Godišnjak centra za balkanološka ispitivanja* knj. XIV, 12: 5–18.

Jovanović, Borislav. 1987. „Die Architektur und Keramik der Siedlung Padina B am Eisernen Tor, Jugoslawien“. *Germania* 65(1): 1–16.

Jovanović, Borislav. 2004 (2001). „Padina and Hajdučka Vodenica sites of Lepenski Vir culture in upper and lower gorges in the Iron Gates“. In *Late Foragers and Early Farmers of the Lepenski Vir – Schela Cladovei Culture in the Iron Gates Gorges. A metamorphosis of Technologies or Acculturations* (Acts of the XIVth UISPP Congress, Liege 2001). BAR International Series 1302, 55–59. Oxford: Archeopress.

Jovanović, Borislav. 2008. „Micro-regions of the Lepenski Vir culture: Padina in the Upper Gorge and Hajdučka Vodenica in the Lower Gorge of the Danube“. *Documenta Praehistorica* 35: 289–324.

Kulišić, Špiro. 1972. "Etnološka razmatranja o Lepenskom Viru". *Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja* 9: 161-176.

Kapuran, Aleksandar. 2014. „Rani i srednji neolit“. *Praistorijski lokaliteti u severoistočnoj Srbiji: (od ranog neolita do dolaska Rimljana)*. Aleksandar Kapuran, XX. Beograd: Arheološki institut

Letica, Zagorka. 1971. „Vlasac. Nouvel habitat de la culture de Lepenski Vir“. *Archaeologia Iugoslavica* X: 7-11

Letica, Zagorka. 1973 (1971). „Vlasac – habitat épipaléolithique dans la région Portes de Fer“. U *Actes du VIIIe Congrès International des Sciences Prehistoriques et Protohistoriques* Vol II, 290–293. Belgrade 9-15 Septembre 1971.

Letica, Zagorka. 1974 (1972). „Sahranjivanje i pogrebni ritualni u kulturi LV“. Počeci ranih zemljoradničkih kultura u Vojvodini i srpskom Podunavlju. Materijali X: simpozijum praistorijske sekcije SADJ, Subotica 1972, 51–58. Beograd: Srpsko arheološko društvo; Subotica: Gradski muzej.

Letica, Zagorka. 1975 (1972). „Ensevelissement et les rites funéraires dans la Culture de Lepenski Vir“. *Valcaonica Symposium (Les religions de la préhistoire)* 1972, 95–104.

Mihailović, Dušan. 1996 (2001). „Technological decline of the Early Holocene chipped stone industries in south-east Europe“. U *From the Mesolithic to the Neolithic*. Proceedings of the International Conference at Solnok, Hungary, September 1996, editors R. Kertész & J. Makkay, 339–347. Budapest: Archaeolingua.

Mihailović, Dušan. 2004 (2001). „Chipped stone industry from horizons A and B at the site of Padina in the Iron Gates“. In *Late Foragers and Early Farmers of the Lepenski Vir – Schela Cladovei Culture in the Iron Gates Gorges. A metamorphosis of Technologies or*

Acculturations (Acts of the XIVth UISPP Congress, Liege 2001), BAR International Series 1302, 61–68. Oxford: Archeopress.

Mihailović, Dušan. 2007. „Social Aspects of the Transition to Farming in the Balkans“. *Documenta Praehistorica* 34: 72–88. <https://doi.org/10.4312/dp.34.6>.

Mihailović, Dušan. 2008. „Lithic technology and settlement systems of the Final Palaeolithic and Early Mesolithic in the Iron Gates“. In *The Iron Gates Prehistory: New Perspectives*, edited by C. Bonsall, Boroneant, V. and Ivana Radovanović, 11–18. Oxford: British Archaeological Reports (International Series).

Mikić, Živko. 1975. „Lateralna osteomorfološka rekonstrukcija praistorijskih lobanja sa nalazišta Lepenski Vir“ [Lateral-Osteomorphological Reconstruction of Prehistoric Skulls of Lepenski Vir Site]. *Godišnjak centra za balkanološka ispitivanja* knj. XIV, 12: 123–144.

Mikić, Živko. 1978. „Einige anthropologische Aspekte des Neolithikums aus der Balkanhalbinsel“. *Godišnjak centra za balkanološka ispitivanja* 14: 61–74.

Mikić, Živko. 1979. „Antropološki problemi praistorijskih populacija centralnog Balkana od neolita do kraja latenske epohe“. Doktorska disertacija. Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu.

Mikić, Živko. 1980 (1979). „Anthropologische Typen der Djerdap (Eisernen-Tor)-Serie“. U *Problèmes de la Neolithisation dans Certaines Regions de l' Europe*, 151–161, Krakow.

Mikić, Živko. 1981. „Đerdapska serija“. U: *Stanje i problemi fizičke antropologije u Jugoslaviji : praistorijski periodi* (posebna izdanja, knjiga 9) urednik Ajoz Benac, 44–65. Sarajevo: Centar za balkanološka ispitivanja

Mikić, Živko. 1988. „Anthropological remains from the Neolithic Sites in Serbia. The Neolithic of Serbia Archaeological research 1948–1988“. U *Lepenski Vir – fizičko-antropološki aspekti*, 20–23. Centar za arheološka istraživanja.

Mikić, Živko. 1989. „Novi starčevački antropološki nalazi jugoslovenskog Podunavlja“. *Godišnjak centra za balkanološka ispitivanja* 27: 79–90.

Mikić, Živko. 1990 (1989). „Lepenski Vir und das Neolithisations problem in der Anthropologie“. *Vinča and its world : international symposium The Danubian region from 6000 to 3000 B. C*, 61–65. Belgrade, Smederevska Palanka, October 1988. International symposium The Danubian region from 6000 to 3000 B.C.

Mikić, Živko. 1992. „The mesolithic population of the iron gates region“. *Balkanica* 23: 33–45.

Mikić, Živko. 1996. „Đerdapska antropološka serija“. U *Arheološki leksikon*, uredio Dragoslav Srećković, 243.

Mikić, Živko. 2003. "Human skeletal remains from the central Balkans: A survey of the development of human populations". In *Documenta Archaeobiologiae*. 1. Yearbook of the State Collection of Anthropology and Palaeoanatomy, edited by Grupe, G. and Peters, J, 51–57. München, Germany: Rahden/Westf.: Verlag M. Leidorf.

Mišić, Vojislav i Dinić Anka. 1986. „Ecological analysis of the oldest historical localities in Djerdap (Vlasac, Padina, Lepenski vir) and its importance for archeology“. *Archives des sciences biologiques* 38: 1–4.

Perić, Slaviša and Nikolić Dubravka. 2004. „Stratigraphic, cultural and chronological characteristics of the pottery from Lepenski Vir: 1965 excavations“. In *The Central Pomoravlje in Neolithization of Southeast Europe, Belgrade, Jagodina, Paraćin*, edited by Slaviša Perić, 157–217. Paraćin: Archaeological Institute and Regional Museum Paraćin.

Perić, Slaviša and Nikolić Dubravka. 2011. „A contribution to understanding stratigraphy of Lepenski Vir“. *Старинар* 61: 33–59.

Perić, Slaviša and Nikolić Dubravka. 2016. *Lepenski Vir: Stratigraphy, chronology, and periodization: Excavations 1966*. Belgrade: Institute of Archaeology.

Petrović, Petar. 1997. „Römische Überreste bei Lepenski Vir“. U *Уздарје Драгославу Срејовићу поводом шездесет пет година живота, од пријатеља, сарадника и ученика*, уредник Мирослав Лазић, 401–407. Београд: Центар за археолошка истраживања Филозофског факултета.

Porčić, Marko and Nikolić Mladen. 2015. „The Approximate Bayesian Computation approach to reconstructing population dynamics and size from settlement data: demography of the Mesolithic-Neolithic transition at Lepenski Vir“. *Archaeological and Anthropological Sciences* 8(1): 169–196. DOI 10.1007/s12520-014-0223-2

Radovanović, Ivana. 1979. Padina: ranoholocenska kremena industrija sa lokaliteta Padina u Đerdapu. Magistarska teza. Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu.

Radovanović, Ivana. 1981. „Padina: ranoholocenska kremena industrija sa lokaliteta Padina u Đerdapu“. Beograd: Arheološki institut.

Radovanović, Ivana. 1992. *Mezolit Đerdapa*. Doktorska disertacija. Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu.

Radovanović, Ivana. 1994. „A review of Formal disposal areas in the Mesolithic of Europe“. *Старинар* XLIII–XLIV: 93–102.

Radovanović, Ivana. 1996a. „Mesolithic/Neolithic contacts: a case of the Iron Gates region“. U *Poročilo o raziskovanju paleolitika, neolitika in eneolitika v Sloveniji*, Mihael Budja, 39–48. Ljubljana: Filozofska fakulteta odelek za arheologijo.

Radovanović, Ivana. 1996b. „Some aspects of Burial Procedure in the Iron Gates Mesolithic and Implications of their Meaning“. *Старинар* XLVII: 9–20.

Radovanović, Ivana. 1996c. *The Iron Gates Mesolithic*. Ann Arbor, Michigan: International Monographs in Prehistory.

Radovanović, Ivana. 1997. „The Lepenski Vir Culture: a contribution to interpretation of its ideological aspects“. У *Уздарје Драгославу Срејовићу: поводом шездесет пет година живота од пријатеља, сарадника и ученика*, уредник Мирослав Лазић, 87–93. Београд: Центар за археолошка истраживања Филозофског факултета.

Radovanović, Ivana. 1999. „Neither Person nor Beast – Dogs in the Burial Practice in the Iron Gates Mesolithic“. *Documenta Praehistorica* XXVI: 71–87

Radovanović, Ivana. 2000. „Houses and Burials at Lepenski Vir“. *European Journal of Archaeology* 3(3): 330–349.

Radovanović, Ivana. 2006a. „Further notes on Mesolithic-Neolithic contacts in the Iron Gates Region and the Central Balkans“. *Documenta Praehistorica* XXXIV: 111–128.

Radovanović, Ivana. 2006b. „Not just a good place for fishing: Meso-Neolithic contact at the site of Lepenski Vir in view of the new AMS and stable isotope evidence“. *Homage to Milutin Garašanin*, edited by N. Tasić and C. Grozdanov, 69–78. Belgrade: Serbian Academy of Sciences and Arts and Macedonian Academy of Sciences and Arts.

Radovanović Ivana, Mandel Rolfe i Mihailović Dušan. 2014. „Mesolithic settlement in the Iron Gates region: integrating current archaeological and geoarchaeological evidence“. In *Paleolithic and Mesolithic research in Central Balkans*, urednik Dušan Mihailović, 139–151. Belgrade: Serbian Archaeological Society.

Radovanović, Ivana and Voytek Barbara. 1997. „Hunters, fishers or farmers: sedentism, subsistence and social complexity in the Đerdap Mesolithic“. In *Ideology and Social Structure of Stone Age Communities in Europe*, edited by Annelou Van Gijn, Corrie Bakels & Marek Zvelebil, 19–32. Leiden: Modderman Stichting – Faculty of Archaeology – Leiden University.

Radović, Marija. 2012. „Aging in the Danube gorges population tooth cementum annulation method“. *Старинар* 62: 9–18.

Radović Marija, Stefanović Sofija and Edinborough Kevan. 2015. „Cranial Age Assessment and Cranial Pathology from the Mesolithic-Neolithic Inhabitants of the Danube Gorges, Serbia“. *Journal of Open Archaeology Data*, 4, DOI: <http://dx.doi.org/10.5334/joad.aj>

Radović, Marija and Stefanović Sofija. 2013. „The bioarchaeology of the Neolithic transition: evidence of dental pathologies at Lepenski Vir (Serbia)“. *Documenta Praehistorica* 40: 75–83.

- Radović, Marija and Stefanović Sofija. 2015. „An Osteobiography from Lepenski Vir: Paramasticatory Use of Teeth and Musculoskeletal Stress of a Woman dated to the Early Neolithic. In *Muge 150th The 150th Anniversary of the Discovery of Mesolithic Shellmiddens* Volume 2, edited by N. Bicho, C. Detry and D.T. Price, 267–278. Cambridge: Cambridge Scholars Publishing.
- Ristić, Predrag. 1968. Arhitektura Lepenskog Vira. *Umetnost. Časopis za likovne umetnosti i kritiku* 16: 29-42
- Roksandic, Mirjana. 1999. *Transition from mesolithic to neolithic in the Iron Gates Gorge: physical anthropology perspective*. doktorska dsertacija. Simo Fraser Unversity.
- Roksandic, Mirjana. 2000. „Between Foragers and Farmers in the Iron Gates Gorge: Physical Anthropology Perspective: Djerdap Population in Transition from Mesolithic to Neolithic“. *Documenta Praehistorica XXVII*: 1–100.
- Roksandić, Mirjana. 2004. „Contextualizing the evidence of violent death in the Mesolithic: Burials associated with victims of violence in the Iron Gates Gorges“. In *Violent Interactions in the Mesolithic: Evidence and meaning*, edited by Mirjana Roksandić, 53–74. BAR Publishing <https://doi.org/10.30861/9781841715964>
- Roksandić, Mirjana. 2006. „Violence in the Mesolithic“. *Documenta Praehistorica XXXIII*: 165–182.
- Roksandić, Mirjana. 2008a. „The human osteological material from Velesnica“. In *The Iron Gates Prehistory: New Perspectives*, edited by C. Bonsall, Boroneant, V. and Radovanović Ivana, 243–250. Oxford: British Archaeological Reports (International Series).
- Roksandić, Mirjana. 2008b. „The Mesolithic–Neolithic in the Đerdap as evidenced by non-metric anatomical variants“. In *The Iron Gates Prehistory: New Perspectives*, edited by C. Bonsall, Boroneant, V. and Ivana Radovanović, 55–76. Oxford: British Archaeological Reports (International Series).
- Roksandic, Mirjana. 2012. „Mobile and Terrestrial but Firmly Rooted on the Riverbanks: Biological Anthropology of Lepenski Vir and the Iron Gates Gorge Mesolithic“. *Advances in Anthropology* 2: 117-124
- Roksandić, Mirjana, Đurić Marija, Rakočević Zoran and Kimberly Seguin. 2006. „Interpersonal violence at Lepenski Vir Mesolithic/Neolithic complex of the Iron Gates Gorge (Serbia-Romania)“. *American journal of physical anthropology* (129)3: 339–348.
- Roksandić, Mirjana, Nikitović (Vlak) Dejana and Carolan Wood. 2007. „Death in the Line of Duty: Late Medieval Burials at the Site of Lepenski Vir“. *Serbia International Journal of Osteoarchaeology* 17: 635–642.

- Roksandić, Mirjana, Nikitović (Vlak) Dejana, Michael. A. Schillaci and Voicu Diana. 2009. „Technical Note: Applicability of Tooth Cementum Annulation to an Archaeological Population“. *American Journal of Physical Anthropology* 140: 583–588.
- Sladić, Miodrag. 1986. „Kula près Mihajlovac – un site préhistorique“ [Kula kod Mihajlovca. Praistorijsko naselje]. *Đerdapske sveske* III: 432–442.
- Srejović, Dragoslav. 1965. Lepenski vir, Boljetin, Donji Milanovac – neolitsko naselje. *Arheološki pregled* 7: 91-93
- Srejović, Dragoslav. 1966a. Lepenski Vir – a new prehistoric Culture in the Danube region. *Archaeologia Iugoslavica* VII: 13-18
- Srejović, Dragoslav. 1966b. Lepenski Vir, Boljetin – neolitsko naselje. *Arheološki pregled* 8: 94-95
- Srejović, Dragoslav. 1967a. Lepenski Vir, Boljetin – praistorijsko naselje. *Arheološki pregled* 9: 73-75
- Srejović, Dragoslav. 1967b. „Lepenski Vir“. *Lepenski Vir – katalog*. Priredili Lazar Trfunović i Dragoslav Srejović. 9-16. Beograd: Narodni muzej
- Srejović, Dragoslav. 1967c. Novootkrivena lepenska kultura. *Jugoslovenski istorijski časopis* I-4: 103- 129
- Srejović, Dragoslav. 1968a. Die Lepenski Vir-Kultur: eine neue vorneolithische Kultur an der mittleren Donau. *Raggi: Zeitschrift für Kunstgeschichte und Archäologie* Vol. 8, N°4: 101-126
- Srejović, Dragoslav. 1968b. „Lepenski Vir (Boljetin) – predneolitska i neolitska naselja i nekropole“. *Arheološki pregled* 10 (AP): 85-87
- Srejović, Dragoslav. 1969a. „Lepenski Vir“. U *Umetničko blago Jugoslavije*, urednik Oto Bihalji-Merin, 49–56, Beograd: Jugoslavija.
- Srejović, Dragoslav. 1969b. „Lepenski Vir-Proto neolithic and Early Neolithic Settlements“. *Archaeology* 22 (1): 26–36.
- Srejović, Dragoslav. 1970 (1969). „Lepenski Vir (Boljetin) – predneolitska i neolitska naselja i nekropole“. *Arheološki pregled* 11: 121–122.
- Srejović, Dragoslav. 1971a. „Die Lepenski Vir kultur und der Beginn Jungsteizeit an der Mittleren Donau“. *Die Anfänge des Neolithikums vom Orient bis Nordeuropa* 2 (1971). Östliches Mitteleuropa. Köln–Wien: Böhlau. 1-19
- Srejović, Dragoslav. 1971b (1969). „Predneolitske i neolitske kulture u Đerdapu«. *Materijali* VI. VIII kongres arheologa Jugoslavije Bor, 19–27.

- Srejović, Dragoslav. 1971c. „The Roots of Lepenski Vir Culture“. *Archaeologia Iugoslavica* X: 13-23
- Srejović, Dragoslav. 1972a. „Kulturen de Frühen Postglacials im südlichen Donaauraum“. *Balkanica* 3. 11-47
- Srejović, Dragoslav. 1972b (1970). „Lepenski Vir, Boljetin – predneolitska i neolitska naselja i nekropole“. *Arheološki pregled* 12: 72.
- Srejović, Dragoslav. 1973 (1971). „Die Anfänge des Neolithikums in Bereish des mittleren Donaauraumes“. U *Actes du VIIIe Congrès International des Sciences Prehistoriques et Protohistoriques* Vol II, 252-263. Belgrade 9–15 Septembre 1971.
- Srejović, Dragoslav. 1974a. „Lepenski Vir, Yugoslavia: The First Planned Settlement in Europe“. *Ekistics* 38 (228): 364–67. <http://www.jstor.org/stable/43618441>.
- Srejović, Dragoslav. 1974 (1972)b. „Mezolitske osnove neolitskih kultura u Južnom Podunavlju“. *Materijali* X: 21–30.
- Srejović, Dragoslav. 1975 (1972). „La Religion de la culture de Lepenski Vir“. U *Actes du Symposium international sur les religions de la prehistoire Valcamonica* (Capo di Ponte,) 87–94.
- Srejović, Dragoslav. 1978 (1977). „Neolithisation de la region des Ports de Fer“. *Godišnjak XVI, Centar za balkanološka ispitivanja* knjiga 14, Sarajevo, 21–29.
- Srejović, Dragoslav. 1979. „Protoneolit – Kultura Lepenskog vira“. U *Praistorija jugoslovenskih zemalja II*, urednik Benac Alojz, 33–78. Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine – Centar za Balkanološka ispitivanja.
- Srejović, Dragoslav. 1988. „The Neolithic of serbia: a review of the research“. *The neolithic of Serbia. Arch research* 1948–1988, 5–19.
- Srejović, Dragoslav. 1989 (1985). „The Mesolithic of Serbia and Montenegro“. U *The Mesolithic in Europe*, editor Clive Bonsall, 481–491. Edinburgh: John Donald Publishers Ltd.
- Srejović, Dragoslav. 1992 (1990). „Lepenski Vir“. U *5 millions d'années: l'aventure humaine*, 288–299. Palais des beaux-arts de Bruxelles, 14 septembre–30 decembre 1990.
- Srejović, Dragoslav. 1996 (1992). „Mezolitska religija“. U *Leksikon religija i mitova drevne Evrope*. Cermanović-Kuzmanović, Aleksandrina i Dragoslav Srejović, str. 348-350. Beograd: Savremena administracija. (према Срејовић Драгослав. *Искусства прошлости*, приредио Видојко Јовић, 267-272. Београд: Ars Libri).
- Srejović, Dragoslav. 1997a (1996) „Lepenski Vir“. U *Arheološki leksikon*, priredio Dragoslav Srejović, 581–583. Beograd: Savremena administracija.

Srejović, Dragoslav. 1997b (1996) „Padina“. U *Arheološki leksikon*, priredio Dragoslav Srejović, 769–770. Beograd: Savremena administracija.

Srejović, Dragoslav. 1997c (1996) „Vlasac“. U *Arheološki leksikon*, priredio Dragoslav Srejović, 1114–1115. Beograd: Savremena administracija.

Srejović, Dragoslav. 2001 (1996). „The Central Danubian region, the 'Fertile Crescent' of Europe“. U *From the Mesolithic to the Neolithic. Proceedings of the International Archaeological Conference held in the Damjanich Museum of Szolnok, september 22-27, 1996*, 389-393. Budapest: Archaeolingua Alapítvány.

Srejović, Dragoslav et Letica Zagorka. 1971 „Lepenski Vir site protonéolithique et néolithique“. U *Epoque préhistorique et protohistorique en Yougoslavie: recherches et résultats Union internationale des sciences préhistoriques et protohistoriques*, rédacteurs Alojz Benac, Milutin Garašanin, Nikola Tasić, 180–183. VIIIe Congrès Epoque préhistorique et protohistorique en Yougoslavie. Beograd: Comité national d'organisation du VIIIe Congrès International des Sciences Préhistoriques et Protohistoriques.

Srejović, Dragoslav, Zagorka Letica. 1972 (1970). „Vlasac, Boljetin – epipaleolitska naselja i grobovi“. *Arheološki pregled* 12: 67–71.

Srejović, Dragoslav i Letica Zagorka. 1974(1973). „Vlasac, Boljetin – epipaleolitska naselja i grobovi“. *Arheološki pregled* 15: 9.

Srejović, Dragoslav i Babović Ljubinka. 1981. „Lepenski Vir: Menschenbilder einer frühen europäischen Kultur“. redaction Jutta Meurers-Balke und Hansgerd Hellenkemper. Köln: Römisch-Germanisches Museum 20. Januar–15. März 1981 in München, Prähistorische Staatssammlung, Museum für Vor- und Frühgeschichte, 1. April-31. Mai 1981)

Srejović, Dragoslav i Babović Ljubinka. 1983. *Umetnost Lepenskog vira*. Beograd: Jugoslavija.

Srejović, Dragoslav i Babović Ljubinka. 1986. „The art of Lepenski Vir“. U *The art of Lepenski Vir. Southampton Art Gallery*, 3–14. Belgrade: National Museum.

Srejović, Dragoslav, Kozłowski, Janusz K., Kozłowski, Stefan K. 1980 (1979). „Les industries lithiques de Vlasac et de Lepenski Vir (position taxonomique et correlations)“. U *Problèmes de la Neolithisation dans Certains Regions de l' Europe*, 195- 205, Krakow.

Stefanović, Sofija. 2006. „The domestication of human birth“. *Documenta Praehistorica* (33): 159–164.

Stefanović, Sofija and Borić Dušan. 2008. „The newborn infant burials from Lepenski Vir: in pursuit of contextual meanings“. In *The Iron Gates Prehistory: New Perspectives*, edited by C. Bonsall, Boroneant, V. and Ivana Radovanović, 131–170. Oxford: British Archaeological Reports (International Series).

- Šarić, Josip. 2003 (2002). „Stone as material for production of chipped artifacts in Early and Middle Neolithic of Serbia“. *Старинар* LII/2002:11–26.
- Šarić, Josip. 2004. „Raw material for making chipped stone artifacts in Early and Middle Neolithic of Serbia“. *Slovak Geological Magazine* 10 (1–2): 65–72.
- Šarić, Josip. 2008 (2006). „Typology of chipped stone artefacts in the Early and Middle Neolithic in Serbia“. *Старинар* 56: 9–45.
- Šarić, Josip. 2014. *Artefakti od okresanog kamena u starijem i srednjem neolitu na tlu Srbije*. Beograd: Arheološki institut.
- Tasić, Nenad. 1992. „A review of the c14 series of dates from Đerdap“. *Balkanica: annuaire de l'Institut des études balkanique* (Балканика: годишњак института за балканологију) 23: 89–98.
- Trifunović, Lazar. 1967. „Uvod“. U: *Lepenski Vir*. Lazar Trifunović i Dragoslav Srejski. 7–8. Beograd: Narodni muzej.
- Trifunović, Lazar. 1968. „Lepenski Vir“. *Umetnost. Časopis za likovne umetnosti i kritiku* 13: 59–72.
- Trifunović, Lazar. 1971. „Umetnost na tlu Jugoslavije od praistorije do danas“. *Umetnost* 25–26: 47–54.
- Trifunović, Lazar. 1988. *Praistorija i antika*. Jugoslavija. Umetnički Spomenici.
- Vasić, Rastko. 1986. „Compte-rendu des fouilles du site préhistorique à Velesnica 1981–1982“ (Izveštaj o iskopavanjima na praistorijskom lokalitetu Velesnica). *Đerdapske sveske* III: 286–288.
- Vasić, Rastko. 2008. „Velesnica and Lepenski Vir culture“. In *The Iron Gates Prehistory: New Perspectives*, edited by C. Bonsall, Boroneant, V. and Ivana Radovanović, 227–241. Oxford: British Archaeological Reports (International Series).
- Vitezović, Selena. 2010. *Koštana industrija u starijem i srednjem neolitu*. doktorska disertacija. Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu.
- Vitezović, Selena. 2011. „The Mesolithic bone industry from Kula. *Before Farming* (3): 1–21.
- Živaljević, Ivana. 2009. *Kulturni i društveni identitet u Đerdapu na prelazu mezolit–neolit*. master teza. Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu.
- Živaljević, Ivana. 2012 (2011). „Big fish hunting: interpretation of stone clubs from Lepenski Vir Belgrade: Stone Studio Association“. In *Harmony of Nature and Spirituality in Stone* (Proceedings of the 2nd International Conference in Kragujevac, Serbia, March

15-16, 2012), edited by N. Vasić, 195–206. Belgrade: Stone Studio Association – Kragujevac, Serbia.

Živaljević, Ivana. 2013. „Životinje između Prirode i Kulture: priča o arheozoologiji“. *Etnoantropološki problemi* 8(4): 1137–1163.

Živaljević, Ivana. 2015. „Concepts of the body and personhood in the Mesolithic-Neolithic Danube Gorges: interpreting animal remains from human burials“. *Etnoantropološki problemi (Ethno-anthropological problems)* 10 (3): 675–699.

Živanović, Srboljub. 1975a. „A note on the anthropological characteristics of the Padina population“. *Zeitschrift für Morphologie und Anthropologie* 66 (2): 161–175.

Živanović, Srboljub. 1975b. „Mesolithic population in Đerdap region“. *Balcanica VI*: 1–7.

Živanović, Srboljub. 1976. „Cromagnon in the Iron Gate Gorge of the Danube“. *Nature* 260: 518.

Živanović, Srboljub. 1979. „Further Evidence on Cromagnon in the Iron Gate Gorge of the Danube“. *Current Anthropology* 20: 805.

Živanović, Srboljub. 1988. „The temporal region and the supramastoid ridge in mesolithic skulls from Padina in the Iron Gate Gorge of the Danube“. *Hum. Evol.* 3: 329–334.

Антоновић, Драгана. 2003. „Мезолитска и неолитска камена индустрија Ђердапа“. *Гласник српског археолошког друштва* 20(19): 9–35

Антоновић, Драгана. 2008 (2006). „Повезаност уметности и технолошког развоја: пример Лепенског Вира“. У *Драгослав Срејовић и уметност. Крагујевац, 28. и 29. новембар 2006. године*, 67–72.

Антоновић, Драгана. 2012. „Камено оруђе са Лепенског вира“. У *Водич кроз културу Лепенски вир*, уредила Бојана Михаиловић, 75–79. Београд: Народни музеј.

Арсенијевић, Ружица. 2015. *Раст и развој новорођенчади на Лепенском виру у транзиционом периоду (6200–5900. п.н.е.)*. Мастер рад. Филозофски факултет Универзитета у Београду.

Бабовић, Љубинка. 1997. „Положај и функција светилишта на Лепенском Виру“ (Location and function of the sanctuaries at Lepenski Vir). У *Уздарје Драгославу Срејовићу поводом шездесет пет година живота, од пријатеља, сарадника и ученика*, уредник Мирослав Лазић, 97–108. Београд: Филозофски факултет, Центар за археолошка истраживања.

Бабовић, Љубинка. 2006. „Светилишта Лепенског Вира: место, положај и функција“ Београд: Народни музеј.

Бабовић, Љубинка. 2008. *Тајна Лепенског Вира: лик Бога Сунца: из VII миленијума пре Христа* (The Mystery of Lepenski Vir: the image of the Sun deity: from the VIIth millenium b. c. Belgrade: National Museum) Београд: Народни музеј.

Богдановић, Миленко. 1998 (1997). „Прилог проучавању неолитизације континенталног дела Балканског полуострва“. У *Рад Драгослава Срејовића на истраживању праисторије централног Балкана, Крагујевац, 27–29. новембар 1997, 27–32*. Крагујевац: Центар за научна истраживања Српске академије наука и уметности Универзитета у Крагујевцу.

Богосављевић, Вера и Старовић Андреј. 2013. „Балкански кремен из збирке за старији неолит“. *Зборник Народног музеја* 21(1): 77–108.

Борић, Душан. 2008. „Култура Лепенског вира у светлу нових истраживања“. *Гласник Српског археолошког друштва* 24: 9–44.

Борић, Душан. 2012а. „Апсолутна хронологија Лепенског вира“. У *Водич кроз културу Лепенски вир*, уредила Бојана Михаиловић, 29–35. Београд: Народни музеј.

Борић, Душан. 2012б. „Друштвена организација и везе са суседима“. У *Водич кроз културу Лепенски вир*, уредила Бојана Михаиловић, 87–95. Београд: Народни музеј.

Борић, Душан. 2012в. „Власац“. У *Водич кроз културу Лепенски вир*, уредила Бојана Михаиловић, 115–117. Београд: Народни музеј.

Борић, Душан. 2012г. „Хајдучка Воденица“. У *Водич кроз културу Лепенски вир*, уредила Бојана Михаиловић, 115–117. Београд: Народни музеј.

Борић, Душан и Димитријевић Весна. 2007. „Апсолутна хронологија и стратиграфија Лепенског Вира“. *Старинар* LVII : 9-55
<https://doi.org/10.2298/STA0757009B>

Бошковић, Ђурђе. 1969. „Проблеми археолошких истраживања у Ђердапу“. У *Старе културе у Ђердапу* . уредио Ђурђе Бошковић, 13 – 34. Београд: Галерија САНУ

Бошковић, Ђурђе. 1974 (1971). „Хајдучка Воденица као један од представника лепенске културе“. *Старинар* 22: 179–180.

Бошковић, Ђурђе. 1978. Увод. У *Археолошко благо Ђердапа*, уредио Владимир Кондић. Београд: Народни музеј.

Бошковић, Ђурђе. 1984. „Археолошка истраживања Ђердапа 1956–1970“. *Старинар XXXIII–XXXIV*, 1982–1983: 9–17.

Брукнер, Богдан. 1998 (1997). „Рани неолит Балкана (Србије) у истраживањима Драгослава Срејовића“. У *Рад Драгослава Срејовића на истраживању праисторије централног Балкана, Крагујевац, 27–29. новембар 1997*, 27–32. Крагујевац: Центар за научна истраживања Српске академије наука и уметности Универзитета у Крагујевцу.

Цвјетићанин, Татјана. 2008. Уводна реч. У *Тајна Лепенског Вира: лик Бога Сунца: из VII миленијума пре Христа*, Љубинка Бабовић, стр. 13. Београд: Народни музеј.

Чанак-Медић, Милка. 1970а (1969). „Пројекат за спасавање Лепенског Вира“ *Саопштења* 8: 7–12.

Чанак-Медић, Милка. 1970б. „Радови на спасавању Лепенског Вира у 1970. години“, *Саопштења* 9: 5–16

Чанак-Медић, Милка. 1979. „Заштита Лепенског Вира“. У *Лепенски Вир - водич*, уредио Владимир Кондић, 11–12. Београд: Народни музеј.

Чанак-Медић, Милка. 1980. „Спавање Лепенског Вира: концепција и проблеми“. *Зборник Заштите споменика културе XXVI–XXVII*.

Челебоновић, Алекса. 1968. Лепенски Вир. *Књижевност* 2: 174–179

Димитријевић, Весна. 2012. „Лов и риболов на Лепенском виру“. У *Водич кроз културу Лепенски вир*, уредила Бојана Михаиловић, 81–85. Београд: Народни музеј.

Душанић, Слободан. 1969. „Д. Срејовић, Лепенски Вир“. У *Нова праисторијска култура у Подунављу*, 328. Београд: Српска књижевна задруга. *Историјски гласник* 2. *Историјски гласник: орган Историјског друштва Народне Републике* 2, 1969, 153.

Ђорђевић, Маја. 2009. „Изложба ‘Тајне Лепенског Вира’. Праисторијска уметност“. *Гласник Друштва конзерватора Србије* 33: 307–308.

Гарашанин, Милутин. 1973. „Палеолит, мезолит и преднеолитска култура“. У *Праисторија на тлу Србије*, 9–14. Београд: Српска књижевна задруга.

Гарашанин, Милутин. 1997 (1995). „Лепенски Вир после тридесет година“. У *Археологија источне Србије Београд – Доњи Милановац*, уредник Мирослав Лазић, 11–20. Београд: Филозофски факултет.

Гигов, А. 1969. „Анализа полена“. У *Нова праисторијска култура у Подунављу*, уредник Драгослав Срејовић, 203–206. Београд: Српска књижевна задруга.

Грга, Ђурица. 1996. „Каријес у хуманој популацији Лепенског Вира“. *Старинар* XLVII: 177–182.

Грга, Ђурица. 1997. „Абразија зуба као обележје хумане популације културе Лепенског Вира“. *Balkanica* XXVIII: 79–94. <https://balkanica.rs/index.php/journal/article/view/664>

Јовановић, Борислав. 1967. „Значење неких култних елемената“. *Старинар* 18: 11–20

Јовановић, Борислав. 1969. „Падина насеља старијег неолита и старијег гвозденог доба“. У уредио Ђурђе Бошковић, 44 – 45. Београд: Галерија САНУ

Јовановић, Борислав. 1974 (1971). „Праисторија Горњег Ђердапа“ („Prehistory of Upper Iron Gates“). *Старинар* н.с. 22: 1–22.

Јовановић, Борислав. 1984а. „Хајдучка Воденица праисторијска некропола“. *Старинар* XXXIII–XXXIV: 305–313.

Јовановић, Борислав. 1984б. „Падина насеље мезолита и старијег неолита“. *Старинар* XXXIII–XXXIV: 159–168.

Јовановић, Борислав. 1984в. „Стубица- Насеље старијег неолита“. *Старинар* XXXIII–XXXIV: 177–178.

Јовановић, Борислав. 1995. „Праисторијске културе и екологија Ђердапа“. *Старинар* 45: 213–216.

Јовановић, Борислав. 2009 (2008). „Познавање календарских елемената за миграциона кретања риба фамилије acipenseridae у култури Лепенског Вира“. У *Развој астрономије код Срба V, Београд 18–22. април 2008*. (Proceedings of the conference Development of Astronomy among Serbs, V, Belgrade, April 18–22, 2008), 417–421.

Јовановић, Јелена. 2015. „Исхрана и здравствени статус деце у мезолиту и неолиту Ђердапа“. *Архаика* 3: 43–65. ISSN 1820-6328 http://147.91.75.9/manage/shares/archaica/Arhaica_2015-01_03_Jovanovic_et_al.pdf

Јовин, Марија и Темерински Синиша. 2002. „Заштита и презентација локалитета Лепенски вир: уређење подручја“. *Гласник Друштва конзерватора Србије* 26: 69–76.

Јовин, Марија и Темерински Синиша. 2003. „Заштита и презентација локалитета Лепенски вир: уређење подручја“. *Гласник Друштва конзерватора Србије* 27: 57–69.

Јовин, Марија и Темерински Синиша. 2004. „Заштита и презентација локалитета Лепенски Вир: конзервација и презентација“. Гласник Друштва конзерватора Србије 28: 53–57.

Костић, Александар. 1972 (1970). „Аидотичка пластика из Лепенског Вира“. Старице 21: 113–116. Београд: Археолошки институт САНУ.

Летица, Загорка. 1972 (1970). „Гроб салкуца културе са Лепенског Вира“. Старице 21: 117–124. Београд: Археолошки институт САНУ.

Љуштина, Марија, Тодоровић Ивица и Филиповић Војислав. 2008. „Лепенски вир“. Енциклопедија српског народа, стр. 580.

Марковић-Марјановић, Јелена. 1969. „Геологија и стратиграфија“. У *Нова праисторијска култура у Подунављу*, уредник Драгослав Срејовић, 185–192. Београд: Српска књижевна задруга.

Марковић-Марјановић, Јелена. 1978. „Геологија и стратиграфија“. У: Власац: *Геологија, биологија, антропологија*, том 2. уредили Срејовић, Драгослав и Летица Загорка, 11-30. Београд: Српска академија наука и уметности.

Михаиловић, Бојана. 2012. „Лепенски вир: историјат истраживања“. У *Водич кроз културу Лепенски вир*, уредила Бојана Михаиловић, 13–17. Београд: Народни музеј.

Михаиловић, Душан. 2012а. „Алатке од кости, рога и зуба дивље свиње“. У *Водич кроз културу Лепенски вир*, уредила Бојана Михаиловић, 71–73. Београд: Народни музеј.

Михаиловић, Душан. 2012б. „Кула“. У *Водич кроз културу Лепенски вир*, уредила Бојана Михаиловић, 113–115. Београд: Народни музеј.

Михаиловић, Душан. 2012в. „Неолитизација“. У *Водич кроз културу Лепенски вир*, уредила Бојана Михаиловић, 113–115. Београд: Народни музеј.

Михаиловић, Душан. 2012г. „Природни оквири“. У *Водич кроз културу Лепенски вир*, уредила Бојана Михаиловић, 25–27. Београд: Народни музеј.

Михаиловић, Душан. 2012д. „Развој мезолита у Ђердапу“. У *Водич кроз културу Лепенски вир*, уредила Бојана Михаиловић, 107–111. Београд: Народни музеј.

Михаиловић, Душан. 2012ђ. „Стубица“. У *Водич кроз културу Лепенски вир*, уредила Бојана Михаиловић, 113–115. Београд: Народни музеј.

Михаиловић, Душан и Шарић Јосип. 2012. „Окресани камени артефакти“. У *Водич кроз културу Лепенски вир*, уредила Бојана Михаиловић, 67–69. Београд: Народни музеј.

Микић, Живко. 1989. „Прилог антрополошком истраживању неолита у Србији“ Гласних српског археолошког друштва 5: 18-26

Микић, Живко. 1992. „Антрополошки осврт на мезолитску популацију“. Саопштења XXIV:: 159–169.

Микић, Живко. 1997 (1995). „Ђердапска антрополошка серија и неолитизација Подунавља“. У *Археологија источне Србије Београд – Доњи Милановац*, уредник Мирослав Лазић, 71–78. Београд: Филозофски факултет.

Мишић В., Чолић Д., Динић, А. 1969. „Еколошка-фитоценолошка испитивања“. У *Нова праисторијска култура у Подунављу*, уредник Драгослав Срејовић, 207–223. Београд: Српска књижевна задруга.

Муџијевић, Р. 1969. „Геофизичка испитивања“. У *Нова праисторијска култура у Подунављу*, уредник Драгослав Срејовић, 193–202. Београд: Српска књижевна задруга.

Николић, Дубравка и Перић Славиша. 2008 (2006). „Уметност као елемент културног дисконтинуитета на Лепенском Виру“. У *Драгослав Срејовић и уметност. Крагујевац, 28. и 29. новембар 2006. године*, 59–65.

Николић, Радомир и Павловић Ст. Доброслав. 1982. „Конзерваторско рестаураторски радови Републичког завода за заштиту споменика културе на непокретним културним добрима“. У *Културно наслеђе Србије*, 37–125. Београд: САНУ галерија.

Перић, Славиша и Николић Дубравка. 2012. „Неолитско насеље на Лепенском виру“. У *Водич кроз културу Лепенски вир*, уредила Бојана Михаиловић, 97–103. Београд: Народни музеј.

Радојчић, Ненад и Васић Вasoје. 1997а. „Власац – мезолитско насеље“. У *Археолошко путовање Ђердапом I*. Јован Ангелус, 53- 54. Београд: Народни музеј.

Радојчић, Ненад и Васић Вasoје. 1997б. „Лепенски вир – мезолитско и неолитско насеље“. Јован Ангелус, 43- 47. У *Археолошко путовање Ђердапом I*. Јован Ангелус, Београд: Народни музеј.

Радојчић, Ненад и Васић Вasoје. 1997в. „Лепенски вир – римска кула “. У *Археолошко путовање Ђердапом I*. Јован Ангелус, Београд: Народни музеј.

Радојчић, Ненад и Васић Вasoје. 1997г (2003). „Падина – насеље мезолита и старијег неолита“. У *Археолошко путовање Ђердапом I*. Јован Ангелус, 37-38. Београд: Народни музеј.

Радовановић, Ивана. 1996. „Културни идентитет ђердапског мезолита“, *Зборник Народног музеја. Археологија* 16 (1): 39–47.

Радовановић, Ивана. 1997 (1995). „Мезолит и неолит источне Србије“. У *Археологија источне Србије Београд – Доњи Милановац*, уредник Мирослав Лазић, 55–70. Београд: Филозофски факултет.

Радовановић, Ивана. 1998 (1997). „Власац и Лепенски Вир у светлу најновијих истраживања“. У *Рад Драгослава Срејовића на истраживању праисторије централног Балкана, Крагујевац*, 27–29. новембар 1997, 33–37. Крагујевац: Центар за научна истраживања Српске академије наука и уметности Универзитета у Крагујевцу.

Радовановић, Ивана. 2012а. „Сахрањивање на Лепенском виру“. У *Водич кроз културу Лепенски вир*, уредила Бојана Михаиловић, 49–51. Београд: Народни музеј.

Радовановић, Ивана. 2012б. „Систем веровања на Лепенском виру“. У *Водич кроз културу Лепенски вир*, уредила Бојана Михаиловић, 53–59. Београд: Народни музеј.

Радовановић, Ивана. 2012в. „Уметност Лепенског вира“. У *Водич кроз културу Лепенски вир*, уредила Бојана Михаиловић, 61–65. Београд: Народни музеј.

Радовановић, Ивана. 2012г. „Стратиграфија и насеље. Апсолутна хронологија Лепенског вира“. У *Водич кроз културу Лепенски вир*, уредила Бојана Михаиловић, 37–41. Београд: Народни музеј.

Радовановић, Ивана. 2012д. „Станишта Лепенског вира“. У *Водич кроз културу Лепенски вир*, уредила Бојана Михаиловић, 43–46. Београд: Народни музеј.

Ратковић, Деана. 2012. „Лепенски вир – римска кула осматрачница“. У *Водич кроз културу Лепенски вир*, уредила Бојана Михаиловић, 161–163. Београд: Народни музеј.

Сладић, Миодраг. 2007. „Архитектура раних праисторијских насеља на локалитету Кула код Михајловца“. *Архаика* 1: 9–40.

Срејовић, Драгослав. 1967. „Споменици архитектуре и скулптуре са Лепенског Вира“. *Развитак : часопис за друштвена питања* 4-5: 70-75

Срејовић, Драгослав. 1968 (1967). „Лепенски Вир – ископавања 1965–1967. Године“. *Старинар XVIII* : 157-166.

Срејовић, Драгослав. 1969а „Лепенски вир“. *Гласник српске књижевне задруге XXIV*, 3-8

Срејовић, Драгослав. 1969б „Лепенски Вир насеље из доба преднеолита и старијег неолита“. У *Старе културе у Ђердапу*, уредник Ђурђе Бошковић, 49–56. Београд: САНУ.

Срејовић, Драгослав. 1969в. *Лепенски вир. Нова праисторијска култура у Подунављу*. Београд: Српска књижевна задруга.

Срејовић, Драгослав. 1973. „Култура Лепенског Вира и њена природна средина“. *Земља и људи* 23: 105–114. (према Срејовић Драгослав. *Искусства прошлости*, приредио Видојко Јовић, 49-55. Београд: Ars Libri)

Срејовић, Драгослав. 1979. „Лепенски Вир“. У *Лепенски Вир водич*, уредник Владимир Кондић, 3–7. Београд: Народни музеј.

Срејовић, Драгослав. 1981 (1994). „Културе старијег и средњег каменог доба“. *Историја српског народа. Од најстаријих времена до Маричке битке* прва књига. 3–14. Београд: Српска књижевна задруга.

Срејовић, Драгослав и Бабовић Љубинка, 1982. „Свакодневне активности становника насеља Лепенски Вир“. У: *Лепенски Вир – водич*, уредници Драгослав Срејовић и Љубинка Бабовић, 16-32. Београд: Народни музеј

Срејовић, Драгослав. 1984а. „Лепенски Вир, мезолитско и неолитско насеље“. *Старинар XXXIII-XXXIV (1982-1983)*: 195–196.

Срејовић, Драгослав. 1984б. „Лепенски Вир, римска кула“. *Старинар XXXIII-XXXIV (1982-1983)*: 197-200.

Срејовић, Драгослав. 1985. „Кад смо били културно средиште света“. *Средиште културе III миленијум*, Стојан Ћелић, 40-72. Београд: Галерија САНУ.

Срејовић, Драгослав. 1990. „Дијалог човека са каменом“. У *Човек и камен*, уредник Драгослав Срејовић, 92–119. УР Београд: САНУ, Галерија српске академије наука и уметности.

Срејовић, Драгослав. 1992. „Уметност Лепенског Вира“. *Catena Mundi*: српска хроника на светским веригама, зборник, књ. 2, уредници Радован Типсаревић и Владимир Савић, 856–863. Краљево: Ибарске Новости.

Срејовић, Драгослав. 1998а (1996). „Археолошко наслеђе. Праисторијско доба и у Саставу Римске империје“. У *Културна ризница Србије*. Идеа, 8–14.

Срејовић, Драгослав. 1998б (1996). „Балкан и Анадолија у средње и млађе камено доба“. *Књижевност* 3–4, 760–765 (према Срејовић Драгослав. *Искусства прошлости*, приредио Видојко Јовић, 291-301. Београд: Ars Libri).

Срејовић, Драгослав и Летица Загорка. 1974 (1971). „Епипалеолитска насеља на Власцу“. *Старинар XXII*: 23–34.

Срејовић, Драгослав и Летица Загорка. 1978a. „Увод. Власац: мезолитско насеље у Ђердапу“. У: *Геологија, биологија, антропологија*, том 2. уредили Срејовић, Драгослав и Летица Загорка, Београд: Српска академија наука и уметности.

Срејовић, Драгослав и Летица Загорка. 1978b. „Власац: мезолитско насеље у Ђердапу“. *Археологија*, том 1. Београд: Српска академија наука и уметности.

Срејовић, Драгослав и Летица Загорка. 1984. „Власац, мезолитско насеље“. *Старијар XXXIII-XXXIV (1982-1983)*: 231–232.

Стефановић, Софија. 2012a. *Сифилис контроверза – трепонематозне инфекције у европској праисторији* Београд: Филозофски факултет.

Стефановић, Софија. 2012б. „Скелетни остаци древних људи на Ђердапу“. У *Водич кроз културу Лепенски вир*, уредила Бојана Михаиловић, 151–157. Београд: Народни музеј.

Стојић, Милорад. 2001. „Културне традиције на простору на коме ће се формирати и развијати Трибали“. *Зборник радова Филозофског факултета у Приштини* 31, 53–264.

Шарић, Јосип. 1997 (1995). „Старчевачка кремена индустрија са локалитета Ушће Каменичког потока, Књепиште и Велесница“. У *Археологија источне Србије Београд – Доњи Милановац*, уредник Мирослав Лазић, 177–185. Београд: Филозофски факултет.

Тасић, Ненад. 1989. „Апсолутна хронологија неолитских култура централног Балкана: на основу физичко-хемијских метода“. Магистарски рад. Универзитет у Београду, Филозофски факултет.

Тасић, Ненад. 1998 (1997). „Критички осврт на периодизацију старчевачке културе по Драгославу Срејовићу“. У *Рад Драгослава Срејовића на истраживању праисторије централног Балкана, Крагујевац*, 27–29. новембар 1997, 71–74. Крагујевац: Центар за научна истраживања Српске академије наука и уметности Универзитета у Крагујевцу.

Тасић, Никола. 1978. „Праисторијске културе Ђердапа“. У *Археолошко благо Ђердапа*, уредио Владимир Кондић, 33–37. Београд: Народни музеј.

Тасић, Никола. 1998 (1997). „Праисторија југоисточне Европе у радовима Драгослава Срејовића“. У *Рад Драгослава Срејовића на истраживању праисторије централног Балкана, Крагујевац*, 27–29. новембар 1997, 7–18. Крагујевац: Центар за научна истраживања Српске академије наука и уметности Универзитета у Крагујевцу.

Трифунковић, Лазар. 1969. Увод. У *Старе културе у Ђердапу*. уредио Ђурђе Бошковић, 7– 9. Београд: Галерија САНУ

Трифуновић, Лазар. 1984. „Ђердап 1961–1970“. Старице XXXIII–XXXIV, 1982–1983: 1–4.

Вандић, Весна. 2014. „Туристички простор Лепенски Вир“. Гласник Друштва конзерватора Србије 38: 157–164. ISSN 0350-9656

Живановић, Србољуб. 1975. „Прво саопштење о резултатима антрополошког проучавања скелетних остатака са Падине у Ђердапу“. *Старице* 24–25: 139–153.

Живановић, Србољуб. 1976 (1975). „Остаци људских скелета са праисторијског налазишта на Хајдучкој Воденици“. Старице XXVI: 123–129.

Живановић, Србољуб. 1979. „Апсолутна старост скелетних остатака кромањонаца са Падине у Ђердапу“. *Balkanica* X: 26–30

Живановић, Србољуб. 2015. *Кромањонци у Ђердапу*. Београд: Пешић и синови.

Жупанић, Л. 1969. „Антропогеографско-етнолошка испитивања“. У *Нова праисторијска култура у Подунављу*, уредник Драгослав Срејовић, 263–270. Београд: Српска књижевна задруга.

Spisak ilustracija

Slika 1: Vizuelni prikaz međusobnog odnosa teorija korišćenih u radu

Slika 2: Grafički prikaz odnosa istraživačkih strategija korišćenih u analizi

Slika 3. Pregled zastupljenosti publikacija na temu proizvodnje znanja u arheologiji na engleskom jeziku, izvor Google books Ngram Viewer

(Google Books Ngram Viewer).

https://books.google.com/ngrams/graph?content=archaeological+knowledge+production&year_start=1960&year_end=2019&corpus=en2019&smoothing=1&case_insensitive=true

Slika 4. Sredstva dodeljena za istraživanje Lepenskog Vira, prema (Bošković 1964, 33).

Slika 5. Dragoslav Sreјović i Zagorka Letica na Lepenskom Viru 1969. godine, prema (Мрђић et al. 2017, 68)

Slika 6. Neki od izvoda iz dnevnih novina 17. avgusta 1967. godine, lična arhiva

Slika 7. Lazar Trifunović (levo) i Dragoslav Sreјović (desno) slikani pored skulpture na lokalitetu Lepenski Vir, prema Мрђић 2017, 99

Slika 8. Neke od fotografija skulptura u prvobitnim položajima na lokalitetu, dokumentacija Republičkog zavoda za zaštitu spomenika kulture, dobijena od Arheološkog Instituta

Slika 9. Naslovna strana prvog kataloga o skulpturama sa Lepenskog Vira, lična arhiva

Slika 10. Rešenje o proglašenju Lepenskog Vira za kulturno dobro iz 1966.godine, izvor RZZZSK

Slika. 11. Broj publikovanih priloga Dragoslava Srejovića po godinama (1965-1968)

Slika. 12. Zastupljenost tekstova Dragoslava Srejovića prema vrsti građe (1965-1968)

Slika 13. Zastupljenost tema u tekstovima Dragoslava Srejovića po godinama (1965-1968)

Slika 14. Broj publikovanih priloga drugih autora po godinama (1965-1968)

Slika. 15. Zastupljenost tekstova drugih autora prema vrsti građe (1965-1968)

Slika 16. Zastupljenost tema u tekstovima drugih autora prema godinama (1965-1968)

Slika 17. Oktobarska nagrada Beograda dodeljena Dragoslavu Srejoviću 1970. godine za knjigu o Lepenskom Viru, prema , izvor SANU

<https://www.odlikovanja.sanu.ac.rs/web/rs/darodavci/dragoslav-srejovic/galerija/K32-2>

Slika 18. Broj publikovanih priloga Dragoslava Srejovića po periodima (1969-1996)

Slika 19. Zastupljenost tekstova Dragoslava Srejovića prema vrsti građe (1969-1996)

Slika 20. Zastupljenost tema u tekstovima Dragoslava Srejovića prema periodima (1969-1996)

Slika 21. Broj publikovanih priloga drugih autora po periodima (1969-1996)

Slika 22. Broj publikovanih priloga dominantnih autora u VRS 2 (1969-1996)

Slika 23. Zastupljenost tekstova drugih autora prema vrsti građe (1969-1996)

Slika 24. Zastupljenost tema u tekstovima drugih autora prema periodima (1969-1996)

Slika 25. Plan izmeštanja lokaliteta prema konzervacijskom postupku, dokumentacija Republičkog zavoda za zaštitu spomenika kulture, dobijena od Arheološkog Instituta

Slika 26 Prikaz kuće nakon poplava, dokumentacija Republičkog zavoda za zaštitu spomenika kulture, dobijena od Arheološkog Instituta

Slika 27. Fotografija radova na izmeštanju nadzemnih ostataka, dokumentacija Republičkog zavoda za zaštitu spomenika kulture, dobijena od Arheološkog

Slika 28. Prikaz plana ostataka Lepenskog Vira, prema (Borić 2016, 7) i plan nove postavke dokumentacija Republičkog zavoda za zaštitu spomenika kulture, dobijena od Arheološkog Instituta

Slika 29. Pogled na prvobitnu i novu lokaciju Lepenskog vira, dokumentacija Republičkog zavoda za zaštitu spomenika kulture, dobijena od Arheološkog

Slika 30. Jedan od zamišljenih izgleda zaštitne konstrukcije Lepenskog Vira, prema Кондић, Владимир (ур). 1979. Лепенски Вир. Београд: Народни музеј

Slika 31. Prezentacija Lepenskog Vira pod privremenom zaštitnom konstrukcijom, privatna arhiva (fotografija potiče iz 1998.godine)

Slika 32. Skulpture sa Lepenskog Vira na izložbi *Arheološko blago Đerdapa*, fotografija (prema Продановић 1982)

Slika. 33. Privremena postavka Lepenski Vir iz osamdesetih godina prošlog veka (v. Cvjetićanin 2020, 722)

Slika 34. Vest o izložbi u Berlinu, Borba 1.oktobar 1987.godine

Slika 35. Detalj sa stalne izložbene postavke Narodnog muzeja u Beogradu (v. Cvjetićanin 2015, 593)

Slika 36: Prikaz plana ostataka Lepenskog Vira prema (Borić 2016, 7) i (Јовин и Темерински 2003, 61)

Slika 37: Projektno rešenje prezentacije i zaštite lokaliteta Lepenski Vir (Јовин и Темерински 2003, 62)

Slika 38: Pogled na prezentaciju *in situ* nalaza u Centru za posetioce- Lepenski Vir, privatna arhiva.

Slika 39. Poster izložbe, prema Laboratorija za bioarheologiju, Filozofski fakultet Beograd, <https://www.facebook.com/photo?fbid=1494491160850212&set=pb.100054265880755.-2207520000>

Slika 40. Broj publikovanih priloga drugih autora po periodima (1996-2015)

Slika 41. Broj publikovanih priloga dominantnih autora u VRS 3 (1996-2015)

Slika 42. Zastupljenost tekstova drugih autora prema vrsti građe (1996-2015)

Slika 43. Zastupljenost tema u tekstovima drugih autora prema periodima (1996-2015)

Slika 44. Ukupna pisana produkcija Dragoslava Srejića u poljima po periodima

Slika 45. Ukupna pisana produkcija Dragoslava Srejića u poljima kroz periode i vrstu građe

Slika 46. Ukupna tematska produkcija Dragoslava Srejića

Slika 47. Zastupljenost dominantnih tema u produkciji Dragoslava Srejovića u odnosu na polja i periode i njihov procentualni udeo

Slika 48. Ukupna produkcija drugih autora/ki i Dragoslava Srejovića kroz vremenske sekvence i polja

Slika 49. Ukupna produkcija drugih autora/ki u odnosu na periode, polja i prema vrsti građe

Slika 50. Ukupna tematska produkcija drugih autora/ki kroz vreme

Slika 51. Ukupna produkcija dominantnih autora/ki kroz vreme i njihov procentualni udeo

Slika. 52 Ukupna produkcija dominantnih autora/ki kroz periode u odnosu na Srejovića i njihov procentualni udeo

Slika 53. Pregled ukupne produkcije dominantnih autora/ki po vrsti građe

Slika 54. Produkcija dominantnih autora u odnosu na teme

Slika 55 Kolaž slika: Znak za Lepenski Vir, kuće iz Golubinja i kolski put ka Centru za posetioce, znak: privatna arhiva; kuće preuzete za Fejsbuk stranice Centra za posetioce Lepenski Vir.

Slika 56. Geometrizovana slova na ulazu u Centar za posetioce, privatna arhiva

Slika 57. Slika publikacija – Hristivoje Pavlović, privatna arhiva

Slika 58. Pogled na prezentaciju arheološkog iskopa unutar, privatna arhiva

Slika 59. Infopunkt sa kompjuterima, privatna arhiva

Slika 60. Informativni panel sa opisom lokaliteta Lepenski Vir, privatna arhiva

Slika 61. Informativni panel sa opisom istorijata istraživanja, privatna arhiva

Slika 62. Izgled izložbena prostorije u Centru 2015. godine, privatna arhiva

Slika 63. Prikaz hologramskih rekonstrukcija staništa na Lepenskom Viru prema Dragoslavu Srejoviću i Dušanu Boriću, privatna arhiva

Slika 64. Rekonstrukcija staništa na Lepenskom Viru, suprotno od ulaza u Centar, privatna arhiva

Slika 65. Pogled spolja na Centar i okolnu prirodu, izvor: Republički zavod za zaštitu spomenika kulture – Beograd, Pavle Marjanović

Google Arts&Culture: <https://shorturl.at/XtF2g>

Ilustracije

- 33 -

18. (78) LEPENSKI VIR

Lokalitet se nalazi uzvodno od Boljetina, na samoj obali Dunava.

Praistorija. - U profilu obale Dunava vidljiv je kulturni sloj koji je dao veću količinu fragmenata keramike starčevačke grupe.

Ekipa i troškovi istraživanja:
(sloj do 1,0 m; površina 200-300 m²)

E k i p e	1966	S v e g a
6 stručnjaka	540.000.-	
25 radnika		
30 dana	1,125.000.-	1,665.000.-
S v e g a	1,665.000.-	1,665.000.-

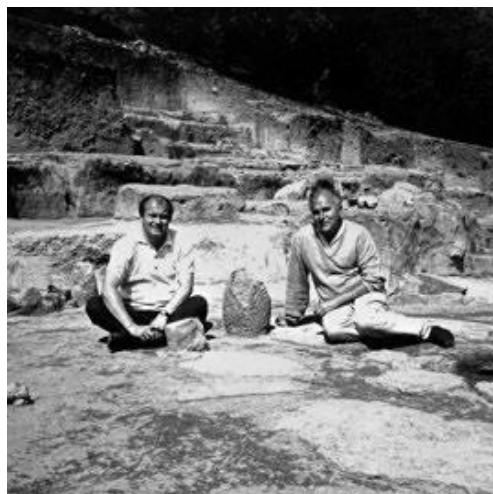
Slika 4. Sredstva dodeljena za istraživanje Lepenskog Vira, prema (Bošković 1964, 33).

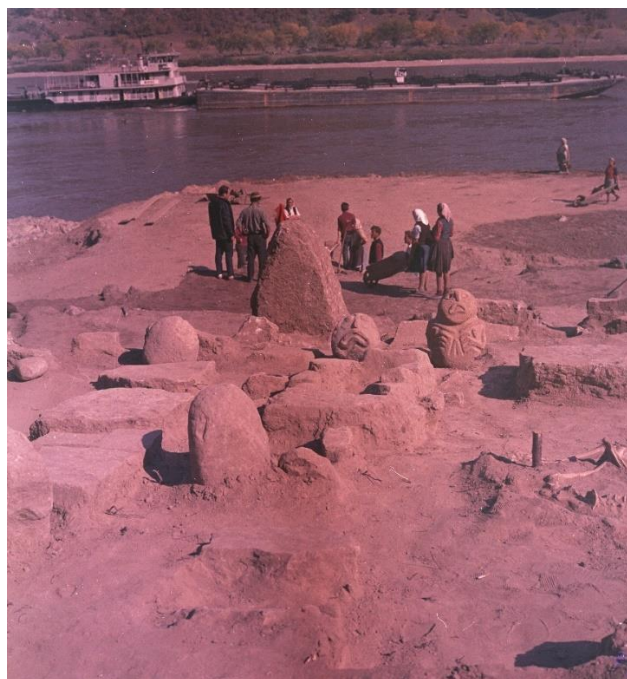
Slika 5. Dragoslav Srejšović i Zagorka Letica na Lepenskom Viru 1969. godine, prema (Mrđić et al. 2017, 68)

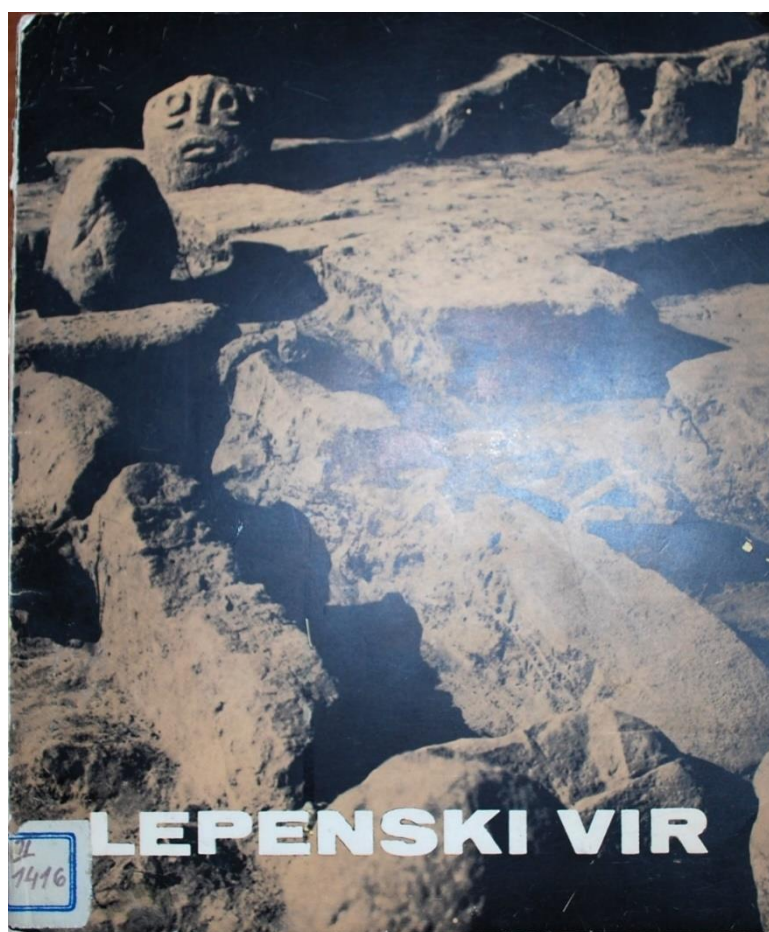
Slika 6. Neki od izvoda iz dnevnih novina 17. avgusta 1967. godine, lična arhiva

Slika 7. Lazar Trifunović (levo) i Dragoslav Srejski (desno) slikani pored skulpture na lokalitetu Lepenski Vir, prema Perić 2017, 99

Slika 8. Fotografija skulptura u prvobitnim položajima na lokalitetu, dokumentacija Republičkog zavoda za zaštitu spomenika kulture, dobijena od Arheološkog Instituta

Slika 9. Naslovna strana prvog kataloga o skulpturama sa Lepenskog Vira, lična arhiva

Републички завод за заштиту
споменика културе
01 бр. 554/1
26.5. 1966. год.
Београд

РЕГ-БР. 1100.

На основу чл. 1. Основног закона о заштити споменика културе (Сл. лист СФРЈ бр. 12/65), чл. 28. и 29. Закона о заштити споменика културе (Сл. гласник СРС бр. 3/66) и чл. 141 Закона о општем управном поступку (Сл. лист СФРЈ бр. 18/65), Републички завод за заштиту споменика културе у Београду, доноси

РЕШЕЊЕ

1. ЛОКАЛИТЕТ ЛЕПЕНСКИ ВИР, СО Мајданпек, који чине остаци праисторијског насеља на 1.500.м. од ушћа Бољетинске реке у Дунав, на обали, - ИМА СВОЈСТВО СПОМЕНИКА КУЛТУРЕ.

2. У року од 30. дана по правоснажности овога решења извршити упис у Централни регистар споменика културе у СР Србији.

3. Решење доставити: Органима управе надлежним за културу СО Мајданпек и среза Зајечар, а по извршеном упису у регистар и надлежном општинском суду на поступак у смислу чл. 32 Закона о заштити споменика културе.

О б р а з л о ж е њ е:

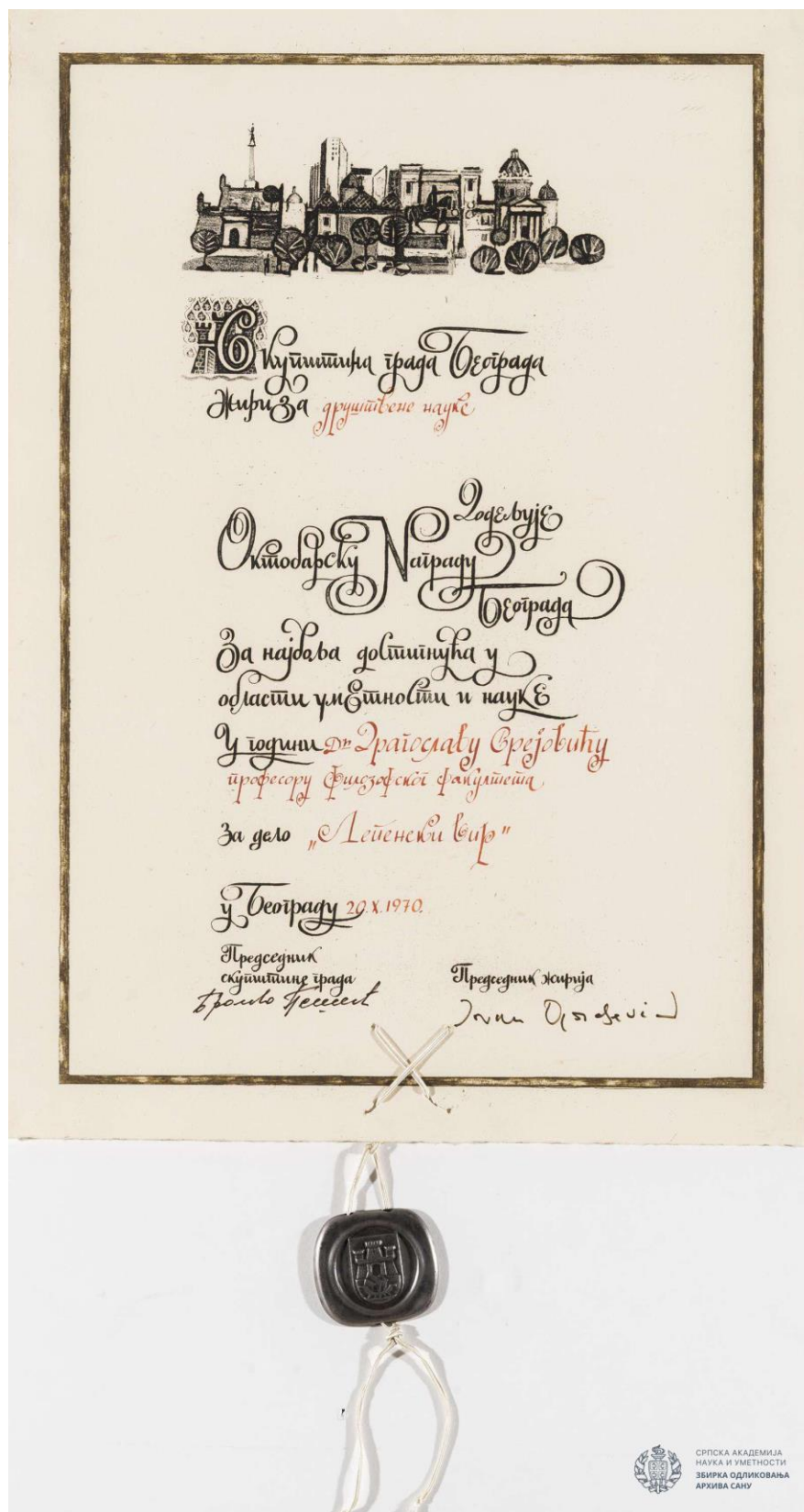
Локалитет Лепенски Вир је велико праисторијско насеље старијег неолита, које припада Старчевачкој културној групи, са два слоја становања. Културни слој је дебљине до 2,00 м. и чине га остаци надземних кућа, обиље керамичког, коштаног и каменог материјала. По својој средишњој положају у односу на географску распрострањеност ове врсте налазишта; прве појаве земљорадничких насеља у мањој котлини обале Дунава; по карактеристикама покретног археолошког материјала; те по археолошкој и културној вредности - има својство споменика културе и посебан интерес за проучавање старијег неолитског периода у Подунављу и на Балкану.

Из изложеног проистиче да постоји несумњив интерес за проучавање овог локалитета, те је решено као у диспозитиву.

Против овог решења може се, на основу прописа чл. 56 ст. 2 Закона о заштити споменика културе, поднети жалба Републичком секретаријату за културу СРС, у року од 15. дана од дана пријема решења. Жалба се предаје или шаље поштом овоме Заводу.

Slika 10. Rešenje o proglašenju Lepenskog Vira za kulturno dobro iz 1966.godine, izvor RZZZSK

Slika 17. Oktobarska nagrada Beograda dodeljena Dragoslavu Srejskiću 1970. godine za knjigu o Lepenskom Viru, prema , izvor SANU

Назив објекта: Кенетски зид
 Место: Р. Шибовица
 Датум снимања: Август 1970.
 Особ: Остатки куће из 15. столећа
 и неке друге

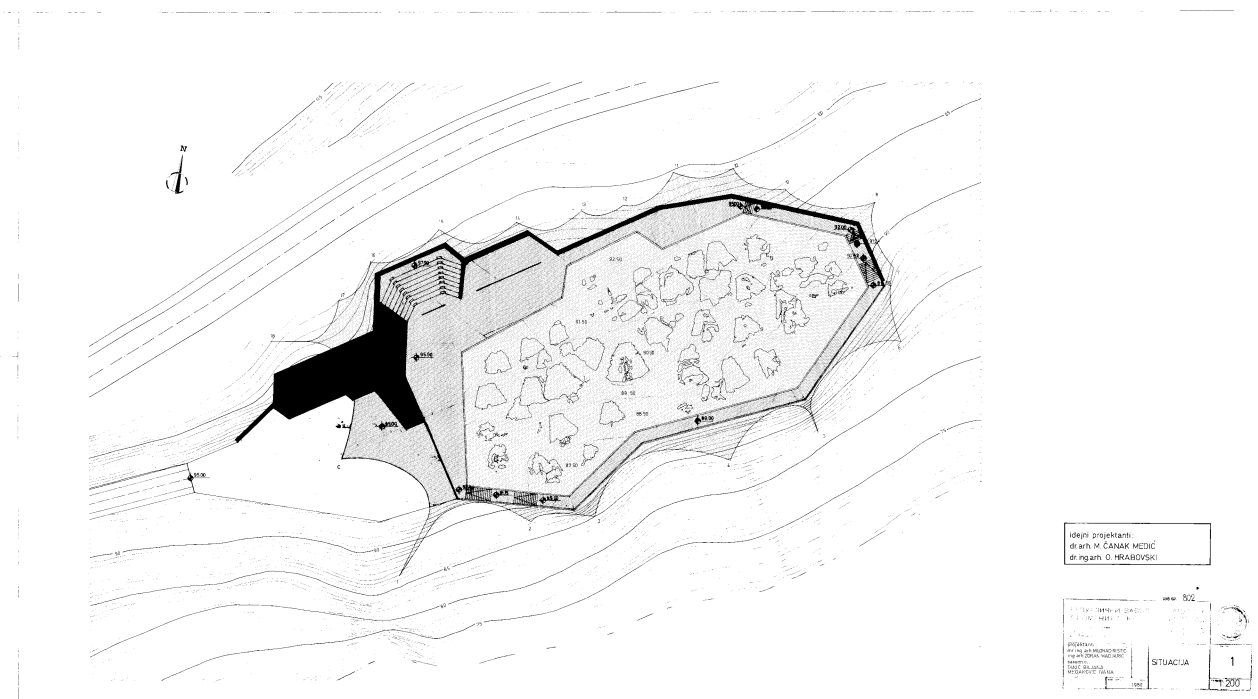
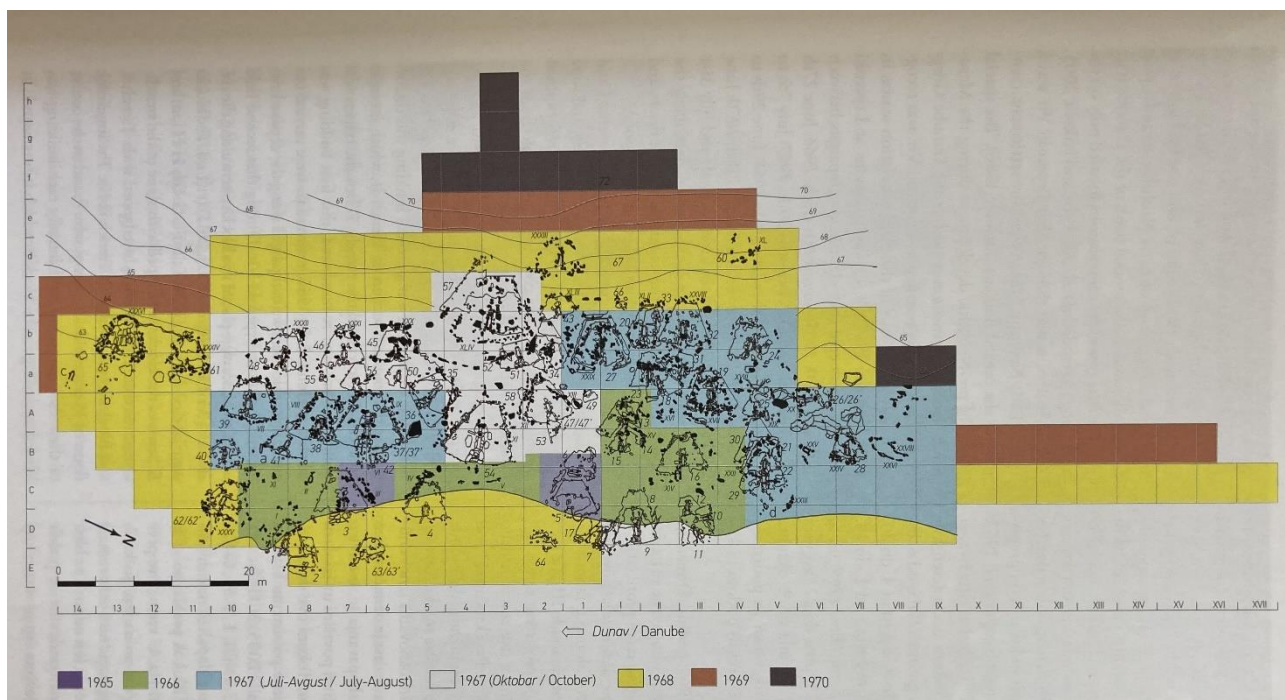

Slika 26 Prikaz kuće nakon poplava, dokumentacija Republičkog zavoda za zaštitu spomenika kulture, dobijena od Arheološkog Instituta

Републички завод за заштиту споменика културе Србије Београд		Назив објекта: ЛЕПЕНСКИ ВИР
Број нега- тива 16/2	СНИМИО М. МЕДИЋ	Опис: ОБРАДА КУЛЕ БР. 2А
Досије	Датум сн- мања АВГУСТ 1970.	
Непомена		

Slika 27. Fotografija radova na izmeštanju nadzemnih ostataka, dokumentacija Republičkog zavoda za zaštitu spomenika kulture, dobijena od Arheološkog

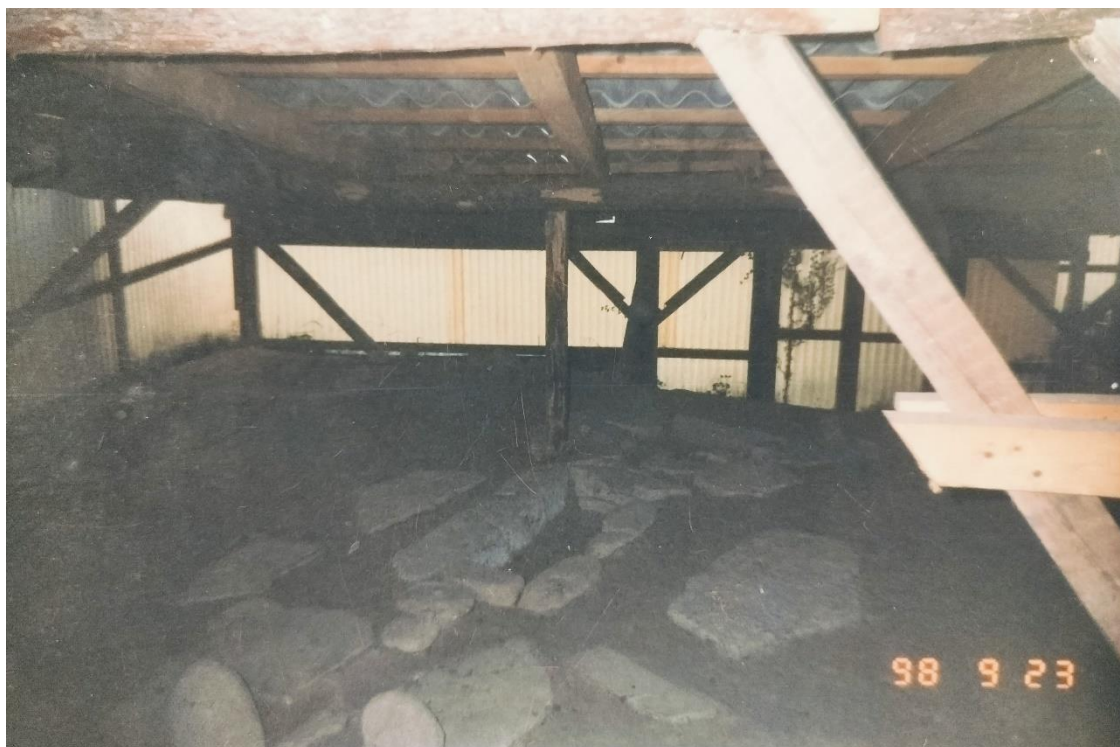
Slika 28. Prikaz plana prezentacije Lepenskog Vira, prema (Borić 2016, 7) i plan nove postavke dokumentacija Republičkog zavoda za zaštitu spomenika kulture, dobijena od Arheološkog Instituta

Slika 29. Pogled na prvobitnu i novu lokaciju Lepenskog vira, dokumentacija Republičkog zavoda za zaštitu spomenika kulture, dobijena od Arheološkog

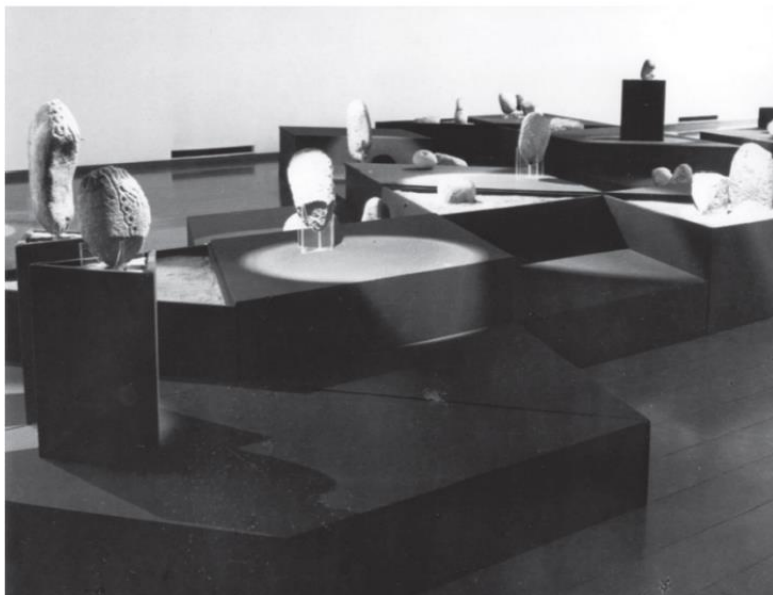
Slika 30. Jedan od zamišljenih izgleda zaštitne konstrukcije Lepenskog Vira, prema Кондић, Владимир (ур). 1979. Лепенски Вир. Београд: Народни музеј

Slika 31. Prezentacija Lepenskog Vira pod privremenom zaštitnom konstrukcijom, privatna arhiva

Slika 32. Skulpture sa Lepenskog Vira na izložbi *Arheološko blago Đerdapa*, fotografija (prema Продановић 1982)

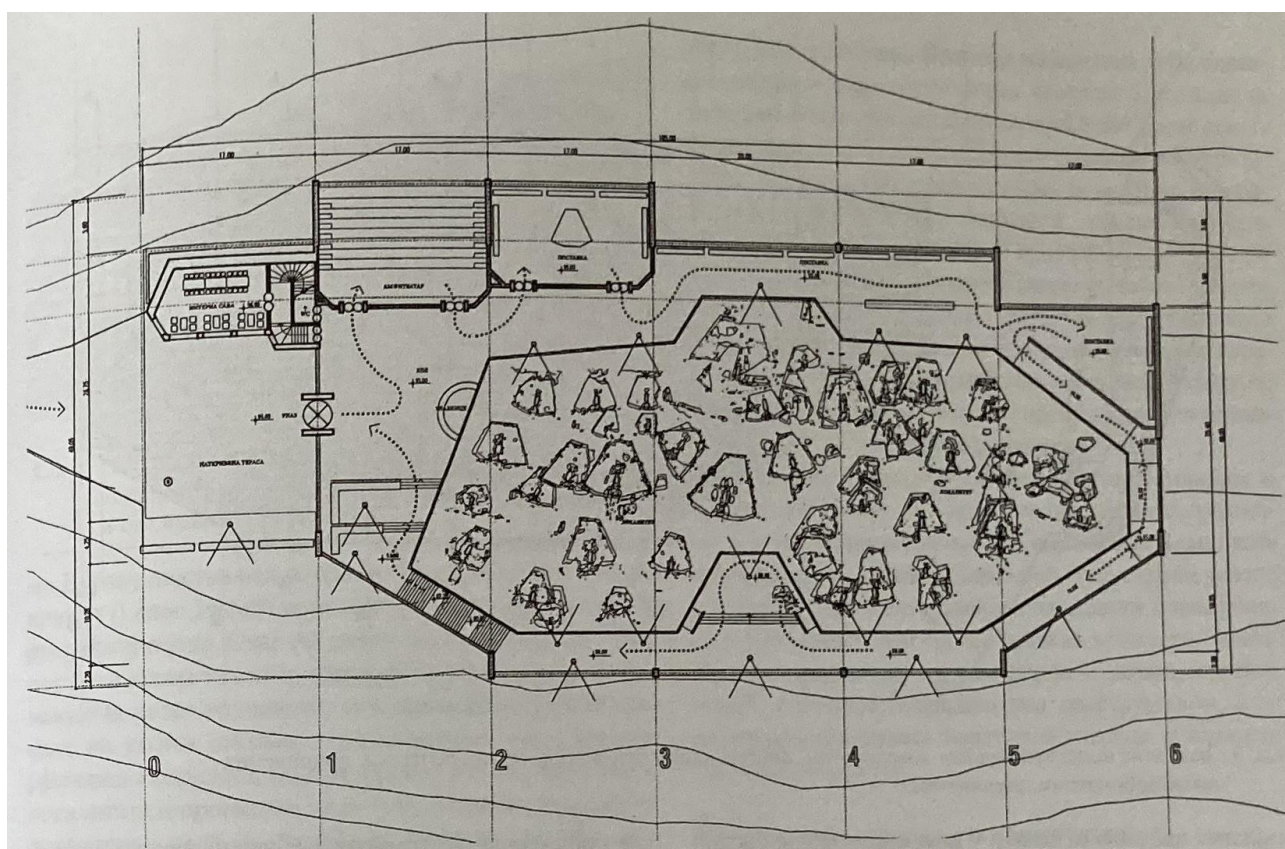
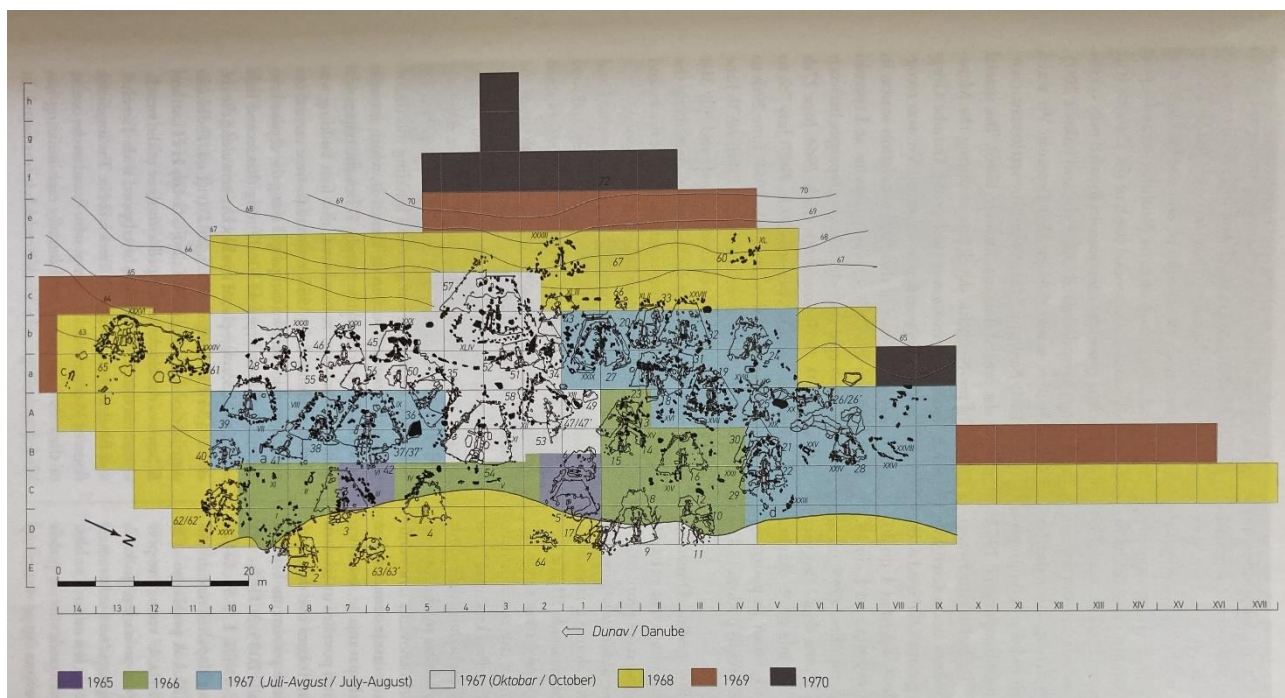

Slika. 33. Privremena postavka Lepenski Vir iz osamdesetih godina prošlog veka (v. Cvjetićanin 2020, 722)

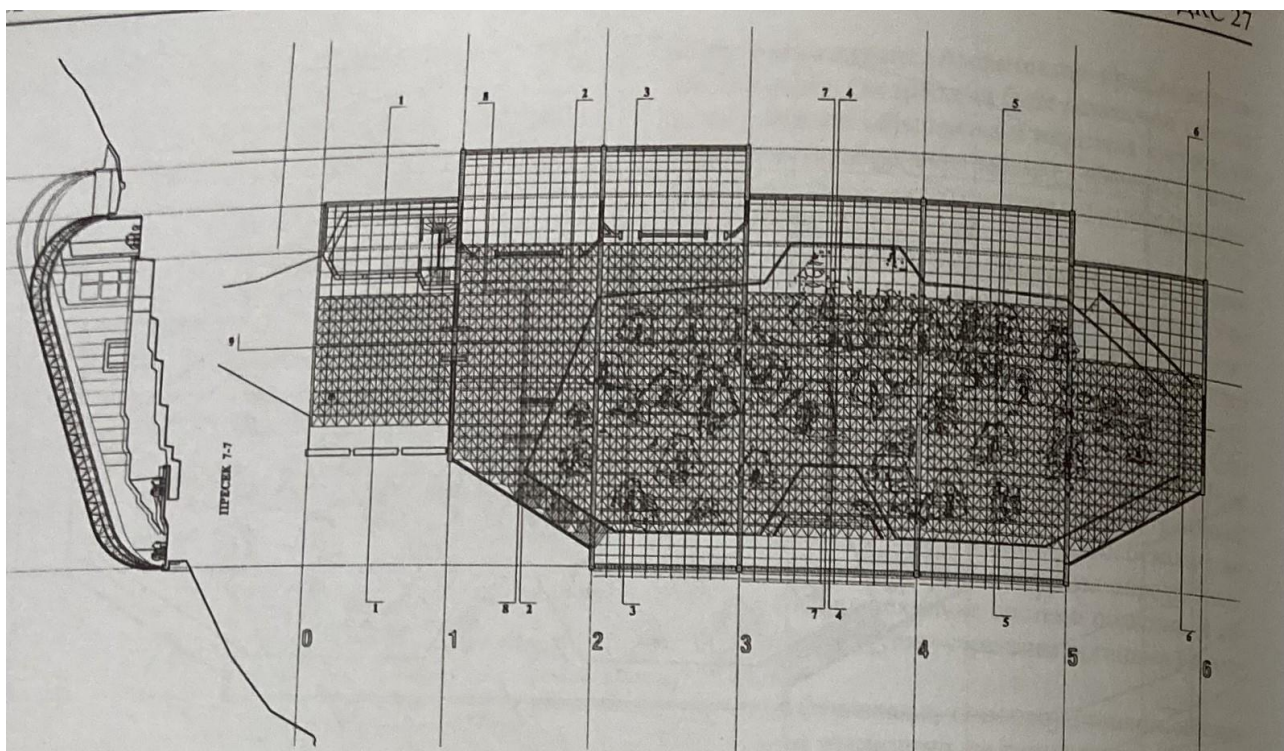
Slika 34. Vest o izložbi u Berlinu,
Borba 1.oktobar 1987.godine

Slika 35. Detalj sa stalne izložbene postavke Narodnog muzeja u Beogradu (v. Cvjetićanin 2015, 593)

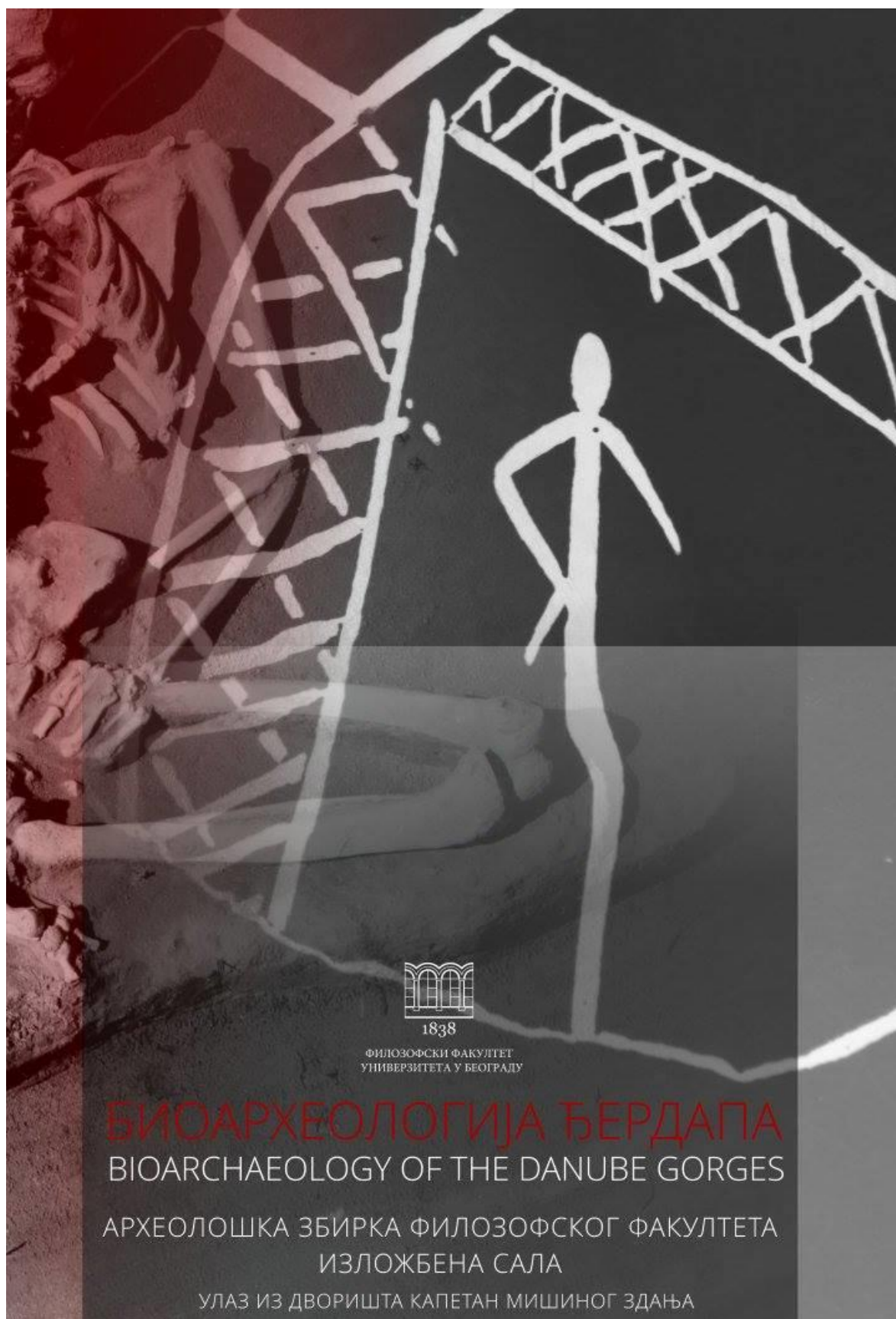
Slika 36: Prikaz plana ostataka Lepenskog Vira prema (Borić 2016, 7) i (Јовин и Темерински 2003, 61)

Slika 37: Projektno rešenje prezentacije i zaštite lokaliteta Lepenski Vir (Јовин и Темерински 2003, 62)

Slika 38: Pogled na prezentaciju *in situ* nalaza u Centru za posetioce- Lepenski Vir, privatna arhiva.

Slika 39. Poster izložbe, prema Laboratorija za bioarheologiju, Filozofski fakultet Beograd

Slika 55. Znak za Lepenski Vir, kuće iz Golubinja i kolski put ka Centru za posetioce, znak: privatna arhiva; kuće preuzete za Fejsbuk stranice Centra za posetioce Lepenski Vir.

Slika 56. Geometrized words at the entrance to the Visitor Center, private archive

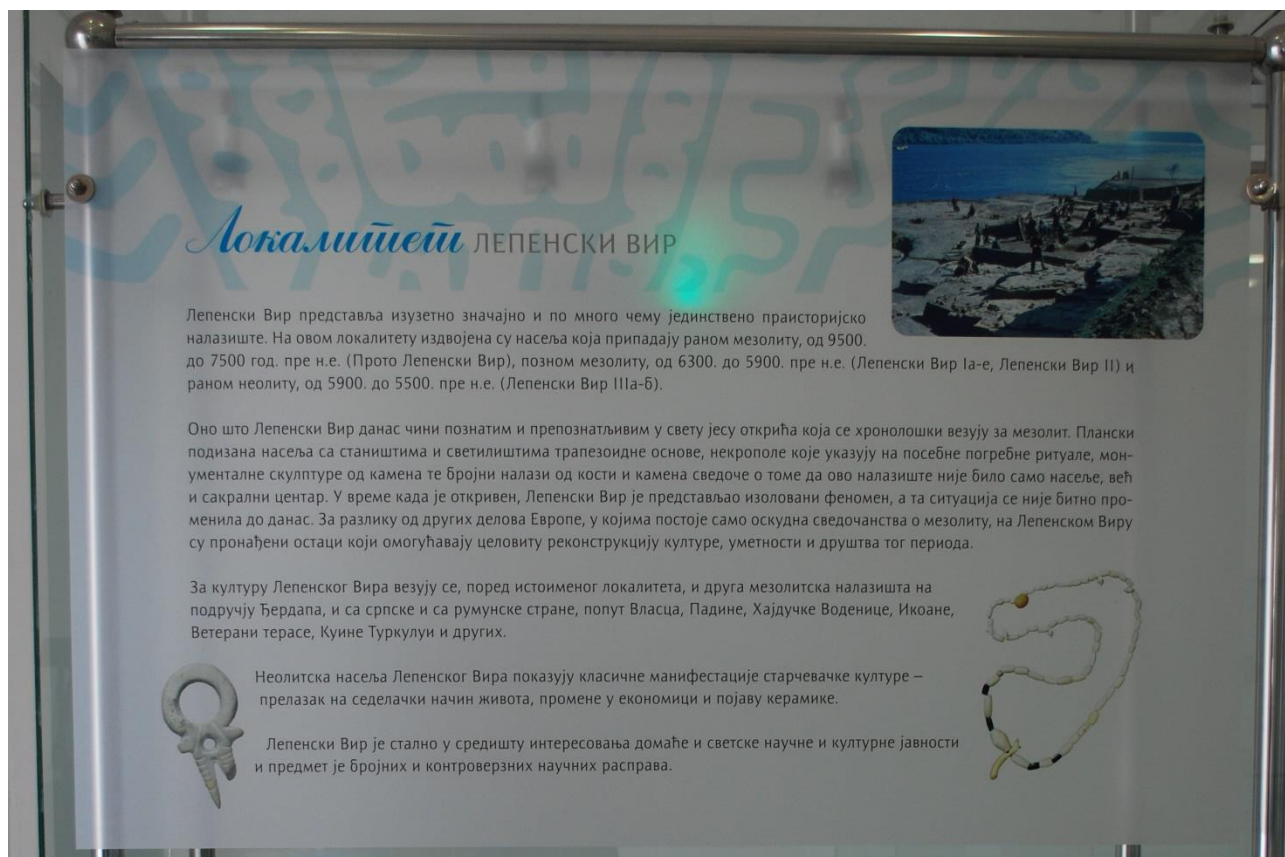
Slika 57. Book publication – Hristivoje Pavlović, private archive

Slika 58. Pogled na prezentaciju arheološkog iskopa unutar, privatna arhiva

Slika 59. Infopunkt sa kompjuterima, privatna arhiva

Slika 60. Informativni panel sa opisom lokaliteta Lepenski Vir, privatna arhiva

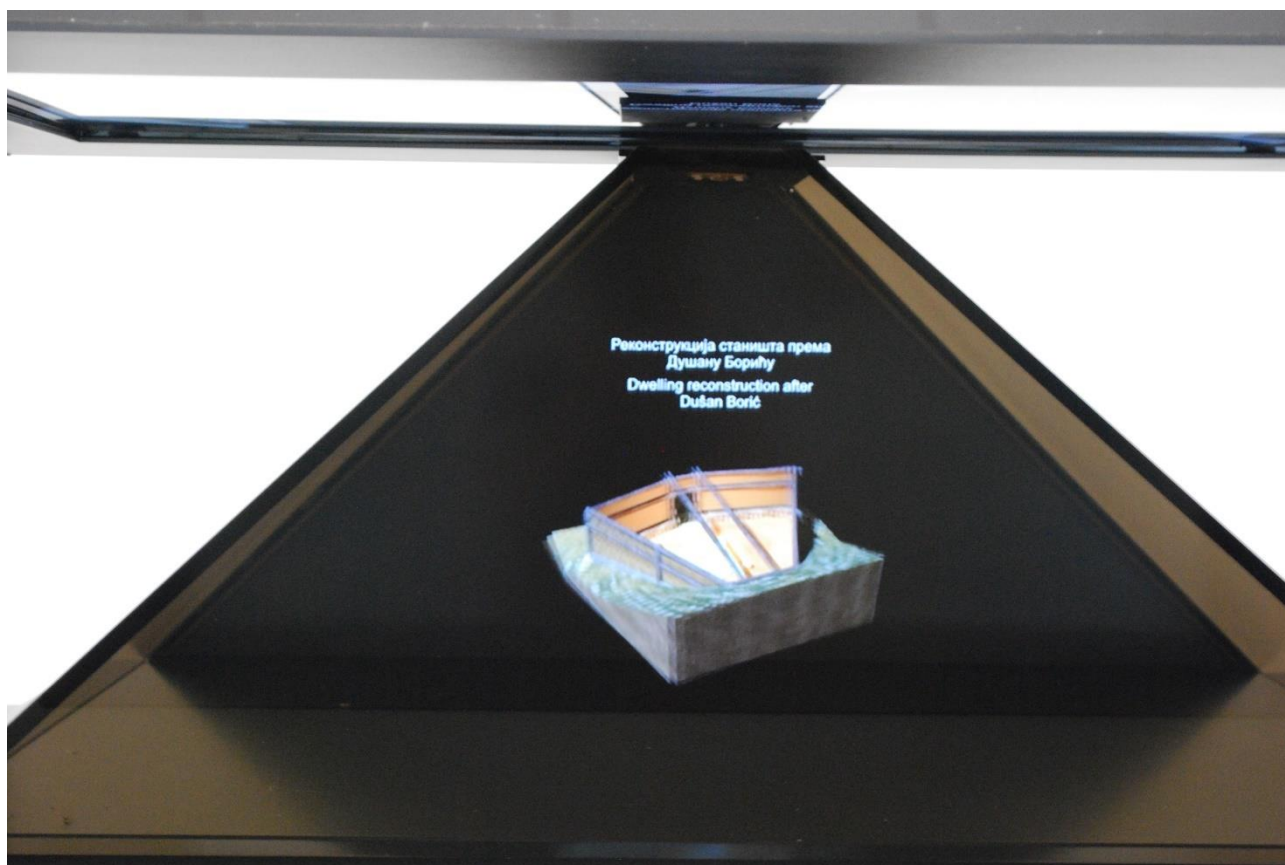

Slika 61. Informativni panel sa opisom istorijata istraživanja, privatna arhiva

Slika 62. Izgled izložbena prostorije u Centru 2015. godine, privatna arhiva

Slika 63. Prikaz hologramskih rekonstrukcija staništa na Lepenskom Viru prema Dragoslavu Srejoviću i Dušanu Boriću, privatna arhiva

Slika 64. Rekonstrukcija staništa na Lepenskom Viru, suprotno od ulaza u Centar, privatna arhiva

Slika 65. Pogled spolja na Centar i okolnu prirodu, izvor: Republički zavod za zaštitu spomenika kulture – Beograd, Pavle Marjanović

Prilozi

Tabela 1. Vrsta građe obuhvaćena analizom

R.b.	vrsta građe
1	članak u časopisu
2	izveštaj sa iskopavanja
3	tekst u zborniku radova
4	knjiga/monografija
5	poglavlje u knjizi / monografiji
6	enciklopedijska/leksikonska jedinica
7	diplomski, master i magistarski radovi
8	doktorske disertacije
9	katalog izložbe/kataloška monografija
10	vodič

Tabela 2. Organizacija vrsta građe prema kategorijama, kao indikatori naučnih strategija

Kategorije	Vrste građe
Kategorija 1	Članci, tekstovi u zbornicima radova i izveštaji sa iskopavanja
Kategorija 2	Poglavlja u knjigama, knjige/monografske publikacije i enciklopedijske-leksikonske jedinice
Kategorija 3	Diplomski, master i magistarski radovi, doktorske disertacije
Kategorija 4	Tekstovi u katalozima izložbi; kataloškim monografijama i vodičima

Tabela 3. Lista formulisanih tematskih jedinica

R.B	TEME
1	LV - kultura
2	LV- stratigrafija
3	LV- hronologija
4	LV- umetnost
5	LV- arhitektura
6	LV- društveni aspekti
7	LV- aspekti ideologije
8	LV - prirodno okruženje
9	LV- fizičko antropološke analize
10	LV - ekofakti
11	LV - ostale analitičke oblasti
12	LV - projekat Đerdap
13	LV - područje Đerdapa
14	LV- drugi lokaliteti
15	LV - artefakti
16	LV- heritološki aspekti

PRILOG 1 Spisak Mešovito Jugoslovensko-rumunske komisije za arheološka istraživanja Đerdapa, prema Бошковић 1978, 7

Rb	Ime i prezime osobe	Zemlja	pozicija u komisiji
	Đurđe Bošković	Jugoslavija	predsednik
	Branko Gavela	Jugoslavija	član
	Dušanka Vučković-Todorović	Jugoslavija	član
	Bogdan Bogdanović	Jugoslavija	član
	M. Macura	Jugoslavija	Član/ica
	M.Laković	Jugoslavija	Član/ica
	Emil Condurachi	Rumunija	predsednik
	C. Nicolaescu- Plopşor Dimitru Tudor	Rumunija	Član/ica
	V. Muntenau	Rumunija	Član/ica
	F. Dimitriu	Rumunija	Član/ica

PRILOG 2 - Spisak članova Republičke komisije projekta Đerdap I, prema Bošković 1971 (1969), 13

	Ime i prezime osobe	pozicija u Komisiji
1	L.Trifunović	predsednik
2	B. Jovanović	sekretar
3	M.Barjaktarević	član/ica komisije
4	Đ.Bošković	član/ica komisije
5	Ž.Vasić	član/ica komisije
6	B. Gavela	član/ica komisije
7	M. Garašanin	član/ica komisije
8	A. Deroko	član/ica komisije
9	V. Đurić	član/ica komisije
10	Voj. Đurić	član/ica komisije
11	Ž. Đorđević	član/ica komisije
12	B. Kojić	član/ica komisije
13	Đ. Mano-Zisi	član/ica komisije
14	M.Macura	član/ica komisije
15	D. Pavlović	član/ica komisije
16	R. Petrović	član/ica komisije
17	S. Radojčić	član/ica komisije
18	N. Račić	član/ica komisije
19	Lj. Ružić	član/ica komisije
20	S. Stanković	član/ica komisije
21	P. Stevanović	član/ica komisije
22	N. Stipčević	član/ica komisije
23	I. Čejvan	član/ica komisije
24	D.Čolić	član/ica komisije
25	V. Čubrilović	član/ica komisije

Prilog 3 Spisak članova Komisije za Đerdap Arheološkog instituta, prema Bošković 1971(1969), 13

	Ime i prezime osobe	pozicija u Komisiji
1	Đ. Bošković	rukovodilac
2	B. Jovanović	član/ica komisije
3	B.Gavela	član/ica komisije
4	D. Vučković-Todorović,	član/ica komisije
5	R. Ljubinković,	član/ica komisije
6	Lj. Zotović,	član/ica komisije
7	B. Jovanović,	član/ica komisije
8	N. Petrović	član/ica komisije
9	V. Trbuhović,	član/ica komisije
10	V. Popović,	član/ica komisije
11	D. Minić,	član/ica komisije
12	P. Petrović,	član/ica komisije
13	R. Vasić,	član/ica komisije
14	S. Pavlović	član/ica komisije
15	M. Kovačević	član/ica komisije
16	Lj. Prodanović	član/ica komisije

Prilog 4 Republička potkomisija za arheologiju, prema Bošković 1971 (1969), 13

	Ime i prezime osobe	pozicija u Komisiji
1	V. Kondić	predsednik
2	J. Todorović	sekretar
3	B. Gavela	član/ica komisije
4	Đ. Mano-Zisi	član/ica komisije
5	D. Srejskić	član/ica komisije
6	B. Jovanović,	član/ica komisije
7	D. Pribaković	član/ica komisije
8	Đ. Bošković	član/ica komisije

Prilog 5 Republička potkomisija za izmeštanje Lepenskog Vira, prema Bošković 1971 (1969), 13

	Ime i prezime osobe	pozicija u Komisiji
1	B. Gavela	predsednik
2	V. Đurić	sekretarka
3	Z. Letica	sekretarka
4	Đ. Bošković	član/ica komisije
5	D. Srejskić	član/ica komisije
6	Lazar Trifunović	član/ica komisije
7	M. Čanak-Medić	član/ica komisije
8	Đ.Gabričević	član/ica komisije
9	M.Medić	član/ica komisije

Prilog 6 Savezno izvršno veće 1960. godine osniva Nacionalni komitet za sprovođenje akcije za očuvanje spomenika stare Nubije, prema Mađarić 1965, 24–25.

	Ime i prezime osobe	Pozicija i ustanova rada	pozicija u Komisiji
1	dr Radivoje Uvalić	direktor Instituta društvenih nauka	predsednik
2	Bogdan Osolnik	sekretar Saveznog izvršnog veća za informacije	član/ica komisije
3	Zoran Polič	državni sekretar za poslove finansija	član/ica komisije
4	Drago Vučinić	sekretar Komisije za kulturne veze sa inostranstvom	član/ica komisije
5	Lepa Perović	državni savetnik u Sekretarijatu Saveznog izvršnog veća za prosvetu i kulturu	član/ica komisije
6	dr Đura Ninčić	načelnik u Državnom sekretarijatu za inostrane poslove	član/ica komisije
7	Vlado Mađarić	direktor Saveznog instituta za zaštitu spomenika kulture	član/ica komisije
8	dr Cvito Fisković	direktor Konzervatorskog zavoda za Dalmaciju	član/ica komisije
9	arh. Đurde Bošković	profesor Univerziteta, upravnik Arheološkog instituta SAN	član/ica komisije
10	dr Dujo Rendić- Miočević	profesor Univerziteta u Zagrebu	član/ica komisije
11	dr Josip Korošec	profesor Univerziteta u Ljubljani	član/ica komisije
12	dr Branko Gavela	profesor Univerziteta u Beogradu	član/ica komisije
13	arh. Marjan Mušič	profesor Univerziteta u Ljubljani	član/ica komisije
14	arh. Aleksandar Deroko	profesor Univerziteta u Beogradu	član/ica komisije
15	dr Živko Vladislavljević	profesor Univerziteta u Beogradu	član/ica komisije
16	Milovan Matić	načelnik Odeljenja za međunarodne veze Sekretarijata Saveznog izvršnog veća za prosvetu i kulturu	član/ica komisije
17	Bogdan Bogdanović	arhitekta iz Beograda	član/ica komisije

Prilog 7. Lista referenci Dragoslava Srejovića korišćenih za deskriptivnu statistiku lepeuskovirskog diskursa

VRS	R.B	Period	godina	autor/i	naslov	vrsta publikacije	tematska orijentacija	Polje
VRS 1	1	P1	1965	Srejović, D.	Lepenski Vir, Boljetin, Donji Milanovac-neolitsko naselje	KAT 1	LV-arhitektura	ARH
VRS 1	2	P1	1966	Srejović, D.	Lepenski Vir, Boljetin - neolitsko naselje	KAT 1	LV-arhitektura	ARH
VRS 1	177	P1	1966	Srejović, D.	Lepenski Vir- a new prehistoric Culture in the Danube region	KAT 1	LV- kultura	ARH
VRS 1	3	P1	1967	Srejović, D.	Lepenski Vir, Boljetin - praistorijsko naselje	KAT 1	LV-arhitektura	ARH
VRS 1	4	P1	1967	Srejović, D.	Novootkrivena lepeuska kultura	KAT 1	LV- kultura	ARH
VRS 1	5	P1	1967	Srejović, D.	Lepenski Vir	KAT 4	LV- kultura	MUZ
VRS 1	6	P1	1967	Srejović, D.	Spomenici arhitekture i skulpture sa Lepenskog Vira	KAT 1	LV- umetnost	MUZ
VRS 1	7	P1	1968	Srejović, D.	Lepenski Vir (Boljetin) - predneolitska i neolitska naselja i nekropole	KAT 1	LV-arhitektura	ARH
VRS 1	8	P1	1968	Srejović, D.	Lepenski Vir - iskapanja 1965-1967. godine	KAT 1	LV- kultura	ARH
VRS 1	178	P1	1968	Srejović, D.	Die Lepenski Vir-Kultur: eine neue vorneolithische Kultur an der mittleren Donau	KAT 1	LV- kultura	ARH
VRS 2	9	P2	1969	Srejović, D.	Lepenski Vir (Boljetin) - predneolitska i neolitska naselja i nekropole	KAT 1	LV-arhitektura	ARH
VRS 2	10	P2	1969	Srejović, D.	Lepenski Vir naselje iz doba predneolita i starijeg neolita	KAT 4	LV-arhitektura	MUZ
VRS 2	11	P2	1969	Srejović, D.	Lepenski Vir	KAT 2	LV- umetnost	MUZ
VRS 2	12	P2	1969	Srejović, D.	Predneolitske i neolitske kulture u Đerdapu	KAT 1	LV- područje Đerdapa	ARH
VRS 2	13	P2	1969	Srejović, D.	Lepenski Vir	KAT 1	LV-stratigrafija	MUZ
VRS 2	154	P2	1969	Srejović, D.	Lepenski vir. Nova praistorijska kultura u Podunavlju	KAT 2	LV- kultura	ARH
VRS 2	179	P2	1969	Srejović, D.	Lepenski Vir- Proto neolithic and Early Neolithic Settlements	KAT 1	LV-stratigrafija	ARH
VRS 2	14	P2	1970	Srejović, D.	Lepenski Vir, Boljetin -predneolitska i neolitska naselja i nekropole	KAT 1	LV-arhitektura	ARH
VRS 2	15	P2	1970	Srejović, D. i Letica, Z.	Vlasac, Boljetin- epipaleolitska naselja i grobovi	KAT 1	LV- drugi lokaliteti	ARH
VRS 2	159	P2	1971	Srejović, D.	Epipaleolitska naselja na Vlascu	KAT 1	LV- drugi lokaliteti	ARH
VRS 2	180	P2	1971	Srejović, D.	The Roots of Lepenski Vir Culture	KAT 1	LV- područje Đerdapa	ARH
VRS 2	181	P2	1971	Srejović, D.	Die Lepenski Vir kultur und der Beginn Jungstezeit an der Mittleren Donau	KAT 2	LV-hronologija	ARH
VRS 2	182	P2	1971	Srejović, D.	Die Anfänge des Neolithikums in Bereich des mittleren Donaumaumes	KAT 1	LV-hronologija	ARH
VRS 2	183	P2	1971	Srejović, D. i Letica, Z.	Lepenski Vir site protonéolithique et néolithique	KAT 1	LV-stratigrafija	ARH
VRS 2	16	P2	1972	Srejović, D.	Mezolitske osnove neolitskih kultura u Južnom Podunavlju	KAT 1	LV-hronologija	ARH
VRS 2	184	P2	1972	Srejović, D.	Kulturen de Fruhen Postglacials im sudlichen Donaumaum	KAT 1	LV-hronologija	ARH
VRS 2	185	P2	1972	Srejović, D.	La Religion de la culture de Lepenski Vir	KAT 1	LV- aspekti ideologije	ARH
VRS 2	160	P2	1973	Srejović, D.	Kultura Lepenskog Vira i njena prirodna sredina	KAT 1	LV- prirodno okruženje	ARH
VRS 2	17	P2	1973	Srejović, D. i Letica, Z.	Vlasac, Boljetin – epipaleolitska naselja i grobovi	KAT 1	LV- drugi lokaliteti	ARH

				Z.				
VRS 2	186	P2	1974	Srejović, D.	Lepenski Vir, Yugoslavia: The First Planned Settlement in Europe	KAT 1	LV- arhitektura	ARH
VRS 2	187	P2	1978	Srejović, D.	Neolithisation de la region des Ports de Fer	KAT 1	LV- područje Đerdapa	ARH
VRS 2	18	P2	1978	Srejović, D. i Letica, Z.	Vlasac: mezolitsko naselje u Đerdapu. Tom 1	KAT 2	LV- drugi lokaliteti	ARH
VRS 2	19	P2	1978	Srejović, D. i Letica, Z.	Uvod	KAT 2	LV- drugi lokaliteti	ARH
VRS 2	20	P2	1979	Srejović, D.	Lepenski Vir	KAT 4	LV- kultura	MUZ
VRS 2	161	P2	1979	Srejović, D.	Protoneolit- Kultura Lepenskog vira	KAT 2	LV- kultura	ARH
VRS 2	188	P2	1979	Srejović, D.	Les industries lithiques de Vlasac et de Lepenski Vir (position taxonomique et correlations)	KAT 1	LV- artefakti	ARH
VRS 2	189	P2	1981	Srejović D. i Babović Lj.	Lepenski Vir: Menschenbilder einer frühen europäischen Kultur	KAT 4	LV- kultura	MUZ
VRS 2	162	P2	1981	Srejović, D.	Kulture starijeg i srednjeg kamenog doba	KAT 2	LV- kultura	ARH
VRS 2	21	P2	1982	Srejović D. i Babović Lj.	Svakodnevne aktivnosti stanovnika naselja Lepenski Vir	KAT 4	LV- društveni aspekti	MUZ
VRS 2	22	P3	1983	Srejović D. i Babović Lj.	Umetnost Lepenskog vira	KAT 4	LV- umetnost	MUZ
VRS 2	23	P3	1984	Srejović, D.	Lepenski Vir, mezolitsko i neolitsko naselje	KAT 1	LV- arhitektura	ARH
VRS 2	163	P3	1984	Srejović, D.	Lepenski Vir, rimska kula	KAT 1	LV- drugi lokaliteti	ARH
VRS 2	24	P3	1984	Srejović, D. i Letica, Z.	Vlasac, mezolitsko naselje	KAT 1	LV- drugi lokaliteti	ARH
VRS 2	25	P3	1985	Srejović, D.	Kad smo bili kulturno središte sveta	KAT 4	LV- kultura	MUZ
VRS 2	190	P3	1985	Srejović, D.	The Mesolithic of Serbia and Montenegro	KAT 1	LV- hronologija	ARH
VRS 2	191	P3	1986	Srejović, D. and Babović, Lj.	The Art of Lepenski Vir	KAT 4	LV- umetnost	MUZ
VRS 2	192	P3	1988	Srejović, D.	The Neolithic of Serbia: a review of the research, the neolithic of Serbia	KAT 2	LV- hronologija	ARH
VRS 2	26	P3	1990	Srejović, D.	Dijalog čoveka sa kamenom	KAT 4	LV- umetnost	MUZ
VRS 2	27	P3	1990	Srejović, D.	Lepenski Vir	KAT 4	LV- umetnost	MUZ
VRS 2	28	P3	1992	Srejović, D.	Umetnost Lepenskog Vira	KAT 1	LV- umetnost	MUZ
VRS 2	29	P3	1992	Srejović, D.	Mezolitska religija	KAT 2	LV- aspekti ideologije	ARH
VRS 2	30	P3	1996	Srejović, D.	Lepenski Vir	KAT 2	LV- kultura	ARH
VRS 2	31	P3	1996	Srejović, D.	Padina	KAT 2	LV- drugi lokaliteti	ARH
VRS 2	32	P3	1996	Srejović, D.	Vlasac	KAT 2	LV- drugi lokaliteti	ARH
VRS 2	33	P3	1996	Srejović, D.	Arheološko nasleđe. Praistorijsko doba i u Sastavu Rimske imperije	KAT 2	LV- kultura	MUZ
VRS 2	34	P3	1996	Srejović, D.	Balkan i Anadolija u srednje i mlađe kameno doba	KAT 1	LV- hronologija	MUZ
VRS 2	193	P3	1996	Srejović, D.	The Central Danubian region, the "Fertile Crescent" of Europe	KAT 1	LV- hronologija	ARH

Prilog 8. Lista referenci drugih autora/ki korišćenih za deskriptivnu statistiku lepenskovirskog diskursa

VRS	Pr	godina	autor/i	naslov	vrsta građe	tematska orijentacija	polje
VR 3	P5	2001	Antonović, D.	Stone Objects from Padina and Hajdučka Vodenica	KAT 1	LV- artefakti	ARH
VRS 3	P5	2006	Antonović, D.	Povezanost umetnosti i tehnološkog razvoja: primer Lepenskog Vira	KAT 1	LV- umetnost	ARH
VRS 3	P5	2006	Antonović, D.	Stone tools from Lepenski Vir	KAT 2	LV- artefakti	ARH
VRS 3	P5	2008	Antonović, D.	The development of the ground stone industry in the Serbian part of the Iron Gates	KAT 1	LV- artefakti	ARH
VRS 3	P5	2012	Antonović, D.	Kameno oruđe sa Lepenskog vira	KAT 4	LV- artefakti	MUZ
VRS 3	P5	2003	Antonović, D.	Mezolitska i neolitska kamena industrija Đerdapa	KAT 1	LV- artefakti	ARH
VRS 3	P5	2015	Arsenijević, R.	Rast i razvoj novorođenčadi na Lepenskom viru u tranzicionom periodu (6200-5900. pne)	KAT 3	LV- fizičko antropološki aspekti	ARH
VRS 3	P4	1997	Babović, Lj.	Položaj i funkcija svetilišta na Lepenskom Viru	KAT 1	LV- aspekti ideologije	ARH
VRS 3	P4	2002	Babović, Lj.	Lepenski Vir Collection and early Neolithic Collection	KAT 4	LV- heritološki aspekti	MUZ
VRS 3	P5	2006	Babović, Lj.	Svetilišta Lepenskog Vira: mesto, položaj i funkcija	KAT 2	LV- aspekti ideologije	ARH
VRS 3	P5	2008	Babović, Lj.	Tajna Lepenskog Vira: lik Boga Sunca: iz VII milenijuma pre Hrista	KAT 4	LV- aspekti ideologije	MUZ
VRS 3	P4	1997	Bogdanović, M.	Prilog proučavanju neolitizacije kontinentalnog dela Balkanskog poluostrva	KAT 1	LV- hronologija	ARH
VRS 3	P5	2013	Bogosavljević, V. i Starović, A.	Balkanski kremen iz zbirke za stariji neolit Narodnog muzeja u Beogradu	KAT 1	LV- artefakti	ARH
VRS 2	P3	1996	Borić, D.	Social dimensions of Mortuary Practices in the Neolithic: A case Study	KAT 1	LV- aspekti ideologije	ARH
VRS 2	P3	1996	Borić, D.	Mesolithic and Early Neolithic Hunters and Fishers in the Danube Gorges: an Analysis of Archaeozoological Data	KAT 1	LV- ekofakti	ARH
VRS 3	P4	1999	Borić, D.	Places that Created Time in the Danube Gorge and Beyond 9000-5000 C	KAT 1	LV- područje Đerdapa	ARH
VRS 3	P4	2002	Borić, D.	The Lepenski Vir Conundrum: Reinterpretation of the Mesolithic and Neolithic Sequences in the Danube Gorges	KAT 1	LV- stratigrafija	ARH
VRS 3	P4	2002	Borić, D.	Seasons, Life Cycles and Memory in the Danube Gorges, c. 10000-5500 BC Cal.	KAT 3	LV- područje Đerdapa	ARH
VRS 3	P5	2003	Borić, D.	Deep time 'metaphor' Mnemonic and apotropaic practices at Lepenski Vir	KAT 1	LV- stratigrafija	ARH
VRS 3	P5	2005	Borić, D.	Body metamorphosis and animality: volatile bodies and boulder artworks from Lepenski Vir	KAT 1	LV- umetnost	ARH
VRS 3	P5	2005	Borić, D.	Deconstructing essentialisms: unsettling frontiers of the Mesolithic-Neolithic Balkans	KAT 2	LV- hronologija	ARH
VRS 3	P5	2005	Borić, D.	Fuzzy horizons of change: Orientalism and the frontier model in the Meso-Neolithic transition	KAT 2	LV- hronologija	ARH
VRS 3	P5	2006	Borić, D.	New discoveries at the mesolithic early neolithic site of Vlasac: Preliminary notes	KAT 1	LV- drugi lokaliteti	ARH
VRS 3	P5	2007	Borić, D.	Mesolithic-Neolithic interactions in the Danube Gorges	KAT 1	LV- područje Đerdapa	ARH
VRS 3	P5	2007	Borić, D.	Images of Animality: Hybrid Bodies and Mimesis in Early Prehistoric Art	KAT 2	LV- umetnost	ARH
VRS 3	P5	2007	Borić, D.	The house between grand narrative and microhistory: A house society in the Balkans	KAT 1	LV- arhitektura	ARH
VRS 3	P5	2008	Borić, D.	Kultura Lepenskog vira u svetlu novih istraživanja	KAT 1	LV- kultura	ARH
VRS 3	P5	2008	Borić, D.	Une transformation de l'Europe pré-néolithique	KAT 1	LV- hronologija	ARH
VRS 3	P5	2008	Borić, D.	First households and 'house societies' in European prehistory	KAT 2	LV- arhitektura	ARH
VRS 3	P5	2008	Borić, D.	Ljubinka Babović. Sanctuaries of Lepenski Vir: Location, position and function. Archaeological monographs 17. 2006. Belgrade: National Museum	KAT 1	LV- aspekti ideologije	ARH
VRS 3	P5	2009	Borić, D.	Adaptations and Transformations of the Danube Gorges Foragers (c. 13,000-5500 cal. BC): An Overview	KAT 1	LV- područje Đerdapa	ARH

VRS 3	P5	2010	Borić, D.	Happy Forgetting? Remembering and Dismembering Dead Bodies at Vlasac	KAT 2	LV- aspekti ideologije	ARH
VRS 3	P5	2010	Borić, D.	Becoming, Phenomenal Change, Event: Past and Archaeological Re-Presentations	KAT 2	LV- područje Đerdapa	ARH
VRS 3	P5	2012	Borić, D.	Apsolutna hronologija Lepenskog vira	KAT 4	LV- stratigrafija	MUZ
VRS 3	P5	2012	Borić, D.	Društvena organizacija i veze sa susedima	KAT 4	LV- društveni aspekti	MUZ
VRS 3	P5	2012	Borić, D.	Vlasac	KAT 4	LV- drugi lokaliteti	MUZ
VRS 3	P5	2012	Borić, D.	Hajdučka Vodenica	KAT 4	LV- drugi lokaliteti	MUZ
VRS 3	P5	2014	Borić, D.	Lepenski Vir: Geography and Culture	KAT 2	LV- kultura	ARH
VRS 3	P5	2015	Borić, D.	Mortuary Practices, Bodies and Persons in the Neolithic and Early-Middle Copper Age of Southeast Europe	KAT 2	LV- aspekti ideologije	ARH
VRS 3	P5	2016	Borić, D.	Posmrtni obredi na Lepenskom Viru: obrasci pogrebne prakse	KAT 2	LV- aspekti ideologije	ARH
VRS 3	P5	2004	Borić, D. et al.	Is the Mesolithic-Neolithic Subsistence Dichotomy Real? New Stable Isotope Evidence from the Danube Gorges	KAT 1	LV- područje Đerdapa	ARH
VRS 3	P5	2008	Borić, D. et al.	Vlasac revisited : formation processes, stratigraphy and dating	KAT 1	LV- drugi lokaliteti	ARH
VRS 3	P5	2009	Borić, D. et al.	Mesolithic Cremations As Secondary Mortuary Practices at Vlasac (Serbia)	KAT 1	LV- aspekti ideologije	ARH
VRS 3	P5	2012	Borić, D. et al.	Mesolithic-Neolithic Transformations The Populations of the Danube Gorges	KAT 1	LV- fizičko antropološki aspekti	ARH
VRS 3	P5	2014	Borić, D. et al.	Late Mesolithic lifeways and deathways at Vlasac (Serbia)	KAT 1	LV- aspekti ideologije	ARH
VRS 3	P5	2013	Borić, D., & Price, T. D	Strontium isotopes document greater human mobility at the start of the Balkan Neolithic	KAT 1	LV- društveni aspekti	ARH
VRS 3	P5	2006	Borić, D.; Dimitrijević, V.	Continuity of foraging strategies in Mesolithic-Neolithic transformations: dating faunal patterns at Lepenski Vir (Serbia)	KAT 1	LV- ekofakti	ARH
VRS 3	P5	2007	Borić, D.; Dimitrijević, V.	Apsolutna hronologija i stratigrafija Lepenskog Vira	KAT 1	LV- stratigrafija	ARH
VRS 3	P5	2007	Borić, D.; Dimitrijević, V.	When did the 'Neolithic package' reach Lepenski Vir?: radiometric and faunal evidence	KAT 1	LV- stratigrafija	ARH
VRS 3	P5	2004	Borić, D.; Miracle, P.	Mesolithic and Neolithic (dis)continuities in the Danube Gorges: new AMS dates from Padina and Hajdučka Vodenica (Serbia)	KAT 1	LV- područje Đerdapa	ARH
VRS 3	P5	2004	Borić, D.; Stefanović, S.	Birth and death: infant burials from Vlasac and Lepenski Vir	KAT 1	LV- fizičko antropološki aspekti	ARH
VRS 1	P1	1966	Bošković Đ.	Arheološka istraživanja na području Đerdapa, 1966.	KAT 1	Lepenski Vir - projekat Đerdap	ARH
VRS 1	P1	1967	Bošković Đ.	Arheološka istraživanja na području Đerdapa, 1967.	KAT 1	Lepenski Vir - projekat Đerdap	ARH
VRS 1	P1	1968	Bošković Đ.	Arheološka istraživanja na području Đerdapa, 1968.	KAT 1	Lepenski Vir - projekat Đerdap	ARH
VRS 2	P2	1969	Bošković Đ.	Arheološka istraživanja u Đerdapu 1969. godine	KAT 1	Lepenski Vir - projekat Đerdap	ARH
VRS 2	P2	1969	Bošković Đ.	Problemi arheoloških istraživanja u Đerdapu	KAT 4	Lepenski Vir - projekat Đerdap	MUZ
VRS 2	P2	1969	Bošković Đ.	Problemi organizacije radova na zaštiti spomenika kulture u Đerdapu	KAT 1	Lepenski Vir - projekat Đerdap	KON
VRS 2	P2	1970	Bošković Đ.	Arheološka istraživanja u Đerdapu 1970. godine	KAT 1	Lepenski Vir - projekat Đerdap	ARH
VRS 2	P2	1971	Bošković Đ.	Hajdučka Vodenica kao jedan od predstavnika lepenske kulture	KAT 1	LV- drugi lokaliteti	ARH
VRS 2	P2	1978	Bošković Đ.	Uvod	KAT 4	Lepenski Vir - projekat Đerdap	MUZ
VRS 2	P3	1984	Bošković Đ.	Arheološka istraživanja Đerdapa 1956-1970	KAT 1	Lepenski Vir	ARH

						- projekat Đerdap	
VRS 2	P2	1975	Brukner, B.	Balkankomponenten im Neolithikum des Jugoslawischen Donaugebiets	KAT 1	LV- hronologija	ARH
VRS 2	P2	1978	Brukner, B.	Ein Beitrag zum Studium über die Neolithisierung Südostpannoniens	KAT 1	LV- hronologija	ARH
VRS 2	P2	1979	Brukner, B.	A contribution to the investigation of similarities and differences between the Starcevo and the Koros Group	KAT 1	LV- hronologija	ARH
VRS 3	P4	1997	Brukner, B.	Rani neolit Balkana (Srbije) u istraživanjima Dragoslava Srejovića	KAT 1	LV- hronologija	ARH
VRS 3	P4	1997	Brukner, B.	Alternatives to neolithisation of SouthEast Panonia with reflections on Broader Iron Gate zones	KAT 1	LV- hronologija	ARH
VRS 2	P2	1969	Čanak-Medić M.	Projekat za spasavanje Lepenskog Vira	KAT 1	LV- heritološki aspekti	KON
VRS 2	P2	1970	Čanak-Medić M.	Radovi na spasavanju Lepenskog vira u 1970. godini	KAT 1	LV- heritološki aspekti	KON
VRS 2	P2	1972	Čanak-Medić M.	Epilogue: The preservation of Lepenski Vir	KAT 2	LV- heritološki aspekti	KON
VRS 2	P2	1979	Čanak-Medić M.	Zaštita Lepenskog Vira	KAT 4	LV- heritološki aspekti	KON
VRS 2	P2	1980	Čanak-Medić M.	Spasavanje Lepenskog Vira: Konceptija i Problemi	KAT 1	LV- heritološki aspekti	KON
VRS 1	P1	1968	Čelebonović A.	Lepenski Vir	KAT 1	LV- umetnost	MUZ
VRS 3	P5	2008	Čuljković, B. et al	DNA-based sex identification of the infant remains from Lepenski Vir	KAT 1	LV- fizičko antropološki aspekti	ARH
VRS 3	P5	2008	Cvjetičanin T.	Uvodna reč	KAT 4	LV- heritološki aspekti	MUZ
VRS 3	P4	2000	Dimitrijević, V.	The Lepenski Vir Fauna: Bones in Houses and Between Houses	KAT 1	LV- ekofakti	ARH
VRS 3	P5	2012	Dimitrijević, V.	Lov i ribolov na Lepenskom viru	KAT 4	LV- ekofakti	MUZ
VRS 3	P5	2008	Dimitrijević, V.	Lepenski Vir animal bones: what was left in the houses?	KAT 1	LV- ekofakti	ARH
VRS 3	P5	2012	Dimitrijević, V. ; Vuković, S	Was the dog locally domesticated in the Danube Gorges?	KAT 1	LV- ekofakti	ARH
VRS 3	P5	2009	Đorđević, M.	Izložba „Tajne Lepenskog Vira“	KAT 1	LV- heritološki aspekti	MUZ
VRS 2	P2	1969	Dušanić, S.	D. Srejović, Lepenski Vir. Nova praistorijska kultura u Podunavlju, Srpska književna zadruga, Beograd 1969, 328	KAT 1	LV- kultura	ARH
VRS 3	P5	2011	Filipović, D. et al.	Integrated carpological and antracological analysis of plant record from the Mesolithic site of Vlasac	KAT 1	LV- ekofakti	ARH
VRS 2	P2	1975	Garašanin D.	Les Grands Complexes Neolithiques Anciens Dans le Sud – Est Europeen	KAT 1	LV- hronologija	ARH
VRS 3	P4	2001	Garašanin M. i Radovanović, I.	A Pot in House 54 at Lepenski Vir I	KAT 1	LV- artefakti	ARH
VRS 2	P2	1971	Garašanin, M.	Prehistoric Art in Yugoslavia	KAT 4	LV- umetnost	MUZ
VRS 2	P2	1973	Garašanin, M.	Paleolit, mezolit i predneolitska kultura	KAT 2	LV- kultura	ARH
VRS 2	P2	1978	Garašanin, M.	La néolithisation dans le Sud-est et dans le centre de la Péninsule balkanique	KAT 1	LV- hronologija	ARH
VRS 2	P2	1979	Garašanin, M.	Centralnobalkanska zona	KAT 2	LV- hronologija	ARH
VRS 2	P2	1982	Garašanin, M.	Mezolitska i predneolitska umetnost	KAT 2	LV- umetnost	ARH
VRS 2	P3	1995	Garašanin, M.	Lepenski Vir posle trideset godina	KAT 1	LV- kultura	ARH
VRS 2	P2	1969	Gigov A.	Analiza polena	KAT 2	LV- ostale analitičke oblasti	ARH
VRS 2	P3	1996	Grga, Đ.	Karijes u humanojoj populaciji Lepenskog Vira	KAT 1	LV- fizičko antropološki aspekti	ARH
VRS 2	P3	1996	Grga, Đ.	Struktura i problem dentalne antropologije đerdapske serije	KAT 3	LV- fizičko antropološki	ARH

						aspekti	
VRS 3	P4	1997	Grga, Đ.	Najstariji nalazi karijesa na tlu današnje Jugoslavije	KAT 1	LV- fizičko antropološki aspekti	ARH
VRS 3	P4	1997	Grga, Đ.	Abrazija zuba kao obeležje humane populacije kulture Lepenskog Vira	KAT 1	LV- fizičko antropološki aspekti	ARH
VRS 2	P3	1986	Jevtić, J.	Foreward	KAT 4	LV- heritološki aspekti	MUZ
VRS 1	P1	1965	Jovanović, B.	Praistorijski lokaliteti na desnoj obali Dunava od Dubrave do Radujeva	KAT 1	Lepenski Vir - projekat Đerdap	ARH
VRS 1	P1	1967	Jovanović, B.	Značenje nekih kulturnih elemenata	KAT 1	LV- aspekti ideologije	ARH
VRS 1	P1	1968	Jovanović, B.	Padina- naselje starijeg neolita i starijeg gvozdenog doba	KAT 1	LV- drugi lokaliteti	ARH
VRS 1	P1	1968	Jovanović, B.	Elements of the Early Neolithic Architecture in the Iron Gate Gorge and Their Functions	KAT 1	LV- drugi lokaliteti	ARH
VRS 2	P2	1969	Jovanović, B.	Padina kod Gospođinog Vira	KAT 1	LV- drugi lokaliteti	ARH
VRS 2	P2	1969	Jovanović, B.	Padina- naselje starijeg neolita i starijeg gvozdenog doba	KAT 1	LV- drugi lokaliteti	ARH
VRS 2	P2	1969	Jovanović, B.	Padina naselja starijeg neolita i starijeg gvozdenog doba	KAT 4	LV- drugi lokaliteti	MUZ
VRS 2	P2	1970	Jovanović, B.	Padina naselja mezolita starijeg neolita i starijeg gvozdenog doba	KAT 1	LV- drugi lokaliteti	ARH
VRS 2	P2	1970	Jovanović, B.	Stubica - naselje starijeg neolita i starijeg gvozdenog doba	KAT 1	LV- drugi lokaliteti	ARH
VRS 2	P2	1971	Jovanović, B.	Praistorija gornjeg Đerdapa	KAT 1	LV- područje Đerdapa	ARH
VRS 2	P2	1971	Jovanović, B.	Chronological frames of the Iron Gate Group of the Early Neolithic	KAT 1	LV- područje Đerdapa	ARH
VRS 2	P2	1971	Jovanović, B.	The autochthonous and migrational components of the early Neolithics In the Iron Gates	KAT 1	LV- područje Đerdapa	ARH
VRS 2	P2	1971	Jovanović, B.	The Early Neolithic architecture of Đerdap (Iron Gate) Gorge	KAT 1	LV- područje Đerdapa	ARH
VRS 2	P2	1972	Jovanović, B.	Relativno hronološki odnos starijeg neolita Đerdapa i Vojvodine	KAT 1	LV- područje Đerdapa	ARH
VRS 2	P2	1975	Jovanović, B.	The Origin of the Early Neolithic in Džerdap	KAT 1	LV- područje Đerdapa	ARH
VRS 2	P3	1984	Jovanović, B.	Stubica. Naselje starijeg neolita	KAT 1	LV- drugi lokaliteti	ARH
VRS 2	P3	1984	Jovanović, B.	Padina naselje mezolita i starijeg neolita	KAT 1	LV- drugi lokaliteti	ARH
VRS 2	P3	1984	Jovanović, B.	Hajdučka Vodenica praistorijska nekropola	KAT 1	LV- drugi lokaliteti	ARH
VRS 2	P3	1987	Jovanović, B.	Die Architektur und Keramik der Siedlung Padina B am Eisernen Tor, Jugoslawien	KAT 1	LV- drugi lokaliteti	ARH
VRS 2	P3	1995	Jovanović, B.	Praistorijske kulture i ekologija Đerdapa	KAT 1	LV- prirodno okruženje	ARH
VRS 3	P5	2001	Jovanović, B.	Padina and Hajdučka Vodenica sites of Lepenski Vir culture in upper and lower gorges in the Iron Gates	KAT 1	LV- drugi lokaliteti	ARH
VRS 3	P5	2008	Jovanović, B.	Poznavanje kalendarskih elemenata za migraciona kretanja riba familije acipenseridae u kulturi Lepenskog Vira	KAT 1	LV- aspekti ideologije	ARH
VRS 3	P5	2008	Jovanović, B.	Micro regions of Lepenski Vir Culture Padina in the Upper Gorge and Hajdučka Vodenica in Lower Gorge region	KAT 1	LV- drugi lokaliteti	ARH
VRS 3	P5	2015	Jovanović, J. et al.	Ishrana i zdravstveni status dece u mezolitu i neolitu Đerdapa	KAT 1	LV- fizičko antropološki aspekti	ARH
VRS 3	P4	2002	Jovin, M.; Temerinski, S.	Zaštita i prezentacija lokaliteta Lepenski Vir: Uređenje područja	KAT 1	LV- heritološki aspekti	KON
VRS 3	P5	2003	Jovin, M.; Temerinski, S.	Zaštita i prezentacija lokaliteta Lepenski vir: zaštitna konstrukcija	KAT 1	LV- heritološki aspekti	KON
VRS 3	P5	2004	Jovin, M.; Temerinski, S.	Zaštita i prezentacija lokaliteta Lepenski Vir: konzervacija i prezentacija	KAT 1	LV- heritološki aspekti	KON
VRS 3	P5	2014	Kapuran, A.	Rani i srednji neolit	KAT 2	LV-	ARH

						hronologija	
VRS 2	P2	1970	Kostić, A.	Aidotička plastika iz Lepenskog Vira	KAT 1	LV- umetnost	ARH
VRS 2	P2	1972	Kulišić, Š.	Etnološka razmatranja o Lepenskom Viru	KAT 1	LV- ostale analitičke oblasti	ARH
VRS 2	P2	1970	Letica Z.	Grob Salkuca kulture sa Lepenskog Vira	KAT 1	LV- drugi lokaliteti	ARH
VRS 2	P2	1971	Letica Z.	Vlasac. Nouvel habitat de la culture de Lepenski Vir	KAT 1	LV- drugi lokaliteti	ARH
VRS 2	P2	1971	Letica Z.	Vlasac- habitat épipaléolithique dans la région Portes de Fer	KAT 1	LV- drugi lokaliteti	ARH
VRS 2	P2	1972	Letica Z.	Sahranjivanje i pogrebni ritualni u kulturi Lepenski Vir	KAT 1	LV- aspekti ideologije	ARH
VRS 2	P2	1972	Letica Z.	Ensevelissement et les rites funéraires dans la Culture de Lepenski Vir	KAT 1	LV- aspekti ideologije	ARH
VRS 3	P5	2008	Ljuština, M.	Lepenski Vir	KAT 2	LV- kultura	ARH
VRS 2	P2	1969	Marković- Marjanović, J.	Geologija i stratigrafija	KAT 2	LV- ostale analitičke oblasti	ARH
VRS 2	P2	1978	Marković- Marjanović, J.	Geologija i stratigrafija	KAT 2	LV- ostale analitičke oblasti	ARH
VRS 3	P5	2012	Mihailović, B.	Lepenski vir: istorijat istraživanja	KAT 4	LV- heritološki aspekti	MUZ
VRS 2	P3	1996	Mihailović, D.	Technological decline of the Early Holocene chipped stone industries in south-east Europe	KAT 1	LV- artefakti	ARH
VRS 3	P5	2001	Mihailović, D.	Chipped stone industry from horizons A and B at the site of Padina in the Iron Gates	KAT 1	LV- artefakti	ARH
VRS 3	P5	2007	Mihailović, D.	Social Aspects of the Transition to Farming in the Balkans	KAT 1	LV- hronologija	ARH
VRS 3	P5	2008	Mihailović, D.	Lithic technology and settlement systems of the Final Palaeolithic and Early Mesolithic in the Iron Gates	KAT 1	LV- artefakti	ARH
VRS 3	P5	2012	Mihailović, D.	Prirodni okviri	KAT 4	LV- prirodno okruženje	MUZ
VRS 3	P5	2012	Mihailović, D.	Alatke od kosti, roga i zuba divlje svinje	KAT 4	LV- artefakti	MUZ
VRS 3	P5	2012	Mihailović, D.	Razvoj mezolita u Đerdapu	KAT 4	LV- područje Đerdapa	MUZ
VRS 3	P5	2012	Mihailović, D.	Neolitizacija	KAT 4	LV- hronologija	MUZ
VRS 3	P5	2012	Mihailović, D.	Stubica	KAT 4	LV- drugi lokaliteti	MUZ
VRS 3	P5	2012	Mihailović, D.	Kula	KAT 4	LV- drugi lokaliteti	MUZ
VRS 3	P5	2012	Mihailović, D., Šarić, J.	Okresani kameni artefakti	KAT 4	LV- artefakti	MUZ
VRS 2	P2	1975	Mikić, Ž.	Lateralna osteomorfološka rekonstrukcija praistorijskih lobanja sa nalazišta Lepenski Vir	KAT 1	LV- fizičko antropološki aspekti	ARH
VRS 2	P2	1978	Mikić, Ž.	Einige anthropologische Aspekte des Neolithikums aus der Balkanhalbinsel	KAT 1	LV- fizičko antropološki aspekti	ARH
VRS 2	P2	1979	Mikić, Ž.	Antropološki problemi praistorijskih populacija centralnog Balkana od neolita do kraja latenske epohe	KAT 3	LV- fizičko antropološki aspekti	ARH
VRS 2	P2	1979	Mikić, Ž.	Anthropologische Typen der Djerdap (Eisernen-Tor)-Serie	KAT 1	LV- fizičko antropološki aspekti	ARH
VRS 2	P2	1981	Mikić, Ž.	Đerdapska serija	KAT 2	LV- fizičko antropološki aspekti	ARH
VRS 2	P3	1988	Mikić, Ž.	Antropological remains from the Neolithic Sites in Serbia	KAT 2	LV- fizičko antropološki aspekti	ARH
VRS 2	P3	1989	Mikić, Ž.	Prilog antropološkom upoznavanju neolita u Srbiji	KAT 1	LV- fizičko antropološki aspekti	ARH
VRS 2	P3	1989	Mikić, Ž.	Novi starčevački antropološki nalazi jugoslovenskog Podunavlja	KAT 1	LV- fizičko antropološki	ARH

						aspekti	
VRS 2	P3	1989	Mikić, Ž.	Lepenski Vir und das Neolithisations problem in der Anthropologie	KAT 1	LV- fizičko antropološki aspekti	ARH
VRS 2	P3	1992	Mikić, Ž.	Antropološki osvrt na mezolitsku populaciju	KAT 1	LV- fizičko antropološki aspekti	ARH
VRS 2	P3	1992	Mikić, Ž.	The mesolithic population of the Iron Gates region	KAT 1	LV- fizičko antropološki aspekti	ARH
VRS 2	P3	1995	Mikić, Ž.	Đerdapska antropološka serija i neolitizacija Podunavlja	KAT 1	LV- fizičko antropološki aspekti	ARH
VRS 2	P3	1996	Mikić, Ž.	Đerdapska antropološka serija	KAT 2	LV- fizičko antropološki aspekti	ARH
VRS 3	P5	2003	Mikić, Ž.	Human skeletal remains from the central Balkans: A survey of the development of human populations	KAT 1	LV- fizičko antropološki aspekti	ARH
VRS 2	P2	1969	Mišić V., Čolić D., Dinić, A.	Ekološka-fitocenološka ispitivanja	KAT 2	LV- ostale analitičke oblasti	ARH
VRS 2	P3	1986	Mišić, V. and Dinić, A.	Ecological analysis of the oldest historical localities in Djerdap	KAT 1	LV- ostale analitičke oblasti	ARH
VRS 2	P2	1969	Mužijević, R.	Geofizička ispitivanja	KAT 2	LV- ostale analitičke oblasti	ARH
VRS 2	P2	1982	Nikolić R. i Pavlović St. D.	Konzervatorsko restauratorski radovi Republičkog zavoda za zaštitu spomenika kulture na nepokretnim kulturnim dobrima	KAT 4	LV- heritološki aspekti	KON
VRS 3	P5	2006	Nikolić, D. i Perić, S.	Umetnost kao element kulturnog diskontinuiteta na Lepenskom Viru	KAT 1	LV- umetnost	ARH
VRS 3	P5	2012	Perić, S. and Nikolić, D.	Neolitsko naselje na Lepenskom viru	KAT 4	LV- drugi lokaliteti	MUZ
VRS 3	P5	2016	Perić, S. and Nikolić, D.	Lepenski Vir: Stratigraphy, chronology and periodization: (Excavations 1966)	KAT 2	LV- stratigrafija	ARH
VRS 3	P5	2004	Perić, S.; Nikolić, D.	Stratigraphic, cultural and chronological characteristics of the pottery from Lepenski Vir: 1965 excavations	KAT 1	LV- stratigrafija	ARH
VRS 3	P5	2011	Perić, S.; Nikolić, D.	A contribution to understanding stratigraphy of Lepenski Vir	KAT 1	LV- stratigrafija	ARH
VRS 3	P4	1997	Petrović, P.	Römische Überreste bei Lepenski Vir	KAT 1	LV- drugi lokaliteti	ARH
VRS 3	P5	2015	Porčić, M. Nikolić, M.	The Approximate Bayesian Computation approach to reconstructing population dynamics and size from settlement data: demography of the Mesolithic-Neolithic transition at Lepenski Vir	KAT 1	LV- društveni aspekti	ARH
VRS 3	P4	1997	Radojčić, N., Vasoje, V.	Padina - naselje mezolita i starijeg neolita	KAT 2	LV- drugi lokaliteti	ARH
VRS 3	P4	1997	Radojčić, N., Vasoje, V.	Lepenski Vir mezolitsko i neolitsko naselje	KAT 2	LV- kultura	ARH
VRS 3	P4	1997	Radojčić, N., Vasoje, V.	Lepenski Vir- rimska kula	KAT 2	LV- drugi lokaliteti	ARH
VRS 3	P4	1997	Radojčić, N., Vasoje, V.	Vlasac - mezolitsko naselje	KAT 2	LV- drugi lokaliteti	ARH
VRS 3	P5	2014	Radovanović I., Mandel R., Mihailović, D.	Mesolithic settlement in the Iron Gates region: integrating current archaeological and geoarchaeological evidence	KAT 1	LV- ostale analitičke oblasti	ARH
VRS 2	P2	1979	Radovanović, I.	Padina: ranoholocenska kремена industrija sa lokaliteta Padina u Đerdapu	KAT 3	LV- artefakti	ARH
VRS 2	P2	1981	Radovanović, I.	Padina : ranoholocenska kремена industrija sa lokaliteta Padina u Đerdapu	KAT 2	LV- artefakti	ARH
VRS 2	P3	1992	Radovanović, I.	Mezolit Đerdapa	KAT 3	LV- područje Đerdapa	ARH
VRS 2	P3	1994	Radovanović, I.	A review of Formal disposal areas in the Mesolithic of Europe	KAT 1	LV- aspekti ideologije	ARH
VRS 2	P3	1995	Radovanović, I.	Mezolit i neolit istočne Srbije	KAT 1	LV- područje Đerdapa	ARH
VRS 2	P3	1996	Radovanović, I.	Kulturni identitet đerdapskog mezolita	KAT 1	LV- područje Đerdapa	ARH

VRS 2	P3	1996	Radovanović, I.	Mesolithic/neolithic contacts: a case of the Iron Gates region	KAT 1	LV- područje Đerdapa	ARH
VRS 2	P3	1996	Radovanović, I.	Some aspects of Burial Procedure in the Iron Gates Mesolithic and Implications of their Meaning	KAT 1	LV- aspekti ideologije	ARH
VRS 2	P3	1996	Radovanović, I.	Iron Gates Mesolithic	KAT 2	LV- područje Đerdapa	ARH
VRS 3	P4	1997	Radovanović, I.	Vlasac i Lepenski Vir u svetlu najnovijih istraživanja	KAT 1	LV- područje Đerdapa	ARH
VRS 3	P4	1997	Radovanović, I.	The Lepenski Vir Culture: a contribution to interpretation of its ideological aspects	KAT 1	LV- aspekti ideologije	ARH
VRS 3	P4	1999	Radovanović, I.	Neither Person nor Beast – Dogs in the Burial Practice in the Iron Gates Mesolithic	KAT 1	LV- ekofakti	ARH
VRS 3	P4	2000	Radovanović, I.	Houses and Burials at Lepenski Vir	KAT 1	LV- aspekti ideologije	ARH
VRS 3	P5	2006	Radovanović, I.	Not just a good place for fishing: Meso-Neolithic contact at the site of Lepenski Vir in view of the new AMS and stable isotope evidence	KAT 1	LV- stratigrafija	ARH
VRS 3	P5	2006	Radovanović, I.	Further notes on Mesolithic-Neolithic contacts in the Iron Gates Region and the Central Balkans	KAT 1	LV- hronologija	ARH
VRS 3	P5	2012	Radovanović, I.	Stratigrafija i naselje	KAT 4	LV- stratigrafija	MUZ
VRS 3	P5	2012	Radovanović, I.	Staništa Lepenskog vira	KAT 4	LV- arhitektura	MUZ
VRS 3	P5	2012	Radovanović, I.	Sahranjivanje na Lepenskom viru	KAT 4	LV- aspekti ideologije	MUZ
VRS 3	P5	2012	Radovanović, I.	Sistem verovanja na Lepenskom viru	KAT 4	LV- aspekti ideologije	MUZ
VRS 3	P5	2012	Radovanović, I.	Umetnost Lepenskog vira	KAT 4	LV- umetnost	MUZ
VRS 3	P4	1997	Radovanović, I. and Voytek, B.	Hunters, fishers or farmers: sedentism, subsistence and social complexity in the Đerdap Mesolithic	KAT 1	LV- područje Đerdapa	ARH
VRS 3	P5	2012	Radović, M.	Aging in the Danube gorges population tooth cementum annulation method	KAT 1	LV- fizičko antropološki aspekti	ARH
VRS 3	P5	2013	Radović, M. and Stefanović, S.	The bioarchaeology of the Neolithic transition: evidence of dental pathologies at Lepenski Vir (Serbia)	KAT 1	LV- fizičko antropološki aspekti	ARH
VRS 3	P5	2015	Radović, M. and Stefanović, S.	An Osteobiography from Lepenski Vir: Paramasticatory Use of Teeth and Musculoskeletal Stress of a Woman dated to the Early Neolithic	KAT 1	LV- fizičko antropološki aspekti	ARH
VRS 3	P5	2015	Radović, M. et al.	Cranial Age Assessment and Cranial Pathology from the Mesolithic-Neolithic Inhabitants of the Danube Gorges	KAT 1	LV- fizičko antropološki aspekti	ARH
VRS 3	P5	2012	Ratković D.	Lepenski vir- rimska kula osmatračnica	KAT 4	LV- drugi lokaliteti	MUZ
VRS 1	P1	1968	Ristić P.	Arhitektura Lepenskog Vira	KAT 1	LV- arhitektura	MUZ
VRS 3	P5	2004	Roksandić, M.	Contextualizing the evidence of violent death in the Mesolithic: Burials associated with victims of violence in the Iron Gates Gorges	KAT 1	LV- fizičko antropološki aspekti	ARH
VRS 3	P5	2006	Roksandić, M.	Violence in the Mesolithic	KAT 1	LV- fizičko antropološki aspekti	ARH
VRS 3	P5	2008	Roksandić, M.	The Mesolithic-Neolithic in the Đerdap as evidenced by non-metric anatomical variants	KAT 1	LV- fizičko antropološki aspekti	ARH
VRS 3	P5	2008	Roksandić, M.	The human osteological material from Velesnica	KAT 1	LV- fizičko antropološki aspekti	ARH
VRS 3	P5	2012	Roksandić, M.	Mobile and Terrestrial but Firmly Rooted on the River Banks: Biological Anthropology of Lepenski Vir and the Iron Gates Gorge Mesolithic	KAT 1	LV- fizičko antropološki aspekti	ARH
VRS 3	P4	1999	Roksandić, M.	Transition from mesolithic to neolithic in the Iron Gates Gorge: physical anthropology perspective	KAT 3	LV- fizičko antropološki aspekti	ARH
VRS 3	P4	2000	Roksandić, M.	Between Foragers and Farmers in the Iron Gates Gorge: Physical Anthropology Perspective	KAT 1	LV- fizičko antropološki aspekti	ARH
VRS 3	P5	2006	Roksandić, M. et al.	Interpersonal violence at Lepenski Vir Mesolithic/Neolithic complex of the Iron Gates Gorge (Serbia-Romania)	KAT 1	LV- fizičko antropološki aspekti	ARH

VRS 3	P5	2007	Roksandić, M. et al.	Death in the Line of Duty: Late Medieval Burials at the Site of Lepenski Vir, Serbia	KAT 1	LV- drugi lokaliteti	ARH
VRS 3	P5	2009	Roksandić, M. et al.	Technical Note: Applicability of Tooth Cementum Annulation to an Archaeological Population	KAT 1	LV- fizičko antropološki aspekti	ARH
VRS 2	P3	1995	Šarić, J.	Starčevačka kремена industrija sa lokaliteta Ušće Kameničkog potoka, Knjepište i Velesnica	KAT 1	LV- artefakti	ARH
VRS 3	P4	2002	Šarić, J.	Stone as material for production of chipped artifacts in Early and Middle Neolithic of Serbia	KAT 1	LV- artefakti	ARH
VRS 3	P5	2004	Šarić, J.	Raw material for making chipped stone artifacts in Early and Middle Neolithic of Serbia	KAT 1	LV- artefakti	ARH
VRS 3	P5	2006	Šarić, J.	Typology of chipped stone artefacts in the Early and Middle Neolithic in Serbia	KAT 1	LV- artefakti	ARH
VRS 3	P5	2014	Šarić, J.	Artefakti od okresanog kamena u starijem i srednjem neolitu na tlu Srbije	KAT 2	LV- artefakti	ARH
VRS 2	P3	1986	Sladić, M.	Kula près Mihajlovac- un site préhistorique	KAT 1	LV- drugi lokaliteti	ARH
VRS 3	P5	2007	Sladić, M.	Arhitektura ranih praistorijskih naselja na lokalitetu Kula kod Mihajlovca	KAT 1	LV- drugi lokaliteti	ARH
VRS 3	P5	2006	Stefanović, S.	The domestication of human birth	KAT 1	LV- fizičko antropološki aspekti	ARH
VRS 3	P5	2012	Stefanović, S.	Sifilis konverza	KAT 2	LV- fizičko antropološki aspekti	ARH
VRS 3	P5	2012	Stefanović, S.	Skeletni ostaci drevnih ljudi na Đerdapu	KAT 4	LV- fizičko antropološki aspekti	MUZ
VRS 3	P5	2008	Stefanović, S. and Borić, D.	The new born infant burials from Lepenski Vir: in pursuit of contextual meanings	KAT 1	LV- fizičko antropološki aspekti	ARH
VRS 3	P4	2001	Stojić, M.	Kulturne tradicije na prostoru na kome će se formirati i razvijati Tribali	KAT 1	LV- kultura	ARH
VRS 2	P2	1978	Tasić, N.	Praistorijske kulture Đerdapa	KAT 4	LV- područje Đerdapa	MUZ
VRS 3	P4	1997	Tasić, N.	Praistorija jugoistočne Evrope u radovima Dragoslava Srejić	KAT 1	LV- kultura	ARH
VRS 2	P3	1989	Tasić, Ne.	Apsolutna hronologija neolitskih kultura centralnog Balkana: na osnovu fizičko-hemijskih metoda	KAT 3	LV- hronologija	ARH
VRS 2	P3	1992	Tasić, Ne.	A review of the c14 series of dates from Đerdap	KAT 1	LV- hronologija	ARH
VRS 3	P4	1997	Tasić, Ne.	Kritički osvrt na periodizaciju starčevačke kulture po Dragoslavu Srejić	KAT 1	LV- hronologija	ARH
VRS 2	P2	1969	Trifunović L.	Uvodni tekst	KAT 4	Lepenski Vir - projekat Đerdap	MUZ
VRS 2	P2	1971	Trifunović L.	Jugoslovenska izložba u Parizu	KAT 1	LV- heritološki aspekti	MUZ
VRS 2	P3	1984	Trifunović L.	Đerdap 1961-1970.	KAT 1	Lepenski Vir - projekat Đerdap	ARH
VRS 2	P3	1988	Trifunović L.	Praistorija i antika	KAT 2	LV- umetnost	MUZ
VRS 1	P1	1967	Trifunović L.	Uvod	KAT 4	LV- heritološki aspekti	MUZ
VRS 1	P1	1968	Trifunović L.	Lepenski Vir	KAT 1	LV- umetnost	MUZ
VRS 3	P5	2014	Vandić, V.	Turistički prostor Lepenski Vir	KAT 1	LV- heritološki aspekti	MUZ
VRS 2	P3	1986	Vasić, R.	Compte-rendu des fouilles du site préhistorique à Velesnica 1981-1982.	KAT 1	LV- drugi lokaliteti	ARH
VRS 3	P5	2008	Vasić, R.	Velesnica and Lepenski Vir culture	KAT 1	LV- drugi lokaliteti	ARH
VRS 3	P5	2010	Vitezović S.	Koštana industrija u starijem i srednjem neolitu	KAT 3	LV- artefakti	ARH
VRS 3	P5	2011	Vitezović S.	The Mesolithic bone industry from Kula	KAT 1	LV- artefakti	ARH
VRS 3	P5	2009	Živaljević, I.	Kulturni i društveni identitet u Đerdapu na prelazu mezolit - neolit	KAT 3	LV- područje Đerdapa	ARH

VRS 3	P5	2011	Živaljević, I.	Big fish hunting: interpretation of stone clubs from Lepenski Vir	KAT 1	LV- artefakti	ARH
VRS 3	P5	2013	Živaljević, I.	Životinje između Prirode i Kulture: priča o arheozoologiji	KAT 1	LV- ekofakti	ARH
VRS 3	P5	2015	Živaljević, I.	Concepts of the body and personhood in the Mesolithic-Neolithic Danube Gorges: interpreting animal remains from human burials	KAT 1	LV- ekofakti	ARH
VRS 2	P2	1975	Živanović, S.	Ostaci ljudskih skeleta sa praistorijskog nalazišta na Hajdučkoj Vodenici	KAT 1	LV- fizičko antropološki aspekti	ARH
VRS 2	P2	1975	Živanović, S.	Mesolithic population in Đerdap region	KAT 1	LV- fizičko antropološki aspekti	ARH
VRS 2	P2	1975	Živanović, S.	Prvo saopštenje o rezultatima antropološkog proučavanja skeletnih ostataka sa Padine u Đerdapu	KAT 1	LV- fizičko antropološki aspekti	ARH
VRS 2	P2	1975	Živanović, S.	A note on the Anthropological characteristics of the Padina Population	KAT 1	LV- fizičko antropološki aspekti	ARH
VRS 2	P2	1976	Živanović, S.	Cromagnon in the Iron Gate Gorge of the Danube	KAT 1	LV- fizičko antropološki aspekti	ARH
VRS 2	P2	1979	Živanović, S.	Apsolutna starost skeletnih ostataka kromanjonaca sa Padine u Đerdapu	KAT 1	LV- fizičko antropološki aspekti	ARH
VRS 2	P2	1979	Živanović, S.	Further Evidence on Cromagnon in the Iron Gate Gorge of the Danube	KAT 1	LV- fizičko antropološki aspekti	ARH
VRS 2	P3	1988	Živanović, S.	The temporal region and the supramastoid ridge in mesolithic skulls from Padina in the Iron Gate Gorge of the Danube	KAT 1	LV- fizičko antropološki aspekti	ARH
VRS 3	P5	2015	Živanović, S.	Kromanjonci u Đerdapu	KAT 2	LV- fizičko antropološki aspekti	ARH
VRS 2	P2	1969	Županić, L.	Antropogeografsko-etnološka ispitivanja	KAT 2	LV- ostale analitičke oblasti	ARH

Biografija autorke

Natalija Ćosić je viša konzervatorica preventivne konzervacije i interdisciplinarna istraživačica kulturnog nasleđa. Završila je osnovne studije Arheologije na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Beogradu, kao i master preventivne konzervacije na Multidisciplinarnim studijama istog Univerziteta, ostvaren u saradnji sa Univerzitetom Paris 1 Pantheon-Sorbonne.

Natalija je radila kao članica tima za preventivnu konzervaciju u Centralnom institutu za konzervaciju, pružajući konsultantske usluge u vezi sa očuvanjem i upravljanjem pokretnog i nepokretnog nasleđa. Takođe, bila je angažovana kao edukatorica, sarađujući sa domaćim i međunarodnim organizacijama kao što su ICCROM i ICOM, na različitim programima koji se tiču očuvanja i korišćenja kulturnog nasleđa. Bila je deo radne grupe NK ICOM pri međudržavnom projektu regiona izrade Crvene liste ugroženih kulturnih dobara jugoistočne Evrope, što je ujedno bio njen poslednji projekat u Srbiji.

Od 2021. godine zaposlena je u Zajedničkom odeljenju za konzervaciju za muzeje u Vestlandu, Norveška (Bevaringstenestene, MUHO). Pored konsultantske uloge, Natalija je koordinatorka projekta razvoja Centra za muzejske zbirke i trogodišnjeg interdisciplinarnog projekta *Novi pogled na muzejski predmet*.

Njena istraživačka interesovanja obuhvataju primenjenu epistemologiju (Applied Epistemology) s ciljem unapređenja donošenja odluka u oblasti upravljanja nasleđem, razmatrajući koncepte etike, materijalnosti i vrednosti. Autorka je nekolicine radova koji se dotiču tema iz arheologije, konzervacije i kritičkih studija nasleđa. Članica je Srpskog arheološkog društva, Evropske asocijacije arheologa, Nordijske asocijacije konzervatora i deluje kao asistentkinja koordinatora radne grupe za Preventivnu konzervaciju međunarodnog komiteta za konzervaciju (ICOM CC).

Изјава о ауторству

Име и презиме аутора Наталија Ћосић
Број индекса 7A130005

Изјављујем

да је докторска дисертација под насловом

Освајање открића. Улога ауторитета Драгослава Срејовића у производњи знања о локалитету и култури Лепенски Вир

- резултат сопственог истраживачког рада;
- да дисертација у целини ни у деловима није била предложена за стицање друге дипломе према студијским програмима других високошколских установа;
- да су резултати коректно наведени и
- да нисам кршио/ла ауторска права и користио/ла интелектуалну својину других лица.

У Београду, 30.09.2024

Потпис аутора

Изјава о истоветности штампане и електронске верзије докторског рада

Име и презиме аутора Наталија Ћосић_____

Број индекса ____7A130005_____

Студијски програм _____

Наслов рада _ Освајање открића. Улога ауторитета Драгослава Срејовића у производњи знања о локалитету и култури Лепенски Вир

Ментор _____професор др Александар Палавестра_____

Изјављујем да је штампана верзија мог докторског рада истоветна електронској верзији коју сам предао/ла ради похрањивања у **Дигиталном репозиторијуму Универзитета у Београду**.

Дозвољавам да се објаве моји лични подаци везани за добијање академског назива доктора наука, као што су име и презиме, година и место рођења и датум одбране рада.

Ови лични подаци могу се објавити на мрежним страницама дигиталне библиотеке, у електронском каталогу и у публикацијама Универзитета у Београду.

Потпис аутора

У Београду, 30.09.2024

Изјава о коришћењу

Овлашћујем Универзитетску библиотеку „Светозар Марковић“ да у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду унесе моју докторску дисертацију под насловом:

Освајање открића. Улога ауторитета Драгослава Срејовића у производњи знања о локалитету и култури Лепенски Вир

која је моје ауторско дело.

Дисертацију са свим прилозима предао/ла сам у електронском формату погодном за трајно архивирање.

Моју докторску дисертацију похрањену у Дигиталном репозиторијуму Универзитета у Београду и доступну у отвореном приступу могу да користе сви који поштују одредбе садржане у одабраном типу лиценце Креативне заједнице (Creative Commons) за коју сам се одлучио/ла.

1. Ауторство (CC BY)
2. Ауторство – некомерцијално (CC BY-NC)
3. Ауторство – некомерцијално – без прерада (CC BY-NC-ND)
4. Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима (CC BY-NC-SA)
5. Ауторство – без прерада (CC BY-ND)
6. Ауторство – делити под истим условима (CC BY-SA)

(Молимо да заокружите само једну од шест понуђених лиценци.

Кратак опис лиценци је саставни део ове изјаве).

Потпис аутора

У Београду, 30.09.2024.

1. Ауторство. Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце, чак и у комерцијалне сврхе. Ово је најслободнија од свих лиценци.

2. Ауторство – некомерцијално. Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела.

3. Ауторство – некомерцијално – без прерада. Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела. У односу на све остале лиценце, овом лиценцом се ограничава највећи обим права коришћења дела.

4. Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима. Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада.

5. Ауторство – без прерада. Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела.

6. Ауторство – делити под истим условима. Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада. Слична је софтверским лиценцама, односно лиценцама отвореног кода.